ЖИТЄ І СЛОВО,

ВІСТНИК ЛІТЕРАТУРИ, ПОЛІТИКИ І НАУКИ

ВИДАЄ

ОЛЬГА ФРАНКО.

ТОМ V.

ЛЬВІВ.
З ДРУКАРНІ ІНСТІТУТА СТАВРОПІГІЙСЬКОГО
під зарядом Йосифа Гузара
1896.

ЗМІСТ ПЯТОГО ТОМУ.

I. Беллетристика:

II Статі наукові:

III. Статі про справи політичні і суспільні:

IV. Матеріали історичні і літературні :

V. Критика і бібліографія :

І МИ В ЕВРОПІ.

Протест галицьких Русинів проти мадярського тисячоліття.

Дня 2 юня сего року відбуло ся в Будапешті в присутности вібраних членів Угорської Академії наук торжественне отворенє комнати присвяченої памяти великого европейського генія Йогана Ґете. В тій комнаті зложено і виставлено до прилюдного вжитку богату і цінну збірку памяток по великім поеті і великім чоловіці, подаровану Академії одним горожанином. При нагоді сего отвореня проголосив президент Академії, гр. Зічі промову, в котрій отсей уступ, на скілько він був вірно переданий газетами, звернув нашу особливу увагу: „Надіємось, що тепер Европа, бачучи, як ми шануємо память єі великого генія, перестане попрікати нас національною нетерпячістю та шовінізмом". Ми не хочемо підсувати тим словам ніяких злобних коментаріів, не хочемо вдавати ся в розбір делікатного питаня, чи справді торжественне відданє до прилюдного вжитку збірки памяток по великім чоловіці, случайно дарованих Академії, може служити доказом що весь народ, що єго правительство і єго інтеліґенція переняті думками і ідеями того великого чоловіка. Ми не хочемо доказувати й такої можливости, що коли дійсність не відповідає врочисто виголошуваним фразам, таке експлоатованє памяток імени великого чоловіка для цілей зовсім посторонніх і далеких від круга єго ідей і ідеалів, може вважати ся радше профанацією, ніж шанованєм єго памяти. Для нас у промові гр. Зічі важний тілько єго поклик до Европи, єго дезідерат, щоб Европа таким чи іншим способом виказала мадярській нації признанє, що вона свободолюбна, толерантна, великодушна, що поступає в дусі високогуманних ідеалів Ґете

Як члени Українсько-руського народа, що живе безперечно також в Европі, що був живим огнивом у сімйї европейських народів і діяльним співробітником европейської цівілізаційної праці ще в ту пору,

коли предки нинішніх Мадяр були пострахом західньоі Европи і нищителями ei культури; як члени народа, що висунений долею на саму окраіну Европи своіми грудьми заступав ei як міг перед навалами азіятських варварів і в тій довговіковій боротьбі втратив усе окрім почутя своєі єдности, окрім своєі національноі вдачі як і свого кровного звязку з европейським цівілізованим світом; як члени народа, котрого частина живе також під тіню корони св. Степана і зазнає всіх добродійств мадярського свободолюбія, мадярськоі толеранціі, мадярськоі великодушности і гуманности,-ми в імя тих високих та світлих ідеалів, що в души кождого Европейця нерозривно вяжуть ся з безсмертним іменем Ґете, підносимо свій голос, щоби дати свідоцтво правді. Аджеж і ми в Еропі, значить, поклик гр. Зічі і до нас звернений, і ми маємо право і обовязок відповісти на него. До обовязку сего ми почуваємо ся тим живійше, що наші брати Русини угорські, в першій лініі покликані до відповіді на сей поклик, не можуть піднести свойого голосу з причин, які далі виложимо.

В кількох північних комітатах Угорщини живе до 500 000 Русинів. І походженем і традицією історичною та літературною і з погляду на тип етнографічний та на устню словесність вони частина того Украінсько-руського народа, що заселює східню часть Галичини і полудневу часть Россіі і в цілому числить сьогодні около 25 міліонів душ. До XVI віку були Угорські Русини вільними людьми, тішили ся значною автономією, іїх відзначувано на королівськім дворі, з них набирали королі угорські свою прибічну сторожу, а визнійші Русини мали значний вплив у королівській раді. В XVI віці почали Мадяри витискати Русинів, подібно як і інші немадярські народности, з усіх важнійших урядів, а з часом почало ся й переслідуванє Русинів головно задля іїх православноі віри. На ніщо не здалась унія церковна, на ніщо не здав ся титул апостольського вікарія, який папи римські надавали угро-руським епіскопам; латинські епіскопи вважали іїх своіми вікаріями і ненастанно вмішували ся в діла руськоі церкви, а правительство ставало завсігди проти Русинів.

Такий стан трівав аж до часів пованя Маріі Тереси і Йосифа II. Ті великі володарі, обіймаючи світлим розумом і широким поглядом усі народи монархіі, щиро дбали про іїх потреби. Марія Тереса причинила ся до встановленя самостійноі епархіі Мукачівськоі, наділила епіскопа, капітулу, церкву і семінарію землями і доброю платою, подарувала поєзуітський манастир, церкву і замок в Унгварі на палати епіскопські, катедральний собор, семінарію і теологічний музей. зрівнала у всім, а особливо в справах духовних духовенство руське з латинським і тим способом забезпечила Русинів від утиску і переслідуваня латинників. В р. 1774 оснувала Марія Тереса при церкві св. Варвари у Відні генеральну гр. к. семінарію духовну; угорським Русинам призначено в ній 12 місць, а то 10 для мукачівськоі епархіі а 2 для пізнійшоі пряшівськоі. Таким способом Угорські Русини одержали можність черпати для себе знанє в самім центрі держави. А що около р. 1750 основано також богословську школу в Мукачові, де вчено по словяно-руськи (єі в р 1778 перетворено на духовну семінарію і перенесено до Унгвару, та й далі вчено в ній по словяно-руськи), то між

тодішніми угорськими Русинами розпочав ся такий науковий рух, що вони не тілько у себе дома мали відповідні сили для виховання молоді, але достарчували йіх і для Галичини, а навіть для Россії. Такі імена, як Балудянський, Венелін Гуца, Орлай, дальше Іван Земанчик. Петро Лодій. ще й досі мають почесне місце в історіі российського шкільництва і российськоі науки. Угорські Русини крім віденьськоі виховувались також у львівській семінаріі, в одній і другій бували вони навіть ректорами, як Михайло Щавницький (ректор у Львові), Самійло Вулкан, Бачинський, Нодь і др. (ректори у Відні). Здавалось через якийсь час, що Угорська Русь стане ся жерелом, з котрого живуча вода розіллєсь по цілій Украіні-Руси. Та ось нараз усе порвало ся. А чому?

В 1825 р. заснували Мадяри свою Академію Наук в Пешті; під впливом інших народностей, між котрими почало ся тоді відродженє, почали й Мадяри виробляти свою народню мову і вводити єі у всі уряди, навіть військові. Від тоді почали Мадяри змагати до відрубности політичноі, від тоді й почалась на добре мадярізація. В 1844 р. ухвалив пештенський сойм закон, на підставі котрого введено остаточно урядову мадярську мову в уряди у всіх краях угорськоі корони, значить і в Угорській Руси. Противитись не було кому — закон увійшов в житє. Русини стративши тимчасом що найспосібнійших своіх людей чи то через еміграцію. чи через смерть, заніміли зовсім.

Тимчасом в 1848 р. вибухає революція. Русини стали по стороні австрійського уряду — хоч тихцем було йіх немало й по стороні Мадярів; за те австрійський уряд по побореню революціі починає знов до них ласкавійше відносити ся. Русини почали брати участь в житю політичнім; 19. окт. 1849 прийіхала до Відня депутація Угорських Русинів, до котроі належали: др. Михайло Вівсяник, лікар із Відня, Адольф Добрянський, тоді військовий комісар при российській арміі, др. Вінкентій Алексович, лікар із Відня і священники: Іван Солтис, Віктор Добрянський та Александер Яницький. Депутація вручила цісареви *ось яку петицію: Угорські Русини бажають, щоби:* 1) введено в житє австрійську конституцію з 4. марта 1849; 2) признано Угорським Русинам відрубну політичну территорію; 3) розграничено адміністраційні округи на округи етнографічні без огляду на попередній поділ Угорщини на комітати; 4) основано руські народні школи, руські гімназіі, руську правничу академію в Унгварі і перемінено львівський університет на руський; 5) узгляднювано Русинів при заміщуваню урядів, а не допускано урядників, що не знають руськоі мови, до урядів в руських округах; 6) видавано руську урядову часопись з запомогою уряду; 7) щоби вільно було друкувати книги кирилицею; 8) зрівнано руських урядників, священників, учителів з особами тогож стану інших народностей; 9) узгляднено руських людей при авансі в арміі і заміщено деякі урядові посади при головнім правительстві в Відні Русинами; 10) заведено руських капелянів при руських полках.

Мала частина тих бажань була сповнена: не вважаючи на бідність руського народу угорського, заведено в многих місцевостях двоклясові школи народні і повторюючі недільні відділи для дорослих з руською мовою викладовою; в многих місцевостях заведено знов школи наро-

хіальні, де вчителями, і то навіть добрими, були дяки. Коли австрійський уряд іменував Добрянського наджупаном 4. комітатів руських з осідком в Унгварі, завів той в адміністрації руську мову, позаміщував много урядів руськими семінаристами, постарав ся о те, що почато викладати в гімназії кілька предметів по руськи, позаводив руські написи на таблицях в Унгварі і по селах. Його знаменитий організаторський талант зелектризував цілу Русь Угорську і підвів єі до житя. На жаль — не станув він від разу на народнім становищі, тому доки уряд підпомагав його, або бодай не робив йому перешкод, доти все держало ся: коли ж під управою Бейста настав дуалізм і Мадяри взяли під ноги всіх своіх противників з 1849 р., устав також рух між Русинами. Мадярізація розпочала ся на ново, та сим разом безмірно сильнійше і брутальнійше віж уперед. На Русинів перенесли Мадяри всю ненависть, якою палали до Россіян за погром 1849 р.; нищити Русинів зробило ся немов патріотичним обовязком мадярським, дарма, що сповнюване сего ніби патріотичного обовязку вело за собою економічну руіну, духову темноту і безпомічність півміліонової маси народа, виключало від цівілізаційного розвою і поступу цілі обширні комітати, деморалізувало і доводило до цілковитого етичного здичіня угроруську інтелігенцію, а найпаче ту єі часть, що з покликаня свойого повинна би стояти на сторожі гуманности і етичних ідеалів — духовенство висше і низше.

Найвисшими достойниками серед Угорських Русинів є три руські епіскопи: мукачівський Юліян Фірцак, пряшівський Іван Валій і крижевацький Юліян Дрогобецький. Пряшівський зовсім немічний тілом і духом, то про него й не говоримо. Мукачівського найлїпше характеризують слова, які він сказав при свойій інсталяції: „Надію ся, що в короткім часі тих пятьсот тисяч греко католиків, що зістають від нині під моєю управою, стануть ся найщирійшими Мадярами“. Крижевацький виставив собі свідоцтво тим, що на отворене вистави спішив з нараженєм свойого житя, щоби лишень показатись добрим Мадяром. Всі разом виявили добре свій характер тим, що бояли ся поздоровити кардинала Сембратовича з кардинальством, а дальше, що бояли ся порозсилати свойому духовенству програми обходу ювілею унії берестейськоі лиш тому, що вони були друковані по руськи. Яко пастирі 500.000-ного руського люду, живучи працею того люду, вони не тілько не знають мови того люду, але не хотять єі навчити ся, а що більше, бажалиб єі знівечити з лиця землі — може одинокий в нинішнім цівілізованім світі приклад безграничного отупіня всякого морального почутя!

Між собою вони говорять і пишуть по мадярськи, зі своіми близькими і с капітулою, з підвладними священниками, з урядами так само; в школах парохіальних уміщують самих ревних Мадяронів, в семінаріях богословських питомці не вміють не тілько по руськи, але навіть по церковному читати, не то вже щоб розуміли те, що читають; в бурсах для сиріт по священниках виховують не Русинів, але Мадярів, хоча заклади ті основані і удержують ся руськими фондами.

Вірним образом високих пастирів мусять бути й низші. Як тамті обік ордерів і відзнак, так сі обік добрих парохій не знають ніякого ідеалу, як тілько бути „добрим Мадяром“. А щоби на таку назву

заслужити, треба бути шовіністом мадярським, народ уважати лише за дійну корову, але не почуватись зглядом нього до жадних обовязків, голосити до руських мужиків проповіді по мадярськи, хоча мужики йіх не розуміють, потім про такий подвиг оголошувати публично в часописях, і на підставі такої публікації жадати надгороди з фондів призначених на цілі мадярізаційні. На сором XIX вікови ми мусимо сказати, що нині ще в Угорській Руси велика часть руських священників так низько упала морально, що не вважає для себе ганьбою публично в часописях стверджувати, хто і коли в руській церкві говорив мадярську проповідь, стверджувати свою зневагу до мови рідного народу, а за те огидне поквітоване жадати з мадярізаційного фонду надгороди, що звичайно виносить 10—15 гульд.! Ми не сумніваємось, що високовчений гр. Зічі, покликаючись на всю Европу, не знав тих огидних фактів, які день в день, від давніх літ діють ся в значній части єго рідного краю, не знав про мадярізаційний фонд і єго функцію, бо знавши все те він — думаємо — не посмів би був ані покликати ся на свідоцтво Европи, ані профанувати память великого генія, покриваючи єго іменем таку безодню морального здичіня. Бо се не є патріотизм, той світлий, гуманний, чоловіколюбний патріотизм, що становить красу і славу цівілізованого чоловіка XIX віку. Такого патріотизму дармо шукати серед угроруського духовенства, з внемком хіба дуже а дуже немногих осіб. „Мадярський патріотизм" більшости велить поперед усего шукати користи і вигід для себе, держати хлопа здалека від просвіти і науки, читати тілько мадярські газети, молити ся з мадярських молитовників, вчити дітей по мадярськи говорити, навіть із слугами дома розмовляти по мадярськи.

Те саме, що про духовенство, треба сказати і про світську інтелігенцію, особливо про сільських учителів З дуже малими внемками ся інтелігенція наскрізь змадярщена, встидає ся руської мови, цурає ся рідного люду Мадярізація зробила йіх не тілько перевертнями і ворогами власного народа, але рівночасно здеґрадувала йіх морально, поробила йіх сібарітами, підляками, лизунами, прислужниками панськими, загасила в йіх душах всяке ідеальне змагане, всяке етичне почуте Чи то є та пошана для ідеалів Ґете, котру Европа має засвідчити мадярській нації при нагоді єі тисячоліття?

Ось іще кілька на швидку назбираних фактів, як велика, культурна, гуманна мадярська нація шанує права людські і горожанські других народностей.

В Мукачові була напись руська на одноповерхій камениці парохіальній. Задля тоі написи мусів місцевий парох терпіти ріжні пакости від Мадярів, аж поки зневолений не стер єі і таким способом не став ся знов льояльним і правдивим „Мадяром".

Один забескидський священник має малу дочку і хоча мати і отець говорять з нею по мадярськи, але нянька і слуги — по руськи, бо інакше не вміють, тож і мала „кішасонька" бесідує раднійше по руськи, як по мадярськи. До села, де той священник є парохом, зайіхав раз „школарський інспектор" на візітацію школи. Священник запросив його до себе на обід За обідом залепетіла щось мала попадяночка до свого батька по руськи. Як тілько почув се Мадяр-інспектор, почер-

вонів по самі вуха, встав від обіду і в приступі найвисшого обуреня промовив: „Я не можу йісти обіду разом з таким мадярським горожанином, котрий не навчив своєі дитини по мадярськи, котрого дитина гавкає (vabryá) варварським жарґоном!“ По сім вийшов Мадяв з хати не попрощавши ся ані з гостинним господарем, ані з його подругою.

До гімназіі, до третоі чи четвертоі кляси ходив хлопчина, син руського попа, що, як видно, почув у собі якусь руськість, коли на питанє професора, якоі він народности, відповів, що руськоі. Професор побачив у тім мало що не зраду державну, зараз представив сю справу на вчительській конференції, а тут присуджено вигнати хлопця з гімназіі. Аж по довгих заходах батька, коли той за сина сказав, що він мадярськоі народности, полишено його в гімназіі.

Один із підписаних тут був свідком такоі сцени. На двірці зелізниці чекала на пойізд ціла купа Русинів, що мали йіхати на жнива. Були там і старі й молоді, хлопці і дівчата. Між дівчатами деякі були дуже гарні так, що се звернуло увагу молодого зелізничого урядника. Він не втерпів, щоби між них не пійти і не „пожартувати“ з ними трохи. Щобиж його дівчата розуміли, мусів говорити по руськи. Тимчасом надійшла хвиля вітвореня каси. Приступає один мужик з тоі купи до каси і просить о білет третьоі кляси — по руськи. Як вчув се той самий урядник, як скочив, немов би його хто опарив, як крикнув, то бідний мужик став ні в сих ні в тих, не знав що з собою почати. Як перейшла перша буря, звернув ся той урядник до мужика, тай питає: „Ти в якій земли живеш? В мадярській, тож знай, що мусиш говорити по мадярськи“.

Мадярська свободолюбність і толеранція доходить до того, що Мадяри забороняють Угорським Русинам відбирати руські часописи з Галичини, навіть неполітичні, лиш літературні або призначені для дітей, забороняють зносити ся з галицькими, отвирають листи писані до Угорських Русинів і т. д. Навіть в абсолютній Россіі не робить ся таких річей так явно, с таким цінізмом, а особливо в устами повними грімких фраз про свободу, толеранцію і цівілізацію.

Щоби знищити всякі сліди Руси на Угорщині, наказав уряд переміновати назви не лиш місцевостей, але й осіб і то як імена, так і прозвиска на лад мадярський. Імена: Михайло, Осип, Іван, Гаврило, Василь, Стефан Павло, Юрко, Олекса перемінено на Mihaly, József, János, Gábor Bazil, István, Pal, György, Sandor; по руськи не смій тепер назвати ся, коли не хочеш наразити ся на тисячі ріжних прикростей. Прозвища: Іванів, Іванців, Голосняй Товт, Вівсянник, Зейкан, Завуля, Завадяк, Вовканич, Сірко, Собків, Пасулька, Медвідь — стали писатись: Iványó, Iváncso, Holosnvay, Thoth, Viszánik, Zékány, Zozulya, Zavegyák, Vókaniss, Szirku, Szopkó, Paszulyka, Medvigy; многі переклали своі прозвища на мадярське, н. пр. Чорний — Fekete; многі прибрали прозвища мадярські. Подібно чисто руські назви сіл попереміновано на мадярські і так: Новоє Село — Bereg-Ujfalu, Дубровка— Cserhalom, Розтока—Gazlo, Сельце—Kisfalud, Гребля - Felsö Karaszló, Залуже—Kis-Almás, Яблоново—Nagy-Almás, Дунковиця - Nyirestalva, Пістрягово—Pisztraháza, Локоть — Abránka, Завидово — Dávidfalva, Чорний потік — Fekete patak, Юровиця — Pappgyörgyfalva, Неліпино — Hársfalva, Стройна Malmos, Скотарско—Kis-Szolyva, Гукливоє—Ingó,

Воловоє — Ökörmező, Лисичово — Rokamező, Новоселиця — Felsö-Neresznicze, Студеноє — Hideg patak, Крива — Tisza Kirva, Тервово — Kökenyes і т. д. і т. д. Кільканайцать назв місцевостей позістало й доси руськими; Мадярів се кололо і з нагоди вистави, щоби увіковічнити ювілей тисячоліття а заразом показати Европі, що Русинів зовсім нема в Угорщині, порішили і ті остатні назви попереміновувати на мадярські. Так отже відвічні села руські стануть тепер, бодай на око, чисто мадярськими і від 1896 р. будуть називатись: Русково — Carpat-oroszi, Руська Поляна Havasmező, Русь-крива — Sebespatak, Косова Поляна Kaszómező, Нерсениця - Kiralyvölgye, Кушниця — Réfalu, Задня — Zarfalu Майданка — Hamvas і т. д.

Ми не антісеміти і далекі від того, щоб ворогувати проти кого-небудь задля его раси, релігії або народности. Та про те годі заперечити, що історичні і соціальні обставини нашого краю витворили доволі велику і вельми шкідливу верству жидів-паразітів і безсовісних експлуататорів мужицькоі праці. Особливо треба се сказати про більшість тих жидів, що живуть по селах як шинкарі, лихварі, дрібні торговці та перекупці. Можемо сказати без помилки, що де в селі більше таких жидів, там нисше стоїть просвіта, народ біднійший, темнійший і більше здеморалізований. Отож ми мусимо ствердити, що ніде на цілім просторі заселенім українсько-руським народом процент жидів по селах не є такий високий, як власне на Угорській Руси. Коли в Россії житє по селах жидам зовсім заборонене а в Галичині по селах живе йіх ледво по 2—10%, то *в угорських селах йіх маємо по 20—70%*. Не диво, що помимо голошеноі на весь світ дбалости мадярського уряду про народню просвіту між Угорськими Русинами є ледви 30% письменних.

Та не досить того, що угро-руські селяне своєю працею годують і збогачують таку величезну силу паразітів. Після найновійшого закона мадярського про рецепцію жидів спадуть на Русинів нові тягарі — видатки на користь жидів. Тепер бо, коли в селі є 200 жидів і вони захочуть заложити собі школу, божницю і т. д., то після того закона Русини будуть мусіли конкурувати на будову і удержанє тих божниць так само, як на своі церкви.

А тимчасом Русини не сміють собі заложити читальні, каси позичковоі, *ссипу збіжя, не можуть лучити ся в спілки, бо жиди попирані* Мадярами не допускають до того.

Ми не хочемо говорити про економічний стан, до якого довела Угорських Русинів така господарка урядова сполучена зі здирствами податковими з екзекуціями нечуваними в ніякій цівілізованій державі. Ми зазначимо тілько, що з цілоі українсько-руськоі терріторіі власне Угорські Русини найперші почали еміґрувати за море, що процентово і абсолютно вони доси достарчили найбільшого числа еміґрантів і що на нових осідках, особливо в Сполучених Державах північноі Америки власне вони показують ся найменше цівілізованими, а причіплене до них Американцями прозвище „Hungarian" здавна стало ся сінонімом грубости, нехарности, зледащілости і рабськоі приниженостн, до яких у Америці не доходили ані невольники Негри, ані дикі Індіяне.

Русини не мають ані одного свого посла в соймі, хоть на 500.000 жителів повинні мати і хоть по впровадженю конституціі в Угорщині

мали їх кількох. Не мають тому, що в Угорщині вибори переводять ся так, як певно ніде в краю хоч би тілько на пів цівілізованім. Лісти виборців фальшують: тих, котрі мають право голосувати, тисячами з ліст вичеркують, коли нема певности, що вони будуть голосувати за урядовим кандидатом; натомісць тих, що готові голосувати на всякого любого урядови кандидата, втягають в лісти, хоть би вони не мали права голосованя. Правда, вичеркненим самовільними урядниками з ліст виборчих горожанам після закона прислугує право рекламації, та щож: потрібні до рекламації папери видають відповідні канцелярії а коли Русин зголошуєсь до канцелярії і просить о ті папери, його викидають за двері. Коли мимо всяких перепон віддасць який Русин голос на свого кандидата, його гонять, переслідують на кождім кроці, гнетуть, а нераз і гублять і то не лиш його самого, але навіть цілу єго родину. Виборців, що не голосують на любого урядови мадярському кандидата, провадять жандарми з настромленими багнетами, як злодіїв і душогубців. Виборцям не позволяють порозумівати ся зі своїми провідниками, але тримають їх цілий день в голоді і холоді під голим небом. Неурядових виборців спиняють як мож від голосованя, а коли вони належать до армії, то перед голосованем покликують їх до війська. Перед виборами, а особливо підчас самих виборів, насилають у села богато війська і жандармів. На урядового кандидата покликують голосувати навіть таких, що їх тоді нема дома, очевидно вони голосують через ріжних заступників, по найбільше жидків. Навіть умерші мають таких своїх заступників

Такими то способами обезсилено, зубожено, отемнено, обдерто з усіх найкрасших здобутків цівілізації великий і живий відлам Українсько-руського народа, відібрано йому можність промовити самому в своїй обороні, заткано уста, щоби криком роспуки, стогоном потоптаної і зневаженої гідности людської не псував гармонії пишних торжеств тисячоліття мадярської єдности і мадярської слави.

Ми не вороги мадярської нації. Ми високо цінимо єї енергію в боротьбі за свої права, єї геройство в тяжких для неї хвилях: ми шануємо єї заслужених мужів, єї талановитих писателів, поетів і політиків, бо знаємо, що вони ніколи не були ворогами слабих, гнобителями пригноблених, не були прихильниками здирства, отемнюваня і деморалізації ad majorem Hungariae gloriam. Ми тямимо ті щирі, сердечні слова, якими знаменитий угорський писатель Етвеш накликав своїх земляків до справедливого і гуманного трактованя Угорських Русинів; ми спочуваємо щиро й тим словам, які недавно проголосив мадярський посол Уґрон в парляменті в обороні немадярських народностей і закінчив досадним упімненем: „Хто обдирає ті народности з їх прав, той допускає ся тяжкого злочину на спільній вітчині". Ми можемо тілько жалувати, що такі слова і такі погляди серед мадярської суспільности — виемки, голос вопіющого в пустині. Ми бажаємо мадярській нації як найкрасшого розвою, та про те думаємо, що по трупах немадярських народностей вона не піде наперед, що дорога насильств, кривджень, економічного і духового руйнованя провадить тілько до згуби, а не до поступу, дегенерує і підкопує не тілько слабшого, але і сильнійшого.

Ми не маємо нічого против того, щоби наші угроруські брати були добрими угорськими патріотами. Своїм осідком, економічними і культурними інтересами вони тісно звязані з Угорщиною і ми розуміємо добре, що ми не в силі розірвати т-й звязок, бо він природний, виливає з географічного їх положеня. Та про те ми думаємо, що вони мають право бути свідомими Русинами, бути живою і діяльною частиною тої нації, до котрої належать своїм походженем, своєю історичною і духовою традицією Та свобода котрою Угорщина нині величає ся перед світом, не повинна бути путами, що сковують уста і душу півміліонової маси, бо тоді вона перестає бути свободою, а робить ся карикатурою свободи, дволичним фарисейством I коли ми нині, спонукані безвихідним, страшним і приниженим положенем наших угорських братів перед лицем цівілізованої Европи підносимо торжественний протест против брутальному винародовлюваню, економічному руйнованю, духовому отемнюваню і моральному упідлюваню Угро-руського народа,, не меншому, коли не більшому, як те, якого дізнають інші немадярські народности Угорщини, Словаки, Румуни, Серби, Хорвати і Німці — то ми переконані, ще протестуємо не против свободи, не против гуманности, не против поступу, а против безвстидному і безсовісному надуживаню тих високих слів для брудних, навіть не національних, а вузько кастових цілей. Ми певні, що не тілько в Европі, але й серед чесних і доступних для справедливости Мадяр протест наш найде відгомін, а з свого боку запевнюємо, що не перестанемо бороти ся з теперішніми порядками в Угорщині, негідними краю европейського, не перестанемо всякими легальними способами розбуджувати серед наших угроруських братів руського народнього почутя, віруючи твердо в те, що пановане брутального насиля і цінізму ніколи не може бути тривке.

Львів дня 15. юня 1896.

Русько-українська молодіж академічна у Львові.

За комітет для справ угроруських: Др. Іван Франко, Михайло Павлик, Вячеслав Будзиновський, Володимир Охримович.

Юліян Романчук, посол до Ради державної.

Др. Теофіль Окуневський, Степан Новаковський. Дмитро Остапчук, посли на сойм краєвий.

Др. Евген Олесніцкий, Остап Терлецький, Др. Роман Яросевич, Др. Михайло Дорундяк, Др. Єронім Калитовський. Др Кирило Трильовський, Др Сев. Данилович, Др Лонгин Озаркевич, Др. Михайло Олійник, Др. Яків Невестюк, Др. Корнило Чайківський, Др. Андрій Чайківський, Михайло Струсевич ред. „Дѣла“, Олеся Озаркевичева, Анна Павлик. Ольга Франко.

Нікуди.

Ось він, ось підстрелений заїць. Він лежить на снігу, серед малого потеребця (зрубу) с перебитою спиною, з безвладно одкиненими задніми ногами; передніми ж, випручуючи їх з остатніх сил, уппраєть ся в землю, високо витягує шию, напружуєть ся всім своїм тілом. От-от би побігти, вирвать ся, утекти. Швидко, шпарко, як вітер, як вихор перекотити полем, болотом, лісом... далі, далі...

І заїць ще сильнійш уппраєть ся ногами в сніг, ще більш витягує вперед голову. Круг його стоять голі, сумні дерева, присипані снігом, повиті инеєм; сивий сріблястий туман заліг хащ лісову; кущі терну чорним вінком сплелись довкола потереба. В однім місці вони ніби розривають ся і мов крізь ворота видно дальший потереб, сосни на його другім кінці і свіжий троп на снігу. Сюдою, у сю дірку він біг тяжким, притомленим скоком, поливаючи сніг білий своєю червоною кровю... От вона як красіє у тій брамі, де він упав і звідки широкою смугою зостав ся слід, як він уже не біг, а волочив ся до того місця, де він тепера лежить. В лісі тихо-тихо. Бліде небо зашарюєть ся вечірньою загравою, хутко і сонечко зайде; ось єго проміння золотять вершки сосен; хмурі дерева ніби всміхають ся на прощаннє сонцю. На потеребі біла сутінь, білий сніг, довкола білий ліс. Тим краще знати на білому ворон—чорних, дурних, хижих ворон. Шестеро їх. Вони сидять довкола заяця і ждуть на єго смерть, ждуть мовчки, спокійно. Лише іноді одна з них ліниво підскочить кроків два-три по снігу і знову сяде і голову у плечі сховає. Жде клята і буде ждати і другі ждатимуть і дочекають ся, бо добре знають, що інакше й бути не може. Так! Інакше й бути не може, і даремно диким, повним смертельної муки і жаху поглядом кидає навколо підстрелений заїць, даремно прикладає, прищулює вуха до спини і весь тремтить від корчів. Ні!... не побіжиш більше, не покотиш блискавкою... ні, годі! Тихо, поволі, крапля за краплею витікає з його тіла кров; тихо, поволом скочуть ся по мокрій намерзлій шкурі

і фарбує сніг. Скільки ще таких крапель у заячому тілі? Скільки ще хвилин він може жити, випручувати передні ноги, упиратись ними в сніг, прищулювати вуха і в знесиллі на те, щоб кинутись, побігти, — тілько ще ширше одчиняти очі і ще зайвий раз з жалібним криком, подібним до плачу малоі дитини, падати головою на сніг?

Ворони того не знають; одно добре знають, що краплі ті таки витечуть і зайіць буде йіх, аби лис не прийшов або чоловік не набрів. Чоловіка не так боязко: хутко вечір і ніхто проти ночи в ліс не піде, а от лис... при сій думці ворони нетерпляче, стурбовано поводять головами. „Тай живущий же, проклятий!“ подумає інша, з нетерпливості підлітаючи трохи в гору і знов сідаючи на сніг.

Вечеріє. Все сидять ворони нерухомо, зловорожо; накошублені, чорні сидять вони рядком і дивлять ся в очі зайцю. Чи-ж бачить він йіх? Млою застилають ся йому очі, холод проймає його всього. От-от кінець. А все таки він упирає́ть ся ногами, витягує вперед шию і важко віддихує́ть ся. От-от побігти, скочити проз сих ворон, геть звідсі, від сього болю, від сього знесилля, від сеі муки! І навіщо не скінчилось усе тоді, як його „там“ немов опекло, вдарило в поперек тіла, а далі загуло, загриміло у слід і він полетів, кинув ся крізь кущі потереба, спотикаючись на голову, аж поки не опинив ся тут.

Як се сталось? Він якось не може в тямку взяти. Він біг, прислухаючись до гону собак. Ті зостали десь далеко — далеко, аж йіх ледве чути, зостались розбірати ключок, що він наробив. Повільним скоком вибірав ся вже на лісову дорожину, на ній він буде певний. І ось тут... так... зненацька...

Зайіць смикнув ся, ворухнулись одбиті ноги, гострий біль пронизав усе тіло... і він крикнув так несподівано, пронизувато і жалібно, аж ворони якось, мов совість у них заговорила, ззирнулись проміж себе. Луною прокотив ся по лісі заячий крик і знов усе замовкло. Замовк і зайіць і ні про що вже не дума і не згадує; лише прислухає́ть ся, як стукотить серце, як холоне тіло, як тремтять його ноги й як йому боляче, боляче...

Болить, болить, болить і нікуди йому з свого болю, нікуди! Нікуди... ось воно... нікуди. Ні про що нема гадки. Все забрало „нікуди“. Він бояв ся був ворон, йому страшно ставало при думці, що от-от виклюють йому очі... Котра ж то перша клюватиме?... А тепер се йому однаково. Е, та однаково, котра й як. Що йому до того всього, коли йому... нікуди. І хоч він

ще упирає ся ногами і насторочує вуха, то се так тільки, від болю, а він вже нікуди не бажає бігти, нікуди не поривает ся, бо знає, що йому нікуди... І лише серце йому краєть ся від сего знаття. Нікуди... нікуди...

1893 р. *Михайло Обачний.*

НАШ АЛЬБОМ.

Сучасні образки.

I.

Коли почуєш, як в тиші нічній
Зелізним шляхом стугонять вагони,
А в них гуде, шумить, пищить як рій,
Дитячий плач, жіночи скорбні стони,
Важке зітхане і гіркий проклін,
Тужливий спів, дівочії діскапти, —
То не питай· Сей пойізд — відки він?
Кого везе? Куди? Кому в здогін?
Се емігранти.

Коли побачиш на перроні десь
Людей мов оселедців тих набито:
Жінок худих, блідих, аж серце рвесь,
Зівялих, мов побите градом жито,
Мужчин понурих і дітей дрібних
І купою брудні, старії фанти
Навалені під ними і при них,
На лицях слід терпінь, надій марних —
Се емігранти.

Коли побачиш, як отих людей
Держать і лають і в реєстри пишуть,
Як матері у виходках дітей
Запитькують, годують і колишуть,
Як йіх жандарми штовхають від кас,

Аж пойізд відійде, — тоді припадок:
Весь люд на шини кидаеть ся враз;
„Бери нас, або перейідь по нас!“ —
Се в нас порядок.

II.

Два панки йдуть по при них.
На дітей блідих громадку,
На жінок отих марних
Кождий глипнув по порбдку.

Відвернувсь один панок
Тай вітхае: „От бідацтво!“
Другий тут за ним крок в крок
Покликае: „То лайдацтво!“

„Що лайдацтво?“ — „Весь сей люд!
Рідний край на пшик міняе.“
„Ні, — відмовив другий, — тут
Винен той, хто йіх спиняе!“

„Не спинять йіх? Всі підуть
Десь за сине море з дуру.“
„Як жеж йім не йти, як тут
Всі до спілки дрем з них шкуру?“

Розлучила нас юрба,
Та довгенько ще цікаві
Спорились панки оба,
Де „лайдацтво“ е в сій справі?

24. мая 1896. *Ів. Франко.*

Молитва бідних невольників.

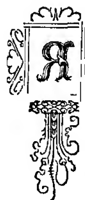

Як би почув Господь молінне,
Побачив річку наших сліз,
Мабуть би стратив він терпінне,
І хутко б з неба свого зліз
Не вспів би згоряча надіти
Ні шапки, ні чобіт, ні свити,
Явив ся б так, мерщій, прожогом
В те місце, що зовуть „острогом“.
Він роспитав би нас гарненько,

Чи ми на мягкому спимо,
Чи водять нас тут чепурненько,
Чи смачно пєм ми і йімо?
А ми б йому про все б сказали,
Нехай би злих наших панів
Як знає, так би і судив...

Зараз харциза-інваліду.
Що вже майором звуть у нас,
Ніхтéм приплюснув би, як гниду:
Що Богу він? Як плюнуть раз!
А стряпчому, кривій собаці —
Гай-гай! — крий Боже б досталóсь!
Не подивив ся б, що у фраці,
Що у мундурчик одяглось!
Не подивив ся б, що в дві пари
На носі носить окуляри;
Не подивив ся б і на те,
Що вже старе воно й сіде! —
Йому остатню вразу ногу
До кульги б завернув крючком,
А там на битий шлях-дорогу
Звелів би вигнати дрючком.

Йому б була такая кара
За те що не по правді жив,
Що був він чорту „пятак-упара“
Ї з ним як рідний брат др жив;
За те, що кождому в кішеню
Він запускав вік цілий жменю,
І тільки людям злим добро
Робив ва золото срібро.
От так йому б за те досталось,
Що жило, та не шанувалось.

А „Отдѣленье“ над тюрмами
Звелів до купочки б зібрать,
Гарненько змовивши ся з нами
Звелів по парці б повязать,
А далі взявши, повязавши,
На цеп велику нанизавши,
Святому б поручив Остапу
Одвести в пекло по етапу
К чортам в самісінькее дно,
В те місце, що йіх жде давно!...
Казну би далі посчитав,
Узнав би, скільки хто украв, —
Бо сього діла не узна
Без божой помочі казна.

От так би Він роспорядив ся,
Коли б прийшов, не полінив ся, –
А ми б Йому за те тоді би
Сказали-б шапку зняв: „спасибі!“ *)

До України.

Сиджу я в неволі та марю тихенько,
Чи знов тебе вбачу, Україно-ненько,
Чи знов рідну землю в сльозах поцілую,
Чи вік протиняюсь отут по Вілюю?

Коли б міні, мамо, легесенькі крила,
В обійми до тебе б душа полетіла,
Бо тут непривітно, тут хуґа та студень,
Однаково сумно і в свято і в будень.

Рік цілий навколо все мре та німує,
Самотного серця ніщо не вгамує.
Ридай одиноко, кладись в домовину!
Подумати тяжко, що тут і загину,
Розсиплють ся чари, мов квітки зівялі,
Остануть ся жалі, самісінькі жалі...

Сиджу я в неволі та марю тихенько,
Чи знов тебе вбачу, Україно-ненько,
Чи знов рідну землю в сльозах поцілую,
Чи вік протиняюсь отут по Вілюю?

Павло Граб.

---

*) В оригіналі сеся вірша була, здаєть ся, підписана, але підпис видрано.

Про россійські военні порядки*).

Не дуже давно по всіх россійських газетах була надрукована звістка про один просто страшний випадок з житя французьких дісціплінарних баталіонів Одного солдата (за що, це не важно) покарали дісціплінарно ось як: його руки і ноги привязали за спиною до поперечного дрючка, а в рот, щоби не кричав, поклали камінь. Через дві години солдат умер. Двох унтер-офіцерів і дижурного офіцера, котрий кілька разів сам заходив дивитись на нещасного, віддали під суд; перед судом вони оправдували себе тим, що, мовляв, такі традиції того баталіону. Суд признав їіх оправданя заслугуючими уваги (хоч про такі кари закон не говорить ні одного слова), а їіх самих невинними З сього поводу мала бути в французькій палаті депутатів інтерпеляція Жореса (соціалістичного депутата) бувшому міністрови Рібо, але перше, ніж вона була висказана Жоресом, міністерство Рібо вже покинуло своє місце для радікального міністерства Буржуа. Про інтерпеляцію Жореса після цего нічого не було чути; мабуть Жорес надієть ся, що теперішнє міністерство не допустить таких злочинств хоч би й у дісціплінарних баталіонах.

Трохи давнійше богато дуже схожих фактів було надруковано і із сфери німецьких военних порядків**). Секретний ціркуляр принця Генріха Пруського, так зручно вивіданий соціалістами і надрукований в газеті „Vorwärts“, дає богато матеріалу з цього погляду, доказує що „послідственні вороги“ (Німеччина і Франція) в ділі вживання тортури не стоять лучше один другого.

Всі оті факти з німецького і французького военного житя можуть побудити декого з наших россійських „сограждан“ похвалити наші военні порядки. Міні самому доводило ся чути, і не од яких небудь „квасних патріотів“, а од доволі ліберальних і розумних людей, що у нас, мовляв, такі випадки неможливі, що у нас так мучити людей ніхто не буде і т. д Міні здає ся, що се — „eine alte Geschichte“. У нас ніхто не знає таких фактів, бо вони не публікують ся. Колись, при Миколаі I-ім, в военній сфері „все“, по казьонній терминольогіі „обстояло благополучно“, і здавалось, і не могло бути інакше, бо на военну сферу була звернена найбільша, коли не вся увага, а тим часом Кримська війна ясно показала, що було можливе при такім „благополучіи“. „Вѣрные сыны отечества“ мусіли іти в Крим на папі-

---

*) Перша половина сеі статті була надрукована в ч. 10 „Радикала“, та не було кінця і тому ми друкуемо еі тут в цілости. Ред.

**) З сього погляду цікава сензаційна книжка бувшого нім. офіцера Краффта „Kasernen-Elend“. Про неі була докладна рецензія в „Рус. Вѣд.“ звісного берлінського корреспондента I.

ровких підошвах, котрі розлізли ся при першім дощі, і стріляти з рушниць, в котрих замісць кремінів були прироблені викрашені як кремені деревянки (тоді ще були кремінні рушниці). Інтенданти крали страшно, солдати мерли як мухи... Це все було наслідком „благополучія“.

Те саме можна сказати і про теперішні наші военні порядки; треба бути великим оптімістом, щоб прикласти до россійського життя французьку приказку: „il n'y a pas de nouvelles—bonnes nouvelles“ (нема звісток — добрі звістки). Скоріще тут іменно можна ждати поганих звісток. Сказані слова відносять ся не тілько до военних порядків. Нагадаемо хоч би справу бувшого міністра комунікаціі „гофмейстра“ Кривошеіна, про діла котрого, як сповіщали газети дуже коротко і неясно, почала вести слідство спеціальна комісія, але діяльність цеі комісіі була перервана „по Высочайшему приказу“ *). Щось подібне розказують про покійного міністра фінансів Вишнеградського. Словом, „Панама“ і „панамісти“ найшлись би і в нас, як би тільки можна було шукати. Що до всяких „злоупотребленій“ в россійських тюрмах, при „вибираню“ недоімок і т. д, то про се нема що й згадувати: у всякого, хто читав россійські газети, в памяти богато таких фактів.

Біда вся в тому, що ми не знаемо і не можемо знати всеі масси того лиха, яке робить ся у нас. Там, де є хоч яка небудь воля слова, можна вивести всі постидні діла на суд всеі громади, всеі суспільности. Там можливі і інтерпеляціі в парляменті, і мітінги невдоволеня і т. д. Чи можливе що небудь подібне у нас? Наша воля слова обіймає дуже невеликий круг; скільки небудь різких фактів жадна часопись не оголосить. Усякі „разоблаченія“ більш усього падають на маленьких людей: земських начальників, справників, станових приставів... Іноді вони виходять і за сю сферу і захоплюють навіть губернаторську діяльність. Так наприклад, торік, здаєть ся, в януарі в „Недѣлѣ“ була надрукована допись про Архангельського губернатора, котрий видав ціркуляр примушуючий селян робити при будованю залізноі дороги на самих неможливих умовинах, під угрозою: коли не захочуть робити, від них зараз же стягнуть усі недоімки, „бо вони, значить, богаті люде, коли не хотять робити“. Певне, що газета могла дати тільки голі факти: з одного боку ціркуляр губернатора, з другого — неможливі умовини роботи. На цім прикладі з поводу губернаторського ціркуляру ясніще всього видно всю безсильність ліпших людей россійськоі суспільности що-небудь зробити при теперішніх россійських умовинах. Ми зовсім не знаемо, як ішли дальше діла з Архангельскими мужиками, але певні, що кореспонденція „Недѣли“ тут лишила ся зовсім ні при чому. Єдина користь, яку приносять такі корреспонденціі, се та, що вони примушують читача з серцем і душею подумати про всю неможливість теперішних россійських порядків. На жаль, таких читачів дуже мало; голі факти мало кому говорять, іїх треба підчеркнути, вияснити, додати коментаріі. Усе одно, як твори

*) Про сю справу див. лонд. „Летучіе листки“ за той рік Nr. 26.

Щидріна: розуміючому читачеви вони дадуть більше, ніж усі російські писателі разом, але для нерозуміючих вони не годять ся без коментаріів. Ось через що, скажу мимоходом, міні здаєть ся дуже важним, щоб в нелегальній прессі не тільки приводило ся такі факти, котрі не можуть знайти собі місця в легальних російських виданях, але й комментували ся б факти всім відомі, аби вони давали можливість розяснити непригляду суть нашого теперішнього строю.

Вернім ся до воєнних порядків.

Сам я не бачив близько порядків у наших дісціплінарних батальонах і навіть не чув про них від людей компетентних, але можна напевне сказати, що там коли й не мучать так, як у французьких (хоч і за се не можна ручитись), то засікають різками на смерть... Я хочу росказати кілька фактів про порядки в звичайних „строєвих“ частинах армії... Порядки ті міні приходить ся бачити дуже близько і через те я ручу ся за правдивість усего, що розкажу. Я думаю, що мої слова могли б піддержати своім свідоцтвом усі ті медіки, фельдшері, „вольноопредѣляющіеся“, котрим приходить ся стояти близько до щоденного житя наших солдатів. Факти, які я розкажу, показують таку зневагу до людськоі гідности, що робить ся „за чоловіка страшно“, тим страшнійше, що вони не являють ся чимсь незвичайним, випадковим, нікого не дивують ні з жертв, ні з катів.

Відповідно і єрархіі і дісціпліні — перше місце начальству. Старші з обєктів моіх спостережень — полковники і підполковники. Про них ми перш усього й поговоримо*). Один із сих моіх геройів якось висказав ось які характерні слова, котрі можуть служити девізом і для всіх других: „Як ти (говорить до солдата, котрий по єго думці негарно ходив коло коняки) здохнеш (буквально), то замісць тебе нам сотні таких пришлють, як ти, а за коняку нам треба гроші платить“. Сей же самий полковник, почувши від „старшого по стайні“, що один із солдатів палив цигарку в стайні, питаєть ся в старшого: „Что ж ты ему дал?“**) — „Так точно, ваше вскобродіе, дал“. — „И хорошо дал? — „Так точно, хорошо“. Що своє правило, що скотина дорожча чоловіка і що треба „хорошо давать“, сей полковник приміняє часто на практиці, про се нема чого богато балакати. Я вже не кажу про оздобину своіх слів „лайкою по матері“ (вираз ген. Драгоміровa). бо здаєть ся, жаден російський офіцер не вважає йійі зайвою в своіх відносинах до солдатів.

Перейдім тепер до другого полковника, про котрого буде достаточно розказати тільки один епізод. Він — командір батеріі в пішій артілеріі. Його батерія стоіть в невеличкому місті далеченько від річки, при чому воду приходить ся возити з сеі річки на гору. От якось через недогляд одного з возивших воду солдатів коняка почала кульгати. Тоді командір розпорядив ся ставити сього салдата під ранець, поки коняка не вичуняє, а воду

---

*) Читачі розуміють, чому ми не називаємо ні імен, ні місця.

**) Треба замітити, що по закону бити солдатів заборонено, але тут завше приміняєть ся правило щедринського помпадура, котрий наміряючись зробити щось противозаконне, брав книгу закона і сідав на неі.

возити тільки на обід; на умивання ж і для чаю воду носити самим солдатам по два чоловіки що дня. Подумайте, що в батеріі мало що не 200 чоловік, і пригадайте, що воду приходилось носити на гору... Правда, суд Соломона?

Портретом третього командіра я закінчу сю частину моєі „портретноі галеріі". Третій командір — страшений пяниця. Солдати кажуть про нього, що як він не пяний, то з ним жити можна, але як напеть ся, тоді лучче від нього тікати; кому ж приходить ся по неволі балакати з ним, як писарям, фельдфебелеви, то ті хрестять ся і молять ся, коли йім приходить ся йти до нього за яким-небудь ділом. Ударити тоді чоловіка — для нього як раз плюнути, і то не так ударити, щоб злість одвести. або що, а до крови Відхиляти ся ж Боже борони, бо ще довше буде бити. Старі солдати се вже добре знають і навчають молодих, щоби стояли як стовп, коли йіх буде командір бити; він тоді навіть похвалить, скаже: „Молодецъ!" на що солдат непремінно відповість, хоч би він обливав ся кровю від ударів: „Радъ старать ся, ваше высокоблагородіе!" Іноді однако він буває добрий, коли напєть ся: прийіде в казарми, збере солдатів, заставить йіх співати і сам танцює, а одйіжджаючи розпорядить ся, щоб солдатам дали казенного чаю і сахару на сей день. Лютий він буває іноді і тверезий: частійше всього се буває з ним на ученях: на „конному вченю" він здорово бєть ся своєю шашкою (шаблею). Треба сказати, що воно вчити всі приписи „устава конного строю" (річ іде про артілерію) дуже трудно: треба, щоб між пушками було непремінно те, а не друге число ступінів, щоби строй був рівний як по нитці і т. д; коли хоч що-небудь не так, командір скаче на свойому коні до винного і солдати ґажуть: „Ну, вже тепер він йому піднесе!" Один із феерверкерів (в артілеріі так звуть ся унтерофіцери) все жалує ся на те, що в його на спині не проходять синяки від командірськоі шашки. Щоб покінчити з сим командіром, я роскажу ще тільки один епізод, але дуже характерний. Єго батерія літом на стрільбі стріляла лучче всіх, так що одержала (чи, як солдати кажуть, „вибила") пріз. От де-хто з молодих офіцерів сеі батеріі задумав побєнкетувати вкупі з солдатами. Се славний в літописях батеріі випадок. Куплено горілки, булок, солдати вистроілись, ініціатор сказав йім промову, де-хто з офіцерів теж вставив своє слово, нарешті командір, вже добре „лизнувший", проголошує тост: „За нашу солдатскую дружбу — от канонира и до.. генерала!" Солдати випили мовчки по чарці, взяли кождий по пів булки і розійшлись... На другий день оказало ся, що для коней не стало сіна і купити не було де (а батерія ішла тоді в друге місце на маневри); по чиййй вині се так вийшло, хто його знає, вірнійше всього, що по вині офіцера завідующого хозяйством батеріі. Командір, не розбираючи нічого, наступив ся „на старшого по стайні". дуже доброго, росторопного і заслуженого чоловіка і почав

*) Ставлять під ранець ось як: солдат в повній боевій амуніціі з рушницею чи з шаблею на голо (повинен держати „на плечо", а не „вольно" повинен недвижимо простояти на однім місці годину або (звичайно) дві; більш як на дві години разом і на 4 години в день ставити заборонено.

його бить і не як-небудь, а вертав ся разів з 15 до нього і починав знов бить. Той, певне, стояв, як дісціпліна приказує, „руки по швам“, і терпеливо ждав, поки командір змінить гнів на милость. Послі сей фейерверкер казав: „Як ще він бє от так (замахуючись на щоку), то нічого, але як оттак (замахуючись кулаком на зуби з низу в гору), то тут хоч пропадай“. Правда, гарна „солдатская дружба“! Чомуж солдати не жалують ся? спитаете ви. Тому, що, як вони певні, з їх жалоб нічого не вийде. Тай як би вийшло, солдат боїть ся, що „поки сонце зійде, роса очі виїсть“. При российських порядках думка зовсім резонна. Події третього командіра (пяниці) всім відомі, а про те деякі з офіцерів зовсім щиро впевняють, що він луччий з командірів своеі брігади.

Перейдім тепер від командірів до молодших офіцерів. Я роскажу тут в коротких словах про трьох офіцерів, з котрих 2 вже командірами. Один із них, капітан М., страшно любить своє діло і через те... мучить своїх солдатів „з передсвіта до вечора“; що гірше всього, він не дає солдатам хвилинки не то щоб одпочити, а навіть щоб виповнити самі неодложні „нужди“ (читач розуміє, про що я кажу). Наслідком такого нелюдського мучительства (через неохоту кап. М. до команди „стоять вольно, оправить ся“) бували випадки, що солдати не могли володіти собою, інші навіть падали і їх мусіли забирати до шпиталю. В походах (розмова ведеть ся про пішу артілєрію) він ніколи не дає команди „на орудія садись“ і солдати мусять іти пішки й бігти за пушками, коли йому захочеть ся їхати скоріше (сам він, розумієть ся, їде верхи) Навіть довготерпеливі российські солдати не можуть знести єго відносин до них; солдати тоі батеріі, де він був ранійш, раділи від усього серця, коли його перевели в другу брігаду, але так само від усього серця жаліли солдатів єго батеріі, з котрими він міг робити безконтрольно все, що йому захочеть ся (його назначили командіром)...

Капітан П. — в загалі добродушний чоловік; в противність капітану М. він жаліє солдатів і в походах, коли його не бачить командір, завше командує: „На орудія садись! Рисью, маршъ!“, додаючи: „Что ихъ (коней) жалѣть! Овесъ только ѣдятъ!“ Але кап. П.— коли не зовсім божевільний, то без сумніву ненормальний чоловік, те, що звуть „псіхопат“. Іноді він таку нісенітницю верзе, що нічого зрозуміти не мож: коли ж розсердить ся, то бє по лиці без милосердя, приговорюючи при кожному ударі: „Гоп!“ Не те, що він немилосердно бє, вважаєть ся солдатами ненормальним, але єго приказка: „Гоп!“ Частійше всього се з ним буває, коли він напеть ся; він зарані тоді каже, щоб від єго тікати, бо інакше він „убє“. Сей божевільний тепер теж командір батеріі. Як почувають себе солдати єго батеріі, я, на жаль, не знаю.

Щоб закінчити отсю галєрію офіцерських портретів, я намалюю ще портрет штабс-капітана Г. Се чоловік, котрий не може слова сказати, щоб не вилаяти ся якимсь нецензурним словом або не вжити відповідного порівнаня, взятого із сфери полових відносин і органів. Уся єго думка, видно, направлена в сей бік; я думаю, що се щось патологічне. Кажуть, що навіть в „дамському“ крузі він зовсім не

стісняєть ся, а що при жінці єго лексікон не міняєть ся, про се нема чого й балакати. Я ніколи не забуду, як він вияснав „молодим солдатам“ (новобранцям) молитву „Отче наш“. Я не буду розказувати сю сцену, бо читачі самі легко представлять собі, як звучало, коли штабс-капітан, питаючись: „Що таке: Да святит ся имя твоє“, „Да будет воля твоя“ і т. д., досипав за кождим словом матірну лайку. Що до бійки, то він не тільки сам бє, але й своїм підвладним солдатам приказує бити. Він завідує в своїй батерії молодими солдатами і от раз він при всіх своїх „учениках“, оддаючи „старшому над новобранцями“ приказ занімати ся тим чи другим, закричав своїм командірським голосом: „А кто будеть невнимателенъ, б е й т о г о в ъ м о р д у“. Цікаво те, що не вважаючи на єго крайню неморальність і повну зневагу до людської гідности, солдати відносять ся до нього прихильнійше, віж до капітана М. або до тих командірів, про яких я розказав висше. Для сього є причини: штабс-капітан Г. не любить кар, так сказати, довгих; він не ставить під ранець, не садить в карцер. А „лайка на комірі не висить“ (брань не воротѣ не виснетъ), як каже великоруська приказка. Певне, істнування такої приказки і єі практичний приклад в даному випадку дуже голосно говорять, як пригнічує российське житє почутє власної гідности у российських „граждан“, особливо у „низчого роду людей“..

Покінчивши з офіцерами переходимо тепер до начальства „изъ нижнихъ чиновъ“. Приглядаючись з сього боку до военної сфери, можна було б назбирати богато матеріалу для характеристики деморалізуючого впливу власти. Такий деморалізуючий вплив власти бачимо скрізь (не даром же він відбив ся в народніх приказках: „Не дай боже з Івана пана“, „не так пани, як підпапки“ і т. д); але в военній сфері, дякуючи военній дісціпліні вимагаючій повної покірности для волі начальника, він виступає аж надто ясно і різко. Мучительство всяких унтер офіцерів, фейерверкерів, фельдфебелів і т. д. більш усього приміняєть ся при вичучуванню новобранців у т. зв. „учебних командах“ (унтер-офіцерських школах). Цікаве з псіхольогічного боку те, що деякі з унтерофіцерів (будемо звати сим загальним терміном всіх начальників з солдатів) хотять помстити ся на невинних новобранцях за свої давнійші муки. Нераз доводить ся чути: „А мене хіба не били? Міні, брат, 2 зуби вибили в учебній. Я тебе вже другий год жду“ і т. д. „Дядьки“ (учителі новобранців) приміняють всякі способи, щоб мучити своїх учеників; здаєть ся, найгіршим являєть ся той, як вони приказують одному з новобранців бити (звичайно, по лиці) другого. „Ей ти, Іванов, дай в морду Семенову. Та що ти так делікатно? Бий ще раз, та сильнійше, бо сам будеш битий“. Іванов добре знає, що остатні слова — не який небудь „звук пустий“ і що вони легко із сфери будучого можуть перейти в сферу сучасного, і через те бє свого товариша як можна сильнійше, хоч би й сціпивши зуби від злоби проти мучителя. Гірш усього приходить ся бідним „інородцям“ (Татарам, Вотякам, Черемісам і пр.): вони не розуміють зовсім по российськи і от, щоб вивчити їх усяким премудростям военної науки, „дядьки“ (а іноді й офіцери) звертають ся до орігінальних педагогічних способів — бють без всякого милосердя. Не

диво, що серед „інородців“ частійше всього бувають самовбійства. Цікаво було б зібрати статистику самовбійств у армії і зазначити процент інородців серед самовбійців. Але як же мають інакше робити унтер-офіцери? На запитанє одному із „старших над новобранцями“, нащо він бє Татар, коли вони винні тільки в тому, що не розуміють по російськи? — він відповів: „Міні треба, щоб вони знали те, що треба знати по програмі; інакше мене самого буде бити „завідующий новобранцями“ (офіцер). Певне, що такі педагогічні методи не осягають своєі цілі, але за те сумлінє вчителя буде чисте; він сміливо може сказати: „feci, quod potui, faciant meliora potentes“. А в тім я знаю один випадок (як потім я чув, на жаль, не одиничний) дісціплінарноі кари котрий возмутив самих „дядьків“. „Старший над новобранцами“ в одній батеріі заставляв новобранців держати в роті кізяк, поки він не прикаже виплюнути його. Один із „дядьків“ казав: „Краще вже дай новобранцеви кілька разів в морду, ніж маєш так знущати ся над ним“ ..

Крім „дядьків“ в артілеріі вміють добре бити ще „старші по стайні“. Вони добре знають девіз начальства: „Як солдат здохне, то на єго місце сотні таких пришлють, а за коня треба гроші платить“, і совісно виповняють його на практиці. В шпиталі одноі брігади замітив старший лікар, що до його приходить все більше солдатів з тріснувшою барабанною перепонкою в одному з вух. Жаден не признавав ся, від чого то вона трісла. Нарешті один сказав, що його вдарив „старший по стайні“. Старший лікар зараз написав рапорт до командіра брігади і „старший по стайні“ був покараний... арештом на 7 днів. Як вам се подобаєть ся? Результат сього епізода може відповісти виразно тому із читачів, хто спитав би, чому покривджені не жалують ся начальству на незаконні вчинки унтер-офіцерів. А в тім, бувають іноді й жалоби; тільки результати іїх звичайно не відповідають надіям жалобщика: його ж таки обявляють бунтівником і як небудь карають за бунт. А що з ним робить неофіціально той, на кого він жалував ся, остаєть ся вже жадному начальству невідомим.

Смію завірити читача, що все росказане мною тут не має в собі й слова неправди. І я закінчу тим, чим почав: бороти ся з сим злом з надією на успіх можна тільки хоч при якій-небудь політичній волі в Россіі. Поки ми єі не вибороли, нам приходить ся „дивить ся, плакать і мовчать“ (Шевченко).

Е. С.

Панщизняний хліб.

— —

Було се зимою в початку 1896 року. По вічу в Перемишлі запросили мене торецькі читальники, а головно посол Новаковський, поїхати з ними до Торок. Я давно бажав бути в Торках і радо згодив ся поїхати, а двомилева їзда саньми по снігу, при світлі місяця була для мене радше принадною, ніж страшною. Їхала нас спора купка. Міні прийшло ся сидіти в санках Андрія Крицького, старого селянина, которого я пізнав на вічах як доброго бесідника. Дорогою я пізнав його ще ліпше як оповідача. Ми мали час розбалакати ся, а Крицький оповідав невтомимо. Він знав усіх в селі, знав історію кождої хати, кождого закутка, а память его сягала хоч недалеко, а все таки пару літ по за 1848 рік. Про остатні роки панщини були його оповіданя власне найцікавійші, найглубше запали міні в тямку. Може колись міні вдасть ся списати їх в цілости (ч. Крицький жие доси й дай йому Боже ще жити много літ!). А тепер я передаю з памяти одну частину з его оповіданя — не дословно, а так, як вона уформувала ся в моїй памяти.

Я ще був молодий, коли панщину скасували — оповідав Крицький, — тілько три роки я робив еі. А про те буду ті три роки тямити доки мойого житя. Люті часи були, паночку! Теперішня молодіж, Богу дякувати, не має і понятя о тім, що тоді діяло ся. І нехай не має! Не треба їй мати. Та дещо таки повинна би знати. Те, що ви розповіли в своїх „Панських жартах", то правда, але то не вся правда. Ви того, пане, не могли знати докладно, бо вас тоді ще й на світі не було. А хто того сам не бачив на свої очи, той не може собі те так легко зміркувати. Подивіть ся на наші поля, пане! Богу дякувати, землиця благословенна, навіть найбіднійший може жити, коли тілько має пару здорових рук і охоту до праці. Еміграційної горячки ще тут не знаємо. Їмо хліб житній або пшеничний, вівсом коні годуємо, голоду не терпимо. Маємо своє тягло, свої ковані вози, маємо в селі школу, читальню, склеп громадський, а за те не маємо ані одного жида. Одним словом,

стоімо на власних ногах, о скілько то в Галичині хлоп може стояти на власних ногах.

Та не питайте мене, як тут виглядало перед 1848 роком! Досить вам буде лиш тілько сказати, що в цілім селі не було ані однісінького воза. Тілько у пана були вози, а у хлопів тілько сани. Саньми звозили літом збіже до стоділ і сіно до стогів, на санях вивозили обірник на поле, на санях чи літо чи зима вивозили й умерлих на кладовище.

Ну, та вмерлому байдуже. А як жили живі! Я тілько про себе скажу. Мій тато був з Медики родом, мав двох братів — усі три були хлопці гарні, спосібні. Взяв пан одного до двора за льокая, пойїхав з ним до Бродів і там програв його в карти другому панови. Ще й доси десь там в Брідщині є фамілія Крицьких — то наші своякп. Вернув пан до дому, взяв другого брата до двора, пойїхав з ним до Варшави і знов десь його запропастив. То мій тато бачить, що й його жде таке саме, взяв тай утік сюди до Торок. Нібп то під одним паном було, але все воно дальше від пана і якось так йому минуло ся. Бідував тато дуже, оженив ся бідно, не було з чого жити, а тут на панщину гонять. Ледво міні дванайцять літ минуло, мусів я йти на панщину. Ой, назнав ся я за три роки всякого знущаня! Не дай Боже й згадувати!... Та я не про себе вам розповім.

Був у нас в селі бідний та нещасливий чоловік, Онопрієм звали. Таки направду, що був і бідний і нещасливий. Нині нібито біднійші бувають і живуть на світі, халупники без кроку поля, навіть комірники між людьми по людськи виглядають. Тоді не те було. Онопрій мав хатину, мав огородець, мав пів прута поля. Тепер би то був сякий-такий господар, а тоді називав ся пішак. Як нині бачу його! Згорблений, з запалими очима і лицем такої краски, як земля свята, босий зимою і літом, без капелюха ані шапки, принаймі я ніколи не бачив, щоби голова у него була чим нибудь накрита: — сорочка груба, з міхового полотна, чорна як стеля в курній хаті; поверх сорочки стара, з долини обігнила і обшарпана верегянка, підперезана ликом або перевеслом, — отсе була вся єго одіж, чи то зима чи літо. Все зігнутий ходив, усе звільна, ледво ліз, усе щось жвав у роті і все голодний був. Ми хлопці чи то пасучи панські вівці, чи роблячи яку другу роботу, нераз сміяли ся з него, дразнили його. Він ніколи не вгнівав ся, не під-

ніс голосу, а все якось так покірно, таким приниженим та прибитим голосом відповідав:

— Так, дітоньки, так! Жартуйте здорові. А хлібця дайте, коли маєте, бо бігме. що ще-м його, святого, сьогодня в роті не мав...

— А що-ж ви раз у раз жвете, Онопрію? — питаємо бувало.

— Ет! — відповідав він неохітно і понуривши голову важко зітхав.

— Онопрій жвачку жве! жвачку жве! — крикне було дехто з пастухів. Другі підхоплять, регіт піде по толоці, а Онопрій нічого, відверне ся тай шкандибає до своеі роботи. Раз тільки я бачив, що він тайком обтирав собі очи брудним рукавом своеі веретянки.

Жінка у него була зла, так говорили в селі. На вигляд не можна було того по ній пізнати, бо молодиця була вродлива, здорова, румяна і весела. Тілько пізнійше я зрозумів, яка лиха доля спарувала їїх обоє. Онопрій довго парубкував, служив при дворі, свойого не мав нічого, аж нараз пан казав йому брати Марту. Се було его нещасте, бо Марта взяла його під ноги, притлумила, прибила до землі, морила голодом. навіть казали, що била його вечерами, а сама бігала за двораками. За такою жінкою Онопрій швидко постарів ся, згорбив ся, пожовк і зівяв, зробив ся „гусячим повітрем", як казали в селі.

Не знаю вже, по якому там інвентару, досить, що Онопрій, хоч нібито господар а не наймит, був майже день у день на панщині. Здаеть ся, що жінка гонила його сама робити понад припис, платні дні. Та яка то его робота була? У бідолахи не було сили за хруща, і коли другі не допомогли йому чи то на загоні чи в стодолі, то атаман не жалував нагайки, бив. копав ногами, аж кости у старого тріщали. А він терпів, ані пари з уст не пускаючи. І диво! Нераз здавало ся, що не встане від тих нелюдських побойів, що всі кости у него поломані — аж ні! Полежить троха, постогне тихенько, а далі встане, тай знов помаленьку починае порпати ся, ніби то робити щось, не швидше і не ліпше, як і перед бійкою.

Одного разу — як нині тямлю і до смерти того не забуду — було якось коло полудня. Саме пшеничні жнива були. Вигнали людей громаду на панський лан і власне вже один вижали. Треба було йти на другий лан, аж ген на другім кінці поля, за гостинцем. Ви пане не думайте, що то така проста річ була

перейти з одного лану на другий. То нині люде лерєходять з ниви на ниву, серпами поблискують, віддихають повними грудьми, простують крижі, перекликають ся, витають ся, жартують або про здоровле питають. Тоді не те було. Пани все лоточили своїх наставників: не вмієте порядку держати, часу богато тратите, поки з одного лану на другий перелізете. А наставникам то що? Вони на конях, нагайки в руках... То скоро одного лану діжнуть, зараз кричать:

— Ану, що духу на другий лан! Далі!

І пускають коні тропом, а всіх женців старих і малих, серед сквару і спраги, серед куряви чи дощу женуть перед собою. Втомлені важкою працею, не вспівши віддихнути люде біжать що можуть вискочити. Звісно, що молоде та сильне, те біжить наперед, кричить, вівкає, регоче ся, так, що здалека думав би, що яке сплошене весілє жене по полю. Але вагітні жінки, старі баби та діти не можуть надужати, лишають ся з заду. Ой, гірка їїх доля! Атаман на кони за ними, пере нагайкою, не питає, чи по плечах, чи по голові. Біжать бідні, падуть у рови та борозди, нераз під кінські копита. Ой пане, кілько то разів я бачив, як вагітні жінки отак падали, а вставши мали на плечах сорочку announce писану червоними басаманами! Се нагайка крізь полотно тіло попрогризала.

Отже раз гнали отак громаду з одного лану на другий. Бігли людоньковe полевою стежкою, задихані, червоні, присипані пилом, очи кровю поналивані, бо спека була велика. Я стояв край дороги, пас панські коні на перелозі. Пробігли по при мене насамперед парубки, далі дівчата, потім чоловіки, а з заду старина ногами набиває. І Онофрій був між ними, та він на самім заді лишив ся. Так і видно, як коліна під ним дилькочуть а роззявлені уста силують ся захопити як мога більше повітря. Та де тобі, не може бідолаха за другими наспіти А атаман ось-ось за ним на коні. Ще хвилька, яж тут як не роздасть ся крик:

— Prędzej chamie, prędzej!

І рівночасно свиснула нагайка, чорною гадюкою блиснула в повітрі і обвила ся довкола голих по коліна Онофрієвих ніг. Легенький ляск, знов блиснула в повітрі нагайка і знов окрутила голі ноги старого. Він тілько ойкнув і повалив ся на землю, а на ногах від разу виступили два широкі, червоні перстені і з них помалу почала виступати кров.

Атаман зупинив коня.

— Wstawaj drabie! — кричав до Онопрія.

Той звільна, натужуючи ся, почав піднимати ся до гори. В тій хвилі нагайка ще раз оперезала его плечі. Він похилив ся мов зігнута лоза і в тій хвилі щось чорне та тверде випало у него з за пазухи і покотило ся до рова. Онопрій сягнув рукою по свою згубу, та не встиг захопити єі на лету.

— Co to jest? — крикнув атаман бачучи его рух.

— Та...та...так — лепотів Онопрій.

— Podejm i podaj tu! — кричав атаман.

Онопрій, усе ще згорблений, весь тремтячи, зліз до рова підняв і подав атаманови те, що випало у него з за пазухи. Атаман довго придивляв ся тому предметови, а Онопрій стояв перед ним без шапки, зложивши руки на груди мов до молитви. Я не зводив очей з його ніг. Коліна раз у раз дилькотіли мов у чоловіка, що дуже змерз, а з червоних перстенів на худих та чорних від бруду литках тоненькими смужками плила в долину кров і швидко всякала в сірий пил дороги.

— Co to jest? — запитав нарешті атаман Онопрія.

— Та...та...то...то хліб.

— Co? Chleb?

— Ну, так, мій хліб. Я такий їім. У других людей то макух, в у мене, паночку, хліб.

Атаман ще хвилю держав Онопріїв хліб у руці, оглядав його, нюхав, а далі рука в него якось дивно задрожала, він шпурнув тим хлібом геть на поле, швидко видобув з кішені хустку і почав обтирати собі очи. Навіть він розплакав ся.

Знаєте, пане, повідають, що десь колись Пан Біг зробив таке чудо, що заставив каміне плакати. Певно, що то чудо було, божа сила. Але, грішний чоловік, я думаю, що то було більшо чудо, коли отой наш атаман заплакав над Онопрієвим хлібом. Я малий тоді був, чотирнацять літ, а як побачив його сльози, того чоловіка сльози, що був для нас як огонь, як звір без серця, то мене щось шпигнуло мов ножем у серце. Я до тоі хвилі нічого не розумів, не застановляв ся: казали робити, я робив, били, я терпів, бо бачив, що й другі так само роблять. Я й не думав, щоб то могло бути інакше, навіть не розумів, чи то зле так чи добре. Противно, нераз міні говорили, що то так треба, що так Пан Біг дав, що хлоп лінивий і треба гнати його до праці. Але оті атаманські сльози від разу все в моїй души перевернули. Я пізнав, що мусить бути страшне зло, страшна кривда на світі, коли навіть такий звір мусить над нею заплакати.

Атаман помовчав хвилю, ще раз обтер очи хустиною, а потім винявши з череса якийсь гріш, кинув його Онопрієви і сказав:

— Na masz! Idź do karczmy i kup sobie chleba! A zaraz tam wychodź do roboty!

І не дожидаючи довше затяв коня і пігнав за женцями, а Онопрій, понуривши голову та не озираючи навіть закровавлених ніг, потюпав дорогою до села. А коли геть відійшов, я підняв єго той хліб і сховав його за пазуху. З разу я думав на сміх показати його другим пастухам, щоби побачили, яку то жвачку жве що дня старий Онопрій, але коли я взяв макух у руку, пронял мене такий жаль, що я й собіж отам серед поля, при панських конях заплакав мов мала дитина. І прийшовши вечером до дому я сховав той макух у скритку за стріхою і держу його до нині і внукам своїм лишу на памятку.

То вже були остатні панщизняні жнива. О Великідни потім скасували панщину і люде вже веснували на свойім. Старий Онопрій не врадував ся, все однакий був.

— Що вже міні свобода! — зітхав він. — Будьте собі свобідні, а моє вже пропало.

Одного ще тілько бажав: покушати свого власного житнього хліба...

— От би міні хлібця житнього з власного поля покушати! — говорив нераз. — Може би я аж тоді засмакував свободу.

Жнива надходили. Жито вродило на чудо, вище хлопа, а колос як праник. Старий Онопрій день у день рано вибігав на свій загін, придивляв ся свойому житу, зі страхом слідив кожду хмару, зривав колосок і вилущував зернятко, чи вже можна жати. Дождав ся нарешті, затвердло зерно, пополовіло стебло, похилило ся в низ. Ще люде й не збирали ся на жниво, а старий Онопрій одного дня взяв серп тай пішов на свій загін.

— Вижну два, три снопи, витовчу зерно, змелю на жорнах, аби тілько покоштувати хлібця святого.

Вечеріло. Я ще з одним хлопцем вертав з поля від сіна. Йдемо стежкою поміж жита, розмовляємо, аж глянь, перед нами щось повзе та шелестить. Підбігаємо близше — а се старий Онопрій. Нажав три снопи жита, поклав один на голову, другий на одно плече, а третій на друге, згорбив ся в двоє і лізе до дому. Снопи великі, жито вродливе, так що колосє аж землею

за ним тягне ся Ідемо за ним, розмовляємо, жартуємо і все то один то другий ніби не навмисне стане йому на колосок. А у него й на тілько сили нема, щоб відірвати колосок від стебла; за кождим разом стане і не обертаючи ся, жалібно-спокійним голосом говорить:

— Ей хлопчики, га дайте спокій! Адже се хлібець святий!

Жаль нам його стало, ми перестали йому збитки робити, а далі я сказав:

— Дайте, татусю, я вам занесу ті снопи до хати!

— Ні, синку, вже я сам!

Провели ми його аж до хати. Жінки його не було дома, двері були засунені з середини. Поки ми найшли деревляний ключ під стріхою, поки відімкнули двері, Онопрій стояв усе ще держачи снопи на собі. А коли двері отворили ся, він якось прожогом кинув ся до середини, та спотикнув ся на порозі і тихенько, разом зі снопами впав на землю. Так немов би присів. І тихо. Снопи вкрили його

— Що вам татусю? — питаємо з надвору.

Не відповідав. Вбігли ми до сіней, відкинули снопи, а він лежить на земли, лицем в низ, неживий.

Не дочекав покоштувати свобідного хліба!...

Ів. Франко.

МАТЕРІАЛИ І УВАГИ

до історії австро-руського відродженя

1772—1848.

XII. Лист М. Шашкевича до брата Антона.

Між рукописами, що лишили ся по пок. Григорію Шашкевичу, раднику міністеріальнім і каноніку капітули перемиської і зберегають ся у єго внучки, пані Тереси Никоровичевої в Перемишлі, находить ся також один автограф Маркіяна Шашкевича а власне слідуючий єго лист до брата Антона. Лист сей не має ані дати ані підпису, написаний на піваркуши звичайного, грубого, сірого паперу, зложенім в четверку; адреса не заховала ся. Лист сей писаний польською мовою і відносить ся до

справ чисто родинних. та про те здаєть ся нам важним для характеристики поета і єго відносин до своєі рідні. З листу сего віє певний сум, та заразом бачимо, що писав його чоловік хоч побитий долею, та незломаний у своїх чутях синівськоі любови для матери, чесности та правости в відношеню до людей О кілько знаємо з родинноі традиціі, кричиною написаня сего листу було те, що брат Маркіянів Антін, котрому не вело ся в гімназіі і котрий через те причинював матери богато гризоти, в кінці покинув школу і пристав до війська в початку 1839 р. Маркіян отсим листом кликав його, щоби вернув назад. та Антін не послухав сеі ради, лишив ся при війську і дослужив ся ранги капітана. Друкуючи сей лист складаю щире спасибі теперішній єго властительці, Вп. пані Т. Никоровичевій, за ласкавий дозвіл зняти з него копію і за уділені міні поясненя.

Др. Ів. Франко.

Kochany bracie Antoni!

List twój odebrałem; lecz nie wyczytałem z niego to, czego oczekiwałem. Stałość z uczuciem prawdziwym. jest to co zdobi człowieka. co stanowi męża; — Pomnij przyrzeczenia o którego świętości twoje łzy świadczyły, pocieszyłeś nas i naszą utrapioną matkę zapłakaliśmy wszyscy z radości. niedotrzymałeś i płaczemy ze smutku; o gdybyś uczuł jak srodze palą łzy matki. niewdzięczne, lecz cokolwiek czucia posiadające serce! Gdybyś mówię uczuł (a pewny tego poniekąd jestem) a odwróciłbyś twoje kroki niedoświadczone Posłuchaj głosu brata twojego, który jako starszy, więcej poznał świat, ludzi i okoliczności, zna wielkość smutku i radości, zna ich prawdziwe źródło. Nie na tej drodze masz szukać prawdziwego szczęścia, za którem każdy zdaje się uganiać, które zależy na prawym ukształceniu Ducha i serca; przekonany jestem że ważność tych słów i ta prawda nie jest ci niewiadoma, lecz nie dosyć jest wiedzieć, lecz należy uskutecznić; wiadoma ci jest powiastka o zmarzłym wężu i rolniku. który go ogrzał, lecz za to żądłem wynagrodzonym został; czyż nieczułość twoją ktoby nazwał mniejszą; owe trudy w czasie twego dzieciństwa i niedołężności. owe bezsenne nocy, owa staranność w twoich potrzebach. czyż nie żądają twojej wdzięczności, czyż nie będziesz musiał kiedyś za nie odpowiedzieć, a zapomnąć na to pewnie nie nazwiesz ukształceniem serca; jak może ten. co dla własnej matki nieczuły, być dla drugich czułym? pytam.·

НАША БЕЛЛЕТРИСТИКА.

1. Бажаючи пильнійше і систематичнійше ніж доси в „Житю і Слові“ заняти ся оглядом нашоі беллетристичноі продукціі, ми мусимо поперед усего сказати кілька слів про те, як ми розуміємо завдане і метод літературноі критики. У нас часто ще можна почути голоси, що задля браку критики наша літературна продукція йде самопас, що критика повинна давати напрям літературній продукціі, кермувати нею, немов виховувати літератів і беллетристів. Нам здаєть ся, що такі жаданя так само несправедливі, пересадні, так само полягають на хибнім розуміню завдань критики, як нпр. думка, що граматика має нас навчити чистоі і правильноі мови. Колись і критики і граматики може й думали так, що вони можуть командувати — одні поезією, другі мовою, та думка така давно закинена Гомер зробив ся незрівнаним майстром грецькоі мови не вмівши ані крихти граматики, і незрівнаним поетом в часі, коли не було ніяких критиків окрім тоі публіки, котрій він співав і рецітував своі епопеі; натомісць часи, в котрих переважає командуюча критика і командуюча граматика, се звичайно часи вузкого педантизму, схолястики, упадку творчости і упадку доброго стилю в мові. При тім історія літератур усіх народів показує нам одно загальне правило, що кождий великий талант опрокидав установлені правила критичні, творив разом з великими творами і нові критичні міри для них, вказував нові точки опори, нові горізонти для критики, значить, критика ніколи не була керманичем для літературноі творчости, а завсігди шкитильгала за нею, обчислювала готові вже здобутки, прояснювала йіх, що так скажемо: розжовувала для публіки, популярізувала для широкого загалу. Хотячи чи не хотячи вона мусить бути не догматичною, а аналітичною, не дедуктівною, а індуктівною. Супроти літературного твору критик не суддя, не Зевес громовержець, а тямущий справоздавець Він розглядає твір з усяких можливих боків, а властиво з такого боку, з якого єму хоче ся і реферує публиці, що бачить. Він один із публіки і голос єго має прінціпіально не більше значіне, як голос усякого другого читача. Коли який твір бездарний і нужденний, критикови вільно так само як кождому читачеви або зовсім не читати його, або по прочитаню кількох сторінок кинути його в обуренєм, або висміяти, або вилаяти, — одним словом, йому вільно зробити прилюдно те, що кождий читач може зробити з тим твором у себе дома. Нема нічого фальшивійшого, як говорити: не критикуйте занадто остро, бо тим знеохочуєте молодих робітників. Се зовсім те саме значить, як коли би хто сказав до публіки: не купуйте сю книжку, не читайте єі надто уважно, бо можете знудитись або розгніватись

або обуритись і потому не купите другої книжки сего автора, а се йому буде дуже неприємно. Ну так, алеж книжки на те пишуть ся, щоб їх читати, а на те читають ся, щоб роздумати прочитане, а коли те прочитане глупе, вкучне або підле, то був би чоловік — колода не чоловік, як би не позіхнув, не сплюнув, не обурив ся. Те самісіньке право має й критик, тілько що на тім єго праві тяжить ще й обовязок умотівувати, вияснити, для чого він позіває, для чого злить ся, для чого обурюєсь. Значить, він мусить зробити те, до чого звичайний читач інколи буває неспосібний, а деколи тілько не має часу; те, що загал (або найосвіченійша, найвразливійша часть загалу) почуває, він повинен висказати словами, обставити аргументами, підвести під якісь висші прінціпи, мову чутя перекласти на мову розуму.

Так ми розуміємо значінє і завданє критики літературноі і в такім дусі бажали б єі провадити. Поучати авторів, навіть молодих: так маєте писати, туди маєте йти, на се звертати увагу, а того вистерігати ся — не наша річ. Нехай автори самі працюють над собою, самі розвивають свій талант, самі шукають собі таких стежок, які найвідповіднійші їх талантови — се впрочім і без того звичайно так діє ся, а про менторованє авторів критикою можна те саме сказати, що Ґете сказав загалом про педагогію:

Selbst Pallas kommt als Mentor nicht zu Ehren;
Am Ende treiben sie's in ihrer Weise fort,
Als wenn sie nicht erzogen wären.

Ми пишемо не для писателів, а для публіки, а коли котрий автор може з нашоі критики чому нибудь навчити ся, то тому самому певно навчив ся б вислухавши голоси других своіх інтелігентних читачів.

Та критик, як чоловік інтелігентний, що живе в певнім національнім і суспільнім окруженю, має вироблені певні погляди, уподобаня і сімпатіі, має ще одно право. Читаючи якийсь твір літературний, він не мусить затопити ся в нім, заглубити са в нім так, щоб не бачив нічого за рамами того світа, який сотворила фантазія автора даного твору. Він не мусить робити ся духовим невольником автора, не мусить іти покірно там де його автор провадить. Він може, коли хоче, сперечати ся з автором, супротиставити єго фіктівному світови свій власний ідейний або дійсний реальний світ, може квестіонувати і точку виходу і грунт і спосіб поступуваня автора. Він не обовязаний до такоі обєктівности як критик науковий; він може супроти авторового субєктівізму висунути свій субєктівізм, — звісно, без фальшованя автора, без підсуваня йому того, чого автор не говорив, без злобноі несправедливости.

Сучасна літературна теорія і практика безмірно розширила границі літературноі творчости, здобула для неі обширні терени до недавна зовсім для неі недоступні а заразом виказала нікчемність усіх давніх т. зв. естетичних формул і літературних родів та категорій. Ми зрозуміли, що те, що нам до недавна (ба ще й доси) у школах подавано як правила та дефініціі епопеі, драми, балляди і т. і. — повна нісенітриця, а властиво недокладний опис одного якогось твору, або вираз поглядів на творчість в однім якімсь моменті історичнім, і вже зовсім не надає ся до дефініціі подібних творів других і з других

часів. Дефініція епопеі Гомерівськоі зовсім не підходить для характеристики, Енеіди ані Шаг-наме, ані Пісні про Нібелюнгів, ані Пісні про Роланда, ані Божеськоі Комедіі, ані Беовульфа; кожда дана епопея вимагає осібноі дефініціі, то значить, що кожда дефініція епопеі узагальнена на всі епопеі буде дурницею. Те саме треба сказати й про всі другі наші книжкові категоріі. Кождий час, кожда суспільність має своі осібні естетичні міри для творів літературних, а змушуючи впр. молодіж оцінювати стародавні твори літературні естетичною мірою „тих часів і того народа, де вони повстали", т. є. такою мірою, котроі ані ученики ані вчителі ані в загалі ніхто на світі звичайно не знає і не може знати в повні, се значить притлумлювати в молодіжі власне естетичне чутє, вмовляти в неі, що йій повинно подобати ся власне те, що противне єі природному смакови. На ділі всі ми міримо старі і нові твори одною, нашою власною естетичною мірою і коли не хочемо бути фарисеями, то скажемо, що вкучні місця у Гомера так само нас нудять, як вкучні балаканя в Гетевім Вільгельмі Майстрі, що пустомельство Ціцерона так само обридливе для нас, як пустомельство в наших сучасних експозе про заграничну політику. Чи і як відчували се все старі Греки і старі Римляне, читаючи ті старі твори, сего нехай докопують ся археологи; коли ми маємо читати старі епопеі, драми та поеми, то будемо шукати в них того, що нас порушить до живого, що відповідає нашим естетичним почутям, бо чужими почутями відчувати не можемо.

Знівеченє естетичних рамок і схолястичних шуфлядок — що се значить? Значить признанє повного, необграниченого права індівідуальности особи автора в тій найбільш особистій, індівідуальній функціі людській, якою є літературна творчість. Нехай особа автора, єго світогляд, єго спосіб відчуваня внішнього і внутрішнього світа і єго стиль виявляють ся в єго творі як найповнійше, нехай твір має в собі як найбільше єго живоі крови і єго нервів. Тілько тоді се буде твір живий і сучасний, справжній документ найтайнійших зворушень і почувань сучасного чоловіка, а затим і причинок до пізнаня того чоловіка у єго найвисших. найсубтільнійших змаганях та бажанях, а затим причинок до пізнаня часу і суспільности, серед яких він повстав Повна еманціпація особи автора з рамок схоластики, повний розрив з усяким шаблоном, як найповніший вираз авторськоі індівідуальности в єго творах — се характерний, пануючий оклик наших часів. Та сей тріумф індівідуалізму в сучасній літературній творчости надає тій творчости заразом велике соціальне значінє. Навіть в тих своіх відломах і проявах, що найсістематичнійше тікають від усяких соціальних тем, найзавзятійше відхрещують ся від звязку з суспільністю, найрадикальнійше йдуть або силують ся йти в розріз з єі утертими виображенями, з єі смаком і віруванями, бачимо коли вже не зовсім безцільне і бездарне шуканє орігінальности quand même, хоч би се була тілько така орігінальність, щоб замісць на ногах ходити на голові, — коли вже не хоробливі вибрики зопсованого смаку, не проби драпати ся по стінах („малювати словами", „робити музику словами" і т. і.), то в усякім разі документи певних суспільних процесів, сімптоми хороб (сучасний декадентізм — сімптом хоробливого рознервованя, безідейности і відчутоі безцільности

жития серед буржуазійної молодіжі ріжних країв) та духових переломів, котрих обсяг далеко ширший, котрих жерела сягають далеко глубше, ніж се хочуть і частенько ніж уміють сказати ті писателі, що дають йім літературний вираз у своїх творах.

Та лишаючи на боці ті літературні аберрації треба сказати, що ніколи що література не була в такім живім та тіснім звязку з суспільним розвоєм, з провідними суспільними змаганями, з кіпучою клясовою боротьбою, як в нашім віці, ніколи вона не була таким правдивим, свідомим та живим виразом інтересів, смаку, поглядів і почувань суспільности, не була таким сильним двигачем поступу і розвою, як в нашім віці. Коли хто говорить, що поезія, літературна творчість в нашім реальнім та практичнім віці упадає, то говорить се або сліпий, що має очи а не бачить, або чоловік, що не хоче бачити того, що діє ся довкола. І коли хто говорить, що поетови не слід займати ся пропагандою якихсь ідей та ідеалів, що суспільна боротьба, національні свари, такі чи інші реформи не єго річ, то се говорить тілько єго власна безсильність. Все вільно поетови; він чоловік і йому вільно інтересувати ся, пройматн ся всім тим, чим інтересують ся люде. Противно, чим ширший, ріжностороннійший буде круг єго інтересів, чим богатший скарб єго спостережень і почувань, тим більшим талантом будемо його вважати, тим тіснійший і ріжнороднійший буде єго звязок з суспільністю, тим більший і тривкійший буде єго вплив на суспільність. І ніякі правила та ограничення для него не обовязкові крім правил доброго смаку, всякий твір буде добрий крім вкучного та безхарактерного

Ів. Франко.

2. **Володомир Левенко: Пани й люди,** повість. У Львові 1893. 8°, стр. 167. — В наших відносинах літературних річ звичайна, що книжка по виході в друку нотуєть ся в показчику бібліографічнім, а опісля майже й слід єі гине, мов би й ніколи не вийшла. Таке сталось в повістю В. Левенка „Пани й люди“. Вона замітна поява в нашій літературі і конче заслугує чогось більшого, як те, щоб єі прочитати і відложити. Як одначе приймила сю книжку українсько руська громада, годі знати, бо не стрічали ми про неі ні одноі згадки. Ми- проте попробуємо займитись нею близше; може тим заінтересує ся ширший круг читачів.

Загальна тема повісти не нова: відносини панів до мужиків, богатих до бідних. Одначе тим вона відріжняєть ся від подібних досі в нашім літературі, що тут менше малюнків, побутових картин, за те більше освітленя теоретичного. Два світи, панів і мужиків, так далекі від себе, що чим більше аналізувати йіх обопільні відносини, тим яркійша вказуєть ся ріжниця, тим глубша пропасть. Намаганє зблизити обидва світи стрічає тяжкі перепони, що виходять з ріжниць інтеллектуальних і моральних ріжних верстов, а також із ріжниць у самих таки тих верствах.

Два брати, Олександер і Гриць Судієнки, властителі хутора Рівчака, молоді парубки, потомки колишнього козацького роду, що під властю московською перейшов у стан дворянський зі всіми консеквенціями, отсе герої повісти. Вони не подібні до себе нічим, ні тілом, ні ду-

шею. Головне жерело нерівности обох, се відносини, серед яких вони виховувались. Час науки Олександра, се сімдесяті роки, в Россіі час руху думок про громадські, соціальні справи. В гімназіі вихований під строгим доглядом не познайомив ся Олександер з новими течіями теорій. Вступив на універсітет саме серед найгорячійшого руху серед молодіжи. Задля свого гордого, практичного і сильно егоістичного характеру поглядав він на молоді пориви з усміхом не то скептіцізму, не то іроніі. Зблизив ся, що правда, до одного молодого кружка, одначе побачивши, що справа пахне острогом, відчужив ся зовсім.

Почала ся боротьба молодих ідеалістів з оборонцями старого ладу, боротьба на житє і смерть. Запеклість сеі боротьби викликала тип молодих людей байдужих до всяких питань громадських. Люде холодні, егоісти, відчужившись від усякоі громадськоі праці, заходили ся устроювати власне житє та щастє.

До таких належав Олександер Судієнко. Скінчивши універсітет він вернув на хутір господарювати. Вступаючи в новий осередок житя носив і він у голові деякі наміри реформи. Дещо з питань суспільних (він на універсітеті читав богато) полишилось у нього. Він задумував спершу поправити долю сільських робітників, ставати в пригоді бідному людови, бути йому порадником і помічником. Одначе найважнійша його мета була поправа і зріст власного господарства. Супротив сеі цілі все інше чим раз більше відсувалось на дальший плян, тим більше, що Олександер добачав усюди, як щирі його наміри (так думав він) ішли в розріз з його інтересами особистими. А поступатись у своїм він не хотів нікому. Його власні клопоти, вдача горда і непривітна, ріжниця економічна відділювала його все більше і більше від „людей“, себ то від простого народу. Він на „людей“ дивив ся з гори, в його очах вони стояли морально дуже низько, а до сеі думки доходив він тою дорогою, що провини одиниць генералізував. Від робітника домагав ся невтомимоі праці. Робітники, се, як думав він, машина, що мусить слухати ві всім свого стерника, се-б то його. Він господарював добре, людей формально не кривдив... А загально-мужицька біда — твердив він — вона вічна і конечна...

Цілком протилежний характер Гриця Судієнка. Ще з малку визначав ся він тихою, задумчивою вдачею, звертав увагу більше на ідеальний ніж на матеріальний бік житя До школи ходив пізнійше Олександра, коли нові пориви притихли під зелізною рукою „ладу“. Школи перемінились у військові заведеня, професори стали жандармами. Повітове тихе місто, де ходив до гімназіі Гриць, спершу було вільне від новоі сістеми, одначе „з оглядів педагогічних“ в кінці й тут найшлась потреба декільки хлопців посадити в острог. Між ними був і Гриць, що опісля перенісшись в іншу гімназію всіми силами молодоі душі рвав ся на світ з по за дверей гімназіі. Одначе він страшно ошукав ся на житю на універсітеті. Він надіяв ся стрінути житє пливуче широкою струєю, світ повен цілей, завдань, а найшов загальну апатію, бездіяльність, упадок і гниль моральну. Тепер думка його звернулась у другий бік. Він бажав спокою. Він найде його, думалось йому, серед народу. Там серед праці не егоістичноі найде спокій і щастє. Він вернув у Рівчак. Спершу приглядав ся господарству Оле-

ксандра. І зараз його майже всьо вражало. Не були йому до вподоби відносини братові до громади. Він з жалем дивив ся на деспотізм і егоізм брата, вважаючи, що тим способом ніколи собі не здобуде прихильности громади. Хоча Олександер і як старав ся пояснити Грицеви ті відносини конечністю, потребою, залізними обставинами, все таки Гриць бачив у дворі не що інше як тільки експлоатацію фізичних і моральних сил „людей". Він дійшов до тоі думки, що йому так жити не слід що мусить змінити відносини, а на те один спосіб — самому зійти до народу. Ще раз пильно придивившп ся до Олександрового господарства рішає ся Гриць ввести в житє свою гадку. Він віддає свою часть братови, а сам іде в село Горобці, де поселюєть ся мужиком і починає тиху працю культурну і просвітну серед народу: навчає людей ліпшоі господарки, заводить нові порядки громадські, що дають загальну користь, заводить спільні користні інстітуції, розказує про справи суспільні, про природу, історію, релігію і т. д. Він вибрав як раз те село тому, щоби бути недалеко від брата, чи властиво його сістеми, а найбільш тому, що в Горобцях не бачив того розладя суспільного, як в інших селах. Тут були також богатші і біднійші, одначе не було між ними такоі провалини, як усюди. Там то, думав він, праця культурна поступатиме скорше, бо не стрічатиме протилежних інтересів. В сій своїй надіі ошукав ся по части. Місцеві і довколичні дукарі глитаї ставали йому в розріз не один раз. Все таки він не подавав ся і добачав чим раз більші овочі своєі праці...

Тимчасом його брат Олександер пішов іншою дорогою. Він став богачем і коли вже зріст господарства не міг бути його одинокою метою, він пригадав собі свої давнійші завданя і почав помагати народови. Сам не знаючи майже ніяких інших потреб окрім матеріальних, забрав ся з тогож боку до поправи долі „людей". Він уважав, що дрібна і індівідуальна господарка не може бути корисна, то й заходив ся завести спільну, громадську господарку. З початку богато людей держалось по боці, одначе вскорі, видячи що інші на такій збірній господарці добре виходять, приставали й ті неохітні. Шоб найти працю на зиму, заложив Олександер цукровню, що також не мало приносила пожитку громаді.

Швидко добробит загостив у селі, що ціле було неначе-б то одна господарська сімя. Правда, не всі пристали до нових установ. Один задля дурноти своєі, другий — Микола Можаренко, жива традиція колишньоі козацькоі земельноі волі і тяжке почутє недавнього кріпацтва — остались глухими на намови Олександра.

— Я, — каже Микола, — був уже раз кріпаком і ні за що, ні за які гроші знов ним бути не хочу.

— А чи знаєш, брате, — тихо й задумано промовив Гриць, — тут є троха правди. Зробити людину часткою якоісь машини, відібрати у неі право самій впоряжати своє житє і те діло, з якого має надію жити, се важко, се дуже важко; се й направду значить відобрати їій волю...

— Справа йде гарно, я вірю — сумно відказував Гриць на поясненя Олександрові — і буде йти, поки ти живий, та й згине, скоро ти заплющиш очи. Ех брате, брате! Скільки сили, скільки снаги, сер-

ця та розуму дала тобі доля! Що-б здолав ти зробити, як би думав нетільки про користь, про гроші, про хліб та придоби, хоч і не для себе, а для інших, а ще про щось висше й більше!...

Се загальний зміст повісти. Крім тих двох типів „панів“ змалював нам автор ще одного, а то пана маршалка Крутена, наскрізь гнилоі морально людини з верстви „панів“. Підступність, лизуньство, підзорливість, жорстокість і ласуньство, слабість духа і тіла побіч непомірно зрослих пристрастей сконцентрувались в сьому чоловіці. Автор мабуть вивів сю особу для антітези обом Судієнкам, спеціально ж Грицеви. У нім хотів автор показати один з тих чинників, що деморалізують народ, вироваджують безладе, сіють зопсуте і упадок моральний. Крутен одначе — особа епізодична, ми проте зупинимось троха довше на Судієнках. Оба брати, се репрезентанти двох ідей майже протилежних, та про те ідей поступових. Ріжниця в тому, що одна ідея, Олександрова, має характер абсолютний, опертий на авторітеті не більшости а меншости, що саме від тоі більшости домагаєть ся безоглядного послуху, бо тільки „деякі одиниці мають рацію“ і беруть на себе повну одвічальність за все Друга ж, Грицева, налягає на як найбільший розвиток індівідуальний, добачуючи в нім запоруку людськоі гідности а з сим людського щастя. До того лучать вони в собі також протилежні теоріі. Що важнійже? Що скорше треба робити, чи заспокоювати потреби матеріальні чи моральні? Не будемо розбирати сих думок абстрактно, але зазначимо, о скільки оба герої відповідають своім теоріям і на скільки вони переведені в повісти консеквентно.

Олександер переходить троха незвичайні фази, не всюди добре умотівовані. Щирим поступовцем за молоду не був, покинув університет з думками ліберальними, але все таки підбитими егоізмом. В часі господарки сей підклад росте не в міру що раз більше, так що він являє ся справжнім, хоча й законним експлоататором „людей“. Нараз гуманні почутя перемагають у тім зимнім матеріалісті. Ся остатня, найбільша переміна видаєсь неймовірною. Думка збірноі, свого роду коллективноі праці і продукціі не вийшла ніколи і не може вийти від чоловіка такого характеру, яким є Олександер Чоловік, що вважав робітників за машину, яка у всім безоглядно має йому піддавати ся як стерникови, не міг би так легко стати одним, хоч і більшим колесом великоі машини Чоловік, що задля противних особистих інтересів не міг займатись ніякими гуманними справами, жертвує себе для загалу працюючи для него надмірно. Тим то видаєсь нам сей характер неконсеквентний, чи може тільки незвичайний. Одначе признати мусимо, що стать Олександра дуже плястична і в повних формах виступає в повісти. Не так уже Гриць. Сам его темперамент на-впів мелянхолійний, на-впів холеричний трудно виразно, повно схарактеризувати. Тут навіть із самоі природи богато неконсеквенцій можнаб припустити. Одначе ми сього не бачимо, та про те Гриць ніколи не є нам ясний і прозорий. У нього гадки та ідеі не розвивають ся силою логічноі думки, але витворюють ся серед обставин, проте й обертають ся в ріжні боки. Остання його ідея, що ми зможемо найти собі щасте і його другим дати тільки тоді, коли самі зійдемо до мужиків і станемо жити йіх жи-

тем, витворилась у нього тільки в противенстві до характеру і поглядів брата. Не витворила ся вона з загального погляду — отже й, річ природна, що узагальнювати не дасть ся. Він сам те чув добре, для того покидає Рівчак та йде до Горобців, де не бачить великої ріжниці положеня економічного. Тим він сам дає доказ, що „толстовщина" правилом і запорукою щастя людського не є і бути не може. Гриць закидає Олександрови, що його сістема занадто дбає про хліб, про гроші, а полишає щ о с ь в и с ш е і л і п ш е. Правда, скажемо, але се виходить під руками самого тільки Олександра і самому йому лишень в вину приложити дасть ся, а ніяк не його сістемі яко такій.

Обі квестії, як звичайно теоретичні, не оперті на дійсности, не розвязані і, по нашій думці, теоретично й поладнати їх поки що не можна.

А тепер деякі формальні уваги. Автор назвав свій твір повістю. Може воно й повість, та треба сказати, що в ній нема майже ніякої акції. Є тут теоретичні діскусії, загальні погляди, поодинокі картини мальовані епізодично, богато невикінченого, лишень зазначеного. Сторона супротилежна „панам" — „люде", не виступають тут так виразно, в такім освітленю і на так виразнім підкладі як „пани" Олександер, Гриць, Крутея. Все-ж таки книжка читаєть ся дуже приємно, загальні уваги вражають інколи своєю бистротою і теплом, деякі реальні картинки змальовані справді артистично, так що авторови треба признати не малий, хоча зманєрований талант.

В кінці додамо, що мова дуже гарна, з виємком хиба деяких слів, що нас Галичан неприємно вражають, як: відблеск, кшталт і т. д.

С. Томашівський.

3. **Маруся Чураивна**, историческьа поэма 1652 року. Скомпоновала Е. Озерская-Нельговская. Цѣна 20 коп. Кіевъ, Губернская типографія, зданіе присутсв. мѣстъ, 1896. — Поема на українській мові друкована в губерньскій друкарні в Киіві — поява рідка і незвичайна. Чи ті добродії, що там управляють, спиняючи природний зріст української літератури, бажають отакими півофіціальними творами заблахманити людям очи і показати, що українська література є, та така, що ліпше б, як би єі не було? Поема пані Озерської-Нельговської зовсім вигідно підходить під тип офіціальної та півофіціальної літератури всіх країв і всіх часів. „З висших резонів" показало ся потрібним видати щось по українськи. щоб не виглядало, що так таки нічого українського цензура не пускає. Пані Озерська-Нельговська надряпала поему на стару тему, і єі видрукували. Чи написала на замовленє, чи без замовленя, або як то кажуть, чи на торг чи на уряд, сего не знаємо, досить, що поема виглядає зовсім так, як коли б була обстальована поліцмайстром: без думки, без талану, без поезії, без іскри огню — млявий та безбарвний виріб мало освіченої пансіонерки.

Бідна Маруся Чурайівна, героїня чи навіть авторка пісні „Не ходи Грицю на вечерниці!" В нашій літературі новійшого часу вона зробила ся правдивою „Mädchen für alles". Самих драм про неї маємо аж три: Александрова-Старицького, Бораковського і Самійленка, — а отсе й поема про неї. Не знаю, яка там історична основа сеї теми;

в усякім разі пісня „Не ходи Грицю“ не є витвором тоі героіни, про яку в ній оповідаєть ся і привязувати пісню та оспівану в ній подію конечно до 1652 року також нема ніякоі підстави. Ну, та не про се тут річ, а про поему пані Озерськоі-Нельговськоі. Зміст єі, се механічна та незугарна переповідка звісноі історіі дівчини отруйниці, без тих комплікацій та періпетій, які повводили драматурги для заповненя пяти актів. Маруся і Грицько люблять ся; Грицькова мати хоче, щоби єі син сватав Ганну; сей клине ся Марусі, що тілько з нею оженить ся; тут наступає війна, Грицько йде в похід Маруся не можучи його діждати ся йде до Києва на прощу, тут стрічає козака Івана Іскру, що єі від давна любить; від него довідує ся, що Грицько вже вернув до дому, до Полтави; поспішає туди і застає відомість, що Грицько заручив ся з Ганною; підслухавши любовне щебетане Грицька з Ганною вона занедужала, потім хоче втопити ся та Іван ратує єі з води. Іван робить докори Грицькови і сей покидає Ганну та спішить до Марусі, але швидко знов улягає намовам матери і бере слюб з Ганною. Тоді Маруся здибає ся з ним на вечерницях, запрошує його до себе і дає йому вина з отрутою. Грицько вмирає, Марусю саджають до тюрми, засуджують на смерть, мають відрубати йій голову, та в остатній хвиливі прибігає Іван і приносить лист від гетьмана, що за заслуги єі батька дарує Марусі жите. Маруся йде до манастиря й тут швидко вмирає.

Отсе зміст поеми, прибраний в негарні, дубові вірші, що наслідують (звісно, дуже мізерно) літературну манеру Шевченкову з єго молодечоі доби. Та нема в поемі ані однісінького місця, де би видно було проблиск якоісь власноі думки чи власного чутя авторки. Орігінальний у неі хіба брак звязку між поодинокими частинами поеми, брак усякого псіхологічного поглублення теми, навіть брак власних рефлєксій і ліричних вставок, якими нераз Шевченко щасливо маскував брак плястичного обмалюваня картин і сітуацій. До того додати, що і мова у нашоі авторки калічена та вбога, а віршова техніка аж занадто прімітівна. Мізерія тай годі.

Ів. Франко.

4. **Теодот Галіп. Перші зорі,** оповідане. Чернівці 1895. — Про які зорі натякає се оповідане і чому вони перші, я прочитавши уважно книжечку Галіпа зовсім не розумію. Нічогісінько в ній нема астрономічного, ані в дословнім ані в переноснім значіню. Оповідаєть ся там про гурток молодих людей, черновецьких студентів, що балакають весело, пють добре, танцюють гарно, люблять ся з гарними дівчатами і переходять деякі дуже несложні фази любовних радощів і розчаровань. Є там сільветка одноі панночки зовсім звичайного типу наших мало освічених і нерозвитих панночок, у котрих цівілізація крім строю та фризури проявляє ся хіба в тім, що завчасу вміють докладно відріжнювати любов від подружя. Є й закордонний Русин, якийсь Волиняк, що приїздить до Черновець Горчовковим, а попавши в кружок Галіпових геройів віднаходить у собі козацького потомка Гірченка, засмаковує в коломийці, і з тим богатим засобом вертає ся назад у свою Волинь. Є там і Галичанин Тухольський, якийсь дивак, ніби радікал, хоч

ніяких радікальних думок пе висказує, снує ся по Чернівцях, як блудне світло по болоті, привозить якісь книжки і цілі два тижні тим тілько турбує ся, кому б їх передати, що б їх розпродав, а сам за весь час не продає ані одноі. Одним словом — товариство ріжнобарвне, та все ж таке, що ніяких ані перших ані остатніх зір в нім не можемо добачити. А придививши ся ся йому уважно добачили б ми дещо зовсім інше. Ну, та ми не будемо чіпати ся автора за титул, а стрібуємо придивити ся уважнійше тому молодому товариству, яке він малює в своім оповіданю

Герой Галіпового оповіданя, Циль Білецький, „молодий, добірно одягнений, приємний з лиця панич", ак малює його автор. Радікал Тухольський у Галичині чув про него як про чоловіка, з котрим „можна почати культурну працю", але яка би се могла бути праця, ми з оповіданя не довідуємо ся. Білецький навіть „не дуже уважно слухає" слів Тухольського про таку опінію о нім (стор. 17); троха далі (стор. 19) він „уважно слухає" розмови „про політику в Галичині" та не вміє сказати, чи в Чернівцях є робітницьке товариство За те він охочий до гри в карти (стор. 22), а товариську пітятику справляє як якесь торжество, не залишаючи при тім цітувати Шевченка в цінічнім приложеню (стор. 23). Він шанує народні звичайі, коли вони відносять ся до питя горілки (стор. 24), любить пісні „на хвалу моєі миленькоі" (25), в котрих уже сам автор чує „відгомін співучоі душі народу, котрому доля нічого не облишила, лишень тугу за красшими днями". Як поетично і патріотично і глубокоумно! Тілько добре піднивши Білецький „тримає (і не пустить!) палку промову політичного змісту" (29), та автор мудрий, навіть півсловечком не натякає, про що і як говорив его герой. І коли серед тоі промови роздає ся стук до дверей і одному з пяних товаришів привиджує ся ревізія, „Білецький немало напудив ся" і хоча „пройшовши зміст своєі промови мусів собі виставити свідоцтво цілковитоі бездоганности", то все таки промимривши кілька слів „пожовк на лиці і чим прудше мусів покваnити ся до вікна" (37), мабуть міркуючи в разі небезпеки вискочити з хати на двір. Коли справа вияснила ся, він оживає духом аж тоді, коли ходить о нову пітятику. Йдучи до шинку з гостем Волиняком, він балакає „про житєбутє народу на Волині і на Буковині, де в чім відмінне, в многім подібне" (38); ся розмова для автора видно нецікава, бо крім отсеі премудроі єі характеристики він не приводить із неі ані слова. Тілько в шиночку Циль впадає в добрий гумор і хвалить ся, мабуть для зазначеня свойого патріотизму, що „питимем по козацьки" (43) і пояснює се в такий спосіб, „що ви (себ то шинкар) нам внесете сюди на двайцять і чотири годин йіди, дасте нам ключі від пивниці, а сами можете іти спати. Через добу навідуйте ся у нас" (44). Вдаривши ся в такий високий патріотизм він уже не попускає і пояснюючи гостеви з Волині назву Галичини додає: „Один із тих великих крайів, аких є з десять на Украінській Руси. Та що з того, коли вони майже всі німі і не знати навіть, чи ми ще ми" (44). Лишила ся, як бачите, тілько одна Буковинська Русь, де люде не німі, бо раз у раз співають і вміють пити по козацьки; вона одна ратує честь і славу Украіни.

Автор не доповідає нам історіі пітятики свого героя і его товаришів, а тілько коротко каже, що другого дня о четвертій по полудни

Циль „причепурений, але досить блідий“ (51) ішов до своєі любки При стрічі він цілує єі в руку, при столі „розмовляє з нею очима та якимись уриваними півслівцями“ (57), вдає з себе заздрісного, „незавважно стискає єі маленьку ручку“ (58), йде з нею „але виключно з нею“, хоч в більшім товаристві, на прохід. Сидячи обік своєі улюблен оі одним тілько журить ся, що „не буде міг дати йій свого імени...“ „Колиж ми поберем ся?“ запитує він нагадавши, що він ще тілько на другім році прав, а панночка вже готова йти заміж, та вспокоює ся, коли вона каже йому: „Не жури ся! Я тебе й так люблю“ (63). Сего йому досить, щоби „раювати“ по улюбленому виражeню автора, щоб обявляти себе „невільником“ своєі панночки і то обявляти так твердо, „що він з переконанєм і голосно зареготав ся“ (64). Чудесне переконанє, що спонукує до голосного реготу! Панночка очевидно бачить в тім переконаню „діткливий жарт“ і відвертає від него личко; він мусить поясняти йій, „що є йій справді до смерти відданий“ (64); жаль що автор, приводячи в своїм оповіданю таку купу пустих розмов, не вважав потрібним привести сего цікавого поясненя! Ну, і „вона почула ся знов щасливою“ тим, що „єі милий всего себе, свою любов, своє молоде житє давав йій до розпорядимости I які то він гарні річи говорив! Про єі красу, про свою силу (ото!) про любов і житє, про пімсту і кров (а се з якоі раціі?), про тугу і смерть і знов про любов“ (64). Як би автор був нам привів таку промову свойого героя, то ми би й повірили, що він уміє такі гарні речі, а тепер, ій же Богу, не віримо. Як би в шиночку при пиві, то може би ще швидше повірили, але на сухо!...

І справді, після раюваня з панночкою Циль просто йде до шиночку, де, розуміє ся застає декого зі своіх товаришів. Тут укладає ся плян студентського вечерка з танцями, звісно, підстелений патріотичними фразами, бо се „у нас поки що один із способів, котрим ми заявляємо, що ми ще є“ (75). Білецький не тілько в повні солідаризує ся з таким поглядом на танцюючі вечерки, але навіть бачить в тім якусь честь для Буковинськоі Руси, що „замісць военних та діпльоматичних лаврів“ (а інших хіба не буває?) може похвалити ся хоч тим, що „у нас вечерниці обійдуть ся без недобору.“ При тій нагоді він випалює ось яке глубокоумне реченє: *„Маленький потічок — і чистий, велика ріка*, а мулиста. Так я порівнюю нас з ріжними „сильними націями“. Певно з часом і наш потічок стане рікою — і закаламутить ся!“ Подумаєш, який високоморальний молодий чоловік! І хто би сказав, що се той самий, котрий при однім слові „ревізія“ перебирає все своє патріотичне сумлінє і хоч не находить там нічого крім дитиньства, все таки хапає ся до вікна; котрий за те вміє пити по козацьки, проклямує себе невольником панночки, що йийі третій чи четвертий раз бачить, і навіть отсю високоморальну фразу виголошує в шиночку! Ох, чудесно чистий той малесенький буковинський потічок! А які то рибки у йьому плюскочуть ся! Ми ще йіх побачимо.

Ми вибрали і звели до купи все, що подає автор для характеристики свойого героя на перших 76 сторінках свого оповіданя. Дві річи бачимо з сего зводу: одна, се повна невмілість автора зрозуміти і змалювати який небудь суцільний характер, а друге: пустота, некультурність і примітивність

того житя, яке хоч невміло списане, а все таки визирає з оповідання. Автор без сумніву добрий обсерватор і вміє легким способом оповідати те, що бачив і чув; не єго вина, коли він бачив найбільше шинкових піятик та прогульок товариських, чув найбільше пісень, цинічних піяцьких розмов, де пяні жарти пересипають ся патріотичними фразами або любовними зітханями. А чувши і бачивши се він очевидно має право писати нам про се, коли йому се так інтересно і коли не вміє знайти цікавійшого предмету до оповідання. Та все таки же виною а не заслугою автора мусимо назвати фальшиве, просто фальшиве освітлене тих фактів, які він малює в своїм оповіданю.

Ми побачимо се виразнійше, коли переглянемо те, що автор подає для характеристики свойого героя в остатній третині оповідання Ми лишаємо на боці зовсім недоладню любовну сцену в X. розділі, - про неї буде мова при характеристиці героїни оповідання, а перейдемо від разу до тої катастрофи, яка спіткала Білецького на вечерку. Автор не описує тої катастрофи, а малює нам тілько свойого героя, як він виглядав по ній. „Він справді виглядав дивно. Чуприна стративши всякий слід прачіски повісмами спадала по вилицях. Високе чоло... було голе і бліде як увесь вид. Брови були наморщені, в під них визирали очи, в котрих блискав непевний огник. Уста були напів отворені, спідна губа трохи виставала. Через те кутики рота немов зсунули ся. На вкруг уст рисувала ся на все готова, але затаєна відвага, яка являєть ся у людий, що йіх мучено і бито“ (102). Варт високої премії чоловік, хто здужає собі з отсего опису виробити хоч яке небудь конкретне виображенє. Автор очевидно хотів би малювати пластично, та брак обсервації і знаня найпростійших явищ фізіономіки людської заставляють його малювати карикатуру та ще підливати той малюнок нісенітницею в роді тої „відваги, яка являєть ся у битого і мученого чоловіка!“ І що далі робить сей так трагічно змальований герой? „Білецький подивив ся на Самсонюка довгим позором і кивнув головою“. Тай тілько всего? Ні. „Потім єго очи склепили ся, він ухопив ся руками за чоло і перериваючим ся голосом простогнав: Кириле, як вона мене зрадила“ (102) Тай по всему! Те, що йде далі, се виклад Самсонюка про „силу розуму“ - одинокий довший, теоретичний виклад в оповіданю; після него Циль з радістю думає, що він ще живий і здоров, inаче і йде з товаришами – куди б ви думали? Як правдивий черновецький Русин спосібний до „культурної роботи“ йде до шинку, а відси виїжджає на село, де „за три неділі так розжив ся, що аж вертати не хотіло ся“ Відомість про слюб своєї милої з іншим він приймає зовсім байдуже. Щасливий чоловік!

Героїня оповідання — панна Ірина Матушинська, дочка богатого протопопи, „висока, гнучка дівчина яких може шіснайцяти років“ (2), змальована не менше але й не більше глубоко, як Циль. Вона являє ся на сцену в супроводі Білецького, з котрим ледво від двох місяців познайомила ся і всего тілько два рази була в купі, та про те вона зараз же в першім розділі цілує ся з ним. „Як він остро цілує! Аж укусив мене, шептала вона пригладжуючи трохи розхрістане волосе та втираючи палаючі щоки. Після сего побігла до кухні переконати ся, чи мати що спостерігла. Була се рішуча панна“ (7). Дивно, чого

автор велить йій прийіжджати до Черновець „для довершеня едукаціі“, коли вона вже так досконально едукована.

З кухні вона вертає з хустиною в руці, „личко було немов заплакане“, та про те вона спокійнісенько запрошує Циля на обід і довгенько розмовляє з ним, а при кінці дає йому цілувати свою руку. На другий день по тій сцені відбуває ся згадана вже прогулька на Владичу гору, при котрій Ірина з Цилем „раюють“ у любовних солодощах на очах батька, матери і цілого товариства. Тут Ірина заявляє Цилеви на єго сумну увагу, що він „не може йій дати свойого імени“: „Не жури ся, я тебе й так люблю“, що в звязку з тим, що стало ся за кільканацять днів, показує довідно, що вона справді була аж занадто едукована в тій буржуазній жіночій едукаціі, що таким пишним цвітом цвите особливо у Франціі, та помалу приймає ся і по других краях. Цилеві запевненя, що він „еі невільник“, вразили Ірину, але не для того, що проголошуючи ті слова герой сам себе знижував до ступня песика або котика, а тим самим унижував еі саму; ні, те почутє униженя і зневаженя людськоі гідности ані разу не блисло в делікатній душі протопопівни; йій прикро було тілько те, що він „так діткливо жартував“ (64) І розуміє ся, що так понята прикрість швидко минула; коли Циль почав йій виясняти своє невільництво а при тім говорити „про еі красу і свою силу“, то „Ірині стало горяче, вона отворила уста, аби дихнути вільнійше, йій здавало ся, що вона царівна в казці і що се все навкруг неі якийсь загадочний райський світ“ (64). А коли Циль показав йій зірку коло місяця і глубокоумно порівнав еі з зіркою а себе з місяцем, вона заявила, що „ще такого видовища не бачила“ (65).

— Звичайно звізди перед місяцем біднуть — говорить Циль свобідно фантазуючи на темат астрономічний — але се твоя зірка і ти при мені ніколи не зблїднеш.

Після сеі астрономічноі уваги, одинокоі в цілім оповіданю „молодята задумали ся, думки йіх були неозначено сумні“ (61). Бодай Ірина мала чого сумувати, чуючи, які дурниці городить еі любий Циль.

Два дни пізнійше Іринина любов переходить першу легесеньку пробу і в тій пробі - паде. Мати дає йій легесеньке, характерне своєю безхарактерністю упімнене. Наводимо його дословно: „Ага, я вже хотіла тебе оногди просити. Ти, Ірино, уважай, не дуже вдавай ся з тим Білецьким, особливо як де перед людьми. Бо на що? По першім то тобі може пошкодити, а по другім хлопець ще може собі щось уроіти, а з того лишень неприємности бувають“ (83). Я мушу троха довше зупинити ся при тих словах, троха розжувати йіх; наші молоді хлопці і дівчата мають нагоду аж надто часто чути такі слова, привикнути до них, то часто буває таке, що не розуміють цілоі йіх підлоти та огидности, не відчувають того конденсованого цінізму, який у них криє ся. Мамця остерігає донечку перед „тим Білецьким“, немов перед якимсь поганим звірем, хоча догадує ся, що дочка любить сего чоловіка і хоча проста делікатність наказувала б пошанувати те чутє дочки, навіть коли б воно зійшло на хибну дорогу. Мамця впрочім розпочинає сю розмову так собі, принагідно, без ніякого вступу, не старає ся навіть розпитати Ірину про еі чутє, а без церемоніі залазить йій в душу своім

упімненєм, мов злодій у чужу кішеню. І яке се упімнене! „Не дуже вдавай ся". Значить, троха вдавити ся можеш, щоб тілько се не виходило по за обсяг забавки. „Особливо як де перед людьми". Розуміє ся! На самоті можна собі позволити і цілувати ся і ще дещо більше, щоби тілько люде не бачили і щоби се „тобі не шкодило". А при тім треба „хлопця" так держати, щоб він собі „дечого не уроів", т. є. з гори виияснити йому, що він є тілько для забавки і розривки і що все те, що робить ся між ним а панною сам на сам, без свідків, не дає йому права піднимати прилюдно які небудь претенсії і робити панні які небудь неприємности. Коротко і ясно висказує сю саму думку й батько Іринин, мовлячи: „На мою гадку завсігди той винен, хто дає ся за ніс водити", а мати зараз пояснює: „Най дівчата не дають ся дурити" (56). Се значить, що дівчина не тілько не повинна „дати себе дурити", т. е. піддати ся свойому чутю, йти за поривом свойого серця, але противно, повинна старати ся дурити „хлопців", та мусить вдавати ся з ними осторожно, так щоби люде не бачили і щоби се йій „не шкодило", а хлопець щоби не міг мати до неі жадного права. Певна річ, мамця мусіла частійше і детальнійше викладати Іринці сю свою едукацію, бо, як ми бачили, панна Ірина вже від початку оповіданя показує ся кованою на всі чотири ноги, а й тепер мамцине упімнене від разу зрозуміла і то власне так як мамця того хотіла.

„Ірина схилила ся знов над рамцями — оповідає далі автор — і нічого не відповіла. Вона трошки поблідла. Єі глубоко вразили материні слова, особливо те холодне, р о з у м н е, само собою понятне: „з того неприємности бувають!" — Справді? Більше нічого?

— Страх, як мати погано виразила ся, як не по людськи! І як мати мінї вже довіряє! Усе бачила, а мовчала, а на послід ні слова докору, ні сварки, нічого — де там!... „Прошу, не вдавай ся .. особливо перед людьми ..." Дуже се погано сказано!

— Ні, на злість матери не покину Циля! Я не така як мама гадає. І на що менї єго покидати? Він мене любить, я єго також буду любити. — Але коли з тоі любови нічого не вийде? Може вона справді могла би пошкодити? Може мати добре зробила, що бодай сяк так нагадала? — Ні, ні, справді, треба бути обережною. Циль нічим не є, нічого не має, ні становища, ні поваги, ні років! — Врешті, треба перестати єму робити надіі. Я єму властиво жадних надій не подавала, ми ледви кілька разів виділи ся. Він ще не може мати жадних претенсій. Те, що я єму сказала „люблю", нічого не шкодить. Я єго справді люблю, і к о л и б и в і н л и ш е н ь з а л и ш и в г а д к у п р о я к у с ь ж е н и т ь б у, я б и є г о щ е д у ж ч е л ю б и л а. А так не гаразд буде.

— Отже я єму скажу: „Цилю, ми ніколи не поберем ся" — і він піде, а я лишу ся сама. Він надуєть ся, буде на мене вовком дивити ся, а се мене буде дуже боліти.

— Але іншоі ради нема. А я к в і н щ о с ь м о ж е з а ч н е в и т в о р я т и, т о я з н и м з і р в у ц і л к о в и т о. Н а й с о б і й д е! О в в а, щ о з а л е д і н ь! Най почекає, аби хоть трохи вус підріс!... Врештою як собі хоче!"

Отсе рефлексії шіснацятилітньоі панночки, що у-перве любить! Скілько брудоти, скілько цінізму в тих рефлексіях, виссаного мабуть

з молоком матери! Се та дівчина, що ще передучора тонула душею в любовній розмові з молодим парубком, що запевнювала його про свою любов, цілувала ся з ним, говорила з ним як з братом! Вона ані одноі хвилі не думає боронити свойого чутя. Вона знає, що Циль на другім році університету; щоби стати его жінкою, йій прийшлось би ще чекати пару літ, та й про таку можливість вона також ані разу не подумає. Вона рада тілько, що мати не сварить на неі за те, що цілувала ся з своім милим і бачить в тім доказ довіря матери, в чім би ми бачили школу гіпокрізіі. Вона повторяе два рази, що в словах матери є щось поганого, але що властиво в них погане — не звісно Сказати се матери до очей вона ніколи не посміє, але в души таки признає матери повну рацію і тут же сама надумує ще гіршу погань, бо вже прямо укладає собі пляник - задержати собі Циля по своім виході замуж в ролі „Hausfreund"-а, а коли би він не пристав на такий делікатний пляник і „почав щось витворяти", почав жадати від неі правдивоі любови, чесних і моральних відносин, то вона зірве з ним. І прочуваючи, що воно справді так стане ся, ота ідеальна Іринка вже тепер в думках кепкує собі з Циля. Справді ідеалізм не аби який!

Після таких рефлексій ціле закінчене оповіданя для нас зовсім зрозуміле. Циль приходить зараз же по сій розмові між матірю і дочкою. Ірина виходить до него заплакана — не бійте ся, не з жалю за милим, котрому в души вже дала Laufpass, а за для того, що мати остаточно таки насварила на неі. Вона приймає Циля холодно, чим збуджує тілько живійше співчутє в молодім, закоханім чоловіці; замісць поговорити з ним по щирости, вияснити йому сітуацію, приготовити його на евентуальний розрив, вона грає йому Лістові рапсодіі, а розворушивши его нерви по всім правилам кокетеріі, ще раз викликає у него признанє, що еі любить, підгнічує огонь его пристрасти. А десять день опісля на вечерку ота романтична панночка мабуть після тих самих правил кокетеріі звернула на себе увагу якогось д-ра Скалковича, сей по двогодиннім танцю освідчив ся йій — і Іринина мати не могла собі відмовити тоі приємности, щоби не представити Цилеви — нареченого своєі дочки. Як бачимо, і мамця і доня — обі ліпші.

Як же задивляє ся сам автор на отсю історію, на те дике зневажене людського чутя, на те потоптанє елементарних вимогів чемности і прямоти в відносинах між людиною і людиною? Автор не полишив нам тут місця для сумніву, не пожалував труду, а виложив своі погляди устами одного з персонажів свого оповіданя, Цилевого приятеля Самсонюка. Самсонюк, фігура списана, як звичайно, не дуже виразно, являєть ся тут резонером, коментатором оповіданих подій і ми приводимо его розумованє в цілости як безсумнівний рефлекс думок самого автора, як документ практичноі філософіі сучасного буковинського інтелігента:

„Ти еі любив, кажеш. Припустім отже, що ти в неі влюблював ся. Вона се бачила і той ій сподобало ся. Ти може був перший мужчина з котрим вона стрітила ся ближше, і тому, цілком природно, звернула деяку пайку своіх любовних бажань на тебе. Ти за те зволив собі уроіти, що вона всю себе готова віддати тобі! Тимчасом вона тобі віддавала лишень хвилеві зітханя чи там поцілунки. Се був твій

перший блуд, корінь лиха. Вона не мала на думці жертвувати собою аж так далеко, аби згодити ся на те — чекати на тебе, заким ти зможеш одружити ся, одним словом, заким ти станеш готовим чоловіком, мужчиною! Розумієш ти, що вона тебе не могла любити, коли мусіла собі в-одно уявляти, що з тебе має колись виклювати ся чоловік для неї? Розумієш ти, що ти доти, взявши річ формально (а женщини формалісти!), мусів для неї здавати ся лялькою, з котрою можна грати ся, але котра живої людини не заступить!? Що то в загалі за брехливий вираз: чекати? Се або брехня перед „світом“, або взаїмне ошуканство! Отже тут є той другий блуд, котрого ти, розуміеть ся, не бачив. Ти не бачив, що той стосунок, в який ти хотів вступити, попросту був би став для тебе понижаючий, а для неї смішний, для обоїх же вас утяжливий. Третій блуд був той, що ти не бачив або не хотів бачити, що твоя мила зовсім не стратила здорових глуздів так як ти, лишень попри прихильність до тебе мала свої здорові гадки, або бодай здорове жіноче чуте (інстінкт). Але ти сего здорового чутя навіть і не питав ся, бо ти не ставив любови в залежність від чутя, але малював собі яко душевну чесноту. Однак се не та любов! Тому то ти, коли вчера єї мати представила тобі несподіваного жениха Ірини, того доктора Скалковича, крикнув: „Як вона мене зрадила!“ — Вона тебе не зрадила, вона собі вибрала чоловіка — тай годі! Коби ти вже був сам свій пан, вона би тебе не покинула за для того мало йій знайомого доктора, се є певно, а так — вибачай! Се були блуди, в котрі ти, на жаль, попав. Від дальших блудів ми якось устерегли ся — і будемо стерегти ся

„Що вона через дві години рішила ся дати єму свою особу, се не диво: подиви ся лишень на ту боротьбу о чоловіка, яку веде нинішнє залежне жіноцтво!.. Що він так прудко рішив ся, се також не дивниця: подиви ся лишень на ту погоню за богатим посагом, яка відбуваєть ся перед нашими очима! Ти би свою заможненьку панну десять раз утратив, заким би дочекав ся слюбу!“

„Дивна сила розуму! — додає від себе автор. — Вона перемогла, побідила рішучо. По семигодинній розмові з Самсонюком Циль думав і відчував так, як єму се доводив Кирило. У Циля немов камінь з грудий спав. Він знав, що має за се дякувати Кирилови. А Кирило знав, що виратував Циля з тяжкого лиха, що вилічив єго прудко і тривко“.

Справді, чудесна сила розуму! Вмовити в чоловіка, що він не чоловік, а лялька, що дівчина, котру любив — не людина, а проста самиця, котра до кождого стрічного мужчини звертає „пайку своїх любовних бажань“, і по при людське чуте має ще здоровий жіночий інстінкт, що велить йій не чекаючи віддавати свою руку знов таки першому стрічному мужчині, коли тілько він „готовий чоловік“, котра затим не може нікого зрадити, бо не має до того ніякої моральної кваліфікації, — на се справді треба неабиякої сили розуму. А властиво ніяка сила розуму не здужає сего доказати, де в душі нема відповідного грунту під засів таких думок, де нема нагромадженого богатого засобу підлоти, безхарактерности і зневаги до людської гідности і в жінці і в мужчині. І що найсумнійше, що власне сам автор подає нам отсю гниль як екстракт розуму, як щось

так сильного, так ясного, так очевидного, що его пужденний герой навіть одної хвилини не думає змагати ся з сею аргументацією, навіть не пробує одним словом протестувати против неі, а тілько звільна мов губка насисає ся еі, а нассавши ся чує себе „живим і здоровим", хоча здоровлє его — се здоровлє чоловіка, у котрого ампутовано серце.

Супроти сего всего нам здаєть ся зовсім лишнім питанє: чи автор, буває, не набрехав на свою суспільність? Чи він не змалював еі чорнійшою, ніж вона є дійсно? Ми бачимо в авторі талан витого, хоч зовсім неосвіченого обсерватора. Він не підняв ся по над прикмети фотографічного апарату і здіймає добрі ескізи тоі буденщини, серед якоі сам живе і обертає ся. Підмалювати сю буденщину чи то ліпшою чи то гіршою, ніж вона є на ділі, він по просту безсильний. В его оповіданю не хибло проб і в однім і в другім напрямі, та всі ті проби власне доказують повну его неспосібність до якоісь орігінальноі концепціі, до мальованя того, що виходить по за обсяг звичайноі буденщини. Пусті товариські балаканки та цінічні шинкові і піяцькі сцени удають ся йому найлінше, а такі фігури, як усі троє паньство Матушинські (батько, мати і дочка) очевидно, знані йому дуже близько з усіми йіх поглядами, з йіх способом мисленя, з йіх логікою і чутями. Колиб хто хотів набрехати на ту суспільність, не знаючи еі так докладно, той ніколи не міг би видумати про неі стілько погані, кілько еі розгублюють ті персонажі в мимоходом сказаних словах, у поступках сповнюваних так собі, без виразного пляну (представленє закоханому хлопцю нареченого еі милоі). „Жестокіе у нас, сударь, нравы", можна тут сказати словами Островського. Авторови ж з одного боку треба подякувати за те, що змалював нам не прибільшуючи і не уймаючи, сей відломок українсько-руськоі суспільности, а радше відломок еі інтелігентноі громади, що плодить ся на Буковині, а з другого боку приходить ся нам щиро жалувати його, що він не здобув собі навіть на стілько ширшоі освіти, щоб станути висше по над усю оту моральну гниль, серед якоі живе та громада, щоби розуміти, що в еі словах і вчинках є зле, а що добре. І не треба думати, щоб для автора, що малює побут людей у якімсь краю, отсе розумінє морального добра і зла було лишнє та маловажне. Воно і тілько воно одно може зробити його членом цівілізованоі громади, може надати его писаням характер загально людський а тим самим і широко національний, бо тілько тоді твір его буде ясний і всім зрозумілий без коментарія, тілько тоді в души кождого цівілізованого чоловіка буде збуджувати однакові, виразні і ясні чутя, знайде в ній, що так скажемо, суголосний грунт, а без того навіть хоч би був артистично і як вицяцькований, не підніме ся по над рівєнь обскурного провінціялізму.

Ми вже сказали, що у Галіпа є також деякі проби вийти по за рамки его звичайноі обсервациі, а малювати коли не фігури, то бодай моменти „висші" або й такі, що по его думці заслугують на осміянє. До тих „висших" моментів у житю его персонажів треба зачислити йіх проби говорити про політику або хоч би тілько читати книжки та газети. Розмови про політику автор згадує кілька разів, — видно, що й на Буковині Русини Русинами і про політику побалакати люблять.

Та видно, що такі розмови там ще менше цікаві, ніж у Галичині, бо автор ані одної такої розмови не приводить в цілости. Може бути, що на ділі він ніколи не чув такої політичної розмови, яка б йому видавала ся гідною того, щоб увіковічнити єі обік ідіотичних дотепів єго Грінки, Опалки і других персонажів; може бути, що загалом мода на політичні розмови серед буковинсько-руськоі інтелігенціі пішла ще недавно, або може розмови такі ведуть ся там секретно, старшими людьми, а молодших, таких як д. Галіп, до них і не допускають. Сего можна догадувати ся хоч би з того, що з деяких політичних розмов він цітує тілько уривані фрази, які йому чи там єго героєви припадково вдало ся зловити ухом, як нпр. те, що о. Матушинський говорить з Матвійчуком: „Запросити редактора зі Львова тай видавати часопись“ (54). Ані автор ані єго герой не зацікавив ся тими словами, не пробував пристати до гурту, де вела ся така розмова і взяти в ній участь; жіноче і буршівське товариство для него далеко цікавійше. От тим то ми й не можемо на підставі матеріалу вібраного д Галіпом виробити собі ніякого виображеня про політичні погляди єго геройів, а „патріотичні“ рефлекс і, вложені автор м в уста Матвійчука в хвили, коли той вийшов із шинку, покинувши там прочих героів повісти при пятиці (стор 50—51), такі неясні та безпредметові, що являють ся нам не висловом якогось ясного політичного погляду, навіть не виразом якогось горячого чутя, а радше ліричним плюванєм на стелю

Чи Галіпові герої письменні чи ні? Про се можна би сумнівати ся, колиб автор не сказав нам виразно, що вони студенти, попи, семінаристи; в оповіданю нема й натяку на те, щоб вони що небудь читали, так як у Іліаді нема й слова про читанє і писанє. Книжки, література і все те, що освічений чоловік черпає з неі, для них зовс м не істнує; що найбільше, вони вміють при пиві кепсько зацітувати латинську приповідку або цінічно перелицювати який вірш Шевченка. Що до жінок сумніви в йіх письменности ще більше оправдані. З Ірининоі „шкільноі“ едукаціі автор подає тілько одну сценку, як учениці після уложеного пляну кокетували молодого вчителя історіі. А що до мамці Матушинськоі, то автор гарно і справді артистично описує єі читанє. Подамо сю сценку єго оповіданя в цілости, се може найкрасший єго уступ, котрому не бракує сатиричноі соли, хоч, звісно, що до єго орігінальности можна би поробити деякі застереженя і хоч іронізуючи автор звичайно попадає не там, де би треба і іронізує над такими річами, над котрими зовсім не сл д би іронізувати

„Добродійка Матушинська нині „читала“. Єі уважливий муж власне прислав йій цілу купу Н а ш о г о С л о в а, що виходило у Львові і уважало ся за дуже поважну часопись. То-ж добродійка, вибравши догідну годину, узброіла ся в окуляри і поспішила покористати ся уважливістю свого мужа. Як досвідчена в світі женщина пані Матушинська приступала до грядучоі приємности не прудко, легкодушно, але з певними думками Вона ясно здавала собі справу з того, здавало ся би, так маловажного факту, що муж прислав йій духову поживу. Вона цілком по ф лософськи відкрила в сім о д и н о к і м явищу с і с т е м у, спосіб мисленя протопопи, єго погляд на неі, єго жону, і була з сего задоволена. Пані Матушинська хоч і не одушевляла ся Н а ш и м С л о-

вом", та не взяти его до рук, се було для неі те саме, що для народу нехісноване в нових свобідномисленних установ (!).

„Але воно завсігди так буває, що людськоі душі ніколи нічим не вадоволиш. Лишень пані добродійка взяла до рук одно число часописи, і радість еі минула ся На добродійку нарав дихнула знакома йій почасти, чорна. бездонна нудьга з поміж дрібно задрукованих листків Нашого Слова. Вона зачала читати вступну статю під заголовком „Наші кривди". Перечитала перше речене, замогла друге, навіть і трете, але позаяк йій довело ся трохи задумати ся над одним якось незрозумілим словом, то стало ся таке, що загубила точку і не знала, де стала. З незадоволенем сконстатувавши такий зловіщий знак, добродійка обережно перегорнула листок і трохи немов з трівогою подивила ся на другу сторону з гори аж до долу. Тут з приплесканими черенками, немов зажурена, переповзла „допись", там немов поспішний поїзд мигнув „політичний перегляд", і пані добродійка з довірем обернула ся до „новинок", що рясно розсипали ся на третій стороні.

— А, тут уже певне буде щось цікавійшого — подумала читачка і прудко оминувши „особисті вісти" та „іменованя", стрітила позором товстий чорний рядок „Злі язики говорять..." — Ану, що вони говорять? — усміхнула ся добродійка, направила окуляри, погладила чипчик і підняла часопись до світла. „Злі язики говорять, що звістний Перевертанський лишень тому став радником. що писемно з'обовязав ся вислугувати ся декотрим мíродатним особам. На се є отсі докази..." — Ох, Господи!... зітхнула пані Матушинська, не бажаючи переконати ся о правдивости страшного донесеня. — Як вони нікого не шанують! — подумала вона і вже майже без надіі переглядала часопись далі. Аж тут немов спасенна стеблина тихо запросила еі до себе мила новинка „Дуже цікаві вісти". — Ну, нарешті! — зітхнула читачка. „Дуже цікаві вісти доходять до нас з Києва В однім з тутешніх архівів знайдено нові документи, що кидають деяке світло па особу автора так званоі Несторовоі літописи".. Добродійка з повною резигнацією згорнула часопись і розсіяно подивила ся знов на першу сторону. Позір еі машинально пробіг по блискучому папері і цілком мимохіть опинив ся під лінією, де красував ся незавважаний нею фейлетон. „Матеріяли до дослідів над походженем слова „струк", з увагою особливо на язики литовський і санскритський. Написав один з двох. Десяте продовжене". Добродійка вже давно не змагала ся з долею; еі позір сумовито посував ся по немилосерних буквах, точках і протинках. А ті букви, точки і протинки зачали тягнути ся безконечною лавою, та такі тверді, мовчазливі та сумовиті, немов ті діди, що бувало тягнуть ся шляхами до Сучави... Добродійка побачила, як вони оживили ся, заворушили ся, і немов знемощілі зачали протягати ся, хитати ся а нарешті хилити ся ніби на супочинок. Небавом стало тихо, вони задрімали, а з ними й пані добродійка. Вона прокинула ся однак, коли почула, що „Наше Слово" з неі випало з руки. Добродійка Матушинська ще встигла вхопити часопись, котра помаленьку зсувала ся по спідници, і поклавши еі зневажливо на стіл подумала: От, Богу дякувати, що я трохи задрімала!"

Автор очевидно думає, що він дуже йідко заіронізував над часописю „Наше Слово". Та нам вдаеть ся, що для людини, у котроі

нема ніякісіньких духових інтересів, котрій по над силу — перемогти три речення і задумати ся над одним троха незрозумілим словом, навіть „Дзвінок“ і „Бібліотека для молодіжи“ буде занадто тяжкою і нудною лектурою. Мимоходом додамо, що приведений нами уступ — одинокий в сьому оповіданю, котрий позволяє встановити дату, коли відбувають ся події тут змальовані. Очевидна річ, що львівська часопись „*Наше Слово*“, се „*Дѣло*“, а „*звісний Перевертанський*“ — се Барвінський, а новинка про те, що він став радником, то є членом Ради шкільної краєвої, вказує на добу упадку т. зв. нової ери а початку т. зв нового курсу. Коли б не ся подробиця, можна б було подумати, що річ у оповіданю діє ся в 80-тих, 70 тих або навіть 60-тих роках.

Нам лишає ся ще сказати пару слів про ті персонажі Галіпового оповіданя, що виходять із звичайного круга єго обсервації та про те виведені автором певно не без якоїсь глубшої думки, правдоподібно для того щоби показати Чернівці якимсь огнищем, де здибають ся інтелігентні люде з усіх закутків України-Руси, де стикають ся з собою *на неутральнім грунті ріжні погляди і напрями*, які істнують серед руськоі інтелігенції. У одному автор мас рацію: грунт тут справді неутральний, бо тутешні інтелігенти, навіть молоді, як ми бачили, не то що не мають ніяких політичних поглядів але навіть не мають того, що є основою для всяких поглядів, не мають характеру і виробленого морального почутя, не мають загалом ніяких духових змагань. Грунт дійсно неутральний, але таким самим неутральним грунтом була б і пуста пустиня. А може ще й ліпшим, бо там не булоб даних для такої чи іншої політики, а тут вправді даних позітівних також нема, та за те є величезна купа деморалізації і глубоко вкоріненого цінізму.

Автор рисує нам дві такі чужосільні, захожі на буковинський грунт фігури і обі виходять карикатурами. Одна фігура, се Волиняк Горчонков, що під впливом буковинської компанії робить ся Гірченком. Припадково заїхавши до Черновець він попадає в веселу авторову компанію, щоби дістати буковинських пісень; чи дістає їх, про се ми не довідуємось. Кумедний собі чоловік, той Гірченко. Живучи на Волині і бувши інтелігентним чоловіком він навіть не чув нічого про українофілів Загалом він в розвою духовім дуже недалекий, бо навіть піяцко-фразеологічні гасла Галіпових геройів для него незрозумілі, та за те їх піяцко-бурщівська практика „надзвичайно притягала його до себе“ (47). Автор, не почуваючи глубокого комізму сітуації, ось як характеризує душевний стан Гірченка на другий день єго знаймости з Буковинцями. Сцена, розуміє ся, йде знов у шинку.

„Гірченко нині чув ся трохи інакше в товаристві нових знайомих. Від учера він став значно уважнійшим на бесіди студентів. Нині він звичайно сидів, сперши ся грудьми о гранку стола і ловив кожде слово, що виходило з уст сего або того студента. Гірченко прудко цілком освоів ся з новими знайомими. Щось надзвичайно рідного дихало в сім товаристві, щось подібне до почутя приналежности між братями, але о стілько сильнійше, що в купі з тим будили ся пориви до ч гось(?), будила ся якась(!) певність і відвага. Гірченко всі свої теплі чутя, не з'ужиті доси, віддав громадці молодих людей і прудко став їх завзятим(!) другом. Він уже зрозумів, що сі хлопці, що вели безжурне, легкодушне,

майже бурлацьке житє, бажали добра для так добре єму знакомого і любого предмета, для того просторікого, безпомічного народу, на котрім так і роіли ся ріжні мишуреси і печенєржи. А проти сих Гірченко з охотою готов був обернути ся, ще й як! (Ото власне, що не знати, як!) Волиняк все завзятійше підкручував свій довгий, чорний, козацький вус, думаючи таку думу. Він відчував, що нові знайомі зробили на него велике вражінє і завважив, що дістаєть ся під нові впливи. І хотяй сі вражіня та впливи єму видавали ся дуже гарними(!), то обережний Гірченко все ще не піддавав ся їім безумовно. Не менше про те рішив, що хоч би сам не мав стати таким як отсі молодики, то все таки завсігди би сказав: „Се порядні люде, я свідок на те!“ Він поспішив виразити ту прихильність відпівідними словами, і виразив єі дуже коротко. Взявши склянку в руку, спершу мовчки чокнув ся з товаришами, заворушив ся і сказав:

— Дай вам Боже здоровля! Випиймо!

Справді трудно й здумати гіршу карикатуру, як сей Волиняк, котрий мусить аж до Черновець їіхати, щоби почути про украінофілів і у котрого не стало навіть на стілько глузду, щоби зрозуміти, що ті молоді люде, „що ведуть безжурне, легкодушне, майже бурлацьке житє“ в хвилі, коли там по селах народ пропадає в голоді і темноті, що пропивають гірко зароблені тим народом гроші і хоч ніби студенти, день і ніч волочать ся по шинках і піяцкі гасла знають далеко ліпше, ніж яку б не було науку, що ті молоді люде — не порядні люде, а смітє, дрантє, кандидати на підляків, ливунів, неробів та каріеристів. Дуже вже непочаті мусіли бути єго чутя, коли він від разу міг віддати їіх бодай в маленькій части таким ледарям.

Друга фігура, з котроі автор таки навмисно схотів зробити карикатуру, се зайізжий Галичанин Тухольський. Автор пробує показати в нім чоловіка з ідеями, і очевидно се йому не вдає ся, бо у самого автора нема в запасі ніяких ідей, котрі б він міг приписати сему „радікалови“. Д. Галіп очевидно дуже мало знає круг ідей галицьких радікалів і для того заставляє свойого Тухольського верзти нісенітницю і робити дурниці, щоби тілько він виглядав не так як люде. Він інтродукує його завзятою тірадою проти — „історичних образів“ та проти цілого способу трактованя історіі як подій „не людей, народів, а бездушних кукол, честолюбних та кровожадних „знаменитих людей“ (16), як коли б знамениті люде не були також що найменше людьми. В дальшій розмові Тухольський згадує про те, що хотів би й тут розпочати „культурну працю“, та не говорить про неі нічого докладнійше, а тілько все „балакає, все посмішкує ся і поправляє окуляри“ (17). Крім посмішкуваня ми довідуємо ся, що він чимось причасний до „львівських та женевських книжечок“ привезених до Черновець для розпродажі. Які се книжечки — незвісно, та Тухольський упереджує, що „їіх властителі в Галичині не бувають преміовані“ (19). В яких відносинах стоіть Тухольський до тих книжечок — не знати. Раз автор каже, що їіх привіз Самсонюк (19), а потому виходить, що ними головно занимає ся Тухольський і задля них прийізджає до Черновець (107). Далі довідуємо ся, що Тухольський інтересує ся робітницьким товариством у Чернівцях, а коли жаден з Галіпових героів не вміє йому про таке

товариство нічого сказати, він іде „до ратуша“ (чому не до поліції?) питати ся про него, та відтам його викидають. Се остатнє вже по просту глупа авторова брехня. Можуть собі Черівці бути варварським містом, але інтелігентного чоловіка, навіть коли він прийде до ратуша і попросить о яку інформацію, не викинуть. Д. Галіп знає очевидно тілько шинки і знає, що коли там не заплатиш за випите, то буває так, що тебе викинуть. Але ратуш не шинок.

Про Тухольського довідуємо ся далі, що він не любить попів а радше людей в рясах, бо коли (ст. 20) він тікає з товариства, до котрого входить семінарист в рясі, то пізнійше той сам чоловік в світськім убраню йому подобає ся і він зараз догадує ся, „що ви хочете пристати до звичайного, робітного люду, значить ся, у вас є ретельні наміри“ (40). Як бачимо, по інтенції д. Галіпа Тухольський не стілько радікал, скілько звичайний претенсіональний дурень. Зовсім в тій самій ролі, без дійсної потреби він виступає і при кінці оповіданя; приїхавши чорт зна чого до Черновець він в подорожнім убраню заходить на вечерок з танцями, поховзнувши ся паде на середині салі і валить з ніг танцюючу пару, а потім в тіснійшім кружку вдаряє на фраки та дорікає Русинам, що не підпирають своєї літератури. Як бачимо, радікал не аби який і як би не ті мітичні „худенькі, любенькі, розумненькі книжочки“ (40), з котрими возить ся Тухольський, то можно б подумати, що се таки буковинського плеканя дурень. Тілько те, що він інтересує ся книжочками, чинить його неподібним до всіх Буковинців; зрештою его балакане і его поступки нічим не нагадують нам звісних типів галицьких радікалів.

Ми може троха за довго зупинили ся при Галіповім оповіданю. Та ми вчинили се навмисно. Оповіданя з житя інтелігенції, а особливо молодої, у нас поки що рідкість, а з Буковини ще й більше. При тім автор будь що буть оповідач талановитий і писательську технїку виробив собі не згіршу, а при тім обсерватор добрий, хоч для дуже тісного обсягу явищ. Нічого лекшого, як збути такого автора загальниками, сказати йому коротко: тобі, чоловіче, треба ще чимало вчити ся, думати, бачити і пережити, треба крім техніки виробити собі ще й розуміне житя і его явищ, піднести власне чуте, власні симпатії і вподобаня на висший, загально людський рівень. Легко се зробити, та що з того? Публіка прочитає і скаже: мудро сказано. А автор прочитає і скаже: „темна вода во облацї“. От тим то я думав, що ліпше прислужу ся і публіці і авторови, розжовуючи свій загальний суд демонструючи його подрібно, розбираючи се хоч і слабе оповіданє на его складові части, немов роблячи з него ряд анатомічних препаратів, на котрих ясно видно всю его внутрішню будову. Надіюсь, що публіка за те на мене не прогніває ся, а може й сама привикне в подібний спосіб вдивлювати ся глубше і в беллетристичні твори і в саме житє. А чи скористає що з моїх уваг автор, чи може (як се у нас буває), відкине иїх з обуренем як особисту образу, про се міні байдуже.

Іван Франко.

Вісти з Россії.

Царська коронація в Москві і катастрофа на Ходинськім полі, де згибло, як говорять, около 6000 людей, отсе головні факти російського внутрішнього житя за минувше півріче. Факти ті можуть мати свої глибші наслідки Коли доси може хто надіяв ся, що цар Микола II. добровільно зрече ся частини своєї піби неограниченої власти, т. є. на ділі схоче від чиновництва перехилити ся троха на бік земства і народа, то коронація і виданий для неї маніфест переконали йіх, що се ілюзія. Маніфест по при значні пільги економічні не дав ніякоі прямоі пільги тисячам інтелігентних, найкрасших людей російських, засуджених чи так таки адміністративно загнаних у безвісти за погляди та змагання політичні. Таких людей поставлено в маніфесті нивше від звичайних розбійників та душогубів.

Та про те треба сказати, що скажений тиск на всяку свобідну думку, яким визначувало ся царюванє Олександра III., тепер якось сам собою змяк, немов знеміг ся. І разом з тим ми бачимо серед російськоі суспільности певний підйом духа, певний зріст думок ліберальних і змагань до встановленя більше цівілізованого, більше відповідного до потреб людности, більше розумного порядку в Россії, ніж теперішнє безголове. Свідчать про се не тільки адреси деяких земств, подані цареви при єго вступленю на престол, але також деякі публікації, що повиходили за границею, очевидно також за почином декого смілійшого з земців. У нас під руками три такі брошури, видані в Женеві на російській мові. Перша має титул „Голоса изъ Россіи. выпускъ I. С. Мирный, Адрессы земствъ 1894—1895 и ихъ политическая программа“. Розібравши адреси Тверського і других земств, що були подані цареви 17. янв. і викликали з єго боку памятну відповідь про „безмысленныя мечтанія“, автор передає важнійші місця з адреси Чернигівського земства, що зложена була вже по тім факті і ще яснійше від попередніх висказала потребу автономії земств у справах місцевих і в виборі своїх функціонерів а також потребу сильноі охорони закона для народнього житя, значить, скасованя адміністративноі і чиновницькоі самоволі. Далі земство підносить важність явности в справах публичних і домагає ся виконуваня того права, яке надано дворянам статею 135 в IX. томі Свода законовъ — обертати ся безпосередно до царя. Далі автор розбирає царську відповідь на земські адреси з 17 янв. і підносить сі абсолютну неясність, яку найліпше доказує факт, що за день по проголошеню тоі відповіді „Новое Время“ написало, що царська відповідь по своїй сути зовсім не суперечить домаганям земств. Підносячи далі ту думку, що земські адреси не були властиво проявом конституційного руху, не бажали ограничувати царського самодержавія, а тілько хотіли ограничити адміністративну самоволю, автор брошури запевнює, що в царській відповіди вся інтелігенція російська побачила не вираз поглядів самого царя, а прояв волі бюрократії, що держить царя під своєю опікою. Далі автор старанно розбирає і розвиває ті постуляти, які висказані були в земських

адресах і кінчить запевненем, що „помимо всіх тисків з боків у Россії все таки виросла суспільність, що вже готова жити свідомим житем“, і, значить — таким чи іншим способом вона мусить добити ся собі відповідного признаня в краю.

В другій брошурі „Первая царская рѣчь“ маємо в прилозі надруковані повні тексти адресів Курського, Орловського, Новгородського, Тульського, Тамбовського і Чернигівського земств, а з початку рефлексії незвісного автора з поводу звісної царської відповіди на ті адреси. „Перед царем дві дороги, — так кінчить він свої уваги: або іти з народом опираючи ся на єго вольнім голосі, на праві, на законі, з вірою в людей, з вірою в будущину краю. Друга дорога, се старий, утоптаний шлях, котрим іде опричнина з усіми єі огидами, власть, що дусить думку і слово, стан облоги, кастовість. Сим шляхом ідучи самодержавіє або занівечить увесь край або — само себе“.

Третя брошура — „Открытое письмо императору Николаю II“, підписане коротко „Русскій“. Як нам говорено, таких явних листів перед царською коронацією кружило по Россії де-кілька, один навіть мав на собі підпис гр. Л. Н. Толстого, хоча, розуміє ся, не був написаний сим писателем. Лист видрукуваний у Женеві не визначуєть ся особливою новістю ані сміливістю думок ані ефектовним викладом, та про те є в ньому дещо гідне уваги. Схарактеризувавши теперішнє самодержавіє як необмежену власть чиновництва не тілько над народом, але й над царем, автор доказує, що всі торжества коронаційні буд ть карікатурою дійсних торжеств. „Горожане прибирають і ілюмінують доми, бо сим бюрократія міряє їх лояльність; депутати складають да(р)и, бо їм заборонено з чим іншим являти ся (з петиціями, адресами); пяні купи кричать ура, але вони наслані на те, щоби з'образити радість народа, котрий зовсім не радуєсь; в тих купах стілько поперебираних поліцайів, що й других людей; міліони, що підуть на коронацію, видерто з найбільшою брутальністю від уст народа, а той народ не має можности проти брутальности запротестувати і виявити отверто свою гірку долю.

„Всюди можна зі злом бороти ся, — говорить автор, — лиш у Россії зло признане офіціально добром, а виступати проти него значить бути зрадником держави. Бюрократія дусить найменші обяви самостійної думки. Обсяг діяльности судів присяглих зовсім стіснено; в земства впихають як найбільше знікчемнілої шляхти, щоби в усякім разі мати перевагу, а надто діяльність тих земств піддана під власть губернаторів. Мужики віддані на ласку і неласку урядників; школи, просвітні товариства, книгарні, редакції як найбільше стіснені. Тисячам заборонено безапеляційно всяку діяльність педагогічну; сотки просьб на видане журналів звертають з відмовою; істнуючим журналам не вільно відслонювати правди, коли бажають і дальше істнувати. В Россії переслідують за думку і за віру; в Россії тюрми гідні середніх віків; в Россії є адміністраційна висилка, що губить тисячі невинних людей — а про все те не можна в Россії говорити.

„Довкола царя скупили ся самі лизуни, хапуги, боягузи, а люде чесні, діяльні, розумні або не мають доступу до двора, або на висилці,

або за границею, або, що найгірше, вважають ся „неблагонадежними“. Цар лякаєсь терроризму, та уряд гнобить усіх, не лиш терррористів. Але щож лишае ся людині, коли перед нею всі дороги для протесту замкнені, крім терроризму?

„На коронацію постягали множество війська і поліції з усіх міст; за те кілька тисяч людей зовсім спокійних але декому нелюбих повиганяли з Москви. Коронація буде новим насильством над тисячами невинних, новим додатком до збільшеня загального невдоволеня, що легко може вибухнути в великий пожар. Томуж, кінчить автор, уважайте на се все, Государ, і розміркуйте все, коли будете брати на голову дідівську корону!“

Як звісно, віщуваня автора сповнили ся в формі тисячу разів страшнійшій, ніж він собі уявляв. Коронація крім усего того, що вказане в листі, виявила таку неспосібність российської бюрократії до елементарного кермованя масами, таке недбальство і безглузде, таку нелюдську безсердечність супроти величезного нещастя, таку силу темноти на дні деспотичної пшиноти, що й сліпородам мусіли врешті отворити ся очи. Про се нам ще прийдеть ся писати, коли зберемо відповідний матеріал а тепер подаємо тут один покоронаційний лист із Чернигова — живу ілюстрацію до слів „Открытаго письма“. Ось що нам пишуть:

„Важкі дні коронації нарешті у нас скінчили ся, а з Москви й доси приходять звістки про бали і т. і. Те, що робилось сими днями у нас, робилось по всій России, то може Вам цікаво знати, що у нас робилось. Наш „помпадур“ (губернатор) Андрієвський, котрому не дають спати лаври єго славетного попередника Анастасьєва, дуже піклував ся, щоби „празднество священнаго дня“ було пишне. Городській думі він наказав дати 150 карб до розпорядку єго жінки на угощеннє учеників гімназіяльних. Потім звелів зробити обід для ополченців. „У городській касі нема на се грошей“ — одповіли йому. „Ну, то я пошлю звістку до Петербурга, що ви не хочете святкувати коронацію“. Мусіли достарчити грошей!

„Усі хозяіни одержали приказ пристроіти свої хати; д. 13 у вечері городничий ходив та записував тих, що сміли не послухати наказу. Настав нарешті д. 14. Для сього дня, звісно, вже й церкви були за малі; молебень справили під відкритим небом біля собору. Не обійшлось тут без комедій. Начальник тюрми, що повинен був дати ракетою сігнал, трохи з нею поспішив ся, за що його посадили на день під арест. Городовий причепив ся до одного селянина: „Чого не кричиш ура?“ Тай одповів: „Хиба я тобі наймит?“ та ще й луснув того по пиці. У вечері поліцмейстер побив прилюдно городового за те, що хтось раніш ніж слідувало запалив бочку. Усе те дало Андрієвському привід послати по всій России звістку, що в Чернигові „восторгъ населенія не поддается никакому описанію“.

„Еге, важкі дні переживали ми, а ще більш важкі почались тоді, коли стали надходити часописі зі звістками про те, як по всіх усюдах у Европі шанували сей „великий день“. Як би сей день справляла одна Франція, ми б ще нічого не казали, до сі сервілізму ми вже

зникли, а то тудиж пошились і Англія і Сполучені Держави і т. і. Якийсь американський кореспондент дойшов до того, що писав; „Я так зрозумів російську історію, що як би не родив ся в Америці, то бажав би родити ся в Москві“. Est modus in rebus, та тепер дійшло до того, що нема міри славословію, чи краще сказати — сквернословію. Якже інше назвати все те, що робить ся і говорить ся з поводу коронації північного деспота? Польські соціалісти обертаючись до пенітенціарного конгресу в Парижі питали, чи істнує ще „нравственная Европа“? Отже Европа дає відповідь на се питаннє, дає його й Америка, та сама Америка, що гордить ся розвитком своєі волі. Ми добре знаємо, що загально лаяти Европу і Америку не можно, але все таки сими днями політичне зопсуте всего цівілізованого світа виринуло перед нашими очима в цілій своїй повноті.

„Додамо в кінці, як святкували „великий день“ у нас по селах. Ось у Городницькому повіті три земські начальники Жданович, Раєвський і Туманський обовязали свої участки убрати хати флагами. Сього мало: вони згодили ся з продавцями флаг по 7—8 коп. за штуку, а потім продавали селянам по 15—20 коп І патріотично і корисно! *Усюди по волостях повиставляли транспаренти в надписами „Боже царя храни! Веселись Россія!“* Поселити б американського кореспондента, що зрозумів нашу історію, у Городницький повіт під рукою земських начальників! Можеб він тоді ще краще зрозумів нашу історію!

„Д. 19. стали доходити звістки про страшенну катастрофу в Москві. Ви знаєте про неі поки що стількож, скілько й ми“.

Спраrді, чи істнує ще „нравственна“, свідома гідности людськоі, ідейна і свобідна Европа? Судячи з того, як приняла Европа царську коронацію, треба би дуже надумати ся, поки дати відповідь на се питанє. Чесна часть преси россійськоі мовчить під тиском цензури, а заграничча буржуазійна преса з найбільшою увагою прислухуєть ся „до хрюканя офіціальноі торжествуючоі свині“ (говорячи словами Щедрина), подивляючи мниму силу і велич российського деспота. Тілько в рядигоди крізь сей туман безмисноі брехні прориває ся мов яркий промінь сміле і різке слово правди. Ось і ще один факт того рода. В россійських підцензурних часописях з д. 29 мая опублікована була ось яка звістка: „В день коронації одержали студенти петербурського Лісного інститута від студентів висшоі лісовоі школи в Нансі телеграму ось якого змісту: „Вихованці національноі лісовоі школи в Нансі висказують вихованцям Лісного інститута почуте найщирійшоі сімпатії і вірноі дружби при нагоді коронації Єго Величества царя“. На сю телеграму відповіли студенти Лісного інститута ось якою телеграмою висланою на французькій мові: „Прийміть, любі товариші, нашу найщирійшу подяку за сей новий доказ вашого братерства“.

Як з гори можна було надіяти ся, відповідь вислана ніби то від студентів Лісного інститута, оказала ся безвстидним фальсіфікатом, сфабрикованим серві́лістичним начальством. Саміж студенти, котрим сею телеграмою запечатано рот, могли тілько за границею Россіі і без своіх підписів запротестувати против него листом, написаним до редакції соціаль-демократичноі „Arbeiterzeitung“ у Відні. Передаємо тут сей лист в перекладі з німецькоі мови.

„Шановний пане редакторе! Студенти лісовоі школи в Нансі переслали з нагоди коронаціі царя Миколая II. своі бажаня студентам Лісного інститута. Подібну телеграму одержали ми по смерти Олександра III. Ми не маємо чого ані тішити ся коронацією нового самодержця ані сумувати по смерти старого, оттим то маємо честь просити Вас опублікувати отсе письмо, щоб розкрити помилку, що лежить у самім факті присиланя нам таких чулих депеш. Навіть в мотівах сеі взаімноі обміни поздоровленями лежить уже помилка, котру треба напростувати. Найліпша часть россійськоі молодіжі не бере участи в подіях, що доторкають ся россійського абсолютізму. Коли се торжества, то торжества царя, а що до маси, то вона святкує, бо позбавлена світла просвіти, бо не знає, що чинить При тім голодна юрба тисла ся до маніфестацій, щоби захопити окрушки, які йій кинено в формі добродійного угощеня Катастрофа на Ходинському полі, при котрій, навіть по урядовим даним, згибло около 2000 народа, се доказ на те, яку притягаючу силу мають ті окрушки. І просвічена часть россійськоі молодіжі, для котроі коронація сімвол абсолютного самодержавства і зостанок варварських обичаїв, і котра бачить як заховує ся народ супроти сего акту, може із за сего тілько почувати глубокий біль. А все таки россійські студенти відповіли подякою на приязні бажаня своїх заграничних товаришів. Та нехай же знають наші товариші, що россійські студенти, як і загалом усі підданi россійського царя (не треба забувати, що в Россіі нема горожан в юрідичнім змислі слова, а є тілько піддані) находять ся в таких обставинах, що тілько потайно і перед добрими знайомими осмілюють ся висказувати думки супротилежні думкам урядовим. Уряд торжествує, то й народ мусить торжествувати; уряд сумує, то й народ мусить тоді плакати і сумувати. Тілько дякуючи таким неприродним порядкам могла вийти відповідь, де висказано подяку за телеграми надіслані з нагоди царського домашнього празника. Ту подяку вложено в уста студентам россійським, котрих царська коронація стількож обходить, як от смерть шаха. Діректор чи якісь другі зверхники висшоі школи уложили і вислали сю відповідь. А про опозіцію навіть подумати годі, бо уряд для непокірних має богато гарних сховків починаючи яким небудь місцем адміністраційного засланя, а кінчачи казочною Петропавловською кріпостю. Ми знаємо по части причини що спонукують французьких студентів з нагоди ріжних празників нашоі пануючоі дінастіі слати нам чутливі телеграми, але власне се примушує нас відректи ся від солідарности з французькою буржуазійною молодіжю, бо еі ідеалі зовсім супротилежні нашим. Бо коли найліпша часть россійськоі молодіжі з великим зацікавленем займає ся суспільними питанями і просто чи посередно бере участь в революційній боротьбі з абсолютізмом та капіталізмом у купі, коли многі з між неі віддають усю свою працю для робітницькоі верстви, що починає розвивати ся і пізнавати свою силу, то буржуазійна частина французькоі молодіжі, не розуміючи наших інтересів і наших потреб, посилає нам сердечні гратуляційні телеграми з нагоди свята, яке обходить найчільнійший ворог усяких прав, усякого свобідного розвою, з нагоди празника абсолютізму І вони навіть не догадують ся, що такі гратуляціі в наших очах - кровава наруга. Нехайже отсей лист вияснить

ріжницю становищ, яка заходить між тою частю россійськоі молодіжі, що не рада пассівно придивляти ся подіям, а тою частю французькоі *молодіжі, що не тямлячи ані нашоі історіі ані потреб нашого часу,* кермує ся тілько прінціпами індівідуалізму і шовінізму. Ми хочемо зробити конець тій обміні чемностей і гратуляційних депеш між французькими студентами а россійськими шкільними надзирателями. Від далекоі Франціі, від французького пролетаріату ми ждемо привіта, та привіт сей не буде окликом: „Нехай жиє неволя!“ а окликом: „Нехай жиє свобода, рівність, братерство!“ Тілько с таким окликом на устах ми поєднаємо ся не тілько з Франціею, але і з усіма народами світа, бо дух шовінізму і незгідливости чужий тій суспільній верстві, з котроі долею сполучена й наша доля. Підписано: Група студентів Лісного інститута в Петербурзі“.

Як ілюстрацію до гірких слів отсего листа про россійські універсітетські порядки ми приводимо ще дві кореспонденціі з передкоронаційного часу, де *показано,* як *россійські шкільні* власти деморалізують молодіж і дусять усякий порив до самостійноі, навіть науковоі праці коли своїми тупими мізками донюхають ся в ній яких небудь неблагонадежних намірів. Ось що пишуть нам із Кіїва:

„З того часу, коли новий універсітетський устав (1884) понівечив корпоратівність професорів та студентів, коли всесильна реакція минулого царювання в Россіі опутала всю суспільність, громадський рух між студентами по всіх універсітетах до останнього часу зник. Особливо се треба сказати про кіівський універсітет, котрий майже один не прилучив ся до студентського руху, що повстав був по всіх висших школах і мав на меті протест проти нового устава. Тілько в останні два-три роки громадський рух у кіівському універсітеті знов починаєть ся, дякуючи ріжним умовам, про які не можна говорити щоб не нацькувати собак. От про один факт, що служить доказом такого руху, я хтів би довести до відомості читачів. День 19. лютого, коли в 1861 р. скасовано кріпацтво в Россіі, повинен бути великим празником для всіх, кому любий прогрес громадськості в Россіі. Сей день за царюваня Олександра II. справді був всенароднім празником; тілько в реакційне царюванє Олександра III., котрого міссією було, здасть ся, понівечити всі ліберальні реформи Олександра II., сей день перестав бути всенароднім празником, хоча де-де по селам його святкують і досі. От лучча частина кіівського студентства задумала сього року, щоб день 19 лютого був хоч універсітетським празникам і предложила на всіх курсах і факультетах не піти 19 лютого на лекціі і таким способом учинити демонстрацію хоч у стінах універсітета. Честь кіівському студентству, що воно майже одноголосно порішило не піти на лекціі 19 лютого і заявити об сій постанові професорам. На встид кіівських професорів, вони не заявили сімпатіі до такоі сімпатичноі справи (крім тілько двох), але за се дістали великого носа від студентів, бо коли приходили до своєі авдиторіі, то заставали еі пустою і volens-nolens приймали участь в демонстраціі. Тілько одному професорови пощастило; се професор міжнародного права Ейхельман. Він застав у своїй авдиторіі 5 слухачів із 300 і прочитав одну лекцію. Щоб історія універсітету не забула йіх прозвищ, гідних памяти потомства, то йіх треба прокричати

на ввесь світ; се були студенти: Березовський, Билінський, Грозман, Солтан і Хаменко-Наказний. Цікавлючись, чи справді святкуватиметь ся сей день, де-хто зі студентів зайшов на університет і взнав таку новину. Не вірячи, щоб могли найтись такі демонстранти проти студентської постанови, випадкові гості університету приходили до дверей авдіториї, де читано лекцію, відчиняли двері і побачивши, що тому правда, з пересердя грюкали дверима. Не дуже приємно було мабуть сим демонстрантам сидіти на лекції і проф. Ейхельман сам зміркував, що другої лекції не варто читати... Коли Ейхельман вийшов із авдіториї, його стрічено оплесками і він, повісивши носа, втік із університету. Зараз підступили до „пяти“ студенти і запитали йіх прозвища; вони й сказали, крім одного, що втік. В той самий день стало відомо всім студентам, як виповнилась йіх постанова. З пересердя частину прийнято за ціле і третій курс юрістів став „притчею во языцѣхъ“. Щоб знять із себе се пятно, юрісти третього курса вчинили суд над демонстрантами і осудили іх на інфамію“. Певна річ, нещасні молоді люде винуваті, що показали ся безхарактерними супроти своіх товаришів, та всеж таки головна вина тут спадає на безхарактерність і трусливість професорів, що не поважили ся в сьому випадку піти солідарно з молодіжю.

Друга допись, підписана ініціалами Г. В-н, оповідає ось що: „В однім із остатніх зошитів „Ученыхъ записокъ Казанскаго Университета“ знаходимо в протоколах нарад університетського сенату ось який факт. Приватний доцент історико-філологічного факультету при тутешнім університеті д. Фірсов викладав російську історію. Його представлено міністерству просвіти, щоби визначило йому висшу пенсію за єго виклади. Міністерство згодилось на проектовану суму, але в своїй резолюції до куратора приписало: „Пан міністер мусить при сьому звернути Вашу увагу на вибрану приват-доцентом Фірсовим тему „Історія середньо- і нижне-Волжських країв“. Такий курс, котрий за предмет історії обирає ті окраіни Російської держави, котрі в своїй минувшині однобічними і бунтівничими проявами противділали культурній діяльности російського уряду, не надаєть ся для викладів і мусить бути замінений другим курсом, більше відповідним до програми і вимогів на іспитах“. Зміст сеі міністерської грамоти куратор закомунікував ректору, а сей факультетови. Факультет обернув ся знов до куратора з просьбою — вияснити йому, як треба розуміти проповіцію міністра о предметі викладів Фірсова: чи треба єі зараз виконати і предложити Фірсову ще в сім семестрі (весна 1895 р) вибрати другу викладову тему, чи позволити йому тим часом продовжати своі виклади і вказівки міністра приняти на увагу для будущих часів. На це запитане куратор казанського округа відповів ректору: „Маю честь просити Ваше Високородіє, предложити приватдоценту Фірсову, аби в цім семестрі вибрати другу тему для єго викладів“. В такий спосіб Фірсов, котрий як і єго батько звісний своіми науковими дослідами з історії поволжських країв, мусів урвати свій курс.

„З сего факту можно бачити, як російський уряд задушує кождий прояв самостійної думки, кождий порив незалежного чутя, кожду хіть працювати для свого найблизшого і найріднійшого народу навіть

в найскромнійших наукових формах. Він хоче підвести все під одну мірку, під один шаблон, усе з'асімілювати і зцентралізувати. З науки він хоче зробити казенне учіннє, а з почутя спільности з народом державний патріотизм і чиновницькі добродітелі. Він не хоче допустити жадного житя на провінції; все мусить горіти любвою до Петербурга і Зимнього Дворця, палати думкою про „велику неподільну Россію" і бачити свій ідеал в позбавленю себе всякоі індівідуальности і характерних прикмет.

„Та уряд дуже помиляєть ся — додає наш кореспондент, коли думає, що осягне свою ціль. Натиск викликає противділанє В Россії тепер є всі умови для того, щоби така діяльність російського уряду викликала противлежні результати. З „областныхъ стремленій" повстане сепаратізм, з любови до свого народу повстане не тільки ненависть до уряду, але і до всеі держави, з федератівноі думки народить ся охота до відірваня свого краю. Все запалає почутєм ненависти і пірветь ся до боротьби. Любов спотучала тільки невеличкі купки людей, провадила до радікальних революцій, але повільних, відбуваючих ся цілі віки, котрі ми більше привикли називати еволюціями. Ненависть властивий революціонер! Вона громадить великі масси людей, пхає їіх до боротьби на житє і смерть, вона не знає жадних компромісів і півдоріг. Тільки люде натхнені ненавистю зможуть бути правдивими революціонерами, бо ніхто, як вони, не зуміє вмерти за волю".

Кінчимо свій огляд звісткою про Харківський „український процес", т. є процес осіб, у котрих найдено українські виданя спроваджені з Галичини Д. Тарас Неволя ось що пише нам про конець сего процесу:

„Д. 8. березоля (февр.) випущено з вязниці останнього з гурту осіб, що підпали карі по так зв українському процесу. Варто нагадати коротко історію сього процесу. Процес сей розпочав ся 1-го мая 1893 р. у Харькові. В ночи під 1. мая російськими жандармами зроблено численні арешти, переважно серед Українців, та також і серед Москалів, при чому в помешканю у де-яких знайдено брошури і книги, заборонені в Россії. Арештовані були отсі особи: д. Русів, д. Русова, д. С. Левандовський, д-р Трутовський, д. Падалка, д. Степаненко; слухачі І. Липа, Заіка, Ширяєв, два брати Штейнберги і Яворський. Надто до процесу приточено ще кілько осіб, хоча вони й не були арештовані, а власне. слухачі Базько-Баскович, Антонович, Стовбін, Булченко, Горянів, Харченко і др. За місяць по першому арешті був арештований інженер М. Яценко, а пізнійше ще слухач ветеринаріі в Дорпаті Байздренко.

„За 1—2 місяці майже всіх вязнів випущено на волю за великі кавціі (1000—5000 руб.); найдовше сиділи І. Липа (9 місяців) М. Яценко (8 місяців); жандарми довго не хотіли їіх пустити на волю, бо вважали їіх головними діячами сього процесу. Більшість осіб підлягала карі після 250 і 252 точок статута карного. Жандарми і прокуратура обвинувачували їіх в організаціі тайноі, протиурядовоі громади, що має метою — скасуваннє пануючого ладу суспільного і державного житя, а способом до осягнення сеі мети вживає ширеня книжок протиурядових і пропаганди ідей Прокуратура повернула процес на

чисто-адміністраційний шлях: він скінчив ся без суду, себ-то без публичної розправи Вирок кари в сих випадках (в Россії майже всі політичні процеси кінчать ся в той спосіб) залежить від прокуратора „судебної палати“ на підставі свідоцтв оскаржених свідків, занотованих попереднім допитом жандармів. Далі сей вирок іде на ухвалу трьох міністрів і нарешті царя.

„В дек. 1894. вийшов такий вирок по сьому процесу: д. О. Русів зістав увільнений від кари; д-ка С. Русова засуджена на 3 місяці тюрми і 5 років поліційного догляду; д. С. Левандовський — 6 місяців тюрми і 2 роки поліційного догляду; д. Трутовський і інженер Яценко — 2 роки поліційного догляду; д. І. Липа — 3 місяці тюрми і 2 роки поліц. догляду; інженер Базько-Баскевич і ветерінар Стовбін — 1 рік поліц. догляду; слухачі І. Антонович і Горянов — по 1 місяцю арешту при наукових закладах (!). Слухач Байздренко підпав під другий політичний процес в Дорпаті і через те вирок кари для него був відсунутий; 8 авг. 1895 р. він був засуджений на 6 місяців тюрми і 2 роки поліційного догляду. Про решту осіб відомостей не маємо“.

Ми просимо всіх наших прихильників, усіх прихильників вольного слова та свободи в Россії подавати нам звістки про громадське і економічне житє в Россії, а ми радо будемо йіх містити в нашім вістнику і постараємо ся о йіх як найбільше розповсюженє.

Spectator.

Політична хроніка.

(Українсько-руське питанє в австрійській делегації. Радікальний космополітізм і протест проти угорського тисячоліття; новокурсний націоналізм і денунціяція на тов. ім. Шевченка. Проби організації Русинів і початки акції передвиборчої).

На ширшу европейську арену виступає українсько-руське питанє так рідко, що кождий такий виступ варт деякої уваги, навіть коли він такий незручний і нещасливий, як виступ д. Барвінського в австрійській делегації. Отсе вже, здаєть ся, третій раз вибирає Коло польське д. Барвінського до спільної делегації, і кождого року він уважає своїм обовязком забрати голос в справі українській, поставити сю справу, що так скажемо, в ряді справ, котрими повинна заняти ся також внішня політика Австрії. Дивно тілько, що коли перша промова д. Барвінського на сю тему будь що будь зацікавила декого з делегатів і була обговорювана в газетах, пізнійші промови щораз слабше робили враженє. Чи слухачі отупіли на виводи д. Барвінського, чи виводи ті самі собою такі тупі, що не можуть зацікавити людей? Остатня промова делегаційна сего посла позволить нам відповісти на се питанє.

Ми подаємо важнійші уступи з сеї промови, котру д. Барвінський видрукував в повні в своїй „Правді“.

„Найвисша відповідь на промови делегаційних президентів стверджує найприязнійші відносини нашої монархії до всіх держав і підносить певне і свідоме поступуванє тридержавного союза, чим запобіжено заколотови европейского мира мимо орієнтальних неспокойів, а також спільне поступуванє і однодушність в удержаню status quo на балканськім півострові і мирний розвиток міжнародніх відносин. Рішучому починови нашого заграничного міністерства завдячує Европа, що дійшло до одноцільного ділання всіх великих держав і тим способом пригашено грізну і в наслідках необчислиму пожежу. Се отже неперечна подія, що тридержавний союз показав ся в середині Европи вельми успішною організацією оборонною, якій завдячуємо удержанє і зміцненє европейського мира. Се мушу з великим вдоволенєм зазначити яко заступник мого рідного краю, Галичини, бо єму особливо потреба супокою для культурного розвитку.

„Найсвітлійшою точкою виводів міністра справ заграничних уважаю тверезе розумінє обставин в Туреччині як і се, що міністерство справ заграничних зовсім справедливо не заманює ся можливістю реформ в европейськім розуміню і се ясно висловлює, *що Туреччина щораз більше клонить ся до упадку, від якого* і найліпші приятелі не зможуть єі відхилити, наколи не забере ся завести зноснійші обставини для християнської людности.

„Вельми основно і ясно виложив міністер справ заграничних у своіх виводах добрі відносини до ріжних великих держав, а при тім висловив, що й відносини нашої монархії до Россії уладили ся вельми відрадно Непохитне бережене істнуючих договорів, залишуванє всего того, що могло би розбудити підозрінє вмішуваня у внутрішні справи держав балканських може розвіяти недовірє до россійської політики тим більше, що теперішній володар великого царства а також і керманич заграничної політики россійської вважають ся прихильниками мира. Не маю ніякої причини сумнівати ся о щирости мирних змагань сучасного россійського правительства, а свобідний розвиток балканських держав без вмішуваня Россії в йіх внутрішні справи радо повитає кождий щирий приятель европейського мира

„Однак кому хоч троха відомі внутрішні обставини россійські, сей не зможе заперечити, що в россійській суспільности є могутні і впливові чинники, які пруть до рішучих перемін в посіданю культурних народів і держав, явно ворогують проти культури так званого „гнилого заходу“, проти средньо-европейського союза мирного, а іменно проти австрійсько-угорської держави. Сі чинники, що бажалиб Россії витиснути пятно всероссійської держави одноцільної і тому зітхають за давнім середньовічним ладом московським, силкують ся вливати на прилюдну опінію, *о скілько вона там може проявити ся, і на урядову Россію.* Не буду тут розводити ся про се, якими способами переводить ся там „обрусенiє“ не тільки словянських народностей: Поляків, Русинів, Чехів, але й Німців, Лотишів, Фінів, Вірмен, Волохів і Грузинів. Не думаю також морочити делегацію численними подіями, з яких

можна би впевнити ся, що наслідком впливу панславістичних чинників українсько-руська народність у Россіі є зовсім безправна, що йій не дано ніякоі спроможности культурного поступу, що мова Українців, яких там живе до 18 міліонів, виключена зі школи і церкви, а россійська цензура здержує і робить неможливим розвиток українсько-руськоі літератури. Нехай міні буде вільно навести нечувану подію, що навіть українсько-руських перекладів латиньских і грецьких клясиків, словарів і граматик, наукових Записок не тілько не вільно печатати в Россіі, але не вільно таких з Галичини впускати до Россіі. Се не моя річ ані не місце тут висловлювати свій погляд, яким способом россійське правительство зможе виправдати таке поступоване перед лицем Европи при кінці XIX. ст., сістему, що змагає до „обрусіня“ всіх народностей и перетвореня йіх в одноцільну державу. Се вельми сумні обставини внутрішні, що по віки останугь поганою плямою в россійській історіі і се мусимо полишити розвазі россійського правительства. Однак думаю, що се не може бути байдужне ані для австро-угорськоі монархіі і еі правительства, ані для свобідного розвитку тут поселених словянських народностей, коли для сеі панславістичноі сістеми благотворительний комітет зі своіми філіями і з підмогою всяких агентів веде явну пропаганду письмом і словом, щоби йіх приєднати для сеі ассіміляційноі ідеі. Се нуртоване спиняє також свобідний і самостійний розвиток руськоі народности в австро-угорській монархіі і шкодить державним інтересам. Щоби не далеко сягати, позволю собі вказати на бенкет устроєний россійською пресою підчас вінчаня царського в Москві, де ославлений буковинський газетяр і агент вніс тоаст на злуку з Россією ніби то стогнучих в ярмі австрійськім Словян, як се звіщали ріжні часописи. Правительство обовязане отже спинити такі нуртованя, щоби не баламучено прилюдноі опініі і народніх мас такими змаганями.

„Однак се будуть лише оберегаючі зарядженя, які не зможуть основно залагодити сеі справи і рішучо запобігти лиху. Се іменно спонукує мене хоч мимоходом доторкнути ся внутрішніх обставин нашоі монаріі, яких годі строго відділити від заграничних. Пособлюване свобідного національного і культурного розвитку всіх в нашій гарній монархіі поселених народів, заспокоєне йіх потреб — се засоби, якими можна основно усунути лихо. Можна вправді доволі часто подибати не тільки в часописях і почути на всяких зборах, але навіть у парляментах від поважних політиків погляди, що пособлюване націолального і культурного розвитку австрійських Словян мусіло би довести до розділу і роскладу нашоі монархіі, до витвореня федератівних дрібних держав австрійських, які стали би жертвою забагів россійських панславістів. Супроти того мушу покликати ся на тверезі погляди видатного австрійського політика Німця, який справедливо доказує, що лише незрілі, неосвічені народи небезпечні для держави. Успіх тридержавного союза від того залежить, коли не тілько великі народи, але й менші разом матимуть участь у сповненю великоі задачі забезпеченя мира“.

Читаючи сю промову сам не знаєш, чому в ній більше дивувати ся: чи політичній недогадливости єі автора, чи недостаточности єго інформацій особливо про Россію, чи врешті єго вправі в плетеню круглих та пустих діпломатичних фраз. Справді, д. Барвінський поперед усего діпломат. Як він ухитрив ся вдарити на Россію і рівночасно зробити реверанс не тілько перед россійським царем, але навіть перед єго міністром справ внішніх. Д. Барвінський хоче показати з себе великого українського патріота і виводить кривду України перед „европейське“ форум австрійської делегації, хоча се форум яко виплив пережившого себе, скорумпованого австрійського парляменту годі було сим разом уважати компетентним для обговорюваня сеі справи. Та д. Барвінський забажав піймати два зайці: гримнути на Россію і поклонити ся перед царем, котрого міністер Голуховський назвав був перед тим приятелем спокою і мало що не горячим прихильником Австріі. Очевидно, що такий володар, про котрого компетентні люде (для д. Барвінського міністер, а ще Поляк завсігди компетентний чоловік) таке говорять, не може бути рівночасно гнобителем України. І от д. Барвінський звертає свої громи на інший адрес, на адрес Словянського благотворительного общества, зовсім не повинного в тих безглуздих утисках, які терпить в Россіі українське слово. Та се товариство небезпечне й для Австріі тим, що-ді ширить свою агітацію в Галичині, а доказом сего — москвофільська партія галицька і тост Купчанка, піднесений буцім то на якімсь бенкеті в Москві. Сказавши правду, вже саме поставленє в однім ряді проскріпціі українськоі мови в Россіі, москвофілів галицьких і промови Купчанка в Москві (пізнійше показало ся, що Купчанко такоі промови, про яку доносила „Neue freie Presse“, навіть зовсім не виголосив) являєть ся радше компромітацією, ніж рекомендацією українськоі справи перед форум Европи. Бо що се за такий великий та культурний народ, для котрого одно, хоч би й півурядове товариство може бути таке небезпечне? Що се за народ, що благає уряд австрійський ратувати його від партіі, що повстала в єго лоні, з єго власних дітей, а в тості і одного, хоч би й як впливового журналіста (яким д. Купчанко зовсім не є) бачить факт, про котрий треба говорити перед форум Европи на рівні з відносинами міжнародніми? Се не денунціяція, як виразило ся „Дѣло“, се тілько доказ крайнього браку такту, браку політичного змислу. Тай до чого йшла промова д. Барвінського? Він бажав бути в гармоніі з міністром Голуховським, що величав і царя россійського і єго правительство, признавав навіть, що становище Россіі на балканськім півострові зовсім коректне, хоч власне в остатнім році становище Россіі там дуже скріпило ся, а становище Австріі ослабло; д. Барвінський бажав не заперечити ні в чім поглядам нашого міністра справ внішніх і заразом сказати щось таке, що з ними зовсім суперечне, бажав, що так скажемо, пройти поміж дощ. І розуміє ся, пройшов, та так, що з єго промови ані не видно докладно, хтож то властиво дусить Україну, ані тим менше того не видно, що тут має робити Австрія.

Бо коли не цар нас дусить, а тільки який небудь дрібний російський урядник, то найпростійша річ — пожалувати ся цареви на урядника; значить в такім разі українська справа не є жадна міжпароднія справа, а якась прогавлена провізорія. А коли найнебезпечнійший ворог Австрії не цар з его полками і діпломатами. а Словянське благотворительное Общество з Марковим і Купчанком, то и тут доволі буде розвязати одно товариство, зробити нешкідливими двох або десять людей — і Україна буде вратована. А коли так, то дивуєш ся тілько, чому се д. Барвінський не промовляв згідно з д. Крамаржем за австро-российським союзом, бо в такім разі лекше було би по добрій волі узискати від царя все те, чого треба д. Барвінському. Тридержавний союз з его колосальними узброєнями і неможливими бюджетами військовими з сего погляду дорога така, як коли би хто входив до покою продираючи дах і проломлюючи стелю, замісць війти отвореними дверми. А д. Барвінський власне вважав потрібним розпочати свою промову від звеличаня тридержавного союза, не міркуючи навіть про те, які консеквенції се мусить мати для его національного становища. Бо візьмімо справу з другого боку і запитаймо себе, чи для тридержавного союза ліпше, чи гірше, коли Россія тисне свої окраїни, руйнує їх, ширить між ними невдоволене? Очевидно, що ліпше, бож очевидно тим способом Россія сама собі підрубує ноги, ослаблює свою силу на випадок конфлікту. Політика тридержавного союза вимагала би навіть ширити невдоволене, провокувати переслідуваня в Россії, хоч би їх там і не було. Для прихильників сего союза був би д. Барвінський більше прислужив ся вказуючи на такі факти невдоволеня з российського уряду в самій Россії, ніж розводячи безцільні жалі на те, що российські жандарми не пускають через границю видань Наукового тов. ім. Шевченка, бож певна річ, що гр. Голуховський сего недопусканя не вчинить предметом ніякої діпломатичної акції. А з другого боку для інтересів тридержавного союза важно, щоби Австрія була центром притягаючим, до котрого б горнули ся сімпатії і інтереси гноблених у Россії народностей. Тут д. Барвінський, коли б був справдішнім відпоручником Україньско-руського народа перед европейським форум, а не вибранцем з ласки Кола польського до австрійської делегації, був би знайшов доволі матеріалу до критики поступуваня австрійського уряду з Русинами. А коли вже д. Барвінському ніяково було говорити про Галичину, то в Будапешті его україньско-руське серце мало найліпшу нагоду підняти голос на всю Европу на утиск Угорських Русинів Мадярами, утиск, сміло се скажемо, тяжший і більше вбиваючий ніж российський. Чомуж то д. Барвінський ані одним словечком не згадав про сей утиск, не запротестував проти него, не вказав на фальш будапештенських тисячолітніх празників, при котрих і Русини служать бездушною та негідною штафажею?*)

*) Як зачуваємо, Мадяри так щільно сховали Угорських Русинів, що на виставі будапештенській навіть в відділі етнографічнім поминено їх, не показано угроруської хати, стройів і т. д.

Наші новокурсники привикли і доси ще не відвикли називати радікалів космополітами і попрікати їіх тим, що, мовляв, у них справи національні завсігди на другім пляні супроти справ „жолудкових“. Певна річ, радікали не люблять трубити про свій націоналізм, особливо там, де таке трубіне зовсім не на місці. Та ось два нові факти можуть усякому неупередженому чоловікови показати ціну радікального космополітізму і новокурсного націоналізму. Голова новокурсників гримаючи в делегаціях на Россію ані одним словом не натякнув про утиск Русинів на Угорщині, а радікали живо відчуваючи кривду національну і економічну угроруських братів завязали комітет, що має обдумати способи сістематичної боротьби з тою кривдою. Комітет сей взяв у свої руки заініціовану українсько-руською академічною молодіжю у Львові справу протесту против мадярського тисячоліття. Протест сей, котрого текст друкуємо в „Житю і Слові“, вийде крім сего коштом комітету осібно по руськи, по німецьки і по мадярськи і ми певні, що не лишить ся без деякого значіня. Підписи поважних і впливових мужів з нашої інтелігенції з усіх сторін краю показують, що протест сей не легкодушна вискочка, а поважний вираз поглядів наших чільних людей. Ми навмисно не відносили ся за підписами ані до людей, що ставлять себе осторінь від нашого народнього руху, ані до тих, що вважаючи себе одинокими правдивими українськими националами неначе взяли в аренду нашу національну ідею. Їім полишаємо повну свободу сказати в сій справі своє слово —таке, яке їім буде до вподоби. Се вже така наша космополітично-радікальна злоба.

А ось плоди щиро-національно-реально-опортуністичної тактики. Недавно відбули ся у Львові загальні збори Наукового тов. ім. Шевченка. На ті збори прибули й черновецькі „реалісти“, проф. Стоцкий с товаришами. Богато дечого на зборах не подобало ся їім, не подобало ся й нам, особливо немудрі балаканя деяких нечленів, котрі ех ге того, що вони вважають себе великими патріотами, почувають ся до обовязку при кождій, даній і неданій нагоді блиснути своєю питоменною мудрістю і рушити концептом. Та про те всі присутні признавали важність товариства, вагу его видань і розпочатої при них наукової праці для нашого національного розвою. Треба сказати, що в товаристві верховодить тепер д. Барвінський, що його вибрано й надалі головою, а коли якась часть голосів була не за ним, то була за проф. Грушівським, котрий політикою не займає ся а проводить науковій роботі товариства. Значить, „реалістам“ (вониж і новокурсники) не було чого злити ся на товариство і мстити ся на товаристві. А тимчасом що діє ся? В кілька день по зборах появляєть ся в черновецькій „Буковині“ ряд статей, нібп то справоздане зі зборів, а на ділі вилив жовчі на „народовців опозиціоністів“ і кінчить ся бомбою, що, мовляв, товариство ім Шевченка допомагає своїми грішми „Дѣлу“, котре без тої запомоги давно би вже це дихало. Не входжу в те, чи се правда, чи ні. Автор статей крім одного незручно стілізованого листу о. Стефановича, з котрого при добрій волі можна

би чогось такого догадувати ся, не навів ніякого доказу, а се преці було конечним, коли хоче ся видати суд про часопись, що виходить 15 літ і за той час будь що будь мусіла друкарні заплатити кілька сот тисяч зр. Як кажу, не входжу в те, чи се правда чи ні, а тілько запитаю, які практичні наслідки такої товариської прислуги? Товариство ім. Шевченка тепер стоїть на двох стовпах: один — се друк книжок шкільних, які дає друкувати краєва рада шкільна, а другий, се невеличка субвенція, яку дає сойм і міністерство просвіти. Припустім такий випадок, що в раді шкільній кр. має рішаючий вплив чоловік неприхильний руському національному розвоєви, що той сам чоловік має також важний голос при уділюваню субвенцій, і що той чоловік чекає тілько на спосібність, щоби Русинам чим небудь по свойому прислужити ся. Чи така відомість, така майже ні на чім не основана сплітка для сего чоловіка не може бути тою пожаданою нагодою? А що, коли сей чоловік прочитавши сю відомість у „Буковині“ закличе голову тов. Шевченка до себе і скаже йому: „Мій пане, ми хотіли запомогати ваш рух науковий, давали вам субвенцію і друк книжок шкільних, а ви замісць сего нашими грішми підпомагаєте орган політичний! Без сего ми можемо обійти ся і я постараю ся, щоб вам одно й друге відібрано; найдуть ся такі, що се візьмуть і ще в руку нас за се поцілують“. І що буде, коли сей пан сповнить свою грозьбу і товариство Шевченка опинить ся без фондів, а „Дѣло“ помимо того не впаде? Чи сей автор пошкодить опозиціоністам, чи свойому власному таборови? Так то виглядає „реальна“ політика подіктована особистою злобою та амбіцією. Не забувайте, що так воюють люде, котрі вічно дорікали і дорікають радікалам, що вони в боротьбі безоглядні і в критиці острі. Так, радікали виступають остро і різко, але в справах прінціпіальних; натомісць в персоналіях вони дуже здержливі. Новокурсники власне противно: прінціпи у них темна вода во облаці, але в справах особистих, де комусь можна пашкодити, напсувати, наробити клопотів, тут вони смілі і безоглядні. А привикши до такої тактики на других, вони — не диво — часом влупшать по лобі й своїх, а тепер готові дойіхати кінця й самому товариству ім. Шевченка.

Коли наші новокурсники таким способом „помаленьку та безпечно рачкують до своєі високоі цїли“, то народовці-опозиціоністи під проводом д. Романчука, що скажемо словами Помяловського, „лупятъ по пути прогресса“ і захожують ся організувати всю східню Галичину до живійшоі праці. „Народна Рада“ у Львові на кількох засіданях обговорювала і ухвалила плян устроюваня віч по провінції. Плян сей, уложений д. Романчуком і одобрений виділом, розіслано по провінції. Слідом за сим пляном ухвалено другий плян — організації партіі, опертий на встановлюваню мужів довіря по повітах. Справа виборів до Ради державноі займає очевидно увагу всіх партій; в перших днях іюля відбула ся в тій справі нарада львівських новокурсників, обговорювано єі також на виділі „Народноі Ради“. Партія радікальна певно також скличе нараду своіх мужів довіря, щоб порозуміти ся що до будущоі

акції виборчої. Тимчасом радікали, вірні свойій політиці, замісць радити та дебатувати в тісних кружках інтелігентів, розпочинають агітацію між народом. В роковини смерти Драгоманова відбуло ся в Коломиї віче сполучене зі зборами Народної Волі, а в слідуючу за тим неділю мало відбути ся (та задля слоти було відложене на суботу д. 11. с. м.) в Перемишлі радікальне віче під голим небом. Кілька віч скликаних радікалами заказали власти, та за те в центрах радікального руху, особливо в пов. перемиськім відбувають ся непастанно довірочні збори селян, а селяньский комітет передвиборчий, завязаний ще перед Великоднем, працює помимо трудностей з боку властей політичних і автономічних. Не даром репрезентанти тих властей, особливо наші „автономісти", голосно домагають ся скасованя констітуції для перемиського повіту! Як обяв живійшої діяльности радікалів мусимо занотувати появлене „Громади", часописі наукової і політичної для селян, видаваної в Коломиї д-ром К. Трильовським, і „Хлопської бібліотеки", видаваної при „Громадськім Голосі" у Львові. Перший випуск сеї бібліотеки, що коштує 2 кр., містить статейку „Страйк чи бойкот?" Перший наклад в 1500 примірниках розійшов ся до тижня майже весь.

Ів. Франко.

Критика і бібліографія.

XIII. Українські пісні на московських жорнах.

Недавно появив ся накладом знаного видавця музикалій И. Юргенсона невеличкий збірник В. Соколова: „25 малороссійскихъ пѣсенъ на 4. голосы". Видане, нема що казати, чепурненьке і з кождого боку цікаве, почавши від самого „предисловія". Ось слова автора: „Къ предлагаемымъ здѣсь Малороссійскимъ народнымъ пѣснямъ подведены русскія слова, взятыя большею частью изъ Русскихъ народныхъ пѣсенъ. Это сдѣлано въ видахъ большаго удобства для поющихъ, такъ какъ большинство изъ нихъ не знаетъ Малороссійскаго языка, а потому при исполненіи Малороссійскихъ пѣсенъ и романсовъ произноситъ слова совершенно неправильно, и вообще затрудняется пѣть на этомъ языкѣ". Не згадуючи вже про те, що завдяки трудови д. Соколова чекає українську пісню велика честь, коли від тепер стануть її співати навіть ті, що „вообще затрудняются пѣть на малороссійскомъ языкѣ", — ми справді мусимо дивувати ся великому розумови автора, що замісць старати ся о вірні переклади наших пісень на великоруське, що коштувало би чимало заходів, він придумав такий простий і легкий спосіб, щоби соромливим співакам прийти до

помочі. Д. Соколов зовсім не мав потреби оглядати ся на те, що текст і мелодія становлять в пісні народній один нерозлучний організм, — томуж він просто під мелодію українську заводить першу ліпшу пісню великоруську або яку небудь фабрикацію стихотворну, і все виходить „благополучно". Правда, – часами таким насилу зведеним мелодіям і пісням не дуже то добре у купі живеть ся, та се дрібниця неварта уваги композитора.

В своїм великодушію помістив шан. автор попри великоруських також орігінальні малоруські тексти. Вони записані з великою старанністю і справді суть дуже орігінальні та інтересні особливо для лінгвіста. Думаємо, що не від ре[illegible]і буде тут подати деякі взірці мови із збірника д. Соколова:

За щожъ мене муженьку бьешъ, за якія винки?
Чи я тоби не напряла за раз два почвинки? (ст. 17)

або: Ой радаб я козаченьку
Тебе на ночь пустыты,
Кругомъ ходятъ компанейцы,
Да хотятъ насъ злобыты... (ст. 13)

Між інчими текстами малоруськими містить ся в збірнику Соколова ось яка перла українськоі поезіі народньоі:

1. Чи яжь кому виноватъ, за що погибаю,
Нигдѣ отъ злыхъ чоловѣкъ покоя не маю?
Ненавидятъ, гонятъ, бьютъ, живцемъ пожираютъ,
Якъ ястребы на бидную пташку нападаютъ.

2. Люты ярости огнемъ пылаютъ безъ миры,
И митаютъ ся на мя, якъ лютыи звиры!
Ни скрытыся не могу, ни явно прожиты,
Явно гонятъ и вніяй (!) бьютъ, пидкладаютъ сити.

3. Не можъ кому бороныты, никто ни ратуетъ,
Плачу, воплю и ридаю, да никто ни чуетъ.
За щожъ гонютъ, за щожъ бьютъ, якая причына?
За то гонютъ, за то бьютъ, що я сиротына!

4. Боже мой! едине Ты пичальнымъ утиха!
Возри на мя сиротыну, избавъ сего лыха!
Ты самъ выдышъ, на меня противны навиты,
Изволь мене у себе отъ ихъ злобы скрыты.

Хоча сеся пісня народня просто поражає нас своєю мистецькою формою і глубоким ліризмом, — ніхто, думаємо, не стане сумнівати ся про єі народнє походжене. Хіба геніяльний поет зумів би так переняти ся духом поезіі народньоі, так мистецько наслідувати дікцію і кольорит пісень народніх, щоби втяв таку штуку. Сей здогад був би впрочім зовсім неумістний супроти того, що пе-

реглядаючи збірник д. Соколова, ми на кождому кроці маємо нагоду підмітити єго незвичайний хист та велику обережність в подаваню матеріалів етнографічних. Додати годить ся, що мелодія до сеі пісні єсть таксамо щиро народня як і слова. Пад одним лишень можна би ще сперечати ся, а іменно, в якій области етнографічній малоруського населеня записав С—в сесю чудову пісню народню? Шуканє за варіантами на ніщо тут не придасть ся, бо пісня сеся, о скілько нам відомо, перший раз появила ся в збірнику Соколова. Судячи по прикметам мови чисто народньоі, ми догадуємо ся, що вище наведена пісня походить із тих околиць малоруського краю, де процвитає один із найкращих говорів руських, т. зв. „язичіє“, т. є. десь з поріча Полтви. Якою дорогою дійшла сеся пісня до рук шан. збирача, се буде мабуть тайна котроісь із тих твердинь рускости, що стоячи на засаді пурізму язикового друкують своі видавництва найчистійшим „язичієм“. Гіпотеза наша може надто смілива, але й не безпідставна; се признати мусить усякий, хто занимав ся хоч трохи руською діалектологією.

Не менче інтересу представляє збірник Со-ва також під зглядом музичним. Шан. автор подав нам вправді пісні по 10-тий і 20-тий раз перемолочені в давнійших збірниках Єдлічки, Коціпінського, Рубця, Мертке і других — але не в тім діло: головна вартість сего збірника лежить в орігінальнім оброблєню сих знаних пісень, в новім освітленю, яке надав йім автор через свою гармонізацію. Із сміливістю властивою геніяльним індівідуальностям звертає автор із битого шляху традиції, шукаючи нових просторів свому талантови. А то собі Німці та Французи повидумували якісь дивоглядні теоріі, що треба, мовляв, стерегти ся в гармонізації рівнобіжних ходів октавами і квінтами, бо вони, мовляв, дуже немило вражають музикальне вухо... Бредня! Німців се немило вражає, бо німецьке вухо хоре, попсоване гнилою культурою заходу! Не для Німців же писав д. Соколов, а для тих, бачите, що мають ще здорові вуха, що „затрудняются пѣть на малороссійскомъ языкѣ“, як зазначив він виразно у своім предисловію. Шан. автор не дав ся збити з пантелику ніякими теоріями про гармонізацію: на перекір Німцям він поводить ся з необмеженою свободою супроти рівнобіжних квінт і октав, знимаючи із них незаслужену анатему. Нема одноі пісні в єго збірнику, де би він не задокументував своїх неустрашимих, свободолюбивих поглядів на гармонізацію; суть однакож місця, де автор геніяльними помислами переходить всяке ожиданє: він просто горі корінєм вивертає дотеперішні заскорузлі погляди на ходи гармонічні (пісня 4-та, 2 послідні такти, пісн. 25, такти 5—6, ціла пісн. 17). Дві пісні, т. є. 5 і 8 згармонізовані способом діатонічним, але не тому, щоби сам автор мав потребу руководити ся якимись прінціпами в гармонізації, лишень через те, що тісамі пісні точнісенько так само згармонізовані в збірнику Рубця (ст. 6, 40); велику точність і докладність в копіованю гармонізації Рубця показав шан. збирач, ще й при піснях 9тій і 11тій (Руб. ст. 76, і 22) і се мусимо також піднести як одну із визначнійших прикмет єго широкого таланту.

Ми заговорили ширше про збірник д. Соколова не лиш тому щоби зазнайомити нашу громаду є тим знаменитим, наскрізь орігінальним трудом, але щоби також показати, що пісня народня, та ще до того українська — се вже надто низька сфера для широкого и орігінального таланту д. Соколова: час єму злетіти у висші простори, в незнані ще доси світи штуки, чого єму від серця бажаємо, ще й поспішати ся радимо, бо час на часі не стоїть. За гармонізоване укр. пісень народніх нині вже перший ліпший музикант бере ся, томуж і шкода, щоби такі великі таланти як д. Соколов на сій роботі свої сили марнували.

Ф. К.

ОЛЕКСАНДЕР КРИВКО.

(Посмертна оповістка).

Часом серед одноманітно-нудних та непривітних обставин нашого буденного життя з'явить ся світла, чиста істота, що вже самою появою своєю прикрасить ті обставини, викличе у всіх тих, з ким вона здибаєть ся, бадьорість, віру в щось висше, надію на ліпше. Не марно проживе вона свій вік. Скрізь де вона ступить, там лишить по собі на віки несмертний слід, проллє світло правди і любови. Про такі істоти сказав поет, „що вони не створені для світа і світ створений не для них". І справді чиста, делікатна натура їх, вихована на висших мріях-ідеалах, скоро вийде в життє, не може погодитись з прикрими, часто брудними проявами „буденщини"; як та квітка полуднева перенесена на північ гине прибита лютими морозами, так гинуть передчасно і вони, зламані житєвими обставинами.

До таких світлих істот належав безперечно і Олександер Степанович Кривко, що вмер недавно в м. Шишаку, Полтавської губ., Миргородського повіту. Покійний одібрав діплом лікаря в Харкові р. 1893 і зараз же вступив на службу земським лікарем в Миргородськім повіті. Ще студентом він був знаний між товаришами як людина проста, сердешна і надзвичайно добра, що по всяк час готова була поділитись остатньою копійчиною. Сі чудові прикмети свого серця він зберіг в протягу цілого життя, не відступившись від них ані на крок. Без крихти зарозумілости, він ніколи не старав ся визначитись перед другими, не любив почестей і хвали і ні в кого не запобігав ласки, — але навпаки скрізь і кождому сміливо казав правду в вічі. В кождій особі він старав ся поважати „людину" і завдяки сьому поводив ся з усіма однаково чемно. Маючи від природи дуже добре серце, він не міг ні в кому бачити собі ворога і з добродушно-лагідним усміхом вислухував якусь нову вложену про нього сплітку, цілком не надаючи їй жадної ваги. Підносячи скрізь право волі для кождої особи, він не міг знести фальшивого становища і був завзятим ворогом всякої етікети; тяжко

йому було навіть примусити себе вбиратись у звичайну цівільну одежу, вона йому страшенно заваджала і його звичайно бачили в піджаку (маринарці), українській сорочці, завязаній стрічкою і високих чоботах. Він, натурально згоджував ся з тим, що се скрайність, але казав, що не може себе перемогти. Походячи з українських козаків, що осіли на Кубані, він усею душею любив свою рідну Україну. Все се незабаром викликало в громаді силу ріжнородних байок і сплїток про його особу: одні вважали його за „народніка“, другі за українофіла треті за соціяліста, *четверті навіть за сектаря, але ціну єго як слід зрозуміли тільки* тоді, коли він, через нещасне сполученє обставин і свою просту, отверту натуру мусів покинути земську службу в осени р. 1894. Гірке зневірє у край вразило його церенягливу, нервову вдачу; він зробив ся похмурим, апатичним, роздразненим і байдужим до смерти; за підупадом духа наступив підупад і фізичних сил, що з рештою завэршив ся скоробіжними сухотами. Похорон О. С. був дуже тихий, навіть убогий. Але не можна поминути мовчаннєм того факту, що сказати останнє „прощавай“ посходилась з околиць величезна сила селян: в протягу 3-х день вони так таки лавою облягали хату, де було тіло покійника і ридали як за рідним батьком. Надто ж вражала купка убогих, мужицьких дітей, що йшла за домовиною; всі вони гірко, невтішно плакали... Мимоволі пригадував ся вірш Некрасова „Похорон“ — „а по кім дитинятка заплакали, певно той щире серденько мав“. До всього попереднього треба додати, що небіжчик був не тільки добрий і певний товариш і безсрібляник, але й тямущий лікарь (диви про се „Врач“ 1896 Нр. 3, подав др. Н. Л. Потелицин).

В редакції Житя і Слова одержано:

Від Великоросса	30 руб.
Від Н. Н. із Катеринодара	20 „
Від д-ра Д. з Б.	50 зр.
Для комітету Угроруського з Катеринодара .	5 руб.

Реалісти чи карієрісти?

В остатніх часах без сумніву найбільше гомону на українсько-руській землі робить черновецька газета „Буковина". Редагована живо і талановито вона сильна особливо в критиці старого руського а головно народовецького шлендріану і з того погляду певно заслугує на повне признанє Від часу критичних статей Драгоманова ніхто ще галицьким народовцям не наговорив стілько і так ріжнородних компліментів, як „Буковина", ніхто так немилосерно не бичував і не висмівав йіх слабих боків, йіх закоріненоі традиціі. Правда, між критикою пок. Драгоманова а критикою „Буковини" є деякі ріжниці, про котрі скажемо далі, та про те сміліcть і рішучість „Буковини" в боротьбі з народовецькою заскорузлістю та малокультурністю гідна всякого признаня. На жаль, народовецька преса в Галичині така мізерна, так слабо стоїть на ногах, що не вміє реагувати на сю критику, не вміє вилущити з неі здорових зерен і обернути йіх на пожиток загалу, а коли часом полемізує з „Буковиною", то чинить се хіба задля справ особистих і очевидно тоном особисто подразненим, так що поленіка замісць повчити публіку і виснювати загальну справу затемнює саму річ і чинить вражінє взаїмного обляпуваня себе рідким болотом.

Повторяю: шкода, що воно так є, бо „Буковина" дуже часто має рацію. Не даром же єі редактор, д. Маковей, талановитий беллетріст, бувший співробітник „Дѣла" і редактор „Зорі", чоловік щирий і правдомовний, пройшов докладно народовецьку школу, хилив ся по троха й до радікалізму і тим способом усе таки станув по над рівнем звичайного народовця, так що суд єго про недавніх сопартійників можна вважати дуже компетентним. А при тім „Буковина" має ще одну важну і цінну прикмету: вона не боїть ся нікого з Русинів. Не даром сказав котрийсь великий політик: „Тілько той може кермувати людьми, хто ними погорджує". „Буковина" дуже основно може кермувати руською інтелігенцією і крім самих своіх керманичів та йіх безпосередніх прихильників не узнає нікого. У неі нема ні свата ні брата, ні авторітету

ні заслуги: кому найде потрібним що сказати, тому й скаже. Се в певній мірі дуже цінна прикмета.

Клопіт тілько, що ся цінна прикмета має й неприємний, темний бік. Для „Буковини“ се нічогісінько не значить в розпалі боротьби вказати на кого небудь пальцем, влізти в єго приватні відносини, чоловіка залежного заденунціювати перед міродайними властями, пошкодити та напакостити йому. Москвофіл не москвофіл, народовець не народовець, радікал не радікал, кождий може бути певний що коли редакція „Буковини“ що небудь неприємного довідає ся про него хоч би через сороки-ворони хоч би яку небудь бабську сплетню, що се певнісінько буде там опубліковане і ще й прикрашене, заострене, приперчене і спрепароване ad usum Delphini. Правда, радікали переважно люде незалежні, люде, що проходили огонь і воду, значить, бризьків буковинського болота не боять ся. Та на народовців „Буковина“ в остатніх часах зробила ся правдивим бичем, бомбою, що розбиває їх товариське житє, розсипає їх на розрізнені, замкнені в собі купки, підкопує довіре одних до других, паралізує їх партійну силу. Людей звісних як кореспонденти „Буковини“ уникають, в однім товаристві з ними защіпають душу на всі гудзики; при кождій новій бомбі, яка появляєть ся в „Буковині“, кричать: „Се підлота! Се огида!“ А про те кореспонденти „Буковини“ роздобувають усе нові інформації і не перестають пускати бомби, а пресі народовській приходить ся або мовчати або збувати удари пісними фразами в роді „дитиньство“, „не варто діскусії“, або, коли нарешті не стане терпцю, лаятись по змові ще поганійшим способом, ніж „Буковина“. Справді, ein Schauspiel für Götter.

Так воно стало ся, що найновійша публіцістична праця, яка появила ся в Буковині і цілим своїм вістрєм обернена против галицьких народовців, не була в „Дѣлѣ“ навіть спімнена, не то щоби передіскутована. Маю тут на думці обширну статю проф. Ст. Смаля Стоцкого пз. „Політика реальна“, надруковану на чільному місці в 53—88 числах „Буковини“. 21 розумованих статей на одну тему — се справді ціла книжка, се не зовсім звичайна у нас публіцістична праця! А що автор доторкаєть ся в тій праці дуже важних, програмових справ, а при тім говорить тоном таким певним і резолютним, що менше критичного і політично невишколеного читача нераз аж за серце хапає, то слід би було „Дѣлу“ звернути увагу на сю працю тим більше, що під нею підписане було імя поважного посла і професора універсітету, — значить, легковажити сеї праці не було причини. Скажемо більше, в праці тій не брак розумних і щирих думок, не брак такого, з чим вповні кождий мусить згодити ся, та при тім богато сумнівного або й зовсім невірного, так що конечне було докладне єї обговорене, щоби відділити зерно від полови. Та що найважнійше: автор поклав собі метою — віднайти грунт, на котрім би можна було поєднати всіх Русинів і зробити з них справді політичну силу. Вже задля самої тої цїли праця єго варта діскусії, без огляду на те, чи хто згоджуєть ся з тою розвязкою питаня, до якої він дійшов. Кому ходить о ціль — а котромуж Русинови не ходить о сю ціль, щоб Русини стали силою? — той повинен би приняти участь в діскусії над сею справою. Повторяю: дивна

річ, що власне народовські руські часописі зігнорувати статю проф. Стоцкого. Не вже вона не порушила в них нічого в души? Чи може за для тих острих нераз уступів критичних, якими пересипана статя, вони вважали лишнім придивити ся й позітівним авторовим виводам? Се дуже сумно, та се не в перве діеть ся. Адже й знамениті критично політичні праці Драгоманова, такі „Чудацькі думки“ та „Листи на Надднїпрянську Украіну“ не знайшли в народовецькій прасі ніякого відгомону, хоча праці ті послужили підвалинами для теоретичноі програми і практичноі тактики радікальноі партіі, значить, мали значінє й для ходу тих справ, які діяли ся на очах тих органів. Ну, та се все вже йіх діло, а ми попробуємо зі свого погляду заняти ся статями проф. Стоцкого, заняти ся без гніву і упередженя. Критика нашоі партіі, яка попадаєть ся в тих статях, нам не страшна; за вірні уваги ми можемо бути йому вдячні, а хибні погляди напростуємо.

Що правда, є деяка трудність аналізувати працю проф. Стоцкого. Він не улекшує своім критикам роботу. Єго праця, се не є суцільна, з гори обдумана і з певним пляном переведена, на певних точках сконцентрована студія; се радше ряд балаканок (causerie) на політичні теми. Автор приступав до своєі праці без попередніх студій, писав з нумеру на нумер, як що йому коли прийшло до голови, писав що знав і дбав головно про те, щоби ясно і досадно сказати те, що думає, а не про те, щоби подати своі думки в науковій формі, обставити йіх новими або хоч старанно зібраними та провіреними фактами. Він дуже часто повторяє ся, по десять раз вертає до тоі самоі теми, цітує себе самого і то по два рази в тій самій статі, — одним словом, зовсім не дбає про літературну форму своєі праці.

Поперед усего кого розуміє автор під назвою Русини? Про одно тут він не полишає нам ніякого сумніву: москвофіли так само як і перекинчики-Поляки мусять бути від спільного політичного житя з Русинами виключені. Автор повторяє се кільканацять разів у своїй статі і в загалі війна з москвофілами займає добру єі половину. Автор не щадить йім досадних епітетів, а критикуючи народовців-опозіціоністів бє в них головно з тоі точки, що вони своєю угодовістю супроти москвофілів заплямили народній прапор, затемнили народні ідеали. Москвофіли по думці автора є двоякі: або платні агенти россійського уряду, що свідомо змагають до підкопуваня українсько руського народнього житя, або одурені ними, хоч і щирі люде, що не бачучи пропасти йдуть за проводирями як Панургово стадо; одних і других не можуть народовці вважати своіми союзниками, одних і других повинні коли не явно поборювати, то зовсім ігнорувати і не допускати до політичноі роботи поруч себе.

Нам здаєть ся, що автор троха занадто трагічно бере цілу сю справу, троха пересолює в своїй українсько-руській ортодоксіі і що житє, а особливо політичне, занадто сложне, щоб можна його підвести під якусь одну просту формулку Та про те в основі ми мусимо признати йому рацію , хоча й підходимо до справи троха з іншого боку. Коли серед галицько-руськоі суспільности загалом є ще богато безхарактерности, підлоти, темноі заскорузлости і безідейности, то серед тих

гуртів, які держать ся москвофільських окликів, є таких людей власне найбільше Очевидна річ, що вже абстрагуючи від усяких прінціпів з самого практичного погляду яка небудь спільна робота з такими людьми є зовсім неможливою і може всяке діло звести до абсурда. Та певна річ, що й з прінціпіального боку справи ігнорувати не можна. Москвофіли галицькі все і всюди є і мусять бути політичними амфібіями, мусять грати дволичну політику. Кокетуючи з Россією, лаючи Поляків вони до недавна били поклони перед центральним правительством; тепер, коли центральне правительство — польське, вони ніби то в опозіції до него, та за те старають ся перевисшити ще й новокурсників у прихильности до дінастії і цісаря Як партія оперта на одній та ще абсурдно сформулований національній ідеі вони не мають ніяких ясних і постійних ідей політичних і соціальних; вони готові кричати на ввесь світ, що австрійська конституція для них за вузька і тісна, а рівночасно величати режім российського ісправника і домагати ся нпр. заведеня превентівної цензури для своїх видань (таку петицію подавало колись Общество ім. Качковського). Вони готові адоптувати мало що не цілу соціально-хлопську програму радікалів і рівночасно радити галицьким мужикам еміграцію на Сибір, де їх жде політична неволя і економічна руїна. Ось чому, задля такої хамелеонової політики москвофілів трудний з ними всякий союз, бо кожда партія, що має свою ясну і тверду програму, на союзі з амфібіями мусить стратити, а виграти не може нічого.

Правда, одно у галицьких москвофілів є тверде і тривке, се їх погорда до „сепаратізму“, т є до українсько-руського слова, до нашої літератури, до цілого нашого народнього відродженя, — погорда, що доходить до захвалюваня самоволі российської цензури над українським словом, до явного або тайного денунціованя українських писателів і діячів перед российськими властями, до сповнюваня шпіонської служби в найпідлійшім значіню сего слова, до цінічних насміхів і калюмній в роді тих, які кидає на все українсько-руське письменство один із ліпших і талановитійших москвофілів, д. Ф. И С. говорячи, що Шевченко майже весь — польська інтрига, що програма Кирило-Методієвського брацтва скопіована з Міцкевичевих „Ksiąg narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego“ і тд.

Ми не маємо претенсії дорівнати проф. Стоцкому в національній правовірности, та про те можемо сказати, що проклямований ним прінціп держати москвофілів осторонь від нашого народнього руху, був одною з наших провідних ідей ще тоді, коли проф. Стоцкий годував ся москвофільським хлібом у Ставропігійській бурсі, що вже тоді ми, не проклямуючи формальної сепарації, на ділі силкували ся поставити наш народній рух, наше письменство на грунті таких ідей, від котрих москвофіли мусіли відкаснути ся, мов жид від солонини. Правда, в часі нової ери москвофіли почали сістематично обкрадати наші програмові думки і нашу критику; се дало привід декому з наших товаришів думати, що може бодай з москвофільської молодіжі дасть ся викресати щось подібне до людей; та швидко ми переконали ся, що се ілюзії і про ніякий союз з москвофілами у нас не було мови; ми зачислили

йіх до таких товаришів, з котрими ліпше згубити ніж знайти, а вони отрясли ся швидко з того радікального піря, котрим було обтикали ся в час, новоерської скрути і пішли далі парадувати в своїй старій барві. Та проф. Стоцкий не повинен забувати, що ми жиємо в часі опортунізму, проклямованого як політична summa lex д. Романчуком 1890 року і піддержуваного доси д. Барвіньским та пр. Стоцким. Сей опортунізм, правда, велить сим двом нашим Мойсеям поборювати москвофілів а держати ся поли правительства, але другим, котрі на правительстві попекли ся, велить лучити ся з москвофілами для боротьби з правительством. Така вже сила прінціпу: він як палка, що має два кінці, а хто держить за один конець, не повинен так дуже гнівати ся на того, хто держить сю саму палку за другий конець.

Погляньмо тепер, як дивить ся автор на відносини Русинів до правительства; з его викладу про „опозицію" (ч. 61) легко пізнати, як він виображує собі ті відносини. „Політика — викладає учений професор — се не те, що звичайно під тим словом розуміють, се не шахрайство, крутарство і тп.; політика се господарка народна. Звісна річ, що не кождий, хто має поле, плуг і тд., є вже добрим господарем; так само не кождий, що став послом, є добрим політиком. Всякої господарки, а так само і політики, треба вчити ся; декому і наука мало що або таки нічого не поможе. Господарка народна се дуже трудна річ; лиш той, що о ній найменшого понятя не має, бере ся до неї з легким серцем і рішає в ній ще з лекшим серцем. Кождий господар знає, що се не все одно, коли що посіяти, коли і як рілю справити, а коли зібрати; кождий знає, що трафляє ся і посуха і злива, тучі, бурі і гради, і що се в господарстві рільнім грає велику ролю. Бувають і в політиці посуха і тучі, бурі і тд. Так як добрий господар буде якось дбати, аби помимо того із свого господарства вижити, так і добрий політик мусить міркувати, як помимо всяких невгодин народних народови таки на своє вийти Кождий легкодушний крок може страшно мстити ся. Отже лиш добрий господар народний, т. зн. добрий політик, що має широкий світогляд, велике знанє житя народного і державного, що поняв духа часу, що знає докладно всі народні засоби і народні сили, що вміє предвидіти елементарні нещастя і перед ними обезпечити ся, той може з якоюсь правдоподібністю сказати, чи опозіція чи опортунізм в певній хвилі народови більше хісна годні принести. Застановяти ся над такими питанями: чи опозиція, чи ні можуть властиво лиш такі політики *що мають в руках і цілковито розпоряжають силами народніми,* і що в данім разі *сподівають ся щось цілком певного осягнути,* можуть се робити в Раді державній Німці-ліберали, Поляки, Чехи Менші репрезентації народні, до котрих і Русинів треба зачислити, лише тоді можуть такі питаня собі ставляти і йіх рішати, коли належать до якоїсь більшої групи, пр. до клюбу Гогенварта, і все таки коли при тім сподівають ся для себе щось певного осягнути. Так пр. Словінці, Румуни через то, що належать до великого клюбу Гогенварта, нераз опановують парляментарну сітуацію, або бодай тілько за те мають, що через своє становище в Раді державній опановують краєву політику. Що-ж Русинам робити? Куди дітись? Де приміститись? — Га! в тім то сук! — Але з того одно

ясно видко, що годі так собі ні сіло ні пало кидати анатему на опортуністів, відсуджувати їх від чести, називати їх зрадниками, а їх політику уважати „крайно деморалізуючою, ба впрост убійчою для свого народу“. Аджеж і Молодочехи міркуючи, що чеському народови тяжко прийде ся на довший час перебути опозіцію, котра не приносила жадного хісна, признали більше відповідним шукати modus vivendi з правительством, ніж віддати нарід на поталу омладіністичних і клерикальних агітацій! А чи наші опозіціоністи знають, чи нагадують ся, що і їм також свого часу між іншими показалось більше відповідним, шукати modus vivendi з правительством, ніж віддати нарід руський на поталу московських агітацій? А чи тепер се не було-б більше відповідним? А чи своєю опозіцією опозіціоністи не віддають наш нарід на поталу московських агітацій? А чи се не деморалізація, не убійство? міркуйте!“

З великої купи пустих загальників нагромаджених в тій тіраді видно тілько одно, що автор сам властиво не розуміє, ані що є політика, ані яка повинна бути політика Русинів. Бо сеж очевидно одностороння думка — вважати політику за саму внутрішню працю, за саму господарку народню. Коли би так було, то Русинам властиво не треба би було зовсім ходити до Відня, вони повинні би сидіти в Соймі, в радах повітових та тут працювати. Як би всяка політика була такою, якою малює еі проф. Стоцкий ad usum невинних своіх читачів, то з політики треба би виключити всю політику заграничну, міжнародню, котра далеко ліпше дасть ся порівнати зі спекуляцією з грою на біржі, ніж з примітівною хліборобською працею. А вже верхом наівности являють ся ті високі понятя, які має проф. Стоцкий про великих політиків і керманичів державних. Вони по єго думці - всі люде геніальні, страшенно великі знавці житя народнього і державного. Дивно тілько, чого се один із найбільших новочасних політиків в хвили щирости сказав памятні слова: O quam parva sapientia mundus gubernatur! Дивно тілько, що з пересадними понятями проф. Стоцкого так якось не годять ся фактичні звістки, які ми маємо про інтелігенцію Меттерніха, Тьєра, Баха, Шварценберга, Потоцкого, Грохольського і маси других практичних політиків. А великі мужі державні, що у нас рішили питанє: чи опозіція, чи опуртунізм, хто вони? Де і чим вони задокументували свій „широкий світогляд“, свое „велике знанє житя народнього і державного“ своє розумінє духа часу? Коли проф. Стоцкий має на думці себе самого і д. Барвінського, то в усякім разі ліпше було б йому зачекати, аж би хтось інший наговорив йому сих компліментів, а не кадити собі самому під ніс.

Не менше наівні і сміху варті погляди висловлює проф. Стоцкий про наші впливові партії парляментарні. Німці-ліберали, Поляки, Молодочехи (мова тут о партіях парляментарних) „мають в руках і цілковито розпоряджають силами народніми!“ Щось такого може сказати хіба чоловік, що або сам не має найменшого понятя про склад і змаганя тих партій. або вважає своіх читачів такими круглими дурнями що йому і в тім повірять. Німці ліберали, — скажемо ми для інформації пр. Стоцкого, — се представники австрійського капіталізму і були силою

доти, доки треба було в Австрії ломати зостанки феодальних парканів, що гальмували тому капіталізмови волю рухів. Та в хвилі, коли капіталізм сплодив свій неохибний овоч — пролетаріат і викликав рух соціальний, австрійським лібералам прийшло ся для ратованя позиції раз по разу врізувати зі своїх ліберальних ідей і тепер вийшло таке, що вони стративши весь свій лібералізм для оборони капіталізму скомпромітували капіталізм своєю безідейністю і безхарактерністю і через се показали ся і відступниками від своїх прінціпів і злими оборонцями своїх виборців. От тим то не диво, що не минуло й двох місяців від хвилі, коли проф Стоцкий приписав Німцям лібералам таку надлюдську силу, а самих Німців лібералів яко партію політичну дідько взяв. Що проф. Стоцкий уважає й Поляків, себ то віденське Коло польське, таким непоборимим Ахіллесом, що „має в руках і цілковито розпоряджає силами народніми“, се може так йому з контексту єго пісні випадало сказати, а може він зачерпнув своїх інформацій із краківського „Czasu“ та львівського „Przeglądu“. Коли би був запитав ся троха незалежнійших людей в Галичині, пристухав ся до того, що говорить на вічах сам люд польський, був би може не тоі заспівав. А що до Молодочехів, то ми відішлемо про. Стоцкого до знаменитих студій чеського **р е а л і с т а** проф. Масарика „Česka otázka“ і „Naše novejši krise“, — може з них він дочитає ся, як далеко Молодочехам до розпоряджуваня силами народніми, а натомісць як близько йім до такоі самоі катастрофи, яка спіткала Старочехів а на наших очах німецьких лібералів.

Але чого властиво хоче проф. Стоцкий? Якоі політики по єго думці повинні Русини держати ся супроти правительства? „В тім то сук“ — скажемо ми словами проф Стоцкого, що ніякоі ясноі думки про се питанє в єго довгій статі нема. Іще найвиразнійшим можна би вважати отсе реченє: „Опозиція сама собою ще не є жадна заслуга для народу, а попирати правительство, наколи бодай в головних точках засади єго з нашими згідні, ще не є жадне злочиньство; противно, злочинством є вести опозицію без всякоі розумноі думки і цїли“. Лишімо на разі на боці народовецьку „опозицію для опозиції“, а придивім ся тільки позітівному зерну тоі ради проф. Стоцкого. Се позітівне зерно очевидно дуже якесь маленьке, коли проф. Стоцкий не зумів виразити єго інакше, як знов таки негатівно. „Попирати правительство... ще не є жадне злочинство“. Хіба се відповідь на питанє, що робити Русинам? Чи кождий чоловік, що не краде й не розбиває, значить, не поповнює злочинства, є вже реальним політиком до смаку проф. Стоцкому? Тай по що перескакувати на грунт кріміналістики, коли питанє стоїть не так: чи злочинство, чи добродітель — попирати правительство? а так: чи розумно чи не розумно чинити се в даній хвилі? А на се очевидно в арсеналі проф. Стоцкого нема відповіди. Він тільки **у с п р а в е д л и в л ю є** опортуністів, показує йіх дорогу як одну з можливих, але зовсім не напирає на те, щоби всі Русини йшли тою дорогою. Правда, критикуючи інші партіі він признає йіх дороги або неможливими або згубними, але й се ще не промовляє за тим, щоби тільки дорога опортунізму а la Барвінський була єдино розумною для Русинів в даній хвилі. А бодай проф. Стоцкий проминув сей бік справи мовчанкою, не мотівував, не доказував нічого і лишив нас в непевности.

Одинока точка опори, яку дає нам проф. Стоцкий, се его слова, що „бодай в головних засадах засади правительства згідні з нашими“, значить, попираючи таке правительство Русини не согрішать. Цікаво би знати, які то головні засади правительства згідні з нашими? Се проф. Стоцкий сказав так діпломатично, як дельфійська Пітія — і не коментував тих слів. Як же нам розуміти йіх? От нпр. гр. Бадені в свойій інавгураційній промові в парляменті проклямував як головну засаду свойого правліня — справедливість. Щож, засада гарна і в повні згідна з тим, чого й ми домагаємо ся. Та на жаль ми знаємо, що така засада — слово, а діла не йдуть ніколи з ним у парі. Ми тямимо, що така самісінька засада вже була раз проклямована в Австриі — цісарем Францом I., котрого девіз був: justitia fundamentum regnorum. Та ся justitia не бороняла цісареви Францови і его міністрови Меттерніхови піддержувати реакційний Святий союз, дусити всяку волю думки, сумліня і слова, піддержувати в цілій строгости сістем панщини а спеціально що до Русинів — вигнати в. р. 1818 руську мову цілковито з людових шкіл східноі Галичини. Чи може якісь інші засади гр. Бадені так дуже сподобали ся проф. Стоцкому? Може слова про розвій усіх народностей у Австриі? Ті самі слова повторяє кожде правительство констітуційне, а практично вони тількож варті, що й „отвертість і правдивість“ кн. Віндішгреца і що найотвертійша ще „засада“ гр. Таафе: durchfretten und fortwursteln, по нашому б: пройти поміж дощ, аби день до вечера.

Нам здаєть ся, що в повисших словах проф. Стоцкого є один маленький евфемізм; він ужив слова „засади“ замісць іншого слова, що так і тисло ся йому під перо, а він чогось повстидав ся його написати: думалось концесіі, а ся засади сказало „Реальний“ політик, що обчислює свою політику „з олівцем в руках“, як біржевик свої зиски, не повинен би встидати ся назвати річ по імени, тим більше, що другі вже перед тим далеко яснійше і детальнійше се зробили. Он Вахнянин у свойій брошурі „Справа руська“ не повстидав ся і не тілько згадав про концесіі зроблені правительством Русинам але виразно поклав ті концесіі „во главу угла“ всеі руськоі політики, взяв йіх під побільшуюче скло і вичислив усі до одноі, не минаючи навіть таких, котрих дійсний реальний політик а не аферіст справді мусів би встидати ся, щоби не скомпромітувати себе, як ось вижебрана стіпендія для его зятя на те, щоб він приготовив ся до катедри славістики на львівськім університеті, для котроі остаточно сенат того університету признав його зовсім неспосібним.

Перейдімо тепер до поглядів проф. Стоцкого на інші руські партіі, т. є. народовців-опозиціоністів і радікалів. Проф. Стоцкий критикує йіх дуже остро і з дуже малим знанєм річи. По его думці ані народовці ані радікали не мають певних і непохитних засад. Ми вже мали нагоду по троха зневірити ся в значінє слова „засада“ в лексіконі проф. Стоцкого, тож знов мусимо докладно придивити ся, яке значінє придає він сему слову в прилоі до народовців і радікалів. Ось що він пише на сю тему в. ч. 65 „Буковини“. „Пустіть ся Ви в дорогу від одного інтелігентного Русина до другого, зійдіть так усю Галичину

і Буковину, кождому ставляючи питаня і всюди записуючи докладно відповіди, розробіть відтак весь зібраний таким чином матеріял як найдокладнійше, а тоді безпечно мороз вам піде від ніг до голови від тих „засад“, які Вам прийде ся зазначити, тоді покаже ся Вам, що у найбільшої части інтелігенції слово „Русин“ без найменьшого змісту, слово порожне, або що з ним лучать ся такі „засади“, яких відтак і свічкою в друге не подиблеш; тоді покаже ся Вам, що є у нас хиба одиниці, котрі на тепер становлять всю руську суспільність, суспільности-ж в повнім того слова значіню ще нема. У Русинів отже в тім згляді (національнім) нема ще вироблених засад.

„Що ми цілком в праві твердити таке, доказом того всякі невдалі проби „консолідації“, доказом того всякі „сдєлки“ народовців і радикалів з москвофілами. Та не лиш ми таке кажемо Ось і др. Франко в звісній своїй статі в часописи die Zeit каже: „Ба, навіть само понятє про істоту руської народности, про єі самостійність в відношеню до польської і російської, про єі границі, про єі услівя цівілізаційні і єі будуччину — не перестало бути предметом супереч к догмою, в котру одні вірять, а другі не вірять, тезою, котру одні підпирають, а другі збивають ріжними аргументами“. Ба се відбилось на самім д-рі Франкови, скажемо ми, бо-ж і він, той самий Франко, що є визначним руським літератом і доктором словянської філології, недавно тому у Львівському ратуші твердив, що такі питаня має нам щойно наука рішити“,

Се остатнє, за дозволом проф. Стоцкого, брехня. У Львівському ратуші, виступаючи против претенсії польських патріотів — рішати, котрий Русин є правдивий Русин, а котрий ні, я твердив, що суперечка про суть руської народности (так само як і всякої другої), про самостійність укр. руської мови і про єі границі і будущину належить на поле наукових дослідів і що Поляки, котрі звичайно в сих справах нічогісінько не тямлять, не мають права накидувати ся нам тут на суддів. Грішний чоловік, я й доси не бачу в тім ніякої уступки на користь москвофілів, ніякої урізки із чистоти нашої національної засади, коли такі річи загалом можна хрестити таким іменем. Бо міні здає ся, що у проф. Стоцкого і сим разом помішали ся копійки і він не знає, за котру купити соли, а за котру хріну.

У Русинів „в загалі нема ясних і певних національних засад“. Що се значить? Що се за національні засади? Чи національність може бути засадою? Признаюсь щиро і отверто, що коли би проф. Стоцкий так поставив питанє, то я перший сказав би йому просто, що зовсім ніяких засад не маю. Сказав би не для того, що не признаю себе Русином, а для того, що понятє „національні засади“ вважаю абсурдом. Бо що таке ми привикли називати словом „засади“, прінціпи? Се певні основні погляди на відносини людські, погляди вироблені в нас досвідом житя, читанєм книжок, власною думкою і угрунтовані на нашім етичнім почутю. Проф. Стоцкий і сам се знає, бо в іншім місці каже виразно: „Є в Европі партії з консерватівними політичними засадами, з ліберальними, соціально-демократичними засадами“. Тілько коли мова про Русинів, винаходить зовсім нове понятє „засади національної“.

А для нас національність **не є засадою**, а **фактом**, не дорогою, по котрій треба йти, а вихідною точкою, в котрої треба виходити, чимсь даним, що ми принесли з собою на світ так само, як очи, ніс і т. і. Те, що я Русин, є для мене не засада, а факт елементарний. Правда, я можу в житю більше або менше виразно відчувати той факт, бути більше або менше освідомленим про его значінє, про его консеквенції для мене, так само, як люде бувають більше або менше освідомлені про внутрішню організацію свого тіла і значінє фізіологічних функцій поодиноких его частей. Але до засад відси ще далеко. Яко Русин і яко не Русин я можу мати певні засади або не мати їх. Національність так як загалом усі річи вроджені, ріжнять, специфікують людей; політичні, релігійні, соціальні, етичні засади лучать їх до купи. Національність завсігди є партікулярна, засади завсігди космополітичні і інтернаціональні. Що одно одному не суперечить, найліпше доказують Жиди, найпартікулярнійша з усіх національностей, котра про те в десяти заповідях та в заповітах Христових витворила найбільше космополітичні засади етичні, про які знає історія. І коли проф. Стоцкий далі пише про укр.-руських радікалів, що вони „спершу поводували ся більше космополітичними *інтернаціональними засадами*, своїм *окликом „народність се проста форма“* внесли розклад поміж народовців і завинили, що тота (т. є. національна) засада затемнила ся; своєю злукою з москвофілами, коли ходило о то, аби поборювати „нову еру“, своєю злукою з іншими радікальними елементами (польськими і жидівськими) внесли деморалізацію в табор народовців,“ то крім невинних брехень, про котрі зараз скажемо, документує сими словами тілько одно, що **у него самого ніяких справдішніх політичних засад** нема, а місце їх заступає одна „засада національна“, т. є. почутє руськости, тісне, ексклюзівне тай то не на всі боки однаково, бо нпр. для Поляків безмірно ласкавійше, віж для Москалів.

Що до невинних брехень, про які ми згадали, то їх у повисших рядках майже стілько, що слів. Неправда, буцім то радікали своїм окликом: „народність се проста форма“ внесли розклад між надодовців“ бо власне народовці в суперечці про суть народности були формалістами, вважаючи мову, звичаї, вірування і навіть шкідливі навички „народніми святощами“, коли тимчасом радікали, а в першім ряді пок. Драгоманов, безмірно поглубили те понятє, доказуючи, що народність, се житє народа, матеріальне і духове, се его розвій, на котрий складає ся природна форма (географічне положенє, раса, мова і т. і.) і культурний, отже набутий зміст. Брехнею є слова проф Стоцкого про злуку радікалів з москвофілами; ми вже висше виясню вали сю справу, а тут додамо, що у перве злуку народовців з москвофілами пропагував, розпочав і піддержував аж до особистої абнегації не хто, а пок. Вол. Барвінський, а що коли на поклик радікалів, стілізований загально і опублікований, а звернений до всіх незалежних Русинів, щоби зїхати ся на нараду для спільної боротьби за права робучих мас руських, явили ся крім радікалів тілько москвофіли і один клерикал, то се не буде мабуть доказ безпрінціпности радікалів ані доказ їх злуки з москвофілами, а тілько доказ того, що правовірні народовці в тім часі (то-

ді ще вони, по вираженю одного з йіх менерів, обтинали купони нової ери) не почували себе до обовязку такоі боротьби. Проф. Стоцкий сам знає, що всі проби консолідаціі москвофілів і народовців з радікалами (таких проб було раптом одна однісенька) розбили ся власне о неподатливість радікалів на прінціпіальнім боці; він знає, що в акціі виборчій радікали всюди йшли проти мосвофілів, а коли де капітулювали, то власне (в Городенці) перед „реалістичним" кандидатом; він знає, що „міжпартійне" віче в справі протесту проти галицьких виборів скликали народовці і москвофіли, а радікал Франко не хотів пристати до аранжерів і на вічу промовляв проти висиланя депутаціі, — та знаючи се все він „ostro śmiało i bez przytomności" говорить про злуку радікалів з москвофілами як про якийсь факт відомий усему світови. Се вже буде трохи чи не пересадний „реалізм". Те саме треба сказати про злуку радікалів „з іншими радікальними елементами", та тут можна би проф. Стоцкому вибачити єго незнанє: він очевидно не мав часу читати радікальних видавництв і слідити за розвоєм відносин між укр.-руською радікальною партією і другими неруськими партіями в Галичині і виріс в тій благій думці, що коли одні чорти і другі чорти, то певно між ними мусить бути солідарність. Ми не будемо оповідати проф. Стоцкому історіі наших відносин до тих партій; нехай вірить, що у нас з ними найтіснійша солідарність: ми скажемо йому тілько одно: ми бажали би щоби така солідарність була. Зрозуміли, пане професор? А в кінці як могли радікали, відділивши са від народовців у осібну партію, внести деморалізацію в табор народовців? чи вони підкуплювали йіх для своіх думок, чи грозили, чи денунціювали, страшили або що? Радікали оперували завсігди тілько аргументами, а коли хто з народовців почав ідейно хилити ся на йіх бік, то се не деморалізація, а знак, що аргументи радікалів були влучні і що народовецькі мізки не були недоступні для них. І коли проф Стоцкий думає, що в новокурсні чи там „реалістичні" мізки такоі ж „деморалізаціі" радікали не внесуть, то він очевидно дуже добре мусить знати своіх прихильників, та се дуже лихий знак для наших „реалістів".

„Опозиція для опозиціі" — се голозвний таран, яким побиває пр. Стоцкий ту частину народовців, що по упадку „новоі ери" пішла за Романчуком і доказує, що така робота не має ніякоі розумноі цілі, не має ніякого грунту під ногами. Не наша річ боронити д. Романчука і єго політики, вічно хиткоі та безідейноі. Та одно не завадило би знати пр. Стоцкому, що так собі, з доброго дива на свою теперішню ніби опозіційну дорогу д. Романчук не пішов Кажемо „ніби опозіційну," бо промовляти в парляменті против бюджету а голосовати за бюджетом, промовляти против закона о агентах еміграційних а голосувати за тим законом і т. і — се не є зовсім опозіційна робота. Опозіція д. Романчука на ділі не є ніяка опозіція, і не для того, що поодинокий посол не може провадити такоі опозіціі. Он посол Перперсторфер також одиниця, а бувають хвилі, коли він у нашім парляменті заступає дійсно цілу партію опозіційну. Посольська опозіційна робота може бути двояка: або безпосередня; перебороти в парляменті щось проти волі правительства, значить, побідити і в данім разі звалити правительство; або посередня: критикувати правительство і пануючу більшість, хоч би без

надії на побіду, та в тій надії, що голос потреб народніх буде для маси школою політичного думаня, витворить силу, що зростаючи постепенно таки з часом може побідити Такою посередною опозіцією також нераз здобуває ся не одно для народа, а головно, нею виховує ся маси до політичного житя, нею доходять до сили партії дійсно людові такі як соціаль-демократи, як Молодочехи. У д. Романчука не стало сили і відваги вести таку опозіцію; отрясши зі своїх ніг порох нової ери, а не чуючи себе достаточно солідарним з масами руського народа *для того щоб, бути речником єго* *і н т е р е с і в*, *він по* короткім та гумористичнім інтермеццю „прихильно-вижидаючім" вибрав собі скромне завдане бути бодай речником к р и в д того народа. Се ще не опозіція, се о б о в я з о к к о ж д о г о п о с л а, реаліста чи новокурсника чи опозіціоніста, і треба тілько таких гнилих відносин парляментарних як у Австрії і таких політичних анальфабетів як наші „реалісти," щоби тут бачити аж „опозицію для опозиції". Ні, пане проф. Стоцкий! Романчук покидаючи стежку нової ери хоч може богато дечого не знав, але те знав докладно, що має до вибору дві дороги: або дорогу жебранини, лизуньства та ненастанних унижень, негідних не то вже якого небудь народа, але по просту негідних шануючого себе чоловіка (Ви се називаєте по свойму „реальною політикою") р а з о м з о б о в я з к о в о ю м о в ч а н к о ю п р о к р и в д и р у с ь к о г о н а р о д а, п р о є г о с і с т е м а т и ч н е г н о б л е н є т а п о л і т и ч н е з а к р і п о щ у в а н є, або дорогу коли вже не дійсної опозіції, свідомої близших і дальших цілей і способів, які ведуть до тих цілей, то бодай сумлінного сповнюваня хоч того е л е м е н т а р н о г о о б о в я з к у п о с о л ь с ь к о г о — *боронити свій народ від кривд і насильств, чи радше висказувати* в парляменті ті кривди І він вибрав сю другу дорогу, і йде нею як уміє, і спасибі йому за се

Ми не можемо закінчити сеї частини нашого огляду, щоби не привести ІХ. розділу статі проф. Стоцкого, де він вигрузив усе своє розумінє „політичних засад".

„Коли-б хто завдав собі праці, аби розслідити, які прецінь політичні засади серед нашої інтелігенції розширені, то найшов би, що у нас, загалом взявши, і п о н я т я н е м а про такі річи І річ ясна, чому? Мати якусь політичну засаду значить, м а т и в и р о б л е н у в с в о ї й г о л о в і в н а й д р і б н і й ш и х п о д р о б и ц я х ц і л у с і с т е м у т а к о г о л а д у с у с п і л ь н о г о, к о т р и й д а в а в б и з а п о р у к у н а й л і п ш о г о ф і з и ч н о г о і м о р а л ь н о г о р о з в и т к у ц і л о ї с у с п і л ь н о с т и. Засади такі не набувають ся оттак собі через ніч, коли кому щось приснить ся, а основують ся і виробляють ся на докладнім студіум особливо національної економії (— се теория) і на докладнім провіреню теоретичних висновків конкретними дослідами на своїм власнім народнім грунті. Хто-ж у нас таке робив? Мало хто, дуже мало хто: Навроцкий, Будзиновский, а далі? Того дещо зовсім за мало. Але задля недостатку своїх власних, на своїм грунті вироблених засад у нас тим радше послугують ся ч у ж и м и засадами та ще в такий безцеремонний спосіб, буцім то тоті люди самі таке незнатищо видумали. А в дійсности справа ось як представляє ся: Був собі зїзд

соціяльно-демократичної німецкої партії в Галє, от вам небавом мали і ми „максімальну“ і „мінімальну“ програму; був відтак такий зйізд пр. в Вроцлаву, зараз таки і у Львові взялись до ревізії „максімальної“ і „мінімальної“.

„Ми тим зовсім не хочемо дорікати нашим радікалам, противно, ми приписуємо 'йім навіть заслугу, що вони в великій мірі причинили ся до того, що у нас бодай дехто почав над такими справами застановляти ся (коли радікали думають, що вони одні в тім згляді всі розуми пойіли, то се звичайна молодеча зарозумілість). Ми лиш тут кажемо і при тім обстаємо, що всі тоті з таким шумом проголошувані засади, се самі цвіти з чужого поля, се просте малпованє чужини і більше нічого Не розкусивши і не розіжвавши добре, віддавали наші радікали то, що попойіли при чужім столі, в такім неапетитнім виді, що воно серед руської публики будило замісць цікавости саму лиш відразу.

„Величезний розвиток великого промислу фабричного в західній Европі витворив там з часом такі соціяльні стосунки, котрі потребували і потребують доконечно поправи тим більше, що цілі армії робітників добре зорганізованих сего доконечно домагали ся. На тлі тих стосунків витворилась соціялістична теорія, котрої тези стали засадами соціяльно-демократичної партії. Палка наша молодіж з чутливим на нужду нашого народу серцем познакомила ся з тими засадами фабричних робітників і не провіривши йіх на наших суспільних стосунках, не зважаючи зовсім на те, що у нас фабричних робітників майже зовсім нема, не зважаючи на те, що се є кожух не на нас шитий, приняла йіх за свої. Як мало пригожі тоті засади для хліборобів і рільничих робітників, з яких складає ся головно наш нарід, видко хоть би з того, що тоті самі німецькі соціяльні демократи, хотячи на зйізді в Вроцлаву приноровити свої засади до хліборобського стану, зовсім збили ся з пантелику і не дійшли до жадного кінця Чи змагати до пролєтарізації мас хліборобських, чи дбати про удержанє і економічне скріпленє хліборобського стану — отсе велике питанє, котре доси не могли рішити. І се питанє, як каже др. В. Шіфф (Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft т. 51 стр. 383) годі сегодня обєктивно рішити. „Не хибує доказів за і против, але в тих доказах нема переконуючої сили. Рішаюча точка є впрецінь тота, чи і в рільництві велика господарка перемагає малу, чи і в области сеі продукції панує змаганє до концентрації (восередкованя), як се для великого промислу доказав Маркс. Хоч соціялісти дуже рішучо на се потакують, хоч знов інші, особливо-ж Sering, се заперечують, то наука мусить тут сказати: non liquet (Бог вість), бо доси не найдено ще навіть доброї методи для розсліду сего питаня. Теоретичні розумованя не вистарчають тут цілком на певно, бо і історично і терітоpіяльно взявши, покаже ся все в тім питаню непевним; але і реалістична метода напотикає на такі трудности, що йіх годі обминути. Особливо в справах рільництва не можна, так як в інших справах, із того, що є, тягнути висновок на те, що може бути“. Так говорить чоловік, що як то кажуть, зуби свої на тім зйів. Але наші радікали такими річами не турбують ся, вони ж руські радікали, і вони підлягають за-

гально руській хоробі: богато говорити а мало що робити, і то може ще в більшій мірі ніж другі фракції; від них то найбільше маємо „великих слів велику силу,“ вони то і чекають, „нехай Німець скаже...,“ а потім то вже і вони будуть мудрі.

„На кождий спосіб хоть лиш в самих слабеньких зародках, все таки у радікалів бачимо якісь ніби т› політичні засади. Але які-ж політичої засади у народовців-опозиціоністів? Хиба Бог оден знає. Якже-ж можна говорити про політику засад без засад?

— Ба, кривда нам, скажуть опозиціоністи. Прецінь і Романчкук і ми всі інтересуємо ся для політичних засад Люегера.

Нехай і так. Але інтерес для політичних засад — про щось більше, ак про „якийсь“ інтерес годі прецінь говорити — не заступить самих засад, а коли-б і було в тім щось більше як сама цікавість, то знов таки треба-б сказати, що се просте малповане чужини і більше нічого. Богом а правдою сказавши, інтерес той відносить ся більше до опозиційної тактики ніж до засад. Опозиція Люегера — ось чим цікавлять ся народовці опозиціоністи! Се-ж було также причиною, що наші опозиціоністи свого часу інтересували ся Молодочехами, а тепер вже якось не так. Засад отже у опозиціоністів як нема, так нема!

— Ба, а борба за мораль!?

— Борба за мораль р.ч сама собою дуже гарна, але знов таки се засада зовсім не політична. То правда, що політичні засади із становища етики можуть бути більше або менше моральні, в них прецінь мусить містити ся якась мораль, бо вони звернені на загальне добро суспільности, але де нема самих засад, там не може бути мови про се, чи вони моральні, чи ні. Але може сей оклик має значити тілько, що борба за моральні засади? Ба, за котрі? Яка тота мораль „опозиціоністів“? Триба прецінь знати, що зміст понятя „моральність“, „мораль“ не є на всі часи однаковий, сталий, ба, він і серед ріжних суспільностей інакший. Колись навіть і церков научала, що панщина зі всіма єі установами, як нагайка і т. д., була річ моральна. Ще жиють люде, що відобране права пропінації уважали рабунком.

„Політика опортунізму є для народу крайно деморалізуюча“, кажуть наші опозиціоністи і таким чином відмовляють всяку моральність тим, що послугують ся в політиці тактикою опортуністичною. Се цілком несправедливо. По перше, вже саме те заложене фальшиве, буцім то „опортуністи“ не мають жадних засад Коли-б взяти лиш наші стосунки, то бачимо, що „опортуністи“ як раз особливо високо держать засаду національну (доказом того: фонетична правопись, чистота мови, становище супроти москвофілів), що вони з того огляду далеко більше заслугують на імя „політиків засад“ ніж опозиціоністи, котрі ані не мають ясної засади національної ані ніяких засад політичних; се „опортуністам“ виразно признають і інші (радікали а навіть і москвофіли). Отже у „опортуністів“ є засада, засада національна, тота засада зовсім моральна; яким же чином їх політика може бути деморалізуюча?

„По друге прошу відповісти на се: „Опортуністи“ маючи виразну ціль перед очима, ідуть до неі. Бувають дні, що зроблять і три, чотири милі дороги. Одна днина випала, що зробили лиш одну милю, бо дорогу заступила йім ріка, що страшно вилила. Чи буде се моральнійше зсунувши ся з глуздів кинути ся в розгукані хвилі ріки і не дійти до ціли, чи моральнійше почекати, аби води уступили?

„По трете: чи відповідає се засаді „борба за мораль“, засідати разом з підлими наймитами московськими до наради над справами народними?

„По четверте: чи лайка, вороговане, клевета, і т. п. річи, якими зустрічають „борці за мораль“ „опортуністів“-народовців відповідають засадам моралі?

„*Таких питань можна-б ставляти без числа і всі були-б оправдані.* Дарма де нема засад, там і моралі дасть Біг. І одно і друге порожна фраза.“

Ми привели сей уступ майже весь, бо він клясичний взірець „реалістичноі“ мудрости проф. Стоцкого. Сама єго дефініція понятя „політичних засад“ показує найліпше, що у него ніяких політичних засад нема і що він говорить про ті засади мов сліпий про краски. Політичні засади він спокійнісенько мішає з політичними а радше з соціальними ідеалами і на тій підставі сміло доказує, що ніяких політичних засад у нас ніхто не має. Алеж на тій підставі міг би проф. Стоцкий так само сміло твердити, що в загалі ніяка партія на світі не має таких засад, бо ніяка не має „виробленоі в свойій голові в найдрібнійших подробицях цілоі сістеми такого ладу суспільного“, якого хоче проф. Стоцкий. Ставити таку дефініцію політичних засад, се значить прикривати шумною фразою політичну безпрінціпність. Візьмімо нпр. соціальдемократів, про котрих найшвидше ще можна сказати, що вони мають вироблений ідеал суспільного ладу, хоча, розуміє ть ся, і тут не можна говорити про ніякі „найдрібнійші подробиці“; таку Zukunftsmusik соціаль-демократи зовсім справедливо лишають утопістам в роді Беллемі. Та чи той соціалістичний чи комуністичний ідеал можна назвати йіх політичною засадою? Ідеал у них — мета, а засади — дорога, котрою вони змагають до тоі мети. Головною йіх засадою є клясова боротьба і організація пролетаріату для тоі боротьби — обі річи, що в соціалістичнім ідеалі або злишні або зовсім неможливі. Те саме треба сказати й про інші партіі: у кождоі є якийсь ідеал будущого ладу і у кождоі є засади, немов міст, що з теперішнього веде до того будущого. Ідеал може бути дуже неясний, як ось у всіх шляхтичів-аграрістів, та засади політичні, подіктовані клясовим чи кастовим інтересом можуть проте бути дуже ясні (сістематичне обкроюване свободи робучих верстов, відокремлюване крайів через мита, певна політика тарифова і т. і.).

Та годі нам з проф. Стоцким переходити азбуку політичних понять. Се очевидно чуже для него поле, та й не диво, що він на ньому що кроку спотикаєть ся. Та се з ним буває і на полі далеко близшім до єго фаху. От нпр. те, що він говорить про програму укр.-руських радікалів, якаж се сердечна нісенітниця! Програма та—се копія з соціаль-демократичноі програми уложенноі в Галле! Проф. Стоцкий чув

щось очевидно про Гальську програму, але на очи єі не бачив, бо не плів би сухого дуба про єі максімальну і мінімальну часть. Нічого подібного ані в Гальській ані в ніякій соціаль-демократичній програмі нема. Ми зрадимо проф. Стоцкому нашу тайну. Був собі зйізд французьких робітників фабричних і рільних в Марселі і той уложив програму зложену з частей максімальноі і мінімальноі. Се була перша проба приложеня ідей соціалістичних до справ рільницьких. Укладаючи свою програму ми пішли за сею вказівкою, але переняли тілько загальну раму, тілько форму, вкладаючи в неі, особливо в часть тзв. мінімальну, свій власний, на довголітніх студіях краєвих відносин опертий зміст. Про се проф. Стоцкий міг би переконати ся порівнюючи нашу програму з марсельською, та ми не думаємо, щоб він узяв ся до такоі роботи. Ми вкажемо йому тілько на два характерні факти: галицькі соціаль демократи віднесли ся до нашоі програми ворожо, вважали єі плодом реакційним, закидали нам, що ми бажаємо консервувати теперішнє дрібне хлопство замісць допомагати до як найшвидшоі єго пролетарізаціі. А другий факт: серед німецькоі соціальноі демократіі витворила ся невеличка єресь, на котроі чолі станув талановитий Фольмар. Невдоволений соціаль-демократичними формулками і бачучи неможливість приложити йіх до полуднево німецьких аграрних відносин він почав оглядати ся за пробами дійсноі, реальноі праці організаційноі серед мужиків. І щож? Наткнув ся від разу на нас, галицьких радікалів і на нашу, буцім то від Німців скопійовану програму аграрну.*) Для него, Німця, ся програма мала в собі дещо нового; для премудрого черновецького професора, що не вміє відріжнити політичних засад від урядових подачок, се малповане чужини!

Конець кінцем — ніхто з Русинів не має засад, не має понятя про засади, не має навіть моралі, тілько один проф Стоцкий та Нагнибіда та другі „реалісти“ Зовсім так само, як у Галіпових „Перших зорях“ уся Україна мовчить та не знає, чи вона в загалі є на світі, тілько в однім черновецькім шиночку лунає руська пісня і многонадійні младенци пють „по козацьки“. А якіж то величні засади тих младенців? Слухайте і подивляйте! Чистота народньоі мови, фонетика і „повсемістноє істребленіє кацапов“! In hoc signo vincemus!

Ми могли би на тім скінчити наш огляд статі проф. Стоцкого, та нам хочеть ся ще поглянути на ті позітівні здобутки, до яких він доходить, на той спільний грунт, на якім він добачає можність поєднаня всіх Русинів. Коли хто думає що сим грунтом є праця над здобуванєм загально людських скарбів просвіти, свободи, економічного, добробиту та соціального гаразду, той дуже помиляєть ся, той в очах проф. Стоцкого не реаліст comme il faut, а непоправний, ідеаліст прінціпіальник і радікал. З усім тим треба підождати. Для проф. Стоцкого преців річ ясна, що „в с і з а г а л ь н о л ю д с ь к і п и т а н я, о т ж е і п и т а н є с о ц і а л ь н е, н і к о л и н е р і ш а ю т ь н а р о д и з а л е ж н і, н а р о д и щ о н е м а ю т ь д о с е г о відповідноі сили, щоб пе-

---

*) Фольмар переписував ся в тій справі з д. Будзиновським, про що проф. Стоцкий може на місці близше розвідати ся.

реперти свою волю, а завсігди лише народи політично і економічно самостійні, і то рішають їх не лиш для себе, але заразом і для народів підрядних.“ Диво дивне, як така ясна річ для нас і доси лишаєть ся неясною! Ми думали і ще й доси думаємо, що коли ми самі собі не виборемо свободи і соціальних порядків таких, яких нам треба, то й не будемо їх мати, а ось проф. Стоцкий потішає нас, що се хтось зробить для нас — не знати, чи Поляк, чи Німець, чи Мадяр. Ми думали, що питаня соціальні в загалі не рішають ся на „раз-два-три“, як формули математичні, але перероджують ся повільною та невастанною працею всіх інтересованих; проф. Стоцкий інакше се розуміє. Ми думали, що напр. поборене абсолютівму без участи Русинів було для Русинів великим нещастєм, а по думці проф. Стоцкий щось інше було для них нещастєм — надане констітуції. Ось ipsissima verba черновецького професора:

„Вже тота констітуція, яка є, була для нашого народу, що зовсім ще потребував прихильної і вичливої опіки, простим нещастєм. Вона его сили не скріпила, а руйнувала. По 30 ти роках констітуційного житя наш нарід не навчив ся ще тягнути користи з констітуції Розширене політичних прав — очевидно не самого руського народу, але і всіх других, і проворнійших его сусідів — могло б его добити, бо тоті розширені права і свободи за него використував би его проворнійший сусід на свій хосен а на его згубу далеко в більшій мірі, як се тепер діє ся, де з прав констітуційних Русинів за Русинів тягнуть користи другі. Ми отже замісць слів „через розширене політичних прав і свобід...“ поклали-б: через визискане аж до послідної краплі перш усього тих прав політичних і свобід взагалі, які дає теперішня констітуція...“ І далі в іншім місці: „констітуційна управа, се нещастє для народу, котрий освітою не доріс до неі.“

Чи бачите, скілько логіки в реалізмі проф Стоцкого! Констітуція була нещастєм для Русинів не для того, що се була констітуція шляхетсько-буржуазійна, обчислена на експлуатацію мас народніх — ні, а для того, що Русини під панщизняним ярмом ще не були дорослі до неі. Треба їх було лишити під тим ярмом ще зо 100 літ або бодай продовжити еру Баха до р. 1900, о. тоді би Русини певно доросли до констітуції так, як дорастає нині россійська Украіна по знесеню кріпацтва віддана в руки абсолютних чиновників А коли ся констітуція була перед 30 роками нещастєм для нашого народу, то тепер розширене прав демосу, якого домагають ся радікали, було би ще більшим нещастєм, тепер Русини повинні як репях кожуха держати ся тоі староі, на їх кривду обчисленоі констітуції і визискати до остатноі краплі ті права, котрих вона їм не дає. O Weisheit, скажемо на се словами Ґете, — du sprichst wie eine Taube! Паве професор, візьміть собі текст нашоі констітуції і прочитайте його раз докладно та доповніть усіми тими кручками та гачками, якими еі обвішано в практичнім виконаню, то може Вам і самому буде ясно, що констітуція не є

кварта горілки, котру можна випити „до остатньоі краплі“, а радше можна еі порівняти з одежею, що буває вигідна або невигідна, і що спеціально наша констітуція так прикроєна, що нашому народови, хлопському і вбогому, безмірно утруднює розвій і змушує його чим далі, тим більше лишати ся по заду других народів. Значить, чим довше буде стояти незмінена отся констітуція, тим гірше для нас, тим менше у нас буде змоги використувати еі. Радікали домагають ся не якоі небудь зміни констітуціі, але такого еі перестрою, щоби був користний власне для мас робучого народу а спинював експлуатаційні і винародовляючі забаги дужших та богатших. Чи проф Стоцкий уявляє собі можність такоі зміни констітуціі? Видно, що ні, бо інакше не грав би в таким запалом ролі консерватиста там, де ходить о консервоване спліснілого хліба для власного народа.

Ну, та коли не в боротьбі за загально-людське добро і за розширене прав демосу, то на якім же спільнім грунті можуть по думці проф. Стоцкого зійти ся всі Русини? Сей грунт, то „ідея національна, котра сама може навіть заступити Русинам програму політичну“ (гл. XIX). А коли так, то „треба працювати, щоби розбудити свідомість національну серед руського народу; треба працювати, щоб у руського народу збудити інтерес до житя державного; треба працювати, щоб виховати наш нарід так, аби він в обох сих напрямах виявляв здоровий погляд і хосенну діяльність“ (гл. XIV) Треба працювати — добре. Але щож властиво треба робити? Ось послухайте! Поперед усего „треба народній інтелігенціі згорнути ся около церкви, стати живими членами церкви і тим допомогти церкві сповнити свою задачу супроти народу. Наш нарід єдино ще для церкви має живий інтерес; коли ж ми почуваємо ся до спільности з нашим народом, то мусимо разом з ним мати живий інтерес для церкви“ (гл. XVIII). Наш нарід, — скажемо ми проф Стоцкому, — має надто ще живий інтерес для чарів і чарівниць, для уроків і пристрітів, для коршми, для битя жінок і т. і.; коли-ж ви, пане професор, почуваєте ся до спільности з нашим народом, то мусите разом з ним і т. д. Загалом ся XVIII. глава, де проф. Стоцкий цітує обширний уступ із статі „Чернихівський мессія“ і очевидно солідарізує ся з ним, дихає таким „народничеством“, пропагує „не лиш формальне, але і есенціональне“ зілляне інтелігенціі з народом, що ми не будемо входити в дальший еі розбір, бо вона занадто абсурдна, щоб могла бути небезпечною для розвитку нашоі інтелігенціі. Автор сеі глави очевидно не читав тих знаменитих відправ, які пок. Драгоманов нераз давав російському „народничеству“; не завадило б, як би хоч тепер ще прочитав іїх; проф. Стоцкий, яко знавець нашоі літератури, певно зуміє вказати йому ті місця, де надруковані ті відправи.

Та чимчикуймо далі по національній програмі проф. Стоцкого... „Всяка людина, що хоче бути Русином, читаємо в гл. XIX., повинна перед усім:

1) „як про око в голові дбати про руську мову“, значить, „треба рішучо, все і всюди всіх таких людей, що мають в тім згляді свої о-

сібні, ненародні „убѣжденія“, виключати із спільности народньоі; в жаднім руськім домі не повинно бути ніяких кацапських іздаиий.

2) „Русини мусять дбати про чистоту письменноі руськоі мови і про еі народовість, т. є. о одностайну, свою питому правопись.

3) „Русини мусять старати ся для своєі мови руськоі придбати в публичнім житю як найширші права,“ отже треба „від власти церковноі конче Русинам домагати ся св. письма в руській мові. По більших містах читають на великдень євангелія в усяких мовах — може б ми могли почути вже раз хоть на великдень євангеліє і в руській мові?! А може б ми могли і що неділі і що свята почути євангеліє перед проповідю в руській мові, як се буває у інших народів?! Чей св. письмо для людей!“

4) Русини мусять всіх сил докладати, щоби мати руські школи і як найбільше руськоі інтелігенціі, отже треба підпирати руські бурси, а Ставропігію і Народний Дім зд бути для себе. „Скажіть, що зробили би нпр. Чехи, як би так у них два інстітути, що повстали зі складок народу, стали виховувати ренегатів народних?“

5) Інтелігенція повинна всіми силами підпирати розвій літератури руськоі і руськоі науки,

6) повинна всюди ширити свідомість національну, особливо між народом, поборювати „баламутство кацапське“, дбати, аби і інші народи знайомили ся з руським житєм духовим, пізнавали нас і учили ся нас шанувати.

7) Ся точка у проф. Стоцкого троха якось обмотана клочем, але виходить з неі, що Русини повинні женити ся тілько з Русинками. Чому проф. Стоцкий не сказав сего виразно?

Ось і вся внутрішня мудрість проф. Стоцкого. Руська мова і поборюване кацапів. Цікаво що виховуване мас народніх до національного і політичного житя в тій національній програмі ледво згадане і то дуже невиразно згадане Руська інтелігенція і кацапи очевидно заслонили весь духовий горізонт автора, так що руського мужика він бачить тілько мов крізь сито. А коли порівнаємо ту національну язиково-азбучну програму з програмою наших москвофілів, то побачимо, що коли термін „руський“ заступити терміном „русскій“, обі програми вийдуть тотожні буква в букву Навіть ненависть до констітуціі і до „космополітичних ідеалів“ тут і там однаковісінька. От тим то так сильно відпихають себе ті два токи електричні, що вони властиво однакові, що се одно і те само старе, зматеріле та темне рутенство, тілько там пристроєне в московський довгополий кафтан, а тут в українські шаравари; там воно називає ся політикою „историческихъ началъ“, а тут по дивному недорозуміню „політикою реальною“. Там в імя „историческихъ началъ“ кидано громи на фонетику, на нігілізм, соціалізм, поступові змаганя молодіжі, на безвірє і вільнодумство; тут в імя реальноі політики кидає ся громи на прінціпіальників, космополітів, язичіє і кацапів. Там денунційовано соціалістів, українофілів та радікалів, тут денунціює ся кацапів без огляду на те,

чи вони попи, урядники, учителі або ученики, чи навіть такі, як гофрат Ягіч, та обік того денунціює ся й народовців за саме товаришоване з кацапами, за всякий спосіб думаня незгідний з новомодним „реалізмом“. „Одна лиш „Буковина“ і еі прихильники дійсно щиро і з завзятем працювали в дусі сеі програми“,— каже з тріумфом пр. Стоцкий. Дійсно, велика ласка божа!

Ів. Франко.

САПФО.

(Драматична картина в одну дію).

ДІЄВІ ЛЮДЕ.

Сапфо — молода Еллинка, поетеса.

Алкей — поет, чоловік середніх літ.

Фаон — молодий Еллин.

Ерінна — його молода.

4 старці, Еллини, Еллинки і народ,

Ява перша.

Ще поки не піднята завіса, чугно за кулісами гомін і гуки: „Сапфо! Сла ва Слава!“

Сапфо.

(Вибігае зза куліс, дуже збентежена, в руці тримае ліру).

Ні, далі, геть! Не сила... О, сі згуки
Печуть огнем мій мозок, серце рвуть...
Тремтить сльоза... в устах німіє слово ..
Все кола йде... Не вже тепер життя

Порветь ся враз од радости і щастя?
Невже тепер, у сей велебний час,
З тремтячих рук Геката вирве славу?
О, ні! В сю мить я прагну жити... Всю,
Всю нектаром роскішним повну чашу
Схилить до уст і випити до дна!
Чогож огнем ти, серце, зайняло ся?!
О, не спалахни враз... хоч для його́, для дня
Мого життя, для соняшного Феба!
Фаоне мій!.. Тебе жадаю я
І над усе, над славу, над життя,
Над цілий світ кохаю! (Задумуеть ся. Знову гуки).
Знов шум росте, неначе рокіт моря...
Кого зовуть, чиє зрина імя
Із хвиль людських, чим сколихнувсь етер?

(За кулісами чутно гуки).

Голоси.

Вінок несіть! Сапфо! Хвала тобі!

Сапфо.

Мене? Міні? І се слабе створіння,
Ся дівчина перемогла мужів?!
Хвала ж тобі, хвала, Сапфо єдина!
Який ясний та невмирущий день!
Чи чуєш ти? народ тебе там славить,
Твоє імя між Музи на Олімп
Несе гучна та невміруща слава.
Чи бачиш ти, ген хмарою пливе
Густа юрба: славетна то Еллада
Схиля чоло і падає до ніг
Тобі, Сапфо! А там з-за хвиль блакітних
Підняв чоло і радо подає
Свій чулий голос рідний серцю Ле́сбос.
О, радости о втіхо неземна́!

Тремтячи я стояла серед миру.
Холола кров і гасло на устах
Співочеє та легкокриле слово...
А він, Фао́н, на мене там зорив,
І в погляді його світилось щастя,
Палав якийсь одрадісний огонь,
Сподівання й переконання повний.
Я глянула — і захопив ся дух,
Заледве з рук слабих не впала ліра.
Але се враз спалахнув в серці жар
І хмарою налинуло натхнення!
Міцна рука торкнула ся до струн
І полилась дзвінкоголоса пісня, —

I захлинувсь спянілий нею мир.
Не знаю я, про що і як співала,
Але в той час така чудова міць
Підносила мої тремтячі груди,
Що я й собі богинею здалась.
І поняло мене безмірне щастя,
Смертельний світ мізерним здавсь, гидким,
І на міцних, яскраво легких крилах
Я понеслась далеко од землі,
В той світлий край, де богорівні Музи
Плетуть богам невянучі вінки... (Павза).
Скінчила я. Мовчало все навколо,
І він мовчав, а на очах йому
Мов той кришталь іскрили чисті сльози...
О подруго, о Музо! Честь тобі!
Ти зрушила Фаона зимне серце..
Який щасливий, невмирущий день!

(Задумавшись сідає на скелю, в профіль до публіки, говорить тихо, неначе сама до себе).

Не сміла перш я серця таїну
Коханому шепнуть на ухо стиха,
Але тепер... Фаоне, промінь мій,
Тобі до ніг і славу і безсмертя
Я в радістю пестливою зложу,
Аби почуть од тебе йно: „кохаю!"
Чого ж мовчиш? Бойіш ся, чи мене
Вважаєш ти за недосяжну скелю?

(Задумуєть ся дивлячись на море. Ліра єі скочуєть ся до ніг а вона обнявши коліна схиляє голову).

Море синє та безкрає,
Ти далеко котиш хвилі
І в часи південні палу
Ти вколисуєш всіх нас!
Чом же ти, безкрає море,
Як Фаон у човні йіде,
Не шепнеш йому з блакиті:
„Як Сапфо тебе коха!"

Вітре буйний легкокрилий,
Ти літаєш геть усюди.
Ти несеш шляхом прозорим
Гостроносі кораблі.
Чом же ти в північну добу,
Коли мріі палють серце,
Не шепнеш Фаону стиха:
„Як Сапфо тебе коха!"

Сонце ясне та довічнє,
Під твоїм живущим сяйвом
Підійма троянда чо́ло
Ліс і поле ожива:
Чом же промінем блискучим
Не розтопиш криги серця,
Не шепнеш Фаону стиха:
„Як Сапфо тебе коха!“

(Складає молитвенно руки і падає навколішки перед статуєю Афродіти).

О, Афродіто, богине безсмертная!
Я припадаю з благаннєм до ніг твоїх:
Вчуй мою пісню сльозами повитую,
Стогін дівочий спізнай!

Мати кохання! Тобі, злотосяйная,
Ліру і слово і гимн присвятила я...
З неба веселкою часто злітала ти,
Слухати співи мої.

Ти доторкнулась своєю правицею
До мого серця й сказала, безсмертная:
„О, моя доню! Сапфо над жінотою
В цілій Елладі знесу.

„Я твоє серце розжеврію чарами,
Що і безсмертних стума́нять до не́стяму,
Любощів, пестощів владу наддам йому,
В очах жагу запалю!“

Щож не палає ще серце Фаонове
Від тої ваби, тобою наданої?
Мати кохання, богине безсмертная,
Серце йому запали!

(Встає, підіймає ліру і взявши кілька акордів, промовляє з натхненнем і запалом).

Богом той міні здаєть ся,
Хто сідає поруч тебе;
Навіть ти б став світлим сяйвом,
Завжди темрявий Еребе!

Колиж я тебе побачу,
Темним стане сонце ясне,
На устах німіє слово
І життя у серці гасне.

Я тремчу мов та лілея
В любих пестощах зефіра,
І в душі зринають сльози
І ридає тихо ліра.

Кров пала, тріпочуть груди
І обіймів прагнуть руки,
І росте у серці пісня
І встають чудові згуки!...

Милувалаб цілі ночі,
Цілувала б до упою,
І на груди твої дужі
Впалаб спалена жагою.

Ява друга.

Сапфо і Фаон.

Фаон. (зрушений)

Ти тут, Сапфо?

Сапфо (закриваючи лице)

Ратуй мене богине!

Фаон.

Шукав тебе...

Сапфо (на бік)

Дай силу й міць міні!

Фаон.

Ти вся тремтиш? Образа?... сльози?! Горе?!...

Сапфо (просміхаючись стиха)

Образа? — Ні! Втомилась щастєм я!

Фаон.

Сапфо, Сапфо, уся Еллада прагне
Тобі чоло вінком лавровим вкрить,
У Фебів храм нести твою статую
І Музою десятою назвать.
Тебе шукав я скрізь, моя богине,
Щоб з уст моїх почула вперше ти
Славетню вість...

Сапфо.

І лавр... і слава... Боже!
Од радости й не стямлюсь я.. А ти ж,
Фаоне мій?

Фаон.

О, роже з Іпереї!
Спянілий я край ніг твоїх лежу (падає до ніг еї)

Сапфо.

Фаоне встань! (хоче підняти його)

Фаон.

Ні, дочко Апполона!
Сльовами вмить сандаліі твоі
І одіж сю до серця пригорнути (цілує край одежі ei)

Сапфо.

Навіщо! Стій! Фаоне... не міні,
А я сама... (на бік, зрушенним голосом) О, він мене кохає!
Я вся тремчу... (до Фаона) Мій друже, світе мій
(Фаон знову цілує край ei одежі).
(на бік) Ти зглянулась на мене, Афродіто!
(до Фаона) Не варта я!

Фаон (палко)

Над все, над мир! Сапфо,
Сьогодня ти безсмертя досягнула
І піднесла жіноче ймення так,
Як високо стоять геройі наші.

Сапфо.

Мовчи, мовчи! не треба пишних слів.
Фаоне, встань! Мене се все бентежить...
Богинею мене зовеш ти? Ні,
Ні, друже мій, я тільки поетеса
З огнем в душі, в піснями на устах...
І знаєш, що? Коли мій спів скінчив ся,
Мовчали всі, і я постерегла
Одну сльозу: вона котилась тихо
З твоіх очей, Фаоне... О, в ту мить
За краплю ту блискучу, теплу, ясну
Я-б без жалю всю славу віддала!

Фаон.

Не я один, вся плакала Еллада
І велетні не крили ся тих сліз:
Твоі пісні чудові зворушили
Нам душу в край... Поет Алкей розбив
Геть об-землю свою чудову ліру:
„Мовчи на вік“ сказав — „після Сапфо
Ніхто не сміі торкати срібні струни!“

Сапфо (на бік)

Новий огонь в його очах пала...
(до його) Фаоне мій! За слово твоє щире
Яб віддала сю ліру без жалю,
Бо без тебе... мій соколе... (на бік) Не сила!

Фаон

О неземна́! Не почуваеш ти,
Яку в руці одержуєш святиню!
Ся ліра нам — і гордощі і пиха,
А у тобі кохаєм свою славу,
Ти *наша* честь...

Сапфо (на бік)

I завжді „наша“, „нам“!
Чом не моя?

Фаон.

Тебе я чим образив?
Ти зблідла вся?

Сапфо.

Ні, любий мій... не те...
Твої слова немов би інших речі,
А хтіла б я від тебе вчуть...

Фаон.

Сапфо,
Сьогодня ти міні сказала „друже“!
Я слово се глубоко заховав. .
Воно міні дає вагу просити,
Щоб згодилась ти вислухать мене...
(Сапфо здрігаеть ся і дивить ся на його)
В душі моїйій живе одно бажанне,
I як Сапфо до серця прийме те
I зглянеть ся на мою щирість .. Боги,
Сей буде день щасливий двічі нам!
Тиж згодиш ся?

Сапфо (протягає йому руки)

Фаоне мій, коханий!...

Фаон.

О, щастя й честь!

Сапфо.

Чи мрія се чи сон?!

Фаон.

Уславиш ти мою сьогодня долю?

Сапфо.

Темнійша світ... хитаеть ся земля...

Фаон.

Тоді ти знов свою наладиш ліру
Й кохання спів Кипріді залуна...
Та ти тремтиш?

Сапфо.

Від радости, Фаоне
Колиб ти знав... (За кулісами гуки „Сапфо!“)

Фаон

Відкіль се гомін шум?
Твоє імя я чую... А! то судді
З народом всім шукають скрізь тебе,
Аби чоло вінцем лавровим вкрити...
Біжу, скажу йім, де Сапфо!

Сапфо,

Трівай!
В хвилину сю ні лаври, ані слава
Не додадуть нам більше щастя!

Фаон.

Ні, —
Тебе бажа вбачати вся Еллада...
Я звістку дам і зараз повернусь
До сонця знов... і коли лаври окрасять
Тобі чоло... тоді і я шепну
Своє мале бажання... (вибігає)

Сапфо встає і хапаеть ся за голову)
Він кохає!..

Ява третя.

Сапфо.

Не стукай так, ти серце, не тремти!
Він мій, він мій! Огорне знов нас щастя!
О, соколе! Тобі не сила й знать,
Яким тебе я напою коханнем!
Од райських ваб спяніеш ти у край,
Згориш в моіх обіймах пестовливих,
Нестямиш ся під хвилями жаги,
Без памяти пірнеш у раювання
І в любощах забудеш цілий світ!
Над нами я намет з пісень розкину,
Я співами повітря напою...

I ліри дзвін тремтітиме солодко
Між лавр, троянд, під шепіт наших слів...
Що слава та? Ти дай міні кохання,
Дай сліз палких, обіймів, щастя дай!
І я зміню холодні лаври радо
На теплий квіт весільного вінця!

В часи сумні, коли ридало серце,
Коли з очей котились краплі сліз,
І з срібних струн сумні злітали співи,
Ти викликав їіх із серця, любий мій.
Коли-ж пала святим огнем натхнення
І в серці спів нечуваний росте,
Коли народ здивований не дише,
І лине гимн до Феба на Парнас,
То знов Фаон співає тут у серці
І виклика закохані пісні.
О, сонце, стій! Спини огневі коні, —
Хай щастя день не знатиме кінця!
Стій, море, стій! Вгамуй бурхливі хвилі,
Хай вчує мир, як щастя в серці бє!

(Бере кілька акордів на лірі, хоче співати, але хор Еллинок, що співає гимн Афродіті, перебиває єі)

Хор Гречанок (за кулісам)

Розлягайтесь пишні згуки,
Линьте роєм аж до неба,
Голоснійше грайте ліри,
Афродіту славте всі!
Афродіто, Афродіто!
Ти витаєш в яснім небі
На злотистих, легких хмарах
Проміж велетнів богів. (На сцені)
Зевс громи́ трима в правиці,
Посейдон — страшний трезубець,
Але ти в руці тримаєш
Владу серця і жаги!
Ти плетеш знадливі мрії,
Огортаєш ними серце,
І солодкії бажання
Прокидають ся в душі.
І дівчата і юнаки,
Всі тебе благаєм щиро:
„Афродіто, Афродіто
Будь прихильною до нас!“ (Падають на коліна, лицем до храма)

Сапфо.

О, до пісні тоі радо
Прилучаю й я свій голос

І на вколішках благаю:
„Будь прихильною до нас!“ (падає на вколішки)

Гречанки.

Перед храмом Афродіти
Ми схиляєм ся до долу
І на вколішках благаєм:
Будь прихильною до нас!
І коли Гімен величній
Підійма весільний світоч
І рука в руці тріпоче —
Будь прихильною до нас!
І коли в міцних обіймах,
Мліють груди, меркнуть очі,
Поцілунків прагне серце:
Будь прихильною до нас!

Ерінна.

Вона! Вона! Спиніть-но сестри пісню,
Щоб не зломить єі молитви..

Сапфо.

Ні,
Ні Еллинки, до вашоі молитви
Схилила ся душею я сама;
Вона міні в край серце зворушила
І сповнила солодким почуттям.
На вколішки я впала...

Ерінна.

О, богине,
Не вже тобі розумна пісня ся?

Сапфо.

А чом же ні?

Ерінна.

Тебе витають оди,
Славетній гимн, величній оди згук..
А що б дівоча проста, тиха пісня?...
Не сі пісні вчувать тобі, о ні!
Тобі дзвенять славетнійшії ліри,
Тобі хвалу несе Еллада вся,
Твій славний шлях квітки вteляють, лаври
І ним грядеш ти до безсмертя...

Сапфо

Так!
Хай шлях міні вteляють лаври й квіти,

Хай кожний Еллин хилить до землі
Своє чоло, коли мене уздрів,
Та слава ж та душі не гріє, ні!
Чи в мене ж пак друге, не тепле серце?
Чи ж не бажа й воно кохання, сліз?
Серед похвал сих пишних в самотині
Воно тремтить у грудях і ніхто
Ще не озвавсь до него щирим словом,
Як до сестри, до дівчини.. а скрізь
Мене стріча лиш бучний гомін слави..
О, щастя я не знала й доси!

Ерінна

Ні!

Ні, не тобі на долю нарікати!
Над всі жінки вона тебе знесла.
Твоє, Сапфо, богам подібне щастя, —
Воно не вмре, пишатиме по вік!
То наша вже жіноча доля інша,
Єі тобі не зрозуміти, ні:
Вона уся в коханні самотливім
З дружиною вірненькою, й жагу
Як течія, ховає в темних пущах.
Твоя ж душа коха і мир і люд,
Щоб славою широко скрізь лунала;
Не криючись в німій самотині,
Як океан шука вона простору...

Сапфо.

І знов одно. все „слава“.. Досить вже!
Скажіть міні, куди ви йшли?

Ерінна

По щастя,
Яке скраша жіночу нашу стать
Не погордуй, богине, і над нами...

Сапфо.

Погордувать? — хіба-ж не жінка й я?
В сім серці єсть на нього теплий одгук,
Знайшов ваш спів в йому рідну́ струну...

Ерінна

Шляхи наші навпа́ки розійшли ся:
Широкий твій прямує на Парнас,
А мій вузький — до світлоі хатини.
Але й у нас своє єсть щастя... О!
Сапфо, Сапфо, колиб ти тільки знала,

Як серце все спалахне враз огнем,
Коли шепне коханий нам: „кохаю“!
Солодкий згук! Гарнійшого нема
І у богів безсмертних...

Сапфо.

Розумію
Я слів твоіх чудових дивний зміст!

Ерінна (зрушена)

Колиж рука в його руці тремтить
І він спита: Коханая моя,
Чи хочеш ти міні подружем стати?“
І зазирне тобі у вічі .. в мить —
Забудеш світ ..

Сапфо

О невимовне щастя!

Ерінна

І до грудей його схиливши вид,
Спалахнеш вся, одмовиш ледве чутно:
„Коханий мій, твоя до віку я!“

Сапфо

Твоі слова немов солодкий нектар
Моі уста смажні з жадоби пють!

Ерінна.

А прийде час, і немовлятко кволе
Пригорнеш ти до лона до свого,
І на малім личеньку батька риси
Побачиш ти, й в рожевих, теплих уст
Солодке слово ти почуєш: „мамо!“

Сапфо

Щаслива ти, коханая!

Ерінна.

О, так!
Тріпочеть ся се серце щастям любим:
Сей день бува не двічі на віку
І кожна з нас його в житю побачить ..

Сапфо.

Тебе чека весілля?

Ерінна.

Так Сапфо.
Але тобі се слово темним здасть ся,

Мов той Ереб, мініж воно несе
Богато літ щасливих...

Сапфо.

О, Ерінно,
Тебе витаю щирим серцем я!

Ерінна (все у більшому захваті)

Колиб його ти знала, ти б сказала:
„Ерінно, ти щасли́віша за всіх!“
Сам Адоніс не був би кращим навіть
Мого орла! Зевес та Аполлон
Йому дали красу з богами рівну,
Афіна хист, Діана рій достот,
А Ерос пал, Кипріда запалила
В його душі кохання до мене..
О, мій Фаон!

Сапфо.

Фаон?! (на бік) Та чиж один він?
(до Ерінни) Фаон... І ти не помилилась, ні?
Його зовуть...

Ерінна

Фаоном, всі Фаоном...

Сапфо

Не може буть!

Ерінна

Ти чула що, - скажи?

Сапфо

Не знаю... ні...

Ерінна

Чогож ти так дивуєш?

Сапфо (нервово)

Чий син він, чий?!

Ерінна

Він родом...

Сапфо

Звідкіля?

Ерінна

З роскішноі країни Арголіди...

Сапфо
Не чую я! Ти кажеш, він з Афин?
Ще прокажи..

Ерінна (здивована)
З країни Арголіди.
А батьком зве Епамінонда..

Сапфо
А!!!

Ерінна (перелякана)
Ти зблідла вся! ти падаєш?

Сапфо (хитаєть ся схоплюючись за серце)
Нічого...

Ерінна
Ти вся тремтиш?'

Еллинки (підтримуючи еі)
Що стало ся, скажи!

Сапфо
Сьогодня я.. така... щаслива й рада..

Ерінна
Але сльоза бренить на віях...

Сапфо (нервово, неначе спокійно і весело)
То
Од радости, Ерінно... О, мого
Не зрозуміть вам щастя... а воно..
Таке велике.. неосяжне.. (Спиняеть ся, але еі захоплює дух)
Любі
Ходіть у храм молитись... а мене
Лишіть саму. я з думками зібратись
Бажаю так...

Еллинки (входячи в храм)
Ходім!

Сапфо (припадае до скелі і тяжко ридае)
О, боги! О!!!

Еллинки (Чутно хор з храма a capella)
І коли Гімен величній
Підійма весільний світоч
І рука в руці тріпоче,
Будь прихильною до нас!

(Конець буде).

Людміла Старицька-Черняхівська.

Із переписки М. П. Драгоманова.

Подає М. Павлик.

Пок. М. П. Драгоманов дуже жваво переписував ся з найріжнійшими людьми, особливо земляками Ся переписка то не тілько матеріал до его біографії. — подекуди навіть важнійший ніж его печатні твори,— але й матеріал до історії русько українського руху за яких 30 років, матеріал капітальний і всесторонній, бо в руках М. П ча, можна сказати, сходили ся усі нитки русько-українського руху в Австро Угорщині й Россії. В переписці тій найде ся чимало матеріалу і для історії всероссійського і по части і всеславянського і навіть усеевропейського поступового руху, бо М. П-ч виходив своєю думкою і працею далеко поза границі Руси-України, популярізував і підносив еі імя перед просвіченим світом і переписував ся про еі справи з най виднійшими людьми того світа.

Зібрати й видати той матеріал увесь — на довго ще не буде змоги. Я було задумав оповістити на раз і в повні хоть переписку М. П-ча з Галичанами, — бо для поясненя теперішнього галицького руху і для дальшого его ходу воно найпотрібнійше, а з другого боку і галицьким корреспондентам не грозило би від того ніяке небеспеченство, бо всі відносини М. П-ча з ними найлегальніщі, що доказує ся далі і перепискою М. П ча в такій болючій справі як становище Поляків на случай війни між Австрією і Россією. Та із виданем самого галицького матеріалу діло йде пеняво, раз тому, що важко добути усі листи М П-ча до Галичан: богато з тих листів, особливо в початку 70-х рр. понищено, страха рада австрійська, богато листів і так не можна відшукати й добути від людей і товариств; важко добути від усіх Галичан і дозвіл печатати не тілько йіхні листи до М. П-ча, але й его листи до них. Нарешті й зібраного вже мною матеріалу галицького було би на кілька великих томів, а на видане йіх нема фондів (у мене на те всего 300 р.). Отже я поклав оповіщати переписку М. П-ча помалу, невеличкими групами, без огляду на сістему й хронологію, можливу тілько в такім разі, як би мати в руках увесь матеріал і могти его зовсім упорядкувати перед тим, нім починати печатати що-небудь.

Супротив того прихильникам памяти М. П-ча приходить ся поки що вдоволити ся і отсим невеличким, що можна зробити.

На перший раз даю переписку М. П-ча в справі польсько-руській.

1. Переписка М. П. Драгоманова з N. N., репрезентантом групи галицько-польських демократів.

(1888—1889)

Хиби виданя переписки М. П Драгоманова видно вже на отсім початку. Для поясненя суті устних переговорів М. П ча з групою галицько-польських демократів, т. є. про сподівану тоді війну між Австрією і Россією, я зважую ся подати тільки виривок із листу М. П-ча до Д-ра Т Окуневського, на котрого М. П ч указував тим демократам, та котрий, бачить ся, і не сходив ся з N. N. (тай галицько польські демократи. як видно, не дуже інтересували ся д. Окуневським, коли для них він навіть був помер). Більше про справу і людей ще не час говорити, навіть годі назвати корреспондента М. П ча (з огляду на Россію). За тим я не певний, чи тут зібрано усі дотичні листи. Міні по крайній мірі бачить ся, що М. П ч повинен був відповісти на лист N. N. із 20/III 1889, на се вказували би уваги М. П-ча в тексті того листу. (Чи М. П ч сповнив просьбу N. N. в тім листі, т. є. чи старав ся вплинути на вменшене ненависти р. газет до Поляків, сумніваю ся, бо та просьба несповнима, особливо в такім короткім часі та ще до того при тому, що рівночасно або й перше того треба би було вменшити й ненависть польської преси до Русинів, або ще радикальнійше: усунути причини обопільної ненависти). Між тим від д. N. N. я получив тілько орігінал остатнього листу М. П-ча до него, з 9 (21) октобра 1889. Передущий лист М. П-ча до N. N. я маю тільки в чорновій, найденій між паперами М. П-ча після его смерти. Для печати я позволив собі в тім листі поправити кілька правописних помилок М. П-ча, що писав ті листи незвичною собі правописю і через те узяв кілька букв із своєї української правописи.

Та не вважаючи на можливу неповноту і, можна сказати, на случайність отсеї переписки і самих взаємин між М. П-чем і польськими демократами, справа зачеплена тут, справа польсько-руських взаємин у Галичині й Россії, пояснена доволі основно, особливо з боку М. П-ча.

Після того, як була отся переписка, т. є. після 1889 р. в справі взаємин між Поляками і Русинами в Галичині, тай у складі обох боків дещо дуже перемінило ся. Як раз у рік після отсеї переписки настала славетна „нова ера“,—згода між Поляками і народовцями, против котрої М. П-ч так завзято мусів виступити і котра остаточно розбила народовців на два табори: прихильників польської шляхти й уряду (Барвінчукісти) і опозіцію (Романчукісти). З польського боку в тій угоді грали рішучу ролю і деякі польські „демократи“. Від тоді розложив ся і польський демократичний табор у Галичині: частина его явно стала реакціонерами, тай більшість его тепер збула ся і тіни демократизму. Не вважаючи на те справа польсько-руських взаємин у Галичині посунула ся по новій дорозі, про котру мабуть і не снило ся загалови польських демократів. У Галичині повстали селянські радікальні партії, руська і польська, між котрими встановила ся сама собою певна солідарність

виступів, розуміє ся, зовсім не для відбудованя Польщі по думці Поляків. До польськоі селянськоі партіі пристала радікальніща частина польських демократів. Повстане польськоі селянськоі партіі в Галичині преважне для руськоі справи: через ту партію Русинам дана змога почати порозуміне з Поляками далеко користнійше для руськоі справи, ніж через польську шляхту (як се робить Барвіньський і т в.) або й через загал дотеперішніх польських демократів. Згода між Русинами й Поляками в Галичині на грунті селянських інтересів і загальноі волі мала би рішучий вплив і на встановлене кращих взаємин між россійськими Поляками, бо вона і в россійській Польщі висунула би на перед польських селян, а польські селяне в загалі ніколи не підуть забирати руським селянам йіхні землі. Таким чином при перевазі польських селян у польськім руху польські заходи мусіли би ограничити ся на етнографічну Польщу та спаралїжувати на руських землях заходи польськоі шляхти і еі причеп, прихильників історичноі Польщі В купі з тим, бачить ся, вменшив би ся і польський сепаратізм супротів Россіі, хоть тут Полякам, звісно, вольна воля.

Значить, із повстанєм селянських радікальних партій у Галичині фактично сповнила ся частина бажань М. П-ча в справі польсько-руських взаємин, і сповнила ся в великій мірі від єго ж праці коло руськоі радікальноі партіі, після котроі стала організувати ся і польська радікальна партія. У Россіі, звісно, нема нічого такого і навіть нема яких небудь серіозних взаємин між Украінцями і щиро демократичними елементами польськими в Конгресівці. Між тим тепер хоть і не грозить війна між Австрією і Россією, а про те в Россіі справа польська стоїть далеко острійше, ніж 1889 р., бо загал Поляків дуже розчарований новим царюванєм, та розчаровані й збентежені й опозиційні елементи інчих народностів Россіі. Отут то й придатні слова М. П-ча про необхідність спільних заходів польських тай прочих опозиційних елементів против невільних порядків у Россіі — для перестрою еі в вільну федеративну державу. Деяку надію на вихід Поляків на сю дорогу дають слова в 1 ім листі N. N. до М П-ча, розуміє ся, коли с тим годять ся польські демократи в Конгресівці. Про сю справу треба би задумати ся особливо россійським Украінцям, та організувати ся і рости в силу, щоби в свій час не мусіти виступати против рішучих польських заходів на украінських землях спільно з деспотичним россійським урядом, як воно вже й було нераз.

20. VII. 1896. *М. П.*

Виривок із листу М. П. Драгоманова до Д-ра Т. Окуневського.

Montèes, Commune Ouches, Haute Savoie. 20. VII. 1888.

. . . .

Остатні часи були дльа мене роју несподіванностів. Можете собі вообразити, шчо до мене прийіздив делегатом один пан зі Львова від

польских демократів, шчоб умовитись про згоду на случај віјни межи Россіјеју і Австріјеју. Польаки б то (демократи) держатимуть сьа промови N—а, то б то, шчо тоді станутъ за Австріју, коли та стане отверто за Польшчу Вони бажатимуть: 1) јавноји прокламаціји австр. цісарьа до Польшчі 2) формованьньа з резервів галицьких польськоји арміји, 3) обіцьанку, шчо лівиј берег Вісли не перејде до Германіји. Хотьать пізнати наші умови. Ја дуже охолодив делегата, сказавши, шчо не вважају себе в праві зовсім говорити від галичан, котрих справа перш усього торкајеть сьа, а далі шчо в Россіі не можу вказати на легіони і т. п А до того, коли ја не можу допустити і в думці, шчоб увесь наш край до Ставропільшчини міг відорватись від Россіји, то мені мајже індіфферентні випадки віјни з территоріального боку. Віјна інтересна мені тільки з того боку, чи викличе вона по собі (або шчо менше можливо, перед собоју) рух до реформ в Россіји. На такиј случај у мене јесть своја программа (ја дав јому В. Спілку), дльа котроји інтересно ј згода з польаками. Тај у загалі інтересно б виробити згоду з польськоју демократіјеју— на всьакиј случај, а не дльа самоји тільки пригоди віјни, котроји може ј не бути Згода мусить обніматп — умови праці дльа добра крајів і народів, праці шчоденноји, прозајічноји.

Делегат був розумнішчиј, ніж можна було ждати. Реальні обставини Россіји в загалі, а нашоји справи специіально јому мало звісні (јому напр. ново було, шчо мајже увесь укр.-фільскиј рух і доси стоїть на лівобережцьах та новороссіјцьах, котрим специіально польські державні справи далекі). Але він слухав з інтересом, не показав звичајного галі. польакам дикого страху перед Москвоју ј обіцьав, розваживши добре над В. Спілкоју, написати мені своји думки. А коли він спитав, з ким би з галичан міг би він переговорити, то ја вказав јому на Ваш кружок (організаторів вічів) і дав Ваш адрес. Може шчо ј вијде доброго з таких розмов, звісно, не зараз, а згодом. Будьте ласкаві, напишіть мені, шчо случить сьа в ціј справі.

. . . .

I-ий Лист N N. до М. П. Драгоманова.

Szanowny Panie Profesorze!

Program Pański, wypowiedziany tak w broszurze »Wolnyj Sojuz“, jak skreślony przez Szan Pana przy ostatniem naszem widzeniu się, był przedmiotem obszernych i nader poważnych dyskusyj w gronie naszych przyjaciół politycznych. Nie będę ich Panu powtarzał, gdyż w takim wypadku nie list, lecz broszurę musiałbym napisać. Powiem tylko, że wynik ropraw był nastęрujący:

Przedewszystkiem z całą szczerością musimy oświadczyć, że zastrzegamy się przeciw słowom Pańskim, tyczącym się przyszłości Polski. Tysiącletnia przeszłość nasza daje nam prawo, a zarazem nakłada

obowiązek dążenia do niepodległości. Mamy to przekonanie, że ścisłe tylko współdziałanie Polaków i Rusinów na zasadzie „wolni z wolnymi, równi z równymi“ może oprzeć sie tak nawale germanizmu, jak i rosyjskiego panslawizmu. Nie zgadzamy się więc na ostateczny cel Pańskiego programu, dla nas bowiem Rosya federacyjna nie jest ideałem naszych usiłowań politycznych. Natomiast chętnie przyznajemy, że taki ustrój państwa rosyjskiego zapewniłby Polakom cały szereg nader ważnych korzyści i wielce ułatwiłby nam spełnienie naszych pragnień najgorętszych. Tak więc jakkolwiek różnimy się z Panem co do celów ostatecznych, to jednak jesteśmy najmocniej przekonani, że w pracach dzisiejszych a zapewne i w najbliższej przyszłości podejmowanych mogą Polacy i Rusini pójść razem, wspierać się nawzajem i ułatwiać sobie walkę z wspólnymi nieprzyjaciółmi. Łączność ta będzie tem trwalszą i silniejszą, iż najzupełniej zgadzamy się z zdaniem Pańskiem, że wszelkie reformy i urządzenia należy oprzeć z jednej strony na podstawie samorządu, z drugiej zaś na jak najszerszych zasadach demokratycznych

Nierównie trudniej odpowiedzieć na zapytanie, w jaki sposób tę akcyę wspólną należałoby zainicyować? Książka Pańska „Wolnyj sojuz“ nie może posłużyć za punkt wyjścia, gdyż podniesienie jej w prasie polskiej w chwili obecnej było by z jednej strony przedwczesne, z drugiej spóźnione. Przedwczesne, ponieważ w Rosyi wcale stosunki nie układają się w ten sposób, ażeby program przez Szan. Pana skreślony mógł mieć teraz znaczenie aktualne; spóźnione z powodu, że dziełko to wyszło w r. 1884 i wówczas już „Reforma“ i inne pisma polskie podały treść jego i rozbiór. Rozpoczęcie akcyi wspólnej w wysokim stopniu utrudnia nadto znane Szan. Panu postępowanie przywódców rusińskich w Galicyi, jako też ton dziennikarstwa rusińskiego, które przeciw wszystkiemu, co polskie, występuje z nieubłaganą, a częstokroć śmieszną nawet zajadłością. Szczytem zaś niezręczności pod tym względem była znana Panu zapewne odezwa, zwołująca ostatni wiec rusiński, która nawet w najbardziej pojednawczych kołach polskich najfatalniejsze sprawiła wrażenie W chwili obecnej więc podjęcie tego rodzaju akcyi byłoby wprost niemożliwem. Prędzej lub później jednak minie to wrażenie, a wówczas nadejdzie (перечер нуто: „chwila“) pora stosowna do zawiązania rokowań z partyą ukraińską, które zwłaszcza, gdyby Szan. Pan podjął się pośrednictwa, niewątpliwie doprowadziły by do pożądanego porozumienia, jeżeli nie we wszystkich sprawach galicyjskich, to przynajmniej w kwestyi przyszłych reform wewnętrznych w Rosyi i agitacyj w tym celu podejmowanych. Z tego też powodu pragniemy, aby stosunki pomiędzy nami zawiązane, pomimo dzisiejszych warunków niepomyślnych, utrzymały się na przyszłość i jak najbardziej utrwalały, niewątpiąc, że dobre porozumienie pomiędzy nami dla stron obydwóch doniosłe i nader cenne może sprowadzić następstwa.

P. Teofil Okuniewski, z którym miałem porozumieć się w wiadomej sprawie, od dłuższego czasu już nie żyje. Przy tej sposobności ośmielam się przypomnieć Szan. Panu łaskawie uczynioną mi obietni-

cę przysłania kilku numerów pisma „Samouprawlenie.“ Tak posyłkę tę, jak listy do mnie raczy Szan. Pan rekomendować.

Zasyłając Szanownemu Panu wyrazy najszczerszego szacunku i poważania, ściskam najserdeczniej dłoń Pańską.

We Lwowie 5. XII. 1888. N. N.

(Adres: N. N.)

І-ий Лист М. П. Драгоманова до N. N.

(Женева, 1889, в другій половині января або в поч. февраля – М. П.)

Wysokopoważnyj Dobrodiju!

Prostit’ ščo pyšu Wam trochy pizno. Na te bylo bahato rezoniw: choroba očej, wyjizd dočky do Bulgariji, očekanie widpowidi z Halyčyny i t. d.

Počnu z toho, ščo ja duže radyj Wašomu lystu. Sam ja ne pysaw Wam tilky čerez te, ščo perše pidžydaw, ščob pojawylaś programma Prawdy (u L’wowi), kotru redaktory poprochaly napysaty mene. Ja chotiw pokazaty Wam na tu programu j poprochaty Was skazaty Waš sud pro tu jeji častynu, kotra priamo tyčytśa do tych spraw, ščo my obhoworiuwaly. Ta druk Prawdy spiznywś, a dali meni wyjawyloś, ščo nawriad sama redakcija jeji doderžyt śa teji programmy. Do toho j polśka pressa ne zwernula na neji uwahy, tak ščo ta programma ne može maty teper praktyčnoji, partijnoji ważnosty i koly ja teper prošu Was podaty pro neji Was sud, to chyba tilky dla budučoho

Z powodu Wašych slow pro[1]) Wilnu Spilku skažu, ščo pro neji wlasne ne bylo ničoho w halyćkij pressi пропуск назви якоісь польськоі газети. — М П.) tilko pro analogičnu programmu „Земскаго Союза,“ w kotrij ne bulo ni pro polśku, ni pro ukrajinś(k)u sprawu.

Waše principialne zastereženie pro nemožlywist’ dla polakiw zrektyś ideji pownoji (deržawnoji) nezależnosty Polšči ja predwydiw. Ta ja dumaju, ščo teper nacionalni sprawy w Rossiji (a može j ne wodnij Rossiji) treba rišaty analityčnym (tymčasowym) sposobom, a ne sintetyčnym (principialnym). Praktyčno sprawa polśka w Rossiji zwodytśa do toho: čy zhodiatśa pol’aky wziaty dolu w agitaciji za reformu Rossiji z deržawy absolutno-centralistyčnoji na liberal’no-decentralizowanu, — czy ni? Na te možna skazaty: de ž ta agitacija? Ja skoro pošlu Wam

---

[1]) перечеркнуто: „Za Waš sud pro“

osibnu praciu, w kotrij ohliadajetśa istorija liberal'noji agitaciji w szliachetśkych i zemśkych sojmach w Rossiji z 1858 do 1883. Wy pobaczyte, ščo ta agitacija rosla i teper wona zatychla, — a ne wmerla, — i pry peršij nahodi wyplywe dužčoju, niž bulo. Ja b duže buw radyj, koly b mij istoryčnij ohliad buw donesenyj do polśkoji pressy j wyklykaw tam diskussiju pro wsiu ciu sprawu. Ja*) pewnyj, ščo spilna agitacija po wsich prowincijach Rossiji za programmu, wže wytworenu w rossijśkych zemstwach, to b to za wol'nist' osoby j samouprawu prowincialnu po pry wsederžawnij reprezentaciji, mohla by dowesty do reformy Rossiji, pry kotrij najholowniščí potreby wsich nacij seji deržawy buly b zadowolneni po krajnij miri na jakyjś čas, w tim čysli j potreby polakiw. W uśakim razi, jak ja wam kazaw, ja ne baču inšoji programmy napr. dla ukrajinciw w Rossiji, a najhariaciščí polśki awtonomisty zhodžujut'śa, ščo sami polaky, bez ukrajiniciw, ne zdolajut' dobytyś wolnośti dl'a wsich krajiw, kotri wchodyly w staru pol'sko litowśko-ruśku deržawu. Po za toju programmoju možlywe chyba widorwanie wid Rossiji „Ko(n)gressiwky," ta ž čy ce b zadowolnylo pol'akiw „zachidnych gubernij" i čy ne bylo b ce dl'a rossijśkoho uriadu signalom dl'a eksterminacijnoji polityky proty pol'akiw w tych guberniach? i čy ne pidperly b tu polityku ne til'ko moskali aj plebejśki narody tych gubernij, nawit' kolyb Rossija, powijni, kotra b widorwala wid neji Kongressiwku, stala j konstitucijnoju? Ce odno prymušuje pol'akiw dobre obradyty možlywist' wyrobu wserossijśkoji liberal'no-awtonomnoji programmy, pered tym jak richuče (pишучe) podaty holos za separatyzm.

Moja dumka taka, ščo j w Halyčyni teper treba staty na analityčnyj grunt, napr. pol'akam, kotri chot'at zhody z Rusynamy, treba postawyty programmu tych praktyčnych ustupok, kotri wony uważajut' teper možlywymy daty, czy trebowaty dl'a halyćkych rusyniw, jak demosu i naciji, -programmu osnowanu na stysło krajewim grunti, bez uśakych zarannich rišeńń spraw dal'šoho budučoho i bez ohl'adiw w istoryčnu starowynu wsijeji Polšči i Ukrajiny. Koło takoji programmy mohlo b zorganizowatyś polśko-ruśke demokratyčne towarystwo, w rodi toho, ščo projektuwaw Kur Lwowśki.

Teperišni časy pered wyboramy sojmowymy prydalyś by do počatku takoho towarystwa. Ale ja mušu skazaty Wam, ščo ja duže skeptyčno dywl'uś na bezposeredni rezul'taty takoho towarystwa wzhl'adno najblyzčych wyboriw i takoji ž sojmowoji kadenciji. Sprawa ce duže nowa, ščo b za neji stalo bohato ludej i z pol'akiw i z rusyniw. Polśkym členam (переч. „Polakam") towarystwa treba b bulo richuče rozirwaty z bilšnistiju teperišnioji p. (olśkoji) nacion. partiji. Rusynam trudno bulo b prystupyty do nowoho towarystwa, nawit'

*) перечеркнуто: Moja dumka taka, sco j u Halyčyni treba postawyty polśko-ruśku sprawu też na grunt analityčnyj: wystawyty programmu praktycznych ..

koly b wony buly menše zaslipleni starymy idejamy j zwyčkamy. Rusynam teper samym treba wyrobyty swoju analityčnu programmu, kotra b položyla kineć swarkam miž jichnimy partiamy: moskwofilskoju i ukrajinofil'skoju. Otže miž moskwofilamy j polakamy nabraloś stilky (переч. „nezhody“) antipatij čerez wynu oboch storin (переч. „taboriw“) ščo pro jaku nebud' skoru zhodu miž nymy teper škoda j dumaty, napr. pro te, ščob polaky zhodylyś holosuwaty za kandidata, kotroho postawyt' hurt moskwo lskyj choč by zhidno z ukrajnofilamy. Protywno. pol'aky potrebuwaly by, ščob ti rusyny, kotri chot'at' zhody z nymy, rozirwaly b uśaki zwjazky z moskwofilamy. Ja dumaju tak čerez te, ščo dosy ne bačyw pol'aka, kotryj by zhodywś na te, ščob nacional'ni spory miž Rusynamy zalyšyty samym rusynam.

Čerez ce wse wystup nowoho polśko-ruśkoho towarystwa nawit' u sprawi wyboriw maw by teper til'ko teorityčnyj charakter — počatku diskussiji pro nowu programmu, choč ja dumaju, ščo j to malo by welyku wahu, jak počatok.

Obertajuś teper specialnišče do teji časty Wašoho lystu, w kotrij Wy bažajete moho poserednyctwa Ja b duže buw radyj uziaty dol'u w diskussijach nad nowym towarystwom i jeho programmoju, napr. jak by meni dano bulo misce dl'a kil'koch statej w N. Reformi abo Kur. Lw. Ale nawr'ad mih by ja staty praktyčnym poserednykom dl'a umow miž Wamy j jakymy nebud' (переч. „halyčan“) hal. rusynamy, ščo majut' teper wpływ sered swojich politikiw. Ja — duže persona ingrata ne tyl'ko dla mos(k)wofiliw, a j dl'a patentowanych narodowciw. Nawit' ti z ostatnich (переч. „nych“), kotri trochy prychyl'ni do mene, uważajut' potribnym widchryščuwatyś wid mene, koly jim moskalofily abo nowi sw'atojurci zakynut' solidarnošt' z takym čortom, jak Dr-w. Dejaka idejna solidarnost' u mene je tylko zowsim z molodymy l'udmy sered Lwiwśkych akademykiw, ta sered „molodšych narodowciw“ na prowinciji. napr. z takymy, jak Teofil Okuniewskyj, kotryj žyje, ale perebrawś v Černiwci, de zajmajet'śa adwokaturoju. Ta ci prowincionalni narodowci, choč daleko rozumnišči j oswitnišči, niž lwiw(w)śki, malo zorganizowani j zwykly duže ohl'adatyś na L'wiw w uśakij praktyčnij sp r)awi. Nawr'ad ja mih by pomohty z widsi do jich organizaciji j wychodu na wlasnu, nowu dorohu, tym pače ščo najblyžčyj do mene čolowik perejšow na Bukowynu.

W uśakim razi ja ne widrikajuś wid poserednyctwa, kotroho wy bažajete i prošu Was pr'am(o) skazaty, ščo ja mušu zrobyty.

Oś moji dumky pro wsi sprawy, pro kotri Wy pyšete. Prostit', koly wony pokažut' śa Wam zanadto skeptyčnymy j cholodnymy. Ja najhar'ačišče bažaju toho ž samoho, ščo j Wy, to b to zhody polakiw i rusyniw dla obopilnoho dobra j perš uśoho dla wol'nosty, ale w mene može inši pohl'ady na sposoby do toho. čerez te, ščo ja bačyw i baču pered soboju j na wkolo inši facta. Ja woliju lipše ne dohodyty wam, niž buty neščyrym.

Duže prošu Was peredaty moji prywitańńa Wašym towaryšam, wid kotrych Wy prywozyly litom lysty i w uśakim razi wiryty naj-

bilšij simpatiji, jaku ja wynis do Was jak z Wašoji wizity. tak i z Wašóho łystu i mojomu ščyromu bažańňu, ščob naši wzajemyny na tomu ne skinčylyś.

M. Dragomanow.

2-ий лист N. N. до М. П. Драгоманова.

We Lwowie 20. III. 1889.

Szanowny Panie Profesorze!

W ostatnich tygodniach tak byliśmy zajęci różnemi sprawami, iż dziś dopiero na list Pański mogę pospieszyć z odpowiedzią.

Zaczynam od programu „Prawdy". który w kołach polskich bardzo dobre sprawił wrażenie. Napisany jasno, trzeźwo, z zmysłem prawdziwie politycznym, nieskończenie przewyższa on wszystko, cokolwiek z pism tego rodzaju wyszło dotąd z obozu rusińskiego. Stosunek narodowości polskiej do rusińskiej traktowany rozumnie i sprawiedliwie, a na szczególne uznanie zasługuje stanowcze potępienie antagonizmu Polaków z Rusinami Dodać tylko należało, że nietolerancya jest nietylko po stronie polskiej, co więcej, że obecnie w prasie polskiej jej prawie niema a w rusińskiej objawia się częstokroć w sposób nader namiętny Zgadzamy się również na wypowiedziane w nim zasady demokratyczne jako też przyjęcie za podstawę działania obronę obydwóch narodowości. Na to wszystko zgoda najzupełniejsza lecz wyznać musimy zarazem, że jest to tylko program na chwilę obecną że co do najbliższej przyszłości[1]) nie ma w nim nawet najlżejszych wskazówek. Jest on bardzo dobry i zręczny w pismie politycznem, ale uważalibyśmy go za niewystarczający, gdyby miał posłużyć za podstawę do porozumienia się naszych stronnictw i ułożenia ich wspólnej akcyi.[2])

Jeżeli z przyjemnością i najszczerzej możemy przyklasnąć programowi Pańskiemu, ogłoszonemu w »Prawdzie« to natomiast nie moglibyśmy (перечеркнуто автором: »się zgodzić» — М. П.) uznać za rzecz stosowną zawiązania już dziś polsko rusińskiego Tow. demokratycznego, jak to w swoim czasie zaproponował »Kuryer Lwowski«. Sądzimy bowiem, że przedtem należy odpowiednio przygotować opinię publiczną tak w obozie polskim jak rusińskim i że zawiązanie takiego towarzystwa może być dopiero jednem z dalszych[3]) ogniw w łańcuchu

---

[1]) Слова „program na chwilę obecną" i „najbliższej przyszłości", пок. Др-ов підчеркнув синім оливцем. — М П.

[2]) Слова „ich wspólnej agcyi" М П-ч підчеркнув оліврцем і з боку написав „jakiej ?" — М. П.

[3]) Слова „dalszych" і переднє „przygotować" підчеркнуто Др-вим. — М. П.

tych prac, które nam wspólnie podjąć wypadnie. Nie wydały nam się też wcale sceptycznemi poglądy Pańskie, wypowiedziane o stosunkach tutejszych, przeciwnie uważamy je jako odznaczające się trzeźwością i dokładną znajomością rzeczy. I z tego to powodu nie zdaje nam się, abyśmy już przy najbliższych wyborach sejmowych mogli jawnie wystąpić jako sprzymierzeńcy. Wystąpienie to było by przedwczesne, a jako takie tylko szkodliwie mogło by oddziałać na dalszy ciąg akcyi naszej. Przedtem należy koniecznie stosownie przygotować opinię publiczną i to właśnie jest jedną z tych spraw, w której dziś już upraszamy Pana o pośrednictwo.

Prasa polska od dłuższego czasu już traktuje żądania Rusinów bardzo poważnie, a w znacznej części nawet, jak n p »N. Reforma« i »Kur. Lwows.« z wielką życzliwością. Niestety czegoś podobnego nie możemy powiedzieć o zachowaniu się dziennikarstwa rusińskiego w sprawach polsko-ruskich lub choćby czysto polskich. Pisma te tak wielką odznaczają się przeciw nam zaciekłością, iż śmiało możnaby twierdzić, że żyją tylko antagonizmem względem wszystkiego, co polskie, że są nierównie bardziej anti-polskie, niż rusińskie. Nie masz skargi ani żądania (nieraz zresztą i najsłuszniejszego), któreby prasa rusińska wypowiadała, nie obwiniając o to w s z y s t k i c h P o l a k ó w, bez zjadliwego szyderstwa i objawów największej nienawiści do narodu naszego i przeszłości naszej. Takie postępowanie wywoływa rozgoryczenie przeciw Rusinom w p tryotycznych kołach polskich, a nam wszelkie śmielsze wystąpienie czyni wprost niemozliwem. Pierwszym więc warunkiem jakiejkolwiek wspólnej akcyi naszej na szersze rozmiary jest stanowcza zmiana tonu dziennikarstwa rusińskiego względem nas. Wszak publicyści rus. mogą walczyć o prawa swej narodowości i bronić się przeciw nadużyciom władz[1]) austryackich, nie zwalając ich win na Polaków w ogóle, a nawet nie identyfikując dzisiejszej większości sejmu galic z całym narodem polskim Najsłuszniejsze przedstawienia i uwagi z naszej strony czynione żadnego skutku nie odniosły i dla tego to przedewszystkiem w tej sprawie prosimy Szan Pana o pośrednictwo[2]). Wybitne stanowisko Pańskie a nadto wyższe po nad wszelkie podejrzenia o jakiś niewłaściwy polonofilizm daje Panu zupełną swobodę działania pod tym względem. Jesteśmy najmocniej przekonani, iż tylko głos Pański (czy to zwrócony bezpośrednio do redakcyj pism rusińs.[3]) w Galicyi, czy też za pośrednictwem Pańskich stronników tutejszych), może przekonać publicystów rus., że taką taktyką czynią najzupełniej niemożliwem porozumienie się z stronnictwem demokr. pols. a pośrednio i własnej sprawie niemałą szkodę wyrządzają.

---

[1]) Слова від „władz“ майже до самоі дальшоі точки підчеркнуті Драгомановим. — М. П.

[2]) Слово „pośrednictwo“ підчеркнуто Др-вим. — М. П

[3]) Слова „redakcyj pism rusińs.“ підчеркнуті Др-вим — М. П.

Praca Pańska o ziemstwach i agitacyi liberalnej w Rossyi w przekładzie pols. drukuje się obecnie w „Kur. Lwows.“ Zwraca ona na siebie powszechną uwagę i prawdopodobnie wywoła dyskusyę w tej sprawie.

Ustępy z artykułów „Dzien. Pols“ i „Gaz Nar.“ o dziełku Pańskiem „Wolnyj sojuz“ posyłam równocześnie z tym listem pod opaską. Równocześnie pojawiło się o nim także sprawozdanie w „N. Reformie.“

Najserdeczniej dziękujemy Panu za łaskawie przysłane nam numera »Samouprawlenia« i upraszamy o numer 3-ci

Pomimo tak długiego milczenia naszego wierzaj nam Szanowny Panie, że wielce cieszymy się z zawiązania naszych stosunków, nie wątpiąc, że prędzej lub później obydwom narodowościom oddadzą one pewne usługi. W tej nadziei i zasyłając Panu najserdeczniejsze pozdrowienie od wspólnych naszych znajomych, łączę wyrazy najszczerszego poważania.

N. N.

2-ий Лист М. П. Драгоманова до N. N.

Софния, Капанска улица 9 (21) Octobre 1889.

Wysokopoważnyj Dobrodiju.

Dawno wże ne maw ja od Was zwistky, to j nadumawś oce napysaty Wam.

Mene najbilsze interessuje, jaku fazu prybraly teper ti reczi, pro kotri my z Wamy rozmowlały j perepysuwalyś. Ostatni pryhody piszly ne zowsim tak, jak my, abo prynajmnij ja, proponuwaw, ale, dumaju ja, ne tak to wże j daleko od toho szczo ja czekaw. Rozumiju ostatni wybory w kotrych i z polskoji i z ruskoji storony wyjawyloś i bilsze praktycznosty, a podekudy j poczatky rozumnoji solidarnosty. Miż ynczym tak bulo w tomu okruzi, de wybranyj pryjatel mij Dr. Theophil Okunewśkyj, kotroho ja torik rekomenduwaw Wam.

Tepera win u L'wowi, i Wy, koly choczete, możete z nym porozumityś. Ja spodiwajuś, szczo z neho wyrobyt' sia surioznyj politycznyj dijacz w Halyczyni.

Ja teper, jak baczyte, w Sofiji. i stilky maju roboty po katedri (Istorija), szczo dla druhoho majże ne zostajesia czasu.

Chotiloś by, prynajmnij poky trochy wporajuś, chocz ne porwaty zwiazok z tym switom i z tymy interesamy, kotrymy zajmawś dosy. Proszu j Was ne zabuwaty mene j ne lyszaty z swoho boku bez zwistok, a ja z swoho boku duże budu radyj, koly czym nebud' zmożu posłużyty Wam.

Z welykoju poszanoju zostajuś Wasz szczy(ry)j prychylnyk

M. Dragomanow.

НАШ АЛЬБОМ.

Весняні станси.

I.

Весна, Весна! землею і водою
Весела вість несесь під небеса!
Було́ колись і я радів весною,
В душі надія родилась нова.
Тепер однак, де літо вже за мною,
Міні найкрасше го́дить ся зима:
Природа спить — і я би рад уснути,
Щоб болю жадного вже більш не чути.

II.

Весно́ моя, ти пташко сизокрила!
Куди то я з тобою не літав?!
Хоч ти нераз і босоніж ходила
І голод-холод гірко допікав,
То ти мене втішала, говорила:
Пожди часок, ще будеш панував!...
І панство є; та я б за нього нині
Давну́ взяв долю — в латаній свитині.

III.

Весна! луги сияють скрізь квітками...
І я весною всякі квіти мав:
Дружби, любви — і повними руками
Я щедро їх довкола розкидав;
Усі пішли з весняними гадками,
Один міні любисток лиш остав.
Сей квіт один я заховав у себе,
Сей я зберіг, Україно, для тебе.

IV.

Моя ти Музо, що мене носила
Нераз до звізд! і нині ще, подай
Міні свої далеконосні крила,

Облетимо навколо рідний край!
Бач, і до нас весна вже загостила,
Подивимось на наш весняний рай,
Підслухаєм, чи справді то на вéсні
Сни людські так чарівні і чудесні?

V.

Ось панський двір: загляньмо на часину!
В сальоні пан спиває чаю вар,
Та журить ся, як тут „убити" днину.
Аж ось на двір годований квестар
Зайіхав возом по свою данину:
По дріб, муку та всякий божий дар
Зрадів аж пан, веде ґого в комнати,
А віз велів добром усім напхати.

VI.

Не встиг панок наш ліпше роздивить ся,
Бо в сінях хлопчик, сúрота, стояв,
Побачив пан, з досади аж трусúть ся:
„А ти чого? — „Та я-б на службу став..
Прийміть або чим дайте поживить ся,
Бо передновок, голод в нас настав".
А пан як гукне: „Що се за голота?!
Прогнати зараз дранте за ворота!"

VII.

З квестарським возом враз гостинцем гнали
Вози ще й інші в те саме село;
Се секвестратора в село зсилали,
За дачку хлопське грабити майнó.
Під вечір ті вози назад вертали,
Добитку в них повнісенько було:
В квестарськім з ласки припаси всілякі,
А в секвестрáторських здобуток драки.

VIII.

Празничний день! Святоі Тройці свято!
Ударив дзвін — у храм збираєсь люд,
Щоб свято се достойно зустрічати.
Знов бовкнув дзвін — в село найіхав суд*).

*) У нас то дуже часто лучае ся, що і в найбільші наші свята покликують наших селян або і міщан до староства, суду або і до „польського бецирку" або зйіжджають урядники в свята таки в село або до місточка на переведене якого діла. (Прип. Авт.).

За лихву банкову́ ліцітувати
Мізерію хлопів, гіркий йіх труд!
Все спродали: кому грунтець, хатину,
А другому й останню худобину!

IX.

А нумо, Музо, йдім ще подивить ся
До „świętej karczmy“*)! що то діесь там?
Чого се там народ наш так глотить ся?
Се жид „на засів“ зичить мужикам
По чвертці збіжа — бо весна кінчить ся.
Тож, хлопе, ти працюй тепер! бо там:
За чвертку ту тра бу́де шість віддати...
Та й хто ж би мав на жида працювати?

X.

Буде́, вже Музо, з нас! досить, верній ся!
Вже бачили доволі ми добра́!
То вжеж хіба і дальше не дивім ся,
Яка то в нас хороша страх весна!
Тай ліпше мож' до осени проспім ся,
То чей же лучша буде хоч вона.
Так бу́демо усе пів року спати,
Аж в осени діжде́м ся благодати.

Писано в іюні. 1895. **Столярченко.**

Зівяле листе.

I.

Сипле, сипле, сипле сніг...
З неба сіроі безодні
Міріадами летять
Ті метелики холодні

Одностайні мов жура,
Зимні мов лихая доля —
Присипають все життя.
Всю красу лугів і поля.

---

*) Так на правду назвав був корчму в Галицкім соймі один посол шляхтич. (Пр. А.).

Білий килим забутя,
Одубіння, отупіння
Все покрив, стискає все
До найглибшого коріння.

Сипле, сипле, сипле сніг.
Килим важче налягає,
Молодий огонь в душі
Меркне, слабне, погасає.

II.

Коли студінь потисне,
Не хвилює вода не блищить;
Коли лямпа розприсне,
То і світло еі не мигтить.

Коли струна порветь ся
То від неі музики не жди;
Так і пісня не ллеть ся
Під вагою турбот і біди.

III.

Як віл в ярмі, оттак я день за днем
Свій плуг тяжкий до краю дотягаю;
Немов повільним спалююсь огнем,
Та ярко бухнуть сили вже не маю.

Замерли в серці мріі молодечі,
Ілюзіі криниця пересхла;
Рівкі, сухі моі зробились речі,
Пора худого жнива надійшла.

Худеє жниво! Сіялось мабуть
За мало й не найкрасшоі пшениці...
А час не ждав! Холодні зливи йдуть,
Важку ворожать осінь нам зірниці.

IV.

Хоч ти не будеш цвіткою цвисти,
Левкоєю пахуче-золотою,
Хоч ти пішла серед юрби плисти
У океан щоденщини й застою,
То всеж для мене ясна, чиста ти,
Не перестанеш буть мині святою,
Як цвіт, що стужі не зазнав ні спеки,
Як ідеал все ясний—бо далекий.

Я понесу тебе в души на дні
Облиту чаром свіжости й любови,
Твою красу я переллю в пісні,
Огонь очей в дзвінкії хвилі мови,
Коралі уст у ритми голосні;
Мов золотая мушка в бурштиновий
Хрусталь залита в нім віки трівае,
Цвистимеш ти, покіль мій спів лунае,

Іван Франко.

На італіянський мотів.

Гук веселий карнавала,
Регіт, співи серед ночі...
Все умовкло, все затихло,
Рим закрив веселі очі.

Він прокинув ся у ранці
Під сумні, поважні двони;
Богомільнії сіньори
Поспішали до Мадонни.

Он чернець сидить і тихо
„Pater noster" він читае
І понуро па прочанок
Із віконця поглядае.

Підійшла до сповідальні
І упала на коліна
Бліда, гнучка мов лілея
Чорноока сіньоріна

„О спаси мене, мій падре!
На тебе моя надія.
Mea culpa, mea culpa!
Чи простить свята Марія?"

І вона йому на вухо
Щось тихесенько сказала,
І сльоза з очей горячих
На холодний мармур впала.

„То була одна хвилина!
О мій падре! як згадаю,

Плачу, плачу і сумую,
І вернуть єі бажаю!“

„Затремти-ж гієно, пекло!
Ти річей моіх жахай ся
Сатано, що гріх посіяв!
Зараз, грішнице, покай ся!“

Так хотів чернець сказати,
Та згадав — неначе вчора
На його дивилась пильно
Теж коханая сіньора.

І світив чудово місяць
І чудово сьяли зорі.
„О, щасливая година!“
Він сказав тоді сіньорі.

В молодих очах надія
І кохання розцвітало...
То була одна хвилина,
Далі.. далі — все пропало!

Він давно забув сіньору
І вона його забула,
І щасливая година
Мов чудовий сон минула.

А тепер в старечім серці
Знов воскресла та хвилина.
Він мовчить, забув всі речі:
Теж умовкла й сіньоріна.

Гріх, гієна, пекло. кара
Він усе перебірає,
А уста єго німіють, —
Що сказати — сам не знає.

Хто щаслив був хоч хвилину,
Той ніколи не забуде.
„Хай простить тебе Мадонна
І Господ за гріх не суде!“

Одарка Романова.

Робітницький і революційний рух в Россії.

В остатні пятнадцять літ у Россії поряд з найлютійшою політичною реакцією йшов ненастанний економічний розвій, відбувала ся революція всіх суспільних відносин Олександер III, типовий тіран і сістематичний реакціонер і не подозрівав, що его політика провадить до цілковитого збуреня всіх підстав єго держави. Йому не довелось діждати ся консеквенцій єго урядованя; з ними буде рахуватись єго наслідник. Усі фінансові реформи підчас остатнього царюваня були направлені виключно на витворенє великоі продукціі і капіталізму, а ті остатні нерозлучні з міським і сільським пролетаріатом. Правда, в Россії повстає нова економічна і соціальна сила — российське купецтво і фабриканти, котрим вигідні царський деспотізм і самоволя. Одночасно великі гурти российськоі інтелігенціі дуже бистро буржуазять ся і дбають тільки про свої особисті користі, але в решті йіх політична свідомість чим раз більше заострюєть ся. Революційна частина інтелігенціі приходить до переконаня, що вона не може провадити боротьби на власну руку, бо політична боротьба — діло кляс, а вона не складає окремоі кляси, а може бути тільки репрезентанткою одноі з істнуючих в державі економічних кляс. Висовуєть ся завданє оперти діло революціі на інтересах робітників, пролетаріату, сього вічного революціонера, і сполучити йіх у нерозривні звязки Коли народничество перестає бути революційним, бо з заступників усіх покривджених і бідних в загалі воно стає репрезентантом дрібноі буржуазіі і все більше йде на уступки і компроміси з урядом, з інтелігенціі виступає новий рух. Представники его не тільки самі отверто кажуть, що вони борють ся за права і добро робучоі кляси, а сі остатні вони можуть вибороти тільки дорогою революціі насамперед політичноі, але і других накликають покинути лицемірство, зняти маски і отверто сказати, за чіми інтересами вони стоять Одночасно ліберальний напрямок в висших кругах суспільности ненастанно плитшіє, ще міцнійше відражає нас своім недоумством, але й з елементарною силою він громадно росте в шир і захоплює найріжнороднійші елементи.

Не менші зміни заходять в самій робітницькій клясі. Що матеріальний стан российського робітника дуже нужденний, усім звістно; але не кождий знає, як він добиває ся красшоі долі. Рух тут починаєть ся властиво з повноі свідомости, де шукати економічного поліпшеня, і з переконаня про спільність інтересів усіх робітників у боротьбі з фабрикантами за висшу платню і коротший робучий день Але робітникам ще бракує ясного зрозуміня властивостей йіх положеня в суспільности і в державі. Головним проявом руху суть страйки Вони ще не мають спеціально соціалістичноі барви, але в сих випадках рішає один момент, і з економічного повстаня витворюєть ся політична революція. Статистику страйків у Россії веде департамент Торговлі и Мануфактур при Міністерстві фінансів, але ті відомости тримають ся в глубокій тайні, і ми хотячи подати головні факти бодай за остатній рік, му-

симо обмежити ся недокладними і неповними звістками з газет і переказів.

На перші місяці 1895 року припадає страйк робітників у Петербурській гавані (пристані), в котрому брало участь 800 людей. Він був звернений проти надто довгого тривку робучого дня і скінчив ся побідою робітників. Але велика частина страйкуючих по закінченю страйку була поліцією видалена з Петербурга. Одночасно вибух і також скінчив ся удачно страйк в Міньску на залізнодорожних варстатах, де 400 робітників протестувало проти плаченя вкладок до позичкової каси, з котрої вони не діставали позичок. В квітні на величезній бавовняній фабриці в Ярославі застрайкувало з поводу зниженя робучої платні 10.000 робітників. Очевидці вихваляють ще ніколи не видану серед российських робітників єдність, спокій і витревалість, котрі панували підчас сего грандіозного страйку. Провокаційне поступуванє уряду привело до бійки і різні. Як звісно, новий цар прилюдно дякував своїм військам за те, що вони так хоробро вбивали своїх братів і єго підданих. Ся царська подяка тодіж була офіціальне опублікована. В літі 1895 вибухло богато страйків у Москві і в Московській губернії. Причина скрізь була одна і та сама — зниженє робочої платні, як напр. в Прохоровській мануфактурі, у Мазуріна, в великих складах гербати братів Попових На се ж літо припадають чотири страйки в Іваново-Вознесенськім районі бавовняних фабрик. В селі Текові дійшло до трагічного епізоду; діректор фабрики обскочений робітниками виняв револьвер і вистрілив до одного з них, що так обурило робітників, що вони кинулись на него і вбили. Другий страйк в сьому самому районі відзначує ся тим, що не зважаючи на спокійне захованє робітників губернатор велів арештувати велике число їх, а коли вони протестували проти того, він приказав донським козакам вирушити на них на конях і з нагайками. Страйки в Іваново-Вознесенськім скінчились невдачею. В літі були також часті страйки на залізних дорогах. Найхарактернійший і найбільший з них був на новобудуючій ся залізниці в Сібірі. Окрім того такі самі страйки були в Орлі, Самарі, Смоленську, Вільні і Киіві, особливо же величезний був у Білостоці. Від жовтня до грудня головною сценою страйків був Петербург. В протягу сих трьох місяців у Петербурзі було пять страйків. Супокійно пройшов великий страйк на суконній фабриці Торнтон. На фабриці тютюну Лаферша дійшло до колотнечі. Обидва ті страйки скінчили ся пільгами, але потім уже в січню сего року фабриканти помстили ся на своїх робітниках за вимушені від них концесії. Противно, інші страйки не мали удачі, на фабриці Лебедева напр. зараз, як страйк вибух, арештовано 12 головних участників.

Усі урядові і адміністраційні сили в Россії стоять на стороні капіталу проти робітників в їх боротьбі за ліпші економічні обставини житя. Закон забороняє усякі змови і союзи робітників. І не зважаючи на те, робітницький рух росте з елементарною силою. В усіх вичислених знаних нам страйках брало участь 50.000 робітників.

Але рух робітницький не обмежив ся на сих повстанях робітників, навпів свідомих своїх клясових інтересів. Революційна інтелігенція,

котра стоїть тепер в більшости на грунті наукового соціалізму, дбає про те, щоби кинути чим раз більше революційних і соціалістичних ідей в робітницький осередок. Вона переходить тепер від закладаня невеликих конспірацій, кружків самоосвіти і других замкнених організацій до пропаганди і агітації серед широких кругів. Розуміеть ся, що під россійським урядом трудно провадити таку діяльність зовсім отверто; поки що россійські революціонери мусять самі себе обмежувати, звертаючи особливу увагу на розширене серед робітників брошюр і відозв виданих ними в таємних друкарнях. Підчас остатніх страйків у Петербузі була розширена в великім числі відозва до страйкуючих робітників В Москві в обході 1. мая брало участь кілька сот робітників. Не зважаючи на поліційні переслідуваня під кінець минувшого року в Петербурзі був органiзований „Союзъ для борьбы за освобожденіе рабочаго класса.“ Він розширив серед робітників відозву, витяг із котрої ми тут подаємо:

„Товариші! Страйки в остатні місяці впровадили капіталістів у великий клопіт. Під впливом страху акційні заводи Торнтон і Лаферш зробили деякі уступки. Навіть фабрична інспекція почала пильнійше доглядати свого діла. Але після того, як капіталісти поробили пільги там, де було би небезпечно їх відмовити, визискувачі звернулись до свого захистника уряду. Вірний свойому обовязкови заступати інтереси богачів уряд енергічно приняв ся за діло. В ночи з 8 на 9 (20—21) грудня були арештовані многі підозрені особи [1]. „Спокій знов установлений! Жадні страйки більше не вибухнуть, жадні відозви не будуть розширені“. — Так думають панове капіталісти з своіми приятелями з поліціі... Пан Торнтон зараз виганяє на улицю велике число своіх робітників і мстить ся на них за вимушені від него концесіі.

„Але страйки не устали, відозви появляють ся на ново, їх як і попереду читають і вони знаходять відголос. „Союзъ для борьбы за освобожденіе рабочаго класса,“ котрий видав ті відозви, зістаєть ся непохитним у своім замірі провадити справу далі. Поліція помилилась в адресі. Рух робітницький не можно задусити арештованями і висилками. Страйки не устануть скорше, як капіталістичне визискуванє.“

В янв. сього року була розширена між робітниками дуже добра революційна брошюра „Що таке соціаліст і політичний преступник.“

Енергічне виступуванє і поводженє соціалістів викликало бачність поліціі; 16, 17 і 18 янв. поарештовано дуже енергічних діячів [2]).

---

[1]) В Петербурзі 8. і 9. були арештовані слідуючі особи: Др. мед. Биковський, інжін. Крижановський, Мальченко, Старков, чиновники Лепешинський і Ергін, хемік Нагоров, адвокати Ульянов (брат повішеного в 1887 р.), студ. техн. Шат, Гуляницький, Засорошов, брати Ваневи (один служив на фабриці), студент Романенко, три жінки Огранская, Сибішева і Сибішева, робітники Кайзер з жінкою, Антушевський, Яковлев, Меркулов, Шелгунов, Зиновев, Акимов, Карамишев і Полежаєв.

[2]) Арештовані були: інжін. Богатирев, др. мед. Ляховський, студ. тех. Пономарев, Муромов, Малишевський, ст. мед. Никитин, Богарадзе, Тихтарев, бувш студ Зедербаум і робітники Бабускін, Лебедев, другий Лебедев, Шевелев, Львов, і ще три невідомі. В кінці янв. арештовано ще чотирьох робітників.

Але поліція бачить безплодність усіх переслідувань і хоче вже боротись з соціалістичною пропагандою духовим оружієм. Один поліцейський комісар приказав майстрови варстату в фабриці машин скликати своіх робітників, бо він хоче йіх повчити, що таке бунтівнича агітація, але майстер відповів, що така промова коштуватиме поліцейському житя. Навіть міністер фінансів звернув увагу на робітницькі розрухи. В янв. вийшли два ціркуляри, один від самого міністра а другий від департамента Торговлі і Мануфактур, обе звернені до фабричних інспекторів і наказують йім пильнійше сповняти свої обовязки і противділати соціалістичній агітаціі.

Рух тим часом не устає. На тютюновій фабриці Лаферша вже по страйку, як і у Торнтона, видалено тридцять робітниць. Але сей „бабський бунт“, як називае його поліція мав свої добрі наслідки. Сама фабрична інспекція признала справедливим невдоволене робітників і в таємнім ціркулярі до всіх діректорів тютюнових фабрик наказала, щоби вони точно заховували законні приписи, вказуючи на те, що попереду богато штрафів і відрахунків відтягалось робітникам незаконно. „Союзъ“ підхопив сей ціркуляр і віддрукувавши його з коментаріями, що мовляв товчком до его розісланя були страйки, розіслав робітникам усіх тютюнових фабрик.

Ворожо успособлений до робітників комендант петербурської гáвані Верховський видав в янв. дуже шкодливе для них розпоряжене. Він приказав видавати робітникам платню тілько раз у місяць. Се не тілько шкодить йім економічно, але і позбавляє йіх вільности руху. Розпоряджене таке незаконне, бо приписи наказують платити довгосрочним робітникам що найменше раз на два тиждні. Але урядові заводи хоч і підлягають загальному фабричному праводавству, не підпадають контролі фабричних інспекторів. „Союзъ“ знов видав відозву, в котрій доказує незаконність і показує шкодливість для робітників таких розпоряджень заряду.

З видань таємноі друкарні заслугує на особливу увагу брошюра о штрафах і відрахунках. В ній подрібно розібрано істнуючі закони і підчеркнуто йіх хиби. При сьому показано, як усе фабричне законодавство в Россіі повстало наслідком робітницького руху в 80-роки. Під сим зглядом особливо важний був величезний страйк в 1885 році на знаменитих бавовняних фабриках купця Сави Морозова в Владимірській губерніі. Брошюра надрукована дуже чисто і добрим шрифтом, що рідкість для таємних видань, вона обіймає 56 сторін і розширена в 1.000 примірниках.

Проявом пробудженя клясовоі і політичноі свідомости серед великого числа робітників і доказом правдивого успіху організаційноі діяльности революційноі інтелігенціі може служити Адрес“ московських робітників до парижських з поводу обходженя двацять пятих роковин Коммуни 18. марця сего року. Під адресом підписало ся 605 робітників з 28 фабрик і варстатів у Москві. Відсилачі додали до адреса лист до Поля Лафарга, в котрому пишуть, що вони могли би зібрати і більше підписів, але се було би небезпечно і загрожувало би

цілій справі. Подаемо тут в перекладі з французькоі мови адрес і лист:

„Адресъ московскихъ рабочихъ рабочимъ Франціи.

Въ памятный для мыслящаго пролетаріата всѣхъ странъ день двадцатипятилѣтія провозглашенія Парижской Коммуны московскіе рабочіе шлютъ сердечный привѣтъ своимъ старшимъ братьямъ рабочимъ Франціи. Съ именемъ Франціи связаны тѣснѣйшимъ образомъ всѣ могучіе общественные перевороты новѣйшей міровой исторіи. Это и понятно. Нѣтъ другой страны, въ исторіи которой борьба классовъ выражалась бы въ такихъ рѣзкихъ и рельефныхъ чертахъ, гдѣ бы антагонизмъ между пролетаріатомъ и буржуазіей принималъ такой обостренный характеръ. Парижъ справедливо можетъ быть названъ „матерью городовъ революціи.“ Но ни великая революція 1789 года, разрушившая феодальный міръ, ни февральская 1848, столь богатая своими послѣдствіями для всей западной Европы, не оказали вліянія на крѣпостную Россію съ ея деспотическимъ режимомъ. Болѣе того! — на долю Россіи или вѣрнѣе ея правительства въ 1848—49 годахъ выпала незавидная роль палача въ западно-европейской революціи. И Коммуна 1871 года, удивившая своимъ геройствомъ весь міръ, вызвавшая сочувствіе пролетаріата всѣхъ странъ, тѣмъ меньше могла отразиться въ Россіи, только что вступившей на путь капиталистическаго производства, что и пролетаріатъ другихъ европейскихъ странъ, уже развитыхъ капиталистически, былъ еще слабъ да и въ самой Франціи Парижъ стоялъ одинокимъ. Теперь не то. „Нѣтъ страны, заявилъ въ 1893 году Энгельсъ, нѣтъ такого великаго государства, гдѣ бы соціалъ-демократія не была силой, съ которой всѣ должны считаться. Все что совершается во всемъ великомъ мірѣ, совершается при нашемъ участіи. Мы могучая сила (Grossmacht), которой нужно бояться, отъ которой зависитъ болѣе чѣмъ отъ всѣхъ другихъ могучихъ силъ (Grossmächte)“. — И Россія съ 1861 года все больше и больше вступаетъ въ кругъ европейскихъ странъ. Подъ могучимъ напоромъ капитализма трещатъ и рушатся въ ней всѣ ея „вѣковые“ устои. Буржуазія съ каждымъ днемъ становится все сильнѣе и сильнѣе, съ ней уже теперь считается абсолютизмъ, осыпая ее обильнымъ дождемъ привиллегій. Эти послѣднія вмѣстѣ съ примѣненіемъ новѣйшихъ усовершенствованій дѣлаютъ особенно болѣзненнымъ непосредственный переходъ отъ натуральнаго хозяйства къ капитализму. Антагонизмъ классовъ становится поэтому все болѣе и болѣе явственнымъ, и пролетаріатъ все болѣе и болѣе проникается классовымъ самосознаніемъ. Многочисленныя стачки въ разныхъ мѣстахъ Имперіи, ставшія почти безпрерывными, стачки, которыя русское правительство не въ состояніи ни скрыть отъ общества, ни подавить силою оружія, являются лучшимъ доказательствомъ пробужденія молодаго русскаго пролетаріата. Изъ рядовъ его каждый день вырываются безпощаднымъ деспотизмомъ лучшіе борцы, и за послѣднее пятилѣтіе русскій рабочій классъ насчитываетъ не одну сотню жертвъ. Но ничто не въ силахъ остановить разъ начавшагося движенія. Русскіе рабочіе поднявши старое революціонное знамя, обагренное кровью стольких му-

чениковъ изъ ихъ среды и среды интеллигенціи, вооружились идеями научнаго соціализма, стали подъ общее красное знамя пролетаріата всего міра. Они горды сознаніемъ, что передовой бастіонъ европейской реакціи, который предстоитъ взять пролетаріату всѣхъ странъ — русскій царизмъ, долженъ быть ими разрушенъ, что послѣдній оплотъ буржуазнаго господства, безъ уничтоженія котораго немыслима побѣда всего пролетаріата, долженъ быть ими уничтоженъ. Пусть рабочіе Франціи будутъ увѣрены, что въ тотъ моментъ, когда призывъ къ революціи раздастся со стороны рабочихъ запада, русскіе рабочіе откликнутся, чтобы принести имъ посильную помощь...

„Мы питаемъ надежду, что не далека та минута, когда будутъ разорваны оковы абсолютизма и русскій пролетаріатъ сможетъ открыто выступить на арену всемірной исторіи.

„Да здравствуетъ рабочая революція, славной предвѣстницей которой была Коммуна 1871 года!

„Да здравствуютъ рабочіе Франціи, впервые выступившіе въ исторіи какъ самостоятельный классъ въ борьбѣ за свои собственные интересы въ 1831 году, защищавшіе ихъ геройски на барикадахъ въ іюнѣ 1848 года и явившіеся могучими піонерами новаго общества 18-го марта 1871 г.

Москва 29 февраля (12 марта) 1896 года.“

Лист до Лафарга: „Долучуючи до сего листа адрес висланий іменем московських робітників надіємо ся, що наш слабий голос не загубить ся серед многочисленних окликів робітників з інших країв. Не треба забувати, що рух робітницький у Москві розпочав ся не що давно і що ми мусіли збирати голоси серед обставин виємкових навіть у Россії: дякуючи приготованям до царськоі коронаціі Москва є попросту в стані облоги.

„В юні минувшого року робітники московські понесли значні страти, бо втратили богато своіх найенергічнійших провідників, що й доси гниють у слідчій тюрмі. Зрозумієте, на яку небезпек ми наразились би, як би захотіли зібрати на адрес більше підписів. Та нам здавало ся, що число се не буде важне для французьких робітників, а нам бажало ся тілько заявити йім свою солідарність, і ми будемо вдоволені, коли осягнемо свою ціль.

„Посилаємо Вам 50 рублів і просимо Вас зложити вінок іменем робітників московських на могилах геройів Коммуни. Будьте ласкаві Добродію, завідомити нас, дійшовчи лист до Вас.“

В сьому „адресі“ виложена ціла філософія історіі і доказана(?) конечність революціі. Але се не повинно нікого дивувати. Хто бачив Россію в остатні два роки, той знає як жваво тепер працює там думка. Навіть в легальній літературі скрізь панує житє і рух; дві три книжки внесли більше світла і правди, ніж попереду сотні томів. Усюди тепер обговорюють ся сучасний економічний стан Россіі і рішають

ся абстракційні питаня про такий чи інший хід розвою суспільностей. Теперішня Россія нагадує Россію половини сімдесятих років, тілько що тепер усе відбуваєть ся в далеко грандіознійших розмірах.

Г. В.

Чиста раса.

Літом 1895 року пройїжджав я зелізницею з Будапешту до Галичини. Жара стояла страшенна. Крізь вітворені вікна вагону так і сипав ся вугляний пил від машини і запирав дух. Ми поспускали стори в купе і їхали мовчки, від часу до часу промочуючи пересохле горло кількома краплями огидного фабричного вина, котре ми на двірці в Будапешті купили за правдиве угорське.

Не дуже далеко від Будапешту до нашого купе (се було купе другої кляси) війшли два нові пасажери Один був старший пан, високий, статний, з замашистими шпаковатими вусами і коротко обстриженою, зовсім уже сивою чуприною; про те лице єго горіло ще здоровими румянцями а на губах румяних та мяснистих знати було невигаслу фізичну силу і енергічну змисловість. Ті самі прикмети чути було і в єго голосі — дзвінкім та сильнім, котрого він очевидно не привик був притишувати. З усеї зверхноі подоби, з одежі ніби простоі а все таки добірноі та гарно шитоі видно було, що се заможний сільський дідич із якогось дальшого комітату. Єго товариш був молодий, може 16-літній хлопець, шатен, дуже красивий з лиця, того типу з широкими простолінійними рисами, що у дітей віщує високий ріст, сильний розріст костей і загалом показну зверхню подобу. І молодий хлопець, хоть у него вус ледво що почав засівати ся, був уже ростом мало що менший від старшого пана, в котрім зі схожости рисів зараз можна було пізнати єго батька. Очевидно молодий хлопець був гімназіст, що по скінченю курсу пару день пробув десь у знайомих близько Будапешту, а тепер разом з батьком їхав у рідне село, щоби на повній свободі покористувати ся вакаційним часом. Се й справді так було, — ми швидко довідали ся про се з розмови з обома подорожніми.

Старший пан був дуже живої вдачі, любив говорити, оповідати, жартувати. Поки пойізд стояв на стациї, він що хвилї вибігав, то говорив полукричачи до когось крізь вікно вагона, то балакав щось до кондуктора тою мовою, в котрій кожда десята фраза пригадувала мінї поломане наше:

— Едь Федь, та не тедь!

А коли пойізд рушив, пан розсїв ся вигідно в купе, занявши враз зі своїм сином цїлу лавку — правда, нас в купе було всього пятьох: я, мій товариш Русин і ще якийсь Нїмчик комівояжер — і розпочав розмову. З разу пробував по мадярськи, та переконавши ся, що ніхто з нас крім него і єго сина не вміє сеї мови, зачав говорити по нїмецьки. Говорив не згаваючи, без поспіху, досить плавно, певним себе і добродушно-протекціональним тоном, поводив ся з нами дуже чемно, та видно було, що не розкусивши гаразд, хто ми і якої народности, вдавав перед нами джентльмена на всякий випадок. Ми довідали ся від него, що він потомок старої шляхти угорської, що має значну маєтність десь коло Ніредьгази, що перед кількома роками повдовів і має тілько сего одного сина, що сей син скінчив власне шесту клясу гімназіальну, відзначає ся феноминальними способностями і батько бажав би запевнити йому блискучу будущину і т. д. Коли батько почав дуже хвалити способности свойго сина, хлопець почервонів як рожа і промовив по нїмецьки:

— Алеж татку, псуєш мене! Як можна таке говорити, коли я сам лїпше знаю, що я зовсім не така мудра голова.

— Мовчи, мовчи! Тебе не питають! — добродушно-строго промовив батько. Очи єго світили ся, видно було, що дуже любив сего хлопця, котрий з лиця, як казав, пригадував йому зовсім єго покійну жінку.

Почувши, що сей пан — буду називати його пан З. — живе недалеко Ніредьгази, ми якось мимоволї згадали про голосний тамошнїй процес задля Тісса-еслярського вбійства.

— Ах, не згадуйте про сей огидний процес, — скрикнув пан З. тоном патріотичного обуреня. — Рітуальне вбійство! Бійте ся Бога! Навіть вірити не хочеть ся, щоби в цівілізованій Угорщинї в XIX. віцї було можливе щось таке! Се лїйсна пляма на нашій історії. Нинї щось подібне не могло би стати ся. Сміло скажу, нема нинї в Угорщинї чоловіка, котрий би повірив такій байцї, як рітуальне вбійство.

— Угорщина поступає наперед, — сентенціонально промовив комівояжер.

— О, ми поступаємо наперед! Прошу тільки пригадати, в яких то річах ми в остатніх часах випередили всю Европу! Стрефова тарифа на зелізницях — сеж здобуток цівілізаційний, не правда? І щож? Ще Німці дебатували, чи се можливе діло, а ми взяли, запровадили і від разу рішили справу. А наші конфессійні закони! Наші цівільні слюби!... Панове, се справа дуже важна! Прінціпіально важна!

— Для мене ще важнійше прінціпіально, — промовив я — знати, чи сей поступ доторкаєть ся тільки вершків нації, чи обхоплює всі єї верстви аж до споду?

— Всі, всі! — з загалом і ненадумуючи ся скрикнув патріот. — І не можливо інакше. Подумайте, по наших пустах паровий плуг свище! Се ж революція соціальна — мирна, розуміє ся, мирна!

— Мирна або й не мирна! — втрутив я. — За паровим плугом потягли ся й бунти Альфельдських рільних робітників. І власне вони спонукали мене до сего питаня, бо признаю ся Пану, в тих бунтах видно було дуже мало культурности а богато прімітівної дикости.

— Ні, ні, ні, хибно вас інформовано! — кричав патріот, мало що не затуляючи собі вуха. — Мало культурности у угорських робітників! То хіба ті приблуди, Словаки та Руснаки, — се справді дич. Але угорські робітники! Господи! Я не соціаліст і не сімпатізую з ніякими соціальними теоріями, але дивлячи ся на наші робітницькі організації, слухаючи діспут в робітницьких товариствах я радую ся мов дитина. Радую ся не чим, а поступом, розвоєм, почутєм зростаючої сили мадярськоі нації. І не я один! Знаєте, між мадярською шляхтою в тім згляді нема консерватістів. Хто мадярський патріот, той мусить бути поступовцем. Не знаю краю, де би хвиля прогресу так сильно і так нагло захопила цілий народ, як в Угорщині.

Пан З. був би певно довго ще співав похвальні пісні угорському поступови, та пойізд зупинив ся. Ми були на стації в Мішколці, де пойізд стоїть 15 мінут. Треба було висісти і покріпити ся чимсь, то й розмова перервала ся на хвилю. Та висідаючи з вагону разом з паном З. ми побачили на стежці за двірцем купу людей згорблених, з клунками на плечах, в коротких не то плащах, нѐ то чугах з білого, прімітівно тканого

овечого сукна і в повстяних капелюхах. Вони спочивали на траві і закусували чорним як земля хлібом, лицями обернені до пойізду. Між ними були й жінки й дівчата, та не чути було веселого гомону ані сміху ані пісень. Ціла група робила враженє якихось полудиких кочовиків, що попали в цівілізований край, де все для них чуже, все страшне і несамовите, все грозить йім загладою. Я добре знав, що се за люде, та вдав із себе наівного і запитав пана З.:

— А се що таке?

— Се? — протягнув пан З. поправляючи цвікера на носі і ніби то пильно придивляючи ся групі. — А, се наші Готентоти. Се ті Руснаки, про котрих я вам згадував.

— Невольники? — запитав я найсуріознійше в світі.

— Невольники! — аж скрикнув патріот. — Щож се ви думаєте, що в Угорщиниі ще істнує невольництво?

— Ну, але йіх вигляд, йіх прибиті та застрашені фігури.. звиняв ся я.

— То некультурність, одна некультурність і нічого більше!

— Значить, вони вольні горожане —

— Алеж розумієть ся!

— Вольноі угорськоі держави, — цідив я далі з притиском на кождім слові.

Пан З. почув шпильку.

— Ну, так. Тілько бачите, тут одна річ, один гак... Ну, та ми ще поговоримо про се.

Ми були при буфеті. Почала ся горлова справа, і поступ Угорщини міг тим часом спокійно йти собі далі. Покріпивши ся ми вийшли на перрон. До всіданя було ще кілька мінут часу, то я хотів близше придивити ся групі своіх земляків, котрих пан З. ласкаво зволив назвати Готентотами. Та на моє диво йіх уже не було на йіх недавнім кочовищі. Куди вони пішли і чому не всідали на пойізд, на котрий мабуть чекали? Я не довго мусів оглядати ся, щоб йіх побачити. Здовж лініі пойізду полем тягла ся вузенька та добре втоптана стежка, що вела не до міста, не в село, а геть кудись, далеко-далеко і разом з лінією зелізноі дороги губила ся в просторі. Отсею стежкою повзли мої земляки одно за одним, згорблені та прикурені пилом, повзли звільна мов довга, сіра гусільниця по зеленій, басаманистій хусті, повзли під сонячною спекою, несучи своі вбогі клун-

ки. Натуживши троха зір я побачив геть-геть перед ними ще одну таку компанію, а з противного боку також стежкою по при лінію зелізниці надходила ще одна компанія. Знайщовши одного зелізничого слугу, що на моі запитаня в ріжних людських мовах не підповідав стереотіповим мадярським „немтудом“, а відійшовши троха на бік і озираючи ся з острахом говорив зо мною по словацки, я дізнав ся від него, що таких компаній руських гірняків день-у-день переходять десятки, що всі вони йдуть пішки по при лінію зелізниці зі своіх гір аж до Банату, йдуть о сухім хлібі по тижневи, спішать на заробок, на жнива. Зелізниці видно не мають чим платити, то йдуть, а щоби трафити до Банату, держать ся лініі зелізноі дороги.

Я хотів було відшукати пана З., щоби поділити ся з ним сими відомостями про угорських Готтентотів і про розширенє цівілізаціі у всіх верствах угорськоі людности, коли в тім роздало ся друге дзвоненє, а рівночасно на перроні счинив ся якийсь галас, шум, крик, мов у коршмі. Я поспішив туди і побачив, як портіе держав за ковнір старого, сивобородого і пейсатого жида і силкував ся втягти його до будинку стаційного, а жид руками й ногами боронив ся, трепав ся, вайкав і кричав, мов мала дитина. Портіе булькотів щось грізно по мадярськи, жид відповідав своім жаргоном, публіка тисла ся довкола, одні балакали, другі кричали, треті сміяли ся. Не розуміючи мадярськоі мови я стояв мов на турецькім казаню і не знав, о що ходить, коли в тім обік портіе і старого жида мов із землі виросла могуча стать пана З. Він щось остро сказав до портіе, і сей зараз пустив жида; потім пан З. обернув ся до жида і щось сказав до него по мадярськи, та сей тілько головою захитав і з виразом розпуки провів рукою по горлу, не-мовляв: „Ріжте мене, а не розумію.“

— Куди йдете, старий? — запитав пан З. по німецьки.

— До Кіш Сольви, пане графе, до Кіш Сольви! — залебедів жид. — Мушу там бути нині, син міні слабий, пише, щоб конче прийіхав.

— Мусите бути, а не маєте грошей на дорогу? — питав пан З.

— Як не маю? — скрикнув жид. — Маю на половину третьоі кляси.

— Сего мало.

— Як то мало? Я бідний жид, відки я можу платити більше? Гляньте, пане графе, у мене є свідоцтво вбожества тут

у Мішкольці виставлене від жидівськоі громади. Міні казали, що з таким свідоцтвом мене приймуть на пів ціни.

— Колись приймали, а тепер ні, — мовив пан З.

— Як то ні? Gott gerechter! Чому ні? Адже я тепер ще біднійший, ніж давнійше був. А в Кіш Сольві я конче мушу бути! Ай вай, ай вай!

— *Мої панство, складцка на сего бідного чоловіка!* — крикнув пан З. і зняв капелюх. Пора була коротка, треба було сідати. Кільканацять пасажерів другоі кляси кинуло по 10, по 20 центів, пан З. додав ще дещо від себе і висипав гроші в жменю портіе, наказавши йому щось по мадярськи. А сам узяв жида за руку і попровадив його з собою до вагону.

— Ну, що зо мною буде? — запитував жид опираючи ся. немов не віррячи тому, що стало ся на єго очах.

— Ходи, ходи зо мною! — мовив пан З. тягнучи його з собою.

— Але у мене білета нема! — сперечав ся жид.

— Зараз буде білет! Ходи, не бій ся!

— Алеж се друга кляса! — кричав з перестрахом жид, — чого я піду до другоі кляси?

— Ходи зо мною, ходи! — добродушно підганяв його пан З. і силоміць втягнув його за собою до нашого вагону і до того самого купе, де ми сиділи. Жид увійшов троха заклопотаний, несучи під пахою якийсь брудний та смердючий мішок, котрий хотів покласти під софку, та переконавши ся, що не можна, пробував покласти в кут на софку, та зараз же зміркував, що й там не можна і з трудом при помочи панича З вгородив його на поличку над своєю головою. Не знаю, чи від него самого, чи від пакунка купе зараз наповнило ся тим властивим „расовим“ запахом, так добре знайомим кождому, хто хоч раз в житю їхав третьою клясою галицькоі зелізниці в нешабасовий день.

Пан З., здавалось, не чув сего всего. Він був дуже рад, уважав старого жида за свойого спеціального гостя, тож заскакував коло него, старав ся посадити його вигідно, а опісля усів сам коло него, та так, щоб не доторкати ся до єго засмальцьованого лапсердака, і почав розпитувати його про сина, про жінку, про других дітей, про єго занятє, про зарібки — і усе з такою цікавістю, немов би бажав одержати від старого Бог зна які важні відомости. А з відповідів старого показало ся, що жид був собі звичайний жид, держав коршму у Верецьких, доховав

ся там цілоі копиці дітей, та оженивши наймолодшого сина до Скотарського покинув коршму і в спілці зі своім остатнім сватом узяв ся торгувати льном, прядивом та хлопськими полотнами. Отсей торг запровадив його чогось до Мішкольця, де він пробув кілька неділь, та отсе вертае до дому, бо кажуть, син слабий. Пан З. з великим занятем розпитував про того сина, просив старого, щоб описав его вигляд, щоб порівнав его з его власним сином, котрого представив жидови по всій формі. Аж коли таким способом вичерпав ся запас розмови, тим більше, що старий жид, не призвичаений до того, щоб пани так з ним розмовляли, відповідав якось нерадо, путав ся і зупиняв ся та позирав на пана З. з під лоба, немов не знаючи, чи він на правду такий добрий, чи тілько кпить з него, — пан З. обертаючи ся до нас сказав:

— Люблю, страх люблю таких людей!

— Щож в них так дуже любого? — запитав я.

— Иіх расовість! Гляньте на сего старого! Аджеж се, так сказати, екземпляр! Скажіть, чи не так мусіли виглядати ті жиди, що перед двома тисячами літ молили ся в Соломоновім храмі?

— Певно що не так. Я би сказав хіба: так мусіли виглядати жиди в середньовікових четтах.

— А хоч би! А хоч би! Хібаж се також не я частина історіі?

— Певно, що так. Але отсей екземпляр, як ви кажете, — сеж не з музею екземпляр. Се певно також буде угорський горожанин!

— Розумію, розумію, о що вам ходить! — живо підхопив пан З. — Ваша правда, е дещо нашоі вини, що при величезнім поступі Угорщини на кождім полі у нас не перевели ся ще й такі горожане як отсей і такі як онті! — І він показав рукою на нову купу Русинів, що звільна змученими кроками тягли ся стежкою обік зелізниці на полудне.

— Особливо сим він показав на жида — ми нераз робили кривду, та тепер пора перестати. Тепер ми йіх признали нашими братами, рівними собі, і побачите, що швидко ми будемо мати з них — А!

Мимовільний окрик, який вирвав ся з его грудей, перервав его віщу промову. Він обернув ся до жида. Сей бачучи, що пан відвернув від него свою увагу, почув ся троха свобіднійшим і за найліпший вихід із сеі сітуаціі признав закурити

люльку. Він видобув із свойого мішка велику, деревяну, арендарську люльку в мосяжній окові, витягнув великий засмальцьований капшук і наклавши до люльки якогось чорного тютюну, закурив. Власне запах сего тютюну, котрого пан З. страшенно не любив, витиснув із єго горла такий окрик і змусив його перервати розмову.

Ах, ви курите? — любісінько всміхаючись обернув ся він до жида. — Прошу закурити отсе!

І він з бокової кішені виняв срібний порсігар і подав жидови сігаро.

— A fejner Cuba! — промовив жид оглянувши сігаро оком знавця. — Danke, Herr Graf!

І преспокійно ховаючи панське сігаро до кішені сказав:

— *Завезу се мойому синови.*

— Але закуріть собі й ви! — благав пан З. — ось вам іще одно. Я дуже хочу, щоб ви закурили собі мое сігаро.

— Danke, Herr Graf, — повторив жид ховаючи й друге сігаро до кішені. — Куди вже міні старому! Я вже от хіба свою люлечку...

І він спокійнісінько почав пакати люльку, пускаючи з неі клуби синявого, гризкого диму просто в лице пана З. Сей стояв якийсь час ні в сих ні в тих, дусячись від диму та гризучи вус, а далі так само спокійно вирвав жидови люльку з зубів і, кинув єі через вікно вагону. Жид аж скрикнув зо страху; єго стереотипове *„ай вай“ само собою вирвало ся йому з горла.* Та бачучи, що се єго добродій позволив собі з ним так зажартувати, він засміяв ся якось крізь сльози і пролепотів, очевидно не розуміючи добре, що стало ся:

— Her Graf! Я старий чоловік... Бідний чоловік... Я з паном ґрафом не можу сперечати ся... Люлька коштувала мене два ринські... три ринські, на мою душу, три ринські!

Пан З. всміхаючи ся виняв три ринські і дав йіх жидови, котрий урадований таким несподіваним щастєм конче силував ся поцілувати його в руку, а коли пан З. до сего не допустив, він несподівано вхопив руку панича і поцілував єі.

— Herr Graf! Позвольте! — лебедів він. — Sie sind ä feiner Mann, ä edler Mann! Ви не хочете кривди старого жида.

— А на другий раз коли тобі дають сигаро і кажуть курити, то кури, — не то добродушно не то люто промовив пан

З. — Властиво тебе самого треба було так викинути, як твою люльку, розумієш?

Жид аж тепер зрозумів, що поступок пана графа не був простим дитинячим жартом, що пан був лютий і тілько здержував себе при чужих людях. Зрозумівши се жид аж затрусив ся, поблід мов полотно, хотів мабуть ще щось говорити, та в горлі єго не стало голосу, а тілько посинілі губи рушали ся та звільна потрясала ся сива, з гори пожовкла від тютюнового диму борода. Він сів у куточку купе, скулив ся якось у двоє і зовсім замовк. Ще якийсь час він заляканими очима водив по купе, але той вимушений спокій, жара і сперте повітре, мірний рух вагона і туркіт коліс швидко вколисали його до сну. Він кілька разів кивнув головою на перед, а далі заснув зовсім відкинувши голову на бокову подушку софки. Пан. З. не звертав уже на него уваги, тілько панич побачивши старого в такій незвичайній позі швидко видобув оловець і невеличку рисункову мапку і почав відрисовувати єго голову з наставленою до гори бородою і витягненою мов під заріз шиєю. Пан З. тим часом провадив далі розмову.

— Расовий чоловік, нема що казати, — говорв він киваючи головою в сторону жида. — Чудово проявляєть ся вся вдача єго раси в кождім єго поступку, в кождім слові. Та що з того? Ся раса пережила вже своє. То стара, зужита, проржавіла раса.. Є в ній зароди цівілізаційні, та нема того розмаху, тої сили росту, що в нашій, мадярській. А се найважнійше. Широкий розмах, енергія! Прошу поглянути на онтих дикарів (по перед вікна вагону знов минула компанія Русинів, мов ключ сірих журавлів у лету на південь). Тут один позирк вистарчить, щоби зрозуміти, що се знов інша раса, дика, неспосібна до цівілізації, вимираюча мов американські Індіяне при зближеню Европейців. До тих Руснаків ніякий поступ не доходить, їх ніякий розвій не доторкаєть ся, над ними страчена всяка культурна робота. Вони мусять вигинути тай годі.

Він сказав се так рішучо, безапеляційно, що я й не думав сперечати ся з нис Він мусів се знати, а я не знав.

— Я знаю, — говорив далі пан З. з добродушно-погордливим усміхом, — там за Карпатами говорять і думають, що ми мадярізуємо Руснаків. Се не брехня, се дурниця! Мадярізувати, се значило би ассімілювати їх, мішати ся з ними. Господи, та сеж був би найтяжший злочин поповнений на мадярській нації, на чистоті єі раси. Мішати ся з тим безхарактерним, індолент-

ним, некультурним народом, сеж підкопуванє нашоі власноі будущини. Хіба найтяжший ворог мадярськоі націі міг би зробити щось такого. Ні, пане, ми не думаємо йіх мадярізувати. Ми поклали йіх на етаті вимираня. Наша цівілізація обставила йіх кордоном, котрий раз у раз стіснюєть ся, поки саме йіх істнованє не стане ся історичним спомином. Руснацькі комітати, се наша „Індіен резервешен“*) і вона так само з кождим роком зменшуєть ся, як і в Америці.

— А піонери цівілізаціі, ті що стіснюють кордон, се отті! — сказав я і собіж кивком голови показуючи на сплячого жида, що почав проразливо хропіти.

— Хто там стіснює, той стіснює, — здвигнувши плечима мовив пан З. — Вони нікому не можуть оперти ся. Чим швидше вигинуть, тим швидше Угорщина буде могла йти на перед.

— Дивна річ, — вмішав ся до розмови комівояжер. — Здаєть ся, і у них чиста раса, а про те...

— Де там чиста раса! — аж скрикнув пан З. — То то власне, що не чиста! То мішанина з самих найнужденнійших рас, із Словян, Румунів, Циганів і мара знає з чого. Чиста раса, пане, в крови грає, як у расового коня. Ех, побачити б вам мойого Яноша! Отсе расовий Мадяр! Чудо не чоловік. Проживеш день в єго товаристві, глядиш на него з боку, то по просту так тебе щось підносить, душа в тобі росте, кріпшає віра в велику будущину націі, що може видавати такі одиниці.

Пан З. довго ще і красномовно величав свойого Яноша обертаючи ся то до мойого мовчазливого товариша, то до Німця комівояжера, що за кождим єго словом аж скрикував дивуючись та раз по раз висказував бажанє пізнати близше такого чудового чоловіка. Я тим часом присів ся до панича, котрий з встидливим мов у панночки усміхом показав міні свій рисунок, а коли я похвалив його, розпочав зо мною півголосом розмову про свого татка, котрого дуже любив, про помершу маму, про котру доси не міг згадати без сліз, про своє село, про вакаційні приємности. Говорив по просту, щиро; з єго слів як і з лиця видніла ся чиста, незопсована ще душа, віяло щось таке добре та симпатичне, що я мимоволі стиснув горячо єго руку, коли

*) Indian Reservation — так зовуть ся в Північній Америці сторони полишені для диких Індіян.

він визираючи крізь вікно і побачивши нову громадку вандруючих Русинів, зітхнув і півголосом промовив:

— Бідні люде! А як тяжко вони борють ся за своє житє. Добре то таткови, їдучи другою клясою, засуджувати їх на вимиранє. Але як то діє ся їм, коли вони отак у спеку йдуть пішки десятки миль, а поперед їх очима мигає і гуркотить поїзд за поїздом!

Я витріщив очи і видивив ся на молодого хлопця, та він стискаючи мою руку не менше щиро, як я стиснув єго, промовив:

— Не дивуйте ся, що я таке говорю. Я дещо думав і читав. У нас у гімназії є кружок троха вільнодумнійших хлопців. Ми сходимо ся, читаємо, дебатуємо. Та, знаєте, ми мусимо з тим крити ся не так перед професорами, як перед нашими товаришами. Більшість нашої молодіжі, особливо з заможнійших верстов, се така гниль, така гниль!...

Очи хлопця наливали ся блиском при тих словах, лице румяніло. Я готов був цілувати його. Та про те я звернув розмову на іншу тему.

— Скажіть міні, хто се такий той Янош, котрого ваш татко так горячо вихваляє?

— Ах, се татків лакей, — промовив панич. — Татко дуже його любить, у всім йому вірить, але я якось не можу до него привязати ся. Признати ся вам, навіть боюсь його. Такий у него якийсь вид, мов у тої кусливої собаки, що лащить ся, на животі повзає, але так і чуєш, що вона може загарчати і кинутись на тебе.

Я не буду повторяти всіх розмов, які йшли в купе, поки ми їхали. Вже геть вечеріло. Скорість поїзду зовсім якось не відповідала тим пересадним словам про надзвичайний прогрес Угорщини, якими раз у раз захлипував ся пан З. Хоч се був поїзд особовий, одначе він повз якось так мляво по безмірних рівнісіньких рівнинах, на маленьких стаціях стояв нераз так довго, що не встид би й нашим варварським галицьким льокалькам. З паном З. нам треба було їхати до Саторалія-Уйгелі, а відси він пересідав на Альфельдську залізницю, що йде до Ніредьгази, а не доїздячи до сего міста мав висісти на одній невеличкій стації, і тілько журив ся, що воно буде, як на стації не буде де підночувати. Місточко від стації далеко, фіакрів нема, а єго власні коні певно не вийідуть, бо виїжджаючи з дому він не сказав, коли верне. Правда сьогодні він вислав телеграму, та

з малоі стації ледви шоб вислали єі на час до єго села; певнісінько телеграма прийде рівночасно з ним самим або й ще пізнійше.

Загалом під ніч пан З. робив ся якийсь неспокійний, мов чогось ждав або чого лякав ся. На кождій стації він вибігав на плятформу вагона, або коли був час, то біг і до двірця. Де не де попадали ся якісь знайомі; він витав ся з ними, перекидав ся кількома словами і уривав розмову, немов якась думка бентежила його і гнала наперед. За те в купе підчас їзди він мовчав і навіть пробував дрімати, хоч очевидячки силував себе жмурити очи і сидіти недвижно, а по якійсь хвилі знов схапував ся. Син балакав до него, оповідав щось по мадярськи; пан З. слухав його, всміхав ся, та й тут видно було, що силує ся цікавити ся синовими словами, а якийсь непереможний неспокій гризе єго в души.

Вже була десята година. Ми наближали ся до Саторалія-Уйгелі, коли в тім на маленькій стації саме перед тим містом пан З. вибігши на перрон двірця нараз почав когось голосно витати, обіймати і щось з ним живо говорити. Панич, що лишив ся був у купе і відти глядів на перрон, зараз пізнав, хто се.

— Боже, се наш Янош! — скрикнув він. — А він що тут робить?

Я був цікавий побачити сего вихваленого Мадяра чистоі раси, та на перроні, де стояв пан З. з Яношем, було вже досить темно. Одначе міні не довго прийшло ся ждати: за кілька хвиль пан З. пхаючи Яноша наперед себе явив ся в купе, захапаний, розрадуваний.

— Представ собі, Лайош — кричав пан З. по німецьки до свойого сина (тілько тепер я дізнав ся, що молодому З. на імя Лайош) — виходжу на стацію і кого там застаю? Нашого Яноша! Отсе, панове, той Янош, про котрого ми говорили, — мовив пан З. обертаючи ся до нас.

Поки панич витав ся з Яношем — не надто сердечно, та все таки чемно,—ми мали нагоду придивити ся йому близше. Се був хлопиця величезного росту, плечі як двері, руки як лопати, правдивий колос. Волосе чорне як смола, чорні очи і білі як чеснок зуби, котрі він усміхаючись показував майже всі, надавали єго фізіономіі якийсь вираз дикости і жорстокости, котрого не міг злагодити той усміх похожий на усміх Негра. Постать єго справді видавала ся типовою, але далеко більше циганською між

мадярською. Тілько чорні вуси загострені мов два шила і підкручені в гору і мадярський національний стрій чинили його подібним до Мадяра.

— Ну, бачите панове, що значить чиста раса! — кричав пан. З. до нас, коли пойізд рушив. — Чи інший слуга, не расовий Мадяр, міг би на щось подібного здобути ся? Зустрічаю Яноша на перроні на такій стації, де ніколи його не надіяв ся. — Янош, — питаю, а ти що тут робиш? — На вас чекаю. — На мене? Та тут? — Вийіхав з повозом до стації, лишив там повіз з візником, а сам пойіхав напротив вас до Саторалія-Уйгелі, а не заставши вас там прийшов вечером аж сюди пішки. — Чуєте? Пішки прийшов! — Як же ти знав, що я йіду? — Як знав? Серце чуло. Так тужно на душі зробило ся, мов раз у раз хтось шептав: Янош, йідь, Янош, йідь! сьогодні пан прийіде! — Се єго власні слова! І то слуга, лакей! Де є в світі такий слуга? Хто крім родовитого, расового Мадяра може бути таким слугою?

Янош підчас того виливу панських слів стояв мов стовп коло дверей купе і не зводив очей з уст пана З. Очевидно було, що слів єго говорених по німецьки він не розумів ані в зуб, а тілько якимсь механічним способом копіював на своїм лиці кождий вираз - чи то сміх, здивоване чи поважний настрій, який бачив на лиці свого пана. І все те чинило ся у него так природно, так само собою, що неможливо було й подумати про якусь комедію.

— То пан Янош не вміє по німецьки? — запитав комівояжер звернений на пів до Яноша, а на пів до пана З. Янош навіть не зирнув на него і не зводив ока зі свого пана.

— Ані словечка не вміє! — промовив пан З. — Та куди йому! Виріс на пустах пасучи коні! Ще перед двома роками був, можна сказати, дикун, дитя природи, а нині в жаднім салоні не повстидає ся, пісні складає, на ґітарі грає. Пане, то феноменальний чоковік! А вірний міні — ну, самі бачите, душею прочув мій прийізд. Ні, тілько мадярська нація плодить таких людей, а маючи таких людей вона може надіяти ся великоі будущини!

Ми були в Саторалія-Уйгелі. Пойізд зупинив ся. Пан З. попрощавши ся з нами побіг купувати білети для дальшоі дороги; Лайош ще раз стиснувши мою руку поспішив за батьком; Янош лишив ся на хвилю, забираючи своіми величезними руками йіх пакунки. Коли єго пани вийшли з вагону, він усміх-

нув ся своім широким, людойідським усміхом і звільна цідячи слово по слову, з мадярським виговором сказав:

— Guter Herr! Majnt, Janos vérsteht nix dajtsch, und Janos vérsteht Olles. Gute Nocht, Herren!

Мене щось мов у серце шпигнуло від тих слів, мороз пробіг по за спиною. Сам не знаю, як і по що я схопив ся, щоб бігти за паном З. і остерегти його. Та вже на плятформі вагону я роздумав. Перед чим буду його остерігати? Що йому скажу? Що его Янош розуміє по мімецьки? Ну, і що з того? Хіба се гріх або встид? Я не йшов на дворець і пойізд наш швидко рушив з місця. На другий день рано я вже був у Львові.

Я не належу до пильних читачів „Pester Lloyd"а, одинокоі угорськоі газети, яку частійше можна побачити у Львові, та часом беру еі до рук. Так було і в кілька день по мойім прийізді. В наголовку одноі статі я побачив назву зовсім тотожну з назвою мойого знайомого з пойізду, котрого я назвав паном З. Я зирнув ще раз і остовпів і в тім остовпіню, не сідаючи, прочитав усю статю. Се був детальний опис страшноі подіі. Пана З. і его сина замордовано. Тіла йіх найшли страшно покалічені. Обставина, що завірений панський лакей Янош день перед тим з візником і конюхом вийіхали були насупротив пана, котрий з сином-учеником мав прийіхати з Будапешту і що ті три слуги разом з бричкою пропали без вісти, від разу напровадила на слід убійців. Перешукано панський двір і показало ся, що гроші, цінні папері, срібні і золоті річи, навіть ріжні документи — все забрано, все пропало. І рабунок і вбійство сповнені були незвичайно зручно. Нема сумніву, що лакей Янош був перебраним ватажком розбійницькоі шайки і пішов на службу до пана З. навмисне в тій ціли, щоби з часом загарбати его маеток. Візник і конюх, недавно приняті до служби, так само як і Янош — невідомого походженя. Помимо старанних пошукувань не вдало ся властям натрафити на слід злочинців. Тілько в Ніредьгазі віднайдено бричку і коні пана З.

Нема то як чиста мадярська раса!

Ів. Франко.

Роберт Бернс.

I *).

Друга половина XVIII. віку, се пора відродженя лірики в Европі. Першим, хто в Англіі по звиш 150-літній поетичній посусі виспівав справдішні пісні, проймаючі своім настроем і силою, був Роберт Бернс. Без виразного звязку з великими духовими течіями того часу, предтеча поетичного ренесансу, що звільна підняв ся у всіх краях, без ніяких взірців крім пісень народніх, які співано по селах, без зносин з культурними осередками, без властивоі стичности з освітою висших суспільних верстов, виявив ся він від разу великим поетом. Роджений д. 25 янв. 1759 в Дунгольмі в ґрафстві Ершайрі в полуденній Шотландіі був він сином бідного халупника, що в часі его вродженя сповняв службу огородника у якогось дідича. Сам Роберт був простим зарібником, коли нараз зробив ся славним поетом.

Тен у свойій знаменитій історіі англійськоі літератури хоче в тім добачати знак часу, сімвол его демократичних змагань. Таке сімволізоване ніколи не мае великоі вартости. І перед тим у Англіі найбільші поети повиходили з простого люду. Мессенджер був волоцюга, Бен Джонзон мулярський помічник, Шекспір був сином рукавичника. Тай пізнійше, в XVII. і XVIII. віці Шеріден і Свіфт вийшли з найбільшоі бідноти, Самуель Джонзон походив із найнизшоі верстви народа. Геній не дбае про ранги, а власне в нових демократичних часах богато знаменитих поетів вийшло із старих шляхетських родів — що назвемо тілько Байрона, Шеллі, Мюссе, Шатобріана, Ламартена, Бальзака, Леопарді, Манцоні, Генріха Кляйста. Кождий час такий богатий на явища, що з них можна доказати яку хто хоче теорію.

Роберт Бернс, що правда, родив ся і виріс в крайній бідности. Хатчина, в котрій він родив ся, була така нужденна, що кілька день по его вродженю вітер зірвав з неі стріху. Подіі своеі молодости описав він сам, маючи 28 літ, в довгім листі писанім підчас слабости. Се жартливий, гарно написаний начерк, котрий біографи справедливо називають „неоціненим“. У него було шестеро молодших братів і сестер; в сільській школі він навчив ся читати, писати, числити і троха граматики. Перші дві книжки, які дістав до рук, се були історія Ганнібаля і історія шотландського національного героя Уоллеса, що від разу наповнила його глибоким „шотландським забобоном“, т. е патріотизмом національним, котрий власне він і Вальтер Скотт опісля найбільше піднесли і оживили в цілім краю. В домі его родичів жила стара своячка, „що знала може найбільшу силу казок і страховинних оповідань, про яку хто чував“; вона мусіла раз у раз оповідати малому Робертови і таким чином „оживлювала в нім скрите насіне поезіі“.

---

*) Отсю гарну статю віденського вченого дра Карла Федерна написану з нагоди сотих роковин смерти знаменитого шотландського мужика-співака і уміщену в н-рах 178 і 179 додатку до монахійськоі „Allgemeine Zeitung“ подаемо в перекладі, додаючи до неі деякі наші переклади з Бернса.

Швидко по вродженю Роберта винаймив его батько невеличке, вбоге хлопське господарство. Але жнива не дописували, безсердечний завідатель докучав родині всякими способами і доводив еі до роспуки. Роберт і его найблизший брат, маючи 15 і 14 літ, працювали на панській фермі за денну платню, орали, молотили, пасли худобу і робили всяку іншу хлопську роботу. „Безвихідно понуре житє пустинника в парі з ненастанною мукою каторжника на галерах“ — так сам Роберт називав пізнійше се житє Та про те він знаходив час читати книжки, які надибав дома або визичував від учителя. Не богато того було і то всякоі всячини: твори Попа, деякі драми Шекспіра, якась книжка про гріх первородний, кілька книжок про рільництво і садівництро, Локків „Начерк про розум людський“, велика збірка англійських пісень і кілька річників Аддізонового „Spectator“-а. Отсе і вся сума книжноі освіти, яку здобув собі Роберт в молодих літах і з якою вступив на поле поезіі. І то можна дивувати ся, що син халупника міг стілько книжок роздобути. Та не забуваймо, що се було в Шотландіі в протестантсько-пурітанській околиці, де від діда-прадіда кождий хлоп читає Біблію і поясняє еі, а постійне заінтересованє хоч би тілько одною мудрою книгою являеть ся сильною підоймою освіти.

Маючи 15 літ закохав ся Роберт в молоденькій сільській дівчині, з котрою поруч працював при жниві. Вона співала дуже гарно, от він і почав складати для неі пісні. „Я ніколи й не думав — оповідає він пізнійше — щоб я міг складати „друковані вірші“. Але моя любка співала раз пісню, що зложив один сусідній панич для своеі служниці. С тим паничем я був разом у школі і він зовсім не був ученійший від мене; от я й подумав собі: а чомуж би й я не мав зложити такоі співанки?“

Тимчасом Робертів батько переніс ся Мосджіль; якийсь час йому поводило ся ліпше і Роберт маючи більше вільного часу, почав учащати до сільськоі школи танців, „щоби троха підчистити своі манери“. Батькови се не подобало ся і се дало причину до охолодженя відносин між сином і вітцем. Швидко старий Бернс запутав ся в процес зі своім новим дідичем, стратив усе що мав і вмер з горя та недостатку на сухоти. Швидка смерть уратувала його від тюрми за довги. Як високо Роберт поважав свойого батька, доказує найліпше надгробний вірш, що він уложив для него:

В чиіх очах є сльози співчутя,
Зблизись, схились і прочитай се гладко:
Хто тут лежить, був за житя
Найліпший муж, друг вірний, щирий батько.

На людське горе серце мав мягкеє,
Против насиля й кривд незломний гірш скали;
Любив людей, та зло ненавидів душею,
І хиби всі его із чесноти плили.

По батковій смерти покинув Роберт батьківський дім, служив у купця, пробував сам запровадити своє господарство, та не маючи ні

до чого щастя мусів знов нанимати ся по селах як денний зарібник. Був се здоровенний парубіка, шість стіп заввишки, котрому жаден не дорівнав при плузі ані з косою, при тім веселий і проречистий, любив товариство, всюди найголосвійший, на кождій гулянці найлюбійший гість усіх сільських парубків і дівчат, та не лінивий і до бійки, завсігди закоханий або запутаний у чужі любовні історії, невстрашимий захистник і небезпечний противник, а при тім складач пісень, що їх співано скрізь по селах.

Ледви́ часо́м збересь с трудо́м
У мене грошенят крихітка —
Одна нежданая біда,
І все пішло до дідька.

З недбальства, з добродушности
Всі гроші розлетять ся;
Та я присяг: чи сяк чи так,
Нічим не турбувать ся.

Так характеризує Роберт свій тодішній настрій. Його почала тішити слава, якої зазнавав у тіснім сільськім кружку. Та в душі його здавна тліли бажаня чогось висшого, хоч доси він не знав, куди вони його тягнуть. „Уже тоді — пише він у своїм автобіографічнім листі — як нікому невідомий бідар цінив я себе так само високо як нині, коли публіка рішила на мою користь“. Із сего признаня бачимо ясну самостійність его вдачі; тілько такі люде, що знають самі собі властиву ціну, заховують у житю рівновагу, не упоюють ся поводженем і не падають духом у біді.

В тих літах зложив Бернс деякі із своіх найліпших, повних гумору пісень. В сусідстві вибухла якась релігійна суперечка, одна з тих безконечних суперечок, що в Шотландіі тягнуть ся віками. Умірковані Кальвіністи заспорили зі строго віруючими; на одного дідича, що належав до вільнодумноі партіі і був протектором Робертовим, кинули кальвіністичні ортодокси клятву. В тоту колотнечу кинув Бернс кілька сатиричних пісень, що належать до его найліпших творів і загалом до найліпших творів в тім роді з усіх, які є в уzесвітній літературі. Ті пісні доставили побіду партіі вільнодумній і вславили Робертове імя в цілім ґрафстві. У одній ось як він персіфлює молитву завзятого фанатика-пастора.

О Ти, що в небі там живеш
І по свойій вподобі
Одного в небо кличеш к собі,
А десятьох у пекло шлеш —
Лиш на хвалу собі, а не за те,
Що тут робили добре або зле!

Благословлю Твою велику силу,
Що в тьмі кромішній тисячі лишила,

А лиш мене до світла піднесла,
Твоєю ласкою вкрасила!
І я тепер, не так як всі вони,
Великий, ясний світоч серед тьми,
Посудина з Твоєю благодатю.
Ізбранник божою назначений печатю.
Я стовп є у Твойій святини,
Скала, що в вік незрушено стоіть,
Я щит, я провідник, я взір єдиний,
Єдиний на весь світ!

Ще важнійша і пишнійшими кольорами відмальована є написана в ту пору поемка „Комунія“, де чудово представлено протестантське причасте на селі, теологічні дебати і потім шалену празникову гулятику.

Так жив і поетизував Бернс — усіми люблений і вічно закоханий парубчак, правдивий співак і поет народній в тіснім кружку. Та одна его любовна пригода мала негарний конець. Він розпочав зносини з гарною дочкою одного муляря, Іванною Армур. Дівчина зайшла в тяж і Бернс написав документ, котрим признає еі своєю жінкою; по шотландським законам такий слюб, хоч „таємний“, признавав ся важним і міг пізнійше бути явно оголошений. Та коли се мало наступити, не згодили ся заможні родичі Іванини мати зятьом простого зарібника, натомісць зажадали від него значноі суми грошей „за вінець“ і загрозили йому тюрмою за довг. Роберт мусів утікати з села, а дівчину примусили родичі зовсім відпекати ся від него. В кінці прийшло до згоди; Бернс мусів вислухати прилюдноі нагани в церкві і за те одержав цертіфікат, де його знов признано кавалером, а старий Армур узяв на себе виховуване близнят, які тимчасом привела его дочка. Оттак йому в гризоті зійшов цілий рік і він постановив в кінці виемігрувати з краю і шукати щастя на острові Ямайці. Та перед тим він заручив ся з Марією Кемпбель, гарною дочкою моряка, що хотіла йти з ним разом; вони заручили ся собі без свідків, при відлюднім потоці, обмінявши ся Бібліями. Та кілька місяців по тих заручинах Марія вмерла. Память еі увіковічнив Бернс в чудових піснях, де величає свою „Мері з гір“.

Перед відйіздом він забажав ще видрукувати своі вірші. Знайшло ся по над 300 пренумерантів, а Кільмарнокський книгар видрукував 600 примірників; се перше видане Бернсових пісень зробило ся нині коштовною рідкістю. Книжка стала звісна в Единбурзі, поважні критики і поети писали про неі з високими похвалами, Бернса почали засипувати листами, а один професор, що в тім графстві мав віллю, запросив незвичайного парубчака до себе на обід. Перший раз Бернс обідав з „лордом“ — пригода, про котру зараз зложив гарну пісню.

Його запрошено до Единбурга і він пойіхав. Ся пойіздка, се був похід тріумфальний. Коли Бернс наближував ся до місточка Ковінгтона, міщане застромили довгу жердку в копицю сіна, вивісили на жердці білу хоругов, ковінгтонський магістрат і нотаблі поблизьких сіл вийшли на его привитане і справили на его честь здоровенну вечерю. Не менше бучно витали його і в Единбурзі. „Рифмач Роберт, alias Бернс“

був немов якимсь дивовищем, котре кождий бажав побачити. Причиною було не тілько те, що Бернс складав такі щирі та сердечні пісні, що так і врізували ся в тямку, так і просили ся під мелодію. Не забуваймо, що в Шотландії в ту пору, так само як і в Німеччині, культура, література, елеганція, все те було французьке, а тут раптом вирннув чоловік, що пише не тілько по англійськи, а ще й шотландським нарічєм, що не бажає бути нічим, як тілько Шотландцем. Се було не тілько відродженє поезії, се повставала з гробу приспана від давна шотландська гордість національна і в тім лежав секрет Бернсових тріумфів.

Мало що не рік пройшов Бернсови на самих празниках. Не було товариства, де б його не запрошувано: княгиня Ґордонова, граф Ґленкерк, уся единбурська арістократія запрошувала його, писателі і професори угощували його, а веселі компанії, студенти, писарі, розумієть ся, не обходили ся без него. Единбурський „Джокей-клюб“ приймав його і зараз розписав підписку на нове виданє его творів — він був, що називаеть ся, героєм дня і всіх кругів столиці. І всіх се дивувало, з якою певною себе гідністю, з якою гордою скромністю, як спокійно при всіх похвалах, як недосяжно для всякого підлизуваня він поводив ся — справді, природний арістократ, котрий тілько заняв своє місце. „Я ніколи не бачив чоловіка в товаристві людей висших від него урядами і знанєм, котрий би був такий свобідний від усякого дійсного чи уданого заклопотаня“, — пише Вальтер Скотт, що тоді як 15-літній хлопець пізнав Бернса в однім знайомім домі. „Єго розмова виявляла найповнійше запанованє над самим собою, без крихти зарозумілости. Він був великий ростом і крепкий, его манери сільські, не хлопські, а якісь прості, природні і достойні. Лице его було, здаєть ся, трохи массівнійше, ніж се бачимо звичайно на его портретах. Коли б я не був знав, що се поет Бернс, був би вважав його за дуже розумного фермера старої шотландської школи, з тих, що то самі ходять за плугом. У всіх его рисах був сильний вираз розуму і навіть хитрости, тілько очи вказували поетичний характер і темперамент. Ті очи були великі і такі, що жевріли, формально іскрили ся, коли він говорив з чутєм і оживлював ся; ніколи більше я ні у кого не бачив таких очей, хоча міні довело ся знати найзнаменитших мужів мойого часу.. Говорили міні — я тоді не звертав на се уваги — що супротив жінок він поводив ся особливо чемно і сердечно, з якимсь відтінком патоса або гумору, що зараз звертало їх увагу; так бодай говорила міні княгиня Ґордонова“.

Всі портрети показують нам щире, свіже лице з виразом добродушної хитрости. Очи дивлять ся ясно на світ, цілий вигляд вельми симпатичний. В. Скотт кінчить словами: „В Единбурзі з ним дуже панькали ся, але коли подумаємо, що заробляли пізнійші літерати, то мусимо сказати, що для него зроблено дуже мало“. (Конець буде).

Карл Федерн.

Хроніка соціальн і боротьби.

Живемо в часі соціальноі революціі. Не бійте ся і не дивуйте ся! Страшне тут тілько слово, так як колись наших патріотів мороз дер по шкурі від одного слова „брошура“; аж коли близше придивили ся, то не тілько страху позбули ся, але навіть прочитали одну-другу брошуру, навіть із найчервонійших. Так самісінько і з „революціею.“ Кровавий образ французькоі революціі, тоі раптовоі та шумноі хуртовини, стілько страху нагнав людям, що всяка революція, як то кажуть, на сон йім набиває ся. Та соціальна революція зовсім не така страшна, хоч зовсім не менше трагічна. Певна річ,

Opfer fallen hier —
Weder Lamm noch Stier,
Aber Menschenopfer unerhört —

як говорив колись Гете про іншу велику революцію — боротьбу християнства є еллинством. Падуть жертви і в сучасній соціальній революціі, та падуть „невинно, тихо, сумовито“ Ми дивимо ся на них і думаємо нераз: щож, так мусить бути, а дехто каже навіть: власне так має бути! І коли би нам хто сказав, що се все, що ми бачимо довкола, не що як етапи величезноі соціальноі революціі, тоі грізноі катастрофи, що має з коренем перетворити, перевернути теперішній суспільний, політичний а навіть моральний лад, то ми здивувались би не менше, як той Моліерів простак, коли йому сказано, що він весь свій вік говорить прозою. А прецінь се так. Нині вже вияснилось усім що крім отсеі повільноі та непастанноі соціальноі революціі, крім сего перероджуваня суспільности, на котре складають ся і поступи техніки і продукція товарів і продукція рільнича і війна та переломи політичні і спекуляціі фінансові і наука та поступ і критика поглядів релігійних та етичних, крім сеі щоденноі і буденноі праці — іншоі революціі соціальноі нам не ждати Виображенє про якийсь наглий перелом соціальних відносин, про якусь загальну, одноразову, тріскучу катастрофу, що мов з батога луснув змінить усі дотеперішні порядки, треба нам відсунути на бік як виображене мітичне, так як геологія відкинула давні *виображеня про катаклізми, що буцім то були на землі між одним* геологічним періодом а другим. Супроти сего легко зложити властиву ціну соціаль-демократичним фразам про загальну, світову революцію робітників, що колись буцім то має вибухнути і до котроі будуть покликані „робітницькі баталіони“ всіх країв. Фрази такі ми зазначили значком запитаня при кінці гарноі статі Г. В про робітницький рух у Россіі. Для агітаціі серед наівних мас вони можуть мати певне значінє, та по нашому все ліпше вистерігати ся йіх як ненаукових і таких, що легко поривають фантазію і зводять на хибну стежку. Сего не встеріг ся й Енгельс, коли в фразі цітованій у тій же статі говорить, що робітники — велика сила, котроі треба бояти ся. Хто має єі бояти ся і чого бояти ся? Коли та сила культурна, поступова (а Енгельс певно думав тілько про таких робітників, а не про ніяких Татар), то

ніякий культурний чоловік не має чого ві бояти ся. Коли він капіталіст, він буде з нею числити ся, буде бороти ся за свої інтереси; а коли він незаможний інтелігент, то певно знайде чимало спільного між своїм положенєм і робітницьким і буде сяк чи так працювати для спільноі ціли — поправи долі Але чого бояти ся робітників? Чи соціальна демократія справді думає різати голови?

Остатній конгрес соціальних демократів, що в остатніх днях юля і в перших августа відбув ся в Лондоні, показав нам сю „партію перевороту“ зовсім не такою страшною, як ві малюють. Можна сказати навіть, що конгрес показав соціальну демократію всіх країв менше сильною, менше розумною, ніж вона є на ділі. Ненастанні свари за для формальностів а за те цілковитий брак поважноі діскусіі над важними справами, що стояли на порядку дневнім, брак тоі могучоі провідноі думки, яка характеризувала давнійші конгреси соціалістичні, все те вражає неприємно. Із справ, які стояли на порядку дневнім, без сумніву найважнійша і найцікавійша для нас була справа пропаганди соціалістичноі по селах. Після торічніх завзятих дебат на зїзді німецькоі соціальноі демократіі у Вроцлаві можна було надіяти ся, що конгрес попхне справу хоч о крок на перед. Пригадаємо, що у Вроцлаві поставлено було питанє так: чи навязувати діяльність серед мужицтва, котре ще має якусь власність, чи лишити мужицтво на боці і обертати ся виключно до сільського пролетаріату та направляти діяльність у такий бік, щоб те дрібне мужицтво як найшвидше зійшло в ряди пролетаріату? Бебель і другі люде практичні радили організувати мужицтво таке, як воно є і провадити його до боротьби політичноі і відповідних реформ, та на конгресі побідила глупа доктріна пролетарізаціі, котра по просту замкає хлопські хати для соціальдемократичноі пропаганди. Отже ми надіяли ся, що сегорічний міжнародній конгрес підійме сю справу і поставить ві розумнійше. Та се не стало ся. Які там були діскусіі у комісіі, сего не знаємо, але резолюція ухвалена конгресом в тій справі — пустісінька. „Конгрес висказує потребу організованя сільського пролетаріяту, але з уваги на ріжниці краєві полишає способи кождій націі.“ Для ухваленя такоі резолюціі не було чого трудити ся аж до Лондону, се кождий соціальдемократ знав і без того.

Із тридневих сварів між анархістами і більшістю конгресу, що скінчили ся виключенєм анархістів, видно одно важне явище, котре повинні б собі затямити всі ті, що балакають про грозу будущоі соціальноі революціі, не виключаючи й самих соціальних демократів: конгрес кладе більшу вагу на конечність парляментарноі діяльности, значить, чисто політичноі боротьби, ніж на соціалістичне profession de foi. Виключені анархісти божили ся, що й вони соціалісти, та іх виключено для того, що для осягненя своіх соціалістичних цілей уважають парляментарну, політичну акцію серед буржуазіі непотрібною або прямо шкідливою. Натомісць в конгресі брали участь делегати таких організацій, особливо англійських, що досить далекі від соціалістичних ідеалів, та за те міцно стоять на грунті реальноі, політичноі боротьби та практичних реформ на користь робучого люду. Сі постанови конгресу важні тим, що прінціпіально допускають до конгресу всякі людові радікальні партіі, в тім числі й нашу. Інша річ, чи ті партіі підуть ту-

ди. З наших товаришів дехто подавав голос перед конгресом щоби вислати до Лондону свойого делегата або бодай дати від нашоі партіі мандат одному з польських соціальдемократів. Заряд не зробив сего, бо не мав до сего повномочія від зйізду партіі, тим більше, що відносини між нашою партією а польськими соціальдемократами (з виємком Перемишля) зовсім не такі близькі, щоб ми могли спокійно повірити заступуванє нашоі справи котрому з них, а по друге можна було сумнівати ся, чи конгрес допустить нашого репрезентанта до нарад. Конець діла показав, що ми мали рацію. Польські делегати соціальдемократичні виступили перед конгресом з одним однісіньким внеском — відбудованя Польщі. Ми не знаємо, якоі Польщі вони хотіли, не знаємо тих нарад, які попередили сей внесок в лоні самоі партіі, та нам здає ть ся, що наш мандат ужитий на підпиранє такого внеску був би зробив фатальне вражінє Скажемо ясно: ми не противники самостійности польського народа. Бажаючи єі для себе, ми бажаємо єі й для Поляків. Та нам здає ть ся, що такий внесок, як відбудованє Польщі, без докладного обговореня єго з нами не повинен мати під собою й наших підписів. Нам здає ть ся навіть, що сей внесок зовсім не надавав ся перед форум міжнародного конгресу соціалістичного — і конгрес сам мабуть відчув се, бо внесок Поляків погребано якось з тихою музикою. Нам здає ть ся, що внесок сей був по просту маневром виборчим; при надходячих виборах до Ради державноі польські соціальдемократи хочуть кандідувати в кількох округах з куріі пятоі, так чи не хотіли вони поставленєм такого внеску скаптувати собі польських патріотів? Коли так, то маневр зовсім не удав ся, бо польські патріоти відпекали ся того внеску і признали його шкідливим для польськоі справи, а партія сама лаврів через него на конгресі не здобула. В усякім разі нам прийдеть ся застановити ся на найблизшім зйізді нашоі партіі, чи маємо обсилати будущі соціаль-демократичні конгреси, чи ні. Цікаво, що сербські радікали сего не чинять.

Російські соціалісти мали перший раз свою репрезентацію на конгресі; про резолюцію ухвалену на користь російських робітників згадуеть ся у нас в вістях із Россіі.

Нинішню хроніку закінчимо звістками про нові у нас обяви соціальноі боротьби селяньства против дворів. У газетах подані були звістки про страйк сільських робітників у Скоморохах. Ми запитували одного з наших прихильників у сусідстві Скоморох, як справа стоіть з тим страйком, і ось що пише нам сей товариш: „У нас про ніякий страйк не чувати. У нас нема таких людей, щоби повставали против панів. Радше хлоп на хлопа завізьме ся і на роботу до хлопа не піде, а до пана — борони Боже! Де би хлоп боягуз те зробив! Хлоп боіть ся, щоби другі люде з іншоі околиці не зайшли до пана на жнива, для того своє лишить, нехай пропадає, а до пана, іде і за день, за два панови жниво скінчить“ Друга відомість була про бойкот, який кинули селяне на д. Зброжка, державця дібр Могиляне коло Куликова, пов. жовківського. Ся відомість автентична, бо приніс єі до Львова сам д. Зброжек, коли приходив просити військову коменду, щоби дала йому вояків для жнива Військова коменда сего не зробила і збіжє д. Зброжка стоіть мабуть і доси на пни. Причиною бойкоту була низька плата,

35 кр., яку платив д. Зброжек женцеви; сусіди платили більше. Та здаєть ся, що були й якісь інші причини, бо отсе недавно сам д. Зброжек говорив, що через жандармерію заскаржив хлопів до староства за те, що вони вже заплачені а не хочуть робити Д. З. мабуть не знає, що наперед платити за роботу не вільно і що староство ні в якім разі хлопів до роботи присилувати не може; що найбільше скаже їїм віддати взяті наперед гроші. Може бути, що там ще щось є в тій справі, то ми просимо тих із наших товаришів і прихильників, хто би дещо близше про се міг розвідати, донести нам для опублікованя. Ми вважаємо такі прояви безмірно важними для цілого дальшого ходу нашої справи і для того бажаємо не тілько нотувати їїх, але про кождий з осібна подавати як найдокладнійші відомости.

Соціаліст.

Вісти з Россії.

Доповняючи те, що сказано в статі д. В. Г. про робітницький рух у Россії, нам треба розповісти про остатній великий страйк робітників у Петербурзі — перший российський страйк, про який відомість залунала широко по Европі. Страйк розпочав ся з початком юня від разу в 20 фабриках, бавовняних прядільнях, та за ними швидко пішли робітники залізничих варстатів і інших мануфактур. З разу страйкували тілько мущини, далі пішли й робітниці (фабрики папірос). Около 25. юня страйкувало 30.000 людей. Ціль страйку звичайна — скорочене часу робучого до 10 годин, управильнене самого способу праці та догляду над нею, скасоване самовільно накладаних кар та відшиблень, а в кінці підвисшене платні, якого домагали ся робітники не всюди і в дуже скромнім розмірі Тілько 30. юня в деяких фабриках робітники, здобувши дуже невеликі полегкости, а найбільше зломані нуждою та погрозами поліції, прийшли знов до роботи; страйк закінчив ся цілком аж в половині юня За той час „Союзъ борьбы за освобожденіе рабочаго класса“ видав 10 таємних проклямацій до робітників і до інтелігенції, благаючи о поміч для страйкуючих. При початку страйку, як запевнює кореспондент англійської „Daily Chronicle“, петербурська група соціалістичної партії мала для страйкуючих зібраний фонд 4000 руб. По вибуху страйку серед петербурської ліберальної інтелігенції і нестрайкуючих робітників зібрано 5000 руб. Давали переважно люде бідні, деякі віддавали весь свій місячний заробіток. Та про те страйкуючі страшенно бідували, деякі випродали все що мали, навіть постіль і чоботи. Правительство, а особливо мін. Вітте станув рішучо против робітників. Деякі фабриканти згоджувались уступити робітникам, та міністер не позволив на се, бо, мовляв, робітники поступають незаконно. Студентів і інших інтелігентів, мущин і жінок, що

в часі страйку старали ся сходити ся зі страйкуючими, давати їм поміч або бодай дізнати ся про їх положенє, зараз арештовано. „Грандіозний страйк 1896 р. — пише кореспондент „Daily Chronicle“, — не швидко забудеть ся. Тяжкі кари, які понесло кілька сот робітників і спочуваючих з ними людей із освіченої громади, тільки скріплять свідомість про єго значінє. Спеціально задля сего скликана рада міністрів займала ся обговоренєм робітницького питання в Россії і несподіваного зросту соціалізму. Давно вже проектовані фабричні закони певно будуть тепер доведені до путя, та на сьому мабуть не скінчить ся. Промислова Россія входить у нову фазу. Російський робітник не на жарт узяв ся до організації і певно сим способом змусить усіх звертати на него більшу увагу, ніж доси на него звертав царський уряд. Кінцеві результати такого повороту справи без сумніву будуть важні не тільки для економічного, а й для політичного житя Россії“.

На поміч петербурським страйкуючим по опублікованю відомостей про страйк поспішили робітники і всі приятелі свободи у Франції, Англії, Швейцарії, Німеччині і Австрії. В Англії по одержаню перших певних звісток про страйк Віра Засуліч і пані Авелінг (Марксова дочка) дали справозданє про него на засіданю демонстраційного комітету делегатів для приготованя міжнародного конгресу соціалістів. Комітет ухвалив прихильну резолюцію і зложив 25 руб. на початок та вибрав кассірів для збираня дальших складок. Дня 1. юня зібрав ся комітет Товариства приятелів свободи в Россії і ухваливши вельми симпатичну резолюцію для страйкуючих вибрав чотирьох своїх членів для веденя справи разом з Комітетом Вольної Росс. Преси. Заходами сих людей поміщена була обширна і горячо написана статя про страйк у органі незалежної робітницької партії, а секретар тої партії Том Манн говорив про петербурський страйк на мітінгах в Лондоні, Уельсі і других містах. Комітет В. Р. Преси розіслав звістку про страйк до всіх важнійших газет з просьбою о збиранє складок; на руки того комітету зложено загалом 880 рублів. Та крім сего із делегатів Тов. приятелів волі в Россії, незалежної робітницької партії і Лондонської робітницької Ради утворив ся Сполучений комітет для справ російського страйку, котрому запевнили грошеву поміч також Робітницькі Союзи (Trade Unions). На конгресі соціалістичнім на внесок швейцарських робітників ухвалено одноголосно резолюцію, в котрій конгрес висказує горячу сімпатію петербурським робітникам, що так сміло і без трівоги станули до боротьби з подвійним ворогом; економічним визиском і царським абсолютізмом. У Австрії справою страйку горячо заняла ся соціальдемократична партія. Головний орган тої партії, віденська „Arbeiterzeitung“ видрукувала кілька сімпатичних статей про страйк і зібрала кілька сот гульденів.

З Россії доходять звістки про арештованє богатьох робітників по закінченю страйку. Та заразом доносять, що Вітте дуже неласкаво приняв депутацію фабрикантів, яка приходила дякувати урядови за поміч, і острими словами закидав їм нелегальне поступуванє з робітниками. Важно й те, що уряд узнав конечним опублікувати звістку про страйк і єго закінченє в „Правительственномъ Вѣстникѣ“ — діло доси непрактиковане, бо, як відомо, доси всі страйки держав уряд у глибокій

тайні. Чи мав би се бути частковий перелом в дотеперішній практиці, улюбленій практиці самодержавноі бюрократіі — держати в тайні все неприємне?

На такий перелом вказують по троха і рескріпти видані царем по поводу катастрофи на Ходинськім полі. Цар зовсім недвозначно кладе вину сеі катастрофи на карб чиновників і увільнює від служби московського поліцмейстра Власовського, хоча сей, здаєть ся, безпосередно менше винен був у сьому ділі, ніж другі. Та рескріпти єго доказують заразом повну неспосібність глянути на діло своіми власними очима. Він наказує головним стовпам чиновництва, щоб вони змусили своіх підвладних поступати згідно і добре — наказ зовсім наівний і абстрактний, та рівночасно признає ся, що вважав найвідповіднійшим справу катастрофи не пускати на дорогу судового слідства, а по переведеню тимчасового, секретного досліду укарати виноватих своєю царською властю. В результаті се значить, що цар одною рукою грозить бюрократіі, а другою захищає єі; раз звалює на неі велику вину в загальних і острих виразах, а потім зараз же дає йій можність безкарно панувати далі під ослоною єго власноі царськоі порфіри.

А тимчасом революційний рух серед российськоі суспільности і по за робітницькими кругами знов починає змагати ся. Петербурський кореспондент Berliner Tagblatt-а доносить, що в Петербурзі розпущено в великім числі екземплярів революційну проклямацію. Вона написана дуже горячо і приспособлена до зрозуміня низших верстов суспільности. Особливо сильно нападаєть ся в ній на міністра внутрішніх справ і закидаєть ся йому цілковиту неввагу на потреби робучого люду і перешкоди, які він на кождім кроці робить тим, хто би хотів допомогти нужді народній. Згадано і про катастофу на Ходинськім полі. Загалом — кінчить кореспондент — в Россіі панує тепер настрій неспокійний і збентежений. Те саме констатує зовсім з іншого боку слідуючий документ, у-перве опублікований берлінським соціаль-демократичним Vorwärts-ом, а в российськім тексті віддрукований у лондонських „Летучихъ Листкахъ“ ч. 34.

Копія. *Весьма нужное.*
Воен. Мин.
(Генер. Штабъ.)
5. марта 1896. Его Превосходительству
Нр. 21. М. И. Драгомирову.

Милостивый Государь,
Михаилъ Ивановичь!

Считаю своимъ долгомъ увѣдомить Ваше Превосходительство о томъ, что заграничные революціонные элементы снова начали энергично проявлять свою дѣятельность, распространяя брошюры и листки преступнаго содержанія, какъ среди гражданскаго населенія, такъ равно и въ военной средѣ

Они избрали, между прочимъ, спеціальной цѣлью своей преступной пропаганды среду офицеровъ. Я ни на минуту не сомнѣваюсь въ томъ, что при непоколебимо твердыхъ вѣрноподданническихъ чувствахъ нашей арміи никакія революціонно-соціалистическія стремленія не могутъ пользоваться среди нея успѣхомъ. Однако, опасаясь, чтобы не пришлось

оправдывать себя невиннымъ, которымъ, противъ ихъ желанія, могутъ быть присланы, всевозможными путями, листки и брошюры преступнаго содержанія, съ цѣлью усиленнаго ихъ распространепія, покорнѣйше прошу Ваше Превосходительство обратить вниманіе подчиненныхъ Вамъ начальниковъ частей на необходимость принятія строгихъ мѣръ съ цѣлью охранить войско отъ проникновенія въ его среду произведеній печати преступнаго характера и обязать начальниковъ частей немедленно сообщать Вашему Превосходительству о всякой такого рода попыткѣ

Съ истиннымъ почтеніемъ

Петръ Ванновскій.

Сей лист обернув на себе увагу всеі европейськоі преси. Анілійські газети, передруковуючи його, додали увагу, що невдоволенє і революційні ідеі мусять мати своіх сторонників і на високих щеблях российськоі чиновницькоі драбини, коли отакий секретний документ міг дістати ся до заграничноі газети

Spectator.

Політична хроніка.

(Католицьке віче. Посольські справозданя д. Романчука. Мадярсько-москвофільське збратанє у Верецьких.)

В днях 7, 8 і 9 юля відбуло ся у Львові друге католицьке віче, що мало бути русько-польською католицькою демонстраціє для звеличаня 300-них роковин берестейськоі уніі. Та треба сказати, що якось Полякам не веде ся з тою унією: не вело ся 1596 р. і не веде ся й тепер. Ані руш не можуть викликати серед Русинів такого щирого, такого загального, всенароднього ентузіазму для „wspólnej ojczyzny“ і для „wspólnej matki kościoła rzymskiego“, як би йім хотіло ся і як би йім по щось було потрібно Даремно як перед 300 літами так і тепер перетягли на свій бік єрархію, зробили низше духовенство безсильним і залежним, смілійших застрашують, слабодухих заманюють обіцянками каріери З жалем і гнівом мусять бачити, що кождий Русин, який піде за йіх голосом, стає ся від разу мов гилякою відрізаною від живого пня, тратить довірє у своіх земляків, тратить грунт під ногами, а коли має довірє, то хіба у таких самих слабодухів та каріерістів, як він сам. І розуміє ся, що кожда при таких обставинах розпочата спільна акція замісць єдности і ентузіазму родить тільки несмак, викидає на верх бруди, лишає по собі кваси та зневоху.

Так було і з остатнім католицьким вічем. Помимо всякоі зручности в аранжованю, помимо газетярськоі реклями і авторітетних фігур, що стояли на чолі віча, діло вийшло мертве, бездушне і безплодне. Галицьке духовенство, польське і руське, оказало ся недозрілим до відограня такоі ролі, яку грає католицьке духовенство у Франціі, в Німеччині а навіть у західно-австрійських провінціях. Репрезентанти на-

шого духовенства показали ся навіть у своїм фаху, на полі католицької теольогії, етики і політики, круглими ігнорантами, плели дурниці або перемелювали стару схолястичну полову. Один Єзуїт, кс. Ян Бадені ратував сітуацію, сміло і досадно підносячи стяг християнського соціялізму. „Ми мусимо покинути старі формули і дороги, мусимо перестати кормити хлопа і робітника самими моральними проповідями і релігійними практиками. Мусимо зблизити ся до него, стати на грунті єго економічних і соціальних інтересів, як се чинять соціялісти, і з погляду тих інтересів провадити його“. Голос кс. Бадені був одиноким живим, сучасним голосом на тім вічу.

За то Русини пописали ся тут чудово. Лишаю на боці відчити кардинала Сембратовича і проф. Шараневича; оба вони були повні торжественних фраз і далекі від інтересів сучасности, то й не зробили ніякого вражіня. За те немале вражінє зробили виступи наших реалістів і неокатоликів Коли Поляки у своїх промовах прінціпіально держали ся річи а поминали особи, то Русини держали ся як раз противної тактики. О. Волосянський реферуючи про руську пресу поділив єї на три купи: щиро-католицьку („Посланник“ о. Джулинського і „Бібліотека“ Насальського), нещиро-католицьку (прочі видання народовецькі, а головно „Просвіти“) і шкідливу (вид. общ. Качковського і радікальні). Видання москвофільські „як і радікальні, найгірші з морального огляду, треба поборювати,“ а до видань нар. партії приняти „основи католицькі.“ „Будьмо перше католиками, а потім Русинами!“ закінчив патетично сей референт і в своїй резолюції домагав ся „видання каталога видавництв, які можна поручити руському народови до читання, заложення нового дневника політичного видаваного в католицькім дусі, заснования нового товариства просвітного ім. св. Йосафата і закладання католицьких читалень.“ Против виводів о. Волосянського виступали д. Вахнянин, Барвінський і др Студинський, та замісць виказати абсурдність такого поділу преси і абсурдність таких резолюцій, вони станули на тім самім грунті, а тілько робили деякі поправки. Д. Вахнянин зазначив, що видання „Просвіти“ „не суперечать основам католицької церкви, хоч деколи бували у виданнях сих похибки і неясність.“ Д. Барвінський закинув о. Джулинському, що пише мішаною мовою і попирає „Общ. ім. Качковского“, підніс далі, „що богато деканів і священників не тілько суть членами сего общества, але і розповсюджують єго видання, в проповідях, катехізації і урядованю послугують ся „язичієм,“ а деякі катехити заборонюють уживати молитвословів виданих нар. мовою.“ Виводи ті попер др. Студинський тим, що „під покривкою язичія скривають ся часто змагання несхідні не тілько з руською народністю, але й з основами руської католицької церкви“ і закинув ті змагання також епіскопським консісторіям

„Може хто скаже, що я денунцію! — з патосом говорив сей сімпатичний учений, — але я говорю отверто.“ Др. Студинський мабуть забув, що є такі місця, котрі сама приличність каже завсігди держати запертими, бо коли вони отверті, то тяжко вулицею перейти. Остаточно наші реалісти договорили ся до того, що віче мало не ухвалило заснованє нового, щиро-католицького просвітного товариства руського для підкопання „Просвіти“ Певна річ, католикам вільно засновувати які

хочуть товариства, та не треба забувати, що заснованє католицького руського тов. просвітного значить для „Просвіти“ утрату і тої мізерної краєвої субвенції, яку тепер має і котру тоді певно одержало би нове товариство. Д. Барвінський ледво не ледво запобіг такій ухвалі прирікаючи, що „Просвіта“ не буде скакати в гречку — і проєкт заснованя нового товариства відложено на пізнійше.

З кінцем юля здавав посол Романчук своім виборцям у Бібрці і Ходорові справозданє зі своеі діяльности в Раді державній. Виборців на обох зібранях було мало, д. Романчук своім звичаєм говорив довго, по дві або півтретя години, оповідав докладно про Раду державну, про клюби, про ухвалені закони, про свої промови і інтерпеляції, держав вотум довіря і був проголошений у Бібрці „одиноким заступником галицькоі та буковинськоі Руси у Відні“ та кандидатом бобрецьких Русинів на будучі вибори. Звісно, ми не маємо нічого против того, та все таки мусимо висказати, що в промовах д. Романчука крім механічноі компіляції фактів не було ніякісінькоі політичноі думки програмовоі, не було погляду на наші краєві і народні відносини і що би тепер треба чинити політичним заступникам, не було не то відповіді, але навіть натяку на ті внутрішні наші обставини (відносини між партіями), що де далі тим більше стають ся пекучими, ані на ті економічні та соціальні інтереси, котрих мусить бути свідомий заступник народній Натомісць мали виборці нагоду сотий раз почути з уст Романчука оповіданє про єго розмову з гр. Баденім в р. 1890, про проголошенє новоі ери в соймі, про зміну сістеми і т. д. Видно, д. Романчук уважає ту розмову і той свій виступ у соймі найважнійшими подіями свойого житя, коли з таким смаком завсігди йіх пережовує. Та нам здаєть ся, що пора би вже д. Романчукови забути про ті події і самому зачати встидати ся йіх. Вічні єго оповіданя про те, як його, великого політика, гр. Бадені кількома пустими фразами звабив у горох і обдер до сорочки, роблять прикре вражінє — прикре не за гр. Бадені, а за д. Романчука.

Троха перед справозданями д. Романчука д. 21 юля відбуло ся на угроруській землі, у Верецьких, на границі Галичини, врочисте збратанє галицьких москвофілів з угроруськими мадяронами і родовитими Мадярами. Мадяри поставили там якийсь памятковий стовп, а на єго відслоненє прибули крім угроруських мадяронів також непрошені два „репрезентанти“ з Галичини: один урядник, про котрого не знаємо, чи він Русин чи Поляк, і парох сі Скольского, о. Мартинків, щирий приятель і шкільний товариш д. Маркова. Сей шановний отець, хотячи запрацювати на вино і паприкаш, котрим принимано гостей, плів „іменем галицьких Русинів“ смалені дуби про добре сусідство Русинів з Мадярами. Вже то наш Рутенець як у себе дома не має що йісти і піде до сусіда, де стіл заставлений, не жалує язика ані спини ані чести. Гей, скільська громадо, та скиньте ся що неділі о. Мартинкову на бутельку вина та на пів ліктя ковбаси, щоби сидів дома і не потребував чужим людям очи дерти і руське імя поганити!

Ів. Франко.

— —:✻:— —

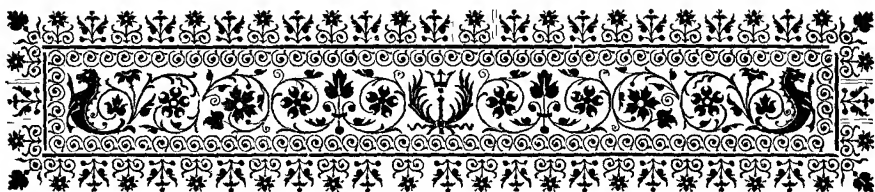

ЗМІНА СІСТЕМИ.

В числах 26—29 львівськоі „Правди“ появила ся на чільнім місці статя пз. „Зміна системи.“ Сю статю скваппо передрукували „Народна Часопись“ і „Буковина,“ на неі відгукнуло ся й „Дѣло“ і посвятило еі розборови чотири довгі передовиці в ч. 165—168, давши свойому розборови такий самий титул, який має статя „Правди.“ В обох сих працях порушено чимало важних питань, що відносять ся до розвою нашоі народности, то й ми посвятимо йім кілька уваг.

„Зміна сістеми — читаємо в „Правді“ — се улюблений коник, на якім від якогось часу гарцює шеф народовськоі опозиціі п. Романчук, а щоби виправдати своє становище, голосить, що сістема супроти Русинів не змінила ся, що не тільки нічого не поліпшило ся, але навіть погіршило. Недавно проголосив орган п. Романчука, що зміна сістеми — се „перший і найважнійшій наш постулят“, без котрого ніякі здобутки не можуть нас задоволити. Коли се настане, то решта скорше, чи пізнійше сама прийде. Тай коли Русини почують, що з ними інакше обходять ся, інакше йіх трактують, тоді будуть вирозуміді та терпеливі в своіх дальших ожиданях “

„О щож властиво тут розходить ся, що розумів п. Романчук через ту „зміну сістеми“? Се, висловивши просто, значить, щоби ми могли свобідно розвивати в австрійсько-угорській монархіі руську народність. Про се дійсно була мова перед почином т. зв. „новоі ери“ підчас переговорів заступників „Народноі Ради“ і Є. Е. Митрополіта з тодішнім намістником гр. К. Баденім і п. Романчук в свойій промові з 25. падолиста 1890 р, проголошуючи т. зв. програму, налягав також на зміну поступуваня правительства супроти Русинів, чи там на зміну сістеми. Годить ся однак нагадати, що сказав тоді в сій справі гр. Бадені іменем правительства, а очевидно з порученя Корони. Супроти заступників „Народноі Ради“ заявив намістник, що „уряд

австрійський може підпирати тільки таких Русинів, котрі бажають розвивати руську народність в Австрії якотакув напрямі згіднім з ідеєю державною і рішучо отрясуть ся і визволять ся від усего, що спиняє розвиток руської народности на основі чисто-австрійській.

„Те саме повторив намістник по промовах послів Телішевського і Романчука і додав, що правительство бажає, щоби кожда народність свобідно розвивала ся в границях і рамах констітуції, але сі наміри правительства часто стрічають трудности, викликані браком вирозумілости або неясним поступуванєм. А вказавши на засади згідні в австрійською ідеєю державною, вірність тронови і державі, зазначив намістник, що „ті засади мусять бути не лише завсіди ясно висказувані, але ясно, щиро і з доброю вірою практиковані і для того потрібно рішучо отрясти ся і увільнити ся від усего того, що, як самі констатуєте, істнує, а спиняє розвиток руської народности на основі чисто австрійській, — треба бороти ся з усіми, що допускають ся в тім згляді якихсь суперечностий або неясностий“.

„Задля чогож заступник Корони вимагав від репрезентантів Русинів ясности і щирости, з чого вони мали рішучо отрясти ся і увільнити ся, в чим бороти ся? — З усім, що спиняє свобідний розвиток руської народности яко такої, з усім, що стає в суперечности або неясности до австрійської ідеї державної. Отсе відповідь заступника Корони. Кому ще не зовсім запаморочений розум, кого ще не чіпила ся сліпота, сей добре тямить, що москвофільство чи там кацапство безнастанно спиняло і спиняє свобідний розвиток руської народности, що москвофільство збивало і збиває Русинів на манівці, зводить йїх на політичну блуканину і ставить в суперечности з австрійською ідеєю державною. Се москвофільство снує ся як червоне пасмо від самого почину відродженя руської народности в Австрії з часів Маркіяна Шашкевича аж до наших днів“. Далі переповідає автор препаровану по свойому історію москвофільства в Галичині і приписавши йому, а бодай „неясному поступуваню Русинів“ навіть такі факти, як ревізії у Русинів-народовців та в читальнях „Просвіти“, так далі пише: Тзв. „нова ера“ розпочата гр. Баденім під впливом Корони, мала перевести „зміну сістеми“ в користь Русинів, але ся зміна мала наступити по сповненю наведених в горі условий: „рішучо отрясти ся і увільнити ся від всего того, що спиняє розвиток руської народности на основі австрійської ідеї“.

„Хто хоч троха обзнакомлений в цілим апаратом адміністраційним в нашім краю, сей мусить признати, що така „зміна сістеми“ не може бути переведена ані протягом року, ані двох, що на се треба троха довшого часу. Напрям, в якім працював цілий апарат адміністраційний від пятьдесятих до кінця вісімдесятих років, не може бути в однім році накручений на

інший лад і се виразно заявляв гр. Бадені репрезентантам Русинів, звертав також йіх бачність на трудности, які стрічає правительство задля браку вирозумілости (тут мав на думці шовіністів поміж Поляками). Щоби устали покривдженя руської мови і письма в урядах, треба, щоби урядники вміли сю мову і письмо, а се не дасть ся перевести в одній хвилі; всеж таки не дасть ся заперечити, що намістник зробив в тім напрямі почини до змін в користь Русинів. Відоме розпорядженє гр. Голуховського що до латиньскоі азбуки було усунене розпорядженєм, що власти адміністраційні мають уживати в письмах до руських сторін руськоі мови і письма. З намістництва, з дірекціі почт і скарбовоі і ради шк. кр. почали тепер що раз частійше відповідати руським сторонам мовою руською і руським письмом, а на урядових актах не тілько шефи сих властий, але й намістник стали підписувати ся руським письмом, чого перед тим не бувало. Устали ревізіі і арештованя, збори і віча відбували ся свобіднійше (чим користували ся навіть(!) москвофіли й радікали), зроблено почини до помноженя руських шкіл вправ і гімназій, руських катедр в універсітеті, як і до того, щоби Русини занимали відповідні становища в шкільництві і в урядах, заведено фонетику в книжках шкільних". Те, що далі пише автор про звороти виконувані д. Романчуком після проголошеня „новоі ери" аж до тепер і про відносини Русинів до новоерських здобутків, для нас менше важне і для того ми приведемо зі статі „Правди" ще тілько одно місце—програмові постуляти самого автора.

„Передовсім мусимо стояти непохитно і консеквентно на яснім і виразнім становищі народнім руськім і рішучо отрясти ся і і визволити ся від усего, що спиняє розвиток руськоі народности на основі чисто-австрійській. Тоді ніяке правительство не сміє нам відказати потрібних до національно-культурного розвитку руськоі народности засобів. Тоді і Поляки хоч би й шовіністи, не матимуть оружя проти нас. І задля того треба передовсім рішучо не тілько зірвати з москвофілами, але й бороти ся з всіми, що допускають ся яких-сь суперечностий або неясностий. Ми повинні всюди користувати ся правами, які прислугують нам на законній основі, нашій мові і народности, а поборювати і викорінювати з посеред руськоі суспільности байдужність, маловаженє або нехтованє нашоі мови і тих інституцій, які пособляють культурному розвиткови руськоі народности в Австріі. Нехай руська суспільність знає, що ті придбаня, які ми осягнули доси для нашого національно-культурного і економічного розвитку — не „дрібні і хвилеві користи", як учить п. Романчук і „Дѣло," але певні і тривалі підвалини до нашого народного розвитку (катедри руськоі історіі, гімназіі руські і руські школи взірцеві, Дністер, субвенціі для наших народніх інстітуцій: театру, Просвіти, наук тов. ім. Шевченка і т. ін.) Нехай руська суспільність навчить ся не тілько цінити сі придбаня і ними дорожити,

але нехай і в повній мірі ними користує ся, а тим покаже, що домагання руських послів були виправдані.“

Свої уваги зачнемо з кінця. Чи автор сеї статі думає, що хтось повірить йому, коли до здобутків нової ери зачислює соймові субвенції для руського театру, для „Просвіти“, основане руських гімназий — річи доконані геть-геть перед новою ерою? І чому автор говорячи нпр. про субвенції, не додав, що вони — малесенька частина того гроша, який складає руська людність в додатках краєвих і по просту смішно дрібні в порівнаню до тих субвенцій, які дає Сойм на аналогічні або й не аналогічні інстітуції польські? Адже краківська Академія Наук бере від Сойму 20 000 річно, а руська „Академія“ — 2 000; адже руському театрови дають ледви 7.500, а на саму оперетку польську у Львові давали 8.000, а на польські театри загалом, на польських співаків і співачок іде рік річно звиш 30 000 краєвих грошей. Адже Просвіта дістає 1.000, а на інтернат Змартвихвстанців ухвалено від разу 10.000, на місії єзуітські 10.000, на Macierz 10 000, на „Kółka rolnicze“ 10.000 і т. д. Певна річ, „добро псу муха, ніж кієм по за вуха“, — добро Русинам і такі мізерні субвенції, які їим дають і треба й їих використати, та треба справді песячої вірности і податливости, щоби в тих жебрацьких субвенціях бачити „певні і тривкі підвалини до нашого народного розвитку.“ А які певні та тривкі ті підвалини, се бачимо хоч би з того, що субвенція для „Просвіти“ пару разів висіла на волоску, коли якому небудь Поляновському, Торосевичеви або Голеєвському не подобало ся що небудь у єі виданях, що обіцяної на 1896 р. міністеріальної субвенції для тов. ім. Шевченка не вставлено в бюджет для того, бо у Львові член Ради шкільної кр. „забув“ зладити реферат про виданя сего товариства і що в кінці віцепрезідент тоїж Ради шк. кр. Бобжинський прямо загрозив товариству, що відбере йому друк шкільних книжок і постарає ся о відібране субвенцій (а він може се зробити!) коли товариство сяк чи так буде на далі підпирати політичні видавництва, головнож „Дѣло.“ Варто додати тут і се, що зачислювати „Дністер“ до здобутків нової ери можна тілько подекуди. О концесію на се товариство Русини старали ся ще о 3 роки перед новою ерою. Справа залягла в міністерстві і залежала від гр. Таффе. В ж е п о н о в і й е р і на візване міністерства тодішний намістник гр. Бадені написав конкомітацію з о в с і м н е п р и х и л ь н у для Русинів і тілько аж по особистих поясненях д. Романчука у гр. Таффе міністерство звернуло намістникови єго первісну конкомітацію і зажадало другої, згідної з правдою, після чого уділено Русинам концесію на „Дністер“.

Що до самої історії зі „зміною сістеми“ варто привести те, що говорить про се „Дѣло.“

„В дефініції п. Барвіньского — читаємо там — що значить зміна сістеми, а в тім, як ту справу розумів і пояснював п. Романчук, заходить певна ріжниця. З м і н а с і с т е м и н е з н а ч и т ь с е „щ о б и м и м о г л и с в о б і д н о р о з в и в а т и в а в с т р і й с ь к о - у г о р с ь к і й м о н а р х і ї р у с ь к у н а р о д н і с т ь“, л и ш р а д ш е, щ о б и п р а в и т е л ь с т в о з м і н и л о с в о є п о с т у п у в а н є с у п р о т и в Р у с и н і в. В констітуційній державі кожда народність має запоручені права

свого свобідного розвитку. Для того коли гр. Бадені по новій ері заявив в Соймі, що правительство бажає, щоби кожда народність свобідно розвивала ся, то сего не можна уважати „здобутком“ політичним, лиш обовязком намістника, яко урядника державного.“

Се зовсім вірно, та за те зовсім невірне і дитинячо-наівне те, що каже далі критик „Дѣла“, наводячи свою власну дефініцію „зміни сістеми“:

„Зміна сістеми — після нашоі дефініціі — се основна зміна наших відносин політичних в краю, — се виконане в практиці всіх прав прислугуючих Русинам яко народности в конституційній державі, на засадах повноі рівноправности, — се спинене агресівности Поляків і зломане йіх верховодства, — се запорученє всіх умовин розвитку народности руськоі після єі питоменности без всякоі опіки“.

Ся дефініція — се стілістичний феєрверк і більше нічого. Вона невірна історично, то значить, д. Романчук роблячи нову еру, зовсім не хотів такоі зміни, а радше не посмів і марити про таку зміну. Коли б у него були такі широкі бажаня, то він певно не був би пертрактував з польським шляхтичем про те, щоби „зломати верховодство Поляків“, з польським консерватистом про „основну зміну наших політичних відносин в краю“, з польським статчиком про „засади повноі рівноправности“ і про внесене „всякоі опіки над Русинами.“ Ні, д Романчук зовсім так високо не літав, умовляючи ся в падолисті 1890 р. з гр. Бадені В єго вбогій фантазіі мріли тілько посади і аванси та „здобутки“ в роді відібраня „Народного Дому“ для народовців, відібраня накладу шкільних книжок від Ставропигіі і відданя єго товариству ім. Шевченка і т. д. Се вже давно відомі річи, стверджені самим Романчуком в єго численних коментаріях до єго прославленоі „програми“, далі стверджені д. Телішевським в єго розмові з Русином турчанського повіту, значить, критик „Дѣла“ без потреби так широко розмахнув крильми своєі фантазіі: про таку зміну сістеми, яку він дефініює, в 1890 році творці новоі ери зовсім не думали. Вони й не могли про неі думати, бо така зміна — се вже не зміна сістеми урядовоі, се зміна фактичних відносин сили політичноі, се зрівнане сил руських з польськими, зрівноважене сили і впливу обох народностей в краю. Доконати сего, щоби Русини в Галичині стали ся від разу рівно сильні, то зн. рівно богаті, рівно просвічені, рівно вироблені політично і соціально як Поляки, ніяке правительство не може. Правительство може спиняти або прискорювати ріст, розвій народа, але з дитини зробити від разу дорослого мужа не потрафить. Значить, хоч би правительство в Галичині навіть не було польське тілько в австрійськім мундурі, хоч би воно всіми силами сприяло Русинам, то й тоді не могло би зробити такоі „зміни сістеми“, яка мріеть ся „Дѣлу“.

Правда, було щось таке, що при словах „зміна сістеми“ в р. 1890 викликало у всіх Русинів сімпатичний відгук, та на жаль, про се в критичній хвилі забули творці новоі ери, хоча нині се пригадує по троха „Правда“. Се щось, то було сістематичне

переслідуванє Русинів без ріжниці партій. Пригадаємо, що від першого „соціалістичного“ процесу в р. 1876 до кінця 1889 р., отже в протягу 12 літ Русинам, як одиницям так і ріжним інституціям, виточено було около 500 процесів політичних, з котрих найбільша часть скінчила ся занеханєм слідства, а тілько мала часть скінчила ся засудженєм декого з оскаржених на невеличкі (в порівнаню з тенденційно підниманим шумом) кари, що в тім часі зроблено тисячі ревізій в приватних помешканях і в льокалях найріжнійших руських товариств, розвязано десятки читалень, арештовано та тягано по судах тисячі людей, уражено навіть релігійні почутя Русинів такими способами, як обрізуванє трираменних хрестів насиланє жандармів до церкви для контролі богослуженя або поручанє такої контролі дідичам та посесорам — навіть жидам. Се була справжня сістема — та не урядова, австрійська, а урядницька, польсько шляхетська; з погляду австрійських законів се була сістемізована нелегальність і самоволя. Зміни сеї сістеми Русини мали повне право і навіть обовязок добивати ся; початок до сего зробили руські посли соймові, вносячи в р. 1889 звісну греміальну інтерпеляцію, котра в первіснім нарисі поставлена було прінціпіально ясно і широко, т. є. виступала против усяких нарушень закона з боку властей без огляду на те, против кого вони звернені, та опісля переороблена була д Романчуком з односторонно партійного погляду, так що правительству зроблено докори властиво тілько за переслідуванє народовців, а злегка дано до зрозуміня, що супроти москвофілів і соціалістів може собі нарушувати закони, кілько йому подобає ся Вже в тенорі сеї інтерпеляції д. Романчук показав ся здатним на батька нової ери, — і міродатні сфери се живо зрозуміли. І от в надолисті 1890 р. д. Романчук проголошує в Соймі по попередній умові з гр Баденім „добровільно і з власної ініціативи послів-народовців“ свою програму, котрої головні пункти були по просту відповідю на повторювані від 12 літ дзявканя польських шовіністів, що попихали уряд до переслідуваня Русинів. „Русини зрадники“ — кричала польська преса. — „Ні, ми вірні державі і дінастії“, — відповідає „програма“ д. Романчука. „Русини схізматики!“ — „Ні, ми вірні сини католицької церкви“. „Русини Москалі“. — „Ні, — ми самостійний нарід відрубний від московського“. „Русини тягнуть до Россії“. — „Ні, для таких нема тут місця!“ докидає митрополіт. — „Русини соціалісти і комуністи“. — „Ні, ми хочемо економічного піднесеня селянства і маломіщанства без нарушеня нічиїх прав“ — говорить „програма“ д. Романчука. Вже тоді навіть тямущі Поляки з усміхом пожалуваня говорили, що се не жадна програма, а формальний акт скрухи. Та про те яка дика радість опанувала тоді всіх наших політичних анальфабетів! Який гомін підняв ся в цілім краю! Кілько хробачя повилазило на верх! А на тій великій демонстраціі політичного анальфабетизму, що в історіі називає ся другими загальними зборами „Народної Ради“, на які то ріжнородні голоси величано сей понижаючий хід до Каносси як верх політичної мудрости. А чому? За шкурою у всіх сиділо одно: тепер змінить ся „сістема“! Д. Романчук обіцював се врочисто в мовниці і всі вірили навіть не підозріваючи того, що д. Романчук тепер мав на думці зовсім не те, що перед роком і що сиділо за шкурою его

обожателів. „Тепер настане нова ера!“ — величав ся один наівний політик — „тепер міні буде вільно бути Русином! Тепер міні жандарм за се нічого не скаже!“ Наівно і щиро. „Що там, — горячив ся другий наівний політик — доси жандарми і поліцаї інформували правительство про руські справи і про те, хто який Русин, а від тепер повинні се робити самі руські патріоти!“ А зібрані анальфабети били браво! А два роки опісля перший з тих бесідників бачив ся змушеним покинути свою урядову посаду і шукати собі іншого хліба, а другий силкував ся затерти спомин своєі промови, виголошуючи з таким самим дитинячим патосом похоронне слово новій ері.

Зміни такої сістеми, при якій Русинів переслідувано, дразнено, гноблено з потоптанєм законів, руйновано в дорозі дісціплінарній, переношено „з причини службових“ на Мазури для того тілько, що вони Русини, повинні були Русини домагати ся від уряду, але не як якоїсь ласки, не як концесіі, не під умовами, а явно і отверто і безумовно як сповненя елементарного обовязку уряду. Саме виявленє істнованя такої сістеми перед світом і перед Короною було би для правительства конституційної держави убійчим і навіть той незручний початок, який зроблено в 1889 році в соймі, повинен був переконати руських послів, що власне туди, через солідарне та безоглядне виявлюванє кривд і надужить, через найострійшу парляментарну боротьбу з ними веде дорога до зміни сістеми. На лихо і на сором наш показало ся, що більшість руських послів не тверда в політичній азбуці і приняла „како“ за „люде“, приняла неясні і неозначені обіцянки дрібних концесій та субвенцій в заміну за виконуванє елементарних посольських обовязків, за мовчанє у Львові і у Відні про кривди народа і про безправности, які діють ся в Галичині. Численні пізнійші факти потвердили, що власне така була умова гр. Бадені при новій ері, і певна річ, що така умова була для него як для Поляка і як для шляхтича найвигіднійша. Та коли посли руські приняли тілько сю одну умову, то ганебнійшого Каудінського ярма, по під яке вони „добровільно“ пішли, тяжко й придумати.

Але автор статей в „Правді“ знає про друге, ще ганебнійше ярмо. По его реляціі намістник, „очевидно з порученя Корони“ заявив батькам новоі ери, що „уряд австрійський може підпирати тілько таких Русинів, котрі бажають розвивати руську народність в Австріі яко таку в напрямі згіднім з ідеєю державною і рішучо отрясуть ся і визволять ся від усего, що спиняє розвиток руськоі народности на основі чисто австрійській“. За дозволом шан. автора „Правди“ сего намістник ані яко намістник, ані з уповаженя Корони, ані навіть яко Поляк і шляхтич не міг говорити. Адже тут що слово, то нарушенє духа закона, що слово то абсурд! „Уряд може підпирати таких Русинів, котрі бажають розвивати руську народність в напрямі згіднім в австрійською ідеєю державною!“ Що за дивогляд! Що се за такий патріархальний уряд у Австріі, котрий може „попирати“ одну народність а не попирати другу по своїй вподобі? Уряд має попирати всі народности однаково, бо по конституції всі вони рівно управнені. І що се за уряд, котрий має право діктувати нам, якими Русинами ми маємо бути? Будемо такими, якими нам хочеть ся, якими нас зроблять

природні закони розвою, котрих ніякий уряд не в силі змінити. І що се за австрійська ідея державна, до котрої ми маємо прикроювати свій народній розвій? Де вона скодіфікована, коли і де ми з нею слюб брали? Для нас і, здаєть ся, для всіх розумних людей по за основними і другими законами ніякої австрійської державної ідеї нема, а о с п о в н ю в а н є з а к о н і в ані ми з урядом ані уряд з нами пертрактувати не може і не сміє: с е о б о п і л ь н и й н а ш і є г о о б о в я з о к, п о з а к о т р и м а н і д л я н а с а н і д л я н е г о н е м а н і ч о г о б і л ь ш е. Аджеж уряд стягаючи податки, побираючи рекрута не робить ріжниці між тими Русинами, що „розвивають руську народність яко таку" а тими що розвивають єї яко не таку; він не говорить: „А, ви йдете в „напрямі згіднім з ідеєю державною," то від вас прийму податки і рекрута, а ви погані не йдете в такім напрямі, то від вас нічого не хочу, ви не мої діти, а мачишині". Як би уряд робив між нами таку ріжницю, то розуміє ся, мав би повне право одних попирати а других ні.

Та ні! Не міг гр. Бадені говорити сего, що йому підсуває автор „Правди!" Аджеж гр. Бадені розумний чоловік і польський патріот, то яким же чином міг він до репрезентантів галицької Руси говорити: „Отрясіть ся і визвольте ся від усего, що спиняє розвиток руської народности на основі чисто австрійській?" Аджеж він міг з гори знати, що кождий Русин, у котрого є хоч крихітка памяти, відповість йому на ті слова: „А щож спиняє розвиток руської народности на основі чисто австрійській? В першій лінії ґеґемонія польської шляхти в Галичині. Так порадьте, будь ласка, пане графе, як нам з неї отрясти ся!" Коли з пертрактуючих Русинів ніхто йому сего не сказав, то або гр. Бадені мусів не так говорити, як подано в „Правді," або ті Русини забули моментально, що мають язик у роті.

Бо справді, застановім ся тверезо, хто властиво спиняє національний розвій Русинів у Галичині? „Правда" і „Буковина" на всі лади говорять, що москвофільство. Нехай і так, та всеж таки треба запитати: яке москвофільство? Всякий, хто совісно придивить ся нашим відносинам і не вдоволяє ся фразами, мусить розріжнити у нас що найменше три роди чи форми москвофільства, дуже до себе неподібні: 1) м о с к в о ф і л ь с т в о х л о п с ь к е, з характером соціальним; се та наївна віра, що в Россії хлопови лїпше і що остаточно колись „білий цар" прийде й до нас, „зробить порядок" з панами і жидами і запевнить хлопам щасливійші відносини житя; 2) м о с к в о ф і л ь с т в о я з и к о в е; се та наївна віра одної части нашої мало освіченої інтелігенції, що наша хлопська мова занадто проста, занадто невироблена для заспокоєня культурних потреб нації і що, значить, нам треба прилучити ся до „общеруського" літературного руху, плодити й собі „общеруську" літературу; 3) м о с к в о ф і л ь с т в о п о л і т и ч н е, котре знов може бути двояке, а власне: прихильність до Москалів як народу словянського, великого і богато обдарованого від природи, прихильність і любов для єго кращих культурних і духових змагань, для єго боротьби за волю політичну і соціальну справедливість, — такими москвофілами є ми всі, є всі чесні і поступові люде в Европі а особливо в Словянщині, — а може бути й москвофільство сікофантське та шпіонське, служка нинішньої російської державної машини, москвофільство

платне і гідне всякої погорди. Таке москвофільство є у нас, та воно є і у Поляків, у Німців, у Французів (навіть в формі гіршій ніж у нас, бо безплатно-підлий). Котреж москвофільство так страшно шкідливе для розвою нашої народности? з котрого по показу „Правди“ і „Буковини“ треба нам так нагло отрясти ся? Що до сего остатнього, поганого москвофільства, то, сказавши правду, я не виджу способу, як з него отрясати ся. Доки в Россії будуть люде, що дають рублі на підлу, шпіонську та сікофантську службу, доти в Галичині і всюди на світі найдуть ся все такі, що будуть гроші брати і службу робити. І коли Поляки чи хто небудь зажадає від нас: отрясіть ся від таких людей! ми можемо так само сказати йім: отрясіть ся ви від своїх Гендіґерих і т. п. Правда, є тут одно слабе місце. Між Поляками панове á la Гендіґери, раз здемасковані, не мають місця, падуть під тягаром загальної погорди; у нас подібні люде видають газети, мають у своїх руках „общества,“ грають роль політичну. Се знак страшно низького ступня розвою морального в нашій суспільности, знак нашої національної немочи. Але не треба ж мішати причини з наслідками: не москвофіли зробили нас немічними; наша неміч робить йіх сильними і впливовими серед нас. Те саме треба сказати й про другу категорію москвофільства, про те москвофільство язикове, романтичне та макаронічне. Воно певно що не помагає нам до національного розвою, як ржа не помагає стеблу до зросту; та воно не є причиною нашого слабого розвою, а наслідком нашої слабости. Се наша дитиняча слабість, наш кір, котрий треба перебути, з котрого треба лічити ся, то певно, та з котрого не можна отрясти ся а треба вирости. Ну, як ви отрясете ся з людей, зрештою щирих і трудящих, та вихованих в тому, що говорять по народному, а читати по народному не можуть, а вид фонетики млоіть йіх коло серця? Що ви з ними зробите? Назвете йіх зрадниками, людьми підлими чи що? Але в такім разі й анальфабети були би такими самими зрадниками, бо й вони фонетики читати не можуть. Тут лишає ся тілько одно: терпливість, вирозумілість на людські слабости і невтомима праця над підношенем загального рівня просвіти не тілько серед „темних“ мас, але й серед ігнорантної та гордої на свою ігноранцію нашої інтеліґенції. Істнованє сего язикового москвофільства, се наша органічна слабість, а не жадна вина, котрої б ми мусіли каяти ся, не жаден гріх, з котрого би треба сповідати ся і обіцювати поправу. Виною, гріхом, хибою моральною ми можемо вважати хіба наше загальне лінивство, безхарактерність, крутійство та лизуньство, — та всі ті прикмети однаково погані чи у москвофілів, чи у народовців, чи у радикалів.

„Руська народність має розвивати ся на основі чисто австрійській“ — мав говорити гр. Бадені. І тут мусимо сказати: ні, не міг сего говорити! А коли говорив і ніхто з Русинів не запротестував проти сего, не вказав на абсурдність тих слів, то видно, що ті слухачі і сим разом не тямили, що мають язик у роті. Руська народність, ота, що сидить від Сяну аж по Кавказ, має розвивати ся на основі чисто австрійській? Щож се за основа така? Котра народність у Австрії розвиває ся на основі чисто австрійській? Чи Поляки, чи Німці, чи Чехи? Здаєть ся,

що кожда народність розвиває ся на свойій народній основі і більш ні на чім. Що за кульпарківська ідея казати Київлянам, Полтавцям чи Харківцям розвивати ся на основі чисто австрійській! Та ні, навіть коли ограничити межі тоі народности до Збруча і Карпат, то й тоді се речене абсурд. Як ми викинемо з основи нашого народнього розвою думи ковацькі, Котляревського, Шевченка, Костомарова, Антоновича та Драгоманова, а навіть Гоголя? Чи „Правда“ вважає австро-рутенізм в дусі пок. Малиновського ідеалом нашого розвою? В такім разі не сумніваємо ся, що навіть між нашими Галичанами вона не богато найде прихильників. Маси не тілько інтелігенціі, але й простого народа розуміють добре, що ми насамперед Русини, а потім Австріяки, що ми не Русини для Австріі, але Австріяки для Руси, т. є., що з Австрією вяже нас не що більше, як та свобода, яку тут маємо, як та можність розвивати свою народність, зглядно більша, ніж є у Россіі. Та про те ми не забуваємо і не сміємо забувати, що головна сила, головне ядро нашого народа є в Россіі, що там повстали і працювали тай працюють найбільші таланти нашого письменства, найкращі робітники нашоі науки, що там, а не в Австріі, помимо всяких тисків виросло найкраще з усего, чим може нині повеличати ся наша духова скарбниця, що натомісць у Австріі помимо хваленоі опіки (вона на дуже сорокатім кони йіздила) деревце нашого духового і політичного житя вийшло мізерною карлючкою, покритою поганими поростами та грибами, а за те дуже рідкими і дрантивими плодами. І дармо „Правда“ силує ся в нас вмовити, що ліва нога, то головний орган усего тіла і що все тіло повинно розвивати ся відповідно до того чобота, котрий надавлює нагнітки на тій лівій нозі і що ті нагнітки, се „тривкі підвалини нашого розвою“. Ми розвиваємось самі для себе і на свойій власній основі, ми мусимо бути вірні Австріі з горожанського обовязку, але ся вірність не повинна засліплювати нас, не повинна спиняти нас від справедливоі оцінки єі добродійств. І Австрія також не повинна забувати, що вона не ступа, в котрій би можна одну народність об другу товчи мов логазу, але противно, що розвій поодиноких народностей, то єі власний розвій, то скріплюване єі сили, що свободи і полекші давані поодиноким народностям, се капітал, що несе подвійний процент, бо раз — скріплює ті народности, а по друге — творить йіх центрами притягаючими для братніх народностей за кордоном. Ціле фатальне нещасте Австріі є, що вона сеі простоі річи ніколи не розуміла і досі не розуміє.

Ми не хочемо більше говорити на сю тему; може ще коли прийде нагода, а тепер скажемо ще одно. „Правда“ кінчить свій політичний декалог так: „треба бороти ся з усіми, що допускають ся в тім вгляді (т. є. в русько-австрійськім) якихсь суперечностей або неясностей“. Хто се ті грішники? З разу „Правда“ вказує москвофілів, а потім приплітає й радікалів. Яких суперечностей та неясностей допускають ся радікали? Чи вони гірші Русини від Барвінського? Чи може конспірують проти Австріі? „Правда“ не вказує фактів, а тілько знає одно: гузя на радікалів! Хіба тим немилий радікалізм „Правді“, що, як вірно каже „Дѣло,“ „освідомляє селянина про его права та виступає проти шляхотсько-польських порядків у Галичині“. Але коли так, то щож би „Правді“ говорити про австрійську ідею державну і про „чисто австрій-

ську основу?“ Адже вірнійше було би сказати про ідею історичної Польщі, про польсько-шляхетську основу. Для ідеі історичної Польщі москвофільство, яке б воно не було — лютий ворог, коли тимчасом для Австріі воно вчора було неприязне, нині робить ся приязне, а завтра може стати ся обовязковим. Для польсько-шляхетського панованя в Галичині радікалізм справді страшнійший від москвофільства, і елімінуючи його з руськоі народньоі роботи „Правда“ добре показала, на чий млин воду горне. Тай коли „Правда“ велить Русинам бороти ся з усіми, хто „в тім згляді“ допускає ся якихсь суперечностей і неясностей, то повинна би сама поперед усего бороти ся з. д. Барвінським, котрий нпр. засідає і є головою в товаристві ім. Шевченка, до котрого належать і де працюють також радікали. Або д. Барвінський повинен би виступити з такого товариства. Адже як боротьба, то боротьба!

Зарівно „Правда“ як і „Буковина“ люблять покликати ся на ріжні слова гр. Бадені і цітувати йіх як „письмо святе“. „Що сказав мині гр. Бадені?“ заповідає пр. Стоцкий у заголовку своєі статі про реальну політику і з великим пієтизмом приводить мудре речене: „Коли Русини будуть сильні, освічені та богаті, тоді кожде правительство мусить йім дати те, чого йім буде треба“. Я також мав те щастє говорити з гр. Баденіми і здаєть ся, що зо мною вони говорили навіть щирійше, ніж з проф. Стоцким, бо один із них сказав міні речене, котре становить властиво другу половину, конечне доповнене того, яке я власне навів „Були б ми дурні, як би, маючи власть у руці, не визискали єі в той спосіб, щоби як найдовше не дати Русинам стати сильними, богатими і освіченими, тим Русинам, в котрих щиру прихильність для наших інтересів не віримо“. А один із гр. Баденіх швидко по новій єрі мав сказати до одного руського посла: „Все те, чого жадають Романчук і товариші, ми вам дамо, дамо вам ще більше, але жадаємо від вас одного — вашоі душі“. Се значить: щироі, безоглядноі служби нашим, шляхетсько-польським інтересам. Тоді той посол від разу зацукав ся і не продав душі. Д. Романчук по якімось часі, коли пани-Поляки почали добирати ся до его душі, також зацукав ся, хоча до ясного зрозуміня сітуаціі не дала йому дійти та двозначність, якою сам він від самого початку застелював собі дорогу: чи має ся тут діло з Поляками, чи з правительством? Д. Романчук мабуть і доси ще думає, що він робив угоду з правительством. З поступуваня тих, котрі тепер переняли єго роль, видно без найменшого сумніву, що ходило тут о угоду з репрезентацією польськоі шляхти; іллюзія угоди з правительством могла повстати і держить ся доси тілько обставиною, що та шляхта рівночасно держить керму правительства в Австріі. Але се обставина припадкова, котра як не тепер то в четвер може змінити ся. А щож тоді почнуть панські лакеі, коли й самих панів випросять за двері?

Ів. Франко.

САПФО.

(Драматична картина в одну дію).

Ява шеста.

Сапфо (одна)

Сапфо (схвачуєть ся як божевільна, з храма у весь час чутно хор a capella)
Мана, мана! Одуру! Люті жарти!
Він не мене коха, йійі, йійі!
О, перетни ж, зловіща Парко, зараз
Мого житя коротку нитку! Ти,
Гекато, швидш лети до мене! Зевсе,
Хай грім мене страшенний твій убє,
Хай блискавки сліпучі спалять тіло!
О, Фуріі скажені, на шматки
Ви рвіть моє страждение, бідне серце!
Він не мене кохає а йійі! (ридає)
До мене він озвавсь, як до богині,
А я взяла те слово за жагу.
Він тут вбачав одно лиш — честь та славу,
Яж прагнула кохання у його!
Плач серце, плач! Така страшна помилка!
Самотним ти зостанеш ся по-вік!
Кипи в крові! О, мій Фаоне любий,
Воно тебе кохало над життя!
Чи ти ж не знав, чи серце скамяніло?
Ні, ти кохав йійі, йійі! Другій
Ти ніс своє палке кохання й мріі...
Яж думала, — шануючи мене
Занадто вже над всі жінки високо,
Від того лиш не маєш зваги ти
Мене своім коханням оповити...
А ти?.. а ти!... На когож ти зміняв
Свою Сапфо? Та чи ж твоя дотепна
Хоч одіж ту на плечі пишно взять?
Немов вівця білява та плохенька,

І розумом — мов біла та вівця!
Проте йійі ти, друже, вибрав серцем, —
Мене ж, смутну, на віки залишив!
Ти жарт страшний міні вчинив, Ероте, —
До мене всіх юнаків привернув,
А ним одним моє ти спо́внив серце...
Але про те... кохає він йійі!
Навіщо ж жить? О, досить, боги, досить!
Об камінь ти розбий ся, ліро, вщент, (піднімає ліру)
Бо струн твоіх рука вже не торкнеть ся!
Хай слава й честь пере́рвуть ся, а я
Замовкну враз! (спиняєть ся, говорить тихо, задумуючись по троху опускає ліру)
І пісня занiміє?...
І я пірну у Лету з-за химер?
І всі думки повернуть ся в нівіщо?... (притуляє до серця ліру і говорить голосно і твердо)
Не розібю тебе ні защо, ліро,
І не продам за примху я вінця!
Порвать життя... літи в Аід безсвітний,
Де стелить ся скрізь темрявий Ереб,
І то за що? За те, що він кохає
Ерінну сю, а не Сапфо? О, глум! (випростовуеть ся)
Замовкни, жінко, в серці! Годі! чуєш!
Я чоловіком дужим хочу буть!
Стріпнись, Сапфо! Тебе чекають лаври
І пишний шлях з Парнаса на Олімп...
З жінками ти хотіла порівнятись
І на кохання ліру проміняти?
Ні, тричі ні! Чека нас інша доля.
Я в світ прийшла з зорею на чолі
І з бурею співочого натхнення...
Але про те... кохає він йійі!
Мене чека життя величне й славне...
А у його на серці все вона...
Вона! Вона! Чого ж не я нещасна?
Чого йому бракує? Світе мій,
Не пригорнусь до тебе я ніколи,
Не припаду до твого серця я
І не скажу по вік тобі: „кохаю!“...
Мене чека безсмертя та Олімп..
Як тут болить... мов ніж стремить у серці...
А слава? Ах, життя нудне, смутне...
Не знати меш, Фаоне, що тебе я
До нестяму кохала, до жаги,
До пропаду, до божевілля... Годі
Бороти ся! Без тебе — тільки смерть!!

(Біжить до моря, аде єі оточує в той час навкруги народ)

Ява сема.

(Сапфо, діди, Алкей, народ)

При кінці монолога за сценою чутно здалека гомін громади. Коли Сапфо добігла до моря, з правого і лівого боків еі оточує народ, з дідами на чолі, що несуть в руках лаври. Громада примушує Сапфо одійти на авансцену, стоючи коло неі пів округом.

Одні

Знайшли, знайшли!

Другі

Сюди, граждане, швидче!

Треті

Хвала! Хвала!

Алкей

Сапфо — поет найкращий у Елладі!

Всі

До ніг твоіх схиляємо чоло!

Алкей

Ти наша честь!

Всі

І слава!

Горожанин 1.

Цитьте!

Горожанин 2.

Годі!

Один

Почнуть старші!

Другий

Вчувайте йіхню річ.

Третій

Та тихо-ж, гей!

(Діди подають знак і горожане з піднятими палицями увіходять у громаду)

Горожане

Вгамуйте зайвий гамір:
Вчувайте, що Еллада промовляє!

(В продовж усеі сцени Сапфо стоіть бліда, нерухома як мармурова статуя, очі спущені до долу)

Перший дід

Сьогодня ти, Сапфо величня наша,
Поетів всіх навік перемогла,
І Лесбос твій взяв славну перевагу
Над панствами Еллинськими всіма.
Від дня сього пишае гордовито
Твое імя між велитнів — богів... (Сапфо мовчить не піднимаючи очей)

Другий дід

І поки світ, в Олімпіадах славних
Пишатиме на заздрість всіх богів! (Сапфо мовчить)

Третій дід

Ми, найстарші, рішили одностайно
Тебе одну вважать над всі співці
Славетнійшим поетом у Елладі,
І Музою десятою назвать! (Сапфо глубоко зітхае)

Горожанин 1.

Вона мовчить?

Алкей

Сапфо, невже не чуеш?

Горожанин 2.

Бліда, як та фігура!

Горожанин 3.

І німа,
Немов уста замкнули ся на віки

Алкей

Що стало ся з тобою? О, скажи!
(Сапфо дріжить не підіймаючи очей. Пауза)

Третій дід

Тобі, Сапфо, сей дар, яким вінчали
Велебнійших геройів та борців,
Ми принесли, й од нині пишні лаври
Твое чоло покрасять до віку! (пауза)
Чого ж мовчиш? До нас сюди наблизь ся!
Прийми клейнод з рук наших сміло ти,
Бо він тобі належить по заслузі.

Алкей

Сапфо, Сапфо! Ти знову вся тремтиш?
Що скоілось? Скажи міні, кохана?
(Сапфо хоче говорити, але не може)

Алкей (до старшин)

Пробачте йій: і нестям і хвала
Скували враз дівоче серце!

Перший дід

Осьмільсь, Сапфо, достойнійша з жінок,
З гордотою здійми на нас ти очі!
Рука бажа лавровим сим вінцем
Тебе вінчать! Наблизь ся, пишна, сміло!

(Протягує руку з вінком. Алкей майже силою підводить Сапфо: вона зробивши кілька кроків каменіє, нарешті еі вінчають вінком. Сапфо неначе у нестямі)

Народ (кричить)

Хвала, Сапфо, до віку слава, честь!

Ява осьма.

(З храма виходить Ерінна з пóдругами і спиняєть ся по середині перед жертвенним камінем.)

Сапфо (побачивши еі уся затремтіла)

А!!!

Перший дід

Що таке?

Другий дід

Спалахнув взір!

Третій дід

Шаленість!

Четвертий дід

Непевне щось!

Алкей (на бік)

Розрадниця! Фаон!!
Так от хто вкрав мое жадане щастя! (до Сапфо)
Вгамуй себе! не дай постерегти
Юрбі твоі сердечні болі...

Сапфо

Годі!
Шановніі, поважані... Ох, ні,
Не сила... (Хапаеть ся за серце)

Алкей (тихо до неі)

Стій! переможи себе!
Он всі зорять..

Сапфо

За все... за все . за все...
Я дякую .. од серця... всіх вас... щиро...
А лаври сі... (до Алкея) А далі-ж що? скажи!

Алкей

О, жаль!

Сапфо (перебивае з жахом)

Жалю не треба!

Горожанин 1.

Що то з нею?

(Здалека чутно хор молодого)

Ерінна

Ви чуєте? Фаон іде!

Сапфо (в нестямі)

Фаон!! (хапае Алкея за руку)
Алкею, брате, друже! Веди мене
Світ за очі! Не можу!

Алкей

Пишний квіт —
Підрізаний!

Ерінна.

Як поспіша він, сестри!
Його несе кохання на крилі!

Сапфо.

Не хочу я, не можу!!

Алкей

Пізно, зоре,
На нас глядить народ увесь...

Сапфо (побачивши Фаона)

Він тут!!

(Алкей ѥі утримує і щось шепче.)

Ява девята.

Ті самі і Фаон з юнаками.

Юнаки (співають за сценою тихо)

I коли Гімен величній
Підійма весільний світоч
I рука в руці тріпоче,
Будь прихильною до нас!

(Входять і співають позаду Гречанок і разом з останніми кончають гімн Афродіти; сцена тимчасом іде паралельно зо співом)

Хор (піаніссімо)

I коли в міцних обіймах
Мліють груди, меркнуть очи,
Поцілунків прагне серце, —
Будь прихильною до нас!

Фаон (кидаеть ся доЕрінни)

Ерінно, люба!!

Ерінна (обнімае його)

Милий, мій коханий!

Фаон.

Година ще і нас Гімен з'єдна
На все життя, моя голубко тиха!

Ерінна.

Коханий мій! Вся, вся твоя по-вік!

Сапфо (несамовита)

Пече оттут! (хоче вирвати ся)

Горожане

Яка щаслива пара!

Алксй

Здави себе!

Сапфо (хватаеть ся за голову)

Не сила! мука! смерть!
Сей слюбний спів.. обійми... а пусти бо!

Алкей

Опамятайсь! Ти зірвеш сміх і глум!

Фаон (побачивши Сапфо)

Богиня тут? О, я тебе благаю,
Мое палке благання поверши!

Сапфо (здрігнула ся і протягае вперед руки немов хоче одігнати якусь мару)

Фаон.

Поглянь на нас з блакитних високостей
І піснею нам щастя освіти!
Ерінну, тихую дочку Лаерта
Над всі жінки я серцем покохав...

Сапфо (гостро дивить ся на його)

Над всі жінки!

Фаон.

Вона ж мене кохає,
Як не здола з жінок ніхто...

Сапфо.

Ніхто?!
І певен ти?

Фаон.

О, як в сім сонці певен!
В єї душі пануя я один,
Вона моя цілком і без розділу...

Сапфо (з іронією)

Один Фаон... і більш ніщо?

Сапфо

Йійі
Полюбиш ти, Сапфо!

Сапфо

О, певно, певно!

Фаон.

Так наше ти кохання ушануй
І заспівай чудово-пишну пісню!

Сапфо

Міні співать? І вам співать?! О, ні!

Народ

Всі просимо...

Фаон.

Міні дала ти слово!

Сапфо.

Співати вам? це можу...

Алкей

Мужність май

Фаон.

Не погордуй!

Народ

Вся старшина благає!

Сапфо.

О, Зевсе мій! О, боги!

Алкей

Пошануй
Себе саму хоч перед людським оком! (одводить на бік)
Твій сум, твій жаль, твою журбу давно
Я постеріг сим серцем, квіте любий...
Колиб сюди заглянула (показує на серце) — німі
Руйновища й могили тільки б вздріла:
Одна єси ти панувала там...

Сапфо

Я... я? знов жарт лихий...

Алкей

А щож удієш?
Фортуна знай невгадана, сліпа...
І я здавив се серце безталанне,
Хоча й горить воно вогнем.
Не вільно нам, осяяним богами,
Змінять свій стяг на дрібне почуття!
У грудях сих тріпоче інше серце,
І інших струн в йому лунає спів;
Нас не здола вразить земнеє горе,
Бо інший світ красою нам пиша!

Сапфо.

Так, інший світ... а сей?

Алкей

Сей не здола
Сльозу зірвать з очей, або в кінець
Образити зневагою нам душу. —
Ми піднеслись над немічю жаги.
Хай буде йім вузьке та темне щастя,
А нам другий, широкий, славний шлях:
Палить серця людські святим глаголом
І освітити розум йіх...

Сапфо (натхненно і палко)

Пустіть!
Хай буде так! Моя найкраща пісня
Вам залуна сьогодня! (Народ розступаєть ся, Сапфо гордо їде на скелю)

Алкей

О, хвала!
Вогонь святий спалахнув в неі в серці!
(Сапфо бере кілька акордів)

Дзвенить струна.. а в о́чах блискавки́..
Небесний світ натхнення...

Ерінна

Мій Фаоне!
Вона стоіть немов богиня... глянь!

Фаон.

Діани взір, Афіни горда постать!

Народ

Хвала, Сапфо! Ти наша слава й честь!
Вона почне... Замовкніть, занімійте,
Щоб етер сам замер у тишині!

(Всі затихають, Сапфо грає на лірі)

Сапфо.

До вас, світозоряні Музи,
З благанням я знов припадаю:
З таємних просторів блакиті
З яскравого пишного раю,
З надхмарних поверхів Олімпу,
З оселі блискучоі Феба
Я кличу вас співом могутнім
До мене прилинути з неба!
У темні, беззоряні ночі,
Як все затихало навколо,
Сплітали ся ви наді мною
У срібне, хвилястеє коло,
Сплітались прозористим роєм,
Несли чарівничії згуки,
І срібні сі струни торкали
І в серденьку гоіли муки.
До мене ж злітайте ся, сестри,
Натхніть мою душу болячу:
Співаю остатню я пісню,
Сльозою остатньою плачу.

О, безсмертві вічні боги,
Ви на радість всіх створили
І довічне, ясне сонце
Й буйні вітрі легкокрилі.
Владне слово ви сказали —
І засяли ясні зорі,
І побігли легкі хмари,
І зняли ся хвилі в морі.
І поля зазеленіли,
Зацвіли барвисті квіти,
І дуби широкочолі
Розпустили свої віти...
Але що найкраще в світі,
Що скриля усі бажання,
До богів людей підносить?
Всемогутнє то кохання!
І од схід до захід сонця
Буде вік віків дзвеніти
В невмирущих співах ліри
Пишна слава Афродіти!
Афродіто, Афродіто!
Клич свої злотисті хмари
І до нас прилинь ти з неба,
Принеси небесні чари!
Розігрій повітря палом,
Окропи уста залассям
І розсип чудові мрії
Над безкраїм їхнім щастям...
Гей несіть рабині амбру,
Наливайте всі амфори,
Голоснійше грайте ліри,
Голоснійш співайте хори!
Ви на мармор сипте рожі,
Лийте пахощі чудові
І по сходах розстилайте
Пишні килими шовкові!
Бо Гімен прилине хутко
На таємних крилах ночі,
І вино заграє в кубках
І засяють щастям очі.
На Фаона міцних грудях
Твоє серце полохливе
Знайде щастя, знайде радість
І коханнячко пестливе...
Але щастя се коротке,
Мов чудові вірші схоли,
А другого щастя, бідні,
Не збагнути вам ніколи!

Вся душа твоя в коханні
Серед темряви своеі,
Пишних рож ти не зривала
З верховиння Іпереі.
І у темряві безвістній
Все життя твоє пролине
І на урну твою тиху
Жаден погляду не скине!

Єсть інший пал, богів святе надання --
Поезія, натхнення і пісні, —
Йім не страшні ні зрада, ні кохання —
Вони цвітуть в святій самотині.
Але вогонь доручений богами
Пильнуй, душе, од хижих бур людських!
І горе тій, яка його запляме
Й закине честь з-за ласощів та втіх!
Чого ж міні, слабій, святе наддання?
Мій стяг зламавсь, мій світоч вкрила мла...
Я не знесла величнього призвання,
Мене жага людська перемогла.
І от стою з розбитим серцем, квола,
І в лірі сій дзвенить могильний спів,
І соромом моє укрите чоло
І глум його доганою сповив!
(Пориваючись) Ф оне, знай! Повідаю я миру:
Тебе, тебе кохала над життя,
Над славу всю, над пісню і над ліру
І ось за те — тепер вмираю я!

(Кидаеть ся з лірою в море)

Усі

Сапфо, Сапфо!

(Кидають ся до скелі і каменюють.)

Завіса.

Людміла Старицька-Черняхівська.

НАРИС ІСТОРІІ ВІРИ В ЧОРТА.

Вступна увага.

Часто можна почути голоси жалю за часами минулими, часами повноі, щироі віри, надіі і потіхи серед горя, яку давала людям релігія. Ми тому не станемо перечити, та все таки погляд такий односторонній і опертий на незнаню духового житя минувшини. Не треба забувати, що в тих часах (розуміємо головно середні віки) по за Христом, що справді цілющий бальсам виливав на рани бідних грішних — стояв величезний силою Сатана, що в сі рани рівночасно впускав отруту. А побожний християнин висів завсігди між небом і землею, повний страху і внутрішніх болів. Доказом того - житія святих. Не трудно розуміти, який з тих відносин фатальний був вплив на загал людей, на йіх освіту, моральність і соціальні відносини. Факт, що ніколи в історіі не стрічаємо побіч себе таких проявів аскетізму релігійного (сполученого з фанатізмом) разом з найогиднійшою розпустою і варварством, як саме в згаданих часах.

Тому то погляд на віру в чорта не такий дрібний та маловажний, як може здавати ся. Чорт у християнстві — се половина вображінь релігійних, а затим дуже важна сторона в історіі середньовічних народів. Не маємо тут на думці подати читачам повний образ, орігінальний науковий дослід, а лишень зреасумуємо новійші досліди на тому полі з гадкою — показати, як нині стоіть в науці історія віри в чорта.

а) Жерело віри в чорта і стан еі в часах дохристіяньских. Ніхто, що йно трохи має науковоі освіти, не вірить нині, мов би то дикі релігіі були попсованими зостанками якоісь первісноі релігіі доскональноі. Нині ясно, що річ має ся як раз противно, що від простих релігій витворили ся висші, з основою етичною. Тут проте, у вірах диких і старинних народів, шукати треба почину сеі темноі постаті чорта. Від коли чоловік появив ся на світі, мусів усе бороти ся з природою о своє істнованє. Він стрічав на кождім кроці якісь перепони, що не давали йому або поживити ся або спочити і т. і. З другого ж боку не одно ставало йому до помочи в добуваню поживи або в пригоді. Звідси він почав розріжнювати річи йому користні і шкідні. Розуміє ся, що розділ сей не був тривкий, а залежав від того, в яких обставинах географічних та культурних був чоловік; примір ом блискавка і перун страшили його, огонь здавав ся шкідним, але пізнавши добру силу огню чоловік мусів пізнати, що шкідливість якоісь річи залежить від обставин.

По довгих досвідах житєвих, по обсервації, зіставлюваню вражінь а при тім не вміючи розслідити причин богатьох явищ користних і шкідних, він уявляє йіх собі живими, подібно як він сам, ставляючи по за ними силу таку, яку чув у собі. З початку як окруженє було різнородне, так і різнородні були, по його думці, сі живі істоти. Вони були йому прихильні або ні. Збираючи всі вражіня приємні, яких дізнавав стикаючись з річами добрими, він дійшов до понятя приємности вже яко абстракціі. Затим і ті силим, що викликували явища приємні,

прибрали один характер загальний і стали персоніфікацією приємности, стали богами д о б р и м и Подібно справа йшла з річами шкідними: по такій самій дорозі дійшов чоловік до абстрактного понятя ш к і д н о с т и, а з тим до понятя божества, що приносило шкоду, божества з л о г о.

В такий спосіб чоловік перейшов зі сфери осуду сензуалістичного до етичного. Розвій тих виображінь ішов відповідно до обставин місцевих, культурних, історичних і відповідно до вдачі поодиноких народів. Природно, ті два світи, добрий і злий, бувши виразом власних противних вражінь чоловіка, мусіли зайняти і в єго виображенях релігійних вороже становище. Дух шкідний, прінціп злого, стараєсь шкодити чоловікови, добрий знов помагати, так само й між собою. Один засвічує сонце, другий висуває темну ніч, один каже виростати ростинам пожиточним, другий насилає вітер, мороз, сіє хабаз... З тим прінціпом шкоди, зла, вяжеть ся понятє чорта, що має на меті псувати діла доброго духа, головно шкодити чоловікови. Він тісно вяжеть ся з д у а л і з м о м с. є. релігією, що приймає два противні божества, добре і зле

Не у всіх народів розділ між добрим а злим розвинув ся в сильний антагонізм дуалістичний. Первісний дуалізм не має в собі зовсім примішки етичноі, як загалом не мають єі первісні релігіі. Не бачимо дуалізму і в релігіі Греків та Римлян; до етичного дуалізму не дійшли й релігіі Фенікійців та Єгиптян. Так само у Жидів окрім Ягве нема властиво другого бога, сильного як він, з прикметами і стремлінями противними йому. Він самодержець і ні с ким не ділить власти. Аж з часом під впливом перського дуалізму наступають в тому напрямі зміни. Всеж таки у богатьох народів можна добачувати сліди первісного дуалізму в більше або менше виразній формі. Так у Єгиптян Сет-Тіфон, противник Озіріса, вбиває сего світлого бога, та його поборює син Озіріса Горус, по чім Озіріс воскресає. Найвиразнійше зазначив ся дуалізм у Персів. Ормузд, бог світла, мусів усе бороти ся з Агріманом, богом темноти і шкоди, о власть над світом. Тут більше як де переконуємо ся, що прикмети і характер злого духа відповідають відносинам краєвим. Мешканець горячого краю пізнає діло злого духа в острім пустиннім вітрі, що спалює збіже; мешканець північноі краіни зове його богом зимна, що все живуче умертвляє. Там знов єсть він причиною трясеня землі. Тим то й релігія єсть зложений результат ріжнородних причин, що не все дадуть ся зібрати і уложити в сістему.

У Греків та Римлян хочаб можна найти деякі основи дуалізму (прим. боротьба за олімпійський престол по уступленю Кроноса), все таки релігія не має персоніфікаціі зла, не має чорта; є се вельми характерно, що народ, котрий обожав стілько абстрактних понять, не утворив правдивого божества зла. Треба тут мати на увазі, що ані у Греків, ані у Римлян не було ніякоі святоі книги релігійноі ані теократичного праводавства

Дуалізм приймає осібну форму і властивий характер в юдаізмі. Ще в книгах знаних під назвою Мойсеєвих Сатана займає доволі мале місце. Тут вуж райський тілько є наймудрійший та найхитрійший звір, і аж опісля через толкованє змінюєть ся він на чорта-спокусника. Деякі учені думають, що Євреі аж після неволі вавилонськоі набрали понять о демонах. Стикаючи ся з маздеізмом с. є. релігією перською пе-

реняли вони його науки. Така думка не є несумнівна; певна річ, що й перед неволею понятя злих духів жидам не були чужі, та чорт аж у книгах писаних після неволі приймає властивий характер. В книзі Иова являєть ся Сатана посеред ангелів в небі і не є зовсім противником Бога. Він сумніваєсь о побожности і вірности Йова і стає тільки причиною тяжкого досвіду. Він ще не радуєсь злим, він ще не спокуситель, але причина спокуси.

Далі росте чорт і доповняєть ся. Пророк Захарія вважає його ворогом і оскаржителем вибраного народа, що бажає відвернути від нього ласку божу. В книзі Мудрости чорт псує і нищить діла божеські, він з зависти звів перших людей і сим вніс смерть на землю. В апокріфічній книзі Еноха чорти не є нічим, як ангелами, що позалюблювались в земські дівчата, а з тих любовних зносин повстала молода генерація чортів. Як бачимо, в старому завіті розвій дуалізму поступає і побіч Бога виринає чим раз виразнійше постать чорта. Хибна сє думка, мов, би то жиди вірили лишень в одного бога; вони тільки признавали власть і опіку над собою одного найсильнійшого бога. Сама заповідь божа: не будеш мати інших богів окрім мене, не каже ще: не вір в інших богів, але: не признавай їх своіми. Тому то в початках юдаізму бачимо лише тінь дуалізму. Ягве — бог деспотичний, він не зносить противника. Отже хоча опісля сторона негатівна (не без впливу посторонніх религій) розвиваєть ся, то всеж таки до повного розвитку супротив всемогутнього Ягве не дійшла. Сатана ніколи не виступає ворожо против бога, а є лишєнь персоніфікацією абстрактноі нечистоти, підозрінником, оскаржителем, і що найбільше, заздрим, що навіть спроваджує смерть.

б) Чорт в християнстві. До повного розвитку що до форми і сути доходить чорт аж у християнстві, религіі, що мала на ціли доповнити жидівську віру, з якоі вийшла, а одначе не в однім противить ся їій. Сила і форма Сатани росте рівномірно з досконаленєм самого Ягве, а саме його коштом. В жидівській вірі абсолютний бог лучить в собі богато прикмет, які опісля в християнстві перейшли на чорта. „Я сію світло і вношу темноту, даю супокій і спроваджую нещастє. Я пан, що все те робить“, каже він устами пророка Ісаіі. Ягве гнівний, жорстокий, невмолимий, кари від нього не відповідають блудам покараних, пімста його страшна і безумна, паде без ріжниці на винних і невинних, людей і звірів; він велить свойому народови вирізувати ціле населенє зробутих міст... З виступом Христа сей бог, котрого годі любити а треба лише боятись, змінюєсь в бога добра, любви, що для людий житє своє дає... Та рівночасно підносить ся його противник, негація божеських прикмет, ein Geist. der alles verneint. Його сила дорівнує майже в кінці силі божеській. Уже сам Син божий тому тільки сходить на землю, що світ дістав ся в руки чорта. Його сила вже не аби яка, коли для викупу людей з під його власти бог мусить аж сина свойого одинокого передати на муки і смерть. І чи в повні довершив діла Хритос, чи увільнив людей від пекла? Можемо сказати, що ні. Сила чорта після відкупу не зменшила ся, противно, бачимо, як вона росте, коли може псувати овочі діла божого. Він посуваєсь аж до тоі границі, що самого відкупителя спокушує; він лев ревучий, що шукає, кого пожерти. Його власть обявляєть ся в ідолопоклонстві,

в поганьских пророцтвах, в самім навіть юдаізмі, котрий ап. Йоан зве *συναγωγή τοῦ σατανᾶ*, в засліпленю против правді євангелія, в ворожнечі против науки Христа, в зіпсутю обичаїв світа. Він доказує свою власть на одному з учеників Христових, входить в нову громаду і там засіває кукіль між пшеницю. Ап. Павло та Йоан зовуть його князем і богом сього світа, прінціпом зла, що панує над світом і перечить правді. Дивне диво! Між людьми ніколи не було стілько мови про чорта, ніколи його більше не бояли ся, як саме після побіди Христовоі, після відкупленя роду людського!... Він піднимає цілу силу поганства супроти новоі віри; цілий тодішній уклад суспільний, уся цівілізація поганська в очах вірних стала ділом сього ворога. Се й не диво: ціле внутрішнє житє поганства було вповні перейняте змисловістю. Християнин, що вступив поміж поган, бачив себе окруженим демонами. Тертуліан уважає службою чорта виріб річей, що служать для релігійних цілей поган. Звідси відраза у християн до штуки, що має цілу свою історію. З конфлікту між тими двома світами, де справді тогочасна ідея державна була загрожена, виходять гоненя християн, приписувані, розумієсь, також чортови. Він витворює єресі, ворожі зорганізованій вже тоді громаді християнській.

Александрійська освіта, сей фермент в процесі церковно-християнськоі науки, мала вплив і на писателів новозавітніх. Вже в евангеліях бачимо початки розріву між тілом а духом. А під впливом Александрійців з розширенєм віри Христовоі в Азіі, входить до християнства чим раз більше елементів містичних, основаних на дуалізмі душі і тіла. Таким способом чорт став нерозлучним чинником житя чоловіка. Єресі, як ґностіцізм, маніхеізм, що допроваджували сю ідею до екстремів, були, що правда, ворожі церкві, та все таки йіх погляди, що приймались виключно у верстви більш освіченоі, не могли не мати свойого впливу на вітців церкви, а доказом того Орігєн і Тертуліан. Той розріз між душею і тілом, мешканєм чорта, поглибив ся в повній силі в християнстві. Поборювати свою природу стало девізою побожних християн. В загалі майже неможливо представити собі докладно сі впливи, що витворювали чорта. Супротилежні науки, філософічні спекуляціі, передовсім неоплатонізму та каббалізму, фантазіі містичні разом з хиткою ще догмою, ось де загальні чинники зросту чорта.

Християнство побідило світ поганський. Одначе чорт не упав, він росте далі і далі. Аскети, що тікають від світа, аби втекти від чорта, стрічають його в пустинях ще сильнійшого і ґіршого. Від коли почались напади північних ґерманських народів на Італію, гинули останки давноі цівілізаціі, а з ними й крітіцізм; варварські понятя релігійні звязувались з християнськими і головно ріс в уявах людських чорт. Майже ціла мітологія нових народів, як передше клясична, перейшла в царство темноти. Така редукція стрічає навіть людей, як Пилата, Нерона, Магомета і інших. Сатана доступає верху свойого значіня і сили в середніх віках, в тих часах суму, коли християнство було найсильнійше. Темноту воно сіє, сходить страх необмежений, а за тим дозрівають гріхи, що ведуть на смерть духову. Нема місця, деб не було чорта Ціле повітрє — осідок демонів „піднебесних;“ вони криють ся в закутинах церковних, в тихих монастирях, на замках панів,

в укритих келіях, в робітні альхіміста, в лісах, по полях... словом всюди. Богато людей бачить чорта, богато з ним говорить.

Такий зріст чорта був церкви на руку для єі політики. Єі повага росла, бо чого люде не робили з любови до Бога, те мусіли робити зі страху перед чортом. Старано ся його образ поставити завсігди перед очима вірних, він був змістом наук проповідницьких, підпорою сповідниць, героєм легенд. Пізнійше з запровадженєм інквізіції чорт величезну робив прислугу церкві католицькій.

Як бачимо, побут чорта і зріст його власти в уявах іде рівнобіжно з розвоєм церкви яко сили політичноі та сим посередно і безпосередно доповнюєсь. А средства поваги церковноі, заразом і зросту чорта, се хрестові походи, тайна сповідь, відпусти, жебручі монахи, екскомуніки, мертвота мови церковноі і т. д. Всі писателі, що обговорюють сю квестію середніх віків, згоджують ся в тому, що витворенє чорта і страх перед ним в протягу XIII. століття дійшли до найвисшоі точки. Се властивий період чортівський. Чорт і в тодішній штучній літературі займає ледви не головне місце. А головним жерелом до пізнаня єго сили, прикмет і значіня служить нам тогочасна книжка Цезарія з Ґейстербаху п. з. Dialogus miraculorum (перша полов. XIII ст.).

в) Характеристика чорта. Почнемо від зверхнього вигляду чорта. В загалі уявити собі щось безтілесного доволі трудно. Як має виглядати ворог божий і людський,—тут децідувати може лишень сама фантазія. Вчителі і отці церкви признавали, що чорт має тіло, твердше від того, яке мав бувши ще ангелом, та далеко мякше від людського. Ступінь твердости означити одноголосно не було можна, між авторітетними особами не було тут згоди. Се не перешкодило Дантови закувати Люціпера в зелізо і описувати, як сам поет і Верґілій по нім драпають ся як по скалі в гору. Чорт має фізичну вдачу, затим мусить живитись. Такі поваги як Оріґен, Тертуліан, Іван Золотоустий запевнюють нас, що чорт проковтує пару і запах жертв, які поганці приносять своїм богам. Рабіни приписували йому жадобу крови, одначе на передновинку, як каже одна німецька пословиця, чорти вдоволюють ся й — мухами *). Народ оповідає часом про молодих і старих чортів. Видко, що в фантазіі людовій вони старіють ся. Учителі церкви не могли якось дійти з тим до ладу. Ворогови Христа і цілоі людськости не поскуплено в зображуваню зверхнього вигляду. Придумувано як найпоганійші форми і подоби, щоб віддати усю бридоту і погань єго душі. Всі описи згоджують ся в тому, що надають чортови чорну барву. Чорний, поганий ангел, з крилами лилика, худий, роги на голові. Подібними виходять вони у Мільтона. Зрештою сам чорт на пункті живописного зображеня єго особи не був зовсім байдужний. Розказують про одного маляря, що написав чорта за погано, то ображений чорт скинув його з руштованя, де стояв, та Мати божа вхопила його в повітрі і так уратувала.

---

*) Ся приповідка пішла мабуть із жидівськоі назви одного демона Bel-zebub, домон мух.

Опріч свого питоменного вигляду міг чорт зовсім до вподоби змінювати свій вигляд, прибирати ріжні форми. Відповідно до своєі цілі міг ставати дуже гарним або поганим. Дуже часто упевнюють нас ріжні святі, що бачили чорта в постаті Зевеса, Меркурія, Венери, Мінерви, що декотрі прибирали подобу Верґілія, Горація, Ювеналя і т. д. Чорт не вагував ся навіть брати подобу людей живучих, знайомих. Раз був до тоі міри безличний, що взявши подобу св. Сільвана, епіскопа назаретського, заявив одній гарній дівчині любов і використав еі. Він міг переймати і подобу звірів, як смоків, вужів, всілякого гадя, лиса, кертиці, слимака, черепахи, крука, лилика, а один святий, коли йому раз муха дуже докучала, був певний, що се чорт перебиває йому побожні думки. Звідси часто бували екскомуніки всіляких звірів і насікомих. Ще в р. 1474 базельський маґістрат велів спалити діявольського когута, що поважив ся знести яйце. Річ природна, що йому не могло нічого стояти на перепоні перекидуватись в мертві річи, як вино, золото, дерева, камінє, а одна черниця проковтнула чорта разом з салатою. Що як що, а всеж таки найдивнійше, що він міг переймати подобу самого Бога, Христа і Матері божоі, не кажучи про ангелів. А й таке справді бувало. Була також віра, що чорт відживлює часом померших. Тому то як коли мрець дав знак житя, його безпроволочно закопувано. Сей звичай держав ся ще до XVIII. столітя.

Кілько було чортів? Вигнаних з неба мала бути десята часть усіх ангелів. Один старанний теолог заглубив ся в се питанє і по дослідах дійшов до заключеня, що чортів є не меньше як 10.000 біліонів. На таку масу народу треба місця доволі. Жили вони в повітрі і в пеклі, після страшного суду будуть могли перебувати лишень в пеклі.

Устрій громадський чортів відповідав тодішньому устроєви земному, себ то не дозволяв рівности. І в пеклі була ціла суспільна єрархія під проводом найстаршого князя, що стрічаєть ся під ріжними іменами: Сатана, Бельзебуб, Люципер і ін. Князь мав дружину, були низші князі, марґрафи, ґрафи, і звичайні лицарі.

Інтеліґенція чортів в загалі велика. Вони знають, що було, є і буде. Правда, не все вони виявляють однакову бистроту духа, але все таки супротив чоловіка йіх знанє майже божеське. Вони знають (правда, не всі вчителі церкви хотіли се признати) тайні думки людські, що зрештою доказують факти. Чорти були не аби якими філософами, ба навіть дуже спосібними теологами. Вони сипали немов з рукава цітатами із св. письма старого і нового завіта, наводили погляди і науки св. отців церкви, завдавали трудні питаня. Один святий був свідком дуже вченоі діспути між ангелом а чортом про душі і покути. Сам Лютер бував в подібних перепалках з чортом. Не бракувало також чортів адвокатів, на се маємо свідоцтво згаданого Цезарія. З відомостями йде в парі і сила. Вона не така велика як божеська, а всеж таки страшна. Побіджений мстить ся на кождім кроці, зводить людей, псує гармонію діла божого, спроваджує смерть. А хіба діло відкупленя ослабило его власть? Ні, тут ледви він сам не виходить побідником. Що до звичайних фізичних здібностей, то вони просто чудотворні і всемогущі. Він пан огню, кидає блискавки і громи, спроваджує бурі, фата

моргани, трясенє землі і т. ін. В загалі ціла фізична природа на услугах чорта, він панує над нею, навіть над тілом чоловіка. Тут то й жерело сеі відрази до студіів природи і браку розвитку наук природничих в середніх віках. А хто би на се важив ся, був винний єресі.

Над душею людською не мав уже чорт такоі власти, принаймні супротив волі був слабий, хотя не бракувало йому ніколи способів ослаблювати єі. Вийімка, се пяні. Йіх опанував цілковито. Ось круг його власти: він видумує фальшиві релігіі, тайні науки, викликує єресі, сіє зерно всякоі незгоди, організує заговори, повстаня, приводить до війни, піднимає злих князів, посвячує антіпап, діктує злі книжки, спроваджує пожежі, розбиває кораблі, приводить до вбійств, розбойів, спустошень і т. д. Справді, величезна власть! Йому навіть приписувано будову великих будівель, мурів, мостів, замків, ба й церков. А вмів се будувати в кількох годинах... Супротив зорганізованоі церкви божоі стояла церков чортова з попами, обрядами, ба навіть, як упевнює Тертуліан, з сакраментами.

г) Спокуса. Головна задача чорта, се спокушувати людей до гріха. Він на віки стратив надію вернути у небо, а ставить супротив нього свою власну державу. котру хоче зробити як найчисленнійшою. А годі сказати, що йому се не поводить ся. Аж дивно, що він має стільки сили відтягати так богато відкуплених людей від призначеного йім неба.

Щоби чорт опанував душу чоловіка, мусить сей згрішити. А вжеж чорт не забуває ніколи довести його до гріха. Він спокушає його. На спокусу міг бути кождий виставлений, бо й сам Христос опинив ся було в такій сітуаціі. Спокуса, се чортівська штука, де він вкладає цілого свойого духа і цілу свою зручність. Способів, якими чорт добував ся до чоловіка, є така величезна сила, що йіх годі описувати; словом, у нього ніякий спосіб не є неможливий. Побожний християнин уважав себе завсігди окруженим тьмою чортів, що чекають кождоі, хоч би й найдрібнійшоі обставини, аби довести його до гріха. А вжеж найтяжшою покусою була ся, що відносилась до половоі сторони чоловіка. На тому полі найбільше жниво збирав чорт...

В християнстві тіло стало прокляте, а з тим і любов найменована гріхом. Целібат став ідеалом християнина... Не диво про те, що аскети найліпшу часть свойіх сил вкладали на поборенє тілесних інстінктів. Вони втікали в пустині, замикались по монастирях, щоби не видіти тіни жіночоі. Але кров і фантазія робили своє; клясичний на се примір св. Єронім. Але якжеж міг він втекти від натуральноі спокуси, коли чорт в подобі гарноі дівчини усюди його найшов? Не будемо описувати тих безконечних способів і подій, де о се ходило міжи аскетом а чортом, лишень подамо один вийімок. Жив на пустині в щасливім ціломудрію монах. Йому здавалось, що він своєю витревалістю основно поборов усяку спокусу тілесну і доступив великоі заслуги... Одного вечера являєсь в єго келіі гарна жінка (а се був переміненений чорт); змучена, змокла кидаєсь йому в ноги, благає не викидати єі, бо в дорозі пустинній буря заскочила єі, вона бойіть ся диких звірів і т. д. Він змяк, р иштус. Вона оповідає йому несотворені річи і чим раз приємнійша робить ся монахови. Від слів до балаканки, далі до сміху, жарту і т. д.

і Христовий войін поборений. Доступивши ціли, жінка не укриваючи хто вона, щезає. Монах відтак покинув думку спасати себе і вернув між людей та й, річ натуральна, став здобичею пекла. Ми вже сказали, що для спокуси чорт брав на себе подобу й ангелів, Христа, Матері божої, святих, і, що дивно, в сей спосіб дуже рідко зумів довершити діла. Спокуси тревали інколи дуже довго, місяцями, літами; чорт з'уживав богато енергії, доки не дійшов свого. Раз в подобі малоі дитини зайшов у манастир, там виріс, постриг ся, став ігуменом і аж тоді почав жниво. — Ревний слуга Христовий не міг отже вірити нікому і нічому... Чи далеко тут до божевільства?

Ще щастє було, як штука чортівська ставала супротив свобідноі волі чоловіка, бо сеі таки ніхто не з'уміє прямо зломати. Але горе чоловікови, коли його опанував чорт. А такі випадки були давно часті. Для ліченя біснуватих були осібні чини священницькі. Чоловік біснуватий не мав ані крихітки своєі волі, і як попи не подали йому помочи, то мусів марно пропадати. Певно, серед такоі атмосфери духовоі легко було збожеволіти чи там збіснуватіти! Таких людей не лічать екзорцісти, лишень лікарі, хоча єзуіт Джовані Перроне в творі п з. Praelectiones theologicae списував докладно знаки, по яких пізнати можна біснуватих. Та все таки нині безбожний Шарко більше знае про сю матерію, як коли небудь знав який теолог. Неведемо примір, як чорт міг заволодіти цілковито душею людською. Був молодець з Лорето, що жив дуже побожно, в кінці одначе залюбив ся в одній жінці і згрішив з нею. Нагло захорів, плакав за гріхи, сповідав ся щиро, так що спасіне його було майже певне. На раз бачить він перед собою свою любу (а се був перекинений чорт), що каже до нього: „Ти хочеш мене покидати, мій коханий?“ Молодець забуває ся і викликує: „Я тебе ніколи не покину, моя люба!“ В тій хвилі умирає і розумієсь... опинюєсь у пеклі. Представмо собі, яке се мусіло бути житє людей, що не від часу до часу, але постійно усе були виставлені на чортячі покуси. От що один із таких мучеників приписує чортам: Сі діти пекла прозивали його дурною лисою палкою, надували йому живіт, обтяжували руки, що навіть перехреститись не міг, напускали на него сон у церкві і хропіли за него, говорили єго голосом, приводили до кашлю, ховали ся в ліжко з ним, кусали як блохи, відбирали йому апетит... Що більше, шелест одіжи се також справа дідьча, біль зубів, блуди в читаню, сумні гадки. Раз аскет держав в пальцях соломку, аж ось пригадав собі, що се певно чорт в тій формі, і кидає солому геть від себе... Против чорта не помагає навіть знак хреста, тим більше, що й ангел хранитель не годен оборонити чоловіка. Деякі говорили на певно, що чоловік має тисячу чортів по правій руці, а десять тисяч по лівій. Один побожний аскет бачив, як чорт влазив у його келію шпарою від дверей. Церков не була для них зовсім заказаним місцем. Зовсім свобідно перебували тут, скакали по хорі, по вівтарі, гасили свічки, псували богослужене всякими можливими способами. А св. Григорій з Тур бачив раз цілу церкву повну чортів.

В покусах, дратованю, здобуваню душ, входили чорти в близькі зносини з людьми. Чомуж би не мали входити з грішниками в полові зносини? Що так було, об сім часто запевнюють нас писателі христі-

янські, хоча в теоретичнім пояснюваню розходять ся в думках. Сю діяльність повнити можуть вони і як incubi т. є. мужеські чорти і як succubi, т. є. жіночі демони. Деякі заперечували, мов би то чорт міг бути в першій сітуації, бо йому брак мужеського насіня; тому то мусить перше як succubus прийняти насіне, а опісля як incubus ужити. Одначе були й інші теорії, а деякі жінки після такого прикрого випадку докладно описували враженє і характер чортівського спілкованя, про що тут мусимо замовчати. Розумієсь, що чорти змінювали свій природний вигляд, коли забирались до такого діла, хиба що мали діло з фаховими чарівницями. З таких зносин виходили й діти. Бували се або правдиві чорти, або монстра якісь, або навіть — звичайні люде. Тут зачислювано й більш або менш історичні імена, як Каін, Аттіля, Теодоріх, або геройів легендових таких як Роберт Діявол. Чорт приймав також радо натуральні діти в адопцію, викрадав їіх навіть сам. Трудно було відтак вирватись з під його опіки, треба було помочи Христа, Матері божоі або угодників божих. Часом домагав ся чорт такого подарунку тілько від серця Йде раз якийсь злодій на розбій, по дорозі зійшов ся з ним чорт. Сей пізнав, з ким має діло і, річ звичайна, бажав з ним розійти ся. Здибують чоловіка, що жене свиню на продаж, та свиня не хотіла йти, а господар йійі з пересердя каже: Най тебе дідько бере! — Не чуєш, каже злодій товаришеви, хлоп дає тобі свиню... — Ні, каже той, се не від серця. — Йдуть далі, кличе якась жінка до непослушноі дитини: Іди до дідька! — Чому не береш? — питає злодій. — Бо се не від серця, каже чорт. Приходять до села. Люде пізнали свойого ворога злодія і кличуть: Чому його дідько не бере? „Отсе від серця!“ каже чорт і попер злодія в пекло.

(Конець буде). *С. К-ий.*

НАШ АЛЬБОМ.

Із Сибіру.

I.

Ти чого так забило ся важко,
Нерозсудливе серце моє?
Нам с тобою невимовно тяжко,
Та нас кожен за те осміє.

Не звіряй своїх болів нікому, —
Світ не любить чужоі сльози.
Не давай волі жалю гіркому,
Не викликуй людськоі грози!

Кращий друг відіпхве тебе в горі
Заткне уши на *войки твоі*..
Не турбуй йому ясности в зорі,
Не захмарюй на хвильку еі!

Не воруш, не впивай ся осою,
Відчепись! Чи не бачиш хіба:
Мир йому розцвитає красою, —
Що для нього якась там журба?

Бо коли він щасливий, найпаче
Ти спокою йому не трівож!
Чи він винен, що в світі хтось плаче?
Неможливо без того... так щож?

От коли б затужило хто рідне,
Побивати ся стало близькé, —
Наше личенько з разу поблідне,
Зрозуміемо лихо таке.

О, тоді ми не знаем, де дітись,
В мить на ноги поставимо всіх,
Будем руки ломати, молитись,
Поки знов не знайдемо утіх.

Годі ж, серце! А здиблють ся люди,
Що не знають відради, як ми,
Припади до зболілоі груди,
Вилий муки дрібними слізми!

Хай святкують вибрáнці щасливі!
Не нудись, дурне серце, замовч!
Наші співи сумні та тужливі
В них прокинуть самісіньку жовч.

Треба ввічливим всякому бути,
В шкаралущі убратись товсті,
Або згинуть від лютоі скрути,
Одуріти на вік в самоті.

II.

Я пав духом на час, я застаб в самоті,
Весь погнув ся під горя вагою:
Враз померкли були ідеали святі,
Я не бачив зорі за нудьгою.

Стежку стратила десь журна думка моя,
Подалась на сумне кладовище;
Зворушилось дрібне, роздратоване „я“,
Від усього зробилось найвище.

Я ридати почав, проклинати людей,
Я почав на весь світ нарікати,
Перестав одріжнять блискіт світлих ідей,
Забув звагу — братів ратувати.

Власні болі самі в моїм серці жилй,
Я знікчемнів у власних недугах.
А що ближніх моїх муки гірш опрягли,
То яке міні діло других?

Тяжко сльози лились, що у мене нема
Тай до віку не буде вже друга;
Осгогидла міні до загину тюрма,
З виду темна не сходила смуга.

І що далі, то більш падав я на шляху,
Занімів на всі погуки світа,
Тільки нишком співав про недолю лиху
Та про марно потрачені літа.

Гей, кудиж швидко так подівались вони,
Палкі пориви, мрії юнацькі,
Найпевнійші либонь вільних днів вістуни?
Що приборкало крила козацькі?

О, простіть мене ви, непохитні борці,
Та погляньте знов приязним зором!
Про знемогу мою, про хвилини оці
Міні навіть і згадувать сором.

В грудях жвавість росте, думка кличе: вперед!
Оживають колишні заміри.
Перейшов по душі дошкульний уверед —
Знов я повен надії та віри.

Обійняв би весь мир, свовом всіх повитав,
С побажанєм удавсь голубливим...
І здаєть ся міні, що на довго б я став
Після того міцним і щасливим.

Хай ніколи ніде не збуваєть ся все,
Шо у снах зачарованих снить ся,
Хай у прірву мене житя вихром знесе, —
Знаю: серце на хвильку міцнить ся.

Хочу жити я знов, працювать без кінця,
Власні жалі порвати з докором.
Згиньте ж, туги мої! Ви не гідні слівця,
Про вас навіть і згадувать сором!

Павло Граб.

Сонети.

I.

Любови, ти з вершин проміннях квіте!
Дрожаня серця дивні, таємні!
О щастє вкрите, мов оаза в мгли,
О досліде знаня, о казко, міте!

Ти барвами веселки тканий світе!
Надії, ви мов кулі снігові,
Що і ростуть і тають у руці!
Чом все нові ви ставите нам сіти?

Таж те, що нас манить, в очах нам гине...
З тих зір, що нас ведуть в світ ідеалів,
Одна по одній гасне і блідніє.

І те, що славне, час уносить далі...
Трівальше справді єсть буте пилини,
Ніж тих що людськости рішають дії.

II.

Догадуюсь, яке житя погане
У низ схиляє стан єі стрункий,
І чом блиск тратить взір єі палкий,
Чом вяне так, як цвіт без сонця вяне.

Горює бідна: муж і не погляне,
Утіх глядить за домом — навісний!
У домі ж зла свекруха, рій дітий
Сварня з его сімєю — ой, талане!

Безпомічна сумує день по дни,
Приймає мовчки і сварню і крики,
Бо й хто ж зірве єі тяжкі ланци?

Здаєсь, дзвенить усе в душі: „на віки!"
Безпомічну замучать так вони
Немов голубку ту лихі шуліки.

Уляна Кравченко.

Зівяле листє.

V.

Отсе тая стежечка,
Де дівчина йшла,
Що з мойого сердечка
Щастє унесла.

Ось туди пішла вона
Та гуляючи,
З іншим, своїм любчиком,
Розмовляючи.

За єї слідами я
Мов безумний біг,
Цілував с слезами я
Пил із єї ніг.

Наче потопаючий
Стебелиночку,
Зір мій вид єї ловив
На хвилиночку.

І мов нурок перли ті
На морськóму дні,
Скваппо так мій слух хапав
Всі слова єї.

Отсе тая стежечка
Ізвиваєть ся,
А у мене серденько
Розриваєть ся.

Залягло на дні єго
Те важке чутя:
Тут на віки згублений
Змисл твого бутя!

Все, що найдорожшеє,
Найулюблене,
Чим душа жива була,
Тут загублене.

Чим душа жива була,
Чим пишала ся...
Отсе тая стежечка,
Щоб запала ся!

VI.

Як би знав я чари, що спиняють хмари,
Що два серця можуть ізвести до пари,

Що ламають пута, де душа закута,
Що в поживу ними змінить ся отрута, —
То тебе би, мила, обдала їх сила,
Всі би в твоім серці іскри погасила,
Всі думки й бажаня за одним ударом,
Лиш одна любов би вибухла пожаром,
Обняла б достоту всю твою істоту.
Мисли б всі пожерла, всю твою турботу,
Тілько мій там образ і яcніє й гріє —
Фантастичні думи! Фантастичні мрії!

Як би я був лицар і мав панцир добрий,
І над всіх був сильний і над всіх хоробрий,
Я би в перемоги вороги під ноги,
Що міні до тебе не дають дороги!
Я б добувсь до тебе через мури й стіни.
Я побив би смоки, розметав р іни,
Я б здобув всі скарби, що їх криє море,
І до ніг би твоїх положив, о зоре.
Де б тебе не скрито, я б вломав верії...
Фантастичні думи! Фантастичні мрії!

Як би я не дурень, що лиш в думах кисне,
Що співа і плаче, як біль серце тисне,
Що будуще бачить людське і народне,
А в сучаснім блудить, як дитя го і дне;
Що із неба ловить зорі золотії,
Але до дівчини приступить не вміє;
Ідеали бачить геть десь за горами,
А живеє щасте з рук пустив без тями.
Аж тепер, за пізно, плаче та дуріє —
Фантастичні думи! Фантастичні мрії!

VII.

Що щастє? Сеж ілюзія,
Се привид, тінь, омана.
О, ти ілюзіє моя
Зрадлива та кохана!

Кринице радощів, чутя
Ти чарочко хрустальна,
Омано дум, мого̀ житя
Ти помилко фатальна!

Я хтів зловить тебе, ось-ось,
Та враз опали крила:
С тобою жить не довелось,
Без тебе жить не сила.

С тобою жить — важка лежить
Завада поміж нами;
Без тебе жить — весь вік тужить
І днями і ночами.

Нехай ти тінь, що гине десь
Мана, луда — одначе
Чомуж без тебе серце рвесь,
Душа болить і плаче?

Нехай ти тінь, мана, дім з карт
І мрія молодеча, —
Без тебе жить — безглуздий жарт,
І світ весь — порожнеча.

Як той Шлеміль, що стратив тінь,
Хожу я мов заклятий,
Весь світ не годен заповнить
Міні твоеі страти.

Ів. Франко.

ДО ШТУНДОВОГО РЕЛІГІЙНОГО РУХУ.*)

1895 р. вийшов у Львові другий том творів Зіньківського, в котрім уміщено чималу статтю про штунду. Зібрані Зіньківським матеріали про штунду впорядкував до друку автор отсеі замітки. Фактична сторога штундового руху доведена в тій праці до початку 1894 р. Але ж позаяк сей релігійний рух визначаєть ся в житю українському як явище надзвичайноі ваги, то ми поставили собі на меті невтомно слідити за літературою сього питаня і час від часу подавати про нього звістки в українській печаті. Ось з якоі причини появляєть ся й отся замітка.

---

*) Ся статя — одна з тих, що мали бути поміщені у збірнику на память пок. М. П. Драгоманова, що задумали видати деякі єго прихильники на Україні. Для того нам переслано ще ось які статі: Огляд літературно-політичноі діяльности М. П. Драгоманова. (Промова д. Виссаріонова виложена в одній українській громаді), Коротка характеристика публіцістичноі діяльности М. П. Драгоманова (Промома Ол. Срібного, виголошена в громадці прихильників покійника), Петро Хельчицкий, спробунок нарису його життя і вчення та дещо до питання про його етичну сістему, В. Павленського, До штундового релігійного руху, Ол. Срібного і Хліборобські Спілки на Україні В. Слуцького. Ще має бути прислана статя про Шевченка і короткі спомини про М. П. Драгоманова.

Треба сказати, що первісно збірник мав бути далеко більший. Ось що пишуть про се ініціатори діла:

1894 рік зостанеть ся надовго в памяті штундарів: він додав ще одну ганебну пляму до історіі российського державно-суспільного житя. Д. 4. юля того року височайше стверджено постанову комітета міністрів, по котрій „до категоріі найбільше шкідливих сект“ прилучено також секту штундарів, „що в деяких місцях называють себе руськими баптистами“, як висловлено в циркулярі міністра внутрішніх справ (Кіев Епарх. Вѣдом. 1895, 1). Про те, щоб штунду порахувати до „особливо шкідливих сект“, в перше став прохати бувший київський генерал-губернатор кн. Дондуков-Корсаков 1873 р., та міністерство внутрішніх справ не згодилось на се прохане, як не згодилось і на таке ж прохане Синода 1878 р. (Зіньківського „Штунда“, Твори т. II., ст. 205.) Але ж духовенство ані трохи не збентежилось такими відносинами уряду і змагало до свого. „На думку преосвященних, каже Побєдоносцев, одними „вѣроученіями“ і місіонерськими напучуванями можна досягти тільки половини справи, бо релігійні питаня, — се більше поверхня сторона, видима шкаралуща розповсюджуємого Німцями (sic!) сектярства, ніж його кров, його житьовий нерв. Знищувати тільки релігійні помилки сектярства, се значить стинати лиш одні вітки, не зачипаючи коріня Ось чому невідложно потрібна спільна праця уряду світського і духовного за запомогою всеі российськоі суспільности; щоб захистити нас (кого?) від грізноі небезпеки, вона повинна міцно стояти на грунті русько-православнім“ (Извлеченіе изъ всеподданнѣйшаго Отчета св. Синода за 1890 и 1891 годъ).

Законом 3. апр. 1883 р. о „правах і прівілеях“ старовірів і сектярів менше шкідливих сект, до особливо шкідливих сект порахована була лиш одна секта — скопців (Кіев. Еп. Вѣд. 1895, 1). Закон 4. юля 1894 р. признає вже дві „особливо шкідливі“ секти —

„Збірник задумали видати перш усього величній, достойний памяти покійника. Але ж звісні, особливі умови российського суспільного житя були причиною, що порозуміти ся з людьми, розкиданими на тисячі верстов, було дуже важко. В результаті, з обіцяних праць не надіслано на наші руки жадноі. Ось через що довелось задовольнити ся тільки працями виключно місцевих людей, купки прихильників Драгоманова з одного (універсітетського) города на Украіні. Збірник думали назвати „Поминки“ з епіграфом: „Правда в світі нівечить ся, та все ж колись визначить ся“.

Прочитавши частину названих висше статей і зваживши те, що ініціатори призначили було чистий дохід із продажі збірника на угро-руський фонд, — ми запропонували йім: напечатати статі в „Житю і Слові“, а гроші призначені на печатане збірника прямо дати на угро-руський фонд, тим більше, що у нас книжки купують ся дуже мало і фондови тому прийшлось би довго ждати на який небудь дохід, що, в додатку, був би менший коштів друку збірника. Ініціатори виданя згодили ся на те.

Із названих висше статей ми зважили ся зовсім не печатати дві перші про самого пок. М. П. Драгоманова, бо в них нема нічого нового против того, що вже написано в книзі „М. П. Драгоманов 1841—1895. Єго юбилей, смерть, автобіографія і спис єго творів“, — дарма, що автори тих статей і доси не бачили сеі книги.

17. VIII. 1896. М. Павлик.

скопців*) і штундаріз. За одну тільки приналежність до особливо шкідливоі секги засилають вже у Сибір по 203 арт. зак. карного (Зіньк. loc. cit. 205).

Тепер легко зрозуміти, яка важна зміна зайшла в відносинах закона до штунди. Певно, що зразу ж виконати новий закон про штунду не має уряд навіть змоги, бо штундарів рахують десятками, як не сотками тисяч. Та сей закон дає в руки світського і духовного уряду грізну зброю, котроі певно не без користи уживатимуть „оборонці православія і державних основ".

В циркулярі звертає на себе увагу те місце, де секту баптистів потожсамлено с штундою. Хоч ці секги й справді близькі одна до другоі своім ученем і безперервними зносинами, та вони зовсім не тотожні. Баптисти визнають деякі обряди, а штундарі цілком відкидають обрядову сторону релігіі. (Ріжницю між сими двома сектами докладно виявив Зіньківський, loc. cit, 227 - 231). Наші баптисти кілька разів звертались до уряду з проханем — дозволити ім вільне визнанє віри через те, що секгу Німців-баптистів пораховано до дозволених у Россіі, а вченє украінських і німецьких баптистів не відріжняєть ся одно від другого в своіх засновах. Уряд ні разу не сповнив такого прохання украінських баптистів, вказуючи на те, що нібито украінські баптисти неправдиво називають себе сим іменем, бо з баптистами вони, каже уряд, не мають нічого спільного (Херсон. Еп. Вѣд. 1890, 18). В дійсности ж такі відносини уряду до украінських баптистів виходять з іншоі причини: позаяк баптизм уважаєть ся дозволеною сектою в Россіі, то й украінські баптисти мають право користуватись тими ж правами, що йіх німецькі одновірці, наколи украінських баптистів справді порахують до баптистів, а в такім разі, не лякаючись утисків уряду за визнанє своєі віри, баптизм почав би занадто рости приваблюючи до себе чимало штундарів та інших раціоналістів, а також тих православних, що тільки вдають із себе прихильників офіціальноі віри.**)

Щоби спинити зріст раціоналістичного руху, уряд уживає таких негарних способів, як видимо брехливе запевнене, що начеб то украінський і німецький баптизм — дві ріжні секти. Не з якоі іншоі причини, як лякаючись розповсюдженя раціоналізму, „Андріівське Брацтво" прохає Херсонського губернатора, щоб він вияснив штундарям, „що руські штундарі (розуміють ся баптисти) не мають права звать себе баптистами, і що громадсько-молитовні зібраня дозволено тільки німецьким баптистам, котрі живуть у Россіі". Украінським баптистам зостаєть ся тільки пожалкувати, що вони не належать до німецькоі нації.

У тому ж циркулярі (Херсон. Еп. Вѣд. 1895 р. н. 5, ст. 140.) висловлено погляд уряду на штунду. „Штундарі або баптисти (sic !),

---

*) Скопці не признають можливим смирити плоть одними тільки духовними способами і через це вимагають кастраціі.

**) Цікаво, що народ називає православіє „царською вірою". Бородаєвська переказує, що православний висловив ся про штундарів і інших сектарів, що вони „не держать ся віри царськоі, а у йіх своя" (Бородаевская, Сильные волей, больные духомъ". Сѣв. Вѣстникъ 1890 р. ч. 8. стор. 99).

каже циркуляр, відкидають усі церковні обряди і таінства, не визнають уряду, повстають проти присяги і військовоі служби" і т. і. (Кіев. Еп. В. 1895, 1) Міністерство видало накази, котрі безумовно забороняють усякі громадські і молитвні зібраня визнавців сих сект (тамже). Сей остатній міністерський наказ лиш санкціонував подіі місцевих урядів, котрі з початку 80-их років енергічно утискали штундарів, забороняючи усюди йіх громадські і молитовні зібраня, караючи хозяйів, у котрих відбувались такі зібраня і гостей, що брали у них участь. Стверджене постанови комітету міністрів про штунду було одним із остатніх діл „царя миротворця *). Менше ніж через місяць після оголошеня циркуляру міністра внутрішніх справ настав на царство Миколай II. Вимаганє уряду, щоби присягати новому цареви, викликало одсіч з боку штундарів. 30-го окт. 1894 р, як доносив урядови Рясноопільський піп о. Бужиницький, деякі штундарі Ігнатівки і Основи під час приводу до присяги православних на підданство одреклись приняти присягу, а славетний Михайло Ратушний навіть зовсім не явив ся до присяги, що списано було у протокол. В загалі вимаганє урядом присяги на підданство по православному обряду викликало, як свідчать місіонери, великий заколот поміж визнавцями сеі раціоналістичноі секти. Декотрі штундарі пропонували свою форму присяги, інші цілком єі заперечували. Всіх, котрі зреклись присяги по православному обряду, поліціанти водили до протоколів, котрі потім відіслано на розгляд висшоі влади (тамже, 115). Який на се рішинець видала ся влада, нам не звісно. Законом 4. юля утворено для штунди цілком безправне становище, се б то поставлено йійі „по за законом": кожного визнавця сеі секти адміністрація має право заслати на Сибір навіть з відібранєм усіх прав маєткових, сімейних і особистих. Уряд, як ми вже згадували, не стане поспішати ся з засиланєм штундарів: се могло б викликати несподівані і не бажані для него наслідки. Закон як Дамоклів меч повсякчасно грозитиме штундарям, спадаючи на них від часу до часу за для остраху, „чтобы и прочим не повадно было" (щоб і других не кортіло). Отже духовенство вважаючи новий закон лиш „за початок певноі боротьби зі штундою", уживає всяких викрутасів, міркуючи, що би таке ще вигадати за для цілковитого притлумленя штунди. Так от Андріівське Брацтво звернувшись до Херсонського губернатора, підняло питанє про справедливість (??!) і користь (для кого?) накиненя на штундарів більших в порівнаню з православними грошових податків на користь православноі сільськоі влади, за для того, — мотивує своє прохане Брацтво, — що штундарів заборонено вибирати на сільських урядників (Херс. Епар. Вѣд. 1895 ч 5, ст. 40). Дійсно, кумедно-дивна логіка у наших „Христовоі віри трухлявих стовпів"! Від

---

*) „З поміж інших добродійств, які зробив „в Бозі почивший" государімператор Олександер III. досить значне місце займає спинене розвитку штунди, котра з початку 60-их років до кінця 80-их встигла зробити великі здобутки", каже „Церковный Вѣстникъ' з поводу наведеного циркуляру. (Церк. Вѣст. 1894 р. стор. 486.).

штундарів відбирають право бути вибраними на що найменшого сільського урядника, та ще відібравши од них се право, хочуть за відібране єго, як за який прівілей, здерти з них гроші! Другий рішинець такогож роду, що має відняти від ненависних нашим попам штундарів решту прав, ухвалило духовенство на Київському епархіальному зїізді. Постановлено записувати у метрики дітей штундарів яко байстрят, („Начало правильной борьбы съ опасной сектой". Цер. Вѣст. 1894 стр. 103). Як відомо, байстрюки позбавлені богатьох прав, між іншим права спадщини. Da liegt der Hund begraben! Як уїдливо духовенство чіпляєть ся до штундарів, уживаючи, як ми вже показали, далеко не духовних способів боротьби, видко між іншим з постанови Андріівського Брацтва: прохати дідича с. Хвалебного (Помошнянської парахвії) кн. Урусова, щоб він не віддавав у посесію землі одним тільки штундарям, котрі до сього часу арендували його землю (Херс. Епар Вѣд. 1894, ч 6, стр. 145). Себ-то наздогад буряків, щоб дали капусту. І такі способи боротьби в звязку з законом 4. юля „Церковный Вѣстникъ" називає чемно „початком правильноі боротьби зі штундою". Ми не зміркуємо сказати, яких заходів на дальший час після такого початку вживатиме уряд, нацькований духовенством Після відібраня всіх прав зостаєть ся ся лиш одно: відібране житя. Способи, яких уживають для знищеня штунди, вбуджують в нашій памяти спогад про сумну добу середніх віків, коли за визнане віри палили на вогні безправних діссідентів... Але такі способи не можуть викликати нігде в освіченій суспільности ні симпатій до насильників, ні побільшити повагу до православія в очах загалу. Штунди ж вони не знищать, а навіть не зменьшать, бо чи ж є в світі така сила, котра встояла б проти сили переконаня?! А сього остатнього у штундарів занадто... Закон 4. юля, як і всякі такі інші надужитя, примусить визнавців раціоналізму ще більш крити ся, уживаючи в своіх конспіраційних заходах ще більших хитрощів Нові прихильники штунди офіціально будуть лічитись за православних, нічим с поверху від них не одрізняючись і виконуючи всі обряди православія, як сповідь, шлюб, хрестини і т. і С початку 80-х років, коли занадто стали утискати штундарів, поміж ними стало виявляти ся згадане змагане по змозі затаіти свою належність до штунди. Навернені ходять до церкви, сповняють обряди православія, в хатах їх можна бачити образи і т. і. (Церк. Вѣд 1890, ч. 18). Наскільки штундарі дбають про таємність, можна вивести з призная одного бувшого штундаря, котрий каже, що вступаючи до секти, штундарі „торжественно на своіх зібранях клянуть ся небом, землею і водою(?), що ніколи не навернуть ся до православія і міцно заховуватимуть таємність сектярських зібрань" (Херс. Еп. Вѣд. 1895, ч. 4, стр. 94). Така прилюдна присяга при торжественній обстанові змушує навернених мовчати, так що навіть при наверненю знов до православія штундарі рідко коли зраджують своіх попередніх одновірців (тамже).

Наслідком усіх сих утисків, кажемо, буде може зменшенє офіціальних цифр сектярів та більша їх конспіраційність, тай тілько. Знищити ж раціоналістичний рух в народі вони конечне не зможуть. Се визнають, хоч не висловлюють ся щиро, і деякі ревні оборонці православія. Так урядник канцеляріі оберпрокурора, Скворцов, обовязаний

слідкувати за розвитком раціоналістичних сект і бороти ся з ними, в присутности членів чернигівського брацтва св. Михайла, котрі запросили його до себе, щоб ззнайомив їх зі штундою, висловив між іншим, що небезпека від штунди залежить від тої єі здатности виявляти свій вплив і розвиток через 5—10 літ там, де єі посіяно, скоро знайдуть ся сприяючі для єі розвитку обставини „Один штундар, каже д. Скворцов, здатен звичайно похитнути віру десятьох односелян, а де десять відбилось, там сто похитнеть ся в самих головних догмах і дорогих почуванях віри“ („Нынѣшнее состояніе штундизма и наиболѣе дѣйствительныя мѣры борьбы съ сектой“. Церк. Від. 1894 р. ч. 40, ст. 1416) Шкода, що д Скворцов не посилкував ся розміркувати гаразд про се явище, котре впало в око, до речі сказати, чимало кому з дослідачів штунди, а про те се явище дуже важливе. Зерно сумніву посіяне в души селянина що до законности істнуючого ставу річей і зміцнене ще до того кількома текстами св. Письма, що для простої людини має силу найвисшої поваги, — се зерно сумніву с часом усе більше й більше розростаєть ся, знаходячи для себе сприяючий грунт в умовах сучасного житя. Такий похитаний ніколи вже цілком не навернеть ся до православія Навіть коли під утиском адміністрації штундар формально й пристане до православія, то се навернене буває здебільша лиш поверхове. Збуджений розум, що почав уже критично думати, ніколи не може погодитись з ученем православноі церкви, і з тим, як воно переводить ся в житю. Остра незгідність учення Христового з дійсним житєм вражає людину, котра вдалась до св. Письма задля вияснення багатьох пекучих сумнівів; сеі незгідности не може обійти жадна хоч трохи міркуюча людина. Величезна нерівність у соціальному стані ріжних верстов людности, страшенна бідність одних і непомірне багацтво других, утиски уряду і пастирів церкви, тих упрівілейованих тлумачів учення Христового — все те є іменно ті „гріхи мира“, проти котрих повставав Христос. Читає в св. Письмі письменний селянин і переконуеть ся, що в окружаючім його світі панує не справжне вчене Христа, але покалічене. Переконані пропагатори штунди, що вже раніш перебули сю добу пекучих сумнівів і знайшли в штунді справжню, як їм здаєть ся науку, знаходять в таких, як каже д. Скворцов, „похитаних у самих головних догматах і дорогих почутях віри“ готовий і сприяючий грунт для пропаганди. Ось які житєві умови походження і розповсюджування штунди;*) в них саме, а не в інших яких умовах лежить помічена д. Скворцовим і другими дослідачами „здатність штунди виявляти свій вплив і розвиток через 5—10 років там, де єі посіяно“. Не знаємо, що власне розуміє д. Скворцов під сприяючими місцевими обставинами для розвитку штунди. Однак завважано, що штунда з більшим поспіхом розповсюджуеть ся в тих місцях, де з одного боку більш сприяючі умови для духового розвитку простого народу, а з другого, де місцеве духовенство не вдоволь-

---

*) Докладнійше обговорено ті умови в згаданім творі Зіньківського стор. 228—229.

вяє тих невеликих потреб моральности, яких вимагають від него селяне. Досить численна людність південя Россії, мандрівки на заробітки і такі інші причини полекшують зносини між собою наших селян, то й не дивно, що за яких 30 з чимось літ чутка про нову віру дійшла до найдальших закутків нашого краю. Дарма, що деякі люде з користолюбних причин силкують ся змалювати в очах православних нову секту в як найтемнійших фарбах, — правда бере гору, скоро православні спізнають ся зі штундарями, що тепер зовсім не трудно з причини чималого росповсюдженя штунди. Збуджене релігійноі допитливости серед православних наших селян констатують мало що не всі місіонери і вияснюють се росповсюдженем штунди. „Є парахвії, каже автор справоздання Андрієвського Братства, в котрих виникають якісь секти, котрих вдача і напрямок ще не зовсім ясні, але йіх прихильники ухиляють ся од зносин с православними". (Хер. Еп. Вѣд. 1889 р. ч. 4. „Отчет св. Андр. братства" за 1887—1888 годъ) Та про те інші секти за винятком штунди не дуже то розповсюджують ся серед Українців (див. про це у Зіньківського 1. с 182), а штунда не вважаючи на всі репресії здобуває собі все більше і більше прозелітів. Цікаво, що органи церковноі преси самохіть раз прибільшують, а вдруге зменшують скількість штундарів, залежно від того, що йім на той раз корисно. Просячи од уряду запомоги і енергічних заходів адміністрації вони вказують на страшенний зріст секти; коли ж духовенству, що опираєть ся на сильну руку „властей предержащих", треба засвідчити добрі наслідки спільноі боротьби влади духовноі і світськоі с шкідливою сектою вказують на те, що секта знесиліла. Так автор справозданя Андрієвського Братства за 1894 рік запевняє, що штунда з причини енергічноі проповідницькоі діяльности місіонерів братства і парахвіальних попів помітно спала з сили в багатьох попередніх своіх огнищах (Отч. св Андр. братства за 1893-4 годъ, Хер. Еп. Вѣд 1895 р ч. 5, стор. 120) „Спробунок боротьби зі штундою в південно-західному краю довів, каже д. Скворцов, що скрізь після забороненя зібрань зараз же штунда угамовувалась і місія церкви досягала мети". (Нынѣшнее состояніе штундизма і т. д. стор 1417). А що штундові вібраня справді всюди заборонено, то треба було сподіватись ся, що штунда скрізь утратить силу. Отже той самий автор у другім місці, себ то в листах до полтавського епіскопа Ларіона, просячи запомоги за для розповсюдженя поміж духовенством редагованого ним річника „Миссіонерское Обозрѣніе" пише: „Раціоналистичні і містичні секти, що істнують в багатьох парахвіях, не слабшають, але взагалі від року до року міцніщають що до організації і хитрих заходів проти православноі церкви, а також зростають у своїй скількости і в шкідливім впливі на православну людність, що йіх окружає. Особливо се треба сказати про нову штундо-баптистичну секту, що здужала крадькома розповсюдитись за короткий час свого істнованя в Россії в трийцятьох губерніях" (Объ изданіи въ г. Кіевѣ духовнаго журнала „Міссіонерскаго Обозрѣнія", Полтавск. Епарх. Вѣд. 1896 р. ч. 1, стор. 8). Так от виходить, що всі надії ворогів нашоі раціоналістичноі секти на чудодійний вплив могутнього царського слова, „грізного батьківського голосу помазанника божого", котрий один тільки „може спинити упер-

тих і нахабних еретиків“ (свящ. Тихвинскій, „Чего боится штунда“. Цер. Вѣд. 89 р. ч. 34.) — штунда росте.

На жаль, у пресі брак статистичних відомостей навіть про загальну скількість штундарів. Нам відомо лиш, що штунда істнує в 30 губерніях, рахуючи сюди всі українські і кавказькі губернії. На Кавказ штунда зайшла завдяки адміністраційному засиланю штундарів з українських губерень. Таким чином уряд сам собі на біду заклав нові огнища штунди.

До тих фактів і відомостей, які наведено в цитованому творі Зіньківського про росповсюджене штунди в губерніях Херсонській і Київській, ми маємо змогу додати документальні дані про еї росповсюджене в Харківській губернії, в котрій штунда почала ширитись досить недавно. По словам о. Твердохлібова, автора досить докладної статі „Русскій штундизмъ въ связи съ сектанствомъ Харьковской епархіи“ (Вѣра и Разумъ, журналъ богословско философскій 1894 р. ч. 4), штунда зайшла в Харківську епархію із сумежноі Катеринославськоі. В половині 80-их років пішла перша чутка про штунду в Харківщині; але спершу людність відносилась ворожо до проповідачів нового вченя і бували навіть випадки народнього самосуду над штундарями, котрих прилюдно бито і зневажано (тамже стор. 829). Так каже о. Твердохлібов. Від себе додамо, що й в інших губерніях помічались подібні відносини православних до штундарів за перший час істнуваня штунди; причина сього явища лежить у тих поглядах на визнавців нового вченя, котрі прищеплювало православне духовенство (Див. про це у Зіньківського l. c. стор. 209). С часом, коли православні близше познайомились з житєм і вченем штундарів, відносини змінились; так було і в Харківській губернії. Але нехай про се говорить сам. о. Твердохлібов. „Отсе — каже сей отець, — появилось кілька книгонош із сумежноі Катеринославськоі губернії, котрі відвідуючи глухі закутки Харківщини звернули на себе увагу людей своею доброчинністю. Людність до них відносилась з довірем і охоче слухала перше штундове казане. Одночасно з тим отсі книгоноші вишукували придатні шматки землі і купували йіх на власність кількох ватажків секти, котрі перебрались з Катеринославщини. Наслідком сего являєть ся в Харківщині штунда, котра загніздилась міцно в слободах Валківського повіту: Сніжковім Куті, Ковягах та Кантакузові (Дѣло Харьк. духов консист. по Валков. уѣзду 1891 р ч. 10, а також 1892 р. ч. 337, 1893 р. ч. 327 и 393. Твердохл. l. c. стор. 830). Другий осередок штунди — слобода Рай-Александрівка Ізюмського повіту, куди в кінці 1889 р. перебрались штундарі з Катеринославщини, купивши собі 630 десятин землі (Твердохлібов l. c. ст. 830). Серед штундарів Ізюмського повіту є кілька родин баптистів (120 душ). Баптисти живуть в осібнім хуторі Ореховатці, що належить до слободи Рай-Александрівка. „Досі діяльність йіх не мала важливих наслідків“, каже о. Твердохлібов, „хоча й було раз, що один із мешканців, рядовий Василь Сірий, перейшов до секти“ (тамже стор. 830). Сектарі Валківського повіту відкидають усяку обрядовість у религії, навіть ту, яку визнають баптисти. Пропагаторська діяльність йіх іде дуже добре. За малий час вони встигли насадовити штунду і по-за межами свого повіту в Харківському, Зміівському, Сум-

ському і Богодухівському повітах (также ст. 831). А 1890 р штунда появилась у самому Харкові. „Усіх своїх прихильників штундарі налічують до 200 душ“, каже о Твердохлібов — очевидна нісенітниця, бо він сам у хуторі Оріховатці, що складає тільки частину штундової слободи Рай-Александрівка, налічує 120 штундарів. Адже-ж о. Твердохлібов говорить про штундові оселі в Ізюмському і інших повітах Харківщини, — і раптом кумедна цифра 200! Пропагатори сеі секти в Харківщині — селяне: Гончаренко, Погребняк, Рославлів і Мазгун. Згадані ватажки, після слів о Твердохлібова, визначають ся надзвичайним фанатизмом, не слухають жадних напучувань та своєю задирковатою поведінкою роблять неприемне вражіне (певно на збентежене духовенство) Головний між ними Юрко Гончаренко. Він вражає, яко „фанатик псіхопат.“ У бесідах з місіонерами він не раз щиро плакав жалкуючи на облуду православноі церкви. Ось і всі дані про росповсюджене штунди в межах Харківщини.

У згаданого д Скворцова ми знаходимо цікаві звістки про організацію штундовоі пропаганди (Церк. Вѣд. 1894 р. ч. 40, ст. 1416). Росповсюдженем штунди, запевняє д. Скворцов, порядкує особливий комітет, що знаходив ся равіш в одній з німецьких колоній. Під рукою сього комітету є місіонери, що ходячи по південній Россіі проповідують свою науку. Зрештою д Скворцов каже, що сі звістки належать до ранійшоі доби істнуваня штунди; чи істнують і тепер ходячі про повідники штунди — він не знає З місіонерського касового фонду ті місіонери окрім видатків на дорогу одержують за пропаганду осібну грошову надгороду відповідно тому, хто скільки втратив на се часу; пересічно місіонери одержують по 25 карбованців на місяць. Рябошапка ж і інші значнійші репрезентанти секти одержують, начеб то, коло 800 карбованців (на рік?), а на подорожні видатки видавалось йім осібно. Грошові фонди каси складають ся з приватних датків прихильників штунди і скарбонкового збору підчас молитовних зібрань. Коли Ново-Василівська штундо-баптистська конференція зревідувала одну таку касу, то в ній знайшлось до 3000 карбованців (О соборѣ штундистовъ въ Ново-Васильевкѣ Таврической губ. див. Зіньків. І. с ст. 186). Найщирійше дають на справи пропаганди Німці-колоністи, взагалі заможнійші між українські селяне, а також петербурські „пашківці“ (Про секту пашківців там же, ст. 184), що здебільшого належать до інтелігенції. Окрім грошових датків вишукують ся і інші засоби для осягненя тоі-ж мети. Так напр. в одній спілці кождий господар повинен був віддавати на се річний дохід з одноі курки (Нынѣшнее состояніе штундизма ст. 1417). Потайність сектярів заховує йіх міссіонерів від чепких рук поліціі; до останнього часу жаден з штундових пропагаторів не попав ще до єі рук на місці подіі, за яку провину звичайно карають засланем і відібранем усіх прав Се тим більше дивно, що Рябошапка та інші значнійші діячі секти пробувають під явним доглядом поліціі.

Штундарі удержують повсякчасні зносини з всіма раціоналістичними сектами, особливо ж згідно живуть з баптистами та пашківцями. Скворцов додає, що зі штундою удержують, начеб-то, моральні та матеріальні звявки закордонні чужовірні (себ-то неправославні) місіі,

а найбільш англійсько-американська і германська. Велику ролю в сій справі відграють міжнароднє місіонерське брацтво в Франкфурті на Майні і Британське біблейське брацтво, що в багатьох городах мають свої відділи, в котрих служать книгоношами баптисти, що похожаючи по селах с книгами св. Письма, ширять раціоналістичне вчене. Алеж д. Скворцов, здаєть ся, не має певних звісток про ввязки сих брацтв зі штундою, бо покладаєть ся, напр. на такий факт, котрий ще нічого не доводить, що в закордонних часописях завше друкують ся дописи та звістки з Россії про штунду, діяльність православної місії і уряду. Про штундові справи дописують у закордонні часописі не штундарі, о свободолюбні люде з російської інтелігенції, що спочувають пригнобленій урядом раціоналістичній секті. Далі д. Скворцов не зовсім зрозуміло розказує про відвідини Россії 1892 року делегатами якихсь то американських протекторів штунди, що мали метою на самому місці зазнайомитись зі становищем сеї секти. Стверженя сього факту ми не здибали в церковній прессі. Правда, під час голоду в Россії Американці прислали кілька пароходів збіжя і під впливом збудженого співчутя і інтересу в Америці до голодного люду, багато з дописачів американських часописів одвідали за сю добу Россію. Що вони співчували пригнобленій штунді і не хвалили гнобителів, се зовсім натуральна річ, адже ж для сього не треба рахуватись до протекторів власне штунди; всяка людина, що любить правду і вільність і ненавидить самоволі і насильства, віднесеть ся так само до штунди.

В останніх роках змучені утисками адміністрації, що не слабшають, а навпаки зміцнюють ся, штундарі еміґрують за кордон. Мандрівцям допомагають йих закордонні одновірці, постачаючи йим маршрути і гроші. Багато еміґрує з тоі причини, що не хочуть відбувати військовоі служби в наслідок йіх ученя, що заказує війну яко незгідну з головною заповідю Христа про любов ближніх. Недавно один із штундарів еміґрував потай у Ліверпуль зараз після того, як його принято до військовоі служби. Харьківські сектярі скоріш згоджують ся відсидіти в тюрмі, ніж відбувати військову службу (Вѣра и Разумъ, 1894 р. ч. 13, ст. 44). Еміґранти листують ся зі своіми свояками і односелянами, зазнайомлюють йіх з умовами закордонового житя. Більшість еміґрує до північно американських держав, де нема утисків за релігійні переконаня, через що збуджують у тих, що зостались, змаганє до еміґраціі з Россіі. В ввязку с сим змаганєм знаходить ся помічене серед штундарів бажанє вчитись чужоземним мовам (Нын. сост. штунд. ст. 1417). Еміґрують штундарі головно до Піввічно-американськоі спілки, крім того є йіх оселі в Добруджі (Вѣра и Разумъ 1894, 13, ст. 44) і на Малоазіятському березі Туреччини. По словам прот. Хоменка біля Стамбулу у Анатолії він бачив декільки штундових сел, котрих людність складаєть ся з еміґрантів з південноі Россіі. Штундарі, як запевняє о. протоєрей, живуть заможно, займають ся хліборобством і рибалством (Кіевск Епарх. Вѣд. 1895 р. ч. 8; Церк. Вѣд. 1895 р, ч. 20, стор. 707) і, конечно не підпадають під утиски за своі релігійні переконаня, як от у християнській Россіі. Однак еміґрація не мае характеру масового. Еміґрують тільки ті, котрих допровадили до краю і загину всякі можливі і неможливі утиски адміністраціі світськоі та духовноі. Бо ж навіть

самі напучуваня штундарів місіонерами мають вдачу насильства. Після прикладу попередніх літ на бесіди з місіонерами штундарів зганяє поліція відриваючи йіх від роботи на полі (Отчетъ Андр. Братства за 1893|4 г, Хер Еп. Вѣд. 1895 р. стр. 84). Переконані штундарі уперто мовчать на сих примусових бесідах, знаючи, що за визнане свого вченя, за всяке остре слово напишуть протокола і йіх притягнуть до суду за кощунство, за глум над святощами і зневагу влади, — три артикули, на основі котрих здебільша тягнуть до суду штундарів після бесід з місіонерами Та іноді штундарі не в силі змовчати і висловлюють ся остро. Так в с. Терноватці (Коротянськоі парахвії) після слів місіонера попа Недзільницького, штундарі виявили зневагу до влади і духовенства і ненависть до православія, котре вони обізвали болотом, куди православне духовенство намагаєть ся впхнути штундарів, що перенялись євангельським ученем і живють свято (Херс. Еп. Вѣд. 1895, 4, ст. 84). Влада, що потурає побільшаню шинків, котрі морально калічать народ, не варта, на думку штундарів, поваги і послуху. „Гай хто сміє турбувати нас, казав штундар П. Л., та кликати на якісь то бесіди? Тепер вільному воля. Кожній може тримати ся якоі хоче віри і до сього нема нікому ніякого діла“ Конешне, місіонер при помочи поліціі довів штундарю, що він дуже помиляєть ся і що вірувати він не має права так, як хоче, але як звелить начальство Треба завважити, що факти ті і низше наведені належать до доби перед 4. юля 1894 р; по виданю звісного закону про штунду навряд чи зважить ся хто з йіх роззявити рота на бесідах, коли за одно визнане віри, за одну належність до секти грозить заслане з відібранем прав.

З того часу, як видано згадану працю Зіньківського про штунду, не зайшло важних змін у вченю, житю і вдачі, діяльности і стосунках штундарів, хіба що зміцнилась ненависть до влади і духовенства, про що свідчать місіонери. У містечку Глодоссах штундарі, як каже місіонер о. Станіславський, виявили надзвичайне обурене і упертість, тай не диво: попи і поліція дались йім в знаки, бо незадовго до бесіди штундарів оштрафовано за йіх зібраня і посадовлено до арешту (тамже ст. 85). Декілька поглядів штундарів, узятих нами з місіонерських звісток, характеризують відносини штундарів до православія і в деякій мірі вияснюють йіх світогляд. Штундарі доводячи справедливість свого вченя, порівнюють жите православних з житєм своіх одновірців. „Покажіть міні хоч би одного православного, котрий би жив згідно з євангелієм, і я пристану до православія,“ нераз казали штундарі попови Бортовському (тамже ч. 5, ст. 112). У селі Помошній штундарі сказали місіонерови Станиславському: „Ви йіздите до нас, як ви кажете, за для того, щоби нас спасти; спасибі вам за це. Але ви наперед зробіть самих православних хорошими, тоді і всі ми повернемо до вас, а то куди ви нас ведете? в темницю!“ У поглядах штундарів вбачаєть ся взагалі поступ раціоналістичного боку вченя. Подекуди штундарі казали: „Діло не в вірі, а в житю. Благодать Христова всіх спасає, тільки живи добре, а віруй, як хочеш: чи ти православний, чи ти баптист, чи духобор, чи молокан усе однаково, бо у всякім народі хто боіть ся Бога і поводить ся згідно з правдою той Йому любий.“ (Дія-

нія 10, 35, тамже ч. 4, ст. 93). У місті Єлисаветі штундар Твердоступ, котрий вже давно не ходить на молитовні зібраня штундарів, але ж і в православній церкві не говів років з десять, сказав місіонерови Недзільницькому, що в ряди годи він заходить навіть до православноі церкви, але для душі своєі вважає за кориснійше і важливійше любити Бога і ближніх, бо в тім вся суть християнськоі віри (тамже ч. 5, ст. 116). Штундар С. Т. є поводу Синайського законодавства сказав місіонерови, що Мойсей після сороводневного пробутя на горі приніс Жидам не божественне откровене, але закони, що вигадав він сам (тамже). Такі тверезі раціоналістичні погляди штундарів завдають великого жаху місіонерам, котрі не знаходять досить сильних висловів. щоб заклеймувати „безсоромність і нахабство“ штундарів.

За останні часи частіш і частіш подибують ся серед штундарів люде, котрі заперечують божественне походжене Христа, визнаючи його тільки за великого вчителя; смерть же його на хресті вважають за спасенну лиш у тому розумілю, що вопа була взірцем, котрий повинен підбадьорювати повсякчасно всіх страждальників за правду (Нын. сост. шт.) Скворцов думає, що сей напрямок проводять у масу штундарів інтелігентні релігійні вчителі. Сю свою думку автор основує на тому факті, що остатніми часами серед більш поступових штундарів почали появляти ся рукописні анонімні твори, котрі безперечно походять від інтелігентних авторів, на подобу релігійних сектярських трактатів, в катехизичному, популярному і навіть простонародньому (українському?) викладі. „Поряд с питанем про віру, каже Скворцов, сектярські трактати зупиняють думку народа на питанях щиро суспільного, соціального і державного устрою і розвязують їх, хоча с першого погляду на релігійнім грунті, покликаючись на біблійні тексти, але в дусі соціалізму і не всюди навіть прикритого. Занадто часто зачіпають і тенденційно розвязують питаня про добробит усіх людей, про волю, рівність і братерство, про уряд і державні повинности, присягу, війну і суди. (Тамже ст 1422). У арештованого в м. Миколайові дідича К (удрявцева) котрий, як каже „Отчетъ св. Андріевскаго Братства,“ довгі літа був таємним проводирем місцевих сектярів, відібрано силу книжок та брошюр саме тагоі вдачі. Між іншими книжками знайдено у нього брошюру „Исповѣдная пѣснь Христіанская духоборско-молоканская,“ котру „Отчетъ“ присвоює гр. Л. Толстому. Брошюра ся, се проба поєднаня ріжних раціоналістичних вчень і разом з тим критика істнуючого стану сімейного і суспільного житя (Хер. Еп. Вѣд. 1895 р. ч. 5, ст. 122). На жаль, певнійших звісток про зносини російськоі інтелігенції з штундарями нема в пресі. За для організаціі і кермованя своіми розкиданими по ріжних місцях спілками наше сектярство придбало собі власні печатані органи. Один вже 5 літ видаєть ся в Стокгольмі „по широкій і цікавій програмі“; назви цього органа не відаємо (Полтав. Епар. Вѣд. 96 р. ч. 1. стор. 8). Про істнуванє другого органа ми дознаємось зі справоздaня Андріів. Брацтва, де згадуєть ся про одібрану від арештованого штундаря потайну часопись „Бесѣда“ (Херс. Еп. Вѣд. 1895 р. ч. 9, ст. 88). Обидві часописі на російській

мові. *) Видають ся вони безперечно за матеріальною і моральною запомогою „ворожо настроених до церкви вільнодумних елементів з так званої нашої інтелігенції,“ як каже д. Скворцов (Полт. Еп. Вѣд 1896, ч. 1, ст. 8).

На сприяючім грунті релігійного шумованя серед українського народу, шумованя, що викликане росповсюдженем штунди, з'явилась містична секта безперечно патологічної вдачі, — ми говоримо про Мальованщину. В. м. Таращі Київської губернії міщанин Кіндрат Мальований оголосив себе Спасителем. Деякі події Мальованого дали привід навіть не обзнайомленим з медициною вбачати в ньому псіхічну ненормальність. Тай справді, як свідчать лікарі експерти, Мальований слабує псіхічною немічю, що зветь ся в медицині paranoia, котра з'явилась у його в наслідок з одного боку надмірного вживаня алькоголю, коли ще був православним, а потім після поверненя до штунди в наслідок довгочасного релігійно-напруженого житя і надсильної роботи думки над виясненем св. Письма (Нынѣшнее состояніе штундизма і пр.). Божевільна думка допровадила його до оголошеня себе Христом, і Мальований заявив ближчим сектярям, що швидко настане страшний суд і Отець небесний вкаже на него всьому світови і йому вклонять ся всі царі земні і народи, а він, Мальований, влаштує нове блаженне жите. Під час молитви Мальований здіймав до гори руки, через що вони почали тремтіти, а потім тремтіне та конвульсії, котрі часами були ритмічні, переходили на другі частини тіла; се все вважалось за ознаку входженя св. Духа в Мальованого і робило великий вплив на присутніх простодушних людей, с котрих де-які мало-помалу і самі почали трястись і тремтіти. Спочатку навколо Кіндрата склалась невеличка громадка, що жила в хаті Мальованого на засновах коммуни. Але вже в кінці 1889 року рух прийняв вдачу епідемічну, швидко і одночасно обхопив до 15 поодиноких громад штундових в ріжних повітах Прихильники раціоналістичної секти приставали до містичної Мальованщини цілими громадами, іноді по кілька сот, що уявляло з себе картину гуртового релігійного руху в народній масі. Всі сектярі-містики зреклись звичайного способу житя і праці і почали виявляти дивні і шкодливі з суспільного і санітарного боку вчинки. Так напр. сподіваючись наближеня страшного суду виходили вони цілими сотнями в поле і зимової ночі мились у холодній воді чоловіки і жінки разом, а також мили своїх малих дітей. На спільних сходинах чоловіки переодягались в жіноцькі убраня, а жінки були голі. Одна жінка в релігійній екзальтації задушила свою шестилітню дитину. Один сектяр завдав собі довгочасний — більш за 50 днів — піст с тих самих релігійно-фанатичних мотівів (тамже ст. 1420). Разом с тим мальованці почали роздавати все своє добро, сподіваючись кінця світу, котрий на їїх думку буде лиш якоюсь добротливою зміною в умовах зверхнього істнованя людини

*) Сі дві часописі правдоподібно одна і та сама стокгольмська „Бесѣда,“ про котру у нас була в „Народі“ гарна статя Н. С. Ж. пз „Українські баптісти і їїх часопись „Бесѣда“ за 1891 рік“, видана також окремою брошюрою. І. Ф.

на сій землі, на котрій настане ідеальний лад загальної рівности і братерства, мир правди та загального добробиту, без смерти і тліня, без гріхів, судів і уряду, без праці і дбаня про будучину (тамже. стор. 1421 . Хоробливий та псіхопатичний стан сектярів виявляв ся найострійше в нюхових галлюцінаціях і галлюцінаціях загального почуваня, напр., почуване легкости, повітряности свого тіла або його безтільности, почуване відділеня від землі і піднесеня в повітре. У деяких мальованців траплялись галлюцінації зору та слуху: вони чули голос Бога, шепотаня св. Духа, бачили зорі ріжних кольорів і т. і. Разом с тим на всіх мальованцях помічалась псіхічна втома, пассівність, панування почутя над волею. Всі ті явища найострійше виступали під час їх молитовних зібрань. Звичайно такі зібраня починають ся співами, найзвичайнійшою релігійною екзерціцією мальованців; проповідь та читане св. Письма зовсім у них усунені. Незабаром починають ся у них молитовні вітханя, хлипаня, сльози і інші виявки душевного зворушеня, котрі переходять в істерію. Тоді серед загального гармідеру, галасу та безладя одні падають, другі скачуть, плещуть в долоні, бють себе по лиці, смикають себе за волосе, бють ся в груди, тупотять ногами, танцюють і т. і. На висшому ступні зворушеня у декого з присутніх на зібраню починаєть ся надзвичайне збуджене осередка (центра) мови і особлива verboratio, котра виявляєть ся в швидкій вимові незрозумілих згуків, що мають вдавати з себе слова і розмову. Мальованці кажуть, що Дух св. спускаєть ся на них як колись на апостолів в день св. Духа, і навчає їх чужоземних мов. В тім порівнаню мальованці мають рацію: апостоли в день св. Духа певно поводились також незвичайно і дивно і теж були переконані, що на них спустив ся св. Дух і навчив їх чужоземних мов, тим часом, як у них під впливом зворушеня осередка мови наставала verboratio, вони вимовляли незрозумілі згуки (тарабарські). Та в тих блаженних часах не було лікарської експертизи, а з бідних мальованців зняв вінець святих київський професор Сікорський, що довгий час наглядав за ними в клініках. В поодиноких рисах мальованці походять на істеричні епідемії, описані в літературі під назвами середньовікового танцю св. Віта, тарангізму, демономанії, корчів, екстазу та квієтізму (тамже стор. 1421).

Окрім істериків і квієтиків поміж мальованцями знайшло ся також чимало параноїків*); у деяких божевільність сягала до такого ступня, що треба було за порадою лікарів і проханем їх власних родин і громади віддавати їх до псіхіатричного шпиталю (тамже стор 1421). Певна річ, що мальованці, роздарувавши в надії на скорий кінець світа своє добро, стали старцями і лягли тягаром на громаду. По суті свого вченя мальованщина — секта цілком містична. Скворцов запевняє, що мальованці уявляють собі Бога с погляду пантеістичного, визнаючи його за силу, що проймає увесь світ і всі частини тіла людини; разом з тим мальованці визнають „переселенє душ“ і „христовоплощенє“; також як і хлисти та шалапути відкидають воскресенє мертвих, хоч

*) Paranoia („невісна божевільність“) — душевна хороба, від котрої годі вилічити ся.

мають певну віру в своє власне безсмерте (тамже стор. 1420). До всьогіо сього Скворцов додає, що „релігійний стям у йіх зовсім неясний і після вдачі своєі віри і після псіхічного йіх стану мальованці надзвичайно уперті і не підлягають, за деякими виємками, ніяким заходам духовного місіонерського впливу“ (тамже стор. 1421).

Секта ся, як видно з наведеного, ні вченям ні духом не має нічого спільного зі штундою, не більше, а може ще й меньш ніж з православієм. Тай справді, тоді, як штундарі в справі віри дають велику перевагу розумови, а те, чого не можна зміркувати розумом, відкидають змагаючись дати певну заснову виводам євангелія, в містичній мальованщині навпаки: почуте бере перевагу над розумом і з причини ненормальности йіх псіхічно нервовоі організаціі приймає відповідній напрямок Мальованщина — се секта недовговічна і на здоровім грунті прищепити ся не може. Коли не стане „пророків“, що екзальтацією своєю впливають на нервово-слабі натури, секта щезне сама собою. Прихильники сеі секти потребують лічення, також як і всі псіхічно-слабі люде.

Не можна не звернути уваги на несумлінність церковноі літератури, що рахує мальованців до штунди, не маючи на те жадноі підстави. Д. Скворцов називає мальованщину „містичною ново-штундою“, але чомуж він хлистівщину, шалапутство і інші містичні секти не називає „містичним ново-православієм?“ Сеж було б навіть справедливійше: „радѣнія“ *) містиків мають в собі стільки ж елементів розумових, як вінчаня з окручуванєм круг стола і інші смішні церемоніі багатого на обряди православія, тоді, як що до обрядовости мальованщина і штунда діаметральнопротиволежні.

Ол. Срібний.

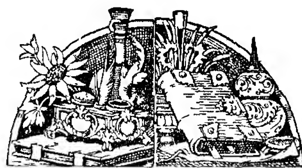

*) „Радѣнія“ хлистів — се молитовні зібраня схожі по своїй вдачі з висше описаними зібранями мальованців

ОСТАТНІ ХВИЛІ ЗАСУДЖЕНОГО.*)

В невеликій казні судових арештів сидів засуджений на смерть злочинець.

Казня пуста, сувора, здаєть ся призначена на те, щоби держати в своіх обіймах на віки тих, що поріг єі переступлять. Під стіною тапчан з сінником і твердою подушкою; на ньому сидів він.

На дворі вчасний ранок, сіріло. В сінях через отворені двері казні бачив він військову сторожу з карабінами і острими багнетами: чотири вояки стояли недвижно в темних сінях і бачилось, що прошибали його безмилосерно-глумливими поглядами. Він сидів на тапчані, заложивши руки за коліна і пустив затуманений, блудний взір перед себе, у простір.

Нині мають його вішати! Він знав о тім. Його вчора перед полуднем покликали перед урядника і той сказав йому: завтра о шестій рано повісять тебе. Відтак відвели його назад до казні і тепер він жде тоі хвилі.

Повісять його! Що се значить? Смерть йому зроблять? Ба, як се може бути? Дивне чутє огорнуло його душу на ту згадку. Тепер він сидить, ось він бачить себе, а швидко його вже не буде між живими! Се дивно, страшно! Ні! не страшно; за великий себіль, за важке діло, щоб могло бути йому страшне. Воно дивне якесь. Серце холоне, то сильно бєть ся; якась порожнеча зимна обгортає його. Ні! се не страх. Се щось незрозуміле, дивне! О шестій його повісять! Він чув се добре і зрозумів ті слова. Але ні, се не може бути. Воно не дійде до того. Мусить якось інакше стати ся. І він надіє ся, що ось-ось прийдуть до него і скажуть: ти вільний! Він вийде з відси, з того проклятого місця. Щось мусить стати ся таке, що увільнять його.

---

*) Передількома днями галицькі часописі подали обширний та подрібний опис страченя одного злочинця в Тарнові. Сей опис не давав міні заснути кілька ночей, і отсе оповіданє — плід тоі безсонниці. Автор.

Вороги-судіі забудуть про нього; він або лишить ся тут забутий усіми, або втече відси... Або ні, до тоі шестоі години не дійде ніколи: всі годинники, цілий механізм світовий мусить станути на місці, щоб не дійшло до тоі шестоі години; цілий світ провалить ся, а з ним таки не стане ся те, що йому казали, його не повісять! Ні, се не може бути! Тай хто б важив ся на се? Хто б з людей підніс руку на брата? Бож і він чоловік, і він хоче жити на світі: таж і вони люде! І хто б з людей найшов ся такий, що заложив би смертний стричок на шию брата-чоловіка!? Ні! він знає напевне, що коли виведуть його, всі кинуть ся і увільнять його, оборонять, бож люде на те й є, щоби боронити ся, але не на те, щоби вбивати! Ні, чоловік на чоловіка руки не піднесе!

Засуджений задрожав. Лице скривилось злобним а повним розпуки сміхом, ноги дилькотіли, а рука накрила очи.

Чоловік на чоловіка руки не піднесе!.. А він... він як зробив?.. За що він тут сидить?.. За що має вмирати?..

Чоловік на чоловіка руки не піднесе! Чиж усе він в те вірив і чи сам так чинив? Ні! Він сам завдав брехню сьому! Він підніс власною рукою грубу палицю на голову брата-чоловіка. І чи на одного тільки! От кров із них, з тих невинних жертв його... от він бачить ту кров, чує передсмертні стогнаня, чує плач малоі побитоі дитини...

Він зірвав ся. Не міг висидіти; його мучили ті думки. А він не хоче мучитись, бодай тих кілька хвиль передсмертних він без муки хоче пережити! Досить намучив ся він в своім житю, досить натерпів ся.

Думка звернула ся на іншу дорогу. Він успокоів ся і ляг на тапчані підігнувши під голову руки, а взір опер на брудній стелі.

Він досить намучив ся в своім житю! Від малого хлопця не зазнав кращоі долі; мачохою, не мамою була йому доля. Родичі не богаті були, прийшлось малому бідувати; не знав він ранніх літ молодости. Від рана до ночи тяжка праця, побиване, людське гулюкане, збиткуване над малим хлопцем — ось єго ранні, щасливі літа.

Став молодим наймитом в панськім дворі. О, солодкий пан був, такий як усі вони, ті пани солодкі! Працюй і хили ся! Пан вічно сварив, сварили єго наставники і він зненавидів йіх, а та ненависть перейшла на кождого, що до него обізвав ся зі

словом догани або найменшого закиду. Так плили єго молоді літа. Непорушимо на ліжку лежачи згадував злочинець ті дні.

В тім почервоніло йому в очах, неначе червона пляма пересунулась перед ним: се кров!.. ах, кров, котрою він в перве обагрив свої руки! Се кров невинного товариша-наймита! Ось бачить він його перед собою; він спить... сам один... нікого більш не ма близь них. І за віщо він вбив його, сплячого товариша тоді? За віщо підніс грубу палицю і розтріскав голову невинного? Чи за те, що по дружньому напоминав його: шануй ся, пильнуй служби ? Так, за те, але він не знає, що з ним тоді стало ся, його щось перло, щось вложило йому стрілу до руки і випустило ту стрілу на чоловіка, брата. Ні! то не він, то та ненависть, та лють, що була в серці до всіх. І стало ся! він убив його... убив чоловіка!

Злочинець кинув ся на тапчані. Пересунув руку перед очима, неначе хотів віддалити упиря-згадку з перед себе, а упир той не хотів уступитись! Закровавлений стояв перед ним убитий товариш і кликав: „Убійце! убійце! що я тобі зробив?“

Він зірвав ся, оглянув ся і знов сів на тапчані та похиливши ся, спер змучену голову на руку. А думка вперта тягнула його знов у минулі літа, пробігала погану темряву, котрої він не хотів нагадувати собі. Та не був в силі оперти ся їій. Він бачить себе в тюрмі, терпить кару за убійство! „Справедливо“ проговорив він сам до себе, „я був виноватий“. І він зрадів на згадку, що відплатив вину довголітньою карою. І нагадав собі один день з тюремного побуту.

Було се раненько; як раз о тій порі що тепер; він лежав на своїм бруднім тапчані і задумав ся; в тім схопив ся і кинувшись на коліна похилив голову на свою постелю і заплакав. Він не молив ся, а тілько плакав. Йому жаль було того, що вчинив, жаль було, що зганьбив своє жите, що окропив руки невинною кровю. Йому жаль було, що став ся недобрим чоловіком. Але він поверне на інше жите! Він цілим житем хотів каятись за сей вчинок. Він вийшов з тюрми пригноблений, з пятном Каіна на чолі, але в серці ніс добру волю і жаль і каяне. А як стало ся!

Родичів не застав уже живих; сам почав працювати і хотів працювати, хотів придбати дещо, щоби стати господарем чи ремісником, та не довелось йому се сповнити. Його всі цурали ся, всі оминали, ніхто не хотів узяти до роботи Де він

показав ся, завмирало жите, всі розбігались мов від прокаженого, всі ненавиділи його.

Не того він очікував, не те хотів зустрінути!

Він хотів вернути між людей і бути чоловіком. Думав знайти прощенє за те, що зробив і чого жалував. Не думав, що той один хибний вчинок зіпхне його на таку дорогу, що з неі не буде міг вернути, хоч би й хотів. А він хотів вернути на іншу, добру дорогу, але на тій дорозі стояла людська ворожнеча наруга і ненависть, стояла чорна нужда озарена роскошами других: вони не впустили окаянного вернути на добру дорогу. А та ненависть відновила в єго серці давній огонь і він зненавидів усіх, що його ненавиділи.

Він почав пити. Де який крейцар заробив, що не дуже часто йому трапляло ся, ніс до коршми, щоб залити червака. Один шинкар йому не ворог, а горілка і мід — щирі други; вони не глузували а ущасливлювали його. І він нидів у темряві.

Нагадуючи собі те все засуджений мучив ся дуже. Нараз в тій темряві виринає ясна звізда. Він пізнав дівчину з сусіднього села. Гарна була дівчина, молода, білява з синіми очима; вона не цурала ся його, була така ласкава для него, така добра.

Він ходив до неі з часта, вечорами, якось привик до неі; він, злочинець, любив єі! Тоді мав надію, що та звізда буде йому все світити, освітить йому нову дорогу і своім світлом розжене темряву, розібє людське ворогованє!

Нагадавши собі те злочинець рад був як найдовше задержатись коло тоі гадки; і вона боліла його, бо була страчена на віки, але не була така чорна як інші. І він силував ся спинити думку коло тих яснійших днів хмарного житя, та думка бігла все дальше, дальше і опинилась... бодай не згадувать!..

В очах йому в друге почервоніло; він підніс ся, глянув перед себе — кров! Кинув очима в друге місце — кровава пляма; довкола него море крови. Він зірвав ся з тапчана і почав скорим ходом бігати по казні. Сторожа в сінях схопилась, пірвала оруже до рук і зблизилась до дверей. Він поглянув на них, на тих, що його відгороджували від світа, і на лиці єго показалась усмішка така, якою сильнійший упевнює безсильного: не бій ся, нічого тобі не зроблю. По хвилі сів на тапчані понуривши зболілу голову на руки, а спомини неслись дальше, не хотіли втихомиритись.

Перед очима виринула страшна, темна картина...

Він не тямить добре, як то було, не тямить, що з ним стало ся втоді в коршмі, де таке лихо скоів. Але ні, ні! він знає, по що там прийшов. Він вертав в ночи від своеі дівчини і поступив до коршми на малу хвильку, на одну чарку — а що сталось!

Він бачить себе серед крови, серед криків і стогнань, бачить перед собою вмираючого жида, батька родини, котрого сильним ударом повалив до землі; бачить жидівку, що боронячи чоловіка впала під ударами злочинця; бачить двое безневинних, малих діток жидівських, котрих немилосерно на смерть побив! За віщо він йім жите відібрав? Чи він йім дав жите? Що вони йому винні були? А діти! діти! безневинні, без людськоі злоби, вониж не наругувались над ним! За що він йіх так люто побив? А потім підложив огонь у хаті... а дальше не тямить, що з ним стало ся! Неначе крізь сон пригадуе собі, що потім було: жандарми... суд... тюрма, його переслухували, казали що в него найшли покрадені в коршмі, окровавлені річи... Ага! нагадуе собі; він не признавав ся з разу, відпирав ся всього... І ще одно нагадуе собі: вчора кликали його до великоі салі і там сказали, щоби приготовив ся на смерть, бо повісять його, цісар не мав помилуваня для него! Так, так, тямить, йому казали, що повісять його...

Він стрепенув ся і оглянув ся трівожно довкола. Через закратоване, невелике вікно вливало ранішне сонце китицю світла. Озарені зелізні крати ясно блищали; в казні було зовсім ясно. Він підійшов до вікна і заглянув. На дворі було гарно і тихо. Через вікно виднів ся скравок чистого неба, плило свіже повітре, чути було, як все будило ся до житя. Як гарно жити! промайнула у него думка. Жити! А тут... повісять! Він оглянув ся. Повісять мене нині! напевне повісять! а так гарно жити! так гарно жити! Найменший червак щасливійший від мене; він тішить ся раннім подихом дня... а мене повісять! Я злочинець! Я пролив тілько невинноі крови! Чоловік на чоловіка руки не піднесе — а яж що зробив!? За віщо я пять душ звів зі світа? Я злочинець! Я варт висіти!

Так роздумував засуджений, але в тій хвилі заворушилась нова думка. Чиж справді я такий виноватий? Чи справді такий чорний? Таж я не хотів йіх смерти! Я не вступав по те до коршми, щоби зробити те, що зробив! А як же се стало ся? Чи він сам дав міні причину до того, чи я пяний був? Ні! тямлю! я злакомив ся на тих нужденних кілька крейцарів

у шинквасі, на тих кілька пачок тютюну, на ту грубу бунду жидівську, щоб нею в зимі прикрити ся! Так, так було! Я позавидував йому, що він мав хату, мав сімю, достатки, а я був бездомний бідак, я жити не мав з чого! Правда, я не повинен був сего робити — але чомуж воно так, що обік щасливих, богатих, що в роскошах живуть, є і такі, що бідують, що з голоду гинуть? А таким не тяжко звестись з дороги! За марний кусень хліба бідний кине ся на брата, а ситий, безжурний не зрозуміє сего!

Чиж я винен сьому, що я накоїв?.. Так! я винен, що пролив людську кров, але сто раз більше винні ті, що попхнули мене до того, та кривда і несправедливість, що одним роскоші сипле, а другому камінє під ноги кидає; той світ, що на нім один має достатки, богацтва а другому хліба до житя не стає! Вони тому винні, те житє, той світ, ті всі люде, що таку неправду роблять і ті що сміяли ся з мене, ненавиділи мене! Я був недобрий, але та кривда, та доля, що міні бідному була мачихою, ще гіршим мене зробили! Вони зробили те, що я нині злочинець! убійця! що мене нині повісять!

Повісять!.. Як воно буде?.. Не вжеж будуть дивити ся, як я мучитись буду, як поволи буду вмирати, а знайдесь і такий, що мене поволи добивати буде? Ні! люде не зроблять сего! Раз, памятаю, чув я ще малим хлопцем, як казали, що люде мудрі, що з кождим днем щось нового діє ся, а все до ліпшого. Колиж воно все до ліпшого йде, коли люде мудрі, розумні — то деж то може бути, щоби між ними найшли ся такі здичілі, щоби чоловіка після права мучили і повільною смертю карали?..

Тими думками мучив ся злочинець. Голова боліла, очи блудним поглядом гляділи перед себе, то замикались, але лице не показувало, що ділялось в нутрі.

В тім сторожа в сінях порушила ся; він підніс голову і побачив священника, що приніс йому св. Тайни.

Принявши причастіє він сів знов на тапчані.

Була пята година. За годину.! так мало вже житя йому лишило ся! Година тілько, а потім..!

Священник почав промовляти, подаючи делінквентови остатню потіху. Говорив про Бога, про будуще житє; просив щоб покаяв ся і жалував за гріхи. В сінях почала збиратись громадка людей, що цікаво гляділи на засудженого. Він підвів голову і виминаючим взором обіймив цікавих. Чого вони хотять від него? Чи прийшли пожалувати його? Пізненько вибрали ся!

Тепер він йіх жалю не потребує! Та ні, вони дивлять ся мов на річ яку, на невидальце, без крихіточки жалю, без милосердя! То люде!..

— Вже пів до шестоі, — промовив хтось у сінях. У делінквента серце живійше забилось.

Ще пів години!.. Страшно подумати! Як скоро час втікає! Ніщо не спинить його. Засуджений почав числити хвилі, що йому до житя позіставали! Вже нема пів години.. вже менше... що раз близше і близше...

Ще десять хвиль...* і ті від него не залежать і не послухають єго; пливуть... що раз близше і близше..

Ще пять хвиль... ще чотири... житє втікає, він хоче бодай на часочок єго зупинити... годі... ще одна хвиля...

На вежі мійського костела вибила шеста година.

Священник підніс ся і приступив близше до засудженого; сторожа судова вхопила оружє до рук; він сидів непорушаючись.

До казні увійшли чотири люде. Одного він знав, се дозорця вязнів, а один — від разу впізнав його, се кат! Високий, дужий, на короткім грубім карку голова з чорним тупим лицем, з вибалушеними очима. Злочинець пізнав його, бо кождий би мусів пізнати в тій відражаючій постаті славу людськости, виповнителя закона писаного червоними буквами. Два другі, се помічники ката.

Кат приступив і звязав засудженому руки; зараз обступили його чотири уоружені судові сторожі і вивели на двір. Він глянув перед себе: на подвірю стояла громадка людей, що прийшли дивити ся, як будуть єго вішати.

— Дич! нелюди! — мигнуло в єго голові. Він, злочинець, не міг дивитись на свої жертви, зараз утікав від них, а тут пани, самі сурдутові прийшли дивити ся, як єго будуть мучити! Безсердечні!

Поступив кілька кроків наперед і одним поглядом окинув усе. Недалеко під муром стояв не дуже високий, рівний стовп, на нім грубий зелізний кілок з діркою в середині, коло стовпа ступні, по них певне кат вийде на гору. По обох боках того стовпа-шибениці два ряди жовнірів з острими багнетами в руках, а з боку в мундурах з золотими ковнірами ті, що його на смерть засудили.

Його підвели під шибеницю і обернули задом до неі: найстарший урядник промовив кілька слів і махнув рукою.

Священник дав йому ще раз хрест поцілувати, і зараз прискочили до него два помічники ката і шнурами сильно привязали руки до грудей. Він глянув на се і поручшив устами, немов би хотів сказати: Може так і треба. Лице ні на хвилиночку не скривилось, було бліде і отупіле. В туж мить вхопили його помічники ката і піднесли по при стовп до гори, а кат накинув на шию стричок і стиснувши обвязав до зелізного кілка шибениці. Його спустили і злочинець повис над землею; кат з гори натискав уста, ніс і очи, а помічники тягнули в низ. Так мучив ся з пять хвиль! Відтак кат зійшов зі сходків і уклоном капелюха показав на славне своє діло, на свій виповнений обовязок. Лікар приступив до повішеного. Серце ще било ся; приступив другий раз — ще не замовкло, за третім — злочинець уже не жив...

І всі почали розходитись, лишили ся тільки два вартівники судові, а на шибениці висів почорнілий труп на ганьбу людськости, що не вміла дітей своїх виховувати, а для невихованих не має іншої кари.

Тернопіль 21—22 VIII. 1896.

Вол. Загайкевич.

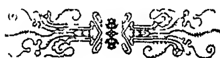

ДО ІСТОРІІ 1848 РОКУ.

I. Jak świat światem...

Від Вп Паві Тереси Несторовичевоі*) в Перемишлі одержали ми збірку недрукованих доси матеріалів до нашоі історіі новійших часів, що заховали ся між паперами єі пок. діда о. Григорія Шашкевича. Є се переважно листи писані до него людьми видними в нашій новій історіі, як еп. Спір Литвинович, о. М Малиновський і др. Ті листи походять з років 1858—1859 і доторкають ся майже виключно справи за-

*) В ч. І. через помилку назва єі змина була на Никоровичеву, що отсим поправляємо. Ред

міни руськоі азбуки на латинську, про що тоді йшли урядовоі пертрактаціі. Писань самого Гр. Шашкевича в тій справі (крім тих, які опубліковані в брошурі „Die ruthenische Sprach- und Schrift-Frage in Galizien“ 1861), поки що не маємо, хоча нам зроблено надію, що одержимо йіх відписи. З писань о. Гр. Шашкевича найцікавійші ті, що походять із 1848 року. коли автор йіх був парохом в Угринові коло Станіславова. Публікацію тих многоважних документів до історіі нашого нар. розвою почипаємо (тсим посланієм Гр. Шашкевича до польського патріота Юліяна Олександра Каміньського, що був урядником при бібліотеці закладу Оссолінських у Львові. *Ів. Франко.*

Do Pana Juliana Aleksandra Kamińskiego, co się zowie przyjacielem ludu, we Lwowie.

Burza marcowa rozwiała teraz po kraju mnóstwo liścia suchego, pomiętego, a to w postaci odezw, wierszyków, piosnek i tym podobnych drobnych i lekkich motylków. Jeden z tych listków uderzył i mię w nos; a gdym go złapał, spostrzegłem, że to jest aviso, którym W. Pan zawiadamiasz wszech w obec i każdego z osobna „Braci i siostry“ o tem, „co się to stało we Lwowie“. Sądziłem z razu, że to coś tyczącego się jakiejś rodziny, której członkowie rozbiegli się po kraju, a którym jeden z nich mieszkający we Lwowie donosi o czemś, co resztę obchodzić może. A że to nie było zapieczętowane, wniosłem, że nie popełnię niedyskrecyi, jeśli go przeczytam. Zacząłem więc czytać. Ależ zaraz w czwartym wierszu napotykam na słowo „Rusin“. Oho! pomyślałem sobie, to coś i do mnie, gdyż mówiąc nawiasem, i nie obrażając uszu pańskich, ja jestem sobie Rusin. A możesz Pan temu zawierzyć mimo to, że po polsku piszę do Pana. Nie mogę bowiem być pewnym, cy po rusku umiesz. Odczytałem tedy to sobie z uwagą, stosownie do rady W-nego Pana; wiele rzeczy wprawdzie nie zrozumiałem i żaden pleban nie zdołał mi tego wytłumaczyć; a uczciwych ludzi, do jakich Pan swoich czytelników odsyłasz, co się sami uczciwymi mianują. jest dziś na świecie tak wiele, iż bałem się, abym szukając uczciwego człowieka nie trafił na jakiego szelmę, bo to się bardzo często trafia, że ten który uczciwość nosi na ustach, chwali się nią tak samo jak nierządnica cnotą i wstydliwością. Zostałem więc przy własnem zdaniu i nierozumieniu. Najprzód nie mogłem tego pojąć, skąd tak raptowne „braterstwo“ wyrwało się, co jak cholera opanowało każdego „czy to Mazur czy Rusin — czy to Niemiec czy żyd lub każdej innej wiary (lub niewiary) wyznaniec“. Jeszcze niezrozumielszą było dla mnie rzeczą, że to „braterstwo“ głosi Polak, jakim być WPan zapewne za największą chlubę sobie poczytujesz, że, mówię, Polak zwiastuje braterstwo Rusinowi. Stanęło mi przed oczy olbrzymiemi wypisane głoskami i doświadczeniem wieków stwierdzone — stare a bardzo stare przysłowie, które WPan bez wątpienia znasz tak dobrze jak ja, a które brzmi tak: Jak świat światem,

nie był Polak Rusinowi bratem. Lecz czytałem dalej. Po wielu apostrofach do Niemcow, rolników, rzemieślników, majstrów, panów, żydów, przydybałem wreszcie apostrof i do braci Rusinów — do Rusinów! których od wieków Polak ledwo uważał za stworzenie Boże — do Rusinów, tego nieszczęsnego plemienia Chamów, które w oczach Polaka nie zasługiwało na żadne względy ludzkości, bo żadnych praw nie miało. Że WPan przemówił wprzód do „Braci panów i Braci żydow", niżeli do Rusinów, nie było to dla mnie nic dziwnego, bo Rusin już od wieków przywykł widzieć w panach i żydach jedną duszę, — br ci więcej jak rodzonych, bo jednomyślnych, osobliwie tam gdzie szło o to, aby zdeptać Rusina. Ten już przyzwyczaił się wszystko im oddawać, duszę, ciało i w każdym razie ustępować im miejsca. Tem też bardziej z podziwu wyjść nie może teraz Rusin, że ci możno- i pieniędzowładni ichmościowie nędznego Rusina raczą ogłaszać swoim bratem. To braterstwo wydało mi się jak grzyb, co za jedną noc urasta; a gdym mu się zaczął prypatrywać bliżej postrzegłem, że korzeń już toczy robak - gdy przytknąłem do nosa, coś śmierdzącego odbiło się z niego. Wniosłem z tego, że ten zaimprowizowany fabrykat chwil marcowych musi być z rodzaju Muchomorów, a przeto niebezpieczną trucizną. O jedno przecież muszę Pana spytać, skąd to Ci się uroiło utrzymywać, że Rusini stanowią polski naród? Toż maska braterskości, którą WPan za drugiemi przywdziałeś, nie ma tak dużych dziur na oczy, abyś mógł przejrzeć, że Rusini są narodem — narodem wielkim — narodem ruskim, narodem, który swego imienia się nie wstydzi, ale owszem tem imieniem się chlubi, który nic więcej pragnął i pragnie być narodem polskim, ile tureckim albo chińskim? Naród ruski chce być ruskim t. j. swoim własnym a nie polskim. Nie dziw to przecież, że WPan w Rusinów chcesz wmówić, że są Polakami; już to od wieków Polacy Rusinów tumanić przywykli byli; łatwo więc jest do przebaczenia, że ten grzech pierworodny Polaków i w Tobie się odezwał. Wszelako nie zapominaj WPan, że ta ziemia, po której stąpa Twoja noga, zowie się Ruś, jest ziemią ruską nie polską; chleb ten, który jesz dziś, wyrósł na niwie ruskiej; pot z czoła skwarem słońca spieczonego Rusina skrapiał tę niwę; Rusin o suchym i spleśniałym kawałku czarnego chleba ostatnie wytężał siły, aby pan Polak mógł jeść mąkowe bułeczki. Rusin był właścicielem tej ziemi, dopóki rozbójniczy najezdca Polak nie wydarł mu jego własności, a dziką przemocą oręża z wolnego człowieka nie zrobił nędznego Helotę.

Lecz co przemoc dała, to przemoc wziąć może. I wzięła. Żelazne jarzmo oligarchii polskiej gniotło kark pracowitego ruskiego narodu wieki całe. Wzgarda i hańba, jak czarny obłok dymu, rozpostarły się nad narodowością i mianem Rusina; Rusin ledwo miał tyle znaczenia u Polaka, ile Paria u Bramina. Język jego i mowa wzgardzona, ze szkół, towarzystwa znaczniejszego wygnana, skazana została na śmierć z głodu. Talenta i zdolnosci w Rusinach jeśli nie zaumierały w kajdanach niewolniczego poddaństwa, to tylko pod tym warunkiem rozwinąć się mogły, jeśli przywdziały nazwę i religię polską. Droga do godności i urzędu tylko wtenczas Rusinowi bywała otwieraną.

jeśli przerzucił się w Polaka. Taki przerzutek i odstępca okazywał się potem najwścieklejszym prześladowcą swego plemienia, którego się wstydził jak bę.... swej matki. Świątynie Rusina dawano Żydom w arendę, bo Polak nie wzdrygał się zdeptać Rusina w samym szpiku jego religijnego czucia, jeśli mu to tylko zysk przynieść mogło. Polak wbiwszy oścień despotyzmu w duszę wzgardzonego Rusina targał jelita duszy jego; jęk jego rozlegający się w niebiosa nie znalazł litości ani sprawiedliwości. A przecież narod ruski nie zaparł się siebie, — został sobie wiernym, za narodowość swoją nie przyjął żadnej ceny. Rusin kocha swoją ziemię – ziemię mlekiem i miodem płynącą, a darem, który przynosi mu ta szczodra matka, żyje sam i obdziela drugie pasorzytne szczepy, które różnemi czasy w liczbie mnogiej obsiadły na około niego. Rusin kochał swoją ziemię, chociaż zgnieciony niewolą przez obce plemię wieki stękał w kajdanach. Z ufnością w Opatrzność oczekiwał czasu, w którym podoba się wiecznemu Rządcy losami narodów zdjąć ciężkie brzemię niewoli i wzgardy gniotące biedny naród Rusinów. Przyszedł wreszcie ten czas. Wieczny Sędzia zważył na szali swej sprawiedliwości dumną i próżną Rzeczpospolitę, znalazł ją lekką, strupieszałą, roztoczoną robactwem herezyi, niedowiarstwa i najwyuzdańszej zepsutości obyczajów, rzucił ją od siebie, a ta rozleciała się w kawałki. Wtenczas cierpliwość i ufność narodu ruskiego Halickiego wynagrodzoną została. Berło ojcowskiego Rządu i Domu Austryackiego podniosło pognębiony, nieszczęśliwy naród, nanadało mu byt nowy, przywróciło mu wydarte prawa, postawiło go na równi z dawnymi jego ciemiężcami, silnie broniło przeciw wszelkim napaściom, jakiemi zbankrutowani możnowładcy chcieli odnowić dawną swą przewagę. Rusin znalazl raz przecie kogoś, przed którym mógł się użalić swej krzywdy i doznać od niego opieki. Ludzkolubny Rząd ten krok w krok musiał walczyć z szlachtą polską i z trudnością wydrzeć z jej szponów dla biednych Rusinów wolność, religię, oświatę i prawa człowieka. Dla tego to, mój mój Panie, co się zowiesz przyjacielem ludu, jest dla każdego Rusina rzeczą wcale nie zrozumiałą, co powiadasz o tych „co nas uciemiężali". Rusinów nikt na świecie nie uciemiężał, tylko Polak W Polaku jedynie widzi Rusin wroga swego szczęścia, swej religii, swego języka i dobrego bytu. Jeśli zaś pod tymi „co nas uciemiężali." rozumiesz WPan Rządy Austryi, każdy prawy Rusin wręcz Ci to zaprzeczyć musi. Rusin od Rządu Austryi doznał tylko dobrodziejstwa, z tym chyba tylko wyjątkiem, gdzie przedajny urzędnik poświęcał sumienie i wyraźne prawo interesowi Polaka, który go przekupił podchlebstwem lub darem. Były to jednakowoż wyjątki, które Rusin nigdy nie brał za regułę, a pojedynczych bezsumiennych i przekupionych urzędników umiał odróżniać od właściwego Rządu i prawodawstwa, które zawsze miało na oku *dobry byt narodu ruskiego i tam tylko celu tego nie osiągało*, gdzie usiłowania jego zabiegami Polaków paraliżowane bywały.

Austrya zbudowała tron swój na Rusi na podstawie, której żadne mydlane bańki obietnic z kąd inąd czynionych nie wzruszą. Wiesz Pan, jak się ta podstawa nazywa? Wdzięczność i miłość. Siedmdziesiąt lat dostateczne były do podbicia najzupełniejszego serc Rusinów

dla Austryi i wszczepienia w te serca miłości i wdzięczności, tych słodkich wzruszeń, które Polak kilkusetletnią tyraniją wyplenił był do szczętu. Dziś, kiedy wiarołomny Polak na wspomnienie Austryi wzdryga się jak robak ukłuty szpilką i klnie jej z całej duszy — Rusin wdzięczny całym sercem szle gorące modły przed tron Boga o utrzymanie i długie życie swego ukochanego Cesarza pod którego opieką spłynęło nań tyle dobrego. Czy wiesz WPan, Panie, co się zowiesz „przyjacielem ludu", że chłopek ruski co rania i wieczora mówi prostą modlitwę, którą sobie sam ułożył, której nie znajdziesz w żadnej książce ni pisanej ni drukowanej, w której prosi Boga, „by go zachował od żydowskiej lichwy i napaści a pańskiej karności" t. j. maltretowania? Tej modlitwy nie nauczyli go jego popi, jest to modlitwa, która wypłynęła z głębi jego duszy. W jego zaś głowie słowo „Pan" i słowo „Lach" jedno i toż samo mają znaczenie, on to rozróżniać nie umiał i nie miał nawet nigdy do tego powodu ani sposobności. Bo nawet wtenczas, jeżli się zdarzyło że Rusin z rodu, wiary i nazwiska wzbił się do takiej zamożności, że zostawał »panem«, żapierał się nawet swego pochodzenia i stawał się najgorliwszym Polakiem, jeżeli nie chciał od reszty panów być wykluczonym Rusini o tem dobrze wiedzieli i po dziś dzień pamiętają to wszystko; któż się dziwić może że wszystko złe, które im kiedykolwiek dolegało, kładą na rachunek Polaków? Pomimo tego nie pałają chęcią zemsty, bo czując się szczęśliwszemi pod prawami Austryi, zapominają chętnie dawnej krzywdy, chociaż nie tak dalece, aby się nie mieli obawiać powrotu dawnej tyranii. — Teraz na mię Rusina — kolej wezwać Cię, mój Panie, Twemi własnemi słowy: „Odczytaj to sobie z uwagą", a sam powiedz, czy mają Rusini choćby najmniejszy powód wierzenia w szczerość waszych obietnic i braterstwa, które Bóg wie zkąd się wzięło i Bóg wie co ma na celu. Wspaniałomyślność Twoją, z którą przecie pozwalasz Rusinowi uprawiać swój język i zachować swoje swobody, które pewnie nie od Polaków ma sobie nadane — ta wspaniałomyślność bardzo podobna do owej, z jaką przy suto obsadzonym stole biesiadujący pan rzuca kość zgłodniałemu swemu wyżłowi. Zatrzymaj tę wspaniałomyślność dla kogo innego Naród ruski jej nie potrzebuje. On ma prawo do swego języka równie jak Polak lub Niemiec do swego. Uprawiajcie Wy niwę swoją a my swoją, a w garnek jeden drugiemu nie zaglądajmy! Rusin ma prawo żądać gwarantowania ruskiej narodowości, jak ją ma Polak względem swojej. Tumanisz więc WPan siebie i swoich, jeżli sądzisz, że Rusinowi coś na tem zależeć może, aby narodowość polska swobodnie się rozwijała. Wszak i Polacy, o gwarantowanie i rozwój ruskiej narodowości tyle zawsze dbali, ile pies o piątą nogę. Jest to więc prawo odwetu Zostawcie nas przy naszem, my waszego nie chcemy. Braćmi nie będziemy, to pewna, ale sąsiadami i to zgodliwymi sąsiadami być możemy. Wszak nie jeden Żyd sąsiaduje z chrześcianinem w najzupełniejszej zgodzie, chociaż ani jeden ani drugi o stosunku braterskości nie marzy.

Rusini mają swego Cesarza i króla, którego kochają z całego serca i który ich na wzajem kocha. Do niego zaniosą sami swoje żale,

jakie mieć będą, a bez opieki i adwokacyi Polaków obejdą się zupełnie.

Na to, co WPan wzmiankujesz o tem, że galicyjscy właściciele dóbr, którzy rozumie się samo przez się że są Polakami z małymi wyjątkami, chcą chłopom z pańszczyzny uczynić dar Rusin obuczony doświadczeniem powiedzieć może tylko słowa Wirgilego: Timeo Danaos et dona ferentes. Zresztą jest to przedmiot, który pod rozbiór krytyczny podciągać ani czuję chęci ani powołania Zadaniem moim było objawić Tobie i światu, że grubo się mylą ci, którzy Rusina sądzą być tak głupim, że na frazes „braterstwa“ da się tak złapać łatwo jak sikora na próżny czersak. Nie chciej o tem zapomnieć nigdy, że: jak świat światem, nie był Polak Rusinowi bratem.

Pisałem na Rusi dnia 29 Marca 1848.

RUSIN.

Вісти з Россіі.

Тріумфальна поїздка россійського царя по Европі відслонює ще раз усю ту моральну декаденцію, до якоі дійшли пануючі верстви в західній Европі. Навіть серед таких par excellence московоїдних елементів як Поляки не найшло ся сим разом відваги ані причини виявити перед царем при его приїзді у „вольну“ Европу що небудь крім прислужливоі покірности. Та ба honores mutant mores, а Поляки, що кермують Австрією, не можуть грати в ту саму дудку, в яку грали в 1864 роціl Не дармож шляхетсько-польська програма: „Przy tobie, N. Panie, stoimy i stać chcemy“ природною своєю консеквенцією розросла ся в програму „trójlojalności“, т. є лояльности вже не супроти самого австрійського, але також супроти німецького і россійського „найяснійшого пана.“ Зовсім після приповідки: привикне собака за возом бігти, то біжить і за саньми

Та рівночасно з сим сумним проявом ми ще раз переконали ся, що на питанє: де ж тепер сховане сумлінє Европи? можлива тільки одна відповідь: у верствах робітницьких, покривджених і обдертих, у верствах, що борють ся за свої права і за соціальну справедливість і, значить, не затратили й загально-людського морального почутя. Се оказало ся і в Відні і в Німеччині і у Франціі, хоча в тій остатній — з жалем треба сказати — моральна зараза царопоклонства починила значні виломи і в рядах соціалістичних

Та ми не думаємо займати увагу наших читачів тими прикрими для кождого свободолюбного чоловіка сценами, які відбували ся сими

днями по Европі. Хоч чудно, але справді так, що від таких сцен майже віддихаєш читаючи описи знущаня дикої сили і самоволі над людськістю в нутрі Россії або звістки про несмілі проби боротьби з сею темною силою. Подаємо тут декілька таких звісток, одержаних нами в остатнім місяці. І так з Чернигова пише нам д. М. А ось що:

„Наше тихе провінціальне житє мало коли буває місцем „великих подій.“ За те дрібні випадки і повсякчасне житє мають такий просто сказати карикатурний колір, що наче не живеш, а читаєш які небудь найпікантнійші сторони з творів славетного Щедрина. Доволі взяти яке будь число виходячих що дня „Черниговскихъ Вѣдомостей“ і нарегочеш ся до смерти. Але було б регітно та смішно, як би не було так важко! Ті карикатурні риси з усіх боків обгортають житє, зовсім заповняють його і роблять невимовно тяжким, бо не бачиш краю усім тим диким вакханаліям.

„Не можно сказати, щоб дійсне, справдішнє культурне жите та поступова праця зовсім замерли у нас. Але про них язика не розпустиш памятаючи про обставини російського житя, де з усякою працею краще ховатись і мовчати про свої заходи. Роблять по троху люде і при сучасних обставинах, думають по троху (на жаль, дуже по троху!) і про зміну самих сучасних обставин житя. Але що стрівають люде беручись наприклад за культурну працю на селі — свідчить хоча б недавній випадок у Чернигівськім повіті з двома кращими учительками — Голосовою і Бакуринською.

„За Десною в недалеких від Чернигова селах Горбові, Грабовці та інш. вже більш року як став прокидатись штундизм. І духовне і світське начальство приймало вже „энергичныя мѣры“, але нічого не досягло. Весною сього року поліція звістила, що в Горбові знов прокинув ся штундизм. Архирей обурив ся на тамтошнього попа, що той не звістив його. Піп боячись за свою шкуру почав не в міру „усердствувати“ і доносити, що в усім повинні учительки зі своїми вечірніми читанями і т. і. До того ж світське начальство забажало вислати двох штундистів, але не своїм адміністративним розпорядком на Кавказ (як звичайно поводять ся з штундистами), а приговором сільської ради на Сибір. На сільську раду („сельскій сходъ“) почали всіми силами впливати, щоб вона постановила вислати штундистів як шкідливих і неморальних своїх членів. Спершу рада на се не згожувалась, та еї почали застрашувати. Коли після одного зібраня ради учителька дякувала одному селянинови, що говорив на раді проти засланя, се поставили найважнійшим пунктом обвинуваченя проти самих учительок. Почалось слідство: вели його і справник і земський начальник і шкільний інспектор. Складалось се слідство переважно з розпитуваня попа; учительку ні одну ніхто не питав ані разу. Нарешті діло пішло в повітову шкільну раду. Предсідатель ради Г. Н. Глібов, що часами вдає з себе ліберала, але більш усього „влюбленный въ себя,“ рішучо виступив проти учительок; на него впливали і губернатор, і арендарі, і архирей — як тут остатись лібералом! Усі чиновники його піддержали. За учительок стояли тільки члени від земства, предсідатель і член повітової управи Тризна і Молявка, та на диво два земські начальники. Оборонці вчительок змогли досягти тільки того, що їх супротивники згодились на

увільнене учительок не за росповсюжуване штундизму (як вони бажали спершу), а за співчуте штундистам та за близькі зносини з народом! У сьому випадку ще раз виявилась слаба прінціпіальність наших лібералів, що не могли хоча остатись „при особомъ мнѣніи“.

„Кінець усього—одна комедія. Швидко після шкільноі ради на обіді у Глібова губернатор зволив пожалкувати, що учительок дуже суворо покарано. І всі чиновники з Глібовим во главі заходились змягчити свою постанову. При старому оставсь тільки чиновник мін. просвіти, не бачучи причини одмінити ледви не вчорашню постанову. Але для всіх інших милостиве слово губернатора хіба не достаточна причина? І повітова шкільна рада не маючи права змінити свою постанову, *обертає ся до вчительок, прохаючи йіх жалуватись на постанову* повітовоі ради в губернську.

„Випадок з увільненем найкращих ідейних учительок, як і завжді, мав важкий вплив на нашу „публіку“.

„От і роби тут що небудь при таких обставинах, от тобі і нагорода за щиру працю!“

„Коли то наша „публіка“ дійде до того, щоб казати: „на те й лихо, щоб з ним битись“ і після кожного нового факту дикоі самоволі *енергічнійше буде братись за працю, а не плакати та світом нудити?* Мабуть що не дуже швидко, бо нашій публіці бракує свідомости, що тільки той варт житя і права, хто що дня сам собі йіх здобуває“...

Стільки наш кореспондент. Певна річ, факт показаний в его дописі — прикрий і огидливий, та все таки щось мов подих свіжого повітря чути в таких звістках про істнованьє „ідейних учительок,“ котрих увільнюють зі служби за надто близькі зносини з народом, про співчуте публіки з такими увільненими і навіть про такого губернатора, що в прилюдній розмові признає таке покаранє надто острим. Ми у нас в Галичині могли би привести факти — та цур йім! Адже ми пишемо не галицьку хроніку, а вісти з Россіі! І з іншого боку доходять звістки, що являють ся немов подихом свіжого вітру в стухлій атмосфері россійського самовладства. Сими днями вийшла в Женеві в украінській друкарні нова брошурка „Послѣ коронаціи,“ написана досить слабо і безбарвно, таважна за для деяких зібраних в ній урядових матеріалів до історіі відродженя громадського духа в Россіі. Сам автор ось як характеризує початки сего відродженя:

„Від початку 90-тих років корінці громадськоі думки, що доси були сховані глубоко, починають пускати парістки що виключовують ся неждано негадано по всіх закутках Россіі — з разу розрізнені, немов би то нічим спільним з собою не звязані, та мало по малу все більше еднають ся до купи. Попит за книжками в ті роки значно збільшив ся, та рівночасно збільшило ся число видань нелегальних друкованих в самій Россіі, поновив ся рух молодіжі в народ і з більшою силою розбудило ся зацікавлене народньою просвітою; швидко ростуть студентські організаціі майже по всіх висших наукових закладах; всі з більшою ніж доси увагою слідять за всім, що робить уряд. Усе те свідчить про пробуджене суспільности“.

Автор брошури звертає увагу на те, що адміністрація россійська дуже побоює ся тих проявів суспільного оживленя. Він приводить

тайні циркулярі ріжних найви щих чиновників, де ті відкликають ся посвойому на н ві сусуцільні прояви. Ось виривки із реляції міністра внутрішніх справ Дурново до м ністра просвіти гр Делянова:

„Графъ Иванъ Давидовичъ! Въ ряду общественныхъ явленій, особенно выдвинувшихся въ минувшемъ году, слѣдуетъ отмѣтить рѣзко проявившееся въ различныхъ слояхъ интеллигентныхъ классовъ стремление содѣйствовать поднятію уровня народнаго образованія путемъ организаціи народныхъ чтеній, открытія библіотекъ и читаленъ для грамотнаго и сельскаго населенія и путемъ безвозмезднаго распространенія въ народѣ дешевыхъ изданній, книгъ и брошюръ научнаго, нравственнаго и литературнаго содержанія...

„... Неурожай 91-го года и холера 92—93 гг. вызвали усиленный наплывъ молодежи въ деревни, и въ результатѣ оживили нѣсколько заглохшее въ теченіе 80-хъ год въ стремлен е русской молодежи къ поднятію, по личному почину интеллигенціи, умственнаго уровня нарда. Изъ имѣющихся въ М. В. Д свѣдѣній можно заключить, что это движеніе, охватывающее молодежь, развилось послѣдовательно и носитъ на себѣ характеръ не случайнаго временнаго явленія, а какъ будто бы сестематическаго осуществленія программы и представляется однимъ изъ средствъ борьбы съ правительствомъ на легальной почвѣ противуправительственныхъ элементовъ... Подписалъ И. Дурново“.

Не менше цікаві й отсі виривки із реляції тогож мін. Дурново до оберпрокурора Синоду П бідоносцева з д. 18 марта 1895 р.

„Совершенно довѣрительно. Милостивый Государь Константинъ Петровичъ! Свѣдѣнія, полученныя въ теченіи послѣднихъ лѣтъ свидѣтельствуютъ, что лица неблагонадежныя въ политическомъ отношеніи, а также часть учащейся молодежи извѣстнаго направленія, по примѣру шестидесятыхъ годовъ, стремятся къ поступленію въ воскресныя школы въ качествѣ преподавателей, лекторовъ, библіотекарей и т. д. Такое систематическое стремленіе, не оправдываемое даже изысканіемъ способа пріобрѣтенія средствъ для существ ванія, такъ какъ всѣ обязанности въ под бныхъ шк лахъ исполняются безвозмездно, доказываетъ, что вышеозначенное явленіе представляетъ собою одно изъ средствъ борьбы, на легальной почвѣ, съ существующимъ въ Россіи государственнымъ порядкомъ и общественнымъ строемъ противоправительственныхъ элементовъ...

... Изъ имѣющихся свѣдѣній усматривается, что не только въ составѣ преподавателей попадаются лица вреднаго въ политическомъ отношеніи направленія, но что не рѣдко самыя школы находятся подъ негласнымъ руководствомъ цѣлаго кружка неблагонадежнихъ лицъ...

„Сообщая объ изложенномъ Вашему Высокопревосходительству для свѣдѣнія, я считаю долгомъ добавить, что, по моему мнѣнію, представляется настоятельно необходимымъ принятіе самыхъ дѣйствительныхъ мѣръ къ устраненію возможности лицамъ, не принадлежащимъ къ оффиціальному составу воскресныхъ школъ выступать въ качествѣ лекторовъ и вообще принимать всякое, хотя бы даже косвенное участіе въ преподаваніи или въ наблюден и за школьными занятіями. Равнымъ образомъ весьма желательно, чтобы епархіальное начальство, по сношенію съ администраціей, занялось тщательной повѣркой лицъ, уже допущен-

ныхъ къ занятіямъ въ школахъ, а при назначеніяхъ новыхъ наставниковъ предварительно собирать свѣдѣнія о ихъ благонадежности.

„Вмѣстѣ съ симъ, прилагая копію съ циркуляра губернаторамъ, градоначальникамъ, оберъ-полицiймейстерамъ и начальникамъ губернскихъ жандармскихъ управленій, имѣю честь покорнѣйше просить Ваше Высокопревосходительство, не изволите ли Вы признать полезнымъ сдѣлать распоряженіе по ввѣренному Вамъ вѣдомству о томъ, чтобы въ случаяхъ требованія свѣдѣній о политической благонадежности — запросы по этому предмету были направляемы губернскими начальниками къ мѣстнымъ губернаторамъ, а центральными управленіями въ департаментъ полиціи".

Та трохи чи не найцікавійше задля своєі самодурськоі пр столiйности є розпорядженє воронжського губернатора Коленко, в котрому наказано земським начальникам его губерніі, щоби перечитували всі листи всіх письменних людей що живуть по селах, щоби таким робом можна було запобігти ширеню против-урядових поглядів між народом. Зовсім так, як сказано в тій пісні про пок. Дрентельна:

Хочетъ доблестная рать
Цѣлый Питеръ обыскать.

Крухо там мусить бути з „основами," де йіх оборонці хапають ся до таких розпучливих і притім о несуразних сп собів.

Spectator.

Критика і бібліографія.

XIV. Российський народник і его критик.

Хід економічного житя Россіі, як відомо читачам „Ж. і Слова", викликає тепер в российській та украінській інтелігенціі дуже багато розмов, статей, книжок і т. і. Годі нам перелічувати такі книжки, як Бельтова, Струве, Іванюкова і статі Карєєва, В. В., Михайловського і др. Про всіх йіх ми можемо сказати одно, що в них дуже богато всяких теоретичних думок про економічний матеріялізм, про капіталізм у Россіі і про таке інше, що стоіть в звязку з ученями марксістів, але в усіх йіх теорій більше чим статистичних чи конкретних доказів на висловлені думки, через що ті думки дуже часто являють ся дуже сумнівними. Такоі непоправноі хиби майже цілком не має в собі книжка Волгина п. в „Обоснованія народничества въ трудахъ В. В." Ся книга має в собі стільки здорових думок та аксіом, що па ній варто спинити ся уважно.

Метою автора книги було бажанє показати всі хибні основи, на яких стоїть звісний російський економіст В. В. (Воронцов) — ergo і все народництво. Для сього Волгин розглядає народництво з трьох боків: соціологічного, політико-економічного і нарешті конкретно-побутового. Самою слабою і зовсім навіть гіпотетичною частиною праці Волгина являєть ся перша, де він розбира основні соціологічні погляди В. В. в ріжних его працях. Сумуючи сі погляди В. В., котрий джерелом усіх історичних подій уважає п с і х о л о г і ю осіб в йіх соціальних взаєминах, інакше коллективну псіхіку, Волгин відкидає сей погляд і становить на його місце свій, після якого історія є наслідок економіки, бо псіхологія людська залежить від людського побуту, а побут від економіки (чи від самоі тілько економіки?) Коли додати до таких думок через-край звитяжний тон, яким виклада йіх наш автор, то можна тільки пошкодувати, що він про такі трудні речі як соціологічні погляди, свойі й чужі, трактує досить неуважно і с таким виглядом, немов би обороняв від якогось неука давно вже стверджені наукові прінціпи. Очевидячки, що ми тут стрічаємо ся з відомою маркcівською тезою економічного матеріалізму про „економічну структуру“ і „надбудову“, що вузко становить усе житє в залежність від економічного осередка забуваючи, що к у л ь т у р н и й осередок, від якого залежать усі фактори житя, і е к о н о м і ч н и й осередок — его частина, речі доволі таки ріжні і вже зовсім не на стільки схожі, щоби підставлюючи йіх одну замісць другоі становити на такий базіс усю теорію економічного матеріалізму. Одним словом, ся частина книги найбільше слаба і найменче доказна, хоча конечно і розбиває однобічну теорію В. В., по якому псіхологія, один бік медалі, яко вираз житя, заміщає собою і другий его бік, відбитком якого вона тільки й являєть ся, т. є визначну історичну культуру.

Отже вся сила книги Волгина містить ся в других еі частинах, а власне в еі політико-економічній частині і тій, де він розбирає такі основи народництва, як спілку, артелі, „кустарну продукцію“ (домашній промисл) і т. і Багато ми не можемо сказати про всі виводи Волгина в сьому напрямі, але дещо головнійшого таки зазначимо. В частині політико-економічній Волгин нападає на два основні погляди В. В: 1) на те, що він слідом за Міллем каже, немов то форма продукціі залежить від псіхологіі людей, а ся від йіх врожденоі спосібности, і 2) що „цінність“ мірить ся видатками продукціі І та і друга думка В. В. зовсім невірні; звичайно, що форми продукціі підтримують ся псіхологічними виображенями окремих соціальних груп (та не залежать від них!), що в данім випадку являють із себе псіхологічно дві ріжні цілости з такими ж однак вони в йіх нутрі здібностями (експлуататори і експлуатовані); але ж відкіля взяли ся сі псіхологічні групи і й х здібности, що представляють ту чи іншу форму продукціі? Не вже ж на се В. В. одповідає своіми думками про псіхологію яко джерело ріжних форм продукціі? Не вже ж він, кажучи що a=b, тим самим говорить, відкіля взяло ся b (форма продукціі)? Про теорію цінности В. В. нема що й говорити, вона являєть ся нам дивною, особливо після того, коли сам В. В. в своіх працях не раз з повною шаною приймав блискучу економічну теорію Маркса, після якоі шани він видумує тепер свою

теорію цінности... Всім відома знаменита формула цінности річей*) Маркса, по якій цінність залежить від кількости соціально-потрібного часу, що тратить ся на єі виріб.. Всім відомо, як ся непохитна формула цінности, доповнена учнем Маркса Зібером, після якого до соціально-потрібного часу виробу речі додано кількість соціально-потрібного часу вживаня речі в ділі яко конечну дефініцію цінности речи, стала через те ще яснійша і очевиднійша; а тут раптом д. В. В одкриває свою теорію про „видатки на продукцію", якою нішо ніколи не може обяснити ся так само як і дивоглядними теоріями „услуг" Бастія і т. д І д. Волгин робить зовсім справедливо, коли від „теорії" В. В. не лишає каменя на камені

Познайомившись з основними поглядами В В. яко соціолога і економіста Волгин обертаєть ся далі до розгляду тих основ народництва, на яких В. В. будує всі свої теорії. Зупинимось слідом за Волгиним перш усего на спілці (общині). Всякому звісно, що в засадах российського народництва велику ролю грає ідеалізація спільного землеволодіня, на яке российські народники покладають незлічені надії, байдуже навіть про ті зловістні сімптоми, що тільки сліпому не дозволяют бачити розвалу спілки.. Цілою силою доказів, прикладів, статистичних дат і т. д. Волгин зовсім розбиває думки народників про спілку і каже, що не дивлячись на всякі жалі і силкуваня народників спілка руйнуєть ся, процес концентрації землі йде що раз то швидше, а поряд з ним і експропріація вбогих селян, одним словом показує ясну і певну картину смерти того головного фактора народницьких переконань і „самобутніх" іллюзій, про які й доси серед інтелігенції российської йде ще велика суперечка.

Як на палліатіви і навіть слабі, часом шкідливі палліатіви економічної запомоги народнім масам, указує Волгин також на кустарництво і артельність, якими народники думають піднести господарство дрібних владарів і таким чином показати, що Россія може піти не-капіталістичним шляхом продукції, а іншим, самобутнім... Одним словом, через велику силу статистичних прикладів Волгин уявля перед нашими очима неминучий нічим неспинений розвал економічних підстав народництва. З сих думок як важливий і необхідний вивід виникає і розвязька питаня про долю капіталізму в Россії Звичайно, що навіть після одного прикладу упадку спільного землеволодіня, який викликаєть ся логічно збільшенєм на Руси крамової продукції можна ясно передбачити, що шанси на розвиток капіталізму в Россії зовсім забезпечені. Але Волгин іде далі і доказує, що навіть раціональна запомога артелям чи кустарям є той же самий фактор розвитку капіталізму, бо запомогою тією можуть користувати ся тільки дрібні але заможні буржуа, а вбогий люд лишень попада до того буржуа на експлуатацію і не

---

*) Не треба забувати що дефініція цінности (Werth) Маркса відносить ся тільки до товарів, т є до річей продукованих на продаж. Значить, се теорія не загальна, бо не обнимає ані всего цінного в людськім житю, ані не стосуєть ся до всіх фаз у історії людського розвою; се теорія цінности капіталістичної

Ін. Франко.

може конкурувати з підміцненим владарем буржуа, побільшує собою численність пролетаріату. Теж саме діеть ся і з запомогою артелям. Та що й казати! Сам же В. В. згожуеть ся з розвитком капіталізму в Россії і кращого доказу про швидкість его руху не може й бути, так що тут російські соціаль-демократи, в тому числі й Волгин, мають повну і заслужену рацію. Таким чином книжка Волгина зовсім науковим, аналітичним методом достарчае нам такі певні відомости про згадані висше прінціпи економічного побуту Россії, що нам лишаеть ся тільки за неі подякувати автора Але подаючи чисто обєктівні дати, проти яких не можна нічого закинути, книжка Волгина лишае в нас почуте багатьох субєктівних неприемностей і перш усего зроджуе в нас питане; що ж його робити? Трудне се і важке питане і навіть таких солідних людей, як Бебель та Кауцкий на останньому вроцлавському конгресі поставило ні в тих ні в сих. Такі антіномії, як сприяне експропріації для осягненя соціалістичноі фази продукції з одного боку, і обовязок чимсь „полекшувати вроджене" тоі експропріації, що здаеть ся нам неминучою з другого боку, — при таких відносинах соціалістів до своіх доктрін як тепер, будуть завжди стояти перед нами роздвоєними шляхами і викликати в нашій душі зневіре, куди йти, чи праворуч чи ліворуч? З одного боку упадок добробуту селянина, з другого боку обовязок бороти ся против того упадку; з одного боку щирий діяч Бебель, з другого не менче щирий Кауцкий — і тут і там багато правди, але якою з тих правд треба користувати ся? От на се велике питане ми і повинні дати собі одповідь, коли бажаемо не тільки втілювати прогрес в народі, але навіть „полекшувати роди соціальноі революції", як кажуть обєктівісти... Виходів із сього становища е поки що два: перший, — се праця народницька, другий — праця марксістів: дивитись на упадок селянських мас і організувати маси фабричного пролетаріату для боротьби з капіталізмом Метод перший, як ми бачили, е нераціональний, хоча марксісти мусіли б стояти і за нього, бо він розчищае поле для капіталізму і дае матеріал для йіх новоі роботи. Далеко раціональнійший метод — другий, але ж легко побачити, що і він дуже вузький і лишае після себе багато бажань і багато сумнівів, Крім фабричного пролетаріату лишають ся ще 2 роди робучого люду: 1) дрібні владарі-землероби і 2) селянський наймит-пролетарій. Після теорії соціальноі демократії на сі 2 роди робочих вони не повинні звертати ніякоі уваги, бо рільництво дрібного господаря стоіть поперек шляху прогресівній соціалізації засобів продукції, а се е шкода; селянський же пролетаріат через свою, як вони кажуть, меншу пристособленість до зрозуміня соціалістичних ідей і через інші економічні умови також не може входити в круг йіхньоі діяльности і також лишаеть ся ні з чим. Що ж тут робити? Не вже таку постанову справи можна вважати справедливою? Ні, і зовсім ні. Правда, що соціальна демократія спеціалізуеть ся на фабричному пролетаріаті тільки дякуючи своїй доктріні, яка становить робучу (фабричну) верству фактором усіх переворотів, але з сього не виходить, що діяльність соціаль-демократів не е вузька. Ні, навпаки, — вона іменно і е вузька. Селянський пролетарій і дрібний господар в економічній революції, що веде до соціалістичного ладу, не остатні члени і не можуть бути та-

кими. Стоячи навіть на тій точці, що економічну революцію зроблять одні фабричні пролетарії, інертність сільських робучих верстов для міцности соціалістичноі держави не може бути незначною і байдужою. Навпаки, чим швидше може бути та революція, тим шкідливійше може віднести ся до неі селянство і через свій економічний стан і через свою віковічну темноту. І зовсім навпаки, — не тільки сприяти, а навіть взяти участь в революціі захоче селянство тоді, коли воно зрозуміє вагу зміни в формах продукціі, коли зорганізуеть ся для боротьби хоч не з самим капіталом, то бодай з тією силою, що підтримує капітал. Але з сього то поводу ми й мусимо не обмежовувати ся вузькою межою міста, „четвертим станом , а звернути свою увагу і на село, на „пятий стан“, у якого і економічні форми і спосіб боротьби з економічними деспотами може бути зовсім інший. Дехто певно скаже, що се еклектізм, розкидане по ріжних кутках з непродуктівними наслідками. Ні, се не так, а хоч би було й так, то краще глибокий і чулий еклектізм, ніж вузька послідовність великій в своїй сфері теоріі, та вимагаючій розширеня тоді, коли люде сеі теоріі захочуть бути справжніми живими історичними діячами, а не доктринерами.

Таким чином з чогож складаеть ся певна, на нашу думку, економічна політика кождого соціаліста? Ся політика мусить складати ся не тільки в запомоги фабричному пролетарію всяким можливим чином, мусить не тільки помагати селянському пролетарію чи дрібному господарю тільки тоді, коли вони опинились в районі его діяльности, т. є. на фабриці, — сього мало! — Єго політика, політика справжня, мусить крім того іти на село, мусить до того часу, доки селяне станут цілковитими пролетаріями, привчити йіх до боротьби з землеробським капіталом, а тих, що стали вже пролетаріями, не дратувати проти дрібних господарів яко проти гальмів економічноі революціі, а вчити йіх разом з ними організувати ся до того часу, коли дрібному господарству не наступить кінець і доки саме житє не покличе великі маси на боротьбу з капіталом Але тоді воно йіх покличе забитими, знеможеними в праці і темноті; коли ж до того часу з усього пятого стану можна приготувати культурну силу, то поеднавши ся з робучим людом фабричним він зможе й зуміє не тільки здобути собі все те, чого забажає, але й скористувати ся тими здобутками не як темна маса, а як високо інтелігентна група борців не лишень за економічну, але й за всяку другу волю.

Так представляеть ся нам наша історія при нашій економічній політиці і за сю політику ми подаемо, як сказав Шевченко, свое „тихе, не зле слово“...

Ів. Січовик.

Друкуючи отсю статю шановного Украінця і висказуючи йому подяку за те, що взяв ся познайомити нашу громаду з суперечкою про основи народництва, яка йде серед россійських учених і серед цілоі інтелігенціі, ми мусимо при тім завважити, що наш автор занадто безкритично бере на віру соціаль-демократичну термінологію і через се

й остаточний свій постулят — вести до соціальноі еманціпаціі не тілько фабричних робітників, а й селянство, ставить дуже несміло, більше як бажане св його доброго серця, ніж як вимог здорового розуму і науки. Ми вже кілька разів зазначували, що такі терміни, як соціальна революція, робітницькі баталіони, економічний переворот і т. і. зовсім ненаукові і не треба йіх брати дословно, а всего ліпше викинути йіх зовсім із уживаня Ми зазначували одност ронність цілого т. зв. матеріалістичного світогляду і односторонність розуміня історіі як самоі боротьби клясовоі. Не вадить зазначити й те, що деякі стовпи Марксовоі теоріі капіталістичного розвою нині треба признати захитаними; до таких належить конечний упадок ремесел під впливом фабрик, упадок дрібноі продукціі під впливом великоі, упадок дрібного рільництва під впливом великого і т. д Все те декуди діє ся а декуди ні; є ремесла такі, котрі ніколи не стануть ся фабричними; є крайі, де великі господарства упадають а остають ся тілько дрібні. В загалі й самі соціалісти (крім хіба засліплених доктрінерів в роді Каутского) признають, що формула аграрного соціалізму ще не знайдена, а далше, що ніякоі одноцільноі для всіх крайів формули тут нема і не може бути окрім загально-соціалістичного змагання до усуспільненя средств продукціі та загально людського змаганя до просвіти, волі і добробиту. Соціалісти, котрі забажають підходити до мужика з пропагандою своіх простолінійних соціаль-демократичних доктрін, з „пролетарізаціею мас мужицьких", з перегоненем дрібноі власности через алембик пролетарізаціі до соціалістичного ідеалу, — такі соціалісти можуть бути певні, що селянство лишить ся глухе на йіх поклик. Про се дізнали ся німецькі соціаль-демократи, котрі ухвалою вроцлавського зйізду попросту поклали хрестик на всяку агітацію по селах. Соціаль-демократична доктріна ще й з другого боку одностороння і негуманна: виключаючи села від світла соціалістичноі пропаганди і лишаючи йім одно: чекайте, аж ми в містах побідимо, тоді ми вам подіктуемо зак ни вашого добробиту, — ся доктріна так само гордо виключає від праці цілі краі, в котрих фабрична людність дрібна і промислові відносини невироблені. І тут знов виходить, що Галичині, Россіі і т. і. треба сидіти тихо і чекати, поки прийде Німець і авторітетним словом або й соціалістичним кулаком подіктує йім нове соціалістичне евангеліє.

Ми вважали потрібним зазначити тут усі оті спорні питаня з тим, що до них ми швидко вернемо ся і попробуемо обговорити йіх в звязку з деякими новими явищами в лоні европейського соціалізму, такими як англійський фабіанізм і німецький „соціалістичний протестантізм".

Ів. Франко.

Роберт Бернс.

II.

З одним приятелем пустив ся Бернс у дорогу, обїїхав усю Шотляндію і всюди по панських замках його витали та величали. Та конець кінцем йому прийшло ся запитати себе самого: а щож далі? За два наклади своїх пісень він одержав около 400 фунтів (ок. 4.000 гульд.); половину сеї суми віддав матери і братам, котрим власне грозила руїна. В початку 1787 р. писав він до своєї старої протекторки, пані Деплоп: „Давнійше був я простим вояком, котрому вело ся нужденно; тепер я офіцер, котрому приходить ся гинути з голоду. Се сама блискуча нужда“. Сей рік прожитий у Едінбурзі був початком Бернсового щастя і упадку Карлейль справедливо говорить: „Уся біда в тім, що Бернсів батько був такий бідний; колиб тілько він мав ся був троха ліпше, то був би дав хлопця до гімназії, сей був би хоч з бідою покінчив школи і тепер міг би був дістати якесь місце“.

Закидувано едінбурському товариству, що воно нічого більше не зробило для Бернса Та Карлейль запитує справедливо: „А чиж товариство в загалі коли зробило для кого небудь богато, особливо для своїх пророків і поетів?“ Вони повинні бути раді, коли товариство не вїпхне їх у безодню горя, як віпхнуло Байрона і Шеллі, коли не вмруть жебраками на вулиці, як Комоенс. Єрусалим, що вбиває своїх пророків і каменує вісланців божих, от се образ сего світа. Бернсови в тім згляді ще навіть сяк так пощастило. Товариство величає того, на кого власне зайде мода, а потім забуде про него; воно не допоможе нікому, хто собі сам не допомагає, хіба такому. хто вміє зручно і досадно запускати пальці в єго кішеню Іншиий на Бернсовім місці був би рачкував та підлизував ся, поки б не одержав яку сінекуру; та се не була Бернсова вдача“.

Ще кілька місяців він лишив ся в Едінбурзі. Якийсь час він пролежав недужий, бо його перейїхав віз, а потім спинила його коротка любовна історія Перший раз він закохав ся в „дамі“, — єго давнійші богині були сільські красавиці, а се була правдива „дама“. Вона звала ся Аґнеса Ле Гос, була замужна жінка, але не жила з чоловіком, тілько осібно, разом з двоїма дітьми. Була се пані строго релігійна і помимо нещасливого подружя не хотіла зовсім розводити ся зі своїм мужем. Три місяці йшла між Бернсом і Аґнесою кореспонденція па аркадійські назви „Сільвандра“ і „Клярінди“. Було се з боку Бернса безнадійне залицянє, а в цілости — ідилля в стилю рококо: так і чуєш брязкіт чайної посуди, так і бачиш вечіркове товариство в костюмах рококо, з напудрованим волосєм, так і чуєш вибагливі компліменти і уявиш собі Бернсову здорову простоту — волося свего він не пудрував ніколи — серед усіх тих сальонових лялькок, серед тої вимушености і душевної черствости. Є щось неприродного в тій єго любовній історії; пані Аґнеса очевидно не мала на стілько сили волі,

щоби його зовсім відчути ані на стілько душевної свободи, щоби йому віддати ся; ся половичність робить немиле вражінє. Вони заприсягли собі обоє вічну плятонічну любов і в апрілі 1787 р. Бернс удав ся до Мосджіля, щоби пошукати собі господарства, яке б міг винарендувати. Та тут родичі тої самої дівчини, що колись прогнали його з такою ганьбою, зустріли його вельми облесливо. А коли Бернс відповів їм рішучо, що тепер зовсім не має охоти женити ся з їх дочкою, то старі, знаючи добре єго вдачу, вигнали дочку разом з дітьми з дому. Вони не помилили ся: Бернсови зробило ся жаль дівчини, він узяв єї до себе; єї присутність розбудила давню любов і поживши з нею якийсь час він узяв з нею слюб Треба сказати, що не жалував сего ніколи. Сам він при нагоді пише про свою жінку: „Я міг би здумати собі ідеальнійшу товаришку житя — здумати, бо бачити я єї я доси не бачив. Та незвичайна краса, сильне здоровлє, проста, чесна натура, безгранична любов до мене і прекрасний голосок як лісовий дзвінок, — ось що заставляє мене високо цінити мою жінку, хоч вона не читала ніякої книжки крім Біблії і моїх віршів і хоч не була на жаднім балю крім сільських вечерниць, де вступ коштує феника“.

Бернсове серце, як він сам каже, усе було швидке на підпал, „що твоя салітра“. Та про те сей слюб, хоч і як природно він склав ся, був троха надзвичайним скоком: в апрілі він заприсяг Клярінді вічну вірність, а в августі станув до слюбу з Іванною. Розуміє ся, що пані Аґнеса, хоч беручи справу на докладь, не мала до сего права, взяла собі сю подію дуже до серця і написала до него лист повний шалених закидів, та ще й до того заборонила йому відповідати на него, хіба що би хотів назвати себе „мерзеником“. Та він признав ся тілько до одного — до величезної легкомисности, але зовсім не до жадної „мерзеної віроломности“ і відповів впрочім спокійно і з холодною самосвідомістю.

Він обняв аренду господарства в Еллісленді, та стратив на вій. Почав старати ся о місце акцизового урядника і через протекцію одного Единбурського поклонника одержав се місце Плата виносила 50 фунтів річно, а праця лишала йому мало вільного часу до писаня. По кількох літах він авансував на 70 фунтів річної плати, але з сего треба було удержувати жінку і пятеро дітей; житє сімії було дуже близьке до нужденного. „Чорт чоловіка бере, — пише він у однім листі — коли мусить двома фунтами пятеро прогодувати“. Так було аж до єго смерти. Тай сам уряд „акцизника“ ненависний усім, а особливо найбіднійшим, не дуже був йому до смаку; про се свідчить його славна, повна їдкого гумору пісенька про чорта і акцизника:

Ішов дідько через місто свищучи,
Ніс у пекло акцизника скачучи.
Кричать баби: „Бери дідьку, що твоє!
Най там в пеклі грішним жару піддає!“

Дідько шмигнув! дідько шмигнув
І акцизника поніс!

Аж підскочив, аж підплигнув
Із акцизником пан біс.

Вари тепер пиво й брагу, що хто хоч!
Співай, гуляй, хоч і хату перескоч!
Та дякуймо пана біса на весь світ,
Що взяв собі акцизника на обід!

Вихилясом, викрутасом скаче люд,
По хатах і по стодолах танці йдуть;
Як світ світом ще весь край так не гуляв,
Як тоді, як біс акцизника побрав.

Дідько шмигнув! Дідько шмигнув
І акцизника поніс!
Аж підскочив, аж підплигнув
Із акцизником пан біс.

Та не саме вбожество було трагедією єго житя; як завсігди, так і тут жерелом трагедії було серце поета. Бернс був тим, що звичайно називають „артистичною натурою", глубоко пристрастною а при тім доволі непорадною; він любив житє і єго радощі та роскоші, був чесний, простий, та недотепний до заробітків. Ані ощадність ані запопадливість не були єго прикметами. „Свобідне господарюванє грішми здаєть ся невідлучне від поетичного темпераменту, — писав він сам, — і коли який чоловяга мене обдурить а зробить се оригінальним способом, то я й сам посмію ся". В р. 1792 написав до него молодий чоловік із Едінбурга, Джордж Томзон, що бажав би видати збірку шотландських пісень і просив його о співробітництво. Бернс післав йому около 100 своїх поезій і заявив зараз в початку, що за співробітництво в такім патріотичнім і артистичнім підприємстві не може приняти ніякої заплати. Такий поступок у чоловіка, що мусить годувати дітей і жінку, певно дитинячий, та серед суспільности, в котрій більшість у справах грошевих така скупа та брудна, відрадно якось знайти чоловіка, що так гордо ставить гроші за ніщо.

Та все таки Бернс занадто був стіснений відносинами занадто вузкими для него. Провінція, вбожество, шотландське філістерство — ось що окружало його, а й у него самого може не все було на стілько прояснене, щоби безоглядно вирвати ся з усіх тих пут. В однім листі сказав він чудове слово про себе самого: „Моє житє нагадує міні руїни старого храма. Яка сила, яка гармонія в поодиноких частях! і які погані, зіваючі щілини, яке безладє в інших!"

Той сам час породив у Англії трьох великих поетів і богато поетів другорядних. Усі другорядні дожили до старости, доробили ся маєтків та високих почестей, а всі три великі померли в молодім віці, вчасно вичерпавши ся, опущені і одинокі. Певна річ, се ще не дає підстави твердить, що геній мусить доводити чоловіка до руїни. Правда, що єго спокуси більші, єго внутрішня боротьба тяжша, що він сам для себе є немов пожираючий огонь, що він подекуди все одинокий. Та все ж

таки не сам геній так вчасно пожер Бернса і Байрона, а брак внутрішньої моральної рівноваги. Бернс був чоловік палкий і пристрастний як кождий артист, дуже податливий на всякі хвилеві настрої. В році 1786 писав він до сера Джона Уайтфорда: „У кождого поета серце зложене з гордости і чутливости“. Глубока внутрішня сумовитість, хоч і як укрита, хоч і як пересилувана, становить мабуть основу кождоі великоі душі. Бернс зазнавав дуже прикрих настроїв, та знав також спосіб, що швидко і певно усував їх — вино. З давна він умів кренко випити, а пите при бенкетах в минувшім віці, особливо в Англії, доходило до таких розмірів, яких ми нині навіть здумати собі не можемо. Живучи як акцизовий урядник у Демфрайсі і маючи дуже мало часу на духову працю — свої пісні складав він переважно підчас ревізійних поїздок — бував він часто прошений до знатнійших домів у гості; так само члени единбурського стрілецького клюбу, коли їм пригодило ся полювати близько Демфрайса, посилали вечером по Бернса, котрого товариство всім було до вподоби; навіть прислуга в гостинниці будила в таких разах своїх сплячих товаришів, щоб і ті могли придивляти ся такій веселій кумпанії. Бернс нераз зарікав ся йти в такі кумпанії, та все таки йшов туди знов і слухав, як його хвалили і заставляли пити — і пив більше, ніж годило ся. І швидко пішла слава, що Бернс пяниця, розпустний чоловік, а далі й такий чоловік, з котрим не слід водити товариства.

Один із его знатних приятелів, капітан Ріддель, мав гарну жінку, котру Бернс дуже шанував і подивляв. Раз запросив його капітан до себе в гостину. Бернса упоєно, як звичайно; вернувши до сальону він приступив до пані дому, висказав їй якийсь пересадний комплімент і поцілував еі. Зараз слідуючого дня він написав їй лист повний скрухи, покірний, щирий і просив о прощене — даремно. Певне, він допустив ся великоі безтактности і коли б йому на далі замкнені були двері того дому, то се був би може строгий засуд, але справедливий і зрозумілий. Але від сеі хвилі для Бернса нараз були замкнені всі ліпші доми в Демфрайсі; на публичних прогульках, коли Бернс ішов по правім боці вулиці, все товариство переходило на лівий бік і лишало його самого — одинокого, понурого, зломаного чоловіка. Ще в 1888 році шотландський професор Блеккі в житеписі Бернса вважає сю кару зовсім зрозумілою і „для Бернса спасенною“ — чудове свідоцтво прюдерії давнійшоі і новійшоі суспільности в Шотляндії. Цікава річ, що власне дама ображена Бернсом віднесла ся до него найлагіднійше, доглядала його, коли лежав на смертній постелі і в своїх листах лишила нам дуже займаючі звістки про остатні хвилі житя поетового.

Ні, не спасенною для Бернса була та кара! Чуючи ся одиноким він почав ще дужше пити. При всіх зневагах і муках сердечного жалю ненастанна тяжка праця, турбота про хліб насущний — усе те швидко зруйнувало його. Раз зимою вертав він нічю до дому в нетверезім стані, заснув на вулиці і перестудив ся страшенно. Сильні ревматизми, недуга нирок звели того швидко в могилу. Вмер 21. юля 1796 р. маючи несповна 38 літ. В остатніх днях житя мусів від своїх приятелів по-

зичати кілька фунтів, бо якийсь крамар за невеликий довг грозив йому фантованєм і тюрмою. В кілька день по єго смерти прийшла на світ єго наймолодша дитина, а в кілька місяців пізнійше прозвано єго іменем вулицю, де йому дали так нужденно згинути.

(Конець буде).

Карль Федерн.

До історії „нової ери."

(Замісць політичної хроніки).

Уваги с поводу листу Володимира Барвінського до о. Івана Озаркевича.

Провідники найновішої ери між Русинами, д. Ол. Барвінський, Вахнянин і др. присвоюють собі заслуги в усіх благодатях польської шляхти і ц. к. правительства для Русинів, закидаючи слушно д. Романчукови неконсеквенцію і зраду проголошеній остатнім у листопаді 1890 р. „програмі" новоерській, хоть він і доси не відрікає ся тої програми і не признає в ній лиха. Як відомо, виступ д. Романчука, то був явний крок до управительственя народовців і покиненя центральним правительством Русинів москвофільського табору. Алеж коріні нової ери серед народовців далеко глибші і заслуги в зближеню народовців до правительства треба приписати ще попередникам не тілько д. Ол. Барвінського, але й Романчука і др. В початках народовської партії до кінця 70-х рр. для того працювали головно пок. Юл. Лавровський і Ст. Качала, а в 80-ті роки о. Іван Озаркевич і пок. Володимир Барвінський.

Після провалу Русинів на виборах до Ради державної 1879 р., в одного з вибраних тоді руських послів, о. Івана Озаркевича, повстала думка ввійти Русинам у відносини с Чехами й іншими Словянами в Раді державній, — тимчасом, як два другі руські посли, Ковальський і Кулачковський, москвофіли, стояли й далі за звязок Русинів з німецькими централістами. Пок Вол. Барвінський, редактор „Дѣла", умовив ся був задля того з о. Іваном Озаркевичем, котрий і став писати дописі до „Дѣла" від 1880 р., задумавши приготовити Русинів до того кроку.

В Відні о. Озаркевич сходив ся задля чого с Чехами гр. Гарраком і мін. Пражаком, котрі домагали ся від Русинів розриву з німецькими централістами і вступу до клюбу Гогенварта, далі заяви, що Русини не є вороги Словянам, після того клюб явно стане підпирати Ру-

силів. Клюб Гогенварта сходив ся с Колом польським м. і. у тім, що стояв за автономію і независимість країв, особливо економічну, против центра, і мав вплив на Поляків. Через те посли Ковальський і Кулачковський стали підозрівати о. Озаркевича о звязок с Поляками і виступили против него в „Словѣ“, після чого против него стала вся москвофільська партія. О. Озаркевич обернув ся до народовців. В юні 1880 р. він був запрошений народовцями до Львова і здавав перед ними справу зі своїх заходів що до звязи Русинів с Чехами і др. Народовці поручили єму вести акцію далі, хоть загал їх не надіяв ся на успіх. а радив оперти ся на власні сили. Вол. Барвінський радив о. Озаркевичу не зневохочувати ся тим і вести акцію далі, бо чейже руська публіка прозрить і тоді се діло піде краще. Він обіцяв підготовляти ту публіку „Дѣломъ“, але „Дѣло“ явно відносило ся до справи пассивно, тимчасом як „Слово“ і „Проломъ“ виступали против о. Озаркевича. Єму ні на кого було оперти ся, і через те акція его в Відні не вела ся. В січню 1882 р В. Барвінський був у Відні, де говорив у тій справі з о. Озаркевичем, після чого й написав єму зі Львова лист поміщений далі. Сповняючи поручене львівських народовців у тім листі В. Барвінського, о. Озаркевич часто зносив ся с правительством, Чехами, Поляками і парляментарною правицею, через що єму ще більше стали закидати в москвофільських газетах союз іс Поляками і підпиране Тафого. „Дѣло“ ж і далі вело політику дволичну; народовці бояли ся навіть помістити в „Дѣлѣ“ справоздане о. Озаркевича в тій справі і радили єму зробити се в осібній брошурі, на що о. Озаркевич не згодив ся. Виходило так, що народовці перше хотіли побачити, яке вражіне зробить те на руську публіку; як би вона була похвалила о Озаркевича, народовці мабуть би признали ся були до тої політики явно. Через те о Озаркевич не схотів навіть явити ся на зїзд народовців ув осени 1882 р. Після того о. Озаркевич став інформувати про польсько-руські відносини в Галичині деякі польські газети в Россії й Позванщині, просячи їх впливати на галицьких Поляків в дусі справедливости для Русинів, — що ті газети й робили, признаючи, що гноблене Русинів галицькими Поляками шкодить польській справі в Россії і Позванщині. „Дѣло“ перепечатувало ті статі, але заразом виступило против о Озаркевича яко против „недозрілого політика,“ заявляючи, що він повинен стояти „понад партіями.“ Від гр Гарраха о. Озаркевич скористав тілько, що під его впливом чеська праса мала перестати виступати против Русинів і навіть мала містити руські дописі. За те о Озаркевич відступив свій голос при буджеті Грегрови. В лютім 1883 р. умер Барвінський, і звязок о. Озаркевича з „Дѣломъ“ зовсім порвав ся Не вважаючи на те о. Озаркевич 1883 р часто конферував з Гаррахом і Чарториським про словянські і особливо про галицькі справи, виступаючи против гегемонії Поляків і предкладаючи способи помиреня. Та с того не виходило нічого, бо тоді в Галичині всі Русини були против того. Аж ув осени 1886 р. Смолька іменем правительства став конферувати з о. Озаркевичем, домагаючи ся від него поставленя умов перед правицею. О. Озаркевич відповів, що не може зробити того не порозумівши ся в Русинами в краю, але поклав тим часом від себе ось які умови: 1) основане

руськоі гімназіі в Перемишлі, 2) вибір одного Русина в члени краєвого Виділу і 3) вибір одного Русини в члени спільних делегацій. Центральне правительство згодило ся на те, але сповнено тільки 2-гу точку, бо внесок що до 1-ої упав у галицькім соймі. а що 3-ої в парляменті, власне через Коло польське, котре замісць Русина вибрало в делегації самого Смольку. (Смолька був сим дуже огірчений і умисне виїхав із Відня, аби не брати участи в засіданях делегації). Тим часом о. Озаркевич іще раз обернув ся до народовців, просячи йіх вібрати руських нотаблів, прихильних згоді Русинів с Поляками й правительством, але народовці не хотіли того зробити. Тоді о. Озаркевич пішов до міністра Гауча і той велів завести в Перемишлі руські паралельки адміністраційною дорогою.

Так стояла справа *„згоди“ до листопада* 1890 р. Після звісного виступу д. Романчука в соймі гр. Бадені попросив о. Озаркевича на авдієнцію і просив його бодай, аби акції не шкодив своіми виступами. То само просив і митрополіт. Але о. Озаркевич заявив, що не зробить того головно через те, що перед тим Бадені старав ся зробити з о. Озаркевича „eine staatsgefährliche Person,“ хоть зараз був похопив ся і навіть усунув старосту Цішку, що переслідував о. Озаркевича О. Озаркевич дійсно став був у Відні в крайню опозіцію і через те провалив ся на нових виборах до Ради державноі 1891 р., коли правительство веліло вибрати самих прихильників „новоі ери“, між ними як відомо і д. Романчука.

Про поміщений нижче лист В. Барвінського не стану говорити. Він цікавий сам по собі, особливо коли порівнати єго с тим, що сам В. Барвінський писав у „Дѣлѣ.“ Звязь того листу з „новою ерою“ 1890 р., а далі з заходами дд. О. Барвінського і тов. надто очевидна. Нагадаю хиба тілько, що після смерти В. Барвінського народовці оголосили були єго за єдиного свого провідника, мало не за святого, і строго карали тих, хто смів виступити против него; нагадаю тут історію з „Зорею“ і д. Франком, котрого народовці покарали за кільна критичних слів про В. Барвінського в моійй статі в Kur. Lwowskim 1884 р. п. з. „Moskalofilstwo i ukrainofilstwo w Austro-Węgrzech“. Цікаво, як дивлять ся тепер на В. Барвінського і єго заходи опозіційні народовці, а найперше іх орган „Дѣло“...

21 сент. 1896.

М. Павлик.

Лист Володимира Барвінського до о. Івана Озаркевича, пароха в Болехові.

Львôвъ 1. лютого 1882 р.

Ваше Высокопреподобіє!

Дуже перепрашаю за проволоку, але ще й доси я не обтрѣпавсь зъ всѣхъ залеглостей редакційныхъ, задля моеи подорожи. Тожъ прошу

простити, що пишу може надто ляконично. Та пишу, щобъ скорше подати вѣдомôсть.

1 Справу приступленя до правицѣ обговорено. Всѣ годятся на такій поступокъ, але заразомъ узнають потребу, щобы Ваше Высокопреподобіє або рôвночасно або бодай скоро за тымъ выдали въ своимъ имени отверте письмо до выборцѣвъ и до Русинôвъ взагалѣ, гдебы була пояснена ситуація политична и оправдане приступленье до правицѣ. Таке письмо було бъ порадно выпечатати осôбно а не въ „Дѣлѣ,“ щобъ его можна якъ найбôльше розширити. Въ такôмъ письмѣ ожидають поясненя а) загальнои ситуаціи въ Австріи, в) становища Русинôвъ и рускои политики, с) надѣй и користи зъ аліянсу съ правицею. Се думки тымъ (тих) людей, съ котрыми я мавъ способность говорити въ тôй справѣ. Предкладаю ихъ до ласкавои свѣтлои розваги, о скôлько они можутъ бути увзгляднені

II. Допись зъ всхôдн;и Галичины замѣщаю. Прошу не гнѣватись, если я троха ширше розтягнувъ цѣлу справу, бо тымъ именно способомъ надѣюся приготовити загалъ Русинôвъ на поступокъ Вашого Высокопреподобія, а знов зъ другои стороны не почуваюся, щобы я въ въ чѣмъ небудь противився гадкамъ высказанымъ въ письмѣ Вашого Высокопреподобія, противно и дальше буду старатись ихъ якъ найвѣрнѣйше и найточнѣйше передати Коли бъ я въ чѣмъ прогрѣшився, прошу звернути мою увагу.

III. Узнано конечнымъ просити Ваше Высокопреподобіе, зробити устне представленье о теперѣшнôй ситуаціи въ Галичинѣ, а именно о положеню руского народа и рускои интелигенціи, запротестувати противъ клеветъ о гравитаціи Русинôвъ до Россіи и показати дальші наслѣдки такого оклеветуваня и однакового тероризованя всѣхъ Русинôвъ. Се представленье просятъ зробити не тôлько въ министерствѣ, але также и у провôдникôвъ партій правицѣ, якъ у Гогенварта, д-ра Ригера и Грохольского (а вглядно Чарторыского). О такôмъ представленю мавъ я вже честь говорити Вашому Высокопреподобію въ Вѣдни, — нынѣ позволю собѣ подати еще малый матеріялъ:

I) представленье въ министерствѣ:

указати можна на тенденційнôсть польскои прасы, котра несправедливо выступає противъ всѣхъ Русинôвъ, помавляє ихъ о гравитацію до Россіи и т. д., а тымъ обаламучує и мѣродайні сферы

Случай якъ въ Гниличкахъ не може бути доказомъ противъ Русинôвъ, бо поминувши, що тутъ головна причина була въ незадоволеню селянъ задля тягарôвъ конкуренціи, далеко бôльше разячій фактъ (петиціованя до царя) случився передъ рокомъ въ польськихъ Кобыляныхъ и въ Ленцѣ, а 2 лѣтъ тому насильный опôръ мазурôвъ противъ жовнѣръ (задля сервитутôвъ) въ однôмъ мазурскôмъ селѣ (Dębica чи Dąbrowa, не нагадую собѣ добре). Такі факта всюда суть можливі, але не можна ихъ брати заразъ яко всенародный объявъ. Предсѣ подорожь Цѣсаря до Галичины подала найлучші и свѣтлі доказы ентузіястичнои льояльности такъ цѣлого руского народу, якъ и рускои интелигенціи. Доси не выкрыто нѣгде якои небудь тайнои агитаціи Русинôвъ. Що чужосторонні агенты можутъ бути, можутъ наѣздити и навѣть шукати собѣ платныхъ орудій, — сего не можно рѣшучо перечити, бо такъ

на нещасте всюда дѣеся не тôлько межи Австрiєю а Россiєю, але межи Нѣмеччиною а Францiєю, и т. д.

2. Але рускiй нарôдъ власне самъ найбôльше бажає, щобы усувано такî агитацiи, бо вжежъ нѣхто не може посуджувати, щобы Русины хотѣли рвати ся пôдъ абсолютну державу, котра въ додатку преслѣдуе руску народнôсть.

Щобы унеможливити такî агитацiи, до сего зовсѣмъ мало причинится наздзôръ полицiйный и ревизiи, котрî часто дотыкаютъ невинныхъ. Треба усунути причины незадоволеня народу и перестати трактувати всѣхъ Русинôвъ als ein staats-gefährliches Element. Интересъ Австрiи вымагаe покровительства для Русинôвъ, бо если устанутъ кривды и рускiй нарôдъ буде в Австрiи покровительствуваный, то тогды не тôлько ôттягнеся всяку можнôсть заграничнымъ елементамъ, але Австрiя зъєднаe собѣ єще симпатiю 15 милiонôвъ закордоньскихъ Русинôвъ, що завсѣгды було бы дуже великого значеня для силы Австрiи на случай якихъ небудь конфликтôвъ зъ Россiєю. Доси Австрiя зовсѣмъ запôзнавала ту силу, яка може выйти зъ того для цѣлои австрiйскои державы, если Русины не тôлько будутъ толерованî, але въ повнôй мѣрѣ покровительствованî яко елементъ ôтмѣнный ôтъ великорускогo народа.

3. Правительству не може бути невѣдомымъ, що предсѣ вже самъ самостôйный розвôй Русинôвъ яко ôтрубного народа єсть противный интенцiямъ Росссiи, а предсѣ загальный розвôй Русинôвъ галицкихъ єсть такимъ розвоємъ. (Тутъ можна бы пояснити, якъ Русины ôтступили „Слово", скоро оно хотѣло всѣмъ накинути панруссизмъ, — дальше, що всѣ дотеперѣшнî всенароднî манифестацiи Русинôвъ носятъ на собѣ сей характеръ ôтрубности Русинôвъ ôтъ Россiянъ.

4. Правительству мусить бути также вѣдомо, що суть Русины, котрî готовî попирати политику помиреня народôвъ. Було бы порадно, щобы правительство не ставляло перешкоды выборови такихъ Русинôвъ. (Вѣче р 1880 ухвалило резолюцiю антицентралистичну).

5 Власне тî Русины, нехотячи ся солидаризувати съ централистичною „Рускою Радою" (межи нами сказавши, теперь зовсѣмъ мертвою) порѣшили оснувати осôбне политичне товариство руске. Въ тôмъ взглядѣ удаюся до Вашого Высокопреподобiя о раду и помôчъ. Чи се добре буде? Менѣ и другимъ здаєся, що таке товариство необходиме въ теперѣшну пору, разъ щобы хочь а posteriori надати єще бôльшои ваги поступкови Вашого Высокопреподобiя, а друге зô взгляду на россiйску пропаганду, котрою имовѣрно (напевн годѣ єще сказати) чинно занималися Адольфъ Добряньскiй и его львôвскî товаришѣ зъ „Слова" и „Пролома", такъ що годѣ намъ дальше съ ними солидаризуватись, а конче треба станути осôбно.

Було бы отже дуже важною рѣчею, если бы Ваше Высокопреподобiе зволили высондувати гадку такъ правительства якъ и польского Кола, якбы они дивилися на завязанье такого товариства. Если бы дивились на те так само враждебно якъ на „Раду Руску" и тî самî робили перешкоды, то тогды очевидно nec Hercules contra plures, бо до контр-агитацiи правительства и Полякôвъ прибулабы єще агитацiя „Радорускихъ" etc. Тогды не лишилось бы нѣчого иншого, якъ сидѣти

съ заложеными руками и съ жалемъ дивитись въ ту пропасть, до котрои насъ пхають независимû ôтъ насъ обстоятельства.

Що до представленя у Чехôвъ и Грохольского Чарторыского, то не маю нѣчого додати до того, що я вже говоривъ устно. Ходитъ головно звернути увагу ихъ на те, що однакове неприязне трактованье всѣхъ Русинôвъ може бути лише на руку выродженю народнои десперації, котра може кинути нарôдъ въ рамена всякои десперативнои политики отже мимо волѣ и въ рамена русофилизму. Єслижъ хотятъ добра Австріи и свого ческого и польского народа, то не повиннû до сего допустити, але пôдпомогчи тыхъ добромыслячихъ Русинôвъ, що и доси вже боролись противъ Ковальскихъ, що станули противъ шкодливои политики „Слова“ и радû бы вырвати всю Русь зъ раменъ и вплывôвъ антинародныхъ (русофильскихъ). До сего треба и ихъ помочи, а бодай толеранціи.

Поспѣшаю закôнчити мôй листъ, щобы вже разъ его выслати, хоть маю ще не одно писати. Але порушенû пытаня суть дуже важнû, для того спѣшу бодай ихъ подати и ожидаю ласкавои ôтповѣди.

Остаюся съ глубокимъ поважаньемъ Вашого Высокопреподобія щиро прихильный слуга

В. Барвѣнскій.

ЯКА ТЕПЕР НАРОДНЯ ШКОЛА НА ВКРАЇНІ.

Je ne propose rien, j'expose.

I.

Ще перед 65-ма роками відомий німецький педагог Дістерверґ уперше показав на найвищий прінціп у всякому людському вихованні (education, Erziehung): виховуй так, як велить природа. Хто хоч трохи спинить ся та над сим подумае, той зараз побаче, яку то правду сказав Дістерверґ: у педагогії ж сей прінціп давно вже став ся аксіомою. Йим, каже Дістерверґ, „усе доводить ся, все у вихованні до його йдеть ся. Коли заснувати на йому виховничу діяльність, то вже нема на що іншоі підстави шукати, — він бо е найглибшою і найостаннішою підставою. Тим, коли ми хочемо довести, що той чи той захід виховничий справедливий, добрий, то нам тільки треба довести, що сей захід чи спроба — такі, як велить природа, що вони сприяють меті природній, і навпаки: коли ми бажаемо довести, що інший захід виховничий несправедливий, поганий, згубний, то мусимо довести, що він антінатуральний, що йде проти мети природньоі, простуе не тим шляхом, який показуе природа“ *)

Оцих грунтовних тез додержуючи, буду і я розглядати тую народню школу, що е тепер у Россіі за для вкраінського народу. Та перше ніж розглядати еі, ще мушу трохи спинити ся на тому прінціпі відповідности природі у вихованні

Виховуй, як велить природа. Певно ж, що людину треба так вививиховувати, як велить еі людська природа; та сього ще мало сказати

*) Избранныя педагог сочин А Дистервега, Изд. журнала „Семья и школа,“ 164.

за для практичноі діяльности, бо це занадто загально сказано. Візьміть бо яке лорденя англійське, шестилітка чи семилітка викоханого та випещеного, та й порівняйте його з Ескимосеням тих літ, с тим Ескимосенями, що ласує жеручи тюленячий лій смердючий. Скоро зрівняєте, то зараз же побачите, що коли схочете природи слухатись, мусите с кожнім з йіх ужити неоднаковоі виховничоі сістеми. Поближчають трохи одна до одноі ці сістеми, коли візьмете дітей неоднакових народів, та одного культурного розвитку, — от хоч Англійця та Таліянця; але ж тільки поближчають, а однакові не стануть ся. І там і там доведеть ся насамперед заговорити до кожного рідною його мовою. Ото вже й показує практика, що с прінціпу: виховуй як велить природа, виходе другий прінціп: виховуючи вживай рідноі мови. Але ж мови не впали з неба готові і не вигадали йіх самі народи. Вони бо постали яко результат, яко твір багатьох умов псіхологічних, побутових і т. і. у того чи в іншого народу. Через те й мова на світі стала, що всі оті відміни суть, і відміни ці, вкупі з мовою, суть тими прикметами, що відрізняють одну народність од другоі. Коли ви виховуючи зважатимете на мову, то вже ж мусите й на те зважати, без чого нема й мови: народність, національність.

Отож вимагає від нас практика, щоб у справі виховничій признавано народність. Се вимагання цілком одповідає прінціпови „виховуй, як велить природа“, бо ж народности — природній продукт житя людського: природа сама і породила йіх, і викохує йіх.

Прінціп згідности с природою містить у собі два вимагання: робити оте й оте і не робити того й того. Друге вимагання велить: уникай виховуючи всього ненатурального, с природою незгідного; перше ж каже: викохуй, зміцняй природні основи, чини с природою в згоді. Природа ж сама породила народности; бути народностям — се згідно с природою; тим ми мусимо, дбаючи щоб основи природні розвивали ся, — дбати й про те, щоб народність розвивала ся.

Сей вивід логічний зміцнити можна багатьма дуже важливими доводами. Вперше показав на йіх у европейскому письменстві німецький філософ Фіхте старший у свойому творі „Промови до німецького народу“. Він хотів, щоб освіта була цілонародньою, а не панським тільки прівілеєм. „Але з виховання тільки тоді пуття буває, коли приймані через його правди ввіходють у „плоть і кров“ вихованцеви і посувають його до діяльности. Істина ж тільки тоді може стати нашим пересвідченням, коли єі прийнято не пассівно, а постала вона з нашоі самосвідомости, коли виробляли єі і наші сили. Тим виховання повинно насамперед виклика́ти у вихованцях творчу силу, чи краще мовивши, громадським вихованням викликати і до доброі мети направити творчі сили народні. Школа й є сей спосіб викликати й виробити живі сили народні, що ще не змарніли в історичній боротьбі. Розбуркуючи та розвиваючи свойім впливом самородні сили народности, ми мусимо вживати найпершого органа духового життя в народа, органа, через який те життя виявляєть ся і в йому відбиваєть ся, — вживати рідноі мови. Мова, то не збірка умовних згуків, що йіми який там гурт людей умовив ся наменóвувати ті чи інші розуміння. От як уя́ви (Vorstellung) складають ся відповідно незмінним умовам людськоі природи, так, під

впливом тих самих умов, вони переходють і в згуки. Мова завсігди виявляє сумму уяв, що їіх виробив і пережив народ. Тим вона й є могучим громадським звязком. Кожне слово якоі мови виявляє собою результат вікового духового життя народу, результат його творчости. Чого народ зазнав, коло чого думка працювала, те і в мові має свій вислів. Тим кожне слово якоі мови промовляє до народньоі свідомости, збуджує в кожному свідомий процес думки, порушує всю его природу моральну. Тим люде з одного народу розуміють один одного, розуміють своіх предків, бо кожне слово що висловлює сьогочасну уяву, постало з аналогічних уяв часу минулого і росло, розвивало ся вкупі з народом. Тільки той народ, що говорить своєю мовою, може розвивати ся так, як велить йому його природа. А зовсім інакше стаєть ся с тим народом, що своєі мови зрік ся за для чужоі. Він мусить вивчати чужі згуки, що висловлюють уяви, які не він виробив. Щоб ті згуки зрозуміти, мусить чоловік удавати ся до минулоі історіі того народу, що виробив відповідні тим словам уяви, доходити його ідеалів, підхиляти ся під його світогляд. Через се духове життя такоі людини стає залежним од чужих уяв, робить ся тільки наслідуванням. Міць творчости самостійноі пидіє й витрачуєть ся навіть і тоді, коли народ уже й навчив ся чужоі мови. Се тим, що тут думка й мова органічно не звязані. Коли народ говорить своєю живою мовою, то в його освіта входить в життя і не перестаючи впливає на його. А коли мова чужа, освіта різнить із життям, життя й думка кожне йде своім шляхом. Справжнє філософське життя, повне життя духа може бути тільки в самородноі народности, бо тільки тоді розуміння виявляє собою справжню думку й почування того, хто думає. Тільки розуміння може зробити ся своім і стати ся пересвідченям. Але не ввійде в життя, коли воно думку іншого народу виявляє і виробило його чуже життя. Тоді вже неминуче життя й розуміння зовсім розрізняють ся. Коли духове життя міцно звязане з умовами життя народнього, то воно обніматиме всі стани громадські. Кожне нове придбання в сфері думки буде справжнім цілонароднім придбанням, кожний мисленник у своіх вислідах матиме на бачности усіх своіх земляків; найбільшу собі честь бачитиме він у тому, щоб бути мисленником народнім. Коли ж народ говорить чужою мовою, то освіта буде не про ввесь народ, там вона панське діло, там і книжки про панську потребу пишуть ся. Через те й розрізняють ся вищі, яко освічені, од нижчих, яко темних; через се згорда позирає „освічений“ на „невігласа,“ і громадську нерівність наука свідомо вповажнюватиме й викохуватиме. Через се врешті і вищі й нижчі стани можуть загинути, бо у вищі просвіта йде не з живих сил народнього життя, а в нижчих убиваєть ся всяка змога виявляти творчість“.

Оттакі думки в німецького філософа. Іїх можна підперти фактами з дійсного історичнього життя народів. Сьогочасня філологія теж цілком підпирає Фіхтеві думки. Устами таких людей як от О. Потебня вона каже, що думка й мова невпинно впливають одне на одне і коли не розвиваєть ся мова, то не може розвивати ся й дум а; тим, коли де перешкоджено мові розвивати ся, там саме цим перешкоджено розви-

вати ся й думці: вона не розвиваеть ся, творчість умірае і освіта стае неможливою.

Таким робом доходимо ми до того, що виховання конче мусить бути національне, сістема виховнича повинна бути така, щоб у йій народність мала відповідне собі місце. Усі найкращі педагоги-мисленники однеголосно на те пристають. Так думае і найкращий российський педагог Кость Ушинський. У своему досліді „О народности въ общественномъ воспитаніи“ він показуе на те, що „виховання, коли не хоче бути безсильним, мусить бути народнім“.

„Воспитаніе, если оно не хочетъ быть безсильнымъ, должно быть народнымъ“. *) „Воспитаніе созданное самымъ народомъ и основанное на народныхъ началахъ, имѣетъ ту воспитательную силу, которой нѣтъ въ самыхъ лучшихъ системахъ, основанныхъ на абстрактныхъ идеяхъ или заимствованныхъ у другого народа. Но кромѣ того только народное воспитаніе является живымъ органомъ въ историческомъ процессѣ народнаго развитія. Что бы ни говорили утописты, но народность является до сихъ поръ единственнымъ источникомъ жизни народа въ исторіи. Въ силу особенности своей идеи вносимой въ исторію народъ является въ ней историческою личностью. До настоящего времени все розвитіе человѣчества основывается на этомъ раздѣленіи труда, и жизнь историческая подчиняется въ этомъ отношеніи общимъ законамъ организма. Каждому народу суждено играть въ исторіи свою особую роль, и если онъ позабылъ эту роль, то долженъ удалиться со сцены: онъ болѣе не нуженъ. Народъ безъ народности — тѣло безъ души.. Общественное воспитаніе, которое укрѣпляетъ и развиваетъ въ человѣкѣ народность, розвивая въ тоже время его умъ и его самосознаніе, могущественно содѣйствуетъ развитію народнаго самосознанія вообще; оно вноситъ свѣтъ сознанія въ тайники народнаго характера и оказываетъ сильное и благодѣтельное вліяніе на развитіе общества, его языка, его литературы, его законовъ, — словомъ на всю его исторію“. **)

Такого вимагають од громадського виховання серіозні педагоги. Я вмисне давав, де було можна, говорити йім самим, а робив се найголовнійше маючи на увазі, що частина российськоі публіки згорда і неуважно позирае на питання про мову й народність у вихованні. Може се стаеть ся через малу ввагу до грунтовних прінціпів педагогів і до законів історичного розвитку народів, а може через те, що люде не вміють одрізняти форму від змісту, не вміють так, що скоро почують слово „народність“, зараз ізгадують саме ту „народність,“ що про неі так богато говорять „Московск. Вѣдомости,“ і вже далі не хочуть слухати. Чи так, чи інак, а що разу в таких випадках люде не хочуть навіть подумати як треба, що саме каже чоловік і лехковажно збувають питання фразами: „это узко“ або „съ этимъ нельзя согласиться,“ ні-

---

*) Собраніе педагог. сочин. К. Д. Ушинскаго. Спб. 1875, 109.

**) Ibid. 110—112.

чим своіх слів не доводючи. А вже як говорить не звичайний, плохенький собі смертний, а великий і серіозний мисленник, говорить після того, як довго і грунтовно досліджував річ, — то поневолі люде мусять не збувати справу бездоводними переченнями, а бачуть, що проти глубоких міркувань і виразних доводів треба виступати теж із добрими доводами, коли хочуть тим думкам заперечувати. Але вернімо ся до нашого питання.

Таким робом виховання, не маючи, через саму природу річей, змоги оперувати над загально людиною, мусить мати діло з Англійцем, з Німцем, Французом, Поляком і т. д Коли воно не хоче бути безрезультатним чи навіть і шкоду вчинити, то мусить зважати на сю реальну форму, що дає змогу істніти духовій суті, яка й не може істніти без цієі реальноі форми. Завсігди зважаючи на сю форму, виховання, звісно, мусить не забувати, що життя людське йде робом практичного здійснення, робом прикладання до діла космополітичних гуманітарних ідей і бажаннів, і через те розвиток кожноі народности мусить мати метою сі загально-людські гуманітарні ідеали. Народність, то частина цілолюдського організму і доти тільки й може розвивати ся, поки служить спільній усім народам вищій меті: загально-людському добру. Тим видимо, що виховання, зостаючись народнім, національним способами своєі діяльности, мусить мати загально-людську мету. С цього погляду ми й мусимо кожну сістему виховничу розглядати, роздивляючись, чи вона а) вдовольняє вимаганням природним (народність у способах) і b) чи має мету загально-людську, чи ширить ідеали гуманности, добра людського. Властиво я тут не про усе громадське виховання говоритиму, а тільки про сьогочасню народню школу на Вкраіні российській. Але ж народня школа, то один з найважнійших і наймогутнійших факторів у справі громадського виховання і, звісно, не може не підлягати під тіі ж прінціпи, яких мусить слухати ся громадське виховання взагалі Погляньмо ж, чи вдовольняє цьому вимаганню та народня школа, що ми маємо.

II

„Такъ какъ украинское населеніе“ — каже Драгоманов, „не механическая совокупность двуногихъ существъ, живущихъ въ извѣстныхъ провинціяхъ извѣстнаго государства, а столько же органическое цѣлое, сколько можетъ быть имъ населеніе извѣстной націи, то никакая нравственная работа среди него не можетъ быть успѣшна и глубока безъ яснаго признанія этой его органичности“. *)

Чи зважає на цю органічність народня школа, що в нас істніє?

Дозволю собі відмовити на се питання не своіми словами, — а хай на се відмовить найкращий российський педагог, ще й российський урядовець, ще й у „Журналѣ Министерства Народнаго Просвѣщенія“. Ось що казав К. Д Ушинський у своїій статті „Педагогическая поѣздка

*) Драгомановъ Историч Польша и Великор. Демокр. 457.

по Швейцаріи" „Мало успѣха будетъ имѣть та школа, въ которую дитя переходитъ изъ дому, какъ изъ рая въ адъ, и изъ которой оно бѣжитъ домой, какъ изъ темнаго ада, въ которомъ все темно, чуждо и непонятно, въ свѣтлый рай, гдѣ все ясно понятно и близко сердцу; а почти такое впечатлѣніе должна производить школа на дитя малороссіянина, когда оно начинаетъ посѣщать это странное мѣсто, въ которомъ одномъ только въ цѣломъ селѣ и говорятъ на непонятномъ языкѣ. Дитя, не слышавшее дома ни одного великорусскаго слова, начинають въ школѣ съ перваго же дня ломать на великорусскій ладъ, и добро-бы еще на чисто великорусскій, а то на тотъ отвратительный жаргонъ, который вырабатывается у малообразованнаго малоросса при стараніи говорить по великорусски. Такая школа съ перваго же дня и весьма неласкаво напомнитъ ребенку, что онъ не дома, и безъ сомнѣнія покажется ему букою. Если такая школа не пуститъ корней въ народную жизнь и не принесетъ для нея полезныхъ плодовъ, то чему же здѣсь удивляться? Иначе и быть не можетъ. Такая школа, во первыхъ, гораздо ниже народа: что же значитъ она съ своею сотнею плохо заученныхъ словъ передъ тою безконечно глубокою, живою и полною рѣчью, которую выработалъ и выстрадалъ себѣ народъ въ продолженіи тысячелѣтія; во вторыхъ, такая школа безсильна, потому что она не строитъ развитія дитяти на единственной плодотворной душевной почвѣ — на народной рѣчи и на отразившемся въ ней народномъ чувствѣ; въ третьихъ, наконецъ, такая школа безполезна: ребенокъ не только входитъ въ нее изъ сферы совершенно ей чуждой, но и выходитъ изъ нея въ ту же чуждую ей сферу. Скоро онъ позабываетъ нѣсколько десятковъ великорусскихъ словъ, которымъ выучился въ школѣ, а вмѣстѣ съ тѣмъ позабываетъ и тѣ понятія, которыя были къ нимъ привязаны. Народный языкъ и народная жизнь снова овладѣваютъ его душою, и заливаютъ и изглаживаютъ всякое впечатлѣніе школы, какъ нѣчто совершенно имъ чуждое. Что же сдѣлала школа? Хуже чѣмъ ничего! Она на нѣсколько лѣтъ задержала естественное развитіе дитяти; остается, правда, грамотность или, лучше сказать, полуграмотность, и то не всегда, и можетъ пригодиться къ тому, чтобы на полурусскомъ нарѣчіи написать какую нибудь ябеду; душу же чоловѣка такая школа не развиваетъ, а портитъ".*)

Отож думає Ушиньский, що московська школа в українському селі нижча від народу, безсила й некористна, доброго сліду не кине, бо спиняє в дитини розвиток, душу ж не розвива, а псує; огидний жаргон, що вона виробля, здатний хиба, щоб ябеду скласти; ця школа за малим не пекло дитині Справді, ні один навіть і найбільший прихильник до вкраїнської ідеї ніколи так гостро не осудив московської школи на вкраїнській землі. І сі слова мають тим іще більшу вагу, що йіх каже не який там „украинофилъ," а найкращий російський педагог та ще й чиновник міністерства народньоі просвіти і в офіціальному органі.

*) Собран. педаг. сочин. К. Д. Ушинскаго. Спб. 1875, 379—380 (Сюди передруковано се з „Журн. Министерства Народ. Просвѣщенія").

Деякі інші педагоги россійські так гостро не казали, але ж і вони показували, що московська школа негодяща вкраїнському народови. Так думали Корф („Русская начальная школа“ вид. 5, 1876, 44, 191—192 та „Отчетъ Александровскаго училищнаго совѣта 1868 г.“, 87—88), Вессель, колишній член в „Учен мъ комитетѣ М. Н. П.“ („Учитель 1862 р. „Мѣстный элементъ въ обученіи“), Водовозов, Лубенець, Юркевич, Чалий, Тулов, педагогічні журнали „Семья и Школа“ (педаг. хроника), „Учитель,“ врешті в своїх увагах на „Проэктъ устава среднихъ и низшихъ учебныхъ заведеній“ (1862) педагогічні ради або вчителі в гімназіях: другій київській волинській, ровенській, новгородсіверській, чернігівській, а також земства губерські херсонське та чернігівське та повітове єли аветське. Що до свідомих своєі національности Вкраінців, то про йіх нема чого й казати. Переглядати йіх думки булоб дуже довго, тай нема великоі потреби за для нашоі мети; але ж мушу навести трохи з слів одного з найвидатнійших Украінців, чоловіка, що його ніхто не насмілить ся обвинуватити в якому національному ворогуванню, чи сказати, що він мало любив світ і волю — Драгоманова. От що він у другому томі „Громади“ каже: „До лиха з школами, спільного по всій Россіі, у нас на Вкраіні прикладаєть ся ще своє особливе У пас з самого початку вчать мовою чужою, по книгам, що не пригнані до нашого краю й життя. Це лихо таке, которе тягнеть ся десятки років і само по собі може поставити наш народ позаду трохи не всіх народів у царстві руськім. (Уже його поставлено!) І именно цього лихого не хотять бачити не тільки начальство, а навіть і більша часть тих, хто пеклуєть ся в Россіі про народню освіту, як наприклад комітет грамотности, педагогічне товариство, газети й земства. Одні не хотять признатись, а другі боять ся просто сказати, що народ наш дійсно не розуміє, як треба, школьноі мови, котора що далі, все більш становить ся з мішаноі церковно-руськоі прямо московською“ (143) (і через те все більше та більше нашому народові незрозумілою). „Треба розібрати до нитки таке велике горе народнє, як брак доброі і своєі школи, треба виснити його силою дрібних случаів, щоб і всякому стало видно, що так далі жити не можна“ (120).

Так писав чоловік ще перед двацятьма роками, а от і досі наші людці не впевнили ся, що так далі бути не може, і не виявляють ніяких енергічних заходів, щоб се лихо побороти А тим часом за сі двацять років лихо не то не поменшало, а побільшало. Школа у нас на Вкраіні стала ще більше москалізаторською, ніж була; де який сімпатичний напрямок, що в йій був попереду, де далі все більше зникає і замісць його починає панувати напрямок побідоносцево-катковський; народила ся нова церковно-парахвіальна школа, що має побивати „світську,“ проповідуючи рабство й запоморочення, хоча ми зараз побачимо, що цими гріхами грішна й так звана „земська“ школа. На неі ми й хочемо глянути, подивити ся, що вона нам дає с погляду національного і с погляду загально-людського. Почнемо с тих книжочок, що по йіх учать у школі.

Оце зараз поглянемо на „Азбуку“ д. Н. Бунакова, видання 53 те року 1894. У перших пяти лекціях письменства містить ся 64 слова

(того не лічу, що деякі слова не раз уживають ся); в йіх хлопцеви нашому 17 зовсім невразумілих; у-а, а-у, ура, ахъ, ухá, соръ, сумá, сукъ, мукá, катокъ, мотóкъ, котухъ, сурокъ, лакъ, лукъ (цибуля), халатъ, илъ, кисá, силокъ; далі 4 слова такі, що як йіх Украінець прочита та по свойому зрозуміє, то зовсім інше буде: кулѝ (а наш хлопець прочитає кýлі), сила (а наш прочита сіла, то б то вона сіла — глагол), лиса, (а наш читатиме ліса та, що в тину); ще далі 8 слів, що є і в украінській мові, та трохи інак: рама, а у нас — ряма, ухо — вухо, — усъ — вусъ, сокъ — сік, токъ — тік, котъ — кіт, хуторъ — хутір, колъ — кіл; врешті 7 слів, що мають у собі московське *и* (*і* вкраінське), а по нашому там треба *и* (—ы): сито, сороки, сирота, мухи, сохи, руки, раки; зостаєть ся тілько 17 слів із 54—таких, що йіх можна без одмін прочитати. Але ж се спершу так, а де далі гірше, бо в шестій лекціі не кажучи вже про слова з іншим значінням, про слова з одміненою формою, — самих цілком незрозумілих слів *7* з *14*, у семій *9* з *18*, у восьмій *13* з *28* і т. д. Ще гірше стоіть справа з іншими граматками Ог хоч теж дуже росповсюжений скрізь „Букварь“ д. Д. Тихомірова (я мав старе, ще 1887 р. видання, але на йому стоіть: „Изд. 14-те, 342000 экз.“). Перші три сторінки (5—7) читання містють у собі 78 слів (однакових не лічу), а з йіх половини наша дитина зовсім не знає і тільки 27 може зрозуміти. А далі ще незрозумілійше.

Може хто подумає, що украінській дитині не важко тіі слова зрозуміти та й вивчити. То хай прочитає далі, як наші діти вияснюють ті незрозумілі слова. Вияснення записано в одній школі в Катеринославщині у такому місті, де люде наші прийняли в себе багато чужих — Сербів та Москалів — і хоча переробили все те на своє, та все ж там народ через те більше розуміє московську мову, ніж який Киянин чи Полтавець. Дак ось як школярі вияснюють найпростійші московські слова (у скобочках ставляю украінський переклад до моск. слова):

Кладъ (скарб)—кладка. Глупость - як не чути нічого Пенька (прядіво) — пеньок, опеньки, піна, сніг. Муравей (мурашка) — журавель; птичка така; те що в бібліотеці голову повернуло (там стояла модель із жірафи). Прибиль (прибуток) — прибули.

Шмель (чміль) — шепеля у салдатів, хміль.

Вѣки (віка) — як вітер віє; як хто вмре, дак вік виживе.

Водоворотъ (вирва) — воду возять.

Кустъ (кущ) — капуста; хата пустка.

Кротъ (зінське щеня) — птиця; кролик; рот; коротке що небудь.

Рѣчь (промова) — як хто умний.

Указка (палічка, що нею показують літери) — казка.

Колоколъ (дзвін) — як що колють.

Букашка (комашка) — птичка; на жито плугом залізним букарють.

Лучи (проміння) — там, де лучче

Бабочка (метелик) — жінка; баба; балочка; бабки ростуть на шилі.

Площадь (майдан) — дошка.

Жутко (моторошно) — тихо; дуби шумлять; жарко.
Около липы (біля липи) — коло ока літають, хочуть укусити.
Улитка (слимак) — літо; дівчину звуть; улік; як птиця літає.
Прудъ (став) — як вода прудко йде та крутить ся.
Сурокъ (бабак) — лопата.
Ель (ялина) — як що собака йість; як хто йіде.
Роща (гай) — лощина; дощ.
Бобъ (біб) — тхорик, чирвак
Щи (борщ) — щітка, зуби.
Расщепъ (розколюватина?) — як раки ловиш, а він ущипне; одщепнуть двері.
Плющъ (ростина) — як замочить ся то плющить; птиця; кліщ; як спати хочеш, так заплющиш ся.
Щелка (щілина) — по щоках б'ють.
Лещъ (лящ) — кліщ, ліс.
Жимолость (ростина) — як хто живе.
Туловище (тулуб) — як затуляють.
Бревно (колода, деревина) — як різун заріже або палець обірве.
Эхо (луна) — лихо; хворий каже: ех!
Мухоморъ (гриб такий) — у йому папи руки гріють (се воно чуло панське муфта та сюди й приложило).

Чи треба ще прикладів? Мабуть і цього досить, щоб ізрозуміти, як то найзвичайнійші московські слова стають цілком незрозумілі в українській школі. Чи диво ж, що так розуміючи викладову мову, школярі раз у-раз у своїх зшиточках пишуть отакі нісенітниці „Слива— плотоядное дерево Дыня — огородняя насѣкомая Цвѣты — плотоядныя насѣкомыя. Блоха — насѣкомая животная“ і т. д скільки хочете.

І от таку дитину той же таки д. Бунаков і у тій же своїй „Азбукѣ“ змушує читати ще й по церковному. Кожне слово церковної мови мусить дитина вміти перекладати по московському, але ж щоб вона цей московський переклад зрозуміла, треба спершу, щоб його ще по вкраїнському перекладено! От дає він школярові молитву вчити: „Достойно есть, яко воистину блажити тя Богородицу, присноблаженную и пренепорочную“ і т. д. і додає до неї московський передклад. Школяр вивче й молитву й переклад. Попитаєш у школяра, як перекласти хоч іс початку? — „По справедливости достойно прославлять Тебя Богородицу, *всегда блаженную и въ высшей степени непорочную*“. — А що ж воно значить? — попитаєш. І виявить ся, що хлопя чи дівча в усього цього тільки два слова й розуміє: тебя Богородицу, а все інше треба йому по нашому перекласти. Отак і мусить нещасливий ураз аж дві мови вивчати: церковну й московську, — і се ледві навчивши ся читати!

По правді каже Драгоманов с поводу таких книжок, усяких „Родныхъ міровъ“ та „Родныхъ словъ“: „Рідна мова,“ „Рідний світ!“ — добрі слова! та кому рідні? Московцям чи Українцям? Що одному рідне, другому чуже.“ А розглянувши потім одну таку книжку, говорить: „Значить, на 30 слів книги, котору треба дати в перший тиждень нашому хлопцеви, сказавши йому, що це його рідна мова, 13 одмін од

властиво рідноі йому мови. Не знаємо, чи можна ще знайти більшу дурницю! Писали б просто; казенна мова, назвали б книгу „Казенное слово," „Казенный мѣръ," — то так би вже всі й знали, чого хотять наші Соломони народньоі школи!" *)

Але ж сі Соломони й досі тієі ж пісеньки співають: дають і нам і всяким іншим недержавним россійським народам „казенну" московську мову та й упевняють, що се таки наша рідна мова. І до цього всі так позвикали, що навіть і не дивує воно нікого. От напр. мінї недавнечко потрапила до рук така книга: „Педагогическіе курсы для учителей первой группы уѣздовъ Черниговской губ., состоявшіеся подъ руководствомъ Д И. Тихомир ва и при участи С. П. Красникова въ іюлѣ 1894 г. Изд. Черн. Губерн. Земск. Управы. Черниговъ 1895". Розгорнув і почав читати, як то Москаль навчав наших малотямущих учителів учити. Спершу д. Тихоміров говоре дуже добре: він каже, яку то велику вагу має рідна мова, показує, що без неі дитина не може розвивати ся духом, **) а кінчає так: „Вотъ мы и пригласимъ въ учителя къ нашимъ дѣтямъ" — ви мабуть думаєте, що Шевченка, чи Гребінку, чи М. Вовчка, Глібова, Куліша? — де там! — „Пушкина, Лермонтова, Крылова и др." (19.) Добрі письменники, алеж змилосердіть ся, як же вони писавши по московському, можуть нас навчити рідноі мови? Або й ще гірше: в „Букварѣ" своєму д. Тихомиров кличе на вчителі таки й Шевченка, але ж.. перекладеного по московському! (ст. 47.) Москалям то може й перекладений він гарний, але ж свою книжку й ці вірші д Тихомиров рекомендує чернігівським учителям. Чи буває що болючійше й ненормальнійше, чи буває більша нісенітниця, як отся: читай свого рідного поета перекладеного! Воно не дивно, що д. Тихоміров такого наказав, бо він може й не знає навіть, які то там єсть „мѣстныя особенности на югѣ Россіи," а коли й знає, так думає, що „хахламъ и такой Богъ брядётъ," як казав той богомаз у Квітки. Ну. а земська управа та ще й губерньська, що того дядька покликала і його гауку видрукувала? Хиба ж вона не знає, якою мовою говорять у Чернигівщині?

Але ж вертаймо ся лишень назад до бідолашних школяриків! Отож і вчать вони невсипуще, що божого дня, без міри й без ліку всякі чужі невідомі слова, і ця праця забірає мало не всі розумові сили у дитини с самого початку. Порвало ся розумне дівча чи хлопя з ясними, цікавими очима з усеі сили до тієі книжки, а тепер воно серед неі, як серед темного невідомого ліса. Що фраза, то й два, три, кілька слів незрозумілих; а які й зрозуміліщі, дак вимовляти йіх треба зовсім

---

*) Громада, II., 154.

**) Языкъ есть обозначеніе воспріятій изъ внѣшняго міра (образы, представленія, понятія), языкъ есть и вираженіе внутренней духовной дѣятельности человѣка. И съ внутренней и съ внѣшней стороны языкъ есть живой организмъ. Надо учить въ школѣ и внѣшнимъ формамъ языка и его внутреннему содержанію. Внутренняя сторона языка, его содержаніе знакомитъ съ образами и представленіями изъ жизни природы и людей, даетъ общія понятія, мысли, идеи, обогащаетъ внутренній духовный міръ ребенка, безъ чего невозможно его дальнѣйшее развитіе і т. д. (17—18.).

не так, як дитина звикла: вона звикла казати гора, а тепер велять вимовляти ґара, замісць село — сьело, замісць волів — валоф. Не можна й на вчителя дуже ремствувати, коли він такої вимови вимагає: адже недавнечко отсе моторний інспектор вилаяв його добре за те, що діти не по моськовскому вимовляють слова! Та не самі слова, а й сінтаксіс раз-у-раз спиняє хлопця.. То й бачите, як ясні блискучі оченята розумні де далі все дужче тьмарять ся й гаснуть, а замісць розумної великої уваги, що осявала перш гарне личко, лягає на обличча якась тупа байдужість. У дитини вже нема цікавости до книги, йийі вбито, бо вбито в йому й надію орієнтувати ся серед цього моря незрозумілих йому слів та згуків...

Самих слів та згуків? як би то! Але ж мова, то не збіраниця термінів, щоб визначати однакові у всіх народів розуміння. Словами означають ся тільки уяви про речі, а не самі речі, а сі уяви субєктівні, неоднакові у кожного народу. Українець каже: „сьогоцні молодих звінчано, а весіля буде аж в осени,“ а Москалеви се здається нісенітницею, коли йому й перекласти це по московському: сегодня было вѣнчанье, а свадьба будеть лишь осенью, нісенітницею,як що він не знає, що вкраїнське весілля не містить у собі й розуміння — вінчання в церкві, як то є з московським словом свадьба Московська ростина могильница, чи то гробтрава нагадує нам смерть та кладовище, а в Українців та сама ростина, барвінок, є сімволом краси парубоцької. „Ой ти, козаче, хрещатий барвінку!“ Московська жена є тілки жінка, а вкраїнська дружина, подружжя — є друг чоловікови, рівний йому. Московським словом человѣкъ зветь ся й слуга: „Челаэкъ, подай чаю!“ а вкраїнське чоловік — є муж, жінчин чоловік: „Чоловіченьку, подружя моє!“ *) Через віщо така різнація — про се нема чого довго говорити, коли тільки ми згадаємо те, що вже казано, а саме, що кожен народ, стоючи в особливих обставинах природніх, соціальних та інш., маючи свою окрему псіхіку, виробляв і свої окремі уяви, що мова таким робом є результатом усього духового й фізичного життя того народу, від коли він почав на світі жити. Через се так багато важить мова в справах просвітних, у науці з дітьми. Згаданий уже російський педагог Ушинський добре се показує в своєму творі „Родной языкъ“. Маючи на меті переважно читачів з россійськоі Вкраїни

---

*) Згадую цікаву сторію, що читав у часописах. Як лютував у нас обклад то трохи чи не в Полтавщині, в якесь село прийіхала хвершалка — Московка і давай кропити по хатах карболовим квасом та хлористою ванною смердючою посипати, чи ще чимсь. Наш. люде в крик! А вона ще йіх і лає: „Дураки, своего добра не понимаете!“ Спершу наші просили, а далі вже: „Шо ви таке, що оце нам виробляєте?“ то б то: хто вас вповажнив це робити? А та не зрозумівши й образилась: „Какъ что? Я человѣкъ!“ — „Оце ще вигадайте! Який же ви чоловік?“ — А та ще дужче сердить ся та впевняє що вона чоловік. Тоді комусь у голові сяйнула геніяльна думка; „А може се справді, хлопці, чоловік? Може який острожник, або що втік та в спідницю вбрав ся? А ну лиш подивити ся!“ Тоді вже хвершалка в крик! Так де тобі! Ледві випросила, що б хоч не чоловіки, а баби слідство робили!.. „Е, бреше, шо чоловік! Такі ж йийі й ліки неправдиві!“

я наведу тут із його велику цітату, — бо наші землячки помоскалені так уже до свого помоскалення привикли, що наівно собі думають, мов би то інакше як по йіхньому ніхто опріч запоморочених „українофілів“ і не дума, — то хай вони послухають чоловіка, якого вони звикли поважати яко педагогічний авторітет, хоч і мало знаючи, що він саме казав!

„Языкъ народа — лучшій, никогда не увядающій и вѣчно вновь распускающійся цвѣтъ всей его духовной жизни, начинающейся далеко за границами исторіи. Въ языкѣ одухотворяется весь народъ и вся его родина, въ немъ претворяется творческою силою народнаго духа въ мысль, въ картину и звукъ небо отчизны, ея воздухъ, ея физическія явленія, ея климатъ, ея поля, горы и долины, ея лѣса и рѣки, ея бури и грозы, весь тотъ глубокій, полный мысли и чувства голосъ родной природы, который говоритъ так громко въ любви человѣка къ его иногда суровой родинѣ, который высказывается такъ ясно въ родной пѣснѣ, въ родныхъ напѣвахъ, въ устахъ народныхъ поэтовъ. Но въ свѣтлыхъ, прозрачныхъ глубинахъ народнаго языка отражается не одна природа родной страны, но и вся исторія духовной жизни народа. Поколѣнія народа проходятъ одно за другимъ, но результаты жизни каждаго поколѣнія остаются въ языкѣ — въ наслѣдіе потомкамъ. Въ сокровищницу роднаго слова складываетъ одно поколѣніе за другимъ плоды глубокихъ сердечныхъ движеній, плоды историческихъ событій, вѣрованія, воззрѣнія, слѣды прожитаго горя и прожитой радости, — словомъ, весь слѣдъ своей духовной жизни народъ бережно сохраняетъ въ народномъ словѣ Языкъ есть самая живая, самая обильная и прочная связь, соединяющая отжившія, живущія и будущія поколѣнія народа въ одно велик е, историческое, живое цѣлое. Онъ не только выражаетъ собою жизненность народа, но есть именно самая эта жизнь... Усвоивая родной языкъ легко и безъ труда, каждое новое поколѣніе усвоиваетъ въ то-же время плоды мысли и чувства тысячи предшествовавшихъ ему поколѣній, давно уже истлѣвшихъ въ родной землѣ, или жившихъ, можетъ быть, не на берегахъ Рейна и Днѣпра, а гдѣ нибудь у подошвы Гималая. Все что видали, все что испытали, все что перечувствовали и передумали эти безчисленныя поколѣнія предковъ, передается легко и безъ труда ребенку только что открывающему глаза на мѣръ Божій, и дитя, выучившись родному языку, вступаетъ уже въ жизнь съ необъятными силами. Не условнымъ звукамъ только учится ребенокъ, изучая родной языкъ, но пьетъ духовную жизнь и силу изъ родимой груди родного слова. Оно объясняетъ ему природу, какъ не могъ бы объяснить ему ни одинъ естествоиспытатель; оно знакомитъ его съ характеромъ окружающихъ его людей, съ обществомъ, среди котораго онъ живетъ, съ его исторіей и его стремленіями, какъ не могъ бы познакомить ни одинъ историкъ; оно вводитъ его въ народныя вѣрованія, въ народную поэзію, какъ не могъ бы ввести ни одинъ эстетикъ; оно, наконецъ, даетъ такія логическія понятія и философскія воззрѣнія, которыхъ, конечно, не могъ бы сообщить ребенку ни одинъ философъ“. *)

*) Собран. педаг. сочин. Ушинскаго 201—203.

А що ж робить ся дитині, як однято в неі с початку науки ту рідну мову? Яка йій шкода чинить ся?

Найсамперед однімаєть ся в дитини рідний край і вся поезія, що на неі віє с того краю. Ось гляньмо на ті книжки, що по йіх учать нашу дитину по школах. Адже ввесь науково-виховничий матеріал там чужий: чужа природа, чужі люде, чужі звичаі, чужа історія! Читає напр. дитина, як „родное“ село описуєть ся і вичитує там:

„Невзрачна, некрасива наша деревенька: кое-гдѣ торчатъ около почернѣлыхъ избъ березки; румяная раскидалась рябина съ своими ярко-красными кистями; иногда деревянный рѣпеевъ (рѣзной изъ дерева кругъ въ родѣ флага) развѣвается надъ крышей съ мочальной лентой, либо деревянный вырѣзной пѣтушекъ торчитъ надъ свѣтелкой“ („Родина“ Радонежскаго, 61).

Або таке:

„Деревня Горки — моя р о д и н а. Всего въ деревнѣ 20 избъ. Онѣ построены изъ еловыхъ и сосновыхъ бревенъ. Недалеко отъ деревни лѣсъ, начинается мелкимъ ельникомъ и сосьякомъ. Много елей и толстыхъ сосенъ..., но попадаются также и бѣлоствольныя березы и осины съ трепещущими листьями..“ („Въ школѣ и дома“ Бунакова: „Моя родина,“ „Окрестности моей родины“).

Дитині силкують ся втовкмачити в голову, що р о́ д и н а, то не р о д и́ н а (-родичі), а р і д н и й к р а й, що „избы“ то хати і вони немазані, чорні і т. і. А дитина ніяк усього цього не зрозуміє, ніяк не розбере, чого се йій торочуть про сі немазані хати, про „мочальную ленту,“ „ельничокъ и березничокъ,“ приточуючи йіх до рідного краю, — до того рідного краю, де біленька хатка з вишневим садком, з вербами над криницею похиленими, з червоною калиною, сімволом краси дівочоі... Школяр силкуєть ся сказати про своє нерозуміння вчителеви. Але ж учитель, навіть і путящий, добре памятає, як інспектор ганив його й нахвалявсь покарати за вкраінські слова, що почув від дітей, — памятає і швидче каже:

— Да, да... но будемъ читать дальше!

А далі знову те:

Здравствуй, русская молодка,
Раскрасавица душа,
Бѣлоснѣжная лебедка,
Здравствуй, матушка зима!
Здравствуй въ бѣломъ сарафанѣ
Изъ серебряной парчи,
На тебѣ горятъ алмазы,
Словно яркіе лучи...
Намъ не страшенъ снѣгъ суровый:
Съ снѣгомъ — батюшка морозъ,
Нашъ природный, нашъ дешевый
Пароходъ и паровозъ...
Ты у насъ краса и слава,
Наша сила и казна,
Наша добрая забава,
Молодецкая зима!

(Бунаковъ, „Въ школѣ и дома,“ I., 72.).

І згнічуєть ся серце в бідноі дитини від цієі зими, від цього морозу й снігу, він бо йіх так боіть ся, а тут йому велять вітати йіх радіючи „Дивні люде“ — думає мале, — „зиму люблять“.

Це ж д. Бунаков тільки зиму захвалює дітям, тим він одну частку цих віршів до своєі книги завів, а д. Радонежський у свою „Родину“ усі вірші завів с кінцем, а кінець он який (ст. 103):

Скоро масленицы бойкой
Закипитъ широкій пиръ,
И блинами, и настойкой
Закутитъ крещеный миръ.
Игры, братскія попойки,
Настежъ двери и сердца,
Пляшутъ бѣшеныя тройки,
Снѣгъ топоча у крыльца...

Шкода, що не додано, куди саме в таких випадках возють „тройки“ пяних московських панів чи купців з „братскихъ попоекъ“, у який „трактиръ съ цыганками,“ де, попивши ся вкрай, можна „зеркалы бить“ або ще куди гірше... Добра наука!

Але ж далі! Читає дитина приказки:

„Что русскому здорово, то Нѣмцу смерть. — Гдѣ два оленя прошли, тамъ тунгузу большая дорога — Славна Астрахань осетрами, а Сибирь соболями. — Волга добрая лошадка — все свезетъ“. („Новая книга“ Ермина и Волотовскаго). „Въ зимній холодъ всякій молодъ. Холодная зима — благодать“..

Починає читати пісню:

Вы послушайте, ребята,
Что мы станемъ говорить,
А мы, старыя старушки,
Будемъ сказывати
Про грозна царя Ивана
Про Васильевича...

(„Даръ слова“ Семенова, 134.).

Або ще так:

Нѣтъ ни травоньки въ горахъ, ни муравоньки,
Только видна изъ подъ горъ степь Саратовска,
Подъ горами бѣжитъ быстра рѣчушка,
По прозванію Волга матушка.

(„Первая пчелка“ Поливанова, 24.).

І все це не своє, все чуже: і люде чужі, і хати чужі, і квітки, і ліси, і звіри, й птахи... І що бідній дитині до „степей Саратовскихъ“, „Волги матушки“, „пяноі масниці“, „грозна царя Ивана Васильевича,“ „ельничка и березничка,“ „полатей“ с тарканами, засмерділого „квасу“ і всього такого? Чи се ж може його серце й душу зайняти? Чи така ж книга до душі й серця може стежку знайти і що вона дасть?

Дасть? Може — візьме!

Тужливо згнічуєть ся бідне серденько в дитини, і вона, ще не знаючи свідомо, що то є рідний край, уже почуває, що в неі той рідний край однято...

Чи розумієте ви се почування? Чи почувало ся вам так? Коли ні, то пойідьте кудись далеко... й на довг... Я згадую одно оповідання, давно чув.. Хтось пойіхав од нас у той край, де тепло завсігди панує. Жив там довго і добре жив, з людьми поладнавши, заприятелювавши. Гарно жити було! Коли се серед достатку, серед добрих людей, серед пишноі природи, під широколистими струнькими пальмами, серед запашних квіток блискучих, — йому уявила ся вся рідна природа: хатки білі, садочки, колодізь, а біля його дівчата в керсетках... почуло ся, що сопілка грає, – тихо-сумно, мов тужить, мов кличе... І обняло його таке почування пекуче, що все він кинув би та й полинув би туди, де все це він знав, бачив, де він усім тим жив; полинув би, щоб знову тим жити, щоб припасти до тіеі землі, що по йій він ходив малими ногами і цілувати еі, цілувати... І тоді вже, як і ви почуєте це саме, — тоді ви зрозумієте, що то, як у людини віднято рідний край... А вкраінський школяр же ж і нещаснійший за того мандрівця: той бо повернув ся до рідного краю, а в душі в дитини сей рідний край убиває холодом смертним, що віє на його з чужоі книжки.. І стає в душі порожньо...

Еге, порожньо! нашому школяреви доводить ся не самі слова вчити, — кожен бо, хто чужоі мови вчить, мусить зробити своіми й ті уяви про речі, що до цих слів припасовані,—то б то мусить зробити своім чужий світогляд, увесь чужий духовий склад. І се не на те тільки, щоб зрозуміти його, а на те, щоб замісць свого світогляду, замісць свого духового складу чужий світогляд і склад поставити. Хиба ж не єсть се найстрашніше насильство над душею людською, та й ще над душею безоборонноі істоти, дитини? І хиба ж не правду казав Ушинський, звучи таку школу „мало не пеклом," кажучи, що вона не тільки не дає дитині розвиватись, а й псує йій душу? Хиба ж не правда буде сказати, що така школа заморозює дитині душу, вбиває той цілий світ, що в йій живе і, не здоліючи замісць його свій там оселити, покидає по собі порожню, темну, похмуру пустку?

Казатимуть може, що московська мова — державна мова, то й мусимо еі знати; навіть самі селяне часом кажуть, що треба й те знати, щоб закони нею писані розуміти. Так! коли вже Вкраіну побила неделя і вигнано еі мову з офіціальних справ, то мусимо вчити чужу офіціальну мову. Але ж учити йій і а не нею вчити ся, не брати еі яко мову викладову. Це ж ріжниця величезна! Як прийде час той, то хай дитина, коли зможе й без утоми подужа, хоч кількох мов учить ся! А ні словечка проти сього не скажемо, ще й радітимем, бо се дасть людині ключ до духовоі скарбниці других народів Але вчити ся вона повинна своєю мовою; але еі рідний край, еі мову мусять не топтати, не ганьбити в школі, не плювати на йіх! А там се робить ся, бо величезна більшість учителів соромить дітей йіх українською мовою, навчає йіх, що освічена людина тільки й може московською мовою говорити. Українські національні згадки, усю вкраінську історію викинено з читанок шкільних, або тільки йім місця пущено і так на тому місці сказано, що бодай би вже й нічого не казано! От хоч би „Книга для чтенія" Баранова (14-те видання). У ній на двадцять одній стороні росказано історію московськоі держави, а історію київську оповідано

мов би то мовсковську, а про Вкраіну й словечка нема! От „Новая книга для классного и домашняго чтенія“ Ермина и Волотовскаго (2-ге вид.): у йій на історію припадає пятьдесять і одна стор. і ні словечка про Вкраіну. У „Дѣтскомъ мірѣ“ Ушинського*) в обох частинах історичний одділ бере 110 стор., про київський період так сказано, як і в Баранова, а про Вкраіну ані телень! У „Книгѣ для первоначальнаго чтенія“ Водовозова нема в історичньому відділі про Вкраіну нічого, а тільки в беллетристичному мацюнький уривочок із Гоголевого „Тараса Бульби“. З 96 (у двох місцях) історичних стор. у книзі Поливанова „Первая пчелка“ про Вкраіну нічого. Майже теж у „Родинѣ“ Радонежського. А ось у д. Бунакова у другій частині „Въ школѣ и дома“ (21 ше видання) на історію пущено теж 96 стор. і хоч київський період змальовано, яко московський, але ж за те там, опріч уривка з „Бульби“ та згадки про „измѣнившаго Руському Царю гетмана Мазепу“ є ще статейка аж на 33 рядки „Козачество и Малороссія“. Там чоловік що ступне, то й брехне. Ось зразок:

„Во время татарскаго разоренія на Руси было много людей бездомныхъ, обездоленныхъ. Такіе люди, прозванные **козаками**, стали уходить в южно-русскія степи. Тамъ подъ предводительствомъ выборныхъ атамановъ они собирались въ шайки, чтобы заниматься разбоемъ, грабежемъ и войною съ татарами... Главныя козацкія поселенія были по нижнему теченію Дона и по Днѣпру. Шайка Донскихъ козаковъ, какъ намъ извѣстно, завоевала Сибирское царство, а при царѣ Михаилѣ Ѳеодоровичѣ всѣ Донскіе козаки признали надъ собой власть Москвы. Казаки, поселившіеся по Днѣпру, образовали **Малороссійское** или **Украинское** казачество, и вся страна, населенная ими, стала называться Малороссіей. Безсемейные же удальцы изъ малороссійскихъ козаковъ стали уходить на Днѣпровскіе острова, ниже пороговъ, и здѣсь образовали удалое военное братство — **Запорожскую Сѣчь**“.

Важко сказати, чого тут більше виявив цей просвітник народній: чи неуцтва величезного, яке дозволяє йому не знати, що вкраінський народ жив уже в своему краі тоді, як рідноі авторови Костроми чи Москви ще й на світі не було і татари нікому ще й не снились; чи безсоромноі нахабности, що дозволя йому ображувати цілу народність, рівняючи йійі до „шайки, занимающейся разбоемъ и грабежемъ!“ I отака вся статійка!

Гляньте ви на інші читанки шкільні і скрізь одно бачите: або вовсім нічого про Вкраіну, або якась нікчемна плутаниця, а часом таки й брехня. А замісць історіі вкраінськоі скрізь історія московська викладаєть ся так, мов би то вона нашому чоловікови—рідна. Та щей яка історія! Що ступнеш, то скрізь хвали та гимни земним божкам: Павлови, Миколі, Катерині, Петрови; хвали Суворовим, Корниловим, Ско-

---

*) Цікава річ: Ушинський був сам з Чернігівщини і добре розумів, що то чужомовна школа на Вкраіні; але загально-россійське запоморочення і чиновницький мундур не дали йому написати **украінськоі** читанки для шкіл.

белевим і всій россійській салдаччині! Тут усякі „подвиги“ рабськоі вірности. Читаєш усе це і одчай тебе обнімає: скрізь великодухі монархи та вірні йім раби: раби рабують, а монархи милують чи карають. А ні проміня надіі, що може й інак бути! Так довго і так тяжко за свою волю ми бороли ся і то ж на що? Щоб, утративши йійі, навіть звідти, звідки світ мусів би йти — з школи, с книги, — нам проповідувано рабство!

Візьміть ви книжки не до науки в класі, а ті, що складають шкільну бібліотеку, що до дому читати дають ся — і там те саме. Найсамперед груба історична хвальш: московська історія даєть ся вкраінському народови як його рідна, а потім — коротенька згадка про вкраінський народ, як про якийсь додаток до московського. Слова про найкращих синів Украіни, про найкращих борців за єі волю, за народнє щастя, за світ ви там не шукайте! Там не згадуєть ся ні Сагайдачний, ні Вишенський, ні Немирич, ні Виговський, ні Шевченко, — ніхто з йіх ані таких, як вони, бо там замісць йіх Петри та Катерини, що запрягли наш народ у неволю, там Суворови, Скобелеви, „вѣшатели“ Муравеви! Про народ, як він творить історію, там і згадки нема: там пани, що велять своім рабам, і більш нікого!

Казатимуть: дак може автори тих книжок Москалям йіх писали, тим там таке й понисали? На се скажу: 1) що і в книгах за для Москалів треба історичньоі правди додержувати, не робити київський період специально московським, а вкраінському народови попускати стільки місця, скільки він справді мав у історіі і звати його народом, а не „шайкою,“ та 2) що коли автор через своє неуцтво чи нерозум написав брехливу історичню книгу, то не треба ширити єі по школах і тим робом серед народу, бо давати народови книгу, в якій написано, що це історія його рідного краю, а виложено там історію московську, — се, як казано, чинити хвальш історичну, злочинство проти свого народу. (Ці слова кажу я переважно до тих наших земляків, що за московською парою світа не бачуть: говорять щиро про просвіту народню, а ширють серед народу таку отруту, наівно думаючи, що ширють просвіту!)

У свойій „Русской начальной школѣ“ (вид. V-те, 1876) б. Корф школу з офіціальною мовою серед Украінців уважає як за школу серед „инородцевъ“ і каже ось що:

„Русская школа для инородцевъ отнюдь не должна посягать на національную особь инородцевъ и все, что ей дорого: религія, обычаи инородцевъ должны оставаться неприкосновенными; языкъ инородцевъ долженъ найдти мѣсто въ русской инородческой школѣ, на сколько онъ не помѣшаетъ изученію ими русскаго языка (?); пѣсни и историческіе разсказы, хотя бы послѣдніе и совершались на русскомъ языкѣ, должны напоминать инородцамъ о преданіяхъ ихъ національности для того, чтобы національное чувство ихъ было внѣ всякой опасности въ русской школѣ, которая явилась-бы въ глазахъ инородцевъ учрежденіемъ, воспитывающимъ дѣтей въ уваженіи ко всякой національности и обучающимъ русскому языку, какъ такому, безъ котораго невозможно обойдтись инородцамъ, живущимъ въ Россіи, и который со многими можетъ соперничать въ богатствѣ и красотѣ. Только та русская школа, которая пойдетъ такимъ путемъ, доведетъ питомцевъ своихъ до любви

къ Россіи, какъ отечеству, въ которомъ всему разноплеменному населенію дышется легко“ (144 291 — 192).

Так каже другий визначний российський педагог. На мою думку він не дуже щедрий, і його вимагання трохи по́малі Але ж не в тому річ, а в тому, що й цього малого офіціальна школа не робить, а чинить са́ме навпаки́. Народню мову й пісню вигнано з неі, а коли який учитель насмілить ся йіх уживати, того карають і с посади скидають, чи й зовсім учительські права віднімають; історичні оповідання ні трохи не нагадують Украінцямъ про йіх історію, бо дітям яко рідних йім героів подають Олександрів Невських, Іванів III. та IV., Єрмаків, Мініних та Пожарських, Сусаніних, Суворових, руйновників нашого краю Петрів та Катерин та інших; національне почування що-дня ображаєть ся. Корф каже, яка школа може викохувати в дітях любов до Россіі; а що викохує в душах у йіх і у всіх Украінців, хто свідомий свого національного *я*, така школа, яка тепер справді є?

П. Вартовий.

(Конець буде).

QUEM DI ODERE.

(УЧИТЕЛЬ)

Комедія в 3 діях

ОСОБИ:

Омелян Ткач, учитель, літ 35, високий, худий, покашлює, з чорною бородою і окулярами.

Юлія, его сестра, панночка, літ 20.

Іван Коростіль, учитель, здоровий, сильний парубок, літ 28.

Микита Сойка, війт, Бойко літ 50, з короткими стриженими вусами, довгим волосєм, що спадає на плечі, в гуни повисше колін, з шкіряною торбою через плечі і невідступною люлькою в зубах, котру курить і все сильовує.

Вольф Зільберґлянц, високий статний жид, літ 40, арендар, предприємець і лихвар.

Ілько Товкач, **Семко Загонистий** } Бойки, господарі.

Марина Пасічна, вдова господиня

Военний.

Жандарм.

Мужики, жінки, парубки, діти.—Діє ся в глухім гірськім селі в наших часах.

Між другою і третьою дією минають три роки.

Дія перша.

Подвірє перед школою. В глубині сцени школа під гонтами, з ганком. На серед сцени стовп з дзвінком у горі. На право огородець, засаджений яриною. Бокові куліси показують вид на гори зарослі лісами і на кавалок села над берегом річки.

Ява перша.

Юлія *(голова лехко окрита хусточкою, в домовім чистенькім убраню порає ся в городци, коплючи картофлю а після рвучи фасолю),* **Омелян** *(стоїть під стовпом і довго дзвонить у дзвінок).*

Омелян *(перестає дзвонити і кашляє)*

У, тай утомив ся! Добре то кажуть: худа парафія, де ксьондз пробощ дзвонить. Таке й моє.

Юлія *(з городця)*

Але як ти, Мілечку, міг так спустити ся на сего війта? Я тобі зараз казала, що він тільки на словах такий щедрий. Бачиш, навіть нікого не прислав, щоби школу замести та дров нарубати.

Омелян

Ну, та щож я мав зробити? Аджеж за ковнір єго не візьму та не присилую, щоби прислав.

Юлія

Але ж бо тобі належить ся прислуга.

Омелян

Та що з того? Належить ся, то певно, та йім, бачиш, не пильно діє ся.

Юлія

Але ж то так не можна плазом пускати. Ти до староства удай ся. Адже ж вони нас так у зимі голодом заморять і заморозять.

Омелян

Та ти, Юлечко, не горячи ся. Якось то буде.

Юлія

Я тебе Мільку, не розумію. І де в тебе той спокій, ота холодність бере ся! Осьмий раз отсе тебе перенесли, як клубком з місця

на місце кидають, а ти все нічого. Все своє „якось то буде“ тай „якось то буде“!

Омелян

Щож робити, сестричко Вже коли чоловік на таке пішов, то треба терпіти. А як би я почав собі все до серця брати, то давноб одурів.

Юлія

А я не можу! Як бачу кривду та неправду, то, вдаєть ся, зі шкіри б вискочила. Все нутро в мні перевертає ся.

Омелян (*сміє ся*)

Ну, то треба тобі рідси чим скорше втікати, небого. Вже я бачу, що тут нам такий горіх на зуби дали, що треба добрих вилиць, щоб его розкусити. Ади, кілько дзвоню тай дзвоню, і щоби тобі одна дитина до школи прийшла Треба ще раз стрібувати (*дзвонить*).

Юлія

Та покинь! І що тобі за неволя? Не йдуть діти, то як собі хочуть. Маєш виказ і всіх подай на кару — от тобі й усе.

Омелян

Ні, Юлечко, се не буде добре. Подавай на кару! Хіба се вчительське діло? Хіба я на те вчив ся і на те сюди прийшов? Я прийшов сюди вчити просвічати людей, а не за здекуційника бути.

Юлія

Омельку, Омельку! не вже ти й доси, по семих переносинах, не вилічив ся зі свого ідеалізму? Просвічати людей! Се дуже добре, але як вони самі того не хочуть? І війт тобі виразно казав зараз по нашім прийїзді, що: ви нас пане до школи не гніть.

Омелян

Е, пяний був! Плів щось таке, що й купи не держало ся.

Юлія

А про те его правда Аджеж сам бачиш, за ті три дни, що ми тутка, крім війта ані одна жива душа до нас не заглянула. Як би не отсей городець і не те, що твій попередник у нім насадив та нам лишив, то нам би прийшлось з голоду гинути.

Омелян

Е, та чень то якось змінить ся. Все так зле буде. Адже мій попередник пятнайцять літ ось тут прожив, поки не вмер. І маєток по собі лишив.

Юлія

Не бій ся, ти певно нічого по собі не лишиш! (*бере кошик з картофлею і фасолею в одну а мотику в другу руку і через перелаз виходить із городця*).

Ява друга.

Ті самі і війт (*в гуни повисше колін, з борсуковою торбою че ез плечі, з люлькою в зубах, котру раз у раз пихкає. Говорить ліниво, звільна, мов неохітно, з довгими павзами*)

Війт

Слава Сусу Христу!

Омелян

Слава на віки!

Війт *підходить близше, оглядає будинок шкільний, стукає чоботом о сходи ганка і сідає на них)*

Юлія

Пане начальнику! Ви нам обіцяли когось до прислуги, а отсе вже третій день і нікого нема. Бійте ся Бога, як се може бути? Таже треба і дров урубати і замести і порядок у школі зробити.

Війт (*шкробає ся в голову*)

Та я — казав. Ось Ількови Товкачеви казав.

Юлія

Ну і щож? Чому не прийшов?

Війт

Видко ся не хоче.

Юлія

Ба але ж ми без прислуги не можемо бути. Се нам належить ся.

Війт

Та належить ся.

Юлія

Ну, то як же буде?

Війт

Або я знаю.

Юлія

Ну, та хтось мусить знати. Як ви накажете, то так мусить бути.

Війт

Та я єго не всилую.

Юлія

То може хто інший схоче

Війт

А, може й схоче. Зачекаємо, аж зголосить ся.

Юлія (*нетерпливо*)

Е, вам чеканє, але ми тимчасом можемо з голоду і з холоду згинути.

Війт

Е чень так зараз не згинете.

Юлія (*з плачем*)

Господи! Та се якась колода, не чоловік. Аж тут нам певно прийде ся пропасти! (*Хапає кошик і мотику і втікає до школи*).

Ява третя.

Омеляи, Війт.

Війт (*довго, рівнодушно глядить на Омеляна, що все ще з виразом утоми стоїть під стовпом, держачи шнур від дзвінка в руках*) То ваша жона?

Омелян

Ні, сестра.

Війт

Горячка! (*По хвили*) А ви з жидів?

Омелян

Я? Та в яких жидів? Я такий Русин, як і ви, хлопський син.

Війт

А во бороду носите, як жид.

Омелян

Ну, що ви! Хіба тілько жиди бороди носять?

Війт

В нашім селі тілько жиди. Як зголите бороду, тогди вам повірю, що ви Русин.

Омелян

А то що знов? що вам до моєі бороди? Ви би подивили ся по селі! Дзвоню вже пів години, і ані одна дитина до школи не йде. Адже ж нині я маю розпочати школу.

Війт

Ви, паночку, не мучте ся. Хоч до вечера дзвоніть, а дитина вам жадна не прийде.

Омелян

А то чому?

Війт

Бо так, що не прийде. Ми до жида своіх дітей на науку посилати не будемо.

Омелян

Пане начальнику! Та що вам за жид до голови приплив? Ну, та коли вже так, то най буде по вашому. Зголю тоту нещасну бороду.

Війт

І добре зробите. І Товкач казав: я, Богу дякувати, господарь. До жида услуговувати не піду. Зголите бороду, то він прийде.

Омелян

Ну, а діти?

Війт

На що вам дітей?

Омелян

Та до науки.

Війт

А на що йім наука?

Омелян

На що наука? То я ще маю вам се виясняти? А на що школу в селі маєте?

Війт

Староство казало. Ми аж бунтували ся — ба не ми, а наші тати. Аж восько до нас приходило. Через тоту прокляту школу село на біду зійшло. Обдерли!

Омелян

Але ж не школа вас обдерла. Школа для вашого добра заведена. Щоб ви меже людьми люде були.

Війт

А хіба й без неі ми пси?

Омелян

Пси не пси, а темні. Хто не хоче, то вас ошукае, отуманить, одурить.

Війт

Овва! ось ви такі вчені та просвічені, а гинете з голоду в селі і мусите чекати нашоі ласки, темних Бойків! Ну, трібуйте і одуріть нас! Га?

Омелян

Пане війте, я не розумію, до чого має вести наша розмова. Ви знаєте, що я не з власноі охоти сюди прийшов. а надала мене рада шкільна. Ви знаєте, що мій обовязок учити, а ваш обовязок зробити так, щоби діти ходили до школи.

Війт

Е, пане навчителю! Тоті всі обовязки, то там у вас у письмах та в паперах. А ми люде прості. Хочете з нами жити, то жийте так як Бог приказав, як небіжчик навчитель жив.

Омелян

Ну, а як же він жив?

Війт

Та як жив? Робив собі в поли та в городі, воли та свині годував, писарством занимав ся, а дітей наших до книжки не конопадив.

Омелян

Не конопадив!

Війт

А, ні! Котрі схотіли, то часом у неділю сходили ся до школи. То він йім образки якісь показував, співанок йіх учив співати.

Омелян

Та й тілько всеі науки було?

Війт

Та тілько.

Омелян

Ну, а пан інспектор хіба ніколи до вас не зайіздив?

Війт

Та за тих 15 літ був може зо пять раз Ой, ой, біди кілько було! Треба було аж із сусідного села школярів позичати.

Омелян

Що, що, що ви мовите? Школярів позичати?

Війт

Таже не як, а так! Позичали ми по 10 хлопців, домішали троха своіх, таких що хоць літери розпізнати вміли, тай так якось від пана шпектора обганяли ся.

Омелян

Господи! До нинішного дня я був би не повірив, щоби таке в нашім краю могло діяти ся. Ну і що ж, ви гадаєте що й далі так має бути?

Війт

Гадаю, що так.

Омелян

Що я буду собі господарювати, за вчительство гроші брати, а на показ для інспектора хлопців із другого села позичати?

Війт

А чомуж би-сте не мали так робити? Що вам за неволя наші діти мучити і від господарськоі роботи відривати?

Омелян

Алеж війте, я мушу! Чи ви не розумієте, що значить обовязок? Я за дармо хліба йісти не хочу. А хочете мати такого вчителя, щоби по вашому робив, то зараз подавайте до ради шкільноі, щоб вам іншого дали.

Війт

Е, стрібуємо ще з вами.

Омелян

І не зачинайте! Кажу вам крайнє слово: як міні нині — ну, автра, діти до школи не прийдуть, то всіх на кару подаю.

Війт

Та куди подасьте?

Омелян

До староства.

Війт

А як?

Омелян

Як то як? На письмі.

Війт

А ваше письмо має ноги або крила, щоби, до староства дійшло?

Омелян

Що се ви? Як то?

Війт

А так. Відси до староства пять миль возовою дорогою, а три милі верхами. А як я знаю, що ви хочете нам шкодити, то жадного вашого письма до почти не передам.

Омелян

Як то? Ви би сміли урядові письма — —

Війт

А чи я знаю, котре урядове, а котре ні? Жадного з села не пущу. Хіба бисьте хотіли самі пішки нести, бо фіри не дістанете. А пішки йти відси і назад, то треба трьох річей: добрих ніг, добрих грудей і три дни часу. А як підете, то ми вас заскаржимо, що ви школи не пильнуєте, а до міста без потреби волочите ся (*Омелян, котрий підчас розмови з війтом увесь час неспокійно кидав ся з місця на місце, нараз підбігає до стовпа і починає що сили дзвонити*) А вам що, пане навчителю? чого дзвоните?

Омелян (*задиханий*)

Пане війте!.. Або йдіть відси.. або заріжте мене зараз!.. Не можу слухати... Господи! Що се зо мною? За які гріхи ти мене вкинув у сесю западню? Як пророка Данила в львину яму! Та я одурію тут! Я зовсім... зовсім страчу ся!..

Війт (*встає, підходить до Омеляна і плеще его рукою по плечех*)

Слухайте, пане навчителю! Ви так дуже не мечіть ся! А теє... знаєте що? Ліпше з нами по добру! Задрете ся зо мною, з другим, з третім — і нічого не виграєте, бігме нічого. А так... послухайте моєї ради! Бороду оту жидівську зголіть! Не подоба вам з нею. Дітей нам не невольте! Нас карами ніякими не лоточте, то найліпше буде.

Омелян (*розлючений*)

А я вам покажу, що по мойому буде! Не смієте мене неволити! Я не ваш слуга! Я мушу робити те, по що мене тут прислали. З голоду згину, а на своїм поставлю!

Війт (*виймає люльку, плює*)

Га, трібуйте! (*звільна відходить*)

Ява четверта.

Омелян, Юлія.

Омелян (*якийсь час ходить прудко по подвірю, взявши ся обома руками за голову, відтак іде на ганок і стукає до дверей*

Юльцю, гей Юльцю!

Юлія (*виходить з сокирою в руках*)

А чого тобі треба?

Омелян (*здивований*)

А ти що?

Юлія

Та треба дров урубати. Хотіла розпалювати, та не найшла ані поліняця дрібного. А пару грубших колод є.

Омелян (*бере від неї сокиру*)

Та дай міні! Се не твоє діло дрова рубати.

Юлія (*не дає*)

Е, що ти знаєш! Лиши! (*Омелян таки бере сокиру*) Ну, про мене. Я тобі принесу зараз одну колодку, та полупай, коли вже так напер ся! (*Відходить і вертає з колодкою, котру Омелько зараз зачинає рубати*) Але ти мене чогось кликав, Мільку. Чого тобі треба?

Омелян (*перестає рубати*)

Ага! маєш ще муку?

Юлія

Та маю.

Омелян

Спечи міні хліб. Мушу йти до міста.

Юлія

До міста? йти?

Омелян

Так. Знаєш, чим мене війт потішив? Скоро я єму сказав, що хочу подати до староства виказ дітей, котрі не ходять до школи, він міні відповів, що жадного мого письма не подасть на почту. Хіба, каже, самі собі занесете.

Юлія

Але я тебе не пущу, Мільку! Се далека дорога. Горами. Ще тебе пересядуть і вбють де в лісах.

Омелян

Не бій ся! На таких, що пересідають, у мене є револьвер. А я сего стерпіти не можу. В клітку як воробець заперти себе не дам! (*Зачинає знов рубати*).

Ява пята.

Ті самі, Товкач і Загонистий.

Товкач

Слава Сусу Христу!

Юлія

Слава на віки! (*Мужики наближають ся, познимавши капелюхи, з укоса глядять на Омеляна, відтак підходять до Юлії, що стоїть у ганку*)

Товкач

Чи то пан навчитель?

Юлія

Так.

Товкач

А ви его жінка?

Юлія

Ні, сестра.

Товкач (*глядить на неї довше*)

Сестра. Гм! Сестра.

Юлія

А чого вам треба?

Товкач

Та так. Ми до пана навчителя.

Юлія

Мільку, тут люде до тебе.

Омелян (*котрий доси рубав, перестає і обертає ся*)

Ви до мене?

Товкач

Рубайте, рубайте! Ми вачекаємо. (*Оба сідають на ганку. Омелян рубає*)

Юлія

Ви тутешні господарі?

Товкач

А так.

Юлія

І не встид вам отак сидіти і дивити ся, як ваш учитель сам дрова рубає?

Товкач

Щож, робота не встид.

Юлія

Дуже красно! Громада зобовязала ся дати вчителеви прислугу, а отсе вже три дни, як ми сюди приїхали, і ніхто до нас ані не загляне! Ми могли би й погинути тут.

Товкач

Гм! А може то ваша річ була насамперед до нас заглянути?

Юлія

Так? Щобисте потім казали, що ходимо до вас жебрати! Знаємо ми вже таке!

Товкач

Ну а як би хто й так сказав, то би вам коруна з голови не злетіла. Може би й рацію мав. Адже не ми на ваш хліб прийшли, а ви на наш.

Юлія

Господи! Дай міні святу терпчивість з тими людьми, а то я готова одуріти (*Вбігає до хати лускаючи дверми*).

Ява шеста.

Ті самі *без* Юлії. Омелян (*рубає*)

Товкач

Горяча панна!

Загонистий

Та що! Молоде. Оговтає ся ще. Ну, та може би зачати з тим префесором говорити?

Товкач (*встає і кличе з ганку*)

Пане навчителю! Та буде того рубаня! Ходіть сюда, щось вам маємо сказати!

Омелян (*затинає сокиру в колодку і підходить до них*)

Дай Боже час добрий! Ну, що там, господарі?

Товкач і Загонистий (*кланяють ся*)

Та дай Господи!

Товкач

Та ми тут до пана навчителя з антересом.

Омелян

Ого! А то з яким?

Товкач

Ну, говоріть куме Семку! То ваша справа.

Загонистий (*гестикулюючи, розлізло*)

Та то, видите, така справа. Я держав Вовкових дві парі волів. Такрік літом медвідь у полонині пару вбив. Друга пара о Спасі в Лю-

товьсках пішла за пять-двацять. То на такі гроші міні Вовк на грунт сів. Тепер я хочу знов дві парів него взяти. А він жадає поруки. Я даю ось кума Товкача, а він каже: то мало. Каже: ідіть до нового навчителя. Як він за вас поручить, до добре. Такий то наш антерес.

Омелян (витріщив на него очи)

Ану стрільте міні в лоб чи хоч що небудь розумію! Що ви чоловіче говорите?

Загонистий

Таже по руськи тай по людськи до пана говорю, не як!

Омелян

Вовк, медвідь, дві парі волів, порука, і я тут якогось біса приплетений! Нічогісінько не розберу.

Загонистий

Та що тут розбирати? Кажу вам ще раз. Вовкових пара волів угибла, то я єму за се пять-двадцять у довзі. Хочу взяти знов дві парі, бо без худоби чоловік як без очей. Ну, а Вовк каже конче, щоби й ви за мене поручили.

Омелян

Я! За вовка?

Загонистий

Та не за Вовка, а за мене. Вовк каже.

Омелян

Вовк каже? То я вовкови маю за воли ручити?

Загонистий

Та не за воли, а за мене.

Омелян

Я за вас? А ви хто такий?

Загонистий

Та ґазда тутешний, Семко Загонистий зовуть.

Омелян

Так щож ви з вовками за інтереси маєте? Ловите вовків, чи що?

Загонистий

Та яких вовків, преч би ся казало?

Омелян

Ну, адже ось воли для вовка берете.

Загонистий

Та не для вовка, а від Вовка, нашого арендаря.

Товкач

То в нас, пане навчителю, жид такий є, Вовк називає ся.

Омелян

Агій на вас! А відкиж я се маю знати? Говорите: вовк, воли, медвідь, а я стою як туман. Так чогож той Вовк хоче?

Загонистий

Та хоче, щоби ви поручили за мене.

Омелян

Я за вас? Алеж я вас не знаю! Перший раз вас бачу. То як я можу знати, хто ви і який ви?

Товкач

Ні, пане навчителю! На кума Семка можете спустити ся. Я за них ручу.

Омелян

Ви ручите? А ви хто такий? Я вас також не знаю.

Товкач.

Та я Ілько Товкач, ваш близький сусід.

Омелян

Ви Товкач? Може той самий, що мав міні порядок робити в школі?

Товкач (*радісно*)

А той, той!

Омелян

І маєте ви сумлінє? Війт вам каже, а ви ані ду-ду!

Товкач (*сміє ся*)

Е, пане навчителю! Що то говорити? Війт міні каже! Або то я війтів слуга? Як схочу, то буду робити, а ні, то війт мене не всилує. У нас по сусідськи. Які ви будете для нас, такі ми для вас. Зробите ви нам вигоду, то ми вам і дві зробимо.

Омелян

Але я не хочу вашої вигоди. Дайте міні то, що міні належить ся. А не схочете, то я буду шукати інших способів. Ну, скажіть по правді, чому ви доси не приходили?

Товкач (*шкробає ся в голову*)

Та чому не приходив? Так випало, що не приходив. Не було коли.

Омелян

Ні, неправду говорите Я вас часто видав, як ви сиділи на подвірю або над рікою. Ну, признайте ся: війт вам не казав?

Товкач (*живо*)

Війт? Ні! Ховай Боже!

Омелян

Ну, то хтось другий?

Товкач (*шкробає ся в голову*)

А не скажете нікому? Ну, то вам скажу Вовк не казав. (*Конфідентно*) Бо треба вам знати, пане навчителю, що Вовк у нас у селі найстарша особа. Чи то війт, чи палямар, чи хто будь, усі єго слухають. О, бо то сила! Він що хоче, то зробить. Кажуть, що він три球 хованці має.

Омелян

І він отсе післав вас до мене?

Загонистий

А я, так.

Омелян

Щоб я за вас поруку єму дав?

Загонистий

За мене, пане навчителю.

Омелян

Гм! То диво! Що се може значити?

Товкач

Не знаємо.

Омелян

Аджеж я ані вас не знаю, ані єго. У мене маєтку нема, то щож моя порука варта? І інтересу вашого зовсім не розумію. То щож се все за комедія?

Товкач

Або я знаю? знаю тілько, що нам виразно сказав: Ідіть до нового навчителя! Як він з вами разом дасть свою поруку, то я вам бички дам.

Омелян

Не розумію, хоч мене застрільте.

Загонистий

Так щож, не хочете мене поратувати? Аджеж без худоби міні загибіль!

Омелян

Чоловіче добрий! Міні борше між вами загибіль буде. Як же я вас поратую?

Товкач

Пане навчителю! То не по сусідськи! Не відмовляйте нам тоі просьби. Вовк мудра голова. Вже як єму вашоі поруки треба, то видно, що треба. А як нам сего відмовите, то не буде вам житя в селі.

Омелян

Люде! Ну, нате, зїджеж мене живцем, але не жадайте від мене чогось такого, чого я зовсім не розумію. Хто знає, може то якесь циганство? Вовк, воли, медвідь, порука... Тьфу! Знаєте що? Підіть ви до

Вовка і кажіть єму, най сам прийде до мене. Може я з ним якось лінше розмовлю ся.

Загонистий

Е, знов ходи! Знов лазь! Ще хто знає чи Вовк схоче до вас прийти?

Омелян

Ну, то я інакше нічого для вас не можу зробити. На сліпо в ваші інтереси влазити не думаю.

Товкач

Та ні, куме! Йіх правда. Ходімо до Вовка. Не бійте ся, він прийде! В ласці божій, пане навчителю! (*Відходять*)

Ява сема.

Омелян (*знов бере ся рубати*) Юлія (*в вікні*)

Юлія

Пішли вже ті люде?

Омелян

Пішли.

Юлія

Та чого хотіли?

Омелян

А дідько йіх знає, чого? Слухав йіх, слухав і нічого не розумів. Вовк, воли, медвідь, пять двадцять, порука — а гій на вас! Одно тілько я зрозумів, що тут у селі є жид Вольф — усему селу голова, і що той Вольф скаже, то всі й роблять. Знаєш, один із тих людей, то той Товкач, що мав нам услугувати.

Юлія

І спокійнісенько дивив ся, як ти дрова рубаєш.

Омелян

Предобродушно признав ся міні, що се той самий Вовк чи Вольф не казав єму йти до нас. А тепер той Вовк підослав йіх, щоб я єму ручив за якісь воли чи бики чи за медведя, чи за що — сам не знаю.

Юлія

Ну, то пропадемо ми тут. Уже як жид на нас розставляє свої сіти, то пропадемо. Краще втікаймо завчасу!

Омелян

Ну, втікаймо! Хто знає ще, чи є чого втікати? Може сей Вовк не такий страшний. Я післав тих людей до него, щоб єму переказали, що я хочу з ним самим розмовити ся.

Юлія

Он мабуть він йде! А як же, завертає до нас. Чи вийти й міні до розмови?

Омелян

Ні, Юлечко. Дай спокій! Моглабись попсувати.

Юлія

Як гадаєш. Ну, то подай міні тих патиків, що ти нарубав. Буду розпалювати. Вже далі полудне, а ми й не снідали. (*Омелян подає йій у вікно оберемок полін, вона щезає в хаті*).

Ява осьма.

Омелян, Вольф.

Вольф (*зупиняє ся на серед подвіря*)

Омелян (*підходить до него і глядить питаючими очима*)

З ким маю — —?

Вольф (*поважно*)

Маєте честь говорити з Вольфом Зільберґлянцом, тутешнім арендарем і предприємцем. Я не є простий жид. Я з ружне панство інтерес проваджу і всюди міні честь дають.

Омелян

Я вам, пане Вольф, чести не уймаю. Може позволите ближше, ось тут на ганок, у холод. Прошу, сідайте! (*Вольф входить на ганок і сідає на лавці*). Я чув, що ви тут у селі маєте великий вплив.

Вольф

Ну, щож. Люде мене знають — вірять міні. Я йім вигоду роблю, то й вони мене слухають.

Омелян

Даруйте, пане Вольф, що я казав вас просити до себе. Ви тут прислали до мене людей. Щось вони міні плели таке — за воли, за медведі, за поруку, що я ані дрібки не зрозумів. Може будете ласкаві вияснити, о шо ходить?

Вольф

Видно, що ви ще не знаєте наших інтересів. Ну, добре. То так було. Той чоловік, Семко Загнистий, — так собі, пяничка! — держав мойі дві пари биків.

Омелян

Як то держав?

Вольф

Та так держав. Я купив малі, річняки, а він узяв на вигодовок. Мав вигодувати, по трьох роках ми мали йіх продати і зиском поділити ся.

Омелян

Ага! Ну, щож далі?

Вольф

Ну, торік пара пропала. Каже: медвідь побив. Може й побив, то мене не обходить.

Омелян

Вас не обходить?

Вольф

Ні. Угода така, що що пропаде, то его.

Омелян

То ніби: ваш тільки зиск, а страта тільки его.

Вольф

Так, так, так,! Ну, слухайтеж! Другу пару ми продали за пять-двадцять.

Омелян

За 25 ринських пару волів?

Вольф

Ну, так! за 125.

Омелян

Ага, за 125! Так же й говоріть.

Вольф

Ну, то й тамта пара була би стількож варта. То я собі 62 срібла з тоі пари стягнув, а 62 заінтабулював на его грунті.

Омелян

А богато в него грунту?

Вольф

Та де там богато! Всего з десять моргів буде, тай то по горах. Корчі, ялівці. Ну, а тепер він приходить до мене, щоб я знов єму дві пари бичків дав.

Омелян

Знов на такий самий вигодовок?

Вольф

Так, так.

Омелян

Тепер розумію! А вн не хочете єму повірити.

Вольф

Таки ні.

Омелян

Не маєте певности.

Вольф

Не маю.

Омелян

Жадаєте поруки.

Вольф

Жадаю.

Омелян

Ну, пане Вольф. Тепер я міг би без дальшоі розмови взяти вас за отсей ваш атласовий ковнір і викинути за ворота, але на перший раз сего не зроблю, а тільки кажу вам словами: геть міні відси! І не смійте міні тут показувати ся!

Вольф (*зриває ся*)

Що, що, що? Ти до мене смієш так говорити?

Омелян

Такому тикай, як єсь сам, а не міні розумієш? Марш міні звідси!

Вольф

Коли міні не хоче ся! Овва, що міні за пан! Кікімун!

Омелян (*хапає за сокиру*)

Жиде, не доводи мене до стеклости! Вступи ся, бо нежите твоє і моє! (*Вольф тремтить і звільна, в задгузь цофає ся, паде зі сходів і опісля бігцем утікає зі сцени*)

Вольф (*за сценою*)

Чекай, чекай! Ти розбійник! Ти опришок! Я тебе навчу!

Ява девята.

Омелян (*з сокирою*), *зі школи вибігає* **Юлія**, *з противного боку входить* **Хоростіль**, *з клунком на плечех, в полотнянім плащи і брилі, через плечі перевішена пушка ботанічна.*

Юлія

Омельку! Що се ти? Де жид? (*Побачивши Хоростіля, радісно*) Ах! чи бачиш, що за гість до нас.

Омелян

Господи! Та се Іван! (*біжить против нього, обнимають ся і цілують ся, відтак Хоростіль входить на ганок і горячо цілує руку Юлії*).

Хоростіль

Здорові були! Та поздоровляю на новій посаді!

Омелян і Юлія

Спасибі! Спасибі!

Хоростіль

Я, як бачите, ще по своїй природничій екскурсіі волочу ся. Тілько припадком у одного знайомого довідав ся, що вас із Лепехова взяли і сюди перенесли. І так зрадів, довідавши ся!

Юлія *(віддувши губки)*

Було чого радіти! Видно, що дуже вам наше сусідство в Лепехові навкучило.

Хоростіль

Ай, панно Юліє! Які ви недобрі! Зараз он куди підхапуєте. Я зрадів того, що міні через отсе село дорога лежала до моєї Кременівки. Але коли погадав, що ми вже з вами не сусіди, що від Кременівки до вас цілих десять миль, то аж заплакав, бігме заплакав.

Омелян

Міг бись, брате, ще й над нашою долею заплакати. Знаєш, я думаю, що нам тут прийде ся пропасти. Зовсім дике село і дикі люде.

Хоростіль

Чув я дещо про них тай загалом шляючи ся що вакацій по горах знаю троха сей нарід. І дуже вас жалую Не такого тут треба чоловіка, як ти, Омельку, от що я тобі скажу.

Юлія

А я гадала, що ми з вами вже й не побачимось. Так нас раптовно перенесли, не було навіть коли розвідати ся, де ви обертаєтесь. Я тілько пару слів написала і в перейзді через ваше село лишила у тої баби, що школи пильнує.

Хоростіль

Які ви добрі! Значить, ви гямили про мене! Ну, та се ви хіба не знаючи мене могли думати, що ніколи не побачимось

Юлія

Ай Господи! Та що се я! Гість з дороги прийшов, брат ще доси без сніданя — знаєте, у нас таке, що нема кому й дров раз урубати! Сам пан учитель мусів рубати. Але я зараз! *(біжить у двері, зараз вертає)* Ага, а може схочете тут на ганку сніданє пити?

Омелян

Щож, се можна.

Юлія

Ну, то ходи, винеси столик! Сідайте, пане Іване! *(Омелян і Юлія виносять столик і пару крісел, Юлія накриває столик скатертю, приносить філіжанки і наливає каву)* Прошу! Тілько за булки вибачайте! Не напекли.

Хоростіль

Певно цигани лопату вкрали?

Юлія

То то є, що вкрали! Та прошу брати хліба! І масла! Се ще наше лепехівське.

Хоростіль

Ну, а ви пані? Та сідайте і ви з нами!

Юлія (*наливає й собі*)

А ви думали, що як? Не бійте ся, я також парою не жию. (*Сідає коло брата, проти Хоростіля, всі пють каву, хвиля мовчанки*)

Хоростіль

Ну, а тепер роскажи міні, братчику, що се у тебе за історія була з жидом? Власне вхожу на твоє подвіре, а проти мене жид мов із пращі, ледво хлипає зо страху. А ти за ним із сокирою!

Юлія

З сокирою! Омелько з сокирою! Господи, се мабуть конець світа буде.

Омелян

Не можете собі представити, що тут за відносини. Я б і в сні такого не прибаг. Адже подумай собі — —

Ява десята.

Ті самі, Війт, Товкач, Загонистий.

Війт (*звільна, але рішучо наближає ся і стає перед самим ганком у грізній позі*)

Пане навчителю, а то що такого?

Омелян

Яке що?

Війт

Як ви сміли образити нашого арендаря і радного громадського?

Омелян

То той Вовк у вас радний у громаді?

Війт (*кінчить*)

І презуса місцевої ради шкільної?

Омелян

То він мій начальник? Бігме, я не знав! Я гадав, що він простий собі вовк.

Війт

Але я вас питаю, пане завлоко, як ви смієте ображати такого чоловіка? Чи вас на то сюди прислали?

Омелян (*встає звільна, силує ся бути спокійним*)

Пане начальнику! Тут на тім обійстю я господар і ображати себе на позволю. А коли ваш пан вовк чує себе ображеним, то най мене подає до суду і най скаже, за що я єго образив? А ви до того не маєте права мішати ся.

Війт

Я не маю права? Зараз побачимо, чи маю право? А будьте ласкаві скажіть міні, що се тут за гість у вас?

Омелян

То моя річ, а не ваша. Не бійте ся, я знаю приписи мельдункові. Як буде час, то вам его замельдую, а поки ні, то не маете права мене самі питати.

Війт (*здержуе свою лютість*)

Чи так? Ну, зараз ми то будемо бачити. (*Відводить Товкача на бік і шепче ему щось до уха*)

Загонистий (*входить на ганок*)

То так, пане! Такі ви добрі! Так мене хочете поратувати!

Омелян

Алеж чоловіче божий! Жид вас хоче зі шкіри обдерти, оциганити, а я маю ще своею порукою мішати ся в тоту погану справу? Аджеж тут видима річ, що жид хоче мене в лапку зловити, щоби мене мати в руках.

Загонистий

Але я через вас пропаду без худоби! То вам се нічого, га? Небіжчик пан павчитіль ручив за нас, а ви не хочете! (*Тимчасом війт і Товкач входять також на ганок. Юлія неспокійна встае від столика і стае при дверех. Хоростіль сидить спокійно, роблячи цигаро*)

Війт (*стае перед Хоростілем*)

Ви пане хто такий?

Хоростіль (*спокійно*)

Називаю ся Іван Хоростіль.

Війт

Хоростіль! Хоростіль! Хоростіль може встати, коли з начальником говорить.

Хоростіль

Хоростіль встае тілько перед такими, що того гідні.

Війт (*флегматично*)

Куме Ільку! А підійміть но того пана, щоби знав морес!

Товкач (*наближае ся до Хоростіля*)

Хоростіль (*відтручуе его*)

Геть від мене!

Війт

Так? А будьте ласкаві сказати нам, хто ви такий?

Хоростіль

Коли мені не хоче ся.

Війт

Так? То власти громадській так відповідаете?

Хоростіль

Не власти, а напастникам, що мене без даня раціі чіпають ся.

Омелян

Пане начальнику, знайте, що я вам сего плазом не пущу! Не маєте права мого гостя в моім домі напастувати.

Війт

Вже я буду бачити, чи маю право чи ні. Але вам насамперед покажу, чи ви маєте право приймати у себе бунтівника, сициліста та шпіга московського.

Юлія

Ой Господи! От тобі й на!

Хоростіль

Не бійте ся пані! Будьте спокійні і смійте ся з сеі дурноі бесіди!

Війт (*кричить*)

Я вам покажу, чия тут дурна бес да! Покажи міні пас.! Маєш пас?

Хоростіль (*показує єму фігу*)

Війт

Так ти без паса? А! добре! Люде, вяжіть его!

Омелян (*заслонює его*)

Пане начальнику! Чи ви вдуріли? Що се ви робите?

Загонистий (*відпихає его*)

На бік! Ми з вами тепер не так поговоримо!

Хоростіль (*сидить і курить*)

Омельку, вспокій ся! Хочете паса пане начальнику? Я вам зараз покажу. (*Схапує ся живо і заступає вихід ганку*) Омельку, стань у дверех! (*видобуває з ботанічноі пушки величезного вужа*) Ось вам мій пас!

Війт (*цофає ся переляканий, люде тож*)

Ой Господи! Чарівник!

Товкач

Гадина! Матінко, яка страшенна!

Загонистий

Пек, пек! оссина йій! (*ховає ся за Товкача*)

Хоростіль (*наближає ся з вужем до війта*)

Хочете? Хочете? Придивіть ся! (*Війт цофає ся аж до дверей у котрих стоять Омелян і Юлія*) Знаєте тепер, хто я є?

Війт

Ой паночку! змилуйте ся! Дамо вам спокій, не губіть нас!

Хоростіль

Дасте міні спокій? Хіба я вас бою ся? Ви мене питайте, чи я вам дам спокій? Хочете, я тілько раз свисну, то будете таких пасів мати повну хату, комору і обору.

Війт

Ой Господи! Панчику любий! Що хочете дамо вам, тілько нам того не робіть!

Хоростіль

Ні, я вас мушу навчити розуму, як з людьми обходити ся! Вас і отих ваших чесних сусідів.

Товкач і Загонистий

Ой, ой, ой! (*Всі три вискакують з ганку в бік і тікають*)

Ява одинадцята.

Омелян, Юлія, Хоростіль.

Хоростіль (*сміє ся*)

Ха, ха, ха! А то драпцює! Пане начальнику, гов!

Омелян

Іване, бій ся Бога! Що ти наробив?

Хоростіль

Нічогісінько! Ані гадки не май!

Омелян

Алеж він зараз скличе всю громаду, і тебе тут палками вбють, як чарівника.

Хоростіль

Не бій ся! І не покажуть ся.

Омелян

Може би самі не посміли, але жид їїх підбунтує.

Хоростіль

Та не лякай ся ти за мене. Аджеж я не дурний на них чекати. Я й так спішу ся, то й зараз собі піду. Дороги по тих горах я знаю добре, ніхто мене не догонить. А як би до тебе чіпали ся, то навіть не признавай ся, що мене знаєш. Скажи, що перший раз мене бачив.

Юлія

То ви хотіли б уже йти від нас?

Хоростіль

Га, що робити! І рад би лишити ся, та годі. Обовязок.

Омелян

Слухай Іване! Адже тобі дорога через Турку.

Хоростіль

Так.

Омелян

Та може можна через тебе передати деякі письма на почту?

Хоростіль

І овшім.

Омелян

Адже знаєш? Як я сказав війтови, що подам на кару тих, чиї діти до школи не ходять, то він міні спокійнісенько відповів: а я жадного вашого письма на почту не передам

Хоростіль

Вали на него скаргу! Родичів подавай на кару! Не даруй ані крихітки! Покажи їім свою енергію. Ставлять ся вони до тебе, постав ся й ти до них! Як вони змякнуть, тоді й ти можеш.

Юлія

Добре вам так говорити! Ви здоровий, сильний, а брат що против вас? хрущ.

Омелян

Так слухай же брате! Зажди ще тут хвильку. Я зараз усе приладжу. Спис дітей у мене вже готовий. А решту я за мінуточку...

Хоростіль

Добре, добре. (*Омелян відходить у школу*)

Ява дванадцята.

Юлія, Хоростіль

Ну, тай відважний ви чоловік! Знаєте, як вас оті Бойки обступили, я гадала, що так і кинуть ся на вас, задусять...

Хоростіль

Ну, се не така легка річ мене задусити.

Юлія

Не можете собі представити, як я бояла ся за вас і за брата. Знаєте, я вже так надумала: як скоро вони схочуть котрому з вас що злого зробити — хоплю за сокиру і валю першого ліпшого по голові.

Хоростіль

Ну, тай рішучі ж ви. панно Юліє!

Юлія

А мій бідний брат хорий, безсильний, згризений... Знаєте, він часами кровю плює, тілько таїть ся с тим від мене

Хоростіль

Не для него учительський хліб! Не для него се місце!

Юлія

Знаєте, я нераз бою ся, щ би з ним щось злого не зробило ся. Аджеж отсе осьмий раз его переносять. І як би за які небудь непорядки або прови и! Та де там! Учитель він прекрасний, усюди по хвальні свідоцтва мав, люде були з него вдоволені Так щож, усе винаходять у него щось „політичне“! В однім місці війтові шахрайства відкрив, у другім з сільськими лихварями задер ся, в третім читальню заложив, у четвертім касу позичкову до порядку допровадив — отсе й були его гріхи. І все найшли ся темні духи, що за такі речі его вигризли з села.

Хоростіль

Думаю, що й тут він не подовжить. Самі бачите, що тут темні духи сидять як у Бога за дверми. Тут їх цілі стада, цілі легіони. Ой, не Омелька тут потрібно!

Юлія

От такому сильному та енергічному та дотепному як ви — —

Хоростіль

Ах, і не говоріть мині! І мині се вчительство давно вже вухами ллє ся! Та правду кажучи, я давно б его покинув — адже у мене по батькови є свій грунт і хата, господарство таке що можна жити. А при тім, знаєте, я з третього року прав пішов на вчительство. Тоді мині параграфи вухами лляли ся, думалось, що віддихну після них в чистій атмосфері педагогії та праці пожиточної для загалу. А нині встидно й признати ся, а іноді по просту тужу за параграфами, за універсітетом. Та дві річи держали мене доси.

Юлія

А то які?

Хоростіль

Одна — людська біда Став чоловік тим учителем і зараз як та верба мусів пустити коріне. Сей приходить за порадою, і другий і десятий. Тому напиши, сему розповідж, з тамтим піди до папа, з іншим до війта, а то й до староства і до уряду податкового і до лікаря. І як раз чоловік у все те втягне ся, то потому й вилізти годі.

Юлія

Се справді таке діло, що затягає чоловіка в себе, немов вир у ріці. Я не вам пара — що я можу і що я знаю! — а живеш отак у селі і познайомиш ся з жінками та дівчатами, то ні відси ні відти тілько набере ь ся ріжного діла, що аж голова тріщить. Тут шити вчиш, там варити вчиш, тут у слабости допоможеш, там хоч словом потішиш або з власної мізерії чим небудь порятуєш. . І бідуєш отак рік або два в селі, мов на терню, а виїзджаючи плачеш мов би рідню прощала.

Хоростіль

Ну, а друга причина, що мене доси держала при вчительстві, .тепер уже мабуть не буде держати.

Юлія

Ов, а се що за причина?

Хоростіль

Ваше сусідство. Як учитель я міг бувати у вас, говорити з вами...

Юлія

Се моглиб і не бувши вчителем.

Хоростіль

Я знаю, що ви і ваш брат не малиб нічого против того, але інші! Але власти!

Юлія

А я й не знала, що вам наше сусідство таку пакість чинило, приковувало вас до вчительської тачки.

Хоростіль

Не говоріть сего, панно Юліє! Але коли я довідав ся, що вас перенесено... Ех, та що буду про се говорити? Хіба ви не знаете, як я вас люблю?

Юлія

Пане Хоростіль! Я вас просила не говорити більше об тім! Я вам казала, що і я вас . . . що після брата ви для мене найсимпатичнійший чоловік...

Хоростіль

І чомуж би вам в такім разі не вислухати мене? Чомуб не бути вам моєю? Я покинув би вчительство, скінчив би університет... Я скінчив би ті права, став би адвокатом, а потім осів би у себе на селі, на грунті і провадив би хлопські справи, воював би з хлопською кривдою.

Юлія

Се дуже гарні думки, і я не знаю, чомуб вам йіх і без мене не виконати.

Хоростіль

Бачите, бракує міні когось, хтоб мене піддержав, додав міні духа. Чоловік троха лінивий. Вас міні бракує панно Юліє. Як прийду до дому, як погляну в своі чотири пусті кути, то так міні від разу, мов би хто крила обскуб. Так і пропадають усі мої наміри.

Юлія

Дуже міні вас жаль, пане Хоростіль, але вірте міні... не вжеж ви думаєте, що я моглаб чим небудь допомогти вам?

Хоростіль

Ах, пані! Сам ваш вид, сам ваш голос додає міні енергіі, смілости і відваги. Отак собі подумати, щоб така розумна, енергічна, щира людина була моєю товаришкою в житю — Господи! Та в міні аж дух захапує на саму думку про таке щасте.

Юлія

Ей, пане! Поетизуєте за надто. Творите собі в фантазії чудові образи, любите ті образи, впиваєте ся ними, а потому, коли маєте при собі живу людину з єї хибами, приходить розчароване, приходить розлад між ідеалом і дійсні тю — і готове нещасте. Вірте міні! Я дуже добре знаю сама себе і свої хиби. Що я? Проста, мало образована дівчина. І чим я зможу бути для вас?.. Ах пане, як би ви знали... (*плаче*)

Хоростіль (*берє єї за руки*)

Що ви, панно Юліє? Що вам?

Юлія (*не віднимаючи руки*)

Як би ви знали, яким жалем наповняють мене ваші горячі слова! Як рвуть мою душу, показуючи, як мало я придатна на те, щоб бути вам такою дружиною, якої вам хоче ся, якої вам треба і якої ви справді стоїте!

Хоростіль

Ну, пані! Се вже, їій Богу, з вашого боку пересадна скромність. Не бійте ся, я не такий ідеаліст, за якого ви мене вважаєте.

Юлія

А коли ви не такий ідеаліст, то як же се ви не можете на хвилину війти в моє положінє? Аджеж бачите самі, у мене брат бідний, безпомочний, слабовитий.. без моєї помочи єму зовсім пропадати. Правда, гріх бим мала кажучи, що він хоче мене спиняти при собі Противно. Та всеж таки подумайте він одинока людина близька міні на світі. Для него міні й праця не страшна і нужда і горе і турботи. Виходячи замуж прийде ся покинути його. Боюсь подумати, що з ним тоді буде. Ну, а коли й за мужем щастя не знайду, коли сумліне що хвиля буде міні шептати, що я поступила легкомисно — ні, сама думка про таке житє моглаб мене вбити!

Хоростіль

А я думав усе таки, що пані за той рік нашого сусідованя по троха пізнали мене... що про легкомисне рішенє з вашого боку не може бути й мови.

Юлія

Щож, пізнала! Та самі бачите, що мала рацію не можучи доси рішити ся. Хібаж ви самі перед хвилею не признали ся, що вам брак ініціативи, що ви троха ліниві? Правда, ви скажете тепер, що вам бракує піддержки, але потому можете сказати: жінка міні заваджає... Як не одно, то друге.

Хоростіль

Алеж ви остро судите, пані!

Юлія

Та скажіть, чи не маю рації?

Хоростіль (*понуривши голову*)

Так значить нема для мене ніякої надії?

Юлія (*зриває цвіт фасолі і бє его по голові*)

От тобі й лицар! Зараз голову понурив і починає трагічним тоном! (*передразнюючи гробовий тон*) Нема для вас надії! Ідіть у монастир! (*Весело*) Слухайте, пане Хоростіль, що я вам скажу! Здобудьте ся на енергію. Кидайте вчительство, їдьте до Львова, кінчіть університет, а потім — —

Хоростіль (*випростуваний*)

Потім — —

Юлія

Ну, що потім? Потім робіть адвокатські чи які там екзамени реалізуйте свої ідеали —

Хоростіль

А ви?

Юлія

Я? Щож я? Я на університет з вами не піду.

Хоростіль

Але будете ждати на мене?

Юлія

Здаеть ся не втікаю нікуди.

Хоростіль

Але можна до вас потім зголосити ся?

Юлія

До нас зголошуйте ся що вакацій, ми гостям усе будемо раді.

Хоростіль

Ех, пані, не хочете мене розуміти...

Юлія

Ех, пане, занадто далеко ви своїм розумом забігаете. Буде з вас і того, що доси сказала. Он брат іде.

Ява тринадцята.

Ті самі і Омелян

Омелян (*з запечатаною ковертою в руці*)

Отсе друже мій, даси на почту. То виказ дітей. А зі скаргою на війта знаєш, я роздумав. Бог з ним! Не буду задирати ся. Хто знає, чи така скарга мені самому б і більше не пошкодила.

Хоростіль

Га, як собі міркуєш. А знаєш, я там у Турці знайомий де с ким із урядників. Можна йім про твою біду розповісти?

Омелян

О, се інше діло! Розповідж! Коли такий один урядник, хоч би дрібний, нашому війтови до чола натуркає то се зовсім інакше має значінє, як моя скарга.

Хоростіль (*сховавши письмо*)

Ну, а тепер, друже мій, бувай здоров!

Омелян (*цілує ся з ним*)

Дуже жаль, що не можеш у нас довше лишити ся.. А не забудь за письмо!

Хоростіль (*стискає руку Юлії*)

І ви пані будьте здорові! Чого вам більше бажати? Щоб ваша рішучість і енергія не покидали вас ніколи!

Юлія

А напишіть нам, як вам живе ся. Нам тут у тій пустини кожде слово з поза тих гір буде за малину.

Омелян

А кудиж думаєш іти?

Хоростіль

Отсюди твоім огородом, та через потік, та стежкою просто у верх. То ніхто в селі й не побачить, куди я пішов. Ну, здорово оставайте ся! (*Бере плащ і пушку на себе, бриль на голову і кланячись виходить. Юлія, сперта на ганок, глядить довго за ним*)

Ів. Франко.

Заслона спадає.

НАРИС ІСТОРІІ ВІРИ В ЧОРТА.

д) Умови з чортом і чарівництво. Коли чортови не вдаєть ся силою опанувати чоловіка, то він уживає до того правних способів. Він входить в уклади з чоловіком. Віра в уклади чоловіка с чортом сягає давніх часів Знаємо, що чорт скушуючи Христа обіцяв йому панованє під умовою, що сей поклонить ся йому. Се вже пропозиція формальні умови. Форми умов відповідають формам принятим у людей. Чорт жадає докладного запису з підписом від чоловіка, що за се або те зобовязуєть віддати йому в тім а в тім часі свою душу. Дивно, чому друга сторона контрактова ніколи не домагаєть ся подібного документу...

Такий запис пишесь або лишень підписуєсь виключно кровю контрагента, звичайно з мізилного пальця. Тут треба добачувати аналогію кровю Христа, що нею затверджуєсь умова з Богом. Безчисленні маємо оповіданя про умови з чортами, давні і нові Задля їх популярности не будемо ніякого наводити. Нераз бувало, що чорт не лише домагаєсь запису на душу, але й формально виректи ся Христа і всіх діл його. Се була наче рекомпенсата за подібне відріканє чорта при хрещеню.

Не мож думати, мов би то даний запис не міг бути зломаний або відобраний. При покуті, тяжкій праці і конче при помочі божій міг бути контракт розвязаний, або тим, що чорт вертав запис, або сила божа не дала забрати душі.

Причини, що заганяли людей в такі умови, були головно: любов, жадоба богацтва і почести, вкінці бажанє таємного знаня. Такими героями були: Теофіль середньовічний (VII. в). Герберт, що став папою під іменем Сільвестра II. (X. в), Фавст (XVI. в) та Твардовський. Сільвестер II. се не одинокий папа, що мав зносини з чортом (задля своєі учености математично-природничоі). До таких належав також: Іван XII., Бенедікт IX., Григорій VII., Александер VI. Всі вони записали ся були чортови, перед котрого сітями мали берегти повірене їім стадо*).

Не всі продавались чортови задля богатства; були й такі, що входили в умову на те, щоб знати штуки маґічні, хоча можна було вивчити ся маґіі без чорта і надто ще єі силою присилувати чорта до своіх послуг. Теологи та доктори запевнюють, що маґію винайшов чорт, але се трохи неймовірне вже тим самим, що знанем єі мож було опанувати чорта Та все таки маґія вважалась завсігди грішним ділом. Жерело маґіі — людська жадоба знаня чи то для самого знаня чи для якихсь інших цілей. Маґія одначе не є плід віри християнськоі, єі стрічаємо у всіх народів всіляких релігій. Розумієсь, зі зростом поваги

*) В легендах у нашого народу чорт являєсь часом більше безінтересовним, як у згаданих разах. Він збогатив одного чоловіка, подавши йому спосіб робити горівку, вдоволюючись лишень жертвами самоі горівки.

чорта набрала сили й маґія. Церков так горячо підносила силу і хитрість Сатани, доказувала, що він панує над світом і пекло представляла далеко численнійшим як рай, — то не диво, що мусіла зрости й віра, буцім то властивим паном не есть Бог, але чорт. Звідси й культ чорта. В XIII. ст оскаржувано Люціферіянців о те, що обожають чорта; те саме закидувано Темплярiям, Албігойцям, Катарам та іншим сектам. Вкінці не треба забувати, що житеві відносини в середніх віках під гнетом попівства та шляхти були такі тяжкі, що народ мусів шукати якогось виходу чи забуття в маґії, часом на те, щоб мати спосіб до пімсти...

Найбільше чарівників та чарівниць було таких, що прилучувались до чарівницькоі громади, виучувались сеі штуки, особливо у Сараценів та Жидів Навіть мали бути відповідні школи (Толедо, Краків).

Найпершою штукою чарівництва була штука заклинати чорта, щоби явив ся. Форми і способи заклинаня були ріжні і мусіли бути виконувані дуже вміло та обережно

Не всі чарівники та чарівниці мали ту саму власть і не всі вміли те саме Чарівник знав ся на зілях або напоях, що розпалювали любов, умів спроваджувати елементарні шкоди, їздити на чорті, виробляти амулети, за одну ніч будувати палати, знав про укриті скарби і т. д.

Чарівники любили часом пописувати ся публично своїми штуками. Віра в чарівництво була в середніх віках загальною і полишилась навіть опісля в часах ренесансу. Не було ніякого виднійшого чоловіка, котрого б не підозрівано о маґію, починаючи від Арістотеля а кінчали Львом X. і іншими папами. До них належав також звісний поет італіянський Петрарка.

Таких славних чарівників було небагато супротив цілоі громади низших слуг чорта. Се було стадо чорта, що навіть на тілі носили знаки своеі приналежности. По таких признаках пізнавали інквізітори виновників. Чарівники і чарівниці збирались в означенім часі на певнім місци (у наших леґендах в ніч перед сьв. Духом, перед Купалом на Лисій Горі нім Walpurgisnacht на горі Гарц), де відбувались оргіі чортівські.

Німецький монах чину сьв. Бенедікта Іван Трітемій (1465 – 1516), великий теолог і історик, в книжці т. з. Antipalus maleficiorum подае ріжні средства против нечистим штукам, одначе найпевнійше було одно, а се — костер.

Тут маемо на думці найсумнійшоі слави часи церкви католицькоі, а саме в часі еі найбільшого розцвіту, еі могутности політичноі, а се інквізіцію супротив еретиків та чарівників.

Собор в Тулюзі за Інокентія III. р. 1220 постановив: Архіепіскопи та епіскопи мають у своїх епархіях зобовязати присягою одного попа з помічниками, щоби перешукували мешканя і закутки, ловили викритих еретиків і їх оборонців та прихильників і видавали їх на кару. Дім їх мае бути знищений. В кождій парохіі усі від 14 літ (жінки від 12) мусять відприсягати ся ересі. Заказуесь перекладувати письмо св на живу мову. Тестаменти мають вартість тільки писані під доглядом попа і т. д. Найліпшим способом вислідjувати еретика була тайна сповідь Одначе й самі епіскопи потребували догляду, проте самі

папи взяли власть інквізіторску в свої руки, а виконуване єі віддали Домініканам. Уряди світські мають виконувати розкази інквізіторів. Властиво карав світський уряд, тілько інквізітори видавали засуд. Нинішні оборонці непомильности церкви заслонюють ся тим, що ось то церковна власть не карала. Про вартість такого викруту нема що й говорити.

Інквізітор був годований коштом громади, надто йому припадала третя часть маєтку сконфіскованого у засуджених, та з часом ті сторожі чистої віри загарбували весь маєток своїх жертв. З єресями сполучено також умови з чортом, а далі й чарівництво. В сей спосіб інквізітори не могли ніколи спочивати. Ніщо не дає такого понятя про могутність чорта, як саме сі нагінки за єго слугами. Мало бракувало, казав хтось, щоби чорт не звів цілого роду людського до поганої маґії, а інквізітори не попалили всіх людей. Гоненя чарівниць відбувались найбільше в 15, 16 і 17 ст Ще коло р. 800 загрозив Карло Великий смертю тому, хто би карав якихось ніби чарівників. Подібно й епіскоп ліонський Аґобард (ум. 840), один із найяснійших умів у християнстві, назвав віру в чари туманепем люду. А навіть „варварський“ король Коломан угорський (1095—1114) задекретував: нема чарівниць і нікого за чари судити не вільно.

Та такий ясний погляд не довго тревав. В. 13. ст. св. Тома з Аквіну, сей „другий Христос“, цокументує істноване чарів. Іннокентій IV. запроваджує тортури, против яким остро був виступив чотириста літ тому папа Микола І. Церков стає охороною забобону. З літами процесів о чари набирає ся все більше. Папи перевисшають один одного в жорстокости, яку вони зовуть божою війною против чорта. А день 5. грудня 1484, день появи буллі Іннокентія VIII. Summi desiderantes affectibus — памятний в історії католицьких народів. Тут списані постанови і норми що до виконуваня інквізіції, розпочато еру пострваху і лютости, якої не було ніколи в історії людськости. Церков мовчить про сю темну добу, а за те широко розводить ся про кроваві події французької революції. Одначе ся тревала тільки два роки, а інквізіція більше двох століть. В Лотарінгії самій за 15 літ спалено 900 людей і тількож за 5 літ у вірцбурській дієцезії; сто людей щороку палено в дієцезії Комо; в Тулюзі спалено 400 на один раз. Ніхто не міг бути безпечний против закиду чарівництва. Кого раз оскаржено, той майже напевно попадав на костер, бо тортура виневолювала візнаня, яких тілько інквізітори бажали.

За широка се тема, щоб ми в отсім рефераті хоч би й найзагальнійше могли єі вичерпати, тому на сім перестанемо*).

Нині нема ні інквізіції, ні процесів о чарівництво, одначе віра в чари ще не вимерла. Не кажемо про простий люд, але не мине ні рік, щоб не появилась книжка якого „оборонця чистої віри“, де зовсім серіозно впевнюють ся, що світ в руках діявола, повний чарівників під новою покривкою, що ціла новійша історія, наука, література

*) Тих, що цікавлять ся сим питанем відсилаємо до книг: Wächter, Vehmgerichte und Hexenprocesse; Soldau, Geschichte der Hexenprocesse і ін.

і штука — се чортівське діло або й прямо служене чортови, культ Сатани. Навіть те, що тепер заборонено палити тих слуг чортівських, деякі побожні душеньки вважають не чим, як тільки знаком величезної перемоги чорта.

е) **Пекло.** Батьківщиною чорта, як і місцем призначеня для всіх його слуг, приятелів і жертв є пекло. Місце його є третє з ряду по небі. Докладно означити тепер годі, де воно лежало, бо компетентні люде в поглядах на се розходять ся; одні означують повітре, другі сонце, інші нутро землі, якісь острови і т. д. і т. д. Тому то й годі знати, де лежать ті славні ворота пекольні; ті що звідували пекло, не подали докладно місця. Показувано ріжні входи до пекла. Там глубоко й темно. Пекло мусить бути величезне, коли може змістити стілько людей. Один Єзуїт (Корнель а Ляпіде 1566—1637) каже, що пекло не ширше як 200 італіянських миль. Були й інші, що докладнійше обчислювали. Данте описує єго як геометрично збудовану яскиню, з горами, пропастями, лісами, ріками, навіть замками і містами,.. тільки що все темне і страшне. Тому відповідає флора і фавна. Сюди діставали ся люде всяких станів і верств, віку, пола. Після обчисленя теольогів день у день вгручують чорти в пекло стілько душ, що піску в морі. Цікаво б знати, кілько йде в рай!...

Чорти звичайно несуть душі повітрем, часом разом в тілом. Інколи везуть в виді чорних коней або їздців на таких же конях. Легко було душі війти в пекло, але живому трудно. Та все таки були такі, що оглядали пекло; одні фактично ходили там, другі у видінях духа, інші завмерши. Розуміє ся, що кождий інакше описував, що бачив і чув. Найстаршими такими описами користував ся Данте. Чорт в пеклі є чимсь більше як на землі; там він повнить ролю справедливого судді і карає грішника. За кождий, хоч би й найменший гріх, є тамки заплата. Чорти навіть мали, як упевнює св. Августин, великі книги, де записувано гріхи людські.

Кари пекельні по думці теологів однаково тяжкі як що до часу так і що до місця. Головна часть муки — огонь. Деякі отці церкви беруть сей огонь ідеально і метафорично, але більшість конкретно, а св. Тереса виділа ціле огняне море. До огню долучаєсь лід, бурі, тучі, страшні звірі, тортури і т. д. А вжеж найтяжша кара грішникам є та — на се годять ся всі знавці — що грішники не можуть бачити Бога. Супротив сеї кари нічим має бути праженє в горячій оливі, в смолі та сірці... Чорти мали уряд наглядачів і катів. Для ліпшого ладу панував тут навіть поділ праці.

Чи чорти самі терплять чи ні? Тут гадки поділені, одні автори кажуть, що вони вільні від мук, інші противно. Та хоча б і терпіли, то все таки вміють собі знайти доволі відпочинку вганяючи поміж людьми. Також непевна річ, чи чорти повнили ролю суддів чи катів у чистилищі.

Часом ціле пекло відбувало ночами прогульки в повітрі або лісами. Догматична теольогія за Апокаліпсою св. Івана означує кари пекельні яко вічні, і то безоглядно однаково острі для всіх. Одначе пова догмою панує інша, більше людська думка. Християнський поет Аврелій Пруденцій (348—408) говорить в однім гимні про супокій, який мають

грішники в пеклі підчас великодня. Сюди відносить ся найкраща може легенда християнська, котрої годі гуг не навести. Апостол Павло в товаристві архангела Михаїла зступає в „світ болів" і бачить тяжкі кари грішників. Слеза жалю і милосердя покотила ся по его лиці. Вже хоче відходити, коли грішники одноголосно кличуть до нього: „О Михаїле, о Павле, змилосердіть ся над нами! просіть спасителя за нами!" Архангел на се: „Плачте всі і я буду плакати, також і Павло, і хори ангельські будуть з нами плакати; хто зна, чи Бог не буде вам милостивий". І грішники кличуть: „Будь нам милостивий, сину Давидів!"

Тоді сходить Христос з короною з неба і пригадує грішникам свою дармо пролиту за них кров. Але архангел і Павло і тисячі ангелів падають на коліна перед Сином божим і благають милости, і зрушений Христос дає їм тридневу свободу від мук*).

Думка деяких учителів церкви про котишній конець мук пекольних і поворот до Бога підпала вкінці анатемі. Звісно, вона не надавала ся для деспотичної політики церкви Тому то Данте бачив на воротах, що вели до пекла, напис: Lasciate ogni speranza, — хто тут війшов, покинь усю надію..

ж) Побіда над чортом і конець його. Зі всього доси сказаного видко, що чоловікови дуже тяжко приходилось бороти ся с чортом На се треба було величезної енергії та сили волі Кількож то тих сил марнувалось задля безкористного діла! Тим легко пояснити такий брак поступу у всіх напрямах в середніх віках.

Обороняли ся від чорта молитвою, св. тайнами, постом, знаком св. хреста, свяченою водою і т. д. Навіть дзвони мали власть над чортами;

Et mea cunctorum terror vox daemoniorum.

Тут треба ще зачислити реліквії святих та ріжні інші амулети, яких було повно.

Святі в небі се також вороги чорта і завсігди уявлялись в боротьбі з ним. Се трохи дивно, бо як би не було чорта, то й святих не було б (перша канонізація, як звісно, була в р. 993 за папи Івана XI.; опісля з того мала курія папська знамените жерело доходів). Nisi enim diabolus christianos persecutus esset ac adversus ecclesiam bellum suscepisset, nullos haberemus martyses, moesta ac nihil hilaris fastaque vita nobis ageretur. Як бачимо, чорт конечний для слави церкви!

Чорт в боротьбі зі святими бував не раз і побитий дуже погано. Св. Антін плюнув йому раз в очи і він зараз забрав ся. Деякі святі ще дітьми відносили блискучі побіди над чортами, а що дивнійше, на вид образу Льойолі (так упевняють Єзуїти) чорти стрімголов давали драла в пекло. Богато було святих, що ловили чортів вязали і били, кілько влізлось. А св. Аполоній одного чорта (він виглядав як мурин)

---

*) Ще драстичнійше висловлена отся думка в апокріфі „Хід Богородиці по муках". Варто зазначити, що мотів сей не орігінально християнський, а взятий із Індії.

Ів. Франко.

живого закопав... До таких *належали й святі жінки*, як Юліянна, Ґертруда та ін.

До оружій на чорта зачислити належить і екзорцізми. Була се довга, помотана, або навіть коротка і проста операція, по обставинам, тому найбільше, що деякі чорти були, бачите, вперті і мали тверду шкуру супротив мечів екзорцізму, — іншіж від першого візваня полишали чоловіка. Між численними приписами що до способів, як виганяти чорта з чоловіка (а такі книги списувались ще при кінці 16. ст.) до найуспішнійших зачислювано... палку. Але хто тут більше терпів, біснуватий чи біс? Найтяжша боротьба була чортови зі святими небесними, в тому числі з Матірю божою. Вони завсігди поконували чорта, часом сама їх поява вистарчала, щоби нечистий утік. Тому то й найліпше було в спокусах просити о поміч мешканців неба. З тим всім одначе остаточної побіди святість небесна над чортом не віднесла, бо як пересвідчили ся ми, в християнстві один світ доповнює другий. Саме небо — просто немислима річ. Пальма побіди над чортом мусіла дістатись кому іншому, тому, що майже однакове зайняв становище супротив пекла як і супроти неба. Та про него буде низше мова.

Тут ще мусимо сказати кілька слів про смішних і добродушних чортів. Річ природна, що як чорт-побідник для всіх страшний, так побіджений викликує погорду і сміх. Навіть ті, що дрожали давнійше перед ним, *жартують собі опісля з нього*. Вкінці мусимо зробити увагу, що чорта з веселого боку представила більше фантазія людова; чорт релігійний в деяких легендах змяк власне під впливом народніх поглядів. Фантазія людова пристосовує обставини небесні, Бога, Христа, Марію до обставин земних, чомуж би й чорт не мав стати більше людським? Тому то й виходить він часто таким, що має свою хату, свої клопоти, що їсть, пє, вбирає ся, хорує, а часом навіть і довги робить. А вже між собою чорти зовсім не страшні, вони справдешні весельчаки. Один аскет бачив, як чорт на ціле горло сміється ся. На запит чоловіка, чому смієсь, говорить чорт, що ось то його товариш сів собі на хвіст одіня одної женщини, а коли ся на мокрім місці піднесла сукню в гору, чорт упав у болото... З такого сміхованця буває іноді звичайнісінький дурень, що його на кождому кроці можна ошукати. Хлоп каже собі йому се а се зробити, заким когут запіє, а дасть йому душу. Чорт уже кінчить роботу, а хлоп штучним способом примушує когута піяти... Іншим разом зобовязуєсь чорт збудувати міст, а за те перша душа його, що перейде тим мостом. Міст готовий і люде наганяють пса або свиню...

Бувало навіть, що чорт, прінціп зла, був добрий. Навіть теологи знають про таких чортів, що активно не згрішили в небі, лишень були покарані за невтральність. Данте помістив їх перед властивим пеклом. Такий добрий чорт помагає людям в небезпеках і бідах зовсім безкористно. Одного лицаря визволяє чорт з неволі за те, що той його колись приодів, як він дуже був змерз. Були й такі чорти, що зовсім добровільно служили людям, навіть манастирям. Один чорт побив ся об заклад з арх. Михаілом, хто гарнійшу церков збудує, інший учив св. Бернарда псальму, який напевно веде у рай, а згадуваний уже

Цезарій розказує про одного чорта, що за кошик ягід сторожив у винниці. Були також такі, що повнили практики релігійні.

Чи чорти ніколи не жалували за утраченим раєм? Здаєсь, що так, одначе вони не каяли ся своїх гріхів. Амбіція їх оказуєсь із ось якої легенди: чорт жалуєсь перед Христом, що ось то він нужденного чоловіка більше полюбив як його — ангела і не хоче його спасти. Христос на се: „Коли я тобі не помагаю, се тому, що ти сам собі помогти не хочеш. Треба жалувати, молитись. просити о милість, як люде“... На се каже чорт: „Міні жаль, що я втратив небо, але тобі молитись і признавати свій гріх не буду. Радше нехай вічно живу в найглибшім пеклі“. А вжеж були й такі, що сповідались, звичайно, по свойому... Та се мабуть з тих — добродушних дурнів. За те ось як говорить Люціфер Байронів:

Ні! Небом сим кленусь, де він панує,
Житєм, що спільне є йому й міні
І тими вічними зірками — ні!
Нехай є надомною переможець,
Та він не пан мій! Хай весь світ йому
Поклонить ся, — я ні!...
.. .Лютувати буде боротьба,
Хитатись щастє в сей бік або той,
Аж з нас один розсиплеть ся в ніщо.

І справді, чорт розсипав ся в ніщо, заким здужав навернутись. Та пропав він не від сили божої. Наведемо тут характерне оповіданє народнє, чому чорта на світі вже нема Молодий чоловік втікає перед чортом В погоні оба змінюють кілька разів свій вигляд. Аж чорт став когутом, тоді молодець перекинув ся в кітку і задусив ворога. Справдішня аллегорія! Щоб побачити признаки смерти чорта, доволі оглянутись: Де його діла, його страшні появи, його підступи, напади, покуси? Сама церков, котрої судьба доволі тісно звязана з судьбою чорта, признає нині, що він уже став трохи поміркований. Нині в розговорах згадуєсь імя чорта дуже часто без страху, ніхто нині не входить в умову з ним, нікого нині за се не палять, тайних випадків не приписисуєсь чортови і т. д. і т д. Учені в однім тілько не годять з собою, а власне, хто винен, що чорт в середніх віках мав таку силу. Одні кажуть, що се овоч науки церковної, іншіж, що церква перейняла з поза себе, сама підлягла конечному впливови середньовічних людських виображінь.. Ми не беремо ся рішати се питанє, хоча нам перша гадка більше промовляє до переконаня. Вплив на погляди релігійні мали загальні виображіня лише в перших часах християнських, в середніх віках догми вже замкнули брами впливу зверхнього

Чорт служив до уморальненя чоловіка, чи властиве мав служити; нині, коли його нема, люде все таки задля зміни соціальних обставин стають чим раз моральнійші. Мораль переходить у звичай, в інстінкт і чим раз менше потребує приписів закона і погроз кари. І самі закони з карами нині лагіднійші. Наука — ось що знищило чорта разом з іншими забобонами. Чоловік дуже низько культурний і не освічений

незрозумілі йому всякі явища природи пояснює тим, що приписує йіх якійсь висшій силі. Наука показує, що се не інша сила, як сила причинового звязку, що панує в цілій природі. В сей спосіб вигнала наука чорта з цілого фізичного світа і кутка йому не полишила, що більше, вона освітила його генезу. Гейне каже в одній поезіі, що він кликав до себе чорта і пізнав у нім старого знайомого. Так, і що більше: ми в нім пізнаемо самих себе. Наука прогоняє всяке суевіре і не спочине, поки зовсім єго не знищить, в якій би формі воно не виступало. Дивне діло! Умирає силою науки саме той чорт, що вважав ся вчителем бажаня знаня і вільности думки, значить і всеі науки. Satis scis, si Christum scis, „доволі знаєш, коли Христа знаєш", проповідували аскети і святі, а все інше, се звязок с чортом... Natur ist Sunde, Geist ist Teufel — строго говорить епіскоп у Гетевім Фаусті і висказує тими словами всю основу середньовічних поглядів.

А тепер перемінюєсь чорт у мріях поетичних і стаєсь світлим, подиву гідним сімволом, сімволом неустрашимоі, невгамованоі науки, що валить догми, нищить суєвіре, сімволом революціі, що убиває тіранію, сімволом волі і нового житя... Вольтер називав своїх найліпших приятелів fréres en Beelzebouth, котрі, як Д' Аламбер і Дідро з ним працювали коло перетвореня поглядів людських. Сему сімволичному Сатані присвячує великий італіянський поет Кардуччі свій знаменитий гимн:

Слава, о Сатано,
Що в бій нас ведеш,
Побіду розуму
Ясну несеш!
Гімни і жертви
Підносим тобі —
Ізза тебе мертвий
Нині Бог попів.

Чорт став неначе богом. Французький поет Боделер в якімсь неназванім нещастю взиває його:

O toi, le plus savant et le plus beau des anges,
Dieu trahi par le sort et privé de louanges,
O Satan *prends pitié de ma longue misêre!*

O prince de l'exil, â qui l'on a fait tort
Et qui, vaincu, toujours te redresses plus fort,
O Satan, prends pitié de ma longue misêre.
. . . .
Pêre adoptif de ceux, qu'en sa noire colêre
Du paradis terrestre a chassé Dieu le pêre,
O Satan, prends pitié de ma longue misére*).

---

*) О ти, наймудрійший і найкращий з ангелів, боже зраджений долею позбавлений хвали, Сатано, змилосердись над моєю довгою недолею!

Побіджений стає побідителем, вертає у небо і вбиває свойого ворога. Поет Рапізарді ось як описує сю побіду:

Сказав се і звернувсь, де сонце ясне
Із за гори палаючи вставало,
І Бога торкнув ся промінем острия
І проколов його наскрізь. Немов би
Ярке́ зелізо хто встромив у воду,
Так образ божий засичав — неначе
Вапно сичить гасючи ся водою
В повітрі образ божий розілляв ся
Лиш трепечуща хмарка піднялась...

Беранже́ думає, що чорт умер ще за Ігнатія Льойолі, і то саме через того святого, що дав йому випити благословенне вино. Одначе — каже поет — св. Ігнатій жадав від Бога і одержав місце помершого і пекло. Що чорт уже не жиє, се ще не всі хочуть признати і старають ся добачувати його діла в темних явищах, магнетізмі та спірітізмі. Перед кількома роками неомильна святість папи Льва XIII. по причині згаданих явищ горячі посилала молитви до архангела Михаіла, щоби взяв знов свій меч у руки і на чотири вітри, понад і попід молочною дорогою кликнув до бою зі старим, ще не побореним ворогом... Шкода кликати! Христос хотів увільнити світ від чорта, а діла сього докінчила — цівілізація.

С. К-ий.

Індійські легенди.

I.

Ману і потопа світа.

(Із Магабгарати).

Цар Ману, син Вівасвана, могучий, світлий був мудрець,
Серед мужів правдивий лев, блискучий мов всіх творів пан.
Красою, блиском, силою і строгим опанованєм
Всіх похотів перевершив Ману вітця і предків геть.

О княже вигнаний і скривджений, ти, що побіджений усе встаєш сильнійший ніж уперед, Сатано, змилосерди ся над моєю довгою недолею!

Прибраний батьку всіх тих, котрих у своїм чорнім гніві Бог батько вигнав із земного раю, о Сатано, май милосердє над моєю довгою недолею!

З руками в верх піднятими стояв він на одній нозі
Важку покуту діючи в безлюднім, дикім пралісі.
Лицем на південь звернений, очима не змигаючи
Страшну покуту діяв він не більш, не менш — сто тисяч літ.
Аж ось на морськім березі побачила покутника
У ковтунах, обмоклого раз рибка й так промовила:

„Я, старче божий, рибочка дрібна, великих страх боюсь.
Будь ласкав, захисти мене! Прошу тебе, покутниче!
Міцнії риби все йідять малих рибок — від правіку
Така сумная доля нам призначенєм судила ся.
Ратуй мене сирітоньку із сего моря лютого,
Великого! Ще раз прошу! Я щедро відплачусь тобі“.

Почувши рибки бесіду князь Ману, син Вівасвана
Змилосердивсь і власною рукою рибку з моря взяв.
Приніс єі на край води, вложив єі в посудину
Всю срібну, що світила ся неначе повний місяць той.
Там щиро доглядав єі, аж рибка добре виросла;
Неначе сина власного, так Ману рибу ту любив.
Літа минули, з рибки вже велика риба стала ся, —
Великій рибі місця вже за мало в тій посудині.
І вздрівши раз покутника знов риба мовила йому:
„Ой старче божий, добрий мій, де інде ти спровадь мене!“

Тоді побожний Ману взяв ту рибу із посудини,
Заніс єі блаженний муж в широке синє озеро.
Цар Ману, пострах ворогів, укинув рибу в озеро:
Роки минали, риба та росла й росла в єго воді.
Три милі завдовшки була а милю завширки вода,
Та й там не стало місця вже і тісно стало рибі тій.
Вже й ворухнутись йій не мож у тім великім озері.
Тож Ману знов побачивши так риба мовила йому:

„О старче божий, добрий мій, спровадь мене в святу ріку,
У Ґанґес, щоб я там жила, або де сам міркуєш ти.
Бож певно без спеперечки я повинна підлягать тобі:
Аджеж і зріст чудовий сей лиш через тебе давсь міні.“
Так мовила, а Ману взяв — могучий муж, блаженний муж —
До Ґанґи рибу ту заніс і вкинув у святу ріку.

Та слухайте, що стало ся! Час плив, а риба все росла,
Аж Ману знов побачила і так до него прорекла:
„Не можу в водах Ґанґесу ні плавати ні рушатись,
Тож, старче божий, зволь тепер мене до моря занести“.

І зараз Ману рибу взяв із хвиль святого Ґанґесу,
І в море упустив єі — заграла риба весело.
Безмірно вже великая була, як в морі бовтнулась,

Та йшла до рук покутника і пахла як діткнувсь єі.
А Ману як єі пустив, хтів зараз геть іти собі,
Та риба знов промовила — і був мов сміх в єі словах:

„Ти, старче, захищав мене, кормив мене, беріг мене;
Тепер же ось що ти вчини, бо время надійде грізне.
Невдовзі весь округ землі, все що живе і що мертве,
Все що в горі, все що в низу вода потопи вкриє геть.
Вся нечисть змиєть ся з землі; сей час почнеть ся швидко вже!
Тебеж готова я спасти, ти сам лиш лишиш ся живий.
Рухливе все й недвижнеє, що в міць стоіть, що хилить ся, —
Всьому настане швидко час страшливий і остаточний,
Тож ти збудуй собі судно, міцними линвами скріпи,
Що треба набери туди і інших мудрих ще поклич
В судно й насіня набери усього, що є корисне,
Яке брахманцям звісне є, окремо кожде добре ссип.
Тоді за мною озирнись з судна, кринице мудрости!
Я к тобі зараз надпливу — пізнаєш мій великий ріг.
Бувай здоров! Привіт тобі! Я вірно збережу тебе;
Бо знай, без мене ще ніхто по морі бурному не плив.
Та лиш одно: не сумнівайсь, святий, про правду моіх слів!“

І мудрий Ману відповів: „Я рад послухати тебе“.
Ось так вони розстали ся і кождий у свою пішов.
Все чисто Ману так зробив, як риба мовила йому.
Тоді премудрий муж отой в судно вступив величнеє
І на судні спустив ся він у море безграничнеє.
Тут пригадало ся йому все те, що риба мовила —
І глянь, мов знавши мисль єго як раз і риба надплила
Немов гора довжезная, що з хвиль широко вистирча, —
Отак покутника очам та риба появила ся.
Та на переді голови - таке чи чули диво ви? —
Ся риба — хто б се збагнуть міг? — великий, довгий мала ріг.
По розі Ману взнав єі і зараз впорав те одно:
За ріг міцною линвою він привязав своє судно.
Отак в судно запряжена на море риба поплила
І прудко та обачливо по хвилях геть його тягла.
Плила по морі в довж і в шир, аж море ізлякало ся
І заревіло хвилями і страшно розіграло ся.
І в диких підскоках судно хитало ся, метало ся,
Немов бабуся шпотаєсь, заточуєсь пяненькая

Земля ж немов іззлизла вся, весь шум єі замовк як гріб;
Кругом повітре лиш видать і води і небесний стріп.
На водах тілько Ману був і з ним ще наймудрійших сім,
Що позад риби плавали по морі на судні своїм.
І много, много літ тягла без втоми риба та судно,
У бистрім леті без ліку минало скал і лав воно.
Та ось роки минули ся: по довгім довгім плаваню

Судно причалило на сам найвисший шпиль Гімавану*).
Тут мудрим знов приказує риба — мов усміхаєть ся:
„Візьміть, премудрі, привяжіть судно за шпиль Гімавану!“
Зробили зараз те вони, що дивна риба мовила
І привязали радісно судно своє за шпиль гори.
От тим то здавен давна шпиль сей „Привяз корабельний“ звесь
До нинішнього дня. Се ж є пояснене сего імя.

І далі не змигаючи до мудрих риба мовила:
„Я Брахма, пан незрівнаний, що любить все істнуюче.
Міні в подобі риби ви за свій ратунок дякуйте.
Та, Ману, ще я призначив тебе — буть творцем всіх істот.
Весь земний круг ти оживи, твори недвижне й движне все!
Та тілько — се кажу тобі — покути сила вдіє се.
Не баламуть ся творячи, я ж ласкаво попру тебе.“
Се слово мовивши нараз велика риба щезла десь.

Не слухав Ману риби слів і зараз забажав творить,
Та зараз збаламутив ся, пізнав всю трудність творчества.
Тоді страшну, великую покуту він завдав собі,
Аж обновившись каяттєм він обновив житє землі.

*Ів. Франко***).

*) Гімаван = Гімалая.

**) Гляди Albert Hoefer, Indische Gedichte in deutschen Nachbildungen, Leipzig 1844. Erster Theil, S. 31—42.

Критика і бібліографія.

XV. Субєктівісти і обєктівісти в российській публіцистиці).*

Ще Н. Добролюбов критикуючи Тургенева роман „Наканунѣ“ писав, що у нас естетична критика зробилась „принадлежностью чувствительныхъ барышень“. Після Добролюбова літературними критиками були такі „разрушители эстетики“, як Писарев, Шелгунов і т. і. З того часу багато дечого відмінилось і перш усього відмінив ся грунтовно громадський настрій. Час запалу минув, настали часи розсудливого обміркування, тверезоі критики. Ся тверезість де в чому аж за надто сягає, але не в тім тут річ. Одкинувши все те, що дійсно було наслідком „благороднаго увлеченья“, критика в российській літературі вже не вернула ся до чистоі естетичноі критики; покинувши єі тимже „чувствительнымъ барышнямъ“ вона зосталась публіцістичною. Против сього як і завжді вопіють одні завзяті реакціонери, що видають себе за прилихьників (цілком зрозуміло!) — „чистаго искусства“.

Остатніми часами „реабілітувати“ естетичну критику заходивсь було до П. Боборикін, та тільки всіх добре насмішив.

Про д. Волинського з „Сѣвернаго Вѣстника“ нема чого казати, бо у сього добродія опріч нахабности нема нічого. Таким робом можно вважати, що публіцістичний напрямок российськоі критики запанував грунтовно в российському письменстві. Через те приступаючи до критики треба перш усього добре обізнати ся з тими напрямками, з тими течіями, що істнують у сьогочасній московській літературі (широко се слово розуміючи) — тоб-то прямо кажучи, з напрямками громадських, політичних і соціологічних наук. Розбираючи сі напрямки і складаючи свій погляд на них, вказуючи становище, яке займаємо ми в сіх питаннях, ми потім скажемо і про те, як дивимось на вагу критики як для широкоі публіки, так і для самих авторів.

Кожному, що читає российські товсті журнали, добре знані питання про „субєктівний“ і „обєктівний“ метод в соціологіі — та

---

*) З огляду на велике зацікавлене российськоі, в тім числі й украінськоі освіченоі громади абстрактними питанями соціологічними в роді того: що таке поступ? яка роль особи в історіі? і т. і. ми даємо місце критичним статям Украінців про росс. книги писані на сі теми, хоча нам здаєть ся, що як российські писателі, так і йіх украінські критики повторяють зади того, що в Европі давно перемелено, відкривають як новість такі европейські тези і погляди, що в Европі вже геть-таки посгаріли ся Загалом зацікавлене росс. освіченоі громади такими абстрактними питанями в пору, коли само житє потребувало би чогось зовсім іншого, видаєть ся нам станом патологічним, признаком глибокого почутя немочи в справах практичноі боротьби за перестрій політичного і суспільного житя в Россіі. То про се ще у нас буде докладнійша розмова. І. Франко.

спірка „про суть історичного процесу, та роль особи в історії“. Типовим (треба додати: і талановитійшим) заступником субєктівної школи є Михайловський Стаття сього автора „Что такое прогрессъ“? знайомить нас з основами методу і соціологічних поглядів школи. Після дуже детального розбору поглядів Спенсера, Михайловський рішуче доходить до думки, що в соціології, де діло йде про людські інтереси, неможливо збувати ся сімпатій і що коли б се й стало ся, то мало б згубний вплив на людські інтереси. Показуючи потім ідеал розвитку, автор каже: намагання до сього ідеалу і є поступ. Усе що веде до сього ідеалу, є поступове і етичне; все що шкодить йому — реакційне, неморальне. Яким способом іти до ідеалу та й чи можно досягти того ідеалу, які на те істнують засоби в дійсности — автор нічого не каже. Субєктівний метод тепер панує серед россійськоі ліберальноі журналістики. Вороги його не мають досі ні одного періодичного органу в Россії; в Женеві виходив скілька год „Соціал-Демократъ“ під приводом Плеханова, що обстоював за інший погляд. Остатні роки, виходячи з сего другого, обєктівного погляду, написано декілька книжок про економічне становище Россії і про методологічні питання, от як: Струве, Бельтова, Волгина, Гурвича. Россійська цензура краще від россійських писателів зрозуміла, що може бути з нового напрямку і почала нищити книжки написані с тими поглядами. У осени 1895 р. знищено цікаву збірку „Матерьялы для исторіи хозяйственнаго развитія Россіи“ (статі Струве, Потресова, Кузнецова, Щуліна і т. і.), а по весні сього року в еі лапах згинули „Экономическіе этюды“ талановитого Н. В. Водовозова (недавно, 25. мая вмер у Відні) та кілька його перекладних видань.

Батьком другоі школи є звісний Карл Маркс та близький товариш його (умер у літку 95. року в Лондоні) Фрідріх Енгельс. Добре простудіювавши історію і історію філософії сі автори дійшли до думки, що не людина посуває історію, що вважаючи себе за діяча історії людина тільки бавить ся іллюзією і грунтовно помиляєть ся. „Du glaubst zu schieben, und du wirst geschoben“, як казав Гете. Грунтовну пружину, фундамент історіі вони знайшли в економіці, в формах виробу і обміни. (Вперше ці погляди висловив Маркс у передньому слові до його „Критики деяких тез політичноі економії“). Політичний лад, поділ суспільности на кляси, естетичні, етичні і всякі другі погляди, рел гія, громадське й фамілійне право — все це, як каже Енгельс, „надбудування“ над економікою. Форми виробу і обміни продуктів, розвиваючи сили що містять ся в йіх, доходять нарешті до краю і стають в антагонізм самі с собою. Настав час висших форм. Відповідно до зміни форм виробу і обміня продуктів тріщить і надбудування — політичний лад і усе інше. Людина нічого не може відмінити в історичному процесі по свойому, вона може тільки підлягти стихійним силам і впорядкувати жите своє відповідно з ними. Не творити ідеали а за йіми порядкувати жите, а впорядкувати відповідно обставинам дійсности — єдине можливе для людини. Сі погляди установляють в соціології строго наукові методи. Придивляючись до дійсности

навкруги і ізучаючи єі ми взнаємо, куди йде історія і можемо свої сили побільшити силами „стихійного процесу“. Чоловік не буде кидатись у небезпечне море субєктівних сімпатій, що завжді ведуть тільки до розчарування і до заміни одних іллюзій другими такими-же безгрунтовими. „Сі фаталістичні погляди“—кажуть обєктівісти, „доводять до апатії, індеферентізму та пассівности“. Але житє сміє ть ся над сими апріорними заявами: економічні матеріалісти зробили россійську літературу знов такою живою, якою вона не була увесь час мертвих 80-их років. Вони-ж закладаючи соціалдемократичну партію знову розбудили життя і дух революційної діяльности, без якої неможлива у нас в Россії ніяка поступова діяльність. Ся партія ще й досі, можна сказати, істнує в періоді нарождення, але вона вже виявила себе як живіщою літературною працею так і агітаційною діяльністю серед робітників: незабаром вона зорганізує увесь робітницький пролетаріят, щоб обстоював він свої клясові інтереси, що являють ся інтересами праці і здобував перш усього політичну волю, що тепер є пекуча і необхідна потреба того розвитку, до котрого Россія вже дійшла і без котрої на далі неможливий поступ. Але не будемо загадувати про будущину. Поживемо, побачимо, що там буде далі. Коли практика каже друге, ніж повинно було б бути на думку субєктівістів — то вони можуть сказати, що так звані економічні матеріалісти поводять себе противно свойій доктріні і в усякім разі не консеквентні. Але се буде груба помилка, бо сама йіх заява, що економічний матеріалізм є проповідь фаталізму і пассівности, є тільки непорозуміння з початку і до кінця. Коли я кажу, що діяльність людей, історія, складають ся так, як того вимагають економічні обставини, я не кажу, що в життю люде нічого не роблять — то була б негація життя і всім звісних фактів. Ідеі, бажання, напрямки людей виявляють ся на грунті тих же економічних обставин, та вони ж остають ся власністю людей.. Коли я знаю джерело, звідки йдуть мої бажання, ідеі і т. і., то чи через се я кину бажати, думати, працювати? До того-ж коли я знаю, що мої бажання не безгрунтові та фантастичні і праця моя не безрезультатна. Адже-ж наукове вчення про „свободу волі“ не може одняти у чоловіка енергіі до праці, коли він не розумів того як непохибно. А се по суті одно. Як кому, а нам здаєть ся, що коли чоловік знає, що праця його не даремна, то се тільки наддає йому сили для тієі же праці. Життя не стоіть і у його завжді богато праці, на кожного єі стане.

І у кого хист до праці та бажання працювати, ніяка теорія не одібє його від неі, та ще коли він знає, на що й до чого його праця. Коли що спиняє єі, то се розчарування і непевність в результатах, які являють ся наслідком субєктівних мрій та ідеалів, до котрих дійсности в життю нема ніякого діла. „Свідоміcть закономірности громадських явищ не суперечить можливости людині ставити собі мету, а то й цілу сістему ріжних мет, а знаття громадського життя, розуміння наслідків, які будуть зроблені сучасними причинами, помагає вибирати такі мети, що відповідають

законосообразности в економічному життю і свідчать своім напрямком про розвиток сього життя.“ (Ісаєв*) стр. 60). Вченнє про закономірність і натуральний хід історії не засуджує зовсім людину на бездіяльність, бо як каже Каутський, „нічого не роблючи дивитись на те, що здаєть ся неминучим, не значить пускати громадський розвиток своєю власною течією, але значить зовсім зупинити його“.

В спорі ріжних напрямків богато непорозуміння, богато того, коли „своя своіх не познаша“. На приклад Ісаєв, з котрого висше ми навели виписку, не рахує себе до прихильників економічного матеріалізму, а говорить зовсім те, що говорять економічні матеріалісти. Його перелічуваннє однобічностів економ. матеріал. зовсім млаве, часом не єсть відмова на тезу супротивників, але тільки одмова на думки, що автор помиляючись уважає за такі. Треба сказати, що д. Ісаєв економічними поглядами та своєю історіософією належить зовсім близько до учеників Маркса, його школи. Коли йому часом щастить дати неначе міцну відмову, то се є наслідком хибноі постанови питання, про котре річ. Коли теж саме питаннє поставити як слід, воно як раз іде на довід того, проти чого він неначе виступає. Доктріна економічного матеріалізму є плодюча наукова гіпотеза, що проти неі досі нічого серіозного не сказано і котра все більш стає науковою істиною. Може будущина де що в йій змінить, та сама суть лишить ся непорушеною. А еі науковий метод досліду громадських явищ уже дав пишні результати і ще мусить йіх дати.

Мих. Андрійко.

Роберт Бернс.

III.

Головним жерелом отсего нарису, як і загалом усіх житеписів поетових є его листи. Деякі шотландські критики ставлять ті листи ще висше від его поезій; се вже, звісно, пересада. Листи дуже цікаві, видно в них щиру, сильну, мужеську вдачу, видно юмор і сердечність, але нема в них богато глибоких думок — коли Бернс філософує, то виголошує самі оклепані загальники — ані не

---

*) Книжку Ісаєва „Будущее и настоящее русскаго общественнаго хозяйства“ дуже рекомендуємо усім, хто цікавить ся питаннєм про економічний розвиток Россіі. Книжка написана зовсім вільно, наче в час еі написання не було цензури. М. А.

бе в них така жива криниця дотепу, як у его віршах і — коли вірити переказам — у его розмові. Юмор в листах часто силуваний, стиль нераз надутий; певно, дещо треба покласти на карб манерности та балакучости того часу, коли то на листи трачено далеко більше часу і слів, ніж ми се звикли чинити тепер; та власне найбільші таланти і в тім згляді не підлягали попсованій манері свого часу. Богато мнимоі афектаціі, богато патетичних присяг і упевнень похожі зовсім на той стиль, яким пишуть ще нині напів освічені сільські парубки та дівчата, хоча рівень змісту у Бернса без порівнаня висший. Деякі листи справді прекрасні, але беручи йіх в цілости вони не видержують порівнаня з листами деяких інших поетів; обік листів Байронових, у котрих бурливими хвилями кіпить і клекоче вся его могуча особистість, Бернсові листи по просту мляві. Наскрізь самим собою являеть ся Бернс тілько в своіх поезіях. В них его душа, его властиве я, всі відтінки его істоти: его пристрасть, его юмор, его безгранична любов, его запал і его страждане.

Властиво розуміеть ся само собою, що твори поетові — найвірнійший вираз его особистости і що з другого боку жите поетове мусить докладно відповідати его творам, з ними разом творити цілість. Все, що чоловік робить, думае, пише, одним словом, усе пережите, се вираз его особистости, се образ, що підлягае законам як орнамент, як добра драма, як ростина або як геометрична лінія. Се стара правда. Та про те не без підстави говоримо про знайомого: коли він робить се або те, то стае мов не той чоловік. Не всякому даеть ся однаковий вираз, не всякий у кождім настрою чуе ся однаково свобідним. І так маемо поетів, котрих жите для нас так само важне і цікаве, як йіх твори, котрих жите — картина, котрих особистість, здаеть ся, пан Біг вирізьбив з особливим замилуванем. Такими людьми були Гете і Байрон, таким був Данте, хоча про него ми так мало знаемо. У таких людей з кождого маленького листочка, з кождого слова, з кождого кроку виблискуе, ясніе йіх особистість. Йіх жите являеть ся повним такоі артистичноі краси, що навіть наймізернійший біограф не може его зовсім спартачити, що довкола них творять ся міти, котрі відтінюють йіх появу навіть там, де нам не достае певних звісток. Бернс не належить до таких людей — може тілько із за несприяючих обставин. Він чоловік свіжий, любий, правдивий, але не з тих, що являють ся нам якимись героями або півбогами.

Він не е мислитель. У него здоровий розум, здоровий суд, але з него не е філософічна голова, без чого не буває великого поета; у него не було глибокого і орігінального світогляду. Було в него сміле око, тепле серце і радісна, мелодійна мова. Кажуть: він умер занадто молодим; хто знае, що би ще він міг був показати як епік і драматик. Але Генріх Кляйст, Байрон, Шеллі померли також молодими. Другі кажуть, що в него було за мало освіти — закид зовсім глупий. Аджеж і Шекспір не кінчив гімназіі, а не один великий епік середніх віків не вмів навіть писати; у кого душа вразлива, той знайде тисячу способів, щоби присвоіти собі головну

суть сучасного знаня, той, сказазати б, усіми порами всякає в себе летючі ідеі свойого часу. І Бернс в пізнійших роках читав богато, та про те великий епік ані драматик з него не був би ніколи. Такі міркуваня зовсім пусті.

Досить того, що Бернс про все те був великий поет, лірик, якому рівного не має. Як лірик є він може найцікавійшою появою в цілій літературній історіі.

Бернсові пісні, се людові пісні. Людові пісні, се властиво не що, як пісні незвісних авторів, а Бернс — автор людових пісень, що зробив ся звісний і славнич. Людові пісні повстають не інакше як інші поезіі; вони — вираз хвилевого піднесеного, пристрастного настрою авторового, що міг знайти собі повний вираз і колір в міровій мові. Хто коли небудь складав поезіі – не „рими" або вірші — хто, хоч не бувши ще поетом, раз у хвили наметности зложив якусь поезію, той знає, що єго слова самі собою виливали ся римами і ритмом. Нехай собі виконане буде яке хоче старанне та розважливо критичне, – та перше повстане поезіі є завсігди чимсь наглим, хвилевим. Ніхто не може сказати: „Завтра я уложу поезію" так само як не може сказати: „Завтра я зроблю якесь відкрите"*).

Так повстають вірші найславнійших поетів, так і пісні народні. Тілько що ті пісні складали ся наівними, переважно неосвіченими людьми, що жили почутєм народнім, бо й самі не виріжняли ся с поміж народа, а найчастійше не були й надто талановиті. Се твори поетів, котрим раз в житю удало ся зложити пару віршів, що полишили ся в памяти, та котрі зробили за мало, щоби іїх імя довго лишило ся звісне. В селі звичайно якийсь час добре іїх знають. Тай вимоги простого люду не надто високі. Коли переглядаємо „Des Knaben Wunderhorn", то знайдемо богато пес зовсім недотепних, в котрих хіба 2—3 рядки мають якісь щасливі вираженя, а тілько не богато таких творів, що в цілому щось варті. Візьмімо тілько одну з найкращих пісень, „Das Haidenröslein", в тій формі, в якій вона знаходить ся в Wunderhorn'-і і порівнаймо еі з тим, що з неі зробив Ґете!

Так от Бернс є автор пісень людових, такий самісінький, як були другі, орач і жнець, що вийшов з люду, жив з людом, освітою і світоглядом стояв на рівні з людом, сільський парубок обдарований поетичним талантом, яких без сумніву буває не мало, тілько з одною ріжницею: він був людовий співак дійсно, незрівнано геніяльний.

Німці не мають нічого подібного, нічого, що можна би порівнати з Бернсовими піснями; треба би уявити собі найліпші німецькі людові, сільські співанки, найвеселійші пяницькі пісні, які

---

*) Звичайно поети не можуть виячнити, як і відки взяла ся у них якась поезія. Може нікотрий лірчний поет не дав нам так глибоко заглянути в робітню своеі душі, як Данте в 19 главі свойого „Нового житя", де він оповідає про те, як зложила ся знаменита канцона. „Donne ch' avete intelletto d' amore".

знаємо з наших (німецьких) збірок, тілько в десятеро красші, в десятеро геніальнійші. У Франції подібний хіба Беранже, котрого часто порівнюють з Бернсом. Та ріжниця між ними — се ціла ріжниця між галлійською і германською вдачею. Бернс сильнійший, а при тім більше мягкий, більш індівідуальний, та проте більше популярний; вираженя єго зовсім наівні, у Беранже ніколи; у Бернса юмор, у Беранже дотеп. Найбільше підходять до Бернсових пісень деякі пісні угорського поета Петефі, на котрого і особисто, типово Бернс найбільше скидаєть ся.

Із листів до Джорджа Томзона ми знаємо докладно, як Бернс творив свої вірші. І знов се наскрізь спосіб пізніх мінстрелів і авторів людових пісень. Поперед усего він складає кожду пісню під музику; кожда призначена до співу і навіть при читаню сама напрошує ся на нуту, навіть у немузикального Він складає свою пісню або на звісну вже мелодію, найраднійше на якусь стару шотландську людову нуту; інколи компонує й сам мелодію. Дуже часто уживає він навіть готових слів, бере н. пр. якийсь удатний рефрен і доскладує до него нові вірші, а часом навіть бере готову цілу строфу і доробляє до неі пару нових. Таким робом цілі рядки а нераз і цілі куплети в єго віршах — не єго власність, а давнійших, звичайно незвісних поетів; правда, скоро Бернс узяв таку давнійшу пісню в свої руки, виходило з неі щось зовсім неподібне до орігіналу.

Найбільша часть єго пісень не надаєть ся до перекладу, бо діалект надає йім властиву, нічим незаміниму принаду. Шотландський діалект між усіми звісними міні діалектами робить вражінє найбільшоі щирости і сердечности. Діалекти завсігди надають юмористичну закраску, та може ні один в такій мірі, як шотландський. Та власне в тім і є причина, що Бернс не надаєть ся до перекладу; через се Бернс у прочій Европі лишив ся досить незвісний, поминаючи деякі пісні, що розповсюдили ся дякуючи музиці знаменитих композиторів. Перекладів єго пісень нпр. на німецьку мову досить много, та навіть найліпші між ними, можна сказати, ні злі ні добрі.

Бернс писав також поезіі на чистій англійській мові, добірнійшим складом. Є між ними богато гарних, та всі вони такі, що й інший тогочасній поет міг би йіх був написати. Вони не характеризують Бернса, а деколи впадають у поетичну фразу, так як листи в прозову. Натомісць Бернсові властиві пісні, посланія, балляди, сатири, всі ті вірші, де він являєть ся наскрізь самим собою, висші всякоі похвали. Яке то все тепле і живе, яке свіже, як потрафлено всюди в тон, як уміє Бернс використати всі ті прості способи народньоі пісні, рефрен, повторенє одного рядка, одного риму, як уміє зміцнювати ефект! А який юмор — без огляду на те, чи він висміває англійських полководців у американській війні, чи кпить собі з якогось попа-святоші, чи оповідає історіі про відьом та страховини. Яка сила в описі піяцкого поєдинку, коршемноі сцени, зимовоі бурі, коли то вівці в салаші стискають ся до купи — або танцю чарівниць у баляді „Том-о-Шантер“! Тілько Гоголь або

Гете вміли малювати так ярко, конкретно та с таким юмором страховинні сцени.

Та найбільше у Бернса любовних пісень — сумних, радісних, веселих, жартливих і всяких, а всі вони повні змислового вогню, всі природні і горячі, без сліду афектації або зневіря; видно, що зложив їх чоловік, у котрого житє пливе могучими хвилями. Та не тілько любов до дівчат і жінок піддає йому ті перли; єго серце повне всеобіймаючої, правдиво поетичної любови, щирої любови не тілько до всеї людськости навіть в єї найнужденнійших і найгірших появах, але до всеї природи, до цілого світа. Все у него живе, все має почутє, все розмовляє с поетом. Славні єго дві вірші, написані ще за молоду, одна до незабудьки, котру мусів заорати плугом, а друга до мишки, котрій орючи розруйнував гніздо. А не забуваймо, що писав їх простий сільський парубок, здоровий, крепкий робітник, далекий від усякого фальшивого сантіменталізму. Ніхто так як Бернс не доказує, що правдива поезія і щира гуманність пливуть із одного жерела. Пізнійше по адресу Конінґема написав він віршу „на зраненого зайця“, де мовить: „Убивати звірі для нашої приємности, звірі, що не роблять нам ніякої шкоди, сего я ніяк не погоджу зі своїми поглядами на моральність“. І отак він перебирає всі роди творів і кінчить аж чортом. Єго „Address to the Deil“ (Посланіє до чорта) — се незрівнанний твір, та на жаль зовсім неможливий для перекладу, повний дикого юмору. В *спосіб несказано оживлений, з незрівнаною силою* персоніфікації закидає поет чортови всі єго збитки, оповідає, як він раз сховавши ся в очереті, налякав його самого, а кінчить ось якими словами: „Ну, бувай здоров, мій старий страхопуде! Ой подумай лишень добре і поправ ся! Хто знає, може колись і для тебе настане супокій. Йій Богу, міні жаль навіть тебе, що мусиш сидіти в пеклі!“

Отсій геніальній сімпатії до всего, що живе і істнує, завдячуємо чудову Бернсову кантату „Веселі жебраки“. Купа волоцюг і пройдисвітів с такимиж дівчатами в осінну ніч зійшла ся в якімсь поганім шиночку і обходять тут, кождий с торбами, кождий за пару Бог зна як роздобутих грошей, свій празник, правдивий жебрацький баль. Цілість крім кількох строф опису складає ся з пісень поодиноких жебраків. Отсей твір — на се годять ся всі критики — се наймогутнійше, що загалом в тім роді витворила поезія. З усіх новійших поетів хиба один Гете вмів так повно і всесторонно висловити пяну радість життя, як Бернс.

Та є між Бернсовими віршами й такі, що відслонюють нам болючі рани єго душі, єго сумніви і строгий суд над собою самим. І так в „Трагічнім уривку“ він говорить:

Міні вас жаль, безпомічнії люде,
Котрих жаліти навіть уважають
Гріхом святоші. Я вам спочуваю,
Ви бідні, ви погорджені, без роду,
Бездомні волоцюги, хоч би вас

Загнала в нужду й власная провина.
Аджеж не будь у мене добрих другів,
Хто зна, чи я б не був як ви пішов
У пропасть, у поталу і погорду,
Чи я б не був найгірший, найбіднійший.
Бо ти, могучий Боже, що тебе
Я ображав, ти в свойій доброті
Надав міні тих своіх дарів більше,
Ніж всім товаришам; та я надмірно
Йіх надужив, о стількож нікчемнійше
Від простого злочинця, скілько більше
Від него сил одержав я високих.

Бернс — самостійна, орігінальна поява в літературі. Він стоіть з боку від великого літературного руху того часу, бо в тім осередку, де він виріс, рух сей майже не міг на него впливати. Правда, Тен хоче в нім добачати виразний революційно-демократичний нахил, та такий погляд видаєть ся міні самовільним. Без сумніву, Бернс натура демократична і свободолюбна, котрій не імпонують ранґи і титули, та в Англіі в минувшім столітю се вже не була рідкість. Часто приводять на доказ єго демократізму прекрасну віршу „A man's a man for a' that“:

Ти голову повісив гнеть
За те, що бідний, будь що будь?
Геть, неключимий рабе, геть!
Ми гордимось тим, будь що будь!
І будь що будь, і будь як будь,
Хоч злидні й клопоти гнетуть,
То ранґа є лише печать,
А муж є злото, будь що будь.

Хоч одіж наша проста є,
А страва хліб, сіль і що будь,
Най дурень в шовках вина пє,
А муж є мужем, будь що будь.
І будь що будь і будь як будь,
Не в золоті, не в строях суть,
А чесний муж є сам свій цар,
Хоч як він бідний, будь що будь.

Ось глянь, ся лялька лордом звесь
Розприндивсь, сам не зна, як буть!
Най перед ним сто люда гнесь,
А він є дурень, будь що будь.
І будь що будь і будь як будь,
Най там ордерів повна грудь,
Свобідний ум глядить на се
І посмієть ся, будь що будь.

Бароном міг король зробить,
Князем і графом, ще чим будь,
Та чесним мужем вас зробить
І цар не може, будь що будь!
І будь що будь і будь як будь,
Не в урядах, титулах суть, —
Високий ум і ясний зір
Над все те висші, будь що будь.

Тож дбай усяк, щоб сталось так —
І станесь так, хоч будь що будь! —
Щоб ум і честь у світі скрізь
Запанували, будь що будь.
І будь що будь і будь як будь,
Ще станесь так, хоч будь що будь,
Щоб чоловіку чоловік
Був братом всюди, будь що будь!

При всій силі і красоті сеі пісні вона ще не доказує богато. Вже у Данта і Петрарки попадають ся подібні вискази. Разом зі зростом культури падає повага шляхти. Бернс написав також вірші на день уродин короля, де радить наслідникови престола менше займати ся грою в кости і подібними забавами, а троха більше вчити ся. А на однім бенкеті в Домфрайсі, де пили за здоровле презідента міністрів Пітта, Бернс предложив випити за здоровле Джорджа Вашінґтона; за се і за інші такі провини його мало не прогнали з уряду. Та все те, як сказано, в Англіі не було чимсь незвичайним. Загалом великий поет рідко буває революціонером у звичайнім, політичнім розуміню сего слова; він занадто високо стоіть, занадто добре розуміє всі партіі. Самосвідомий, самовладний князь, збунтований народ, борець за свободу чи вірний підданий, що боре ся і гине за свойого пана не питаючи чому і по що, — всі вони можуть бути для него темою, всіх положенє і думки він уміє відчути. Так і Бернс, хоч яркий демократ, написав кілька гарних віршів про Стюартів, бо іх положенє прогнаних королів і вірність іх шотландських прихильників додавали йім в его очах принади.

Бернс належить до нового часу, о скілько він загалом поет і то поет наскрізь природний, чуткий, саморідний, у котрого не видно й сліду школи, стилю. Та характерних признаків нового руху, кермуючих ідей, що поперед усего виявляли ся в виборі тем і в спосібо іх трактованя, у него нема. Він стоіть з боку від великоі течіі европейськоі літератури, а про те є мов граничний камінь в еі бігу. Він перший новий співак, попередник тоі великоі ліричноі хвилі, що в початку нового віку розлила ся по всій Европі.

Карль Федерн.

Політична хроніка.

(Пятий зїізд русько-укр. радікальної партії. Передвиборчі заходи. Галицька конституція в австрійськім парляменті. Нова руська партія. Заява).

Пятий зїізд русько-українськоі радікальноі партії, що відбув ся д. 26 і 27 сент. у Львові, приніс велике розчароване для газетних репортерів. Ждали чогось пікантного, бурливого, палкого, аж ось із усего того нічогісінько. Кільканацять мужиків, кільканацять інтелігентів, порядок дневний убогий (усего три точки: вибір комісій, справоздання делегатів і справоздання комісій), промови короткі і сухі, тон загалом спокійний — не диво, що дехто з газетярів, що першого дня прийшов на зїізд в великим зацікавленєм, на другий день зовсім не явив ся Не диво, що і в пресі зїізд не мав, як то кажуть, сукцесу: подали доволі сухі справоздання і з виємком двох руських часописів, про котрі скажемо далі, навіть не коментували здобутків зїізду. А про те можемо сміло сказати, що від часу першого зїізду, на котрім покладено основи радікальноі партії, отсей пятий зїізд був найважнійший. Був се перший зїізд, на котрім не було ніякоі теоретичноі, програмовоі діскусії, на котрім делегати займали ся виключно практичними, конкретними справами партії. Сам склад зїізду був прінціціально відмінний від усіх попередніх. Се не було зібране членів партії що більш або менше припадково прибули на зїізд, не було зібране, на котрім кождий присутний мав право забирати голос і ухвалювати; се був справді зїізд делегатів партії. Тих 50 делегатів, що репрезентували 28 повітів, то значило що найменше 40 довірочних зборів по провінції, 40 нарад між селянами над справами партії, а добра половина тих зборів і тих нарад відбула ся за ініціативою самих селян радікалів; вислані ними делегати прибули до Львова хто власним коштом, а хто на гроші зложені товаришами селянами; всі делегати мали легітімації підписані більшим або меншим числом тих, що йіх вислали.

Із справоздань делегатів про стан радікального руху по повітах найцікавійше було справоздане посла Ст. Новаковського про рух радікальний в пов. перемиськім, добромильськім і мостиськім. „В перемиськім в р 1894 було скликано віч публичних 4, з тих 2 були заборонені; в р. 1895 скликано віч 11, з тих одно заборонено; в р. 1896 скликано віч 8 та заборонених було 7. Зборів за запросинами устроєно в 1895 р. 5, в 1896 р. 16, з них два були розвязані. Читалень відкрито 14. Разом публичних віч, довірочних зборів і відкрить читалень в тих роках було 59. В мостиськім пов. скликано 6 віч і всі були заборонені або розвязані, а крім того 7 зборів довірочних. В добромильськім були три віча. Процесів політичних (головно за вибори до Сойму) мали наші товариші 24, з тих лише два скінчили ся засудом. В арештах слідчих сиділи наші товариші 268 днів, засуджено трьох товаришів разом на 135 днів вязниці“.

Ті сухі цифри ліпше як незнати яка горяча бесіда показують зріст радикального руху в тих повітах. Певна річ, в інших повітах він далеко не такий сильний, а в деяких, нпр. у снятинськім і коломийськім, де давнійше був сильний, тепер значно притих за для браку інтелігентних провідників. Загалом із усіх майже промов делегатів видно було, як дуже почуває наше селянство по провінції брак інтелігентних людей, котрі б душою хилили ся до него і готові були допомагати йому до освідомленя і в боротьбі за свої права. Певна річ, ніде по провінції не брак інтелігентних Русинів: попів, суддів, адвокатів, лікарів, нотарів, учителів. Щож се за знак, що селяне, і то найосвіченійші селяне з більше як 20 повітів немов змовивши ся згідно жалували ся на брак інтелігентних провідників? Чиж се не голосне вотум недовіря для тоі руськоі інтелігенціі і єі дотеперішньоі роботи? Чиж се не важке memento, що пора тій інтелігенціі отрясти ся зі спорів азбучних, язикових, обрядових і всяких інших, пора скинути пиху з серпя і взяти ся до такоі роботи, якоі з елементарною силою домагає ся само житє народнє? І чиж се не доказ також, що рух радікальний ширить ся між нашим народом з елементарною силою, бо є виразом наболілих потреб народніх, рівноважником того стану переходового, в якім тепер опинило ся наше селянство, того стану, де економічні і культурні потреби і конкуренція сусідів вимагали би як найшвидшого розвою сил і засобів народніх, а тупі зусиля реакціі всякими способами спиняють сей розвій?

Здаеть ся, се могла б бути дуже займаюча і навчаюча тема діскусіі для совісноі журналістики, не засліпленноі упередженєм і партійними пристрастями. А тимчасом коментаріі, які посвячено нашому зйіздови в руській прасі, показують зовсім щось інше Коментаріями виблисли дві прекрасні души: Галичанин і Правда. Хоч завзяті вороги між собою, а в осуді радікального руху здибали ся, як два зерна в кірці маку. Галичанин в обширній статті „Смотръ радикальнымъ полчищамъ“ пустив ся доказувати, що радікальна партія, се властиво купка генералів без війська. Розуміє ся, при добрій волі і відповідній неввазі до того, що у чоловіка під носом робить ся, все доказати можна, тож і „Галичанинъ“ доказав свою тезу „согласно, прекрасно і концептовно“ і розуміеть ся, на тім успокоів ся. Бож генералів без арміі ніхто розумний не вважає силою, ніхто з ними не числить ся. А тимчасом зі справоздань делегатів ясно як бик випливало, що радікальний рух далеко скорше армія без генералів, ніж генерали без арміі, т. є, що будь у нас троха більше „генералів,“ а властиво таких робітників та агітаторів, як С. Вітик, А. Шмигельський, Бородайкевич і др., то ми швидко моглиб опанувати всі повіти, потягти за собою все селянство. Як би справоздавець Галичанина менше дбав був про те, щоб блиснути концептом, а більше про те, щоби вдумати ся в ті факти, що були піднесені делегатами, то певно був би дійшов до інших виводів. Ну, та що вже й говорити! Який Сава, така єго слава.

Те саме можна сказати й про той відзив, який дав про наш зйізд п. Барвінський у „Правді“. Сам він на зйізді не був, свойого справоздавця не прислав, а про те знає про зйізд далеко більше інтімного, ніж знали самі члени зйізду. Він знає нпр., що делегати нашого зйізду

не були ніякими делегатами, бо їх ніхто не вибирав. П. Барвінський очевидно думає, що як вибір не був з гори сторгований і затверджений в намістництві, то він не може й називати ся правдивим вибором. Далі по думці п. Барвінського деякі делегати виступали проти радікалізму домагаючи ся замісць него „хлопськоі політики". Не знаємо, чи п. Барвінський кпить із своіх читачів, чи справді дороги питає, не знаючи того, що власне радікалізм і є хлопська політика. В кінці недогода п. Барвінському й те, що радікали надто дуже кумають ся з соціаль-демократами. Щож, пане редакторе „Правди," чоловік — ζῶον πολιτικόν, а коли вже радікалам с ким небудь кумати ся, то очевидно поперед усего с тими, хто йім найблизший основними, програмовими думками. Не бійте ся, вас певно радікали ніколи своім панібратством не скомиромітують.

Та вже найзабавнійше є те, як п. Барвінський силкуєть ся конче мовити в радікалів, що вони союзники а то й слуги москвофілів. В єго очах ніщо не значать однодушні ухвали зйізду, що партія радікальна з жадною іншою партією в тривкий союз не входить, що при надходячих виборах москвофільських кандідатів ні посередно ні безпосередно попирати не буде. П. Барвінському сего всего мало. „А отже радікали ухвалили попирати опозиційно-народовських кандідатів, а що ті кандідати ставлені будуть народовцями і москвофілами до спілки, значить, радікали все таки будуть попирати і москвофільських кандідатів". Поминаючи сікофантську логіку такого розумованя ми завважимо, що поки що нам нічого не звісно про те, щоби народовці-опозиціоністи хотіли йти спільно з москвофілами, з виємком одноі Стрийщини, котроі іменем др. Олесніцкий заявив ся за спільною акцією виборчою обох партій. А по друге, п. Барвінський може бути спокійний, що радікали в кождім конкретнім випадку, де йіх поміч могла би для кандідата бути цінною, зуміють випитати єго катехізму національного і політичного і знайти гарантію, що кандідат не спроневірить ся інтересам націі ані інтересам селянства. Так само що до др. Олесніцкого п. Барвінський може бути спокійний: він помочи радікалів певно не буде потребувати, бо прилюдно дав слово чести, що при надходячих виборах до Ради державноі не буде кандідувати

Се уперте вмовлюванє в радікалів, що вони союзники москвофілів, моглоб видати ся дивним кождому, хто би не знав політики п. Барвінського. Бо й справді, коли п. Барвінський так горячо любить свій народ і свою національність, так невтомимо працює для єі зросту і розвою, то як же зрозуміти те вперте, до маніі посунене змаганє впирати москвофільство, мов в жида хоробу, в таких людей, що будь що будь також працюють і не одно жертвують (може й більше, ніж п. Барвінський) для тоі самоі ціли. Аджеж коли я справді щиро люблю якусь справу, то міні милий і пожаданий кождий, хто робить для сеі справи, хочай би єго ніс або єго сурдут міні не подобав ся. Інквізіторські замашки в націоналізмі п. Барвінського якось не мило пахнуть. По за всіми фразами про любов до своєі національности, про працю для неі і т. і. раз-у-раз вилазить мов шило з мішка: національність, національністю, але поперед усего треба, аби моє на верха було. Украінці не люблять москвофілів; значить, щоби здобути собі йіх прихильність, треба консеквентно денунціювати всіх як москвофілів, хто не згоджуєть ся з мо-

єю політикою. Австрійський уряд не любить москвофілів, значить, та сама тактика на оба боки добра. Додаймо до того ще одну фатальну обставину. Тактиці п. Барвінського секундує дуже добре стара практика польських пануючих верстов, котра велить в кождім Русині, що бажає бути Русином і виступає незалежно, не по лакейськи, бачити москвофіла без огляду на те, чи він дійсний москвофіл, чи щирий народовець, чи радікал. Інквізіторство п Барвінського дуже добре піддержує і усправедливлює сю тактику. А що таким способом дуже богато *навіть щирих і горячих народовців на провінціі самою силою* конечности доходять до думки — супроти тісноі спілки польських гегемонів і руських сервілістів ставати до спілки незалежним Русинам без огляду на партіі, лучити ся з москфофілами, в котрих дехто все ще бачить значну силу; що таким робом замісць поборювати аліанс народовців з москвофілами властиво все більше прокладає ся для него дорогу, значить, замісць скріплюваня сил національних ослаблює ся йіх і замісць прояснюваня в широких масах національного ідеалу тілько його затемнює ся, про се п Барвінському байдуже. Аби моє на верха було!

Партія радікальна менше ніж народовська потребує союзів з москвофілами чи загалом с ким небудь, а в многих випадках союз з москвофілами для неі зовсім неможливий. Се легко зрозуміти Радікальна партія, се головно мужики. Сила партіі в усвідомленім, політично освіченім мужицтві. Де такоі сили нема, де радікальна агітація слаба і не сістематична, там радікальна партія не є силою, значить, ніякі союзи нічого йій не поможуть. А там, де така сила є, де селянство свідоме і політично вироблене, ніяка інша партія не може мати сили, значить, союз з іншими партіями (т. є. з інтелігентними одиницями, що признають ся до сеі або тоі партіі) знов таки безцільний і непотрібний. Та ще одна річ була причиною, для чого остатній зйізд руськоі радікальноі партіі одноголосно заявив ся против союза з москвофілами. Зріст радікального руху в нашім краю викликав серед руськоі інтелігенціі, *особливо серед духовенства*, дуже сумну і гідну всякого пожалуваня реакцію. Сказавши по правді, реакція та, що йій імя: нехіть до просвіти і самодіяльности мас народніх, почала прокидати ся ще геть перед заснованем радікальноі партіі. Засноване сеі партіі було сігналом, на котрий виповзло все, що обскурне, нетолерантне, темнолюбне і вороже народному розвоєви і почало кричати: радікали відбирають народови Бога, віру, моральність, виступають против церкви, власности і т. д. Під тим окликом темні сили могли ніби під щитом воювати і з читальнями і з хлопськими газетами, зі спілками і вічами. Звісно, руху народнього се не здусило, але серед інтелігенціі прискорило еволюцію, якоі ще перед 10 роками ніхто би не був надіяв ся. Наша галицька заскорузлість та мала освіта і стара попівська кастовість подали собі руки і знайшли для себе нову форму в католицькім клерикалізмі. Народило ся на Руси те, що дармо поривали ся засіяти Потіі, Рутські та Кунцевичі. Люде, що ще недавно були і раціоналістами і радікалами і мало що не соціалістами, тепер рантом поробили ся яркими католиками; те, що доси звало ся партією народовців, нині розкололо ся на двоє, і хоча поки що не видно ще виразно, котра поло-

вина більша, то з гори можна бачити, що всі залежні люде, залежні чи то становищами чи характером, швидше чи пізнійше опинять ся в тім таборі, котрого стягом нині є червона мантія.

Сей наш новонароджений клерикалізм є поперед усего войовничий, виступає не з окликом любови і поєднаня, а з окликом ненависти і роздвоєня. Що головна єго ненависть звернена на радікалів, про те нема що говорити. А що радікалізм нині в значній мірі пішов по селах, ширить ся серед мужицтва, то не диво, що мужики радікали є предметом сердечноі ненависти наших клерикалів. Для боротьби з радікалізмом устроюють ся місії, виголошують ся просто підбурюючі проповіди, викликає ся всі темні сили фанатизму, одним словом, деморалізує ся народ, але тим самим копає ся чим раз глубший рів між чеснійшою, свідомою частиною народа а тою клерикальною інтелігенцією. В ненависти до радікалів москвофільська часть духовенства біжить на випередки з народовсько-клерикальною; проповіді о. Курдидика не ліпші й не гірші від проповідів василіянських місіонерів о. Ломніцкого, Веселого і др. От тим то не диво, що радікальне мужицтво не бачить для себе ані користи ані принади в якім небудь союзі с тими елементами, що день у день по селах ведуть з ними завзяту, зовсім не братерську війну. Радікальне селянство бачить добре, що духовенство не занехало тоі війни і в остатніх роках, коли радікали стараають ся оминати все, що би з йіх боку давало притоку до нападів, не рушають ані віри, ані обрядів, ані церкви і єі інституцій, а навіть про надужитя поодиноких духовних говорять як найрідше; противно, власне в остатніх роках боротьба против радікалів з боку духовенства обох партій змогла ся, заострила ся, зробила ся завзятійшою і прикрійшою, ніж була давнійше. Отсе було жерело тоі неохоти, з якою делегати радікальноі партіі, прибувши до Львова, приняли відомість про те, що члени заряду тоі партіі ведуть якісь угодові переговори, се було й жерело того почутя облекшеня, з яким вони приняли відомість, що одинока руська партія, с котрою у нас було можливе згідне поступуванє в акціі виборчій, сама відкинула компроміс з радікалами.

Історія дотеперішніх передвиборчих заходів досить цікава, та не так сама собою, як радше тим, що з неі зробила газетна діскусія. Довідавши ся про те, що переговори між опозіційними народовцями і радікалами що до утвореня спільного комітету виборчого розбили ся, кореспондент „Буковини“ розтрубив про „новий подвиг д. Романчука,“ котрий, мовляв, „відкинув союз з радікалами для того, щоби не наразити ся москвофілам“. Замісць вияснити справу докладно „Дѣло“ відповіло на сей голос не то щоб запереченєм, але ось якими словами: „Такі клевети розпускають руські урядовці, скоро довідали ся, що „Народна Рада“ рішила вести самостійно акцію виборчу і на основах своєі народньоі програми лучити всіх людей доброі волі до борби з рептільниками. Де нема аргументів, там послугують ся рептільні газети найпідлійшими клеветами, щоби лиш викликати заколот і захитати у людей віру в успіх і добро справи. Для кого найвисшою ідеєю - рептільний фонд, сей не може нічим іншим воювати, як лиш клеветами. Для того і для руських урядовців всяка самостійна акція виборча не в смак, бо знають, що для них нема там місця“. Прочитавши уважно

допись зі Львова в „Буковині“ я не виджу, чого було так гнівати ся „Дѣлу“. Факти подані в тій дописи зовсім правдиві, розуміє ся, лишаючи на боці те, що надруковано при кінці курсівом і що треба вважати виводами кореспондента. Коли в чому інформації кореспондента недокладні, то хіба в тім, що він не знав і не сказав усеі правди, т. є. цілого ходу переговорів, що почали ся ще в юлі і помалу тягли ся через цілі вакації. Я не вважаю потрібним оповідати тут цілого ходу тих переговорів, а головно, не вважаю себе до того покликаним і управненим. Переговори вів головно д. Романчук чи то приватно, чи як голова „Народноі Ради,“ і він один має право, коли вважатиме потрібним, подати йіх до прилюдноі відомости. Одно тільки мушу завважити, що гнівна рeпліка „Дѣла“ на недіскрецію „Буковини“ мусіла дуже *немило вразити мене і всіх тих, що більше або менше ознайомлені* з ходом переговорів. Я не розумію, по що властиво робити секрет з того, про що досить богато людей знає, а головно, чого було так гнівати ся на „Буковину“ за виявлене одноі части правди? Міні здається, що таке поступуване „Дѣла“ швидше може зродити несмак в цілій справі, чим недіскреція „Буковини“. Міні здаєть ся також, що д. Романчук занадто зверезий політик і занадто дбає про те, щоби єго поступуване було корректне, а щоби мав встидати ся виявленя цілого ходу переговорів, тим більше, що в цілім тім ході, о скілько я знаю, не було нічого такого, що моглоб кого небудь компромітувати. Мусимо привикати до того, нового у нас, факту, що справи публичні треба робити публично, а д. Романчук більше чим хто другий мав нагоду переконати ся, що закулісовими переговорами, торгами і шептами нічого путнього для загалу здобути не можна. Треба раз рішучо полишити сю дорогу таким, котрим байдуже до опініі загалу.

Австрійський парлямент, зібраний на остатню сесію, раптом перемінив ся в трибунал. Підсудною була — галицька констітуція, т. є. те розуміне і виконуване констітуційних законів, яке з давен давна держить ся в Галичині, але в остатніх 10 роках дійшло до незвичайного навіть для Галичини розцвіту. В ролі оскаржуючих виступили два незалежні посли галицькі, др. Леваковський і Романчук. Яко corpus delicti предложено парляментови три розпорядженя галицьких старостів, а то два краківського Лясковського, а одно перемиського Горецкого, де *вони послам соймовим Вуйцікови і Новаковському* заборонюють скликати зібраня селянські. Крім того був ще один corpus delicti — факт арештованя посла Новаковського практикантом староства Мірським Ті corpora delicti — від разу, скоро тільки зробили ся звісні парляментови, почали ширити такий недобрий запах, що сторонники гр. Бадені з Кола польського задумали як найшвидше заладити грунтовну десінфекцію і усунути немилий предмет із парляменту. Вони здобули ся на геройський подвиг і внесли інтерпеляцію до міністра президента. Ну, та вже як внесли, то певно таку, що варто було на неі подивити ся, зовсім після приповідки: „Піду я, мамо, до церкви, але дідька зйіси, коли буду Богу молити ся“. В своїй інтерпеляціі наші beati possidentes ухитрили ся зробити міністрови і галицькій адміністраціі закид не з того, що обкроюють констітуцію в Галичині, але з того, що чинять се незручно. Нема потреби з гори заказувати віча і збори — такий був

зміст інтерпеляції, — коли закон дає властям можність кождий збір з леда-якоі причини розвязати. Отсею інтерпеляцією думало Коло польське від разу піймати двох зайців: успокоіти публичну опінію в Галичині і показати себе оборонцем нарушеноі свободи, і убити справу немилу для правительства

Президент міністрів без сумніву зрозумів сю інтенцію своіх земляків і союзників і може по тихеньку був йім вдячний за йіх щирі зусиля „обмити — як каже Німець — кожух а не замочити його". Та про те прилюдно він виступив зовсім не в ролі вдячного і розкаяного. „Хочете ви з себе вдавати геройів — здаєть ся, подумав президент міністрів — то я вам покажу, що я ще більший герой від вас". І він поквапив ся відповісти на інтерпеляцію Кола польського, і відповідь его була сміла і рішуча: урядники поступили так, як поступили і мали право до того; коли кому з діткнених зробила ся кривда, нехай жалує ся через усі інстанціі аж до міністерства, — тоді міністерство зробить, що признасть потрібним. Відповідь була справді історична, пригадувала великі історичні взірці, якого небудь Людвіка XI., Івана Грозного або Петра Великого, в усякім раві взірці екзотичні, не польські, бо польські королі своім соймам ніколи б не були посміли так відповідати.

Та от стало ся диво. Гр. Бадені, котрий певно думав, що сей конаючий парлямент так як колись Шібанов, терпливо знесе навіть те, як йому зелізним наконечником палки вертіти ногу, помилив ся в своім рахунку. Др. Леваковський виступив з наглячим внеском, щоби парлямент докладнійше застановив ся над сістематичним нарушуванем конституціі властями політичними в Галичині. З разу здавало ся, що справа не буде мати великого успіху. Внесок Леваковського підписало ледво 30 послів; Коло польське і Гогенвартівці виступили против него німецька лівиця не знала на яку ступити, антісеміти не дуже вірили цілій справі, не бачучи в ній ніякоі противжидівськоі закраски. Та ось промовив Леваковський мотівуючи свій внесок, промовив сильно, горячо і розвернув таку широку та страшну картину безправя в Галичині, що порушив навіть найскептічнійших. По нім промовив Романчук — холодно, та про те досадними, свіжими фактами ілюструючи ту саму тему. Corpus delicti в очах парляменту з чотирьох фактів виріс до розмірів цілоі гори. І ось виступив Пернерсторфер; під впливом его огнистоі промови, повноі сбуреня, палаючоі любвою до свободи і гуманности, ціла та гора галицького безправя почала курити ся і блискати огнем, кидаючи яркі снопи світла на всю Австрію. Сама собою насувала ся всім послам думка: De te fabula narratur. Аджеж коли там таке діеть ся, а правительство толерує се, солідаризує ся с такою роботою, то й нам від сего правительства тогож надіяти ся. А котрі самі не додумали ся до сего, тим виразнісінько вказав на се защитник правительства, молодий секретар міністеріальний Сімонеллі, котрий тоном і способом гр. Бадені ще раз пробував боронити поступуваня галицьких властей. Тепер стало ся те, чого гр. Бадені певно не надіяв ся. Против правительства, против галицького безправя виступили Молодочехи Пуркгард і Вашатий, виступив член німецькоі лівиці др. Функе, виступив провідник антісемітів Люегер. Йіх промови були мов тарани; вони бичували правительство до крови, роз-

щипували аргументи єго оборонців на пааздірє. Гр. Бадені похопив ся по невчасі і відкомендерував на свою оборону бувшого міністра Мадейського, руського посла Вахнянина і міністра Рітнера. Та було вже пізно. Два перші защитники замісць допомогти справі пошкодили йій ще більше, а посол Вахнянин успів покрити своє імя безсмертним соромом, виступивши з безглуздими, нетактовними закидами на посла Новаковського і на руську радікальну партію, та з жаданем, щоби правительство старало ся для таких людей ще більше ограничити констітуційну свободу. Бідний Вахнянин! Як тому Бернсови жаль було чорта в пеклі, так мені жаль його імени окритого заслуженою ганьбою! А цілу діскусію закінчили новими промовами посли Леваковський і Романчук, докидаючи нові обурюючі, неправдоподібні а правдиві факти до попередньоі купи. І коли прийшло до голосованя, то против сего правительства підняло ся 108 рук, а за ним тілько 80. Внесок здобув собі значну більшість; правда, він упав, бо закон вимагає для таких внесків двох третіх частей усіх присутних послів, але впав тілько припадково, для того, що значна часть Молодочехів власне була виїхала до Праги на похорон Грегра. Колиб не те, то певно справа була би скінчила ся ухваленем недовіря для правительства і міністерство булоб або мусіло уступити або зараз розвязати парлямент. Таким способом іронією долі старий завзятий опозіціоніст Грегр своєю смертю вратував на якийсь час правительство гр. Бадені Нема що й додавати, що наші „реалісти“ Барвінський і Вахнянин голосували проти внеску Леваковського разом с Колом польським.

300-літний ювілей берестейськоі уніі обходила галицька Русь дуже велично і то не тілько церковними торжествами, але й надпрограмовим пунктом — заснованем нового політичного товариства, прозваного „Русько-католицьким союзом“. Ся часть ювілейного обходу уніі була справді надпрограмова, головно для тих, котрі доси привикли в п Барвінськім бачити головного представника всеукраінськоі ідеі, а тепер побачуть його в ролі ініціатора і провідника сего навіть у Галичині партікулярного товариства, з которого по самій єго сути мусить бути виключена не тілько вся православна Украіна з еі православними Шевченками, Костомаровими і Кониськими, але й православна Буковина. Крім п. Барвінського головними стовпами нового товариства є п. Вахнянин і єго симпатичний зять др. Студинський і др. В. Коцовський. Нове товариство завязало ся під благословенством митрополіта кардинала Сембратовича Єго програма, се невинна компіляція точок програми радікальноі і Романчуківськоі; про національність руську, про еі самостійність, про Украіну по за границями Галичини нема ніякісінькоі згадки. З новим роком має се нове товариство приступити до видаваня щоденноі газети політичноі і газети для народа Докладнійше про сю нову організацію і еі значінє в розвою нашого народнього житя поговоримо слідуючим разом,

В числах 202, 204 і 206 „Буковини“ появила ся статя „Наші рутенські радікали“. Є се відповідь на мою статю „Реалісти чи карієристи?“ поміщену в 2 ч. „Житя і Слова“. Автор статі не підписав ся, хоча з тексту еі видно виразно, що еі не писав проф. Стоцкий. Се констатую в інтересі правди. Отся безіменна статя є такою інфамією, до якоі не знижувало ся ще русько украінське друковане слово. Автор

єі занадто трусливий, щоб виступити явно і з власним підписом, воює такими перфідними натяками і інсінуаціями, що навіть колиб перемогти обриджене перед такою брудотою, нема змоги з ним сперечати ся, бо в відповіді на мої заміти теоретичні або такі, що відносять ся до справ публичних, він висуває цілу купу приватних — не фактів, але натяків на якісь ніби факти, перфідних запитань, і т. і. Зазначуючи тут появу сеі статі я мушу рівночасно висказати своє велике здивоване, як міг д. Осип Маковей, редактор „Буковини“ погодити зі своєю честю уміщене сеі підлоі публікаціі на листках, під котрими він підписаний як одвічальний редактор і котроі огидність в браку підпису автора мусить очевидно спадати на єго імя.

Іван Франко.

ЄДИНО ЖЕ ЄСТЬ НА ПОТРЕБУ.

„С погляду ситого годованця, відтинача купонів, здаєть ся, нема нічого більше лишнього як ідеал. А на ділі без него нема житя. Не для осібника — се признаємо з гори. Дрібні вигоди поодинокоі істоти не терплять від браку ідеалу. Він не має ніякого замітного впливу на сон і травлене. Але для кождоі суспільности є він необхідно потрібний. Вона не відчуває сеі потреби з разу безпосередно; у юрби нема виразного голоду за ідеалом. Та хоча організм народній і не відчуває змислово, чого йому не стає, то про те він відпокутує брак ідеалу таємним нидінєм, що висушує йому шпік у костях і с часом неохибно вбиває його.

„В фізіологічних ляборатор іях піддають звіриків досвідам, в котрих висліджують роль поодиноких матерій при відживлюваню. Годують там пса або крілика, стравами, в котрих цілковитий брак заліза ало хлору або потасу (натрія) або сірки. Бідний звір найдає ся до схочу, страва смакує йому досконало, здаєть ся — всього йому доволі, страва не відріжнює ся смаком, запахом, виглядом ні в чім від нормальноі. А про те в ній чогось не достає. І звір худіє, шерсть у него випадає, кости крушіють і він в кінці здихає. Такий звір — се наглядний образ народа, котрому на вид добре діє ся, котрий плекає науки, пише книжки, управляє красні штуки, та про те він при всім своім достатку веде житє без ідеалу.

„Філістри, що пересвідчені про ограніченість „підданського розуму“ і вважають єі чимсь пожаданим, проповідують від давна: „Народ потребує релігіі“. Ся догма повинна на ділі виглядати так: „Народ потребує ідеалу“.

„Позавидіти народам. що бачуть перед собою ясно намічену мету, до котрої змагають або тужать, до котрої йдуть як паломники, до котрої простягають руки, нехай вона собі буде яка хоче далека або й зовсім недосяжна. У таких народів кожда нововроджена дитина знаходить скарб у колисці. Вона приходить на світ з рентою від ідеалу. Так було з Італіянцями в часі відродженя; кожда дитина, що в Італії побачила світ в часі тої пишної, зоряної пори від 1815 до 1866 р., знала докладно, чого хоче і до чого має змагати. Від хвилі, коли була спосібна ясно думати, вона мовила собі: „Я на те в світі, щоби бороти ся за відроджене Італії. Стану бунтівником, буду носити остроконечний капелюх і штілет карбонарія, а в слушний час стану до бою супроти чу..их і своїх гнобителів, здійсню високі мрії Данта, а коли сего не вчиню, то вчинять се мої сини, мої внуки; а коли се мусить бути, то проллю свою кров. А коли маю гнити в тюрмі як Сільвіо Пелліко, або коли кат потягне мене на шибеницю як Мореллі, то буду знати. що я не дармо жив". Таке пересвідчене надало цілому поколіню Італіянців того часу чудесну певність себе і силу діяльности. Не було сумнівів. охлялости, стогнаня. Італіянці знали, що гнів, що завзяте, але жести похнюпленої голови і заломаних рук були йім непривичні

„Подібне ділось в Іспанії. Через сім століть носили христіяне Іспанці в души ідеал — увільнити свій півостров від музульманських найїздників. Півмісяць, що яснів над столицями чотирьох андалюзійських королівств, указував напрям йіх мріям і бажаням. І ота оживляюча думка про святий обовязок, що має бути сповнений в боротьбі на жите і смерть, виховала мужів Кастілії і Арагону на зелізний народ, котрого „непобідима піхота", як мовить Боссюе с подивом, вчинила золото-червоний стяг страшним у обох півкулях світа.

„А Німеччина чиж зазнала коли такого світлого духового жития, такого могучого підйому чутя, такої молодечої втішности, як в часі від Вартбурського празника до заключеня трактату Версальського? Тоді кождий пересічний Німець був „співаком і героєм," був широкий розмах думок, була велич в надіях і змаганях; мізерія дрібних німецьких державок відчувала ся тоді не трагічно, але силою контрасту хіба юмористично.

„Недавно просив мене один молодий Поляк, щоби я вписав йому дещо в альбом. Я написав йому: „Історичне нещасте польського народа, се єго біологічне щасте. Коли нещасте не вбило його, то з него мусить конечно вирости найсильнійший і найхарактернійший народ у Европі. Героізм зробив ся у Поляків новим родом занятя".

„Отсе великий наслідок певного ідеалу. Він удержує народ живим і дає йому силу. У живих істот функція творить орган — се перша засада фізіології. Слова поета: „Es wächst der Mensch mit seinen höheren Zwecken" можна обернути й загальнійше: „Народ росте разом с тим, як зростають єго ідеали". Бажанє чогось висшого, надія, почутє свойого покликаня до якогось великого діла — ось що провадить в будущину і запевнює народови будущину".

Макс Нордау, автор отсих думок, певно не знає нашого народа. Як би знав, то певно вказав би на него як на живий доказ своєі тези, що народ без ідеалу, без ясно наміченоі мети житя мусить марніти.

Князь болгарський Фердінанд любив посміхуючись дразнити свого прибічного лікаря Русина словами: „Чи се достоту правда, що вас Русинів на світі аж двайцять міліонів? Аджеж наших Болгар усего кілька міліонів, а от увесь світ про них говорить. А вас двайцять — двайцять, кажете? — міліонів і ніхто про вас не знає“.

Так, двайцять міліонів, але тіл без душі, без цїли бутя, без ідеалу народнього.

І ніколи ще признаки упадку і здеморалізованя народа не були такі загальні і ясні, як в остатній хвили. Декаденція поступає величезними кроками. Серед інтелігенціі зневіре в народ і єго сили заповнює всю історію нашого „відродженя“. І коли до недавна десперація проявляла ся тілько в формі москвофільства, т. є. в бажаню надштукувати брак власного ідеалу народнього ідеалом московського абсолютизму і чиновництва, то тепер те саме зневіре проявило ся і серед тоі частини, що до недавна звала ся „народньою,“ проявило ся в формі „нового курсу,“ т. є. союза з польскою шляхтою і римським клерикалізмом та заразом в цинічних наругах над радікалами, агітаторами і демонстрантами, т. є. над людьми, що раді би з самого народа викресати живу іскру духового житя, ідеальних змагань.

Брак віри в висші ідеали родить також брак віри в людей. Знайдіть ви у нас трьох людей, котрі би в повні довіряли собі взаїмно, котріб по за очи не закидали собі взаїмно якоісь підлоти. „Де два Русини, там три партіі“ — ся гірка насмішка сталась уже давно типовою. Але слово „партіі“ треба у нас розуміти не так, як воно розуміеть ся скрізь по світі. Не політичні, суспільні чи які другі думки зводять або розлучують у нас людей, а особисті рахунки. Відси дивоглядне і незрозуміле для посторонніх людей скакане з партіі до партіі, з табору до табору, відси дволичність у розмові: з радікалом наш брат — радікал, з новокурсником новокурсник. І не диво, власних думок звичайно у него нема, а ті, яких він нахапав ся з газет, з книжок чи з розмов, не вяжуть ся у него ні с чим своім, не вироблені єго власною працею, правдива тандита, котрій ціна — зломаний гріш.

І з таким капіталом думок і ідеалів ми маємо відвагу показати ся на світову торговицю цівілізаційноі праці?!

А мужики? Вони вже давно сконстатували, що інтелігенція щирійше обертає ся до них тілько в переддень виборів, та й то навіть при тій нагоді не вміє проголосити слова, котреб до глубини потрясло душею народа, не вміє висказати животворноі цїли. От і не диво, що народ зрозумів нарешті, що єго інтелігентним проводирям ходить тілько о мандати — і лишив ся холодним для йіх змагань.

Дальше стали хлопи тут і там цинічно кепкувати собі з інтелігенціі. При найменшім непорозуміню с парохом вони що раз частійше грозять, що перейдуть на латинство. На патріотизмі світськоі інтелігенціі вони пробують робити інтерес. А відірвані зовсім

від рідного грунту, в Бразиліі, по свідоцтву о. Михалевича, вони винародовляють ся в млі ока, липнуть до чужих ідеалів. Бо не мають свого.

Отся декаденція буде стрімголов поступати дальше, коли інтелігенція не зрозуміє в кінці, що єі ідеали не в си і одушевити народ. Вихована однобічно, залежна та несамостійна тілом і душею отся горстка попів, учителів та урядників живе собі в світі книжкових абстракцій і фікцій і не здужала доси видвигнути перед народом ширшого ідеалу, як розвій русько-украінськоі літератури. По за тим — жмінка дрібниць і нічого позітівного о ширшім закрою.

Та поміж цілями житя народнього такий ідеал, який витворила собі наша інтелігенція, міг би ледво заповнити один закуток, але душу народню заповнити, всі сили єго оживити і порушити він не може. Не зважаючи на 77 руських програм, ідеал лишив ся невисказаний, загадка житя народнього нерозвязана. Мов іскра в попелі дрімає сей ідеал споватий у народній груди, хований від віків, рідний і кровний народови і спосібний запоручити йому будущину.

І коли хтось розбудить його, тоді настане слушний час, іскра запалахкотить могучим полумям. Тоді тілько почнемо жити як народ.

Сфінкс.

ЯКА ТЕПЕР НАРОДНЯ ШКОЛА НА ВКРАЇНІ.

III.

Отака ся школа з національного погляду. Алеж може вона, топчучи національне *я* наше, хоч інше що добре робить: може вона прищеплює дітям ідеали любови, добра, правди, волі, рівности людської? Але ж як може се робити та школа, що велить чоловікови бути не тим, чим він єсть, каже йому, що він не людина така як треба, поки не Москаль? Адже цим вона топче достойність людську, самоповагу людську — як же вона може ті всі гарні ідеали прищеплювати, коли так робить?

І справді ми бачимо, що нічого цього нема, що ширить ця школа зовсім інші ідеали*)...

„Самодержавіе, православіе и народность“ — державна, звісно, — ото є символ віри у россійських командирів. Всі інституції в імперії повинні робити в дус. тіеі триєдиноі формули, мусять підтримувати, сіяти, викохувати, зміцняти ті три прінціпи. сі три особи россійськоі державноі трійці. Народня школа теж мусить се робити. Навіть особливу увагу з цього погляду на неі звернено. Та й зрозуміло се. Мабуть нашим командирам найкраще було б, як би маси народні ніяк не освічувались, а блукали в темряві, дозволяючи робити с собою все те, що добродійне начальство схоче. Та на лихо не ті вже часи і просвітний рух не сила спинити, — то треба його впорядкувати й направити по своєму, напрямок свій дати і замісць справжньоі просвіти податати народови єі суррогат, хвальшовану просвіту, вигадану

*) Звісно, те, що казатиму зараз, прикладаеть ся майже цілком до більшости шкіл і у самих Москалів і в усіх подержавних народів россійських, що мають офіціальну школу, — дак нам же с того не легше!

тільки на те, щоб утовкмачувати в голову народови як і панови, що „нѣсть спасенія“, коли не кланяти ся тим фетишам триединої формули. Звісно, заходи з народом де в чому відрізняють ся від заходів с панами, да се байдуже, бо суть одна: насажувати, зміцняти й вихваляти тії три прінціпи. Так мусить робити й офіціальна народня школа чи то міністерська, чи земська, чи церковна. Зі сказаного вже видно, що третя частина програми, „обрусеніе“, виконуєть ся в школі добре. Глянемо на „православіе“.

Переглядаючи шкільні книжки і науки, що подають панове „педагоги“ народнім учителям, виразно бачиш, як багато, дуже багато часу марнувати мусить школа на те, щоб вивчати всі оті біблійні легенди, церковні відправи, псалтирі і т. і. Ця церковщина де далі все більше налазить у школу в усяких формах: то церковно-словянську мову вчать, то часловець чи псалтир перекладають, то „свящ. історію“ вчать, то незрозумілу церковну відправу вивчають до слова і т. і. У шкільних книгах цього добра скільки хочете. Кажу не про які попівські учебники (що вже про йіх казати!), а про шкільні читанки, про „книги для чтенія и изученія русскаго языка“. От перегляньмо хоч деякі, найпопулярнійші підручники.

Д. *Тихомиров починаючи з свого „Букваря“ зараз же дає маненькому* школярови добру частку тії церковщини, бо вже в цій першій книжці має вона 41 стор. (більш як $2^1/_2$ аркуші). Мабуть є церковщина й по інших його книгах, та я йіх не бачив. Але сього д. Тихомирову мало: він аж книгу окрему велику склав, щоб по йій церковно-словянської мови вчити в школі. Коли всю ту книгу вивчити з нашими школярами (йім же два переклади треба: з церковного на московське, а з московського на вкраїнське), то на се треба що-дня витрачати лекцію в кожній групі. а ще ж і дома скільки школяр морочить ся, вивчаючи слова й фрази!

Гляньмо на книжки д. Бунакова. У своїй „Азбукѣ“ $^1/_4$ книги дає він на церковно-словянську мову й на статті про церковні речи. А от заголовки статій у його книгах „Въ школѣ и дома“:

Ч. I. Коль славенъ нашъ Господь въ Сіонѣ. (58) — Надежда на Бога (58). — Церковная молитва (58). — Соловецкій монастырь (83). — Троице-Сергіевская лавра (91). — Кіево-Печерская лавра (93). — Изъ священныхъ книгъ ветхаго завѣта. (Ця одна стаття бере друку аркуш).

Ч. II. Святыня московскаго Кремля (83). — Чудотворная икона Иверской Божіей Матери въ Москвѣ (87). — Иверскія ворота (86). — Храмъ Христа Спасителя (89). — Казанская икона Божіей Матери (92). — Троицкій Соборъ и домикъ Петра Великаго (92). — Изъ житія св. отца нашего Василія Великаго (169). — Изъ житія св. отца нашего Николая Чудотворца (181). — Поученіе въ день Покрова Пресвятыя Богородицы (185). — О чтеніи священнаго писанія (185). (Останні сім статій беруть у книзі більш як аркуш друку. Про клерикальний дух, що проймає й інші статті, вже не кажу).

Книги дд. Бунакова та Тихомирова найбільше ширють ся по школах. Але такі саме, а часом ще й гірші й інші читанки шкільні. Напр. у д. Поливанова („Первая пчелка“) опріч окремих статій є що

особливий відділ з оповідань духу клерикально-моралізаторського, біблійні легенди, оповідання про свята, тропарі, уривки з Біблії і т. і. — усього 76 стор. У д. Радонежського („Родина“) цього добра без ліку: раз-у-раз він описує всякі собори, манастирі, свята, прочанок, чудеса і т. і Навіть бабу, що хотіла натще серця до мощей св. Сергія познаменувать ся і за се двадцять коп. ченцеви давала, — д. Радонежський описав та ще й додав: „Вотъ какимъ духомъ... держится наша святая Русь!“ (228)

А й справді багато ще сього духу в тій запомороченій „святій Руси“, — тим то такі панове як дд Тихомирови, Бунакови, Поливанови та Радонежські й можуть бути в неі за просвітників!

Це ж так „педагоги“ роблять, а як же попи-законовчителі, — що вони чинять? А те, що зверху йім звелено. Проповідують релігійне ворогування, неохоче читають Євангелію, а все більше примушують дітей морочити ся з незрозумілим псалтирем. Заповідь „Не убий“ так виясняють, як катехизис показує: що вбивати на ешафоті й на війні — можна і т. і.

Це все про книжки досі казано. Але ж сей любий „духъ“ силкують ся в молодих душах викохувати й іншими заходами. Міні випадком потрапило до рук число офіціального органу — „Черниговскія Губернскія Вѣдомости“ — з 8. октября 1895 г. Н. 588. Зараз таки на першій стор. видрукувано статтю: „Прогулка учениковъ и учеництъ Холявинской земской школы въ г. Черниговъ для поклоненія мѣстнымъ святынямъ“. Наводю з ціі статті найцікавіщі місця, бо з неі добре видко, чим тепер силкують ся набивати голови нашим дітям.

„По иниціятивѣ священника с. Холявина и съ благословенія Преосвященныхъ Антонія епископа Черниговскаго и Нѣжинскаго и Питирима епископа Новгородсѣверскаго, учениками и ученицами Холявинской школы на дняхъ была совершена прогулка для поклоненія гробу Святителя Ѳеодосія и св. иконамъ Троицкаго и Елецкаго монастырей. Въ 8 часовъ утра 4-го октября 120 мальчиковъ и дѣвочекъ — ученики и ученицы Холявинской школы — и хоръ пѣвчихъ, организованный учителемъ Холявинской школы, въ сопровожденіи своего законоучителя о. А. Вишневскаго и двухъ учителей школы прибыли въ г. Черниговъ и стройно попарно направились къ дому господина Губернатора. Господинъ начальникъ губерніи съ супругой вышелъ къ дѣтямъ, обласкалъ ихъ и, поблагодаривъ священника О. А. Вишневскаго за предпринятое имъ доброе дѣло, вручилъ ему деньги для покупки дѣтямъ лакомства или булокъ. Хоръ пѣвчихъ пропѣлъ народный гимнъ „Боже, Царя храни“, послѣ чего одна изъ ученицъ поднесла господину начальнику губерніи и его супругѣ по букету цвѣтовъ и полотенце (малороссійскій рушникъ) съ вышитою на немъ надписью „Начальнику губерніи отъ дѣтей села Холявина“. Отъ дома господина Губернатора дѣти, сопровождаемыя тѣмъ же о. А. Вишневскимъ и своими учителями, отправились въ Елецкій монастырь, гдѣ и выстроились въ двѣ шеренги по-парно возлѣ архіерейскаго дома. Преосвященный Питиримъ, сопровождаемый духовенствомъ, вышелъ къ дѣтямъ, благословилъ ихъ и, принявъ отъ одной изъ ученицъ икону и полотенце съ надписью: „Владыко, благослови насъ дѣтей“, пред-

ложилъ имъ идти вмѣстѣ съ ними въ церковь Елецкаго монастыря. Въ церкви преосвященный Питиримъ прочелъ акафистъ Елецкой Божіей Матери, молитву передъ ученіемъ и еще разъ благословивъ дѣтей, раздалъ имъ по крестику, сказавъ при этомъ, что передастъ въ благословеніе Холявинской школѣ икону Елецкой Божіей Матери. Послѣ чтенія преосвященнымъ Питиримомъ акафиста была отслужена іеромонахомъ Елецкаго монастыря божественная литургія, во время которой, послѣ заамвонной молитвы, была совершена литія по въ Бозѣ почившемъ Государѣ Императорѣ Александрѣ III. Посидѣвъ во дворѣ Елецкаго монастыря и подкрѣпившись купленными тутъ же баранками, эти „паломники“ отправились въ Троицкій монастырь.

„Молебенъ предъ образомъ Божіей Матери служилъ законоучитель Холявинской школы о. А. Вишневскій. Въ концѣ молебна було провозглашено многолѣтіе Государю Императору, Государынямъ Императрицамъ, Наслѣднику Цесаревичу и всему Царствующему дому и вѣчная память въ Бозѣ почившему Великому Государю Императору Александру III. Послѣ молебна преосвященный Антоній епископъ Черниговскій и Нѣжинскій благословилъ дѣтей и раздалъ всѣмъ имъ по нѣсколько книжечекъ изданія Троицко-Сергіевской Лавры.

„Изъ Троицкаго монастыря дѣти отправились въ каѳедральный соборъ, гдѣ поклонились гробу святителя Ѳеодосія, а священникъ при пещерѣ св. Ѳеодосія, получивъ списокъ именъ дѣтей, помолился за нихъ. Этимъ закончилось паломничество учениковъ и учениц холявинской школы. Въ 3 часа пополудни дѣти прибыли въ домъ графа Милорадовича въ квартиру земскаго начальника 3-то участка Черниговскаго у. К. Н. Подольскаго; тамъ имъ было предложено по булкѣ и по два яблока, а за тѣмъ, отдохнувъ и подкрѣпившись, веселыя и довольныя дѣти отбыли въ с. Холявинъ на 35 подводахъ, на которыхъ за ними пріѣхали родители“.

Після цієї „умилительной картины“ вернімо ся знову до книжок.

Один піп, епіскоп Балахнинський Агаѳодор, у своїй про школи виданій і там уживаній книзі „Наставленіе въ законѣ Божіемъ для народныхъ училищъ“ каже так: „Любите Бога и чтите своего царя, который охраняетъ насъ и нашу вѣру православную. Людей нехорошихъ, которые возбуждаютъ противъ царя, должно избѣгать. Это враги наши. Они разрушаютъ наше спокойствіе и благополучіе“ (стор. 50).

Такими науками сі добродії переступають уже через свою межу на політичне поле, служачи третьому членови російського символа віри — „самодержавію“. Що попи добре йому в Россії служать — се всякому відомо. Але „світські“ педагоги в старовину поводились трохи інакше: хоч і не ширили вільнолюбних думок, але ж і гимнів абсолютизмови не співали. Тепер же зовсім інакше. „Держи носъ по вѣтру!“ каже *один добродій в одному московському романі*. Сю заповідь знають добре й сьогочасні російські „педагоги“. Скоро в Россії дуже повіяло вітром с клерикально-самодержавно-обрусительного боку, зараз сі добродії повернули туди свого чуйного носа і почали й собі співати гимни на той голос. Сьогочасні „педагоги“ російські дуже добре розуміють, щ о с а м е мусять вони писати, щоб „ученый комитетъ министерства народнаго просвѣщенія“ пускав їх книги в школи і давав

йім таким робом заробляти тисячі й десятки тисячів. У згаданій уже книзі „Педагогическіе курсы для учителей Черниговской губ." надруковано, як д. Тихомиров навчає чернігівських учителів: „Дѣтямъ должна быть внушена вѣрноподданническая преданность Государю Императору и должно быть разъяснено, какой долгъ по отношенію къ Государю лежитъ на каждомъ подданномъ. Дѣти должны знать дни рожденія и тезоименитства Государя Императора, Государыни Императрицы и Наслѣдника Цесаревича. Накануне царскихъ дней особенно прилично приготовлять дѣтей къ молитвѣ за царя и объяснять особенности празднованія царскихъ дней" (ст. 245)*).

Не знати, хто перший вигадав того рецепта, що д. Тихомиров подає: чи „начальство", чи „педагоги". У всякому разі „начальство" користує ся з його. Напр. по всіх школах у Катеринославщині порозсилав діректор шкільний друковані папери, а на йіх посписувано всіх тих, про кого каже д. Тихомиров, а тоді міністра народньоі просвіти, куратора, архирея, діректора та інспекторів шкільних. Кожного добродія звання урядове, „чинъ" і повне імя й прізвище. Все це діти повинні повивчати. І наплачуть ся ж вони, поки ту всю мудрацію вивчуть. Вони плутають ся в незрозумілих назвищах, ніяк йіх у голові не вдержать і годину чи й дві повчивши той реєстр проказують так (автентично): „Ея Императорське Прысосвященство попечитель учебного просвѣщенія надворный совѣтникъ Хрисанфъ Ивановычъ Серапіонъ". Або так: „Его Прывосходытельство Наслѣдникъ Цесаревичъ Народныхъ училищъ Екатеринославской губерніи". Чи ще й так: „Его Прысосвященство Его Высокоблагородіе Государыня Имперватрыця". Деякі автори шкільних книг такі відомости позаводили і в своі книги — от напр. д. Бунаков (Азбукка, 61) Взагалі ж усі вони щиро силкують ся втовкмачувати в голови школярам ідеали самодержавія. От напр. одна пісенька с таких книг:

МНОГОЛѢТІЕ.

Многи лѣта, многи лѣта,
Православный Русскій Царь!
Дружно, громко пѣсня эта
Пѣлась прадѣдами встарь.
Дружно, громко пѣсню эту
И теперь вся Русь твердитъ,
Съ ней по цѣлому полсвѣту
Имя царское гремитъ.
Ей повсюду отвѣчая,
Мчится русское ура
Отъ Кавказа до Алтая,
Отъ Амура до Днѣпра.

*) Варто не забувати, що ся наука подаеть ся в той час, як реакція особливо гнітить і нищить усе живе, добре і правдиве в Россі. Так панам „педагогам" про се байдуже, — йім аби книжками своіми барышувати!

Прогреми жъ до граней свѣта
И по всѣмъ сердцамъ ударь
Наша пѣсня: многи лѣта,
Православный Русскій Царь!

(„Въ школѣ и дома“ Бунакова, II, 80. — „Книга для чтенія“ Ермина и Волотовскаго, 105).

Такі пісеньки, усякі гимни та „Славы“ раз-у-раз стрівають ся по шкільних книгах у Поливанова, Бунакова, Тихомирова, Радонежського, Ермина і Волотовського й ін. — навіть в Ушинського... Поруч с цим і прозові статті с тим самим напрямком, усякі: „Царскіе дни въ Горномъ Студенѣ“, „Юные герои Севастополя“, „Разсказы о Суворовѣ“, „Великодушіе Императрицы Екатерины Великой“, „Жизнь за Царя“, „Сусанинъ“, „Бѣлый генералъ“, „Повиновеніе русскаго солдата“, „Кончина адмирала Корнилова“, „Подвигъ штабс-капитана Овечкина“, „Путешествіе по Россіи наслѣдника Русскаго Престола“, „Палата бояръ Романовыхъ“ і т. д. і т. д. — так і рябіє по книжках Найбільше щирі до цього дд Бунаков, Радонежський, Поливанов, Ермин та Волотовський. (Перших двох дуже рекомендує черніговським учителям д. Тихомиров). Д. Радонежський навіть „Клеветникамъ Россіи“ в свою книгу завів, щоб навчити дітей про „кичливого Ляха и вѣрнаго Росса“ та „славу русскаго царя“ з його „стальной щетиною“. Може дехто скаже, що саме цього вчитель може ж і не читати з дітьми. Дак одно те, що діти й без його попрочитують се, маючи книги в руках, а друге: чи багато вчителів зрозуміє, що того не треба читати? Третє: цього всього не можна не читати, бо інспектор прийіхавши оглядати школу, вимагає, щоб діти знали те, про що писано в тих читанках...

До всього цього додаєть ся ще військова гімнастика, муштра — йійі ж тепер скрізь обовязково по школах заводють. Де хто каже, що се на те йійі заводють, щоб трошки дітей до салдатськоі муштри привчити, то як піде парубок у салдати, дак се йому здасть ся. Але ж тут інша мета. Хиба один школяр з десятка піде до війська — се одно; а друге: школярі довчають ся в школі таких літ, що в салдати йти йім доводить ся років через 8-10. Через те військова гімнастика в школі задля салдатськоі муштри ніякоі ваги не має Тут не про се дбають, а про те, щоб завести в школу ще один такий елемент, що він обмоскалював би, розвивав дух дісціплінарноі покірливости й російський державно патріотичний дух. Вчать тоі гімнастики тільки найкращі підофіцери, вчать зовсім по салдатському, виховуючи в дітях салдатський рух, навчаючи салдатських пісень. Саме в тому числі „Черниговскихъ Губернскихъ Вѣдомостей“, де поміщено опис прощі халявинських школярів до губернатора, земського начальника й архирея, є ще один допис із села Гордіівки Суражського повіту Чернігівськоі губ. Там описано, як губернатор „дѣлалъ смотръ ученикамъ народныхъ школъ“. Ось уривок с того допису:

„Послѣ Богослуженія господинъ начальникъ губерніи присутствовалъ на фронтовомъ ученьи мѣстной сельской школы: 25 рядовъ мальчиковъ съ унтеръ-офицеромъ и съ барабанщикомъ обучены подъ ружьемъ запаснымъ унтеръ-офицеромъ 20-го пѣхотнаго Галицкаго полка и свѣ-

дены въ настоящую роту; ружейные пріемы, повороты со вздваиваньемъ рядовъ, маршировка подъ барабанъ, пѣсни на маршу, бѣглый шагъ — все это продѣлывалось стройно, ловко, спокойно, а главное, съ большой любовью (!) къ дѣлу. Господинъ начальникъ губерніи, разспросивъ унтеръ офицера о его военной службѣ и похваливъ за старанье и за пользу, которую онъ приноситъ будущимъ солдатамъ, выдалъ ему въ награду три рубля, а дѣтскую „роту" нѣсколько разъ поблагодарилъ, при чемъ она стройно отвѣчала по солдатски: рады старать ся! Вотъ записанная пѣсня, которую эта импровизированная рота дѣтей пѣла на маршу подъ бой барабана:

За рѣчкою, братцы, за Дунаемъ,
Тамъ солдатики, братцы, стояли,
Чрезъ рѣчку, братцы, преправлялись,
Становились на полянѣ.
Становились, братцы, на полянѣ,
Генерала ожидали.
Ѣдетъ, ѣдетъ генералъ нашъ Скобель,
Скобель ѣдетъ генералъ;
Ѣдетъ грозный съ казаками.
„Здравствуй, здравствуй, вы мои стрѣлочки,
Поздравляю васъ съ походомъ;
Вспомнить, вспомнить мои приказанья:
Скоро ружья заряжайте,
Скоро, скоро ружья заряжайте,
Только огня не открывайте!
Когда огонь откроете,
Тогда, стрѣлки, не зѣвайте;
Тогда, стрѣлки, не зѣвайте
И все Турокъ поражайте!"

„Каждыя двѣ строчки сперва поетъ запѣвало, а затѣмъ тѣ же слова повторяетъ весь хоръ. Кромѣ того запѣвало пожелалъ продиктовать еще двѣ пѣсни", такого змісту, як і перша, тим я й не виписую йіх тут. Є пісні ще й гірші, є й школи (я се певне знаю), де підофіцер-учитель не тільки лає школярів по соромицькому, але й бє йіх.

Оце ж, бачите, що „самодержавіе, православіе и народность" добре заводють по офіціальних школах. А все, що стоіть на перешкоді сьому, все, що могло б викохувати в чоловіка розум, давати йому підстави до критики, до свідоміиших поглядів на те, що круг його діеть ся, все те з школи вигонить ся — потроху. Забороняють по сільських школах розказувати школярам с природніх наук або з життя чужих народів. Я сам знаю інспектора народвіх шкіл такого, що забороняв мати в школі географічні карти (тільки Россію й дозволяв), не можна також було казати про світову сістему, навіть казати, чого дощ буває, не вільно! Як би я не чув сього сам, а тільки від людей, то подумав би, що сей інспектор хіба в якому Щедриновому оповіданні істнів, аж він живісінький — і досі мабуть інспекторуе А то ще й голова повітовоі шкільноі ради, маршалок повітовий („предводитель дворянства")

теж обурював ся на географічні карти. В загалі сі добродії здорово не люблять, коли вчитель оповідає своїм школярам про чужі землі, про порядки в йіх, про історію йіх... Мабуть бoять ся, що між тими землями є й Американські Штати, і Швейцарія і Англія і Франція...

Досі казано тут про шкільні книжки до науки в клясі. Книжки, які тут згадувано, — найбільше розповсюджені по народніх школах у Россії. Та опріч книг до читання в клясі є ще книжки до читання дома. Українських книжок там, звісно, нема ні єдиноі! Книжок про Вкраїну теж майже нема. А коли й трапить ся яке оповідання з українського життя (напр. Гоголеве), то воно часом робить тілько шкоду через те, що писане по московському. Доводилось чути таке (це і від школярів і від дорослих): „Бач, і в книжках як нашого братчика описують, то не пишуть по мужицькому, а по панському дають нам говорити, бо по мужицькому не годить ся, незвичайно в книжках писати“. Ото ж бачите, що й такі ніби то, як глянути, кращі книжки, роблють часом шкоду, бо навчають людей своєю мовою гордувати. Але й таких книжок мало. Здебільшого описуєть ся московський народ та ще й мовою московською народньою — це все не може торкнути ні душі, ні серця читачевого, коли б навіть його так сяк і розуміли. Наукових книжок 5—6 є путящих, а більшість — сміття; всі ж у загалі — важкі своєю мовою. Що до духу, який у всіх цих книжках панує, то він здебільшого той, що й у книжках до науки в клясі.

Отака „наука“ в тих „народніх школах“, що з дозволу міністерського заводють у нас земства Звісно, як що потрапить у школу вчителем чоловік путящий, такий, що тямить, що то значить для народу й науки рідна мова, яку вагу має школа яко орган, що викохує й розбуркує творчі сили народні і направляє йіх на такий шлях, яким народні маси йдуть до визволу з духовоі й матеріальноі неволі, то такий учитель зможе викохувати в своіх школярах повагу до своєі народности, до сил свого духа. Він умітиме виснити, через віщо доводить ся вчити ся чужою мовою і яку вагу має своя; замісць офіціальноі історіі роскаже, як рідний народ боров ся за волю; замісць гимнів земним божкам подасть, як живуть вільніщі народи Звісно, і тоді школа зостанеть ся московсько офіціальною, учителеви все ж доведеть ся мучити дітей над тим, що вимагають екзаменатори-начальники на екзаменах і часто руйнувати однією рукою те, що зробив другою, але все ж шкода від всього того поганого, що має в собі офіціальна школа, значно зменшить ся і можна навіть і щось добре зробити

Да тільки ж се тоді, коли вчитель буде **надзвичайний**, а вчителі **звичайні**, ті, що йіх є 99 % — хиба вони все те зроблять? Вони роблять діло так, як йім велить начальство: вчать по казенних книжках, проповідують казенні ідеі і навіть з наказу інспекторського збірають з нетямущих школярів гроші на монумент „Муравьеву-вѣшателю“ і виясняють дітям і батькам „значеніе сего дѣятеля для дѣла государственнаго единства русскаго государства“ (факт!). Найбільше ж тепер, як скрізь галасуючи виявляєть ся той державний патріотизм, — то тепер і вчителі почали робити всякі „патріотичні маніфестаціі“, співати „гимни“, палити смердючі каганці і чепляти на дрючках синєбіло червоні хлаки.

Що ж зробить така школа с таким учителем?

IV.

Отся московська школа привчає і по троху вже привчила нашого селянина дивити ся на свою мову як на простацький жаргон, недостойний бути мовою просвітною. Цього завсігди й силкуеть ся досягти той, хто хоче зневолити народність — досягає наш режім і тут. Селянин каже: „То язик панський, а ми так собі, по хахлацькому балакаємо". Коли вже народ починає звати себе тим погордливим назвищем, що народ-пан приклав, то сей зневолений народ не має вже до себе поваги яко до народности. Адміністрація, суд, церква, школа, — найбільше школа, упевняють Українця, що він людиною зробить ся тільки тоді, коли станеть ся Москалем. Ото перше зло від денаціоналізації: гине в чоловіка повага до самого себе. Чи може ж бути поступ, коли так стоїть справа?

Довчивши ся школяр у школі, як що він не забув ученого і вміє калічити мову по московському, думає, що він уже вищий за своїх людей-селян, за свого батька й матір, — вони бо говорять як „необразовані мужлаї", паріі. Він ледві може сховати свою погорду до йіх усіх, а іноді й зовсім не ховає. У свойій книзі „Историческая Польша и великорусская демократія" Драгоманов каже: „Нѣкоторыя данныя относительно того, какъ именно денаціонализація напр. украинскихъ крестьянъ подъ вліяніемъ великорусскихъ фабричныхъ и армейскихъ условій жизни прямо ведетъ къ ихъ деморализаціи во всѣхъ смыслахъ этого слова, читатель найдетъ въ нашихъ „Нових українських піснях про громадські справи"; на представленныхъ тамъ примѣрахъ видно, кромѣ того, что именно высшая культура украинскаго мѣщанина, козака и крестьянина стала съ XVIII. в. уступать предъ низшей великорусской культурой единственно вслѣдствіе грубаго давленія государственной власти, а потомъ подъ вліяніемъ созданнаго ею обрусенія образованныхъ классовъ, удалившаго ихъ отъ простонародья... Прибавимъ еще замѣчаніе — впрочемъ не настаивая на его точности — что по нашимъ наблюденіямъ надъ овеликорушенными украинцами, когда національный характеръ слагается подъ чужимъ несвободнымъ вліяніемъ, то получаемая такимъ образомъ помѣсь усваиваетъ преимущественно дурныя качества чужой національности и теряетъ именно хорошія качества своей" (ст. 284). У згаданій же книзі „Нові українські пісні" (Женева 1881) Драгоманов переглянувши багато пісень щиро українських та прирівнявши йіх до московських у Московщині, до московських занесених на Вкраїну та до попсованих московщиною вкраінських, доходить ось до якого дуже цікавого виводу: „Як тільки яка пісня зложена чистою українською мовою, то вона непремінно повна и вільних, людських думок; так само, як тільки мова українська в пісні порушена, так зараз в пісню пролазить і невільницький дух і роспуста" (97).

Що денаціоналізація українського селянина є справді деморалізацією, то се й автор ціі статті, живши багато років на селі, завсігди помічав, і він може через те сказати, що уваги такого компетентного судді як Драгоманов цілком справедливі. Драго-

манов брав на увагу тільки вплив од „великорусскихъ фабричныхъ и армейскихъ условій жизни“ і нічого не казав про вплив од чужої школи, бо се не до його речи було. Але після всього того, що сказано, нема чого ще більше доводити, що чужа школа денаціоналізує наш народ, а денаціоналізація веде до деморалізації уже сама собою, коли б навіть і нічого іншого поганого не несла с собою; а тут ще додаєть ся проповідь клерикальних та російсько салдатських ідей. І мало не завсігди такі денаціоналізовані люде стають прихильниками цих клерикально-салдатських поглядів і тим більшими прихильниками, чим більше вони денаціоналізовані. Такий добродій хилить ся вже не до мужика, а до писарів, шинкарів, крамарів, поліційних „урядників“ і вкупі з йіми обстоює за ті ідеали, такі бажані російським командирам, читає газети „Свѣтъ“ та „Лучъ“,*) пхаєть ся в пани з усеі сили і гордує мужиком безмірно.

Звісно, бувають і винятки, але ж се тільки винятки: якось щасливо склали ся обставини, чи може чоловік зовсім особливий вдачею, розумовим складом — от він і не пішов звичайним шляхом. І дивна річ: такі люде, чи самі дорозумувавши ся, чи засягши помочи від якого доброго чоловіка і дійшовши до ідей зовсім не таких, які проповідує офіціальна школа, зараз же стають ворогами до тих своіх товаришів, що скінчивши школу полізли в писарі, лакеі, прикащики і т. і. Я напр. знаю двох чи трьох таких гарних людей, що освітившись трохи не гордують мужиком а йдуть йому на поміч, — дак проти йіх страшенно ворогують йіх же товариші зі школи.

Та це ж винятки, то йіх нема чого рахувати. А майже всі, що покінчають школу, або стають такими, як казано, або знов вертають ся до звичайного мужицького життя, майже все забувають, що вчили, тільки й зостаєть ся в йіх, що вміють читати (мало розуміючи) та десяток слів каліченим жаргоном написати. Та й то не всі, бо ся чужемовна школа, бувши страшно важкою, дає так мало, що часом школярі покінчивши йійі, через кільки років забувають навіть і читати та писати. Про це казало чимало компетентних людей, а тепер я зустрів те саме і в згаданій чернігівській книзі „Педагогическіе курсы“. Там сей факт засвідчив предсідатель чернігівськоі губернськоі земськоі управи В. Хижняков, кажучи: „При посѣщеніи школъ въ качествѣ члена училищнаго совѣта, я встрѣчалъ въ селахъ примѣры, что черезъ 3—4 года по окончаніи школы, совсѣмъ забывали читать“ (ст. 263). „Двое изъ окончившихъ школу 7—8 лѣтъ назадъ не читали съ тѣхъ поръ ни одной книги и не брали въ руки пера“, — каже вчителька, що екзаменувала таких колишніх школярів (див. на тій же стор. в тій же книзі). Воно й не диво, бо школа в нас не викохує в школярів розумових інтересів, — от через що вони можуть по 7—8 років не читати й не писати — це раз; а друге — школа, яко чужомовна, і не може

*) Дешеві газетки, дуже читають ся серед попів, писарів, шинкарів, крамарів, глитайів і т. п. Обидві ретроградно-донощицькі, страшно обруситеьні, юдофобські, найбільш „Лучъ“ не то гидкий, а просто огидно-непристойний своім нахабним, безсоромним цінізмом.

розвити й освітити нашого селянина так, щоб він міг подужувати добрі літературні твори. Через се читання його й досі не тільки дуже мале, а ще й змістом погане. Що наш селянин чита? Читає „божественні“ книжки, — але ж у нас вони читають ся ще з Володимира Святого, то се не новина; а с книжок іншого змісту і досі годуєть ся таким сміттем, як от „Битва русскихъ съ Кабардинцами“, „Англійскій милордъ“, „Гуакъ“, „Анекдоты Балакирева“, „Конекъ Горбунокъ“, „О храбромъ прапорщикѣ Портупеѣ“, „Францыль-Венеціанъ“, „Сонникъ“, „Оракулъ“, „Ворожея“, „Пѣсенникъ“ (московський), „Сказка о Еруcланѣ Лазаревичѣ“, „Соломонъ-гадатель“ та інші такі ж*). Доводилось чути: „Добре, що хоч такі чита!“ Може кому й добре! А я скажу: диво, що й такі чита, бо своіми труднаціями школа просто таки вбиває по троху в школярів розумову енергію і може доводити йіх навіть до цілковитоі байдужости до книги, як оті, що 7—8 років не брали єі до рук. І таких чимало можна знайти. І се ті Вкраінці, що за 200—250 років перед сим на своі шеляги дрібні, не маючи від уряду помочи, укрили всю заселену тоді Вкраіну школами нижчими й середніми, а в Киіві сотворили академію! І варто уваги: здебільшого цікавлють ся книжками або ті, що не вибули до краю в офіціальній школі (пішли с 1-го, з 2-го року), або ті, що й не були в йій, а навчили ся письменства від якого дяка чи іншого письменного чоловіка. Хто доглядав ся до діла, той помічав се. А се тим, що менше школа чужомовна впливала на чоловіка, менше торкнула його духове я, не вбила в йому творчоі сили. От іще величезна шкода від денаціоналізаціі і від слуги єі — чужомовноі школи: вона вбиває творчі сили в людини, а через те і в народности, що мусить зазнавати тіі школи. Освіта чужою мовою з чужим виховничим матеріялом примушує людину до простого наслідування в духовому житті, а сила самобутньоі творчости нидіє, зникає. Жива народність замирає..

V.

Дак що ж нам дає офіціальна народня школа? Єдиний плюс єі — це те, що людина в йій навчаєть ся складати з літер слова, вивчає техніку читання й писання. Але поки ми не наготували добрих та дешевих книжок для народу, поки не пустили йіх на село, доти й сей плюс зостаєть ся більше мертвим капіталом і ще не має майже практичньоі ваги. Бо коли по 7—8 років не брати до рук книжки, а тоді прочитати „Бову Королевича“ чи „Какъ солдатъ спасъ Царя Петра“,

*) Я повиписував ці заголовки з оцих книжок: а) „Харьковскій Сборникъ“. Изд. Харьк. Губерн. Статистич. комитета, вып. VIII. (стор 4, 60, 66, 176) та IX (ст. 350—366) — тут звістки від учителів; б) „Воздвиженская ярмарка въ Черниговѣ 1894 г.“ изд. Черниг. Губерн Земск. Управы 1895; в) Книжная торговля на Воздвиженской ярмаркѣ въ 1895 г. въ Черниговѣ“ (Земскій Сборникъ Черн. Губ. 1896, НН. 2—3, ст. 38—68). Згадані книжки показано там яко найбільш росповсюджені. Да се й кожен знає, хто переглядав книжки в сільських читачів. Автор те саме бачив у Херсонщині та в Катеринославщині.

то від цього далеко розумом не сягнеш і с такими засобами просвітними на шлях визволу з духової й матеріальної неволі своеі народ ніколи не вийде. А мінус за те великий. Се денаціоналізація і яко результати еі деморалізація і вбивання творчоі сили духовоі в народі, потім — прищеплювання народнім масам клерикально-салдатських ідеалів в дусі россійськоі формули: „самодержавіе — православіе — народность“.

Але ж россійським командирам і сього мало. „Оберъ-прокуроръ *святѣйшаго синода“ Побідоносцев думае, що земська школа ще не* зовсім певна, то б то ще не стільки може запам'ьочувати голову попівсько-салдацько-чиновницькими ідеями, скільки йому треба. Через те він сотворив на загин земській — церковно-парахвіяльну школу. „Церковно-приходскія школы, по самымъ условіямъ существующаго въ нихъ обученія и надзора, представляютъ собою гораздо болѣе гарантій для правильнаго и благонадежнаго, въ церковномъ и народномъ духѣ, образованія, нежели другіе виды народныхъ школъ“ (ці думки Побідоносцева – у „Сборникѣ постановленій Минист Народн Просв“ за 1881 —1883). „Противъ разлагающаго народную вѣру и государственность наплыва религіозныхъ и соціальныхъ лжеученій церковно-приходская школа будетъ несокрушимымъ нравственнымъ оплотомъ“ (Представленіе Оберъ-прокурора святѣйшаго синода отъ 23. Апр. 1895 г.). Ну, а як же в тому „оплоті“ учити? Про се каже „Объяснительная записка до программы для церковныхъ школъ грамоты“. Тамъ сказано, що всі „учебные предметы“ треба поставити „въ болѣе или менѣе тѣсную зависимость“ від викладу найголовнійшоі науки, то б то — закону Божого. Московське читаяня й писання звернути ся мусить до річей „по преимуществу религіознаго содержанія“ і навіть початкові відомости з арихметики мусять пособляти виховувати дітей „въ духѣ вѣры и благочестія“, бо одержуючи йіх, „дѣти не могутъ не чувствовать благодарности церкви за ея материнскую о нихъ заботливость“. Як бачите, від такоі програми не далеко й до того, щоб усякого, хто скаже: „*сонце відносно до землі стоіть, а земля крутить ся*“. označнаймити еретиком. Боючись такого еретицтва велять „не задавать ся побочными цѣлями, напр. сообщеніемъ учащимся разнообразныхъ свѣдѣній изъ окружающаго міра“ (згадайте того інспектора, що забороняв виясняти світову сістему і навіть те, через віщо дощ буває!). Та що ж дивного, що ці добродіі виганяють із школи натуральну історію, коли вони й Евангелію в йій ледві терплять. Бо слухайте ж сами: як читають Евангелію, то „не требуется объясненіе всего содержанія читаемаго“. (В Евангеліі бо росказано такі речи, які зовсім не на руку попам, то ще, гляди, штундами пороблють ся хлопці!) За те треба школярови обізнати ся „съ главнѣйшими событіями отечественной исторіи и жизнеописаніями великихъ русскихъ монарховъ и ихъ славныхъ сподвижниковъ“ на те, щоб учні могли „вынести твердое убѣжденіе, что наша родина всегда была сильна своею православною вѣрою и единодержавною царскою властью“*).

---

*) Усі цітати взято з статті А Штевен „Новый типъ церк.-приходской школы“ (Вѣстникъ Европы, 1896, VI.)

От який ідеал школи у командирів і до цього ідеалу вони по троху підгоняють і врешті й зовсім пinduженуть і земську школу. Що цьому правда, видко з багатьох заходів урядових. От торік видано закон про те, що виборових членів у шкільних радах затверджує губернатор, то б то — такими членами можуть бути тільки люде слухняні перед адміністрацією. Потім усіх земських начальників пороблено теж членами в тих радах Коли ми завважимо, що всі останні члени — такі як справник, піп, інспектор, начальник міськоі школи і сам голова ради — повітовий маршалок можуть іти тільки слідком за адміністрацією, то зрозуміємо, що тепер шкільні ради так добре реорганізовано, що вже нема чого боятися ся, щоб там які „превратныя идеи“ завели ся, хоча й попереду йіх там щось не чути було... Далі з земських шкіл починають виганяти книжки, що перш там дозволено було вживати, все ж хоч трохи кращі, і замісць йіх пхають туди вироби таких добродіів як Тихомиров, Бунаков, Радонежський, Поливанов та інші. Вигнано навіть „Родное слово“ ч. І. Ушинського — книгу, що вживалась у школі років двадцять. Потім припинено діяльність „Комитетовъ грамотности“ петербурського та московського, віднято йіх у „Вольнаго Экономическаго Общества“ і віддано до міністерства народньоі просвіти та надано новий статут Обидва сі комітети, найбільше петербурський, зажили великоі поваги в людей прихильних до народньоі просвіти і діяльністю своєю йшли проти того напрямку, який надають тепер народній школі зверху. Треба було вбити йіх діяльність — це й зроблено новим статутом. Статут сей каже, що голову товариства настановляє міністер, а членів виділу він затверджує, а може й настановити, коли двічі виберуть не таких, як йому. Треба, без дозволу від міністра народньоі просвіти комітет не має права видавати книжок (то б то: права в товариства тепер менші, ніж у приватноі особи); тако-ж комітет не має права мішати ся до шкіл тих, які за своі гроші завів чи заведе. Видимо, що с таким статутом не можна нічого путящого робити і через те сих комітетів фактично вже нема. Майже певне, що сей статут скоро стане обовязковим для всіх комітетів і товариств „грамотности“ в Россіи — і тим, які є, і тим, які мають бути, коли будуть. Звісно, сим вага йіх зменшить ся до нуля, чи й мінусом стане... Далі — по газетах пішла чутка, що мають завести окрему цензуру для народніх книг...

З усього цього видко, що уряд зважив ся цілком забрати до своіх рук справу народньоі просвіти і робить в сьому напрямку цілком сістематично. Де далі урядові руки все більше та більше гнітитимуть кожний вільний рух у школі, наближатимуть і земську школу до типу тіеі церковноі, яку згадувано тут, і врешті зроблять народню школу цілковитим органом до ширення своіх думок, струментом до вдержування народнього розуму в такій темряві, яка дає змогу робити з народніми масами що хочеш. І тепер видно, що на земську народню школу, вже облишивши церковну, не можна покладати надіі, щоб вона ширила вільнолюбні думки, готувала шлях до визволу народнього. А що ж буде тоді?

Дак оце вже й по всьому? Уже й надіі нема на краще? скажуть. Адже ж у р я д н і к о л и н е п о с т у п и т ь с я с в о і м и п р и-

дбаннями і ніколи не дозволить в школи — своєі слуги зробити школу — собі ворога. То вже все й загинуло?

Певне, що ні. Та тільки величезне змагання громадськоі енергіі, величезний рух приватноі ініціятиви в справі народно-просвітній може пособити ділови. Але ж сей народо просвітній рух, щоб стати ся широким і глибоким (а без цього він нічого не пособить), мусить бути національним, украінським, то б то: наша інтелігенція тільки тоді може справді зворушити народні маси просвітою, коли перестане бути панами-чужинцями на своїй землі, не стане жерти очима Петербург та Москву, а повернеть ся до мови й духу своєі націі і зрозумівши добре той шлях, який рідному народови визначила історія, піде сим шляхом в справі просвітній і по троху, не кидаючи ніколи боротьби вбє с під урядових рук народню школу й письменство — тоді і тільки тоді й можна буде нам сподівати ся добра.

Як се саме робити — я тут не казатиму, бо про се треба говорити широко і це вимагало б окремоі розвідки, а тут — je ne propose rien, j'expose. *П. Вартовий.*

QUEM DI ODERE.

(УЧИТЕЛЬ)

Комедія в 3 діях

Дія друга.

Шкільна саля. Лавки, таблиця, стіл, крісло, на столі глобус, на стінах мапи і малюнки звірів та риб. В куті в глубині сцени піч. Три вікна і двері поодчиняні.

Ява перша.

Пасічна, *потім* Юлія.

Пасічна (*замітає школу плачучи і час від часу втирає сльози*)

Юлія (*з шитєм входить*)

Ой Господи! Що тут пороху! Яка тут задуха! А ви жіночко чого плачете?

Пасічна (*неохітно*)

Та так, своеі біди плачу.

Юлія

Щож вам за біда?

Пасічна

Ет! що то поможе говорити!

Юлія

А хіба що зашкодить? Ану скажіть!

Пасічна (*етираючи сльози*)

Та бачите! Вигнали мене нині, ніби то на шельварок, тай казали сюди йти.

Юлія

А вам хіба не належало ся йти на шельварок?

Пасічна

Та чому би ні? Належало ся. Адже Богу дякувати газдівство, хоч невеличке, а є.

Юлія

Ну, то може тратите собі пильну роботу?

Пасічна

Та ні! Яка там у нас тепер пильна робота? Вівсик у горах ще не достиг, то нема що жати.

Юлія

Ну, то може діти дрібні маєте, та мусіли йіх самих лишити?

Пасічна

Е, ні! Діти у мене вже, Богу дякувати, підхопили ся. Найстарша дочка вже за мужем, а наймолодший хлопець воли пасе.

Юлія

Ну, то якаж вам біда, що так гірко плачете?

Пасічна

Та не знаю, панечко, як вам і сказати. Встидно міні дуже.

Юлія

Та чого вам встидно?

Пасічна

Ну, таджe я газдиня, з роду з віку в такім не була.

Юлія

В якім такім? хати не замітали?

Пасічна

Е, я не про тее.

Юлія

Води не носили?

Пасічна

Ні, панечко! Роботи міні не встидно А ось того встидно, що тепер усе село на сміх мене підійме.

Юлія

На сміх? А то за що?

Пасічна

Скажуть: жидівська помивачка.

Юлія

Жидівська?

Пасічна

Адже ж ви — не против вас кажучи — жиди?

Юлія

Що се ви? Хто вам се сказав?

Пасічна

Ну, та війт сказав. І Вовк потвердив.

Юлія

Та смійте ся з того, жінко! Ми з братом такіж Русини і християне, як і ви.

Пасічна

То се ваш брат, пан навчитіль ніби? А то казали, що ви з ним на віру жиете.

Юлія

Господи! І чого ті люде на нас завзяли ся? Ще далі розголосять, що ми вам холеру або яку іншу хоробу до села принесли. А ви бідні аж розплакали ся!

Пасічна

Ну, та якже не плакати? Вигнали мене ніби на шельварок, а потому кажуть: „Ну Марино, доси ти була порядна газдиня, а від нині будеш у нас за жидівську помивачку. Маємо в школі нового навчителя — жида бородатого, що жие на віру з якоюсь панею, а тебе громада визначила, щоби ти йім услуговувала“. Як я се вчула, то мало не зомліла, а далі як не кину ся війтови в ноги, як не зачну голосити та плакати, та благати, щоби не робив з мене публіки... Та де там, навіть слухати не хотів. Мусиш іти тай мусиш! І скажітеж самі, як я не мала плакати?

Юлія (*зворушена схапуєсь с крісла*)

Ні! Сего так не можна пустити! Не досить, що нас на всі боки кривдять, ще оббріхують! (*кличе в вікно*) Мільку, гей Мільку! А ходи лишень сюди!

Яеа друга.

Ті самі і Омелян.

Омелян (*кладе паличку і капелюх на столі*)

Добрий день, сестричко! Але то я чудесно пройшов ся! Яке тут повітре! Яка вода! Чудо тай годі! Я ледво онер ся покусі, щоб не скупати ся.

Юлія

А які тут люде! Навіть думкою не прибагнеш.

Омелян

Ну, що? Знов якась нова пакість?

Юлія

Таже ось жінка прийшла рано. до услуги. Води принесла, попрятала, почистила дещо, тай пішла ось тут школу замести. Входжу сюди, а вона плаче.

Пасічна (*втираючи очи*)

Таже так, паночку. В гіркий череп єм дурна плакала.

Омелян

Та чого?

Юлія

Війт і жид наговорили йій, що ти жид і що ми обоє на віру жиємо. Ну, чи чував хто таке?

Омелян

Та війт міні вже вчора говорив, що я жид. От темнота!

Юлія

Ні, Омельку. То не темнота, то підлота! Ти того не повинен дарувати. А головно, тут жидівська справка.

Пасічна

Ой певно, панечко, що жидівська. Жид у нас цілим селом трясе. Адже мого небіжчика хто вігнав до гробу, як не він? Адже газда був на все село, мав свого досить, ще й другому міг дати, не то щоби позичати мусів. Ні, підліз вражий жид, візьміть тай візьміть гроші в позику, пятьсот срібла, чи що! Купуйте воли, випасайте — і ваш виск буде і мій. Не хотів небіжчик, не хотів, далі підкусила сотона. Купив щось пять пар бичків, пігнав у полонину на пашу. Не минуло й місяця, прибігає пастух з полонини: ого, нема наших бичків! Якісь Венгерці всі пять пар украли! Ой бідонькож наша! Зібрав ся мій газда, пішов на Венгри, ходив щось дві неділі, ще своіх три пятки стратив, тай вернув с порожними руками. Прийшла осінь, жид натискає: верніть міні гроші. Мусіли ми пів грунту продати на ті гроші. Як мій старий єму в кровавими сльозами ті гроші віддав, як вернув до дому, як став гризти ся та бапувати та головою о стіну бити, то ще таки в осени

розболів ся, а по Різдві й Богу душу віддав. А в селі люде й доси голосно говорять, що ті венгерські злодіі з Вовком у спілці.

Омелян

Господи! Що тут діє ся! І не вже нема ніякого способу, щоб тим безправностям конець зробити?

Юлія

Ти, Омельку, мусиш до них узяти ся! Аджеж се остатня річ! І за що вони на мене нечесть кидають? Коли ти своє даруєш, то я свого не дарую. Пішки піду у Турку, а завдам йіх до суду.

Пасічна

Га! А ми мусимо все терпіти. І ніхто за нами на світочку божім не уйме ся. Ну, та розбалакалась я! Пора міні до дому. Як би вам ще чого треба, то кликніть через пліт, я ось тут, друга хата від вас, Марина Пасічна.

Юлія

Добре, добре. Ну, а не встидно вам уже?

Пасічна

Ой Господи! Та чого встидати ся? Коли ви хрещеноі віри, та ще до того своі люде, руські, то я й овшім. Послужу вам, чомуж би ні. Ну, бувайте здоровенькі!

Юлія

Дай вам Боже здоровле. А так над вечір, як не будете мати що ліпшого робити, то навідайте ся до нас. Побесідуємо.

Пасічна

Та добре, добре! В ласці божій! (*Кланяєсь і відходить*).

Ява третя.

Юлія, Омелян.

Юлія

Ні, Омельку! Ти не повинен йім сего плазом пустити!

Омелян (*ходить по школі*)

Добре, добре.

Юлія

Як тебе ображують і кривдять, то про мене, можеш йім дарувати, коли тобі не любо. Але моеі зневаги ти не смієш йім дарувати! Чуєш, не смієш!

Омелян

Добре, добре!

Юлія (*хапає его за плечі і зупиняє, говорить гнівно а кінчить плачем*)

Дерево ти, а не чоловік! Добре, добре! А я певна, що ти про щось інше думаєш! Навіть не слухаєш, що я говорю!

Омелян

Правда твоя! Я думав власне про тебе.

Юлія (*плачучи*)

Як би ти про мене думав, то інакше дбав би о мою честь (*хлипає*) о мою добру славу!

Омелян

Слухай, Юлечко! Я чим раз сильнійше переконую ся, що тобі тут годі жити.

Юлія

Яж се від першої хвилі казала.

Омелян

Що ти не привикла ані до тих сторін, ані до тих людей.

Юлія

І ніколи не привикну. І не дай Господи привикати!

Омелян

Що побут твій тутка є тільки мукою для тебе —

Юлія

І пекла не треба!

Омелян

І для мене.

Юлія

І для тебе? Так? Значить, тобі збридла моя присутність?

Омелян

От жіноча логіка! Ні, сестричко, я зовсім сего не хотів сказати. Аджеж сама знаєш, що я без тебе не дав би собі ради. Але тут я о тебе мушу більше турбувати ся, більше гризти ся, ніж о себе. Без тебе я був би свобіднійший з сими людьми.

Юлія

О, певно! Дав би собі кілє на голові тесати!

Омелян

Не знаю вже, що я би зробив, але то знаю, що твій побут ось тут тяжить як камінь на моїм сумлінню. І за яку кару тобі тут мучитись? Свій вік молодий закопувати у тих горах?

Юлія (*бере єго обома руками за плечі і глядить єму в очи*)

Слухай Омельку, що се ти говориш?

Омелян

Правду говорю. Аджеж ти молода, здорова, тобі житє всміхає ся... Можеш вийти замуж...

Юлія (*прудко*)

Мовчи, мовчи! І не говори мині про се!

Омелян

Ні, Юлечко! Мушу говорити! Гріх би мiнi був, як би я із егоізму, для власної вигоди та став на перешкоді твому щастю. Адже я знаю, що Хоростіль тебе любить і що ти єго любиш і тілько за для мене не хочеш іти за него замуж.

Юлія

Омельку! Коли мене хоч крихточку любиш, не згадуй мiнi про се ніколи! Чуєш? А то я тебе покину. І за Хоростіля замуж не піду. В манастир піду.

Омелян

Ні, сестричко! Се ти зовсім не мудро робиш. А я тобі раджу і навіть прошу тебе: не зважай на мене! Іди за поривом свого серця!

Юлія

Але моє серце власне каже мiнi бути при тобі.

Омелян

Ні, Юлечко, не дури сама себе! Серця не одуриш. Воно тягне тебе там, де єму мило, а тут тебе держить тілько пересадне почутє обовязку. І коли не послухаєш голосу серця — вір мiнi, сестричко, що й мiнi не поможеш і своє житє запапастиш.

Юлія

А я тобі кажу крайне слово: не смій мiнi про се говорити, бо я й слухати тебе не хочу, і за Хоростіля ані за нікого іншого не піду і тебе не покину і тут буду і не дам тебе кривдити і мусить по мойму бути, тай годі! (*Цілує єго*)

Ява четверта.

Ті самі, Війт і Вольф.

Війт

Слава Сусу Христу. А красно, красно! Зараз видно, як брат із сестрою люблять ся.

Омелян

А вам яке діло до того?

Війт

Та ніяке. Нам і овшім. Але може пан шпектір буде мав о тім якесь слово сказати. Вже ми єму напишемо.

Омелян

І що ви єму напишете? Не бійте ся, пан інспектор знає, що се моя сестра. Я ні перед ким з сим не крию ся і нічого не маю встидати ся. Але ви скажіть мiнi, пане війте, відки ви смієте розпускати про мене і про мою сестру якісь небилиці?

Війт

Які небилиці?

Омелян

Що я жид, що ми на віру жиємо...

Війт

Були вже такі, що нам доповіли.

Омелян,

Затямтеж собі, хто вам тото доповів, бо я вас ще нині до суду подам.

Війт

Подавайте я не бою ся.

Омелян

Дуже добре. Я також не бою ся. А пан судія в Турці також знає добре і мене і мою сестру.

Війт

Може там дехто і мене знає. А в тім так нагло ви того до суду не подасте. А подасте тоді, коли міні схоче ся.

Омелян

Пане війте, памятайте, що ось тут при свідках говорите! З такими річами не жартуйте'

Вольф

Я навіть не чув, що вони говорили (*торгає війта — тихо*) Дайте спокій!

Війт

А ми прийшли до пана навчителя з антересом.

Омелян

З яким?

Війт

А от перший антерес: як називав ся той ваш знайомий, що тут учора був?

Омелян

Знайомий? Хіба я казав, що він мій знайомий? Я єго вчора перший раз бачив.

Війт

А оджеж ви казали, що то ваш гість.

Омелян

Ну так. Іде подорежний, просить ся до мене відпочити, то я єго і вважаю за гостя,

Війт

Так? То ви навіть не знаєте як він називав ся?

Омелян

Я єго не питав. А він вам на ваше питанє сам сказав своє імя.

Війт

Колибо я забув.

Омелян

Я також.

Війт

То шкода. Ну, але чень ми то якось дійдемо. А другий наш антерес іс тими дітваками. Ми нині скликали громаду. Ніхто ані руш не хоче посилати дітей до школи.

Омелян

То значить, що ви оба йім відрадили. Робіть, як знаєте Я вже вчора через того подорожного подав виказ до староства до Турки.

Війт

Так? А бодай же вас!... Ба та щож нам тепер робити?

Омелян

Моя рада така: пришліть на разі хоч кільканацятеро, щоб я міг школу розпочати.

Війт

А ми би інакше сказали. Таже ми знаємо, як то в світі йде. Ви також хочете жити. То ми вам від одноі дитини по пять шісток та по чвертці збіжа дамо, а ви єі зо спису вимажіть.

Омелян

Що? Ви на такі способи берете ся? Пане війте, шаную вас яко власть громадську, а то б я вас зараз за такі слова за двері викинув.

Війт (*кланявсь*)

Та ви, пане навчителю, не гнівайте ся. В вас така була встанова за небіжчика. То ми гадаємо, що й ви того будете держати ся.

Омелян

І в думці собі того не покладайте. Хіба мене отут на місці вбєте, або з села виженете, а ні то, то школа мусить бути і діти мусять ходити, так як приписано. Чужих звичаів ані установ я ані знати не хочу.

Війт

Га, коли так, то добре. Най вам буде й так. Хочете з нами задирати ся, то ми вам також заграємо, Вже ми вам тут пришлемо дітваків.

Омелян

Се найліпше зробите.

Війт

Ходімо, пане Вовк!

Вольф

Пане навчителю! Я ще словечко хотів вам сказати. Будьте ласкаві, покажіть міні своі зуби.

Омелян

Що? що? що?

Вольф

Нічого, нічого! Я тілько хотів побатити, чи моцні маєте зуби, чи потрафите мене згризти?

Омелян

Вас?

Вольф

А так. Я громадський чоловік! Хто з громадою задирає ся, той зо мною має ділэ. Я за громаду постою, а хто хоче громаді докучити, той мусить насамперед мене згризти Але в вас, пане навчителю слабі зуби, о, слабі зуби! Поломають ся! (*Відходить*)

Війт

Бувайте здорові! А не трудіть ся дзвонити. Я зараз сам задзвоню. (*Виходить — по хвили за сценою чути голос шкільного дзвінка*)

Ява пята.

Юлія, Омелян.

Омелян (*радісно*)

А що, Юлечко? Бачиш? Мої дикі Бойки починають по троха укоськувати ся.

Юлія

Зовсім того не бачу,

Омелян

Як то ні? Аджеж обіцяв дітей прислати до школи.

Юлія

Бою ся, що вони якусь нову пакість видумали. Не даром оба з жидом прийшли.

Омелян

Ну, жид — предсідатель місцевої ради шкільної.

Юлія

А ти хіба не бачив, як війт лукаво всміхав ся, говорячи, що пришле дітваків?

Омелян

Не бачив. Та байдуже мині єго усміхи. Нехай тілько дітей присилає.

Юлія

Добре, добре! Рада й я побачити тих дітей. Ах, здаєть ся, ось і вони! (*За сценою чути гуркіт кроків, голосні розмови та сміхи. В кінці до школи входить кільканацять парубків с дрючками, лубяними звитками, мазницями та дошками під пахами*).

Ява шеста.

Юлія, Омелян, Парубки.

Парубки (*гуртом*)

Слава Сусу.

Омелян

Слава на віки.

1. Парубок (*стає перед ним*)

Ми тут до школи прийшли.

Омелян

А так, тут школа.

2. Парубок (*показує дрючок*)

Ось мій оловець.

3. Парубок (*показує луб*)

Ось мій папір.

4. Парубок (*показує дошку*)

Ось моя книжка.

Омелян (*стає перед ними*)

А се що знов таке? Напад? Розбій? Чи жарт собі з мене робите?

Парубки

Нас тати до школи прислали.

Омелян

Ідіть і скажіть своїм татам, най собі з таких жарти строять, як вони самі, а не з мене.

1. Парубок

Скажіть їм се самі, а ми до школи прийшли. Вчіть нас! (*Сідають у лавках*).

Омелян

Геть відси! Виносіть ся!

Парубки

Овва! То ви такий учитель?

Омелян

Юлечко, іди геть відси. І я піду і замкну школу. Я їм покажу, як зо мною жартувати.

Парубки (*заступають єму дорогу*)

Ні, ми вас не пустимо. Мусите нас учити! Хіба ми не дітваки?

Омелян

Геть від мене! (*Парубки шарпають ся з ним, один хопив за полу сурдута і роздер. Омелян розлючений виймає револьвер*) Геть! Бо першому з вас в лоб стрілю!

Парубки

Ой братчики! Пістолет! *(Тікають хто дверима хто вікнами)*

Ява сема.

Омелян, Юлія.

Юлія

От тобі й школа! От тобі школярі! Ну, чи бачив хто таку публіку? Адже се по просту розбій.

Омелян

Се жидівська справка, бачу те добре! Але на таких річах він може карк скрутити. Я йім сего не подарую!

Ява осьма.

Ті самі, Жандарм (*входить*)

Жандарм

Добрий день панству!

Омелян

Доброго здоровля пану!

Жандарм

Чи пан учитель?

Омелян

Так. Маю честь представити ся. Новий учитель тутешній Омелян Ткач. А се моя сестра.

Жандарм

Омелян Ткач... Ткач... Ткач... (*Придивляє ся єму*) З одним Ткачем я колись ходив до школи в Дрогобичі у Василіян...

Омелян (*придивляє ся жандармови*)

А! Паславський! Стефане! Не вже се ти? (*Цілують ся*) Ну, не надіяв ся тут у тій пустини найти колишнього приятеля! Та скажи, де ти, що з тобою?

Жандарм

Та бачиш, при жандармах служу. Та ось не давно мене тут до Борині за постенфірера надали. А шож у тебе чувати?

Омелян

Та бачиш учителюю. Гірке моє вчительоване. Знаєш, як то латинська приповідка каже: Quem di odere, paedagogum fecere. Чи можеш подумати: отсе вже осьмі моїі переносини сюда! А тут сама патока!

Жандарм

Та скажи мині, що се тут у тебе? Іду дорогою і бачу, якісь парубки вікнами вискакують зі школи, з дрючками! Я аж перелякав ся, думав, що розбій який...

Омелян

Таже й справді не далеко від того було! (*Показує роздертий сурдут*) Ади, братіку! Аджеж кинули ся на мене. Тілько як побачили револьвер, то тоді повтікали.

Жандарм

Але чогож вони хотіли?

Омелян

Представ собі, тутешні люде ані руш не хочуть дітей до школи посилати. Школа вже щось двацять літ у селі, а вони єї гірше боять ся, як лихого. Чудеса міні розповідають про давнього вчителя, що для інспектора на показ із сусідніх сіл хлопців позичав.

Жандарм

Чув і я дещо троха про сі практики.

Омелян

Ну, знаєш. Я чоловік простий, на таких штуках не розумію ся. Зачав жадати, щоби сповнювали свій обовязок, а вони ані руш. Та ще люде може би й не упирали ся, але я підозріваю, що їх тут хтось бунтує.

Жандарм

Думаєш? А хтож би такий?

Омелян

Тут жид є, вони єго Вовком називають..

Жандарм

Ага, ага! Як то він називає ся? (*Заглядає до книжечки*) Зільберглянц! О, се звісна фігура на всі гори! Я тут власне з ним нині маю невеличке діло. Так ти думаєш — —?

Омелян

Я думаю, що все се єго справки. Єму добре з тим, що нарід темний. Представ собі, визискує тих бідних Бойків в найбезвсиднійший спосіб, і ще видає себе за їх добродія.

Жандарм

Се ти певно про ту худобу говориш, що на вигодовок дає.

Омелян

Я тілько вчера дізнав ся про сю штуку. Вухам своїм вірити не хотів. І ще яке диво. Присилає до мене чоловіка, котрий хоче у него взяти дві пари бичків на вигодовок, і каже, щоб я єму за того чоловіка ручив. Очевидно лапку на мене заставляє, втягає мене у свої лихварські справки, щоб опісля мати мене в руках.

Жандарм

Ну, і ти пристав?

Омелян

Пристав? Та я єго мало за ковнір не викинув. І за те він на

мене лютий. Зараз по селі вість пішла, що я жид, що з сестрою на віру жию, чорт зна які дурниці! А нині оба з війтом сюди приходили і хотіли мене підкупити, щоб я вичеркував зо спису дітей обовязаних до школи. Я й на те не пристав, і ось вони міні наслали до школи парубків, тай ще в додатку мабуть підпоєних.

Юлія

Знаете, пане, ми тут тілько четвертий день, але стілько гризоти зазнали, що й на рік би вистарчило. А після сего, що тепер стало ся, то я вже не знаю, що діяти. Адже вони нас убють, підпалять,....

Жандарм

Не бійте ся, пані! Чень то так зле не буде. Коби ми тілько дізнали ся, котрі то парубки були.

Омелян

Не знаю ані одного з них — перший раз йіх бачив.

Жандарм

Я ще також недавно тут, мало кого знаю Ну, але чень ми то якось помаленьку дійдемо. Вже ви будьте спокійні. (*За сценою чути гомін мужиків і стук кроків на ганку*) Ого! Йдуть сюди! От се добре! Зараз усе вияснить ся. Тихо! (*бере шапку і карабін і хова̂є ся в лавку*).

Ява девята.

Ті самі, **Війт**, **Вольф**, Товкач, Загонистий *і ще* кілька мужиків *з палицями входять до школи.*

Мужики

Що? Стріляти до наших дітей? А то по якому?

Вольф

Ні, того не можна дарувати! Адже він у саму голову мірив.

Війт

Пане навчителю! То ви так свій обовязок сповняєте? Так дітей учите?

Омелян

Пане начальнику! При людях вам кажу, в кепські жарти собі зо мною заходите!

Війт

То я з вами жартую? Чекай! Щоб ти бачив, що я не жартую! Гей люде, звяжіть єго і заведіть до арешту громадського? Завтра єго як розбійника відставимо під вартою до Турки. (*Люде зближають ся до Омеляна*)

Жандарм (*встає*)

Зараз! помалу!

Всі (*в переляку*)

Ой Господи! Шандар! (*Задні кидають ся тікати*)

Жандарм (*грізно*)

Стійте всі! Ані з місця! Хто там у сінях? Ага, Федько Зазуля! (*Записує*) А ви як зовете ся?

Мужик

Та пане шандар! Я нічого... Я прецінь...

Жандарм

Як зовете ся?

Мужик

Та Грицько Зазуля.

Жандарм (*пише, до третього*)

А ви?

Мужик

Та я Микола Гуркало.

Жандарм

Чекайте! Я вам загуркаю! (*Пише*) А ви Товкач, вас знаю! Ви Загонистий — також знайомі.

Загонистий

Та я пана шандаря у Турку возив.

Жандарм

Добре, добре, але то вам нічого не поможе (*Пише*) А ви також тут, пане війте? Та й ще яко комендант тому нападови?

Війт

Та, пане шандарь, то не є жаден напад. То ось пан навчитіль... Ну, хто таке прибаг — пістолетом дітиськам грозить.

Жандарм

То ви будете міні також ті байки розповідати? О, пане війте, кепсько буде з нами! Ви гадаєте, що я не бачив, які то дітиська були? А хто пустив обмову про пана вчителя і єго сестру?

Війт

Та яку обмову? Я про ніяку обмову не знаю.

Юлія

Так? То таку коротку память маєте? О, але я вам не подарую.

Жандарм

Най пані будуть спокійні Вже я се візьму в свої руки. Війте' абисьте знали, що я ще нині подаю на вас рапорт до пана старости.

Війт (*шкробає ся в голову*)

Га, щож робити? Як лепорт то лепорт. Але я тут нічого не винен.

Жандарм

Так? А хтож винен?

Війт

Сам пан навчитіль винні. Від самого першого дня в громадою задирають ся, не по сусідськи собі поступають. Нині громада вібрала ся — ну, що урадили, то й зробило ся.

Юлія

Чуєш Мільку, чуєш? Не досить що тебе кривдять, що тобі грозять, що тобі накости роблять, ще й на тебе всю вину звалюють!

Омелян

Ну, скажіть, як се я в громадою задираю ся? Що дітей кажу до школи посилати?

Війт

А во сусідам ось не хотіли прислуги зробити, поруки дати.

Омелян

То се моя провина, що я не пішов у лапку, поставлену міні от сим паном Вовком?

Вольф

Яку лапку? Що за лапку? Чого пан від мене хочуть?

Жандарм

А, і ви тут, пане Вольф.. Вольф.. як то вам? (*заглядає у книжечку*) ага, Зільберглянц! Так собі у куточку скромненько стали, що я вас і не запримітив. Ну, що чувати?

Вольф

Гаразд, Богу дякувати.

Жандарм

Гаразд? Ну, дійсно! А що ви тут порабляєте?

Вольф

Я? У школі? Ни, яко презус місцевоі ради шкільноі — —

Жандарм

Ага, правда! Ви у нас просвітитель! Го, го, пан Вольф! Велика риба! Ну, пане Вольф, подайте міні руку!

Вольф (*подає руку*

A güt Jur!

Жандарм (*одною рукою стискає єго руку, а другою виймає з торби кайдани і закладає єму на руку*)

Вольф (*шарпає руку*)

Ай вай! Що пан роблять?

Жандарм

Нічого, нічого! Я так тілько. А покажіть но ще другу руку!

Вольф

Як то? Що то? Я нічого не винен. За що міні пан такий встид роблять? Я на пана скаргу подам!

Жандарм (*строго*)

Руку сюда! (*Заковує его*) Вмієте читати? Погляньте на сей папір! (*показує папір*) Знаєте, що се?

Вольф

Ай вай мір! Болить! Болить! Дуже мене пан стиснули! Нічого я не знаю! Нічого не розумію! Ай вай!

Жандарм

Ну, ну, тихо будьте! Ша! Я ще з вами маю слово поговорити.

Вольф

Ай вай мір! Я не чую жадного слова! Болить!

Жандарм (*виймає нотатку*)

Чуєте чи ні, що маєте бути тихо? Слухайте і відповідайте на мойі питаня! Знаєте ви Онишка Козуба?

Вольф

Ай вай мір! Онишка? Козуба? Якого Козуба? Що то за Козуб такий?

Жандарм (*строго*)

Відповідайте на моє питанє! Знаєте Онишка Козуба чи ні?

Вольф

Ні, ні, ні! Ніякого Козуба я не знаю. Ані Онишка, ані Прокопа, ані Олекси.

Жандарм (*заглядає в папір*)

А Иоська Шпіцкопфа?

Вольф

Йоська? Шпіцкопфа? Гм... Ні, не знаю.

Жандарм

А Мендля Дуфта?

Вольф

Що то значить ся? По що мене пан питають про якихось людей, котрих я не знаю?

Жандарм

Не знаєте? Ані Микити Туманюка, ані Гершка Люкса?

Вольф

Пан з ними бачили ся? Пан йіх питали?

Жандарм

Війте! Пішліть по присяжного і по свідків. Мусимо зараз зробити докладну ревізію у пана Вольфа.

Вольф

Ай вай мір! Ревізію! Ревізію? Ай вай!

Війт

Та присяжний озь тут близько, по дорові, а за свідків ось сусіди можуть бути.

Вольф

По що ревізія? За що ревізія?

Жандарм

Оті всі люде, що я вас про них питав, творили шайку злодійів. Тепер нам удало ся йіх усіх прилапати, а вони всі згідно кажуть, що ви йіх голова, що вони вам служили і все крадене добро у вас складали.

Вольф

Ай вай мір! Пане шандар, то неправда! То брехня! Af mane Munes, брехня!

Жандарм

То дуже лехко може бути. Але в такім разі по що вам бояти ся ревізіі?

Вольф

Ни, але по що вам мучити ся? Щобим тик добрий рік мав, що нічого не знайдете!

Жандарм

І то може бути. Дуже може бути, що ті злодюги на вас невинно набрехали, так само, як ви на пана учителя і єго сестру. Але мій обовязок — зробити у вас ревізію.

Вольф

Ну, щож, я не буду противити ся, але клену ся вам, що я нічого не винен!

Жандарм

То зараз покаже ся. Ходімо!

Вольф

Пане шандар! Я не можу йти! Ай вай, як болить! Адіть, аж руки попухли! Ви не маєте права так мене мучити!

Жандарм

Та що вам за мука? Що троха бранзолєти за тісні?

Вольф

Ні, я не піду! Хоч мене вбийте, а не піду, поки хоч троха не попустите!

Жандарм

Фе, пане Вольф! Встидайте ся! Із за такоі дрібниці такий вереск підняти! Ну, нехай уже буде по вашому! (*Звільнює троха наручники*) Ну, досить? Лекше вам? Підете тепер?

Вольф (*плаксиво*)

Ай вай! Що маю робити. коли Бог на мене таке цудо зіслав. Ох! Десь ту був мій капелюх! (*Крутить ся по школі. Коли жандарм на хвилю відвернув ся, він зривав один наручник із руки і вискакує крізь вікно*)

Війт

Го, го! Наш Вовк тілько хвостом махнув!

Жандарм

Утік! (*Біжить до вікна з карабіном*) Ага, скочив за вугло! Гей, люде! За ним! На коні, а за ним! Не дайте єму в ліс ускочити!

Люде

Е, до ліса далеко! Ми его духом догонимо! (*Вибігають*)

Жандарм (*до Омеляна*)

Ну, се гарно! Знаєте, вже половина слідства так як би зроблена.

Омелян

Як то?

Жандарм

Се мій спосіб. Я попустив єму навмисно. Адже невинний чоловік не буде отак вікном скакати. А коло пана Вовка видко дуже не ладно, коли аж на таке зважив ся. Втекти він не втече, а отсей его скок, то вже половина признаня.

Омелян

А видите, пане війте, що то за чоловік той ваш порацник, той превус ради шкільноі. І не встид вам, не ганьба такому чоловікови корити ся?

Війт

Ба, пане навчителю, коли єго всі бояли ся!

Жандарм

Бояли ся? А то чого?

Війт

А хто знає чого? Казали, ще в него очи недобрі. На що погляне в недобру годину, те мусить звести ся ні на що: худібка вгине, хата згорить, збіже град вибє А другі ще інакше говорили. (*За сценою крик: Га, га! Спіймали! Ведуть! Га, га! Сюди, сюди!*)

Жандарм

Ну, спіймали нашого арештанта! Ходімо на ревізію! Прощавайте, пані! Здорові будьте, пане учителю!

Омелян

Бувайте здорові! Та спасибі вам за все добре!

Жандарм

Нема за що! Се наш обовязок, наша служба! Апу, пане війте! До роботи! (*Оба з війтом виходять. Омелян обнимає Юлію*)

Заслона спадає.

Хліборобські артілі (спілки) на Україні.

Виключне становище українського народу в Россії часто ставало причиною того, що в російській суспільности утворювались і виключні погляди на духову вдачу і прикмети українського народу. Такі погляди, виходячи з непевних жерел, вкорінялись навіть у світогляді таких людей, для котрих обережність у висловленню своїх думок більш ніж обовязкова: я кажу про діячів пресси, до слова котрих уважно прислухуєть ся загал. Між іншими панувало досить довго переконання, котре ще й тепер не втратило для декого своєї ваги, що український народ через свій доведений до краю індівідуалізм, через свою несхильність та неохоту до всякої ассоціації і кооперативних форм праці, став сам собі ворогом в поступовому розвитку свого суспільно економічного життя.

Такий дивовижний погляд на духову вдачу українського народу склав ся через ту легковажність і вузкість досліду, з якими приступали до діла розслідувачі питання про псіхологічні прикмети цього народу. Що Українець — індівідуаліст, про се нічого й казати, але ж форми індівідуалізму бувають усякі: коли людина в своїх суспільних взаєминах до всього прикладає одну лиш вузьку мірку: аби міні, а про других — байдуже, — коли вона завше дбає тільки про свою власну вигоду, про своє лиш одно „я", то тоді й справді індівідуалізм приймає прикру і шкідливу форму, що мусить спиняти розвиток народу. Але коли індівідуалізм виявляеть ся як власна самостійність, як особиста незалежність, на котру має право усяка людина в своїм при-

ватнім життю, то така власність вдачі народу не може в жаднім разі причинитись до застою в розвитку суспільно-громадського життя.

Що індівідуалізм украінськоі народности ніколи не ставав йій на перешкоді в виробленню кооперативних форм праці в межах економічного побуту, се дуже докладно доводить д. Щербина в своіх „Очеркахъ южно-русскихъ артелей и общинно-артельныхъ формъ" (Одесса, 1881 р.), де він на підставі історіі доказує, що украінський народ ніколи не цурав ся вказаних форм, ба часами й зовсім не міг обійтись без них у своім життю.

Відіславши до згаданоі праці д. Щербини читача, котрий бажав би довідатись більшого про се питання, ми перше чим повести річ про сучасний стан хліборобських артілів на Украіні, скажемо кілька слів в загалі про артілі всяких інших типів, що істнували, а деякі й досі істнують на Украіні.

До таких артілів належать, по дослідам д. Щербини, чумацькі валки і ватаги, рибальські спілки, стародавні ватаги запоросьских мисливців, спілки дніпрових робітників і моряків, косарські спілки, артілі чередників, почтові спілки і т. і.

Ці артілі д. Щербина ділить на дві частини: одноі добу істнування він обмежує на XVI, XVII і більшу половину XVIII стол. і вона стала вже належністю минулого, друга уявляє з себе форми переxідного стану, котрі сучасне життя стосує до своіх потреб та умов.

В усіх украінських артілях д. Щербина добачає одну цікаву прикмету: в заснові йіх лежить один загальний народній ідеал суспільно-громадського життя і відносин, через що й організація йіх належить до одного, загального для всіх типа. Тип сей найповніще і найкраще виявив ся в зорганізованю самоі закінченоі і самоі величньоі спілки — Запорожськоі Січі. Форму і організацію артілів, що складались на подобу Січі, утворили умови тих часів і життя, за котрих вони почались. Первісне істнування сих артілів тісно звязано с південною стороною теперешньоі Россіі. Край сей за давніх часів багато перетерплював від усяких сусідів з вояцькою вдачою; обороняючись від них Украінець повинен був бути не тільки мирним робітником, але й вояком, що міг би захистити своє добро від чужинця-ворога. Окрім оборони Украінець частенько і сам переймав ся охотою пошарпати якого-небудь сусіда та покористуватись на чужий кошт, що зовсім не дивно для тих часів, коли мирна праця вважалась лиш за дочасну запомогу для життя. При таких умовах поодинока боротьба була неможлива. Виходить, що чи ставили тодішні Украінці метою свого життя війну та грабування, чи смирну працю селянина — без спілковоі форми в тім життю обійтись в жаднім разі не можна було. А що така форма життя ставала необхідною, то відповідаючи потребам свого часу, вона повинна була придбати собі специфічну закраску, зробитись одноманітною і навіть обовязковою для тієі доби. Таким шляхом артільні форми і виробили для себе воєнно-дісціплінарну вдачу, на взір Запорожськоі Січі, що також склалась під виливом таких же умов життя (Щербина, Очерки южно-русскихъ артелей). В чистій формі типова організація украінських артілів істнувала за тих часів, коли вона мала не лиш одно традіційне значіння, але й практичну вартість. Згодом, коли змінились умови на-

родиього життя, мусіла змінитись і сама форма артілів; не змінив ся лиш головний йіх прінціп, що цілком відповідаючи народній вдачі заховав ся й досі в загальній організації українських артілів.

Коли почались перші хліборобські артілі на Україні, сказати трудно. Первісні йіх форми були, певно, *супряга* та *толока*,*) котрими ще й досі користують ся у нас селяне. Вважаючи на факти з життя стародавніх а також і де-яких сучасних народів, як от кавказських гіряків, у котрих зостав ся й досі звичай супряги (і навіть цілими громадами), можна припустити, що толоки та супряги, ціх нехитрих ф рм обопільної запомоги, вживали Українці вже дуже давніх часів.

Ні толока, ні супряга не мають певноі організації, як форми короткочасної спільної запомоги: один іде як робітник, другий дає воза, третій -- вола, і таким способом складаеть ся спілка, істнування котрої обмежуєть ся днем або кількома.

Яку організацію мали хліборобські артілі за давніх часів — довідатись трудно: нам бракує фактів, котрі помогли би розвязати це питання; можемо сказати лиш одно, що ця організація була певно іншою, ніж організація артілів указаних висше: ці останні мали на меті спільну запомогу в гуртовій роботі на стороні, за межами не тілько рідного села або околиці, але навіть і зовсім на чужині; обхоплюючи усе життя спільників товаришів, ці артілі не могли обійтись без дісціплінованої організації, котра відповідала б усім потребам такої спілки; мета ж артілів хліборобських далеко вужча: тут потрібна запомога в одноманітній, одноформенній праці, та дотого ж і не за межами рідного краю, а лиш власної оселі або села. Особиста організація спільників — тут діло другорядне, на котре не було жадної потреби звертати велику увагу.

Сучасні хліборобські артілі на Україні почали складатись дуже недавно.

Важкі умови народнього життя за останні часи повинні були змінити істнуючий стан селянського господарства і утворити якусь таку нову його форму, котра найбільше відповідаючи сучасним обставинам того господарства, підоймила би його рівень і допомогла б досягти хоч трохи кращої агрікультури.

Артільний рух, як росказує д. Левітський**), ініціатор хліборобських артілів, почав ся уперше в двох повітах Херсонської губернії— Александрійськім та Єлисаветськім. Думка про хліборобські артілі зародилась серед селян Херсонської губернії літ 10—11 тому назад під впливом важких умов селянського господарства, що здебільшого повстали з причин недороду в протягу кількох літ. Отож д. Левітський і порадив тоді селянам с. Федваря, Александрійського повіту, єднатись до купи і зокласти хліборобські артілі. Думка ця припала дуже до

---

*) *Супряга* — спілка кількох хазяйів для оранки, а часом і возовиці; *толока* — спілка для жнива, возовиці і т. і, що має на меті запомогу одній якій людині

**) Н. *Левитскій*, Земледѣльческія артели Херсонской губерніи.

вподоби селянам: вони від разу зрозуміли значіння та силу артільноі господарки. Але артільне діло, як це буває і з усяким іншим важливим явищем в народнім життю, не могло з разу увійти в колію цього життя: мусіло пройти чимало часу, щоб ця ідея доспіла і зміцнившись в думці народу вилилась в певну, закінчену форму.

Пройшло літ 10—11; важкі обставини життя не змінювались; недорід рік за роком усе більше і більше знищував селянське господарство; поради жадноі — а запомогти лихови безпремінно треба. Отож в осені 1894 р. приходять до д. Левітського селяне Федваря і просять помогти йім в заснованню хліборобськоі артілі. С цього часу й починаєть ся істнування артілів, каже д. Левітський (тамож).

Сумна ісгорія сирітства ціх артілів. Щоб почати і продовжити діло, треба було богато потрудитись д Левітському, не згортаючи рук. Прийшлось починати без коштів, без усього, що було потрібно в такій справі. Позичивши на своє імя грошей, д. Левітський разом з артільщиками купив для йіх четверо коней. Артіль почала своє життя. Незабаром в тім же самім селі заклалась друга така ж артіль, а трохи згодом на кошти приватноі особи (позичено 240 карб.) і третя.

„Дивуєш ся — каже д. Левітський, — як істнують ці артілі і як вони не загинули досі, видержуючи непосильну боротьбу, без жадноі запомоги, особливо, коли приймити на увагу ворожі відносини до йіх усякіх жмикрутів та сільськоі адміністраціі“.

Всі Федварські артілі невеличкі — по 2—3 сімйі, бо закладати з разу велику артіль нема і коштів і боязко з причини новітности діла. „Правда, — каже д. Л-ий, — це дуже невигідно, а навіть і шкодливо для артілів і для справи: артілям важко виплачувати свої довги, хоча позичка зроблена і на користних умовах; до того ж тим самим інвентаром, що користують ся 2—3 сімйі, може обробити свої наділи 5 родин... Тепер я меньше 5 родин до артілі не приймаю“ (тамож).

Кожна артіль тепер має по четверо коней, по 2 вози, 4 борони і по 1 плугови (усі плуги фабричноі роботи).

Приклад федварських селян зробив великий вплив і на других: мало-по-малу почали закладатись артілі і по других селах. В с. Аджамці заклалось 26 артілів; всі вони взяли позичку з Державного Банку. Незабаром артільний рух перейшов у Єлисаветський повіт, і в сс. Канипсі і Панчові також заклалось кілька артілів. Рух цей зростає і ширить ся с кожним днем, захоплюючи усе більший і більший район. Так торік зорганізовано артілі в сс. Високих, Байраках, Різановій, Петрівці і інших а в останні часи по ріжних селах Херсонщини повстало окрім заснованих давніще артілів до 80 нових. Більша частина складаєть ся з 5 родин, деякі з 3, 6, 7, а інші навіть і з 8 Народ тепер дуже охочо йде в артілі; почав ся прямо гуртовий рух

Тут ми повинні зупинитись трохи, щоб розібрати, с чого народ так охочо взяв ся за артілі. Се ми найкраще побачимо приводячи деякі уступи з артільноі умови, яку підписує звичайно кожна артіль перед своім заснуванням.

„Багато літ, — говорить ся в умові, — ми, як і наші батьки та діди, вели свою господарку кожний осібно, але довгий і важкий досвід, а особливо за останні часи недородів, переконав нас, що ніхто з нас не

здолає сам по собі вибитись з бідности та стати самостійним хозяїном Для цього треба мати і плуг і худобу, а у нас то йіх і не має. Земля наша зостаєть ся або не зораною, або йде за безцінь у чужі руки, а ми покинувши рідне село і сімью, подаємось часами за сотки верстов на заробітки. Коли трапить ся кому з нас яке лихо, як от хороба, пожежа або що, то людина переводить ся ні на що і стати йій на ноги без чужоі запомоги дуже трудно ..

„Щоб довести до ладу підупале хозяйство, треба б мати хороші хліборобські прилади та худобу, а одній людині про це й думати нічого: ніхто з нас при нашій бідноті на таке не спроможеть ся. . При наших вузьких наділах не тілько орати поперек ниви, але ралити, а навіть і волочити трудно, а то й зовсім не можна, через що ми завше оремо та волочимо поздовж, а це для поля дуже шкодливо .. При нарізній господарці та при нашій бідноті нам часто нема є чого платити податків, а позичити грошей, щоб завести кращу господарку. одній людині трудно, а як і позичиш карбованців з 50, то що значить для одноі людини тих 50 карбованців? Купиш одного коня, та й годі...

„Артіль же має велику перевагу над нарізною господаркою, бо вона між іншим дае змогу: 1) держатись міцно землі і не кидати хліборобства, цього єдиного джерела селянського добр биту — 2) зміцнити господарство, зробити його певним, щоб воно могло забезпечати життя селянина з його родиною, а також зменшити важкість роботи, бо в артілі лекше робити, та артіллю і зробити можна багато такого, чого не зробить одна людина в нарізній господарці; 3) лекше перебувати, добу недородів, а через те бути меншим тягаром урядови та земству, вимагаючи від йіх грошовоі запомоги; 4) поліпшити господарство через придбання хороших хліборобських приладів та машин, гарноі худоби насіння, а також через краще оброблення наших з'єднаних наділів і т. і.; 5) брати за відвічальністю усіеі артілі в позику гроші з ріжних державних закладів та з Державного банку і т. д.“

Кожна артіль підписує, як ми вже казали, артільну умову, котра складаєть ся з 80 пунктів. Ми наведемо тут тілько найголовнійші з тих пунктів

1) Вся земля наша, як власна так і арендова, з'єднуєть ся до купи і знаходить ся в ужитку артілі; артіль йійі оре, засіває і збирає з неі хліб, не одрізняючи, до кого належить який наділ, а так, начеб земля ця вся була власністю одного хозяїна.

2) Уся земля ділить ся на рівні частки між усіма товаришами, і хто мав землі менше, доплачує артілі за той злишок, який перепав на його долю, чотири частини його вартости (коли в артілі 5 чоловіка), а хто мав землі більше, той відбирає також чотири части вартости злишку, на який зменшено його власну землю.

3) Усі податки та повинности, які припадають на артіль, платить артіль; вона платить також і артільні довги, які будуть; коли ці остані треба платити збіжем, то на це засіваєть ся найкраща частина артільного грунту.

4) За спільною згодою ми вибираємо у одного з наших товаришів подвіря, котре стає артільним; там знаходить ся все наше артільне хозяйство: плуги, машини, худоба, вівці, свині, кури, а також хліб За

артільним подвірям наглядає та стереже його кожний з артілі по черві.

5) Усе наше артільне, хозяйське добро есть спільна наша власність і ніхто з нас не може користуватись йім без дозволу усієі артілі.

8) Кожна сімйя живе осібно у власній домівці і відбираючи свою частину врожаю порядкує в свойій оселі як хоче і як йій найкраще.

11. Артільне добро повинно бути застраховано (заасекуровано) на кошт артілі.

12) Коли артілі пощастить, що на кожну сімью припаде по корові, то усяк з вас може для вигоди тримати і доіти корову у себе дома.

13) Коли ж на кожну сімью не стане по корові, то артільні корови доять ся на артільнім подвірю і молоко ділить ся рівно між усіма товаришими, не відріжняючи чоловіків від жінок та дітей від дорослих.

16) Робота як на артільнім полі, так і на артільнім подвірю повинна бути спільна, а де прийдеть ся — то й по черзі, за загальною постановою.

17) В вільний від артільноі роботи час кожен з нас може заробляти сам на себе; можемо також і всі гуртом заробляти на всю артіль, коли за те буде змога та охота.

18) Коли хто з товаришів забажає в вільний час (у зимі) піти куди на заробітки, то на це він повинен запитати дозволу всіх товаришів, а коли пропустить кілька робучих днів, то мусить заплатити за це артілі.

19) Увесь хліб, який уродить ся на артільнім полі, звозить ся на артільне подвіря і там молотить ся.

21) Коли хліб обмолочено, то зерно ділить ся так: перш усього зоставляеть ся частина на насіння і на те, щоб заплатити артільні довги і податки а також на запас, на всяк случай, коли дозволить врожай; решта ділить ся між всіма, хто приймав участь в артільній праці, рівно на всяку робучу душу, чи то будь чоловік, чи жінка, чи дорослий чи малоліток; при тім хлопець від 14 до 17 літ і дівчина від 13 до 16 рахують ся за півробучого, хлопці від 10 до 14 і дівчата від 10 до 13 — за треть і т д.

22) Малі діти нічого не відбирають: вони утримують ся на кошт своеі сімйі, а коли таких дітей багато в сімйі, а робітників мало (1—2), то артіль може накинути що треба й на йіх долю.

25 Окрім хліборобства артіль може промишляти й інш ю господаркою: рибальчити, вироблювати горшки, миски, розводити пчіл, тютюн, хміль, садки, городи і т. і,

34) Коли хто з артілі захорує або через що інше не зможе деякий час працювати, то через це його частина від урожаю не зменьшуеть ся.

35) Коли хороба протягнеть ся більш як 3 місяці, і товариш утратить на завше змогу до роботи, то сімья його зостаеть ся всеж таки в артілі, а він замісць себе, погодившись с товаришами, може поставити в артіль кого-небудь другого.

37) Коли хто через старість не зможе робити важкоі роботи, то його ставлять до якоі-небудь легкоі, як от пасти череду, то що; коли

ж він зовсім уже до праці нездатний, то його мусить удержувати його сімья.

40) Коли хто з товаришів умре, то на його місце приймаєть ся новий товариш с сімьєю і землею, або і без них, як знайде кращим артіль.

42) 10% з доходів артілі йде в артільну касу.

44) Усі артілі в однім селі можуть мати одну спільну касу.

45) Спільною артільною касою порядкує артільний попечитель і його спідручні, котрих назначає артіль.

46) Артіль, коли визнає за потрібне, вибирає з себе артільного старосту, котрий за нашою порадою веде розпорядок у хозяйстві і рахунки; його повинні слухатись і робити те, що він каже, коли його накази не шкодливі для артілі. Через рік вибираєть ся другий староста, або зостаєть ся той самий.

47) Коли в селі або в окрузі кілька артілів, то всі вони можуть вибрати собі з поміж артільних старостів одного попечителя, що має наглядати за всіма артілями; коли артілів дуже багато то окрім попечителя вибираєть ся на кожних 10 артілів один десяточний староста.

50) За артільного попечитеся може бути обібраний і інший хто, не з артілі, як от земський начальник, священник, учитель і т. і.

52) Артільний староста, десяточний а також і попечитель, коли він з артілі, в роботі рівні з рештою товаришів, і ніхто з них і думати не повинен, що може тільки наказувати та командувати, а сам нічого не робити.

55) Щоби артільна справа наша йшла гаразд, ми всі повинні жити в згоді і любові як брати, бо „де любов там і Бог, там і щастя"; ми не повинні ні піячити, ні лаятись поганими словами, ні сперечатись, а мусимо дбати, щоби завше між нами була згода та спокій; усякі непорозуміння рішають ся більшістю голосів; хто не послухаєть ся голосу громади один раз — того штрафують, а коли і в друге — то його видаляють з артілі.

57) Всі ми повинні дбати, щоби діти наші були грамотні, а для цього мусимо посилати їх до школи.

74) Усяка артіль може єднатись до купи з другими артілями, коли в цім єсть потреба за-для якого небудь спільного діла, як от щоб узяти в аренду землю, купити ліс на зруб, машину, млина, паймити собі писаря, вчителя, фершала, закласти книгарню, власну крамницю та т. і.

75) Кожна артіль закладаєть ся не меньш, як на 5 літ.

76) Коли через 5 літ хто захоче покинути артіль, то забирає свою частину артільного господарства.

79) Коли артіль збільшить ся настілько, що артільної землі стане мало, то артіль повинна, злучившись з другими артілями (як сама не може) або взяти в аренду землю, або купити її за запомогою Державного банку; на куплену землю висилають ся молоді сімьи, і таким робом закладають ся нові артілі".

Розважаючи над наведеною артільною умовою, ми добачаємо, що вона, обхоплюючи собою суспільно економічні елементи життя, дбає також і про етичні і моральні його інтереси і ставить ці останні в дуже

тісний звязок с першими. Ця прикмета артільноі умови дала привід декому запевняти, що наведена умова — це діло цілком кабінетне і що щиро народнє життя не могло в жаднім разі утворити єі в такій формі. Але ці запевнення йдуть від людей, котрим, видко, не під силу така важка робота, як розслідування народнього життя, та ще й в такій неввичайній для йіх формі. Люде більше компетентні в такій справі кажуть друге. Професор д. Каришев у свойій статті „Народно-хозяйственные наброски" („Русское Богатство," 1895 р. нр. 8) висловлюєть ся про це так: „Херсонська (артільна) умова має в собі одну прикмету, котра дає змогу добачати в ній „жизненность, цѣлесообразность, способность войти в народную жизнь" і послужити йій певну службу... Ця прикмета в тім, що загальні прінціпи, на котрих закладають ся херсонські артілі, не мають в собі нічого видуманого, кабінетного, доктрінерського, а взяті з народнього життя, вироблені віковічним досвідом суспільних відносин і уявляють із себе приналежність народнього світогляду".

Що д. Каришев не помиляєть ся в своіх думках про артілі, доводить нам той жвавий зріст артілів, який почав ся за останні часи. Рух артільний перейшов уже навіть межі Херсонськоі губерніі: так недавно заклалась одна артіль на подобу херсонських в Чорноморіі, а друга в Корсунськім повіті, Сімбірськоі губерніі (Одесск. Листокъ, 1896, стр. 144). Побільшенню і зростови артілів у Херсонщині багато допомагає д. Н. В. Левітський, про котрого ми вже згадували. За його запомогою заклались усі Херсонські артілі. Жаль тілько, що такоі великоі ваги справа спала цілком на плечі одноі людини. Правда, енергіі д. Левітського і краю не видко: увесь він віддав ся цьому, як він каже, найдорожшому для його ділу і працює ні на хвилину не складаючи рук. Йому спочувають, йому дивують ся, але спочуття це (про ворожнечу і не кажу — єсть і це) здебільшого тілько платонічне. Оце тілько недавно „Вольноэкономическое Общество" вділило д. Левітському на ширення артільного діла 10000 карбов.*) (як кажуть — проценти з капіталу, що хтось начеб то записав на артілі, але не лиш виключно на українські, а на всі в загалі, які істнують у Россіі) та якісь дідичі з Александрійського повіту передали д. Левітському на цеж саме діло 3000, та в Одесси прислано 200 карб. (Од. Лист. 1896, 144). Уряд російський у висших своіх верствах також спочуває артілям, але поки що грошей на це діло не дає. Земства в своіх поглядах на артілі ще поки що хитають ся: і так Херсонське висловило д. Левітському свою подяку за заснування артілів, а Єлисаветське так навіть до останнього часу заперечало іcснування (!) артілів.

Що до народу, то артілі дуже припали йому до вподоби: про йіх він склав уже навіть де-які прислівля, як от „Де робить артіль, там сам Бог помагає," або „Артіль робить, як маків цвіт цвите". Повага, яку придбали собі в народі артілі, дуже велика; так напр. де-які селяне слухаючи про артілі, здіймають шапки і хрестять ся, або йдучи

---

*) Часоп. „По морю и Сушѣ" за 1896 р. нр. 16.

по вулиці без шапки приговорють: „Господи, яке хороше діло!“ „Як побачиш — розказував д. Левітському один селянин, що не належав до артілі, — як робить артіль, та як почуєш, як хороше вони живуть між собою і як хороше, до ладу вони росказують про артіль, то так би, здаєть ся, ходив по світі, та людей до купи і згортав би“.

Щоб закінчити про українські артілі, наведем тут лист професора харківського університету В. Ф. Левітського (однофамільця Н. В. Левітському), котрий оглядав недавно артілі Херсонськоі губерніі і ось що пише про йіх презесу 3-го відділу „Вольноэкономическаго Общества“:

„Зацікавившись сучасним станом хліборобських артілів Херсонськоі губерніі, зорганізованих Н. В Левітським я 30, 31 мая, 1, 2, і 3 іюня цього року (1896) відвідав 38 хліборобських артілів, при чім виявилось, що: 1) окрім 6 артілів закладених 1894–95 р. решта відібрала позику і упорядкувалась тілько в февралі, марті і апрілі цього року; 2) в усіх 38 артілях, котрі я бачив, ведеть ся артільне господарство і вже посіяна ярина при спільній артільній праці; 3) в кожній артілі, що має свого артільного старосту, єсть артільне подвіря, в котрім знаходить ся робуча худоба від 4 до 8 коней на кожну артіль, а також плуг Сакка і інший господарський інвентар, при чім при одвідинах я сам бачив, як уся артіль загалом будувала хліви; 4) в с. Камінці міні довелось бачити артільний табун коней (47 штук) з осібним пастухом; 5) в с Сентові усі артілі загалом тримають в аренді 207 десятин казенноі землі, обробляючи йійі по части поартільно, а по части усіма артілями, маючи на меті засіяти потрібну частину на виплату зробленоі позики; 6) в усіх майже артілях добачаєть ся загальне підняття духа і ясне розуміння переваги артільноі господарки; 7) добачаєть ся також помітний етичний вплив артільноі організаціі на взаємні відносини товаришів артілі, що єднають ся між собою під впливом спільноі артільноі праці, і в артілі повстають гарні товариські взаємини; 8) не без того, правда, щоби в артілях не траплялось часами деяких непорозумінь та незгоди, але це через те, що в артілі приймають іноді людей, що вже здеморалізовані попереднім життям; багато непорозумінь повстає також через те, що деякі товариші повинні йти на заробітки на сторону, щоб мати змогу прогодувати свою сімью, бо артілі, що недавно заклались, не зробили ще своіх запасів“.

До того проф. Левітський додає, що більш повне справоздання про одвідини артілів він оголосить згодом в однім із періодичних видань. (По Морю и Сушѣ, 1896, 5).

В. Слуцький.

Індійські легенди.

II. Сунд і Упасунд.

(Із Магабгарати).

I.

Раз жив собі могучий цар, Гіраньякасіпом він звавсь,
Нікумбга звав ся син єго, народу Даитья сильний пан.
Сей зродив двох синів собі, відважних, непоборених,
Що звались Сунд і Упасунд, страшні, жорстокоі душі.
Жили все нерозлучніі, ділили спільно радість, біль.
Ураз вони обідали, ходили всюди враз усе,
Брат брату любе чинючи і любе все говорючи,
В думках і ділах згідні все, немов оба — одно були.
Оттак героі виросли і на одно наважились:
Здобуть потрійні небеса — ось що вони задумали.

Зложивши жертви царськіі у гори Віндія пішли,
Покуту найстрашнійшую там дуже довгий час несли.
Голодні, спраглі, лубом лиш окриті та розчіхрані,
Плоть духом усмиряючи лиш вітром годували ся,
Так власне тіло морячи, на пальцях стоячи весь час
З руками в хрест простертими, очима не змигаючи.
Через покути сеі міць, що тліла дуже довгий час,
Аж закурилась Віндія-гора — чудовий вид!
Важку покуту бачучи усі боги злякали ся,
І всякими способами спинить єі старали ся:
Спокушували йіх нераз клейнотами, дівчатами.
Та вірні своім намірам не хтіли перестать вони.
Нові покуси шлють відтак героям владники небес:
Йім сестри, матері, жінки і свояки ввижали ся
Залякані — оружніі за ними гнались велетні,
За коси рвуть, оздоби друть, здирають всю одежу з них,
А ті „Ратуй! Ратуйте нас!“ кричать, пищать розпучливо.
Та вірні своім намірам в покуті не схибли брати.

В покуті не схибнувши ся, не стурбувавшись думкою
Побачили, як ті жінки, появи ті щезали геть.
Та всего світа Праотець зблизивсь до двох геройів сих,
Щоб щиро йіх благословить і ласку дати йім свою.
Та ті брати незломніі, герої Сунд і Упасунд,
Як Праотця побачили, зложили руки нáбожно
І Господеви Брагмі, к ним прибувшому, ось що рекли:
„Коли приємна Праотцю покута, що сповнили ми,

Дай Господи, щоб знали ми всі хитрощі военнії,
Змінялись в що захочемо і щоб безсмертнії були".

БРАГМА:

Окрім безсмертя проче все най буде вам, як хочете;
Просіть щось інше, смерть таку, що вас з безсмертними зрівня.
Бо панувать бажаючи в страшну покуту ви вдались, —
Так ось чому, нездомнії, безсмертє не дає ся вам.
Щоб трое небеса здобуть, ви почали покуту сю, —
Тому, дайтьянськії князі, не вчиню сеі волі вам.

СУНД і УПАСУНД:

Що тілько є в сих трьох світах рухоме і недвижнеє,
Най нас не може побороть, хіба ми один одного.

БРАГМА:

Що просите й ось вирекли, се мушу я сповнити вам,
І вмерти доведеть ся вам лиш брату з братньоі руки.

Такий подавши заповіт обом героям Праотець,
Звільнивши від покути йіх пішов назад у Брагми світ.
Сей заповіт одержавши брати, дайтьянськії князі,
Що в світі йіх ніхто не вбє, вернули ся в своі доми.
Йіх други всі та свояки йіх поворотом втішились.
Вони ж обстригли ковтуни, ходили гарно вчесані,
Пишались в строях дорогих, в одежах що найкрасших все,
Справляли бенкети бучні, як лиш душі бажало ся,
І вся громада другів йіх в роскошах знай купала ся.
„А нуте, всякий йідж і пий! гайнуй! в любови роскошуй!
Гуляй, співай і веселись!" — сей оклик в кождім домі чувсь.
Усякі крики радісні гули і оплески рясні,
Весь город Дайтья пяний був утіхою, роскошами.
Оттак в забавах, радощах роки плили як день один
Дайтьянам, що змінять могли свій вид, як йім бажало ся.

II.

А як минули празники, зібрали військо два брати
І провід обняли над ним, щоби світ Індри здобувать.
Тож попрощавшись з другами, з дорадцями й найстаршими,
В опівніч рушили вони, удачу з зір віщуючи.
З великим військом вправленим, послушним, уоруженим
В мечі і списи й булави князі дайтьянські рушили
В супроводі похвал. примов, що вдачу віщували йім,
При співах духів вітрових оба йшли радісно вперед.
В повітрє піднеслись вони, бо йти могли де хтіло ся,
І з войовничим запалом на небеса нагрянули.

Коли боги се бачили і знали Брагми заповіт,
То небеса покинули, в світ Брагми схоронили ся.
Здобувши Індри світ брати непоборимо сильнії,
Побили духів вітряних, Якшів, Ракшів велику міць.
Потім ще звоювали світ гадюк підземних ті брати,
Потім при морських берегах всі племена Млетчанськії.
Тоді грізні заходились всю землю ще завоювать,
Зібрали військо все своє і острий видали наказ:
„Князі премудрі і жерці, що жертвами й дарунками
Богів звеличують, йіх блиск і силу і блаженство все,
Через сі поступки свої усі є наші вороги,
Тож ну зберім ся с силою і всіх до решти вигубім!“
Так наказавши воякам на східнім морськім березі,
С страшною постановою вони на всі боки пішли.
Хто тілько жертву де приніс, жрець, що до жертви намовляв,
Всі гибли, всіх геройі ті вбивали й далі, далі йшли.
Йіх войі сміло кидались на вічніі огні, що знай
В хатках пустинників горять, і в воду повкидали йіх.
А як покутники з гнівом проклятя кидали страшні,
То через Брагми заповіт проклятя ті не мали сил.
Уздрівши, що відскакують проклятя, мов стріла від скал,
Покуту кидали жерці, із острахом тікали геть.
Ті, що покути ціль знайшли, змисловість побороли всю,
В страху тікали від братів, мов змийі від орлів грізних.
Понищені були в лісах всі салаші й жертовники,
І світ весь запустів, немов бог часу знівечив його.

Як щезли всі князі, мудрці і всі побожніі жерці,
Не перестали руйнувать геройі кровожадніі:
Приймали лютих звірів вид, вайілих в час пароваия,
І Ями*) страх, нищителя ширили по пустинях геть:
То в виді львів, чи тигрів знов, або й невидимо вони
Де віщунів, жерців найшли, вбивали хитрощами йіх.
Без жертв, без читаня письма, без королів і без жерців,
Без празників святих уся земля враз опинила ся.
У горю, в пострасі важкім, без купівлі, без продажі,
Без жертв приношених богам, позбавлена слюбів святих,
Без ратайів, без пастухів повна руін хаток і міст,
Повна кісток і черепів страшний являла вид земля
Весь світ жалобою покривсь і виглядав неначе труп
І сонце й місяць, зорі всі, планети й всі небес жильці
Злякали ся побачивши, що Сунд зробив і Упасунд.

III.

Та ті Дайтьяне знищивши і звоювавши всі крайі,
В свій город Курукшетру враз вернули, збувшись ворогів.

*) Яма — бог смерти.

В ту пору богомудрі всі, Шідді, Ріші*) високіі
Безмірно стурбували ся руіну бачивши страшну.
Ті переможці пристрастів і гніву і змисловости
Над світом змилосéрдившись пішли отсе до Праотця.
І ось уздріли Праотця, що там сидів серед богів,
З усіх боків окружений Шіддами й Брагмо-мудрими.
Там Аґні**) й Магадева***) був і Ваюс, над вітрами пан,
Індра і сонце й місяць з ним і всі Брагмо-видючіі.
Що Сунд зробив і Упасунд, усе повіли віщуни,
Про діла йіх, відвагу йіх, про бойі і жорстокости,
Про все, про все росказують там Праотцю усіх істот.

А вислухавши Праотець оповіданя зібраних,
Задумав ся на хвилечку про те, що тут чинити слід,
Братам судивши смерть обом він Вісвакармана кликнув,
А вздрівши, що прийшов творець він ось що наказав йому
„Прекрасну дівчину створи!“ отсе Всевишній приказав.
Вклонивши ся Всевишньому, до серця взявши той наказ,
Обміркувавши добре все дівча небесне він створив.
Що тілько є у трьох світах, у движному й недвижному,
Прекрасного й принадного, се все у ній злучив творець.
Клейнотів согні дорогих вкрашали тіло скрізь єі,
Та тіло те небеснеє ясніло більш клейнотів всіх.
Із всіх жінок у трьох світах ні одна не зрівняла ся
Красою з сею, що творець з великим трудом сотворив.
Так був чудовий вид єі, що й частки тіла не було,
Котра б до себе не тягла очей жильців небесних всіх.
Красою рівна Срі†) була, принадами вповитая,
Всіх розуму позбавити, всіх очи прикувать могла.
Зложивши руки, склонена, вона до Брагми так рекла:
„Яке се діло, Господи, що я для него створена?“

БРАГМА:

„Іди, блаженна і збуди у Сунда й Упасунда ось
Палку жагу любовную краси своєі чарами!
Зроби, щоби через твій вид, через несказану красу
Оба брати попали в гнів, с собою посварили ся“.
„Зроблю се!“ — мовила вона до Праотця, вклонила ся
І на правóруч обійшла довкола зібраних богів.
Від сходу Вішну там сидів, на південь Магадев сидів,
На північ менші божества, а Ріші всюди серед них.
Коли ж вона довкола так ішла на право по при них,

*) Шідді і Ріші — духи низші від богів.
**) Аґні — бог огню.
***) Магадева — великий бог, назва Сіви, бога знищеня.
†) Срі — богиня красоти і любови.

То Сіва й Інтра, цар богів, за нею все дивили ся.
Зайшла на південь, Сіва ж рад і оком з неі не змигнуть,
То в него південне лице лотусооке вродилось.
На північ повернула ся, він північне лице дістав.
У Індри ж тисяча очей з боків, із заду, з переду,
Великих, ясних, зверпених на всі боки явило ся.
Оттим то в Магадеви є чотири лиця від давна́,
А тисяча очей ясних у Індри, вбійці Баляса.
І всі там зібрані боги і всі святіі Ріші ті
Туди лицем звертали ся, кудою йшла Тілоттама
Всіх очи мов пявки впились у Апсараси*) дивну стать,
Усіх жильців небес, окрім одного Брагми Праотця.
Як до землі пішла вона, рекли боги і Ріші всі:
„Се діло вже є зроблене!“ через красу незрівнану.
Як геть пішла Тілоттама, то відпустив Господь світів
Усіх святих від себе геть і всіх згромаджених богів.

IV.

Завоювавши землю всю князі Дайтьяни і збувшись бід
І загрозивши небесам, сказали: „Все сповнили ми!“
В богів, Ґандарвів, Якшасів, у змий, князів і велетнів
Усі скарби́ загарбавши вони тим вельми тішились.
Нікого не знаходячи, хто б з ними стать до бою смів,
Не мавши більше що робить, вдались в утіху мов боги
Жінки, солодкі пахощі, вінки, добірні страви всі,
Напитки найдорожшіі, ось що справляю роскіш йім.
В садах тінистих і гаях, по горах і по пралісах
Гуляли де хотіло ся, жили немов безсмертніі.

Раз на вершку гір Віндія де камінь рівний і гладкий,
Пишались цвітом дерева, бенкет справляли два брати.
Крісла препишні, божеські поставлено для них отам,
На них засіли радісно оба серед вінка жінок
З музикою і танцем там к Дайтьянам гурт жінок зблизивсь,
Співаючи і славячи вони гуляли радісно.
Та ось квітки збираючи Тілоттама по лісі йде,
В принадний стрій устроєна, в одній червоній туніці.
Збираючи карнікари, що над потоком там росли,
Помаленьку зближала ся до місця, де князі сидять
Напитком пяні дорогим. В обох аж розгорів ся зір,
Аж стуманілось в голвах, коли красуню ввиділи
З крісел зіскочивши ураз вони до неі підійшли,
Оба любвою пяніі до неі нуж лицяти ся.
За праву руку Сунд узяв прекрасную дочку богів.
За ліву руку Упасунд тодіж узяв Тілоттаму.

*) Апсараси — женські духи, низші від богів.

Оба блаженством пяніі і силою безмірною
І скарбами знетямлені, напитком опянілii,
Від всего того в нестямі чого наморщили вони,
Любвою отуманені так один одному рекли:
„Моя жінка, а братова твоя!“ — до брата мовив Сунд;
„Моя жінка, а братова твоя!“ — відмовив Упасунд.
„Ні, не твоя, моя вона!“ — тут мов сказили ся оба
Безумні від краси єі, забувши про братерство все,
За булави свої страшні вони з-за неі вхопились.
Махнувши булавами враз, любвою розгорілii,
„Я перший!“ крикнув сей. „Ні я!“ І вбили один одного.
Брат брата люто вдаривши оба попадали страшні,
Кроваві, мов два сонця, що із неба враз попадали.
В перестраху розбігли ся жінки й полки дайтьянськii,
В яскинях поховали ся знесмілені трівогою.

Тоді світів усіх отець з богами й Ріші світлими
Зійшов на землю Пресвятий, щоби Тілоттаму почтить.
„Якого дару хочеш? Все дістанеш“ — мовив Праотець.
І сонце вибрала собі блискучеє Тілоттама.
І ласкаво рік Праотець до неі, чорнобровоі:
„Ходиж довкола світа ти як сонце, ти прекрасная!
І на твій блиск нехай ніхто очей не може піднести“.

Благословивши так єі усього світа Праотець
Дав Індрі троє-небеса, а сам пішов у Брагми світ*).

Ів. Франко.

* Franz Bopp, Ardschuna's Reise zu Indra's Himmel nebst anderen Episoden des Maha-Bharata. Aus dem Sanskrit im Urversmasse übersetzt. Zweite durchgesehene Ausgabe. Berlin 1868, стор 36 -45.

ДО ІСТОРІЇ 1848 РОКУ.

II. З повного серця.

Із паперів по пок. Гр Шашкевичу подаємо тут невеличку переписку, що відносить ся до подій незвісних доси в історії 1848 року. Ходить тут о розрухи в селі Г. в станіславівськім окрузі. Доси звісна і в 1848 році дуже голосна була справа розрухів у Цуцилові. Той розрух, про який тут мова, мабуть не дійшов до ніякого вибуху і затих. Та про те кореспонденція Гр. Шашкевича з Камінським в тій справі дуже цікава, бо показує настрій, який панував у ту пору. Треба завважити, що Камінський, автор поданого низше листу і адресат листу Гр. Шашкевича, правдоподібно не той сам Камінський, до якого адресований був попередній лист. Камінських в р. 1848 голосних було кілька. У Львові було тоді два Камінські: Юліян і Юліян-Олександер. Та був один Камінський і в Станіславові, на імя Ян; він видав 1848 року (на 1849-ий р.) у Станіславові дуже інтересний календар і, видно, живо займав ся публичними справами. Дуже правдоподібно, що власне до сего Камінського відносить ся слідуюча переписка Вона не повна. Першого листу Камінського до Шашкевича нема, а натомість є коротенький листок Остапа Прокопчица, тоді професора гімн. у Станіславові, до Шашкевича, писаний з порученя Камінського

Іван Франко.

I. Лист О. Прокопчица до Гр. Шашкевича.

Wielmożny Panie Dobrodzieju!

Wezwany przez PP. Kamińskiego i Dobrowolskiego z Przybyłowa, abym się wstawił do niego, iżbyś łaskawie udać się osobiście do H... gdziê wieśniacy groźną postawę przybrali przeciw dziekanowi L., celem uspokojenia ludu. Czyniąc zadość żądaniom wspomnionych Panów i ludzkości, proszę Go, jeżeli za rzecz słuszną uzna, złe, jakie by wyniknąć mogło swoją obecnością przytłumić.

Z zapewnieniem szczerego szacunku W. Pana Dobrodzieja sługa uniżony

Prokopczyc.

2. Лист Гр. Шашкевича до Камінського.

W. Mości Dobrodzieju!

Wczoraj niespodzianie dostałem był od W. Pana Dobr. wezwanie do udania się do H. z powodu wszczętego tam jakiegoś rozruchu. W chwili kiedy miałem szczęście mówić o tym przedmiocie, nie byłem usposobiony dać stanowczej odpowiedzi, oświadczyłem tylko gotowość odpowiedzieć wezwaniu, jeżeli tylko moja działalność mogłaby się na co przydać. Ale kiedy idąc do domu zacząłem nad zrobioną mi propozycyą rozmyślać i z każdej strony przypatrywać się, co raz większego nabrałem przekonania że jazda moja do H.... i jest niepotrzebną dla mnie i niestosowną, a możeby zamiast sprawić jaki dobry skutek pogorszyłaby rzecz, a ja jak Filip co się wyrwał z konopi mógłbym się wystrychnąć na dutka. To mnie wprawdzie nie obchodzi, że mię już z strony pewnej koteryi powszechnie za waryata i to kompletnego waryata uznano i okrzyczano; ale niechcę nic takiego bez namysłu przedsiębrać, cobym sam sobie mógł później wyrzucać i o to, żem głupio zrobił, sam siebie winić. Ale że gotów jestem zawsze zdawać sprawę z moich postępków każdemu komu tylko na tem zależeć może, dla uspokojenia więc, abym W-nemu Dobr. nie dał powodu posądzać mię o lekkomyślność albo, co gorzej pogardzające, niedotrymanie obietnicy wczoraj uczynionej, proszę W-nego Pana Dobr. wziąć pod rozwagę następujące uwagi, które mię do niejechania do H. spowodowały.

1. Najprzód nie mogę pojąć, dla czego ja nie kto inny ma tam jechać. Bo jeśli tam bytności księdza, ruskiego potrzeba, wszak ja nie sam jeden jestem tym ruskim księdzem, jest nas w obwodzie stanisławowskim 154, a każdy jest tak dobry jak ja.

2. Słyszałem z pewnością, że komisarz cyrkularny z wojskiem się tam udał. A że udał się tam niewzywając ani mię ani o ile mi wiadomo żadnego innego księdza, zdaje się, że księdza tam nie potrzeba.

3. Ja rozruchu jak żadnego nie byłem tak i tego nie jestem przyczyną ani blizką ani daleką bo ani wiem, gdzie H. i Przybyłów leży, ani tam w moim życiu byłem kiedy, ani tych ludzi widziałem ani znam, ani oni mię znają, ani wiem o co im idzie, ani mię kto postawił komisarzem ani swieckim ani duchownym, abym się mięszał w cudze sprawy.

4. Największy wstręt mój był zawsze od samozwaństwa, a to właśnie pokazałbym się istnym samozwańcem gdybym sobie przywłaszczał jakieś znaczenie i wpływ, którego nie mam, albo władzę i powagę, której mi nikt nie dał. Być może że mi niektórzy ludzie przeładowani kłamstwami i bredniami przypisują jakie niecne zamiary, być może że mi ci ludzie ułudnemi pozorami przyznają znaczenie, którego ja bynajmniej nie mam; być może że per fas et nefas radziby widzieć we mnie niejaką karykaturę Cronwella (?) albo może drugiego Szelę czy coś takiego — mojaż w tem wina, że ci ludzie nie

myślą wcale, albo tak płytko, że lada kłamstwo, co im do uszu doleci, zmiata wyobrażenie, co im odrysowało się w mózgu? Jeśli się nie mylę, zdaje mi się, że wczoraj przy rozstawaniu naszem W-ny Pan Dobr. wyrzekłeś słowo „odpowiedzialność". Być może, że źle słyszałem, ale może i dobrze. W tym przypadku miałem słuszną przyczynę do śmiania się wczoraj i dzisiaj. Bo W-ny Pan Dobr. zdajesz się widzieć we mnie niby Ministra jakiego, któremu odpowiedzialność jak upiór siedzi na karku. Po znanym mi rozsądku W-go Pana Dobr. nie mogę spodziewać się, iżbyś był istotnie tego przekonania, bo ja za prywatne postępki nie mogę mieć większej odpowiedzialności przed prawem, ile W. Pan Dobr. albo i każdy inny za swoje: o odpowiedzialności zaś mojej przed przełożoną nademną władzą duchowną za wypełnienie obowiązków stanu mego zapewne Pan Dobr. sam nie myślałeś. Jeżeli zaś P. D użyłeś tego słowa „odpowiedzialność" w zamiarze nastraszenia mię, życzę bardzo sobie, iżby Panu Dobr. mogła nastręczyć się sposobność poznania mnie dokładniej Wtenczas przekonałbyś się, że słowa nigdy mię nie straszą — i że strach nigdy a nigdy nie był i nie będzie mi pobudką do działania. Ja jednej tylko odpowiedzialności się lękam, t. j. przed sądem Boga. A ja nie pomylę się, jeżli powiem, że w ten sąd Boga, w sąd straszny nierównie więcej i mocniej wierzę, jak wszyscy ci ludzie razem wziąwszy, co we mnie upatrzyli swego wroga i znajdują w tem upodobanie grozić mi stryczkami i skrytobójczem zgładzeniem i tym podobnemi przechwałkami terroryzmu.

5. Osądź Pan sam, czy ja, któremu już tyle grożących śmiercią nadesłano wieści, że we własnym domu przy każdem skrzypnięciu drzwi spodziewam się wnijścia zapowiedzianego mściciela alias skrytobójcy, czy ja, który wychyliwszy się z domu z każdym krokiem, z za każdego płota spodziewam się, że padnie na mnie strzał morderczy, czy ja, mówię, którego wyjęto z pod prawa i ogłoszono za takiego, co Niemiec nazywa „vogelfrei", czy ja, co chodzę jakby pod sztyletem ku piersi wymierzonym, mogę w tem słowie odpowiedzialność widzieć coś straszącego?

Ja śmierci nie pragnę i jej nie szukam, bo i religija moja tego mi zabrania i mam takich przy sobie, którym życie moje jeszcze jest potrzebne. Ale też i śmierci się nie lękam, bo z jej widokiem oswoić się w ciągu mego duchownego urzędowania przez lat 17 miałem dość sposobności. Dosyć by źle było, abym ja, com nie jednego na moich rękach konającego do śmierci przysposabiał, sam na wspomnienie śmierci, o której wiem, że mi ją Bóg zsyła, drżał jak tchórz nikczemny. Ale nie idzie tu o mnie, bo czy sztylet, czy tyfus, czy apopleksya, czy piorun, na jedno to wychodzi; i ja nie byłbym pierwszy, co padł ofiarą ślepej nienawiści i jak się zdaje nie byłbym ostatni. Nie idzie tu więc o mnie, ale idzie o to, czy, jeśli by się wreszcie znalazł fanatyk, który te niestworzone pogróżki uwieńczyłby czynem, czy ten czyn przyniósłby istotnie stronnictwu korzyści, którychby sobie z tego obiecywano? Za żadną w świecie cenę ani nawet za samo niebo nie chciałbym tego, aby śmierć moja stała się powodem do zemsty, której ogromu objąć

i ilości ofiar w poprzód przeliczyć żadna myśl ludzka nie byłaby w stanie. Za czyn jednego padłyby tysiące ofiar niewinnych. Możeż kto posiadający zdrowy rozsądek tego sobie życzyć? A kto tylko nie jest ślepy, kto tylko c h c e widzieć, poznać m u s i, że przy usposobieniu umysłów ludu naszego, które nie dopiero od 30 Maja się datuje, to nastąpić musiałoby koniecznie.

Interesem więc Panów samych jako dobrze i sumiennie myślących jest użyć wszelkich usiłowań, aby ludzie zbankrutowani na sumieniu i majątku, a udający patryotow polskich, mandataryusze, ekonomy, pisarze gorzelniki i t. p. rezonaty (?) nie plamili imienia i sławy Polakow spiskami skrytobójczemi, o jakich dawni a dzielni w radzie i czynie przodkowe Wasi nie wiedzieli. Daruj mi Pan Dobr., żem się szeroko rozpisał, ale kiedy serce pełne a myśl znajdzie sposobność może do wylania się, łatwo człowiek staje się gadułą.

Przyjm Pan Dobr. wyraz głębokiego szacunku, z jakim zostaję W-nego Pana Dobr. prawdziwym sługą

G. Szaszkiewicz.

3. Лист Камінського до Гр. Шашкевича.

Szanowny Kapłanie!

Na list księdza proboszcza cierpki, odpowiadam z całą godnością, że prosząc Pana o zjechanie do H. i przemówienie do ludu słowem kapłańskiem, nie miałem żadnej podstępnej myśli, mówiłem bowiem jasno i wyraźnie, że lud w H. wyrzekając na księdza dziekana miejscowego, jakoby „do Polakiw prystaw", dał się z tem słyszeć: że wierzy tylko k s i ę d z u z U h r y n o w a. Sądzę, że przy tej ufności ludu w tamtych stronach wezwanie pomocy kapłańskiej księdza proboszcza jak było z jednej strony hołdem oddanym osobie Pana, tak z drugiej obowiązkiem każdego prawego człowieka, który kraj swój od anarchii zachować pragnie. Odkazanie wojska w tamte strony nie zdawało mi się i dotąd nie zdaje mi się dostatecznem, bo ja wierzę w siłę prawdy przekonania, ale nie w siłę bagnetów. Mniemałem właśnie, że wystąpienie Pana w duchu wiary Chrystusowej, przy tej ufności zwłaszcza, którą lud z tej okolicy Pana otacza, będzie daleko widoczniejszem i skuteczniejszem, niż chwilowa pomoc wojskowa. Ale jeśli się Panu ta prawdziwie apostolska rola wydała niestosowną, niech i tak będzie. Jam uczynił to, co mi kazało moje sumienie i z całą godnością prawego człowieka odpieram wszelkie uboczne myśli, któreby mnie podsuwać chciano. Mówmy otwarcie: Od 30 maja b. r. potworne myśli krzyżują się po głowach naszych biednych włościan. Myśl o Rusi plastycznie w mowach kapłanów odbita nagina lud nasz do pojęć komunizmu. Oto zwrotka pieśni, która krąży pomiędzy ludem ruskim: „K o ł y t o R u ś, k o ł y p o l a k i e n a j s z ł y d o n a s, j a k k s i ą d z y h o ł o s i a t, t o i w s i a z e m l a n a s z a, i p a ń s k i ł a n y, p a s o w y s k a, i l i s y, w s i o n a s z e".

Jeśli te słowa poparte pogróżką, że wszystkich wyrżną Polaków, to jest wszystkich, co nie noszą siermięgi, nie są słowami zatrważającego *komunizmu*? A do wykłucia się tych pojęć chorobliwych byłeś Pan mimo najlepszych chęci swoich i prawości nieświadomym sprawcą.

Zwołanie mas ciemnego ludu, sfanatyzowanie go w imię religii niby odrębnej od Polaków, przywiedzenie mu na myśl stromego przedziału między Polakiem a Rusinem, oto ziarna smocze rzucone w dzień 30 maja b. r. Dałyby nieba, aby te ziarna w zarodzie wyniszczały, wiedz bowiem o tem szanowny mężu, że jeśliby się duch dzikiej siły rozmógł i pogróżki krwawe czynem się zrumieniły natenczas i święte ołtarze i ich pomazańcy nie zażegnają podniesionej na siebie ręki morderczej. Świadectwem nam najbliższem sceny tarnowskie: nie przebaczono tam ani kapłanom ani szanowano świętych ołtarzy. O takiej to mówiłem odpowiedzialności przed Bogiem. sumieniem i przed historyą — o innej nie myślałem i nikt z prawych ziomków naszych nie myśli. Wymień Pan tego, co postrachem chce oddziaływać na Pana, a napiętnujemy go hańbą.

Z uszanowaniem Kamiński.

Економічна безвикрутність благословенної Полтавщини.

Красномовні цифри що до економічного стану Полтавщини дає нам недавно видрукуваний та пущений у світ „Обзоръ сельскаго хозяйства въ Полтавской губ. за 1894-й годъ“. Се вже девятий „Обзоръ“ з ряду, зроблений статистичним бюром Полтавського губерського земства та присвячений виясненю економічної спроможности селянства Безвідрадну картину тої спроможности рисує він нам на підставі 776 дописів, одібраних статистичним бюром з ріжних кутків губернії. З 776 дописувачів 287, себ то 37°|₀, вказують на господарську незабеспеченість та безхлібє селян, дарма, що урожай в 1894 році був навіть в и с о к и й супротив урожаю 1893 року. Завдяки неврожаю попередніх літ люде змушені були наробити немалих позик, залізти в ярмо незлічених довгів як у окремих осіб, так саме у громади та уряду, і от тепер ті позики треба хоч не хоч сплачувати, не лишаючи собі майже нічогісінько на прожиток. Відси нескінчимий, більше та ширше виростаючий підупад, що обхоплює звільна всі куточки губернії. Трохи не чверть дописувачів констатує той сумний факт, що більша половина людности годуваа ся купленим хлібом. не мавши або спродавши з необхідности свій власний. Якого великого розміру досягала нужда, про се свідчать дальші цифри „Обзору“: 57·5°|₀ дописувачів стверджують факт нужди

в протягу більш як півроку, а 17% з них так кажуть навіть, що люде не мали свойого хліба в протягу цілого року. І це — зважте — при високому врожаю! Що ж було б під недорід як в попередні роки? Справжній голод, не кажучи зайвого. Підупад почав ся не вчора і дуже значні сліди витолочив на поверсі сільського господарства, щоб один або два роки доброго врожаю підвели люд з того прогресуючого підупаду. При всьому тому з висновків статистичного бюра виходить, що безхлібє згаданого року не так дошкуляло як попереду, бо зубожена частина людности, завдяки низькій ціні на хлібні продукти, а відповідно високій зарібницькій платі, мала спромогу прогодуватись „без натуги фізизних та господарських сил“, „тихимъ стараніемъ“, як висловлюєть ся один з дописувачів, себ то кажучи просто, без кучерявих фраз: шукаючи заробітків на боці, з самостійного господаря стаючись наймитом, побільшуючи з протягом часу і без того широкі кадри сільського пролетаріяту. Недорід попередніх літ був тільки одною з причин невиплатних позик у Полтавщині, але не головною або єдиною, тим дужше, що цілковитого недороду і не було; головна причина зростаючого вбожества, се загальна росхитаність та підупад сільського господарства, що люд не здужає вже бороти ся проти випадкового лиха, як незначний недорід, гряд, кобилка, то що; не ратують його вже, як бачимо, навіть „високі“ врожаі; тут криють ся причини більш глибокі, більш корінні та органічні. Дописувачі (14%) вказують на плохий вимолот хліба в деяких місцях, але се знов причина частна, випадкова, така, що при високому врожаю не може мати жадноі ваги. 31% дописувачів покликуєть ся на здирство при стягуваню хлібних позик за попередні роки, — причина справді важна, не випадкова, властива якому небудь одному рокови, а загальна при стягуваню всяких довгів з люду, хоч і не першорядна. „Здирство та штрапи“, каже дехто з дописувачів, вганяють селян в нові позики у свого брата жмикрута за нелюдські наростки для сплати старих. Паутиння, що почало обхоплювати хлібороба, не випускає його таким чином іс своіх обіймів, а снуєть ся круг його дальш і дальш, без краю. Найбільша ж частина дописувачів (55 %), місцевих жителів та господарів, добре обзнайомлених з дійсними обставинами життя, вказують на безземельність або малоземельність селян яко головну причину йіх убожества. Оце буде річ найвідповіднійша справдішньому складови житєвих умовин, що в кінець - захитує та підтинає всяку можливість користного господарювання для мужика, тим дужше, що Полтавщина завжди належала до губерній з найменшим пересічно наділом на ревізьку душу. Безземельність жене селянина на далекі заробітки, шпурляє в наймити на місці, а дехто так овсі кидає хліборобство, беручись за промисли, бо з ріллі не виживеш. Одним іс перших наслідків безземельности являєть ся також і те, що цифра домашньоі худоби с кождим роком уменьшаєть ся та падає, скотина уплиає з мужицьких рук не спиняючись. Цікаві звістки начитуємо в „Обзорі“ що до цього сумного явища. „Худоба в протягу 1893 та 1894 років перебувала, — пише „Обзор“, — в найліпшому стані, в найбільше сприяючих умовинах, коли звертати увагу на погожу го-

дину та достаток наші...“ Але з дальших сторін „Обзору“ бачимо річ трохи в іншому світлі: наші було вдосталь через те, що дуже мало було худоби. Скільки же саме було? — „Не побільшало супроти торішнього, — коротко відповідає на те „Обзор“, а торік, се б то в 1893 році, як начитуємо далі—„безліч господарів розпродала майже всю свою худобу через недорід, крім найпотрібнійшої, а бідарі остались цілком без ніякої скотини“. Набути знову ходобу селяне не мали спромоги, завдяки високим цінам, поголовному знищенню господарства та невиплатности позик, як се доводить більшість дописувачів. Скотина не гуртуєть ся навіть в руках жмикрутів, а уменьшаєть ся в цілій губернії, відси й високі ціни на неї, дарма, що ні на що купувати. „Грошей, каже не один дописувач, не має ні в кого, а продати теж нема чого“. В кого ще оставалась худобина, той умудряв ся зарадити лихови в такий спосіб: продавав на ринку кращу та дорожшу скотину, а собі старав ся набути пліхшу, дешевшу. Дуже богацько селян знаходили собі таким робом гроші для сплати податків та вдоволення своїх насущнійших потреб. Не міняв волів на телят та сухоребрих шкап тільки той, хто їх не мав, бо круторогі доброго старого часу одходять в обсяги минувшини, трапляють ся часом у заміжнійших козаків як щасливий винятов з загального складу річей. Худоба схудорлявіла до неможливости. Все оце тичеть ся не тільки 1893, але й 1894 року, що відріжняєть *ся своїм високим урожаєм перед іншими.*

Не в дивовижу після цього, що більшість дописувачів свідчить про широкий підупад мужицького добробиту, про швидкий зріст того *підупаду та його неминучі наслідки.* Потрібні найсприяючі обставини, і то в протягу цілого ряду років, щоб селянин міг видужати з тої економічної хороби, звестись на рівні ноги та полатати дірки в свойому зруйнованому господарстві, або й закласти на ново цілком. Чи йдеть ся ж до того справді? Чи есть же хоч невеличка надія на поправу тої лихої долі селянськоі? Поки що безсердешна дійсність не дає підстави для красних сподівань в тому напрямі. Щоб сплатити позики, селянин везе на торг свій хліб, свою кріваву працю, не міркуючи довго над тим, що доведеть ся їсти самому. На торзі селянина обхоплюють цупким кільцем безвихідности з одного боку страшно знижена ціна на хліб, з другого жмикруцькі обертаси скупщиків та комісіонерів-факторів ріжних купецьких фірм, що бють переважно на безвикрутність з усіх боків оточеного бідою хлібороба. Скуповують комісіонери хліб у селян далеко дешевше супротив риночної ціни. Селянин хоч добре про це знає, та нічого не порадить, згинаючись під тяжою лиходійних обставин. Поряд з безвідрадними умовами мужицького життя дописувачі підкрислюють ще такий факт першорядної ваги: се страшенна висота сплатків, цілком не відповідаюча тій земельній дохідности, яку дістає за свою працю та піт обдертий селянин; хлібороб віддає до росправи майже все, що придбає з землі, нічого не лишаючи для себе. Кінець кінцем, і заможний господарь і бідуючий зводять ся ні на що: перший через низькі ціни на хліб, а другий — через малоземельність, брак худоби, дорогі відробітки за чужу землю та *пашу,* надмірність *оплатків* та

позик, здирство при йіх стяганню і т. д. „Про піднесене мужицького добробиту тепер, каже один з дописувачів, нема чого й мріяти, не то що міркувати“.

Нема чого й дивуватись, що люд незлічимими валками подаеть ся на далекі заробітки, або тікае шукати щастя на Амур, не знайшовши його у свойій рідній батьківщині. В 1894 році на заробітки помандрувало більш як 25,000 чоловіка; йшли з усіх 15 повітів, з волостей виходило більш як по тисячі; з усяких кутків підіймалась в дорогу $^1|_4$, $^1|_3$, $^1|_2$, $^2|_3$ *цілої людности; народ плив річками, плив* з жінками й дітьми шукаючи кращих заробітків, годуючись самим хлібом, інколи випроханим Христа ради. Ішли заробітчане по спеці та дощу в ріжні місця за копійкою: в Херсонщину та Катеринославщину, в Таврію і на Кавказ, в Донщину і за Кубань, на сахарні заводи Київської та Харьківської губерніі, йшли рибальчити в Ростов-на Дону та Одесу. Така сила люду вирушила з дому, що з разу почав відчувати ся брак робучих рук на місці, в Полтавщині, як про те не без нарікання свідчуть дописувачі, находячи таке явище ненормальним. Справді бо: людям дають роботу на місці, а вони мандрують за тридевять земель, теряють останній гріш в дорозі. „А скринька просто відмикалась“: зарібницька плата на стороні була далеко висша супроти місцевоі, для мужиків на 31·5$^0|_0$, для жінок — на 40·9$^0|_0$, для недорослих — на 60·4$^0|_0$, — тому то й тягла з дому таку незлічену силу народа, обурюючи полтавських поміщиків та жмикрутів. Опроче на стороні в 1894 році, додае „Обзор“, заробітки були низше торішніх — для недорослих на 1·2$^0|_0$, для жінок на 6·9$^0|_0$, а для мужиків на 13·9$^0|_0$.

Ще один наслідок економічного підупаду: зростають недоймки на позиках, не сплачених селянському банкови, так що банк не вспівае навіть продавати мужицькі землі, вертаючи роздавані кошти. За 12-літній час банк поміг купити 95.112 десятин землі, а продав з того числа за недоймки 10.484 десятини, себ то 11$^0|_0$. В 1894 році банк одібрав у селян та продав за недоймки вдвое більше землі супроти торішнього, а просторінь перепроданоі землі побільшала трохи не в трое; через се число земель, куплених від осіб інших станів, а переважно дворян, поменшало майже втрое, трохи не так само поменшала і просторінь тих земель; загальне число операцій поменшало на 13·8$^0|_0$, поменшало й число покупців; про те в 1894 році куплено за підпомогою банку землі більше супроти торішнього на 24·4$^0|_0$. Значить, банк відбирае куплені землі у бідаків за недоймки, а пособляе купувати йіх тільки заміжним, котрим і продае. Річ зрозуміла: так обережнійше, та тільки на що тоді зватись селянським банком? Звав ся б глитайським, шахрайським, кулацьким, дворянським і ще там яким, але не селянським, бо таким він не е справді існим селянам, що потрібують перед усім його запомоги, він не пособляе, а значить і не виправдуе тоі ролі, яку мав грати.

Такі обставини і сплодили масовий переселенський рух, що широким потоком розлив ся по всій Полтавщині. Не поменшав він і в 1894 урожайний рік; народ цілими громадами вирушуе на Амур

та до західного Сібіру, шукаючи вільних земель, піклуючись за насущний шматок хліба. Але повештавшись на чужині, богацько вертаєть ся назад ні с чим, як на приклад поверталось Миргордці, знищені та обдерті до посліднього, — поверталось, щоб бідувати та поневірятись ще гірше. В звязку в переселенським рухом та дешевими цінами на хліб починає понижатись і рата, але бідарям з того невелика користь.

Між іншим „Обзор" доводить, що добрий заробок давали людям деякі домашні промисли: шевство, кравецтво, ткання і другі.

Указує „Обзор" також на те, що селяне починають набувати всякі хліборобські знаряди, дорогі річи купуючи спільно. Набувають їх, правда, поки що найбільш заможні селяне, але починають заводити, завдяки земським складам, і люде середньої заможности, навіть малозаможні господарі, спілкуючись по кілька дворів; найдужче розповсюднено молотилки, залізні плуги та буккери, що стали заміняти собою рала. Буває й так, що, обмолотившись, спілка пускає молотилку на заробітки, т. є. позичає другим хліборобам за умовлену ціну, розпросторюючи таким чином і серед бідарства. Та річ відома: ні сьогочасні знаряди хліборобські, ні поліпшені заходи коло праці не виратують селянства з безземельности та загального підупаду економічного; тут потрібні інші ліки, більш дійсні та більш радікальні; поодинокими мірами богацько не заподієш.

Павло Граб.

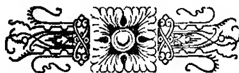

Із переписки М. П. Драгоманова.

Подає М. Павлик.

II. Листи М. П. Драгоманова до Юліяна Яворського.

(1891—1894)

Переписка пок. Драгоманова з д. Юліяном Яворським почала ся по поводу новіщого руху серед галицьких москвофілів у рр. 1891—92. Іменно, коли під конець р. 1890 у нас проголошено „угоду" народовців іс правительством, то против того повстали давні слуги правительства і вороги українства — т. зв. Рутенці або старі москвофіли. Тоді підняли сміливіще голову і молоді москвофіли — руссофіли. Русько-українські радікали, що запротестували були против угоди раніще москвофілів і з поводів прінціпіальних — для оборони вільнолюбних традицій українства і новіщих свобід, — задумали було визискати рух молодих москвофілів для того, щоби відорвати їх від старих і зробити з них щось поступовіще й користніще для мас руського народу

в Австро-Угорщині. В тій цїли в початку р. 1891 львівська радікальна молодіж „Академічного Братства“ війшла ся була кілька разів на збори з молодіжю москвофільською „Академічного Кружка“. Тут молоді радікали поперед усего вдарили на ретроградство старих москвофілів і поклали яко conditio sine qua non своїх дальших розмов з молодими москвофілами — їїх розрив зі старими, так як то були зробили радікали зі старими народовцями. Та молоді москвофіли не зважили ся на се, то молодіж радікальна зірвала з ними офіціальні зносини.

Молодими москвофілами заняв ся дехто зі старших радікалів, а то головно я і пок. Драгоманов, до котрих обернули ся деякі молоді москвофіли, як д. Юліян Яворський, — безперечно найсимпатичнїщий і найпоступовійщий із них. Я, бувший член „Акад. Кружка“, що в поч 70-х років сам перейшов еволюцію від „москвофільства“ до українського радікалізму і бачив на власні очи, як та еволюція відірвала від москвофілів молодіж та завела єі в табор український*), і пок. Драгоманов, під упливом котрого те стало ся, — ми оба були певні, що так само зробить ся і з молодими москвофілами 90-их років.

З листів пок. Драгоманова, напечатаних далі, видно, що він швидко розчарував ся в надіях на молодих москвофілів. А як у першім с тих листів сказано, що я тут був „далеко біль оптіміст“, ніж пок. Драгоманов, і як я дійсно і говорив і писав про те в „Народі“ найбільше, то мушу сказати, що і я розчарував ся в надіях на молодих москвофілів не менче радікально, як і пок. Драгоманов. А розчарувавсь я в них ось чому: Молоді москвофіли не то не зірвали зі своїми старими, рутенськими обскурантами, але не дійшли навіть до вживаня мужицької малоруської мови; противно, вони все більше й більше покидали єі для мови россійскої. Такого не було не тільки в мене і д. Франка (те ж бувшого члена „Акад. Кружка“) за нашого „москвофільства“, — правду кажучи, дуже поверховного**), — а не було тай доси нема навіть у старих москвофілів, котрі все ж таки вживають русько-української мужицької мови бодай у приватних розмовах та в популярній літературі Наші молоді москвофіли стали на однім — на вживаню россійської мови та твореню в ній власної літератури для руської інтелігенції Австро-Угорщини. На кілько те, що вони доси написали, може признати своїм хоть Россіянин (про Українця нїщо й казати!) — видно хоть би з самих листів Др-ва, чоловіка компетентного, і особливо з єго статей у „Народі“, названих далі. Що ж до ідейного боку, то молоді москвофіли і доси не оголосили своєї програми. У них найвища ідея — „единая недѣлимая русская народность“, (очевидно

*) Звертаю на се увагу, бо москвофіли все говорять, що радікали тільки відламок народовців. На ділі радікали вийшли з обох таборів — народовського і москвофільськото. Я на пр. ніколи народовцем не був. - М. П.

**) Що до себе скажу, що по прийізді з Дрогобича, вступаючи на універсітет у Львові, я пристав до Акад. Кружка тільки для того, що там видавала ся газета, при котрій я міг працювати і що там була бібліотека, якої не було в „Дружнім Лихвяри“, а москвофільства у властивім значіню у мене ані тоді, ані пізнійше не було ніякого. *І. Фр*

копія з „единой недѣлимой Россіи“). Кілько ідеї в сій фразі, нехай осудять самі читачі.

Нарешті я розчарував ся в молодих москвофілах іще й тому, що вони вважають своїм проводирем д-ра В. Дудикевича, по моєму, руссофільського реакціонера, а в усякім разі чоловіка непевних поглядів. Д. Дудикевич почав свою політичну каріеру висказом: „Сибирь страна хорошая для заблуждающихся людей“, далі заявив себе крайнім австрійським сервілістом на вічу для висилки депутації до цісаря в справі виборчих надужить р. 1895, а врешті скінчив недавно тим, що в своїх промовах до присяжних судійів у Коломиї вжив мови — польськоі, аби тілько не вжити мови малоруськоі, котру ті присяжні розуміють, а не можучи вжити россійськоі, котрої вони не розуміють і котру могли були взяти йому за зле (Др. Дудикевич виступав там не як обвинувачений, а як обвинитель редактора „Gazety Kołomyjskiej“ Мардиросевича за те, що той закинув єму, др. Дудикевичеви, службу урядови россійському за рублі — чого, правду кажучи, росправа не доказала)...

Листи пок. Драгоманова до д. Яворського повинні би опамятати тих москвофілів, у котрих є хоть крихта серця до нашого простого народу, єго мови й інтересів і, вкупі с тим розчарувати і найзавзятіщих ворогів покійника із украінофілів, що за житя єго тілько накричали ся про єго руссофільство. В тих листах нема й тіни уступок руссофільству в Австро-Угорській Руси. Противно, ніхто з Українців не обертав ся до москвофілів так горяче в користь украінства і служби на єго грунті не тілько масам простого народу, але й самій інтелігенції. Листи ті дуже цінні для характеристики пок. Др-ва ще й з інчого боку, — та про те нехай краще говорять вони самі...

М. Павлик.

1.

София, Владайска улица 3. Іуньа 1891.

Шановниј землъаче,

Ја дуже зрадів Вашому листу, хоч зовсім не здивувавсьа јему, јак Ви ждали, — бо перш усего ја зовсім не украјнофіл, а тілько просто украјінець, або homo nationae (помилка зам. nationis) sive linguae ukrainicae, коли хочете, а в друге завше ждав тијеји еволъуціји, котра тепер робитьсьа з Вашими товаришами, і писав про неји шче в 1874—76 рр, в часи блаженноји памјати „Друга“. Тоді ту еволъуцію перебили „соціалістичні“ процесси ј тој стан, котриј узъали до них не тілько Плошчаньскиј і К-о, а ј Барвінськиј і т. і. Тепер, певно, діло стало на твердішчиј грунт. Та ј пора вже!

Перш усього одповім на Ваші практичні запити. Де шчо в моїх виданьнь, шчо јесть у мене тепер *під рукоју*, посилаю тепер. Друге вишльуть Вам із Женеви. Коли Вам шчо треба, то пишіть по адресу:

M-r Kouzma Liakhotzkiy, Imprimerie Ukrainienne, Chemin Dancet, 15, Genève. — Із россіjських виданьнь тепер нічого не виходить періодичного за грьаницеjу, окрім Free Russia в Лондоні, (по англіjському). В Женеві виходить неперіодично Соціалъ-Демократъ. Адрес редакціjі був: Imprimerie Russe, Chemin du Couchant, 5, Genève. Ja тілько не думаjу, шчоб С. Д., та j у загалі россіjська соціалістична пресса була дуже потрібна дльа Галичини, бо вона або занадто абстрактна (і в такому разі ліпше вже взьати западно европеjських теоретиків соціалізму, jак орігінали) або специjально россіjська j навіть кружкова. Вам треба европеjських соціал. ідеj, — по жалуj до того россіjськоjі прихильности до сельанина (котриj впрочім тепер не в моді в росс. соц. демократів), — та всего цего прилагодженого до спеціальних австріjських, а почастно галицьких обставин. Знаjете, — ja б Вам радив звернути увагу наjбільше на Ірландіjу та на Бельгіjу. Перша цікава дльа нас по своjім аграрним справам і по зручности організаціjі сельан — а друга по звjазку соціальноjі агітаціjі з політичноjу та по тому, jак Валлони j Фламанці спільно jдуть в агітаціjі серед робітників, а на решті потому, jак соціал. агітаціjа іде там порьад з практичноjу коопераціеjу. Рекомендуjу Вам перечитати дльа історіjі робітницького руху по ріжним краjінам B. Mallon — Histoire du socialisme, — id. Le socialisme integral, — Laveley — Le socialisme contemporain. — та слідити за тим рухом по Revue socialiste, а також по органам нім. соц. демократів. Слідіть і за англіjськими товариствами хоч по Economist (франц.). При цему раджу слідити за всім робітницько-крестьанським рухом, а не за самим тільно патентовано-соціалістичним, коллектівістичним.

Тепер особливо соц. справа маjе практичниj характер соціальноjі політики, і такі речі, jак 8-годинна робота далеко важнішчі, ніж спори про форми (переч. „комунізму“) коллектівізму (державниj, чи *громадськиj) і навіть сам коллектівізм. Окрім того важні політичні* j кулььурні грунти дльа соц політіки, jак загальне виборче право, технічне вихованье j т. і. Треба привчатись дивитись на соц. рух не з сектьарского (чи револьуціjного, чи консервативного) погльаду, а з громадсько-евольуціjного, а дльа того треба ширити j історичне j політичне образованье. Тут і звичаjні вчені праці j універсітетські лекціjі звичаjних профессорів можуть стати в пригоді, коли вміти з них витьагати мед.

На Вашу просьбу впливати на гал. украjінців — радікалів, шчоб були пріхільнішчі до Вас, ja трошки затрудньаjусь одповідати, — бо по кр. мірі Павлик не потрібуjе таких намов, а надто од мене, — бо він далеко більш оптиміст в ціj справді, ніж ja Ja навіть печатно казав, шчо „Народ“ дуже вже робить великиj аванс тепер. руху серед т. зв. „москалефілів“*). Ja не знаjу мікроскопічно

*) Днв. редакціjну статю в „Народі“ 1891, нр. 3 п з *Наше москвофільство. Статю ту писали ми вкупі з д. Франком* — М. П.

Ваших обставин, — але скілько знају, то ні ві Львові, ні тим паче в Відні молодіж Вашоји фракцији не розірвала так рішуче зо старими својіми, јак укр. радікали зо својіми. Ја зовсім не льубльу навмисного бујства молодих проти старих, — напр. про Наумовича ја не пропускав нагоди сказати добре слово, — тілько ж тепер і Наумович — льудина померша. Про Н. Н. і НН. і говорити нічого. В усіх јіх голови повернуті назад, а не наперед, та до того і „рыльце въ пушку“ Слав. благ. комитетів і Побѣдоносцева, то б то теж льудей перш усего мертвих і мертвјашчих. То ј Вашіј молодіжі треба најспокіјнішче та рішуче „оставити мертвымъ погребати своя мертвецы“. Тоді тілько Ви вирівньајетесь з укр. радікалами в својему т. сказати јурідичному стані.

Далі справа мови зовсім не індіфферентна,— бо мовоју говорьать з льудьми. Јакоју мовоју Ви будете говорити з народом Вашим? Коли не народноју, то з Вашоји праці сліду не буде. А це не таке легке діло — говорити ј писати дльа народа јего мовоју, коли вона не виучујесьа з нар. словесности, коли писатель не робить вправи собі праціју і над елементарноју ј над вишчоју літературоју на мові, близькіј до народноји. „Восхищайтесь“, скілько хочете, Пушкиним і Тургеневим, — та при тому не нехтујте ј Шевченка (бо ј то ж талант, по меншіј мірі) а окрім того памјатајте, шчо сам Тургенев писав мені з поводу Федьковича повістеј, — „что тутъ только и бьетъ ключъ живой воды (в гал. руському письменстві) а остальное — либо призракъ, либо трупъ“.

Правда, шчо вcьа цьа справа стаје јасноју тілько при практичному до неји приступі: треба почати писати на пр. повість, чи роман з галицкого та шче ј народнього житьтьа, — попульарну брошьуру, — говорити на мітінгу ј т. п А біда всего галицкого рад. руху в тому, шчо він поки увесь серед молодіжі шкільноји і через те більше ідеологічниј, ніж практичниј. Через те між иншим можна почути і з боку Ваших, шчо, мовльав, залишімо філологічні спори і т. п.

Про себе ја скажу, шчо ја не дуже то вірьу в студентськиј радікалізм. Він так легко вилітаје з голови післьа того, јак студент стаје чиновником і иноді тим легче, чим більше студент агітувавсьа і тратив на те час науки ј через те виходив з універсітету з абстрактними фразами, котрі потім розлітались. Ја б завше радив студентам більше вчитись, ніж агітуватись і агітувати, — тілько звісно, вчитись по плану, з заміром потім стати ј до радікальноји політіки. От же коли у Вас не можлива радікально-демократична політика при зневазі до народньоји мови, то студији над нељу мусьать входити в обовјазкові студији Вашоји радікальноји молодіжі.

Тільки на твердих і сложних студијах збудујутьсьа у Вас основи радікального світогльаду, з котрим Ваша молодіж може увіјти в практичну діјальність.

Ну, простіть, шчо ја так росписавсь, може не до ладу.

Готовиј служити Вам
М. Драгоманов.

2.

23 Іуньа, 1891. София. Владайска ул.

Шановниј землаче,

Получив оце сьогодні Ваш лист. Будьте ласкаві, ніколи не звиньајтесь, шчо багато пишете. Дльа мене, јако еміґранта, чим більше хто пише з батьківшчини, тим дорогше. А от мене простіть, коли мало напишу про ті власне справи, про котрі Ви найбільше говорите в остатньому листі.

Так уже мене бог сотворив, шчо ја ніјак не можу гарьачитись ні з поводу національних одрубностів, ні јодностів. Про мову ја так думају, шчо аби вона була живоју мовоју јакоїі небудь громади, — а книжку јак беру в руки, то по мові сужу тілько об тім, дльа кого вона писана, — а далі вже сужу про саму книжку, чи розумна, наукова, поетична ј т. д. Романи Турґенева льублью не за те, шчо вони мені јодность руського народу показујуть, а за те, шчо там бачу мальунки себе ј знакомих; Шевченка льублью за те, шчо теж моїх знакомих мальује, мене самого за серце хапаје, думки моїі будить і т. п. Галицьку москвофільську літературу не льублью за те, шчо вона ні думки живоїі, ні образа живого не даје, — і простіть: не можу викльучити ні Хильака, ні кого другого. Думају, шчо тут винна ј мова, бо автори навмисне силујучись писати так, јак ніхто живиј не говорить, не могли не мертвити ј својеїі набльудательности ј својеїі фантазіїі. Приміри наших Гоголів сьуди не підходьать, — бо Гоголь, пишучи по россіјському, вживав мови, котра діјсно жије, а пишучи про украјінців і вибірајучи слова ј манеру најближчу до живоїі украјіньскої, хотів шче більше оживити своју мову. Коли хочете, ј тут получалось свого роду „јазичије“, та тілько по другому рецепту: тут до живого докладалось шче живішче, — а Ваші общеруссы навмисне біжать од живого до мертвого в загалі та до мертвого дльа них, — бо шчо Ви там не кажіть, а россіјська мова дльа Вас, галичан, зовсім не те, шчо дльа нас, росс. украјінців. От через це Турґенев цілком право говорив про галицьке письменство (не наше. росс.-укр.) шчо там помимо народовства, все „или призракъ или трупъ“. Федьковича ј Франка може прочитати ј москаль, хоч в перекладі, а Хильака, а тим паче Дѣдицкаго не витерпить ні в оріґіналі, ні в перекладі, а всього менше, звісно, в оріґіналі. Впрочім, побачимо, може шчо небудь і дасть живого галицька „общерусская“ школа Јак дасть, то порадујемось. Поки шчо звертају увагу Вашу на те, шчо ја приводив (де? М. П.) примір Брандеса мајучи на оці обставини инші, ніж галицькі. Датська література дала вже шчось більше, ніж „для домашняго обиходу“, то Брандес, пишушчиј шче дльа ширшоїі публіки, там поньатниј. Ја впрочім не дивувавсьа би, јак би ј галицькиј Брандес писав навіть по французському, — але ми — прості льуде, нам досить шчось зробити ј дльа домашнього обіходу, а надто так бідного, јак у Галичині. Так ось мені інтересно, шчо будуть робити, јак будуть писати Ваші прості льуде, а не Брандеси? Коли не будуть писати по галицькому, то нічого живого не зробльать.

Слов Ваших, шчо тепер Вам іде діло не о народ, а об тім, шчоб зібрати своју партіју, ја не можу вважати за рішучі. Це тілько одстрочка діла на јакијсь час: јак сберете партіју, то прийдесьа обернутись до народу, — а ја по власніј пробі знају, јак важко писати најпопульарнішчу укр. брошуру, коли ввесь вік провів за „высшею общерусскою литературою". — Штучні всі ці поділи живоји праці! Ну, та вніать скажу: пождемо ј побачемо.

Субјективно скажу, шчо ј партіја најліпше сбирајесьа коло діла, а не коло голих программ. В Вашому стані најтруднішче — це власне приступити до діла, бо Ви всі шче студенти ј мусите перш усього наукоју набратись сили до праці.

По правді кажучи, ја не дуже рожево дивльусь на теперішніј радікальниј рух у Галичині, бо увесь він держитьсьа на студентах. Студенти ж завше на јакиј небудь лад радікальствують. Та тілько скільки јіх при радікальстві зостанесьа? Ось Белеј колись видавав Світ, а тепер редакторствује в „Дѣлѣ". І часом так бува, коли студенське радікальство занадто переходить в гру в партіјі політичні, шчо молодик потратив на буцім то радікальну політіку в кружках час, котриј би мусів ужити на науку, шчо сталаб грунтом јего справжнему радікальству, а потім, без багажу, шче скорше перескакује з радікала в консерватора. Те, шчо в остатньому році в Акад. Бр(атстві) було так мало наукових рефератів, дуже одніма в мене віру в силу радікалізма „нашоји партіји" в Галичині. Чи ліпше стојіть діло в Вашім кружку? А ја, по правді кажучи, трепешчу, читајучи в Вашім листі об тім, шчо в Кружку тепер стојіть так, шчо або „рутенцы выбросятъ соціалистовъ, или соціалисты рутенцовъ"*). Ја б волів прочитати про наукові реферати одних і других.

Ви бачите з сказанного, шчо ја не можу придавати ј Вашіј „программі" більшоји ваги, ніж јак ознаці, шчо певні льуде почали думати про певні речі. Під цеју умовоју впрочім ја готовиј помогти Вам, коли б треба було напечатати в Женеві. Впрочім постарајтесь напечатати в Галичині, коли сушчественне можна вберегти. Замічу також, шчо п р о г р а м м а не підписана не маје вартости, — а дльа того завважте, чи варто підписувати, чи багато буде підписів і т. и. Иноді бува ліпше не припечатувати зарані процессу органічного руху, а дати јему вистигнути до плоду в такіј формі, до јакоји сам він спосібниј. Це все справи практики, котрі на місці ліпше видні, ніж з далека, а через те простіть, коли ја помильајусь.

Шчо в Ваших сторонах кажуть про ф і а с к о „угоди" в рејхсраті? Тепер *„Дѣло"* ј *навіть „Правда" говорьать про можливість переходу угодовців в оппозіцију.* По мојіј думці ніјака дијсна оппозіција в Галичині не можлива без переходу на радікальну дорогу, — а радікальство практичне тепер треба сконцентрувати на агітаціји за реформу виборчу ј свободу печаті. Шчо в Ваших сторонах говорьать?

З пошаноју зостајусь Вам
М. Драгоманов.

---

*) Соціалістами називає д. Яворський молодих руссофілів. На кільки я знаю, сами вони так себе не називали. — *М. П.*

3.

30 Авг. 94. Париж. 29, Avenue de Wagram.

Шановниј Добродіју,

Спасибі Вам за лист. І ја радиј поговорити з Вами про справи дльа нас інтересні. — Радиј ја, шчо статьті моjі про „Бесѣду“*) звернули увагу Вашого кружка. Тільки Ви не вірно зрозуміли јіх ціль. Ја зовсім не думав „повредить“ Вам. Хоч ја далеко не ангел, але і не чорт і „вредить“ нікому не хочу, а хочу викликати льудей на розвагу ј тим служити јім. По одповідьам М(ончаловс)кого, ја подумав, шчо моjі статьті про „Бесѣду“ були цілком даремні, аж Ви кажете, шчо — ні. Тим ліпше!

Невірно Ви говорите і про „подтасовки“ і т. и. в моjіх статьтьах. Дльа них не було поводу, — бо писав ја статьті на дльа своjеjі публіки, а дльа Вашоjі. Ви приводите лишень 2 приміри „подтасовокъ“, про Вашу „Великую Русь“ и про Ваші вскубки Фр(ан)ку. Алеж ја сказав, шчо Ви неjасно говорите про великую Русь (на два боки!) а Фр-ка Ви скубете за те, шчо він не пише по великоруському. Се власне скубка, бо всьакиј волен писати і не писати, јак хоче. (До того Фр-ко більше Вас усіх писав по вјрському). Невірно Ви звете мене „сепаратистом“. Се слово взагалі викинути треба, бо воно маје смисл ненависниј (odieux). Політично ја од Россіjі не оддільавсьа і нікому не радив оддільатись, — од літератури россіјськоjі теж, бо писав і пишу по рос-му і писав би більше, јак би не цензура і поліціја. А шчо ја при тому пишу і по украјінському, — то јакиј же се сепаратизм? Ја просто слідују своjіј душевніј потребі і розуміньньу інтересів льуду, серед котрого родивсьа! В подібному стані і всі украјнофіли в Росіjі. Розмови про те, чи укр. література мусить бути дльа „домашнього обиходу“, чи „самостояча“ виросли з доктринерства кількох осіб і піддержані поліціјноју забороноју власне літератури „домашньаго обиходу“, — а при нормальному стані затихнуть, — а там само житьтьа покаже, шчо таке укр. література.

Всего менше підходить назва „сепаратистів“ до галицких украјнофілів, — і коли Ви напишете Вашу јіх історіју з таким термином, то *a priori* поставитесь јак фальшивиј історик. В Галичині не було навіть Карамзиних, — а були рутенці, — і Ваші „народовці“ одділились од рутенськоjі, а не од „общерусской“ літератури і тим приблизились: 1) до свого народу 2) до Украјни і 3) навіть через Украјну до всеjі Росіjі. Рутенщина у Вас не вмерла і не вмре навіть, коли Ви вивчитесь писати мовоју Тургенева, поки Ви не переменитесь духом,

*) В „Народі“ 1894: „Підновлена рутенщина, нр. 3 і „Що раз Бесѣда О А. Мончаловского“, нр-и 7—8. — *М. П.*

то б то, коли хочете вживати термін сеј, поки не перестанете бути сепаратистами касти.

Ви помильајетесь, думајучи, шчо ја хотів Вас „свернуть на малорусскую дорогу, къ малорусской рѣчи". Ја хотівби, шчоб Ви повернулись до ідеј XIX ст. і до јакоји небудь живоји праці по тим ідејам. Ја думају, шчо працьа сама б Вас довела до певноји долі малорускости, јакоји долі? про се ја наперед не гадају.

Віръу Вам, шчо виданьа „Посредника" більш охоче читајутьсьа у Вас, ніж виданьньа Просвіти і Качк., бо вони живішчі. Але, шчоб все там народ Ваш розумів, — тому не віръу, бо сам читав з народом книжки великоруські в Полтавщині і сам читав українські. До того навіть теперішньа укр. попульарна література все ж ліпша, ніж великоруська, або зручнішча (Дещо про світ божиј, — Розмови Іванова)— або поступовішча (Шевченко, М. Вовчок, Запорожці Нечуја, Женев. брошури, виданьньа Хлібороба). Кидати такі укр. книжки дльа Посредника і Толстого — јавна помилка доктринерства, або ретроградство.

В загалі в поступовість Вашоји групи ја стратив усьаку віру. Ви не розірвете з НН. і НН., а сі з Побідоносцевими. Јакиј же се поступ? Се просто тормаз дльа Галичини. А дльа Росіји Ви в усьакім разі не інтересні, коли Ви злазите з Вашого грунту, — бо јакиј кому інтерес там шче в одніј шанблонніј газеті на великор. мові. А до того і дльа всьакого поступового росіјанина Ви все таки копіји петербургських реакціонерів, або хвіст јіх.

Скажіть, б. л., шчо воно буде за „Гал.-русскій Вѣстникъ?" Хто видавати ме јего? на чиј гроші? (бо окупатись він не може). Чи буде јака гарантіја, шчо там буде јака безсторонність, а не кружковшчина?

Закінчу тим, шчо завше радиј бути Вам у пригоді мојіми „совѣтами", але про тему Вашоји докторськоји діссертаціји — „Іеронима Анонима" не можу нічого Вам порадити, хиба — шчоб Ви залишили сьу тему. По правді кажучи, коли б ја був Вашим екзаминатором, то просто б не пријньав такоји діссертаціји, бо тема сьа — пуста дльа науковоји роботи і не даје поводу дльа загальних історико-літер ідеј, порівнаньньа і т. и. На Вашім місці ја б узьав тему, котра б примусила мене огльанутьсьа на европејську наукову літературу. Се перва умова — користноји пропедевтики дльа молодого ученого.

Шчироприхильниј вам
М. Драгоманов.

На будушче не турбујтесь адресом. Пишіть хоч в Париж (де ја буду до 1. сент. н. ст.) хоч у Софіју Лист мене знајде. — Чи Вам звісна рецензіја Пипина на Іер. Аноніма в В. Евр. коло 1888 р. а також моји статьті про Галичину в В. Евр. 1873 р.? То були проби критики гал. партиј і јіх плодів, — так Ваші ж Плошчанські објавили мене чортом, а В. Евр. польскоју газетоју.

4.

13. Сент. 94 Paris, 29. Av. de Wagram.

Шановниј земльаче,

Ви не помилились. Ја шче тут і буду примірно до 1 окт. — Спасибі Вам за запити про моје здоровја Про него нема шчо писати хвильами, — бо од 5 років ја тьажко хоруjу незлічимоjу хоробоjу, так шчо діло jде лишень об тім, чи хороба мені зоставльа можливість шчо небудь робити, а надто читати лекціjі (respective годувати сімjу, вчити дітеj і т. и.), бо буваjуть часи, коли ја стаjу німиј од нагніту аорти на nervus recurrens, јак у 1891 і сьу зіму. В Парижі мені констатуjуть прогреси чи status quo хороби, а головне — добрі приjателі і цівілізаціја підніма‌jуть мені нерви на јакиjсь час. — В мене нема N. 7 „Народу“ і ја не памјатаjу, на скілько Ви могли там знаjти до себе епітет жандарм“. Памјатаjу лишень, шчо Ви в своjіj статьті не показали образу тим заборонам, јакі робить р. урьад укр. письменству*).

З поводу мого „сепаратизму“ ја впjать скажу, шчо те слово скрізь маје смисл odieux, і ліпше јего не вживати. А осібність національну не можна називати сепаратизмом. Французи і італьjанці не сепаруjутьсьа, а просто живуть собі кожниj по своjому і навіть у Швеjцаріjі в одніj державі. — Про моjі думки скажу, шчо ја зовсім не вважаjу національність за второ-третье четверто-степенну річ Ја в загалі таких нумераціj не розуміjу, — а думаjу, шчо всьака жива річ маје своjу первостепенну вагу в своjім місці. Спеціально відносини украjінців до москалів ја не підвожу під один шаблон національно-політико- літературниj, бо думаjу (або ліпше: чуjу всім організмом), шчо житьтье сложнішче всьаких шаблонів. Напр. ја признаjу, в купі з більшностью лінгвістів, шчо генеалогіја слав мов ставить украjінців у сімjу мов руських в классі славjаншчини, а все таки бачу, шчо наш мужик ліпше розуміjе Шевч. ніж Пушкина. Ја читаjу Тург. јак свого рідного, а Островского, јак чужого. Мужик великоруский дльа мене чужішчиj італьjанського, — а з профессором кацапом ја ближчиj ніж з профессором італьjанцем, поки в першому не заговорить спеціально кацап, і т д. і т. д Через те в мене з шаблонівстами всьаких сортів і незгода Ја реаліст, а вони доктринери.

Моје „недовѣріе къ прогрессивности Вашей группы“ — не мусить бути для Вас „загадкой“ післьа Ваших же слов в остатньому листі. Судьать льудеj,

*) Говорить ся про статю д. Яворського у „Бесѣдѣ“ п. з „Верхи и низы современной малорусской поэзіи“. В рецензjі Др-ва на сю статю сказано: „Сих же заборон (укр літератури в Россіі) не можна забувати тому, хто хоче говорити про верхи и низины малорусской поэзіи“ не як „политическій солдатъ“, або ліпше „полицейскій жандармъ“, а як справжній літератор, котрому дорогі інтереси всесвітньоі „літературноі републіки“ Вираз „политическій солдатъ“ е в тій статі д Яв-ого, котрий сказав, що укр література наповняе ся самими „политическими солдатами, которые получили приказаніе сочинять литературу!“ - *М П.*

а надто групи громадські, не по јіх інтімним думкам, а по публичним ділам. — Раз же публично Ви одно з Н., Н., Н., — то шчож дивного, коли Вас за Н-ів і вважајуть. Ја памјатају, шчо в 1890—91 рр. Ваша компанија хотіла було виступити самостојаче, так потім Ви ж самі сказали, шчо се булоб шкодливо „для русскаго дѣла“. Тепер Ви кажете, шчо лишень недостаток грошеј не даје Вам виступити з самостојачим органом. В усьакоји новоји партіји на перших порах недостача грошеј, — але всьака шчира партіја виступа хоч з маленькими маніфестами, брошьурами і т. і, в котрих јасно показује свіј прапор. Так робили навіть народовці гал., — потім радікали, а Ви все зостајетесь під руку з Н., Н., Н. — Ну, ось Ви недовольні, шчо редакција Гал. р. Вѣстника Вашу статьтьу обскубла і переробила А по чому ж світ довідајесьа про Ваше недовольство? Він бачучи Ваше імја в. Г. Р. В. мати ме право Вас уважати за рутенцьа і славяно-благотворимого.

Моја рада — објавіть своји думки хоч маніфестом, — а там сьадьте на кілька років учитись, — а тим часом число Ваше зросте, то ј орган можете свіј заложити. А з N. та Драгоміpецькими*) тілько сор му наберетесь.

Простіть може за терпкі слова. Правду сказавши, і ніколи сьогодні прибірати сальонові вирази.

Ваш *М. Др.*

Скажіть, б. л, чи јесть у Віденськіј „Буковині“ льуде хоч скілько небудь вільнодумні. Ја чув колись розмови Н. і Н. і видів, шчо се звичајні чиновники, котрим најліпше б јіхати в Росију і ставати прокурорами. Шчо вони тепер робльать серед народу і дльа него? Коли вијде тој сбірник, про котриј Ви писали? Не забудьте прислати јего мені**)

P. SS. Перечитав шче раз Ваш лист і скажу шче з поводу „сепаратизму“ мого: ја не оддільајусь од великорусів, а лишень бачу, шчо украјінці одміньајутьсьа (отличаются) од них, і з того вивожу потребу дльа укр-ців спеціальноји праці. — З поводу „широкоји натури“, котру д. В— (Вергун) в мені підозріва***), скажу,

*) Дрогомирецький — редактор „Гал. русскаго Вѣстника“, Галичанин. Після того д. Яворський таки запротестував у „Народі“ против пофальшованя своеі статі п. з. „Очеркъ развитія гал. р литературы“ напечатаноі в 1 н-рі Гал. Р. В. (Див. нр. 19 Народа з 1894 р статейку п з „Царско-рутенскі цензори у Петербурзі і йіх львівські *союзники*“. По словам д. Яв-го его статя у Гал. р. В „представляетъ только клочки и обрывки того, что онъ написалъ, плохо склеенные чужими дополненіями и вставками“. Редакції „Галичанина“ і „Бесѣды“ не хотіли помістити заяви д Яворського навіть у відділі анонсів, і молоді товариші д. Яворського, як д Дм. Вергун, ударили за се на него, боронячи редакцію „Гал. р. Вѣстника“ (Див статейку Вергуна в Галичанинѣ 1894, нр 248 п з. „Къ вопросу о молодыхъ москвофилахъ“). „Галицко-русскаго Вѣстника“ вийшло тілько 2 випуски — *М. П.*

**) Юбилейний збірник віденського товариства „Буковина“ — не вийшов. До комітету видавництва належав і д. Яворський. — *М. П.*

***) Д. Вергун виводив „ширину натури“ Др-ва с того, що в писаниях остатнього по при таке, с чим д. Вергун і его товариші годили ся, е богато такого, с чим вони абсолютно не могли погодити ся, яко з реченями „крайнього сепаратиста“. — *М. П.*

шчо, -- увы! — ја в себе не чују ні крихти јеji. Моја натура дуже вузька і холодна. „Широта натуры“, се великоруська прикмета і нам, хохлам, звичајно не приписујесьа. Про мij „сепаратизм“ скажу, шчо він најменше виходить з јаких небудь ліричних основ, а з најхолоднішчого аналізу фактів. Сепаратистом, та шче таким јак ја, котриј сепарујетьсьа і од украјнофілів, — бути зовсім не легко і не весело, — так само јак і стојати так, јак ја, серед політ. партij „русских“ і польских. Ја може 1000 разів бравсьа за голову і питав себе, чи не дурницьу ја думају, кидавсь за провірки своjіх думок і політікоју, і історіjеју і етнографіjеју, — і все таки приходив до думки, шчо правда на мојім боці. Може ја помильајусь, — ну, тоді пропало все моје житьтье за дурно, — але все таки тут винна не „широкая натура“, а дурниј розум і помилка наукового рахунку! — Так і запишіть! — А. Монч. вiјак не вилізе з рутенства, поки буде носитись з „исторически-народнымъ направленіемъ“.

5.

Paris, 29, Av. de Wagram (початок октября 1894).

Високоповажниј Добродіју,

Зараз получив Ваш лист. „Дѣла“ ја не получају регульарно, а мені посилајуть иноді інтереснішчі NN., — через те ја нічогісінько не знају про Ваш зjізд. Б. л. напишіть мені про него так, јак треба писати зовсім незнајучому*).

Журнала Вашого буду ждати з інтересом, але писати в него, — простіть, — нічого не буду, перше всего через те, шчо в мене абсольутно не ма часу і сил дльа того шчоб сповньати нові обовјазки, коли ја ледви можу вправльатись зо старими, котрі мушу вменшувати, а не набирати нових**).

Прогностику дльа Вашого журнала ја ставльу не дуже счасливу: коли в нему будуть два напрьамки (які два напрямки? М. П.), то сумма вијде або бліда, або макітра тріснe...

Книга Заленского***) по основij своjі дуже слаба: нема критики в виборі джерел, нема безпосередного знакомства з річчьу, ні знакомства з основу јеjі — житьтьем і літературоју в Росіjі. Богато помилок. Замітка про мене взьата з брехонь Менделсона і т. п. . .

. . . .

. . . .

. . . . Ја писав

---

*) Той „зйізд“—то збори Общ. Качковского в 1894 р., на котрих прорвала ся боротьба між молодими і старими москвофілами. — *М. П.*

**) В 1894 р. після згаданого вище зйізду повстало питане про видаване журнала, редакцію котрого мав вести д. Яворський, та справа розбилась о недостачу засобів — *М. П.*

***) Ks. Załęski „Geneza i rozwój nihilizmu w Rosyi“. — *М. П.*

в В(ольном) Сл(овѣ) ріжні статьті, віж інчим і думки про террористів, подібні тим, јакі писав і до него, з самого початку својеji публіцистики. В загалі В. Сл. занімалось більше справоју земськоjі автономіjі ніж террористами. В 1882 р Н. перестав бути редактором В. Сл, а став один ја. — 2) „Своб. Россіи" ја ніколи не закладав, а заложили јеjі Дебагоріј-Мокріјевич і Н-ов, а мене попрохали, особливо Д.-М. писати туди статьті в мојому звичајному напрьамку (там ја напечатав „Либерализмъ и земство въ Россіи", перепечатане і в Kur. Lw.). .

. . . .

. . . .

. . . .

. . . .

. . . .

. . . .

. . . .

Јак бачите, про стосунки Ігнатјева до В. Сл нема шчо ј говорити, — а N—на стосунки з Своб. Р могли бути хиба в тому, шчо він причинивсьа до смерти сеjі газети. Але зваживши, шчо „тип граф кій станокъ тоже безъ костей", јак казав Герцен, можна все казати. В польских газетах кажуть і таке, шчо ја прьамиј агент царського урьаду (подібне писав і Ом. Партицькиј), шчоб побивати поляків або террористів, а в друге, шчо ја агент провокатор — E sempre bene!

Тут ја пробуду лишень кілька днів, а там виjіжджају на Софіју. Туди ј пишіть: М. Др., проф. София.

Ваш М Драг.

По історіjі росс. рев рухів најліпше все таки Thun-a. Про пізнішчі речі дејакі матерјали јесть в „Вѣстн. Нар. Воли", в „Календ. Нар. В.", в „Своб. Россіи", в брошурах „На родину и съ Родины", в Free Russia. Ја б Вам не радив братись за сьу тему, — бо треба більше знати Росіју. Та може б і в загалі Вам би ліпше було на јакијсь час не писати нічого, а тільки читати, та походити по світу.

6.

1|3 *Окт. 1894, София, Улица Бѣлчевъ.*

Шановниј Добродіју,

Ја послав Вам лист з Парижу в Чернівці, в університет, бо Ви мені писали, шчо будете там з 1 Окт. н. ст. Тепер получив Ваш новиј лист у Софіjі

Дуже б ја був радиј помогти Вам у Вашіј роботі про жінок Некрасова та мені важко загрьаницеју слідити за бібліографіјеју россіјськоју: ја ледве можу вдержувати знакомство з дејакими предметами, котрими зајмајусь спеціальн шче.

Можу вам порекомендовати дві книги: 1) Шашкова — Судьбы русской женщины (заголовок дају приблизно) і 2) Мордовцева Замѣ-

чательныя русскія женщины. (Памјатајесьа, јесть і про жінок декабристів). Мемуарів декабристів напечатана ціла бібліотека в Лондоні (Зап. Декабристовъ), въ Русской Старинѣ и Русской Мысли. З окремих виданьнь Вам можуть придатись, јак думају, бар. Розена — Записки Декабриста.

З етнограф. матерјалу більше всього можуть Вам придатись Сахарова — Сказанія русскаго народа I—II в відділі пісень, — старішчі варјанти, — і Шейна — Великорусскія пѣсни, а з украјінських Метлинскаго — Южнор. нар п., і Чубинскаго — Труды экспедиціи т. V. Казок би ја Вам не радив чипати, јак матерјалу інтернаціонального, в котрому треба шче розібратись порівньачними студіјами. Можуть бути Вам користними: Ал. Боровиковскаго — Женская доля въ укр. нар. п. і Ив. Новицкаго — подібна статьтьа в Сборникѣ „Кіевлянина“. Франкова працьа*) — нічого собі, але в ніј не одрізнено матерјал пісень балладних, інтернаціональних, — од матерјалу пісень побутових, більше національних. Окрім того мајучи діло з піснььами, треба одрізньати матерјал пісень обрьадових, де богато јесть архајічно-пережитого (survival, јак кажуть англичане) од властиво побутового. Правда, сі всі одрізньуваньньа не легкі — але треба јіх робити, јак треба вважати на одміни між великор. і малор. піснььами, котрі (т. є. відміни, М. П.) в льубовних і в загалі дівочих піснььах великі дуже.

Посилкоју книг Вам, а надто скороју служити ја не можу. Моја бібліотека, јак перевезена в Софіју з Женеви, лежить не розібрана і на $^1|_3$ навіть в скриньах, через моју хоробу і крајньу невигодність квартири, в котріј дві најбільші хати зімоју „необигаемы“. Ја ледве вспів вибрати з мојеји бібліотеки (одна перевозка котроји коштувала мені 1200 фр.) головні книги дльа курсів та дльа праці коло легенд, та ј то иноді мені приходитьсьа купувати дублети таких книг, котрі лежать у мене в т. зв. „кабинеті“. — Може дешчо і знајду дльа Вас, але не скоро. — Шейна и Чубинскаго ја колись дав у Союзъ Черновецькиј, јак там правив Дм Вѣнцковскій. То пошукајте там.

Зрештоју ја за Вашу роботу бојусь, бо Ви Росіји не бачили, а великоруссів особливо, а окрім того a priori думајете про одинаковість украјінського і великор життьа, коли сбирајетесь коментировати Некрасова Франком. Бојусь, шчо у Вас, і при більших матерјалах, вијде á la Свистун. — Моја рада — не плодити рутенщчини, а поки сбирати матерјали і праці самих росіјан і ширити јіх серед Вашоји публіки прьамо, — самим же студіјувати матерјал Ваш, крајевиј, або хоч сбирати јего і давати in crudo, то хоч кому згодитьсьа. Ну, та Ви, звісно, мојеји ради не послухајетесь. То боже Вам помагај!

Простіть невиразність письма. Саме пријіхав і за тиждень дороги вмучениј.

Готовиј служити Вам.
М. Др.

---

*) Жіноча доля в руських нар. піснях. Львів, 1888.

7.

$^{13}|_{25}$ *Окт. 94. София.*

Шановниј земльаче,

Ви все настојујете, шчоб ја писав дльа Вашого журналу наукову хроніку. Бачу в сего, шчо Ви рішуче не знајете ні моіо стану здоровльа, ні літературних обставин у Софіјі. Росказувати про се скучно,— і через те ја тілько скажу Вам коротко: non possumus.

Та ја в загалі не віръу в успіх Вашого журнала, бо він непремінно буде Лебедь. Щука и Ракъ.

Написавши таке, ја може стратив право говорити з Вами про Ваші справи, — але позвольу собі все таки сказати по два слова про ті речі, про јакі Ви пишете.

Ја все таки не бачу резону Вам поспішатись печататись, поки Ви не скінчили својіх основних студіј. Своју „страсть“ писати Ви можете задовольнити етьудами дльа себе. дльа будушчих праць, — а печатати лишень, шчоб підтримувати „Бесѣду“, не варто. Коли вона упаде, то плакати ні за чим, бо окрім німецького роману нічого вона не дала такого, шчо було б варто паперу. Деморалізувати Вам своје перо лишень дльа того, шчо б жила „Бесѣда“, або „Лебедь, Щука и Ракъ“, ја не бачу резону, а писати без матерјалів, про речі, котрих основи Ви на очі не бачили, — то така деморалізацјна школа, слідів котројі не скоро змијете. Јака кому користь, коли Ви з себе виховујете нового Н., або Н—а, коли можете виробити шчось ліпше.

Примір, в јакому Ви ненормальному стані, бачу ја і в тому, шчо Ви назвивајете Ваших літер.-політ. товаришів ірредентистами. Се значить переносити італьјанськиј термін у Галичину і Росію, зовсім запльушчивши очі. Італіја склалась зовсім не в імја тілько держ. једности, а ј вільности (Italia unita e libera). Формула, котра ставилась на плебісціт в ріжних крајінах Італіјі, була: хочемо прилучитись до консті туцијноји державі Віктора Емануіла! — Хиба в нашому світі, од Карпатів до Камчатки і Мерви, такі відносини, — допустивши навіть, шчо Галичина стојіть до Москви, јак Венеціја до Флоренціјі? Хиба Россіја regno constituzionele del Vittorio Emanuele? Россіја сама irredenta, — а по правді кажучи redenta зо всіх руських земель тілько Галичина, — бо все таки маје конституцију і коли так принижена, то по части сама винна, шчо јеји партіјі з 1848 р. вміли лишень *лакејствувати*.

Јак там собі не перевертајте формули національні, — а факт деспотіјі рос. урьаду і через те ј јего противонародности јесть капітальнішим фактом у Славјанщчині і всьакиј, хто јего не чује носом *і не бореться з ним, јесть чоловік безносиј і раб.*

Шчо вам за невольа ставити себе між такими льудьми?

Шчироприхильниј Вам

М. Др.

Шче одно: прочитав ја в Правді, јак Р. Бес. в Чернівцьах нишчила книги, прислані мноју, — і згадав, шчо ја в 1876 р. багато послав книг у Сојуз, за шчо був вибраниј членом-основателем. Головоју тоді був там Вѣнцковскій. А може і Сојуз знишчив, бо ја чув недавно, шчо там книг рос. і укр. не багато. Чи не могли б Ви гльанути в протоколи Сојуза, — чи записані там моји книги?"*).

8.

Кореси. картка Почт. штемпель:

София, 23/10. 1894.

Певно в Чернівцьах јесть La Nouvelle Revue. Там в NN. з 15 Oct. і 1 Nov. 1890 перекладені дуже інтересні мемуари французженки, жінки декабріста Анненкова.

Ваш *М. Др.*

Вісти з Россії.

В 1. книжці нашого вістника за сей рік, у відділі повисшого заголовку Spectator підніс факт пробудженя самосвідомости російськоі громади; він побачив його між іншим в таких проявах, як адреси земств новому цареви і нелегальні россійські виданя в самій Россіі і за кордоном. В сім разі він, як кажуть „почув письмо носом" і на підставі двох, трьох фактів з'умів відгадати пануючий настрій громади, не переходячи для сього „по той бік прірви"... І дійсно: самосвідомість россійського загалу росте тепер майже з елементарною силою Але інакше й бути не могло. Чотирнадцятилітній деспотичний режім панування Александра III. з невлічеными над'ужитями та безправем, гідними хіба часів „Аракчеевщини", з абсолютним пригноблене́м усього скільки будь живого, самостійного, вільного, зробив своє діло так, як того може й не сподівав ся сам той хто його запровадив! Страшенні наслідки голоду, холерні (як в Саратові, в Астрахані і іньш) і чумні (як в станиці Кривянській в Донщині і іньш.) бунти показали всю байдужість і повну нездалість зледащілого уряду прийти на поміч тоді, коли се було найбільше потрібне, щоб завчасу запобігти грізному лихови, а заходи коло приборканя прав земства, заведеня інститущії зем-

---

*) Не бувши членом „Союза", д. Яв. не міг того робити. — *М. П.*

ських начальників, утиски цензурні, національні і релігійні (проти штундистів, сектярів, і уніятів), віддане народньоі освіти переважно в руки духовенства (улюблені Победоносцевим церковно-приходські школи), величезні тягарі податкові разом з жорстокою сістемою здираня йіх*), а з рештою адміністраційний потайний суд над політичними переступниками, що незгірш Конвента часів французськоі революціі практикував „білий террор“, засуджуючи тисячі невинних людей на засланя, тюрми і каторгу — все се виразно зазначувало той шлях реакціі, яким ішов і думав іти далі царський уряд. „Царь-Миротворець“, „мужицький царь“, як похопились назвать його урядові і півурядові часописи, тримаючи рівновагу політичну в Европі, тим часом обернув ся до внутрішнього житя держави і в товаристві Победоносцевих і Комп. розпочав війну у себе, дома. Правда, деякі з сих нужденних креатур не з'уміли довго туманити навіть царя і в своім ненаглім запалі до грошей і рабунку зайшли так далеко, що нарешті й безглуздна россійська Немезіда мусіла положити на них свою карну руку: міністра скарбу Вишнеградського і міністра залізниць Кривошеіна сам царь скинув з посади *за крадіжки*. Тим не менше згубна діяльність сієі знаменитоі плеяди мужів державних не пройшла марно; зруйнована у пень фінансово Россія мусіла йти по жебри до інших держав, принижатись, просити позичок, а низчим верствам суспільности, так званому „податному сословію“ годі було й марити про якусь полекшу. Тяжко й уявити собі картину більшоі деморалізаціі і безголовя, як за тих часів! Ні одна держава під час свого найбільшого упадку не спускалась може до такоі безодні, як Россія під царем Александром III!.. Все замовкло тоді, принишкло, схилилось під державною пресією, жадна жива думка не зворушувала приголомшену громаду, доказом чого служить сама література, що за той час не дала й одного орігінального, визначного талану, а спромоглась хібъ на те, що б народити нужденну каліку — декадентізм... Даремно намагалась купка недобитків народовольців приєднати до себе свіжих робітників, викликати в громаді співчутя до своєі діяльности — йіх гасла вже стратили свою популярність, йіх поклики губились безслідно, не знаходячи відгомону... Але тим часом, як заважувата більшість громади мирилась з долею вола, що тягаючи день у-день ярмо, привикає до нього як до чогось конче потрібного, інтелігентна меншість, що звичайно являєть ся опозиційною силою, не могла годитись с таким станом річей і звернула всю свою увагу на винайденя засобів боротьби з ним. Сферою пропаганди вона обібрала тепер верстви фабрично робітницькі, перенісши таким робом свою діяльність *виключно* на більші міста. Але сей рух не був

*) Пільги даровано тільки „дворянам“ при викупі маетків, заставлених у „Дворянськім Земельнім Банку“. Правда, по лихолітю під час голоду, замісць того, щоб зменшити податки, уряд став закладати так звані „крестянські земельні банки“, звідки селянин міг діставати позички за значно більший процент, ніж „дворянин“ зі свого банку, а до того ж все се було так мудро уряджено, що позички здебільшого побирали дуки і глитаі, а бідак, як звичайно, не мав нічого. Факт сей досить знаний у Россіі і не потрібуе покликувань на жерела.

цілком соціаль-демократичним, як його розуміють на Заході; він був просто анті правительственним: пропагандісти не мали стало уложеної програми, не представляли в себе щільно і широко зорганізованої партії; вони поодиноко або невеличкими купками старались переводити загально революційні ідеі між більш неспокійним робітницьким елементом, при чому становище робітника в капіталістичній продукції йіх займало лише по стільки, по скільки воно являлось відповідним грунтом для боротьби з деспотичним урядом. Робітник не був для них фетішем, яким він став пізнійше для деяких ентузіастів теоріі економічного матеріалізму, коли рух робітницький у великих містах справді став прибирати вигляд більш соціаль-демократичний.., Ясно було одно, що при державнім абсолютизмі неможлива жадна раціональна робота в дусі перебудови суспільного укладу, — про се свідчили і проби революційноі роботи в попередніх роках і з рештою сама дійсність. Тому то коли свіжо зорганізована партія „Народоправців“ видала свій маніфест і програму, висловлену в брошурці „Насущный вопросъ“, (де відкинувши партійні ворогування і всяку іншу роботу на бік, закликала всіх до спільноі акціі проти державноі самоволі і ставила головною метою здобути ширшу політичну волю в Россіі (цікаво, що трактуючи про національне питане, автори брошури, може в перший раз по Герцені, в числі пригнічених народів згадали виразно і Украінців!), то навіть ліберальні і буржуазні елементи віднеслись до неі с повним співчутєм! Ми знаємо, як сумно скінчились перші заходи народоправців: друкарня йіх була сконфіскована, а головних участників арештували жандарми! Діяльність народоправців, правда, була на якийсь час спаралізована, але тут несподівано виринула нова надія: умер царь Александер III. і всі чомусь піднесли очи на його насліднака, нового царя Миколу II, сподіваючись від нього коли не самоі констітуціі, то бодай ліберальних реформ. Тільки довгим отупінем і повною приголомшеністю, що справило попереднє царюване, і можна собі виясняти сі безпідставні надіі на констітуцію з гори; але про те ж незаперечени фактом є, що в головах переважноі більшости сі наівні надіі мали перейти в конкретну дійсність. Ліберальні часописи заговорили про потребу розширеня прав земства, скасованя цензури, а одна навіть умістила статю, де зовсім недвозначно говорила, що Россія знаходить ся тепер „на рубежѣ двухъ эпохъ“ і т. д. Взагалі всі кричали і дебатували на сю тему так богато, що навіть завзятійші скептіки прикусили язичка і в нутрі почали сумнівати ся, чи не занадто далеко зайшли вони в своім скептіцізмі. З рештою всі причаіли духа і Валаамова ослиця — россійське земство — заговорила перед самим царем, жадаючи констітуціі.. „Безглуздні мріі“ і „я піду по стопам мого незабутнього батька“ — була відповідь на домаганя представників народа! Така ж нещаслива доля спіткала і петицію літератів россійських про знесенє цензури. Треба було покійного Щедріна, що б змалювати сей памятний історичний момент! Бідні „головотяпи“ аж тоді зрозуміли, що нема чого йім сподіватись від царя, коли він в ласки своеі огрів йіх обухом по голові. Таким робом мріі і надіі розлетілись, лишилась одна свідомість конечноі потреби якоісь позітивноі *роботи і всі незадоволені елементи кинулись ві шукати. Ліберали захо-*

дились коло народньоі освіти і на легальнім грунті почали закладати *недільні школи, народні читальні, бібліотеки, уряджувати відчити для народу*, а революціонери ще з більшим запалом віддались пропаганді і організації між робітниками і академічною молодіжю. Про наслідки агітаційноі діяльности між робітниками в 2. кн. Ж. і Сл. були подані красномовні факти в коротеньких статистичних даних про страйки в Россіі, але ми мусимо сказати тут кілька слів про загальний настрій, викликаний в російській інтелігенції теорією економічного матеріалізму, що тепер стала там на порядку дневнім. Книжки Струве, Бельтова, Волгіна, Тугана-Барановського, Гурвича і інш. підняли питане економічного матеріалізму в російській літературі. Всі вони визначались полемічним характером, бо приходилось виступати в них проти староі школи народників, якоі представниками являлись Михайловський, Карєєв, Іванюков і інші. Сі останні не забарились відповісти на зроблені їім закиди і боронити своі погляди; таким робом завязалась цікава полеміка, що притягнула до себе пильну увагу освіченоі суспільности і разом с тим поділила як самих письменників, так і читачів на два ворожі табори: народників і марксістів, або субєктівістів і обєктівістів. Книжки першоі категоріі (себ то марксістів) писані, треба сказати, солідно-науково, при всій докладности і справедливости виводів зі свого становища все ж таки визначують ся доктрінерсько філософським тоном, що часом не дає автору близше придивитись до дійсного житя, а полемічні збоченя і запал не дозволяють йому признати слушність противнику там, де вона йому належить ся. Не можна не згодитись з основними поглядами сих авторів, але не можна й пристати до кабінетного трактованя їіх про аграрне питане. Сего питаня не могли ніяк розважити два недавні зїізди соціал-демократів у Вроцлаві і Лондоні і сього ж питаня, с котрим треба дуже і дуже числитись у хліборобській Россіі, вже тим більше не можна легковажити свіжо спеченим російським соціал-демократам. А вони то власне його й легковажать, занедбуючи цілком сільські кляси і пропонуючи їім пролетарізуватись. Надто ж прикро те, що ся полеміка спричинилась до розєднання опозіційних сил: оба табори стали в ворожі відносини, охрестивши один другого лайливими назвами. Народники назвали своіх противників „марксятами“, а ті їіх у відповідь „земськими начальниками“. Як і коли розвяжеть ся аграрне питане, се покаже нам дальший розвій економічного житя в Россіі; не треба тільки забувати, що і сільський елемент може стати в пригоді тим же самим соціал демократам хоча б навіть при добуваню констітуції, бо Россія ще не вступила в той період житя, коли можлива сама тільки економічна революція, що йде мирним шляхом компромісів і уступок, але може в ній прийти і до політичноі ворохобні. В противнім же випадку на сільськім елементі може опертись сам уряд і тоді сей елемент зробить опозіцію і соціал-демократам. Се ніби то розуміють добре і російські соціал-демократи, та про те уперто твердять своє, що, мовляв, нехай народники турбують ся селянами, а в нас є робітники.

Не менш прикру сітуацію знаходимо і серед українського руху в Россіі. Українські радікали, що стоять на грунті наукового соціалізму і, значить, в основі являють ся прихильниками марксізму, не

можуть ніяк прийти до спільноі акціі з народовцями, або як сі останні ще себе називають, просто „Украінцями“, замісць давньоі, здіскредитованоі на йіх думку, назви „украінофіли“. хоча обоє мають одного політично-національного ворога — російський уряд. І тут на сцену часто виступають лайки і суперечки часом зовсім особистого характеру. В одьім великім місті нам напр. звісні цілих пять коли вже не партій, то принаймні громад і всі вони гризуть ся між собою з дебільшого, як кажуть „за масляпі вишкварки“, бо на пункті боротьби за національну і політичну волю вони певно б погодились. Одна громада в тім же місті заявляе на пр., що вона в основі годить ся з радікальною програмою і вважае себе „драгомановцями чистоі води“, але не може дозволити радікалови, щоб він дав россійську книжку якомусь тямущому, дотепному мужикови навіть тоді, коли б він сам того жадав і украінськоі книжки не було під рукою а була б певність, що через те він не зопсуеть ся національно, Через інші особисті сварки вони й не хтять злучитись з радікалами; радікали ж зі свого боку кажуть, що йім властиво майже ніколи не преходить ся давати мужикови книжки не то россійськоі а й украінськоі, бо він з ними і не стикаеть ся, а на той рідкий випадок, колиб лучились які зносини, то певно знайшлась би і украінська добра книжка (е ж у нас такі популярні виданя як Драгоманова, „Рай і поступ“, „Про волю віри“ і т і.) та про те принціпіяльно на жаданя россійськоі книжки вони не змогли б відмовити і від свого прінціпа відступать не хтять. Сміх і горе! Виходить, що прінціп і дійсність—се два антиподи. А між тим Украінцям з захованем своеі партійно-національноі відрубности треба б давно вже виступити спільно з іншими революційними елементами в Россіі для виборення політичноі волі і не лякатись нелегальних засобів боротьби. Тоді б поважнійше відносились до нас і Москалі і не лаяли б „галушковим патріотізмом“ і „мазепинським сепаратізмом“. Та де там! ми ніяк не зберемось і на з'йізд загально-украінський, що б поділитись думками та завести яку організацію з сталою програмою. Про те яка б не була ріжниця в відтінках думок і поглядів, які б не були суперечки між партіями і громадами, нам таки приемно зазначити тут факт пробудженя россійськоі суспільности. Ясно, що реакція вже наступила і не сьогодня, то затра ми побачимо еі наслідки А тимчасом

Усюди чад, а ворог лютий
Пекельні бенкети справля...

Так і пригадують ся нам слова поета. Так, ворог справляе своі бенкети і, здаеть ся, не думае йти на уступки. Недавно ми бачили якою пишнотою окружив царь свою коронацію. навіть тисячі жертв упали для завершення його тріюмфа, а що йно ми читали, які страшенні видатки були зроблені для його подорожі заграницю. Жадноі реформи, жадноі полекші він ще не зробив для тих. на чиі гроші роскошуе; навпаки, бачимо, як уперто хоче йти він по стопам свого „незабвеннаго родителя“ і потурати самоволі своіх чиновників. От невеличкий факт, що ми вичитали в легальній „Недѣлѣ“. В Переяславськім повіті, на березі Дніпра, е три селитьби: Гусинець, Кальне і Рудякове;

грунту там дуже мало, до гогож він переважно піскуватий і під час повені заливаєть ся Дніпром. Селитьби сі належали колись до маєтку кн Васильчикової, що й подарувала йіх в завіщаню Троіцькому манастирю. Грунт манастиря через те став суміжним („черезполосымъ") з грунтом селян; до того ж стали виникать і суперечки з манастирем за випаси Губернська управа звернулась до св синоду і просила або подарувати частину грунту манастирського селянам або продати йійі йім, за що з гори згоджувалась сама заплатити гроші з спеціально призначеного на такі справи фонду. Св. Синод, знаходячи те і друге для манастиря обтяжливим, не згодив ся на се і відхилив пропозицію Польтавського Земства (Недѣля N 31 с. р.). Треба сказати, що мешканці сих селитьб надзвичайно убогі, тим часом як манастирь процвітає. Факт сей на нашу думку не потребує коментаріів. Так про те що ж тут дуже обурюватись, коли в Россіі в кінці XIX. ст з наказу того ж Синоду навіть відкривають „святі мощі"! Так у Чернігові сього літа були відкриті мощі св. Теодозия і страшенна сила пароду йшла й йіхала туди на прощу, несучи свої дари і жертви. Знайшов ся навіть один такий богобоязливий землячок, звісний міліонер Н. А. Терещенко, що на домовину (раку) длья сього угодника видав не більше, не менше, як 50 000 рублів А кілько то добрих книжок можна б було видати для темного народу на сі грошики!..

Закінчім сі вісти маленьким спростованєм. В І. кн Ж. і Сл. в відділі „Політичноі хроніки" на ст. 64 Ів. Франко розбираючи промову Барвінського в австрійській делегаціі в Будапешті, висловив ся так: „І от д. Барвінський звертає своі громи на інший адрес, на адрес Словянського благотворительного Общества, зовсім неповинного в тих безглуздих утисках, які терпить в Россіі украінське слово".

От власне що до „невинности Словянського благотворительного Общества" і маємо зробити невеличке спростоване, бо деякі „добрі люде" постарались з сієі нагоди закинути д. Франкови якісь москальофільські тенденціі Що таке Сл благ. общество і яку ролю відограє воно що до украінськоі справи, покаже отсей цікавий факт, що росповів нам його один близький приятель, людина цілком певна і чесна. Три роки назад, перебуваючи в Петербурзі, довелось йому в числі публіки втрапити на засіданє, Слов. бл. Общества.

По переведеню ріжних справ і квестій, так розповідав наш приятель, підвелась з місця якась комаха і звернулась до присутних с таким приблизно внесенем: „Від якогось часу (комаха ся говорила натурально по московськи) в спорідненій з нами Галичині один недостойний син своєі вітчини, еміґрант, імя котрого я не зважуюсь тут навести, щоб не образити стін нашоі поважноі інституціі (сердега певно мав на думці Драгоманова!) став сіяти згубне сімя сепаратизму і соціалізму між інтелігенцією і народом, проводячи своі ідеі як в окремих своіх виданях, так і в місцевих часописях і журналах. На жаль деякі сі видања і часописи й досі проходять через цензуру до Россіі і роблять свій злоносний вплив і у нас, — то ж ставлю внесок обернутись від імени нашого товариства до міністерства справ внутрішних с просьбою про заборону впуску до Россіі всіх галицьких

видань". Внесене було одноголосно прийняго і назабаром на Зорю, Дзвінок, Правду і ін. цензура наложила своє veto. *Понто.*

Се спростоване — чисте непорозуміне. Пишучи, що Слав. Благотв. Общ. не повинне в утиску укр народности в Россії я не мав на думці его інтенцій і тенденцій, котрих украіножерність і московська ексклюзивність мині дуже добре звісна. Я мав на думці тілько те, що се Общество само не дусить украінства, бо не може сего робити, а робить се тілько уряд. Що всякі украіножерці пруть на уряд в тім напрямі, се певне, та не менш певне й те, що уряд міг би й не слухати йіх, а міг би дусити Украіну і без них. Вдаряти в політичній промові на підрядне хробаче а робити реверанс перед головами украіножерноі сістеми, ось що вважав я в промові д. Барвінського невідповідним, а обілювати Слав. Благотв. Общ перед справедливим закидом ворожнечі до всего украінського я й не думав.

Ів. Франко.

Політична хроніка.

(Спростоване посла Романчука і дещо для его поясненя).

Вже попередня книжка „Житя і Слова" була на укінченю, коли від посла Романчука ми одержали ось яке спростоване на деякі уступи нашоі статі „Зміна сістеми". Друкуючи се спростоване ми зі свого боку подаемо дещо для его виясненя.

„В послідній книжці „Житя і Слова" (за Сентябр 1896) в статьі „Зміна сістеми" стоіть на стор. 161 написане таке: „Ні, д. Романчук зовсім так високо не літав, умовляючи ся в падолисті 1890 р. з гр. Бадені. В его вбогій фантазіі мріли тілько посади і аванси та „здобутки" в роді відібраня „Народного Дому" для народовців, відібраня накладу шкільних книжок від Ставропігіі і відданя его товариству ім Шевченка і т. д Се вже давно відомі річи, стверджені самим Романчуком в его численних коментаріях до его прославленоі „програми", далі стверджені д. Телішевським в его розмові з Русином Турчаньского повіту".

„Я з засади ніколи не простую безчисленних а грубих брехень, які виводять против мене всякі руські, польські і інші газети та брошури, майже завсігди зо звісною тенденціею, а найчастійше мабуть і зо свідомостію неправди. Однакож наведені слова „Житя і Слова" дотикають не тілько мене самого, але також других людей, колишних товаришів моіх о. Січиньського і п. Телішевського, тай дотикають справи надто важноі в гісторіі галицькоі Руси з остатних часів. Длятого прошу о поміщене отсего спростованя.

„Всьо, що сказане в наведених словах, від початку до кінця не тілько єсть цілком неправдиве, але річ мала ся якраз противно. І так:

„В переговорах, ведених в падолисті 1890-ого року з ґр. Баденім за єго-ж ініціятивою, було першим і найважнійшим нашим домаганєм зміна системи, т. є. щоби передвсім перестано Русинів переслідувати, гнобити, секувати, упосліджувати і т. д. длятого, що вони Русини. З того й виходило між іншим, що перенесені на Мазури Русини мать після своєї волі назад вернути, що при заміщуваню посад мають Русини на рівни з іншими увзглядновати ся і т. д.

„Друге. „Здобутків“ в роді відібраня Народного Дому для народовців і т. д. ми не тілько не домагали ся, але, коли друга сторона о них згадала, ми їх зовсім виелімінували з переговорів, зазначивши, що ми домагаємо ся користи для всіх Русинів, для всего руського загалу, а такою користію не може вважати ся, як одні дістануть те, що другим відбере ся.

„Третє. Ані я в моїх „численних коментаріях“ ані п. Телішевский в своїй „розмові з Русином турчанського повіту“ не сказав того, що нам „Житє і Слово“ приписує. Та як же-ж оно й можливо, щоби хтось, без всякої причини, сам на себе виговорював таке, що єго будь-що-будь ставило б в некраснім світлі!..

„Ще другу неправду в тій самій статьі прошу спростувати. На стор. 162 сказано, що звісна ґреміяльна інтерпеляція руських послів з 1889 р. „в первіснім нарисі поставлена було прінціпіально ясно і широко, опісля перероблена була д. Романчуком з односторонно партійного погляду, так що правительству зроблено докори властиво тілько за переслідуванє народовців, а злегка дано до зрозуміня, що супроти москвофілів і соціалістів може собі нарушувати закони, кілько йому подобає ся. Вже в тенорі сеї інтерпеляції д. Романчук показав ся здатним на батька нової ери, — і міродатні сфери се живо зрозуміли“.

„Тут знов від початку до кінця сама неправда. І так перше: Інтерпеляцію ту дав мені руський клюб до перероблення, а властиве до нового уложеня, саме длятого, що она в першім і другім нарисі не була поставлена досить ясно, широко і ярко. Мій нарис приймив клюб одноголосно, отже и голосами авторів попередних двох нарисів, по довгих і основних дебатах.

„Друге. Чи та інтерпеляція „перероблена була д. Романчуком з односторонно партійного погляду“, чи я в ній „дав правительству до зрозуміня, що супроти москвофілів і соціалістів може собі нарушувати закони, кільки йому подобаєся“, нехай осудить, прочитавши її (в протоколах соймових, руських ґазетах або в німецкій брошурі Русскої Ради з 1892 р.), кождий хоч трошки безсторонний та неупереджений чоловік, навіть *„москвофіл і соціаліст“*. Та як і можливо, щоби в інтерпеляції, підписаній „москвофілами“, містили ся такі річи — против „москвофілів“?..

Третє. Чи „вже в тенорі сеї інтерпеляції“ я „показав ся здатним на батька нової ери, і міродатні сфери се живо зрозуміли“,

нехай також розсудить кождий, хто прочитає мою інтерпеляцію, і кождий, хто хоть трохи знає моє тогдішне становище серед Русинів.

„Багато іншої неправди в тій самій статьі вже не простую. Буде й сего досить.

У Відни 18. н. ст. жотня 1806.

З довжним поважанєм
Ю. Романчук.

В спростованю д. Романчука найціннійше є те, чого в ньому властиво нема, а що ми, люде посторонні, дізнали ся документно тілько недавно з промови дир. Цеглінського, опублікованої ним самим в „Дѣлѣ". Є се власне той факт, що д. Романчук сам не мав участи в переговорах ведених з намістником, а тілько дав одним із переговорюючих (д. Телішевським?) підбити ся на те, що *проголосив у Соймі звісну угодову програму*, не мавши ніякої відомости про те, чи намістник приняв предложені йому пункти згоди, не маючи, значить, і ніякісінької гарантії на те, що уряд додержить яких небудь точок умови. Значить справді, я помилив ся пишучи, що д. Романчук „укладав ся". Ні, він не укладав ся і заінавгурував „угоду" зовсім на сліпо, бо й д. Телішевський, що властиво говорив з намістником, признав ся виразно в розмові з Русином Турчанського пов., що „найлучшою (значить, і одинокою?) порукою йому була особа намістника". Ну, знайшов церковцю Богу молити ся! А д Романчук стілько разів упевнював нас, що „правительство не додержало умови", значить, примушував нас думати, що якась умова справді була заключена, якісь гарантії покладені! А коли ні, то якаж властиво була роль д. Романчука в тій цілій акції?

Щож до концесій в роді тих, проти яких так горячо застерігає ся д. Романчук, то д. Телішевський в розмові з Русином турчанського пов. виразно мовить: *„Коли акція тая (т. є. его, д. Телішевського розмова з намістником) заінавгурована зістала, я довідав ся, що* в т і м н а п р я м і у ж е б у л и н а в я з а н і п е р е г о в о р и *з деякими людьми, не членами клюбу руського, а* с у п р о т и в в и с к а з а н и х з т о і с т о р о н и г а д о к *я слушно бояв ся, що меже Русинами найдуть ся політики, котрі приняли б на себе ролю політично помирених за ціну одержаня управи Народного Дому, введення фонетики і передачя накладу шкільних книжок тов. Шевченка".* Значить, в переговорах з намістником була певного рода конкуренція між Русинами, а коли одна часть жадала вийменованих тут концесій то д. Телішевський (не д. Романчук!) відхилив ті жаданя, силкуючи ся убігти своїх конкурентів і зажадав тілько — пустого слова, „зміни сістеми" і, що найцікавійше, на те пусте слово зловив д. Романчука. А якаж властиво була роля д. Романчука в тій цілій акції?

І хто були ті конкуренти д. Телішевського? Мабуть ті самі, що швидко опісля таки встояли ся при своїй оферті, хоч годі

не сказати, що д. Телішевський своєю контр-офертою таки змусив їх зредукувати свої жаданя: в числі концесій, які вони одержали, є вже тілько фонетика і не наклад, як мала Ставропигія, а тілько друк книжок шкільних для Тов. Шевченка, а Народного Дому таки нема. Дивна річ, д. Романчук пише нині, що тоді, 1890 р. вони, т. є. д Телішевський і ще хтось, відклонили ті концесії, а коли їх давано, то все таки взяли і не протестували!

Щож до інтерпеляції внесеної руським клюбом в р. 1889, то ми пригадуємо тілько те, що вже 1890 р ми зазначили в 1. ч. „Народа“, що всю вартість тої інтерпеляції д. Романчук підкопав, упоминаючи ся властиво тілько за людьми „спокійними і льояльними“, значить, позволяючи думати, що людей неспокійних і нельояльних ся інтерпеляція не обіймає. А хтож в кождім поодинокім випадку має рішити, хто є спокійний і льояльний? Звісно, ті самі адміністраційні власти, проти котрих буцім то вимірено інтерпеляцію. Замісць застерегти ся рішучо проти вмішуваня адміністрації в справи церковні, шкільні, судові і т. і., д Романчук в інтерпеляції отворив їм на ново двері заявляючи, що між Русинами є властиво „дрібні факти, котрі усправедливлюють таке вмішуване. А звісна річ, адміністраційна самоволя є так, як той вовчик братік у казці, котрому дозволь тілько покласти хвостик на возик, то він швидко і весь на него втарабанить ся А на щож, як не на „спокійність і льояльність“ зловлено в рік пізнійше д. Романчука для проголошеня „звісної програми“? О скілько яркійше і яснійше обробив д. Романчук подані йому проєкти інтерпеляції, я не знаю; певна річ, він яко голова руського клюбу мав змогу нагромадити в своїй переробці найбільше фактів — і він се вчинив. Та що бодай один із дїскутованих тоді проєктів інтерпеляції був прінціпіально яснійший, се можу сказати на певно яко єго автор.

Коли вже розпорола ся торба зі спростованями, то так і будь, подамо ще одно. Др Ікалович, бувший прибічний лікар князя болгарського, пише нам, що подана д Сфінксом в нашій часописи (V, 319) відомість, буцім то князь посміхуючись з него жартував собі з 20 міліонів Русинів, є неправдива. „Я говорив декотрим приятелям в Галичині - що много Болгар не без іронії питало про наших 20 міліонів, але про князя і спомину не було, а тим самим, і тим менше про єго „любов посміхуючись дразнити свого прибічного лікаря Русина . — Значить, fama crescit eundo, а д. Сфінкс у своїй фелєтоновій замітці підхопив сю відомість зовсім без претенсії на єї історичну вірність, а як характерну анекдоту, в котрій, поминаючи припадково приплетені особи князя і лікаря, в самій сути лежить таки гірка правда.

І. Франко.

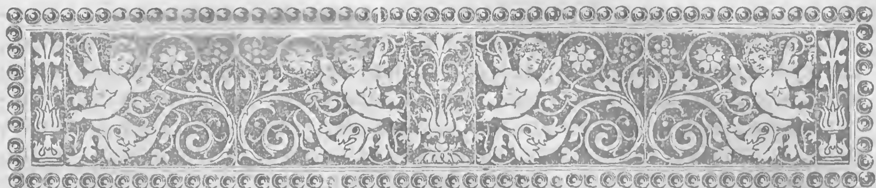

С кінцем року.

I.

Рік 1896 кінчимо не дуже то відрадісно. Не знаю, чи богато мали ми таких років прикрих та мало продуктівних. Усе наше народнє житє по сей і по той бік Збруча хоч не пропало а навіть розвиває ся по троха, та все таки похоже радше на річку під ледом, ніж на вольну течію. Живемо немов під обухом, а сей обух, то не стілько зверхній, посторонній тиск, скілько почутє власноі безсильности, власного розладу. Нехай і так, що се переходова пора, та в історіі, де вічно все йде, все минає — кожда пора є переходова. Та про те такоі скандальноі пори, де б усе йшло до гіршого, ми не тямимо. Бували часи мертвійші і глухійші, та нинішній час тим власне сумний і скандальний, що в ньому перважну силу рухову становить стекле назадництво, погорда до власного народа і єго думок та ідеалів, лакейське прислужництво, що без сорома пишає ся в масці політичного bon sens-а, політичноі практичности, або бліда безхарактерність, що мов соняшник до сонця тягне ся до посад і авансів. Само собою все те не було би ще таке страшне, як би з усіх боків не роблено рівночасно заходів, щоби в народі здусити решту почутя морального, затроіти сумлінє підростаючих поколінь, зломати все, що моглоб бути на перешкоді темним силам, угрунтувати — бачить ся, на віки вічні — пановане облуди і кривди людськоі.

Доки всі отакі заходи йшли тілько з боку і стрічали дружне супротивлене всеі українсько руськоі суспільности (здає ся, була колись така пора!), доти нам не було страшно, бо ми могли бути певні, що лихо не війде в душу народню і пройде мов вітер поверх води. Та тепер не те. Реакція обхопила часть нашоі суспільности; зневіре у власні сили і в силу рідного народа захитало найкрасші характери породило фантастичні бажаня — дійти до чогось при помочи власне тих, котрих ясно витичена і нераз с цинізмом висказувана мета є, щоби ми не дійшли ні до чого путнього і були й на далі гноєм, на кот-

рім би міг виростати і пишати ся перед світом йіх пишноцвіт /А з другого боку житє народне дійшло до того ступня, де вже не вистарчають ані красномовні проповіді, ані голословне бережене народніх святощів, ані платонічна любов, а треба важкоі конкретноі праці на ріжних полях, почипаючи від елементарноі економічноі самопомочи і правноі оборони, а кінчачи найвисшими вимогами науковоі і літературноі праці. У всьому сьому ми вже пройшли азбуку і опинили ся око в око з висшими вимогами, з запотребованєм більших засобів, подвоєноі енергіі, висшого ступня технічного і наукового підготованя. Безповоротно минула пора „легкобитів“. Написанєм одноі вірші або навіть одноі книжки, виголошенєм одноі промови, заложенєм одноі читальні нікого ниві не здивуєш і титулу до безсмертноі заслуги не здобудеш. („Сістематична пряця на кождім полі,“ ось що стало ся окликом теперішньоі доби.) Се могло би нас тішити, як би се не був виплив того, що ми зрозуміли, що наші противники ведуть власне таку сістематичну працю довкола нас і то або просто нам на шкоду, або на те, щоби нас випередити, затиснути в тінь, збити з місця в загальній конкуренціі цівілізаційноі праці. А зрозумівши те ми мусимо собі сказати: Friss vogel oder stirb! Або візьмім усі своі сили до купи і силкуймо ся встояти ся в тій конкуренціі, або зложім заздалегідь оружіє і скажім собі, що ми сміте і січка, добра на пашу для інших, але не спосібна зеленіти і нове зерно родити.

Певна річ, дотеперішня праця, хоч невеличка, не була марною, та вонаж витворила для підростаючого поколіня ще одну трудність. Серед народа розбуджено апетит до просвіти, до духового і політичного житя. Народ тисячами горне ся на всякі віча і збори, підставляє карку під жандармські кольби, слухає промов, хапає книжки і допитує ся за що раз новими. „Давайте нам гімназію, ми вже людову школу пройшли!“ — говорив перед кількома роками один селянин на вічу в Коломиі, а недавно, на вічу львівськім я знов підчас промови одного нефортунного бесідника чув від мого сусіда селянина слова: „Що він нам азбуку товче? нам треба правдивоі науки!“)Коли появить ся яка книжечка або брошурка справді цікава для народа, можете бути певні, що швидко розійде ся тисячами. „Коб я ще не вмер і дочекав прочитати по нашому Дрепера „Війну релігіі з наукою,“ писав нам один селянин, що не можучи дождати ся тоі появи взяв і прочитав того Дрепера по польськи. Се вже, як бачите, не той наівний народ сантіментальний, що мов та губка приймає все, що йому даси. /По зйізді „Kółek rolniczych“ я говорив с кількома руськими селянами, що були на тім зйізді і вертали с пачками книжечок „wydawnictwa ludowego“ „Та от надавали нам пани — говорили вони мені. — Ніяко було не брати, ще би вгнівали ся. А вже ми потому викрали ся та купили собі отих“ — і вони показали міні осібно запаковані Драгоманова „Рай і поступ,“ „Заздрих богів,“ „Волю віри“ та ще де що з нашоі новоі беллетристики. Мусіли викрасти ся з під панського ока, бо йіх пильно стережено, щоби не заразили ся радікалізмом, а вони про те повезли єго насіня с собою по селах!

Се проява певно що відрадісна, та для підростаючого нашого поколіня вона становить ще одну велику трудність

Вона ставить до єго праці, освіти, енергії і характеру без порівнаня висші вимоги, ніж се було доси. Тут треба величезної маси всестороннього знаня, величезної праці і енергії, щоб відповісти тим вимогам і встояти ся на становищі просвітителя та провідника народнього. Вчительство в гімназії чи навіть професорство на університеті вимагає далеко меншого знаня і дає далеко менше клопотів. Тут досить обхопити якусь одну спеціальність і спокійно та сістематично мов міль вгризати ся в неї; праця над просвітою народа вимагає цілого чоловіка з усіми єго спосібностями, вимагає найріжнороднійшого знаня, а в додатку й відваги, резолютности, ініціативи і здоровля справді вояцького. А наше рознервоване молоде поколінє дуже мало вносить тих ресурсів до тої важкої праці, яка мусить спасти на єго плечі і з якою воно мусить упорати ся під загрозою затрати людської подоби.

Зневіра в народ і єго сили, зневіра в можність добити ся власною силою кращої будущини — ось жерело всіх тих хитань, помилок і апостазій, яких повна наша історія. Із сего жерела поплило по сей бік Збруча москвофільство, а потім новоерство підправлене новим курсом, а по той бік Збруча омосковлене а по троха також і безполітичне украінофільство з одного і безнароднє народовольство та революційне якобінство з другого боку. Люде або з гори зрікали ся голосу в пайжизненнійших справах, або з гори признавали, що масси народні в тих справах не можуть забрати голосу і вони самі (революціонери) повинні здобути і дати тим масам до рук усю готову благодать. Нині ми впевнили ся, що ті дороги не ведуть до цїли, що ані чужою мовою та літературою не будемо богаті, ані ласкою польських панів та міністрів не будемо ситі, ані безполітична наука не оживить народа, ані безнаукова революція не підніме його. Нині ми розуміємо, що перша і головна основа розвою народнього — освідомлюванє і розбуджуванє мас, праця над їх просвічуванєм в кождім напрямі, отже не тільки господарськім і історично-національнім, але поперед усего політичнім та суспільнім. Зробити з тих мас політичну силу (а темні маси такою силою не можуть бути) — ось що головна мета, яку поклала собі украінсько-руська радікальна партія і до якої по змозі своїх сил іде всіми можливими шляхами. А шляхи ті самі собою визначують ся потребами житя народнього. Тут підходять віча і збори, агітація виборча і праця по громадах, поміч правна і лікарська, публіцистика газети і брошури. До тої мети мусить підходити й висша література і наукова праця: вона мусить давати арсенал думок, фактів та поглядів для популяризаторів, мусить і серед інтелігенції скріплювати віру в рідний грунт, в силу нашої нації, мусить відновлювати всі кращі традиції нашої минувшини і прищіплювати до них усі кращі здобутки загально людської цівілізації. Тільки тоді ми здобудемо собі політичну силу на своїм грунті; тільки така інтеґральна, всесторонна праця зробить нас справді чимсь, зробить нас живою одиницею серед народів. Бо ані фіра книжок самих сего не зробить, ані копиця брошур самих, ані півкопи послів самих, ані Академія наук сама, ані тисяча шкіл в руською мовою викладовою самою, ані тисяча віч самих. Треба всего сего, але треба

всего, на всі боки, щоб ми справді росли органічно, то тоді тяжше буде ворожій силі спинити нас в тім рості.

На скілько органічно і рівномірно йде сей ріст тепер у нас у Галичині — в те не будемо входити. Нам хотілось би виявити тут кілька уваг про те, як нам представляє ся теперішнє духове житє України. Певна річ, не бувши тепер на Україні ми не можемо говорити зовсім на певно, та будь що будь ми вважаємо справу такою важною, що кождий Українець по сей чи по той бік Збруча мусить виробити собі про неі якесь вкображене, бо вона доторкає самоі сути его національного чутя, доторкає будущини і, значить, мусить мати вплив і на рахунки теперішнього. Значить, мусить бути й Галичанинови вільно висказати свою думку про українське духове житє; думка та, хоч би навіть невірна, все таки може бути цінною так само як для Галичан цінні були колись критичні думки Українців, що міряли нас, так сказати, своім лі тем і судили про нас не знаючи зовсім наших обставин.

Отже судячи українське духове житє з тих праць, наукових, белетристичних та публіцистичних, які виходять з під пера Українців чи то в Россіі під цензурою, чи в Галичині, ми бачимо поперед усего розвій думок в теоретичнім, абстрактнім напрямі. Інтереси до абстрактних питань переважають над інтересом до конкретних справ. Чи то питаня загально-людські, чи специяльно українські підхапують ся поперед усего з абстрактно-теоретичного боку: соціалізм з боку матеріалістичного світогляду, зовсім не нерозривно з ним звязаного, політична реформа з боку федералізму, що в усякім разі може бути тілько дахом великого будинка, в котрому основою є особиста воля і громадська самоуправа; питане українськоі національности з боку висшости українського типу над московським або з боку специяльноі іннервації, що всякому народови надає осібний характер, та тілько на лихо поки що лишаєть ся в сфері гіпотез. Правда, в сій сфері легко і свобідно буяти, там безпечно, і аргументація pro і contra ні до чого практичного не зобовязує. Та тількож до дійсного житя ті гіпотези і теорії нічим не доторкають ся, з насущними его потребами не звязані, бо ані теоретичним федералізмом ніхто ситий не буде, ані теоретично виаргументоване українство нікого до себе не потягне і нікого не загріє.

Ся перевага теорії і залюбоване в теоріях не є припадкове явище, воно є ознакою глубокого розриву між інтелігенцією і народом і почутя тоі інтелігенції, що вона безсильна і нічогісінько не може зробити для влекшеня долі того народа. Сей розрив мов темна прірва так і зіває на нас навіть із таких письменних праць Українців, що займають ся народом, що дишуть горячою любовю до того народа. Прочитайте хоч би статю про штунду в „Житю і Слові,“ навіть статю про артілі. Без сумніву статі писані людьми, що люблять свій народ, тішать ся его поступом, спочувають его страждяням. Та що з того? У авторів видно все те, та при тім видно також, що всі свої відомости про дані явища в житю народа вони брали з газет або з уст других людей. Близькоі, живоі знайомости з народом тут не видно, то й статі при всій цікавости фактів виходять холодні, нема в них того особистого тепла, що надихає всяке слово чоловіка особисто знайомого з ділом і з людьми. Щоби відчути ріжницю досить буде прочитати статю про робітни

цькі страйки; тут зараз видно чоловіка, що сяк чи так стоіть близько до справи, про котру говорить і говорячи про неі знаходить теплий тон безпосередного, не теоретично виміркуваного чутя.

Скажуть нам: політичні відносини Россіі так зложили ся, що інтелігентній громаді годі наблизити ся до народа, особливо по селах. А ми скажемо на се: поки інтелігентна громада не зблизить ся до народа, не стане з ним за одно, не підніме його до духових і політичних інтересів, доти й політичні обставини Россіі не змінять ся Требаж зрозуміти, що тут по просту нема іншого виходу і що всяке ваганє, всяке опізненє украінськоі інтелігенціі в такому зближеню є велика небезпека для національного розвою, для всеі будущини Украіни.

Чому? Легко зрозуміти з того, що скажемо далі, та поперед усего скажемо одно: неправда сему, буцім то теперішні порядки россійські так уже абсолютно відрізували інтелігентам доступ до мужика. Не може сему бути правда. Ніякі в світі порядки не можуть покласти такоі стіни між одним чоловіком і другим. Навіть у тюрмі під замками люде порозумівають ся, а не то що на волі, серед непереглядних просторів та степів Украіни. А по друге: ми маемо приміри, що інші люде в Россіі зближають ся до мужиків, ведуть серед них правильну пропаганду національну і соціально-політичну. Вкажемо на Поляків, що зуміли се зробити, хоч через половину на легальній дорозі; вкажемо на Литовців і Латишів, що поставили весь свій національний розвій на нелегальну дорогу, друкують свої книжки і газети за границею і про те засипують ними кожде своє село в Россіі. Аджеж се також люде, не чарівники! Також під россійськими порядками роблять, а не в Англіі! Не вжеж серед Украінців, особливо серед молодшоі генераціі, не знайде ся ніхто, хто б зацікавив ся сею роботою найближчих сусідів, пройшов у них школу такоі роботи і переніс єі на український грунт?

Говорять нам, що на Вкраіні і загалом у Россіі є украінські радікали, Драгоманівці чи як вони там себе величають. Тяжко нам сему повірити. Аджеж найвиднійша прикмета поступових думок є живою працею, є організацією живих людей. Адже радікалізм усюди, навіть і в Галичині, розумієть ся не як пусте теоретізованє, а як прикладанє поступових думок до роботи серед народа, як організованє того народа до боротьби за політичні ідеали свободи і справедливости. Де є такі радікали на Вкраіні? Ми чуємо про групи молодіжі, що спорять ся над тим, чи слід давати вкраінському мужикови московську книжку, бачимо людей прихильних нашому радікалізмови, читаємо відозви йіх, що, мовляв, складайте гроші на піддержанє радікального руху в Галичині. Що про се сказати? Се якась пастойка на радікальних ідеях, а не дійсний радікалізм. Хоч і як симпатичні нам особисто ті люде і йіх починаня, та все таки ми мусимо явно сказати йім: не сего треба поперед усего! Галицький радікалізм здвигнув ся не грошима, а працею і агітацією серед народа і ними стоятиме й далі. Робіть панове у себе аналогічну роботу, освідомлюйте свій народ — прямо, безпосередно, устами, брошурами та листками друкованими хоч би у нас та перешварцованими за границю, пробуйте, щоб у вас радікалізм пу-

стив коріне між народом, щоби зробив ся хоч невеличкою а громадською не кружковою силою, то се й для нас буде підмога десять раз більш, ніж ті дрібнесенькі грошові підмоги, які тепер ви могли би нам доставити і котрі замісць дійсно поставити нас на ноги, можуть тілько in infinitum продовжати нашу обопільну мізерію. Бо у вас вони вродять почутя облекшеня, що ось, мовляв, ми сповнили свій обовязок чи то пак відкупили ся від него 10 чи 100 рублями, а у нас *ослаблюють енергію, піддержуючи надію на посторонню поміч.* Радікальний по ідеям і свідомо національний, український рух по характеру серед вашого селянства, серед ваших робітників дасть нам і вам без порівнаня більше, бо праця над таким рухом відібе у вас охоту до теоретізованя, в десятеро збільшить вашу енергію, породить запал, якого від 70 тих років у вас нема, дасть вам силу і повагу серед поступових і радікальних громад інших народностей, дасть вам живу опору в народі. А й у нас радікальний рух серед вашого народа побільшить віру в свої сили, бо ми почуємо, так сказати, міцну опору за своїми плечима, а при тім наші й ваші радікальні каси розпоряджати будуть далеко більшими сумами грошей, значить, дальший хід агітації все більше й більше буде забезпеченим.

Не говоріть, що така робота у вас не можлива. Можуть робити єї другі, чом же би не могли й ви. Певна річ, „съ дозволенія начальства“ сего робити не можна, та дарма. І нас у констітуційнім державі начальство не благословило і не благословить на шлях радікальної агітації. Та тут дарма, вовка боявши ся і в ліс не йди Але ченьже є між вами люде, що так дуже не боять ся того вовка. Я не розумію, як може бути нелегальна дорога чимсь дивним, несподіваним або страшним для российського Українця, котрий мусить же бачити, що все українство в Россії сам уряд єго ставив по за рамки легальности. Сам уряд пхає вас на дорогу нелегальної роботи, а ви будете вперто бити лобами об стіну на те тілько, щоб вам було вільно бути легальними? Не бійте ся уряд добре бачить, де українство могло б бути для него неприємне, і всіми можливими запорами не допускає свідомих Українців і української свідомости до народа — а ви будете слати петиції до царя і вести війну с цензорами за дозвіл видрукувати по українськи народн. оповідань, казок або віршів! Не вже се змаганє, робота і війна гідна духового цвіту великої нації? Розділ між українською інтелігенцією а простим народом — ось та стіна, о котру стоїть хоч би сто лобів розтовкти, щоб єі розвалити, і поки ви українські радікали, не зробите хоч одного видного вилому в тій фатальній стіні, поти ані ми ані ніхто на світі не повірить в серіозність вашого радікалізму.

Ми певні, що в Россії і на Україні не виродились сильні, енергічні, геройські натури, що зуміють і тут піти на пролом, як пішли Желябови, Кібальчичі і сотки других Українців на боротьбу за всероссійську революцію. Згадуючи про тих дійсних новочасних героїв ми ніколи не можемо позбути ся безконечного жалю. Кілько сили, кілько золотих характерів потрачено і з яким результатом? Усунули особу Олександра II, щоб зробити місце Олександрови III. Серце стискає ся з болю і досади. Аджеж як би ті люде були зуміли віт найти український національний ідеал оснований на тих самих свобо

долюбних думках, якими були проняті і як би повернули були свої великі сили на працю для того ідеалу серед рідного народа, як би поклали були свої голови в боротьбі за той ідеал, ми були б нині величали йіх память в ряді наших найліпших борців і — справа вольної, автономної України стояла б нині і в Россіі і в Европі як справа актуальна, що жде свого рішеня і може зовсім іншим шляхом ішов би розвій молодих українських поколінь!

Та ще й нині справа не пропаща, бо ще й нині шлях від інтелігенціі до простого народа не проверстаний. Народ сам у штундовій організаціі виробляє свою організацію, дає інтелігенціі готові форми, в котрі може виливати ся зміст радікального, національно політичного руху. Сором українській інтелігенціі, сором особливо молодому поколіню, коли воно не відчує тоі великоі потреби, не віднайде шляху до народа, не покладе основи до того, щоби Україну зробити політичною силою. Адже упадок абсолютізму в Россіі буде не нині, то завтра, а констітуційна управа дає поле **готовим силам** до конкуренціі. Коли українство до того часу не буде готовою силою, то будьте певні, що і найкрасша констітуція перейде над ним до денного порядку і кувати ме на него нові ярма. Бо дурня і в церкві бють, а на похиле дерево і кози скачуть.

Ів. Франко.

УРИВОК З ЛИСТУ ПЕТРА СЛИМАЧЕНКА

до Івана Витрішкуватого.

Здаєть ся, я вже писав вам любий земляче, що ми з Іваном Стєпановичем Не-мазепою („не" — се він недавно задля політики додав — ші москалі... Ви іх знаєте...) задумали подорожувати по Украйіні... Але, прошу вас, не лякайтесь! Правда, я вже зробив собі репутацію; А як же? Я, Петро, Слимаченка син, одурив усю російську статистику. Ті панове, гадали собі, що то просто помилка, а там то і була наша національна, хитромудра політика! Я певний, що ви знаєте той факт; я сподіваюсь, що ви передасте оповідання про ту високо п вчительну історію дітям і онукам вашим (дай Боже вам іх бачити!) і навіть солодка мрія нашептує мені, що й тоді, коли ваше національне телятко злапає московського вовка і тоді не загубить ся память про вчинок мій! В мойій уяві малюєть ся картина: великий натовп люду, гамір жарти, сьміх; вишивані сорочки, смушкові шапки, вус довгий, і карі очи дівочі. Над всім же, мов сьпів янголиний, чудова мельодія нашоі мило звучноі мови .. Але разом усе затихає. На катедрі наше національне телятко. Його

промова коротка, але завзята. Крики і оплески покривають йийі кінець. Шапки летять у гору; панночки махають хустками. Серед гармідеру виразно чути: „Слава Петру Слимаченку, славетному одурителеві Москалів!!.

Даруйте мені се збоченя. Я знаю і ви згідні з тим, що мій вчинок буде записаний на сторонах історіі. Але коли так, то вже конче треба, що б я діяч того вчинку, сам і росповів про його. Хіба ж ми не бачили, як історики перекручують факти на догоду сильним і богатим". Будьте ж сьвідком сієі історіі, — слухайте! Минулого року, в осени поліція оголосила в нашім місті перепись мешканців. Між питанями стояло одно таке, що нас всіх дуже непокоіло. Якоі ви національности? Тільки московська нахабність і могла видумати щось подібного! Бракувало лише того, що б запитали через поліцію — „а яких ви, добродію переконань?" Статистики прохали людність відповісти можливо точно і вірно, бо перепись, як було видруковано на кінці картки з питаннями, служить „лише науковим цілям". Знаємо ми добре ті „наукові цілі!" — Ото зійшлись тоді усі наші у мене, що б порішити як вдовольнити статистичну цікавість. Говорили і те, і друге. Іван Степанович Не-мазепа пропонував прописати ся просто „русскими," — Нащо виставлятись нам наперед? — казав він, — не демонстраций, а розумного, тихого діла нам треба. Пропишемось „русскими," бо ми в душі украінці!" Але більшість була проти сього: — Ні, вже годі з тим, остогидло! Треба якось инакше. Ми ж присягались любити Україну, а тут на тобі — „русскіе". — „То пропишемось украінцями та й ділові кінець! — радив Перерепенко, той самий Перерепенко, про якого я писав Вам, що ми його „виелюмінували", як кажуть Галичани, з нашого товариства. Сей Перерепенко справді таки неможлива людина (кажуть, що він десь з Макаром і телята пас!), з ним часом і по вулиці йти небезпешно, бо зовсім неосторожний — кричить на всю пащеку!

Але на його раду тут вже всі наші „стовпи" піднялись. — „Як? Украінцями?! Ви хочете знищить все наше діло? Занадто ще молоді! Не куштували ще московськоі вязниці?! Чи може ще хочете познайомитись з Сибіром?" Один навіть крикнув — „Не висів ще на шибениці, так хоче!"

— „Я не можу знищити все наше діло, — відповів Перерепенко, — бо його нема!"

Боженьку мій, що потім було! Просто буря на Чорнім морі або лайка полтавських перекупок тай годі.

— „Ми, ми нічого не робимо? Себ то ми нероби?! А чи не ми ж урядили Шевченкові вечерниці з танцями і промовами? Не ми видали „Катерину" у 10.000 примірників? Не ми післали 25 рублів з копійками на будову народнього театру у Львові? Не ми добули з за кордону нецензурну граматику Огоновського? А хіба ж не ми наражаємось всім тим на неприємности з жандармами, суд, вязницю, Сибір, може?!."

— „У мене, у мене та граматика під стріхою," — кричав, забувши на всяку поздержливість, Іван Степанович. — „Чи не знаєте ви, молодий чоловіче, що мені буде за те, як упаде рантова ревизія?

І ви смієте твердити, що ми нічого не робимо! Сором казати таке, сором!!.“ І він, мов знесилений боротьбою, упав на крісло. Перерепенко мовчав. Певно, він забув про граматику Огоновського і тепер вона, той доказ нашоі патріотичноі сміливости, камінем тяжила на його сумлінню. Він мовчав. Галас по троху зтих. Але ж питання ще не було розвязане; більше того, розвязання його було тепер ще дальше від нас, ніж при початку зібрання. Той дурний Перерепенко кинув камінь розвради в нашу дружню, громадську сімю. Відсапавшись трохи, Іван Степанович почав знов говорити, - він же в нас, як самі знаєте, признаний всіма головою громади.

— „Панове громадо, треба ж порішити, що до відповіди московським статистикам“. — „Пропишімось малороссами,“ порадив хтось. Але і то не припало до смаку — „Які ми малі і що то за великі? Тре вигацати щось іньше“... Всі мовчали. Рада наша могла затягти ся на довго. В сусідній кімнаті жінка моя брязкотіла тарелями. Наймичка внесла з льодовні фляшки. Через відчинені двері долітав до нас дражливий запах від печені, — де хто навіть, не опершись спокусів потягнув носом повітря. В таку критичну хвилину блискуча думка майнула в моій голові Я виступив наперед і сказав: — „Панове, вам звісно, що з давніх давен наша люба Украіна прозивала себе устами щирих дітей своіх Русю. Панове, ви знаєте й те, що та давня назва зберіглась і тепер серед нашого люду: Галичанин, як і Полтавець називає себе „руским,“ вимовляючи се слово мягко, — як „руський“. Чомуж не відповісти і нам статистикам, що й ми „рускі“. Вони не зрозуміють, що в тим залишенім „с“ і тліє іскра нашоі національноі самосвідомости. Вони подумають, що то просто помилка, а ми не будем зрадниками свого національного прапору. Голосне „хай живе“ загуло по хаті. Перелякана жінка зазирнула в двері, але, зрозумівши в чім річ, втішно всміхнулась і обертаючись до товариства сказала: „Панове, прошу до стóлу!..“

Тут кавалок листа видерто, а далі так:

. . . рошу видерти сих кілька слів Але ж стрівайте, що ще сталось опісля. Минув тиждень, ми написали, як умовились. От се позавчора здибає мене на вулиці Сидір Тихомовний, той, що урядником в суді. відводить на бік і каже стиха: — „Знаєте, що наробив Перерепенко?“ Ні, кажу, що таке? — Та ні, знаєте, що наробив Перерепенко? Та не знаю ж, кажіть бо, не лякайте! — „Такого наробив, що інфаміі йому мало за те, гáспидові! Відцуратись, прокляти! Він перед москалями оганьбив всю нашу націю, знищив всю нашу украінську справу“... — Та щож там таке скрикнув я вже в нестямі? - Під запитанням — „якоі ви національности“ він написав „д у р н е н ь к о і“.

На тім лист і уриваєть ся — певно той, що писав, не зважив ся його докінчити і здолав лише підписатись „щиро прихильний до Вас П е т р о С л и м а ч е н к о“.

Подав *Олекса Білобородів.*

QUEM DI ODERE.

(УЧИТЕЛЬ)

Комедія в 3 діях

Дія третя.

Декорація та сама, що в першій дії. Рано.

Ява перша.

Товкач і **Загонистий** *носять лавки зі школи і уставляють на подвірю.* **Омелян** *дає порядок.*

Омелян

Ось тут! Ось тут! Присуньте близше! Се вже остатня?

Товкач

Та вже.

Омелян

От бачите! Робота не велика, а все таки для екзамену ліпше буде.

Загонистий

Ну, та певно. Там і для дітей задуха, а ще як старші посходять ся.

Омелян

Ще тілько таблицю винесіть.

Товкач

Я зараз (*іде в школу і по хвили несе таблицю*) Тілько де ми еі поставимо?

Омелян

А ось на стовпі кілок а там на верха я прибив двома гвіздками ремінець. Тут еі повісимо.

Товкач

А й справді, тут добре буде! (*Вішає таблицю*) А ви куме біжіть по столик!

Омелян

Коли б тілько нам дождж нашого екзамену не попсував. Щось Магура ніби хмурить ся.

Загонистий

Е, ні! Буде гарно. Адіть, пара в гору йде. Підбере ся. (*Іде в школу*).

Омелян

А як гадаєте, богато господарів прийде на екзамен?

Товкач (*радісно*)

Е, пане навчителю! Я гадаю, що ціле село прийде! Всі, з ким тілько здиблеш ся, ні про що більше не говорять, як тілько про екзамен.

Омелян

Як так? Чому?

Товкач

Ну, бійте ся Бога! Аджеж у нас уже звиш 20 літ школа. З разу нас били та мучили, щоб ми школу закладали. Добре. Ми заложили. Тоді нас обдерли до сорочки на будову. Добре, ми збудували. Тоді показало ся рантом, що для нашоі школи нема вчителя і вона три роки стояла пусто. А врешті надали вчителя, той жив у нас 15 літ і нічого не вчив. Сам жидови вислугував ся, на людей скарги писав, а прийшло ся що до чого, як бувало пан шпектор на візітацію прийіде, то з сусідного села хлопців позичав. А такого екзамену, як ви отсе нині робите, ми ще з роду не видали.

Омелян

Ну, та екзамен нічого такого великого не є. Не то головне, що на екзамені, а то, що за ввесь рік діти вчать ся. (*Тим часом Загонистий вийшов зі столиком і ставить його близь стовпа на подвірю, прислухуючи ся розмові*).

Загонистий

Ні, пане навчителю! Ви вже нічого не кажіть. Три роки ви в нашім селі вчите, і ми, хоч темні та неписьменні, а не бійте ся, також дещо розуміємо і добре видимо що ви робите і як ви робите. Ми добре бачимо, кілько наші діти за ті два роки скористали.

Омелян

Я дуже рад, що ви се бачите. То ж преціньк мій обовязок, щоби діти зі школи туманами не виходили.

Товкач

Е, ба! Обовязок! А чомуж не кождий професор розуміє той обовязок так як ви?

Омелян

Не моя річ судити других, любі мої. Я так розумію, і досить міні.

Товкач

Знаєте, пане навчителю, що нам ще й доси встидно, коли собі пригадаємо, як ми вас приймили. Господи, як нас було засліпило!

Омелян

Ну, що вже про те згадувати! Дав Бог, минуло ся.

Загонистий

Ой, не булоби то так швидко минуло ся, як би нам Вовка не були з села взяли.

Омелян

І не знаєте, де він?

Товкач

Та кажуть, що в криміналі сидить.

Загонистий

А другі кажуть, що щось троха сидів, а потому викрутив ся.

Товкач

Е, говоріть куме! Викрутив ся! Та як би викрутив ся, то би вернув у село.

Загонистий

Та єго жінка щось таке бомкала. „Мій Вольцьо — каже — не в *криминалі. Най Бог боронить! Він у Бориславі, якийсь там інтерес має*“.

Омелян

Ну, коли так, то певно не за довго будемо мати тоту радість, що його знов у себе побачимо.

Товкач

Е, чень Бог дасть, що йому там десь і без нас голову скрутить.

Омелян

Але розкажіть міні докладно, як се стало ся, що ви до інспектора ходили?

Загонистий

Та по просту. Оногди були ми в Турці — я, кум ось тай війт. Війт пішов до староства. Вертає тай каже: чуєте, сусіди, пан шпектор із Дрогобича приїхав, є тут. А міні немов щось блисло в голові. Ей — кажу — кумове! Ходімо до него! Чого? — питають. — Як то — кажу — чого? Адже три роки, як нам надали нового вчителя, а ще у нас ані разу не були. Отсе в четвер у нас екзамен, — запросімо й пана шпектора, най прийде подивити ся та послухати.

Товкач

А ми не довго радивши взяли тай пішли.

Омелян

І щож? Як вас приймив?

Товкач

Та що, ховай Боже! Ладно. Говорив так по людськи, делікатно.

Омелян

О, він дуже делікатний!

Загонистий

Розпитував про вас, як живете, як з громадою поводитесь, як учите?

Товкач

Чи ми контенті вами? Розуміє ся, ми один навперед другого вас вихвалювали.

Загонистий

Видно було по нім, що йому се дуже подобало ся. Все потакував, аж нам слова піддавав.

Товкач

Дуже чемний та людяний пан! — Конечно — каже — прийіду до вас на екзамен Аби там не знати що, то прийіду.

Омелян

Га, дай Боже. Про мене може прийіздживати і кождого дня.

Ява друга.

Ті самі і Юлія *виходить зі школи, з платком на голові і з засуканими рукавами, з ножем у руці. Чула остатні слова)* А про мене не може! Та я би зовсім пропала, як би так частійше прийшло ся для него гостину ладити.

Товкач

А ви панночко не дуже мучте ся! Хоч то ніби великий пан — пан шпектор! — Ну, але він чень бідному навчителеви у селі в горах не подивує ся.

Юлія (*через перелаз входить до городця, рве ярину, ріже зрізованець і говорить*).

Не подивує ся? Може й не подивує ся, але мінї самій неприємно. (*побачивши Пасічну, що з далека надходить*) А, ось моя сусіда! Ось моя помічниця! Ну, Господи тобі слава, що ви приходите, Пасічна, а то я зовсім не можу собі ради дати!

Ява третя.

Ті самі і Пасічна (*несе щось у фартусі*)

Пасічна

Слава Сусу Христу!

Товкач

Слава на віки!

Пасічна (*до Юлії*)

Ей, панночко! Та щож би то було, щоби я не прийшла вас у такім ділі поратувати. Та ви даруйте що я трошка припізнила ся. Знаєте, як то при господарстві. То одно, то друге. Ба худоба, ба слуга, ба се ба те...

Юлія

Та спасибі вам, що хоч тепер приходите!

Пасічна

Я вам тут дечого принесла, може придасть ся.

Юлія

О, спасибі вам! Та ходімо до хати! Там у мене в кухни горить Ходіть! (*обі відходять до хати*)

Ява четверта.

Омелян, Товкач, Загонистий (*оба мужики сидять є лавках, курячи люльки*)

Товкач

Господи! І чому то чоловік ще раз не може бути молодий, щоб міг отак у лавку засісти та за книжку взяти ся?

Загонистий

Бігме, я хоч старий, як чую, коли мойі малі читають та розповідають, що йіх у школі вчили, то й мене самого охота зносить на старість за книжку засісти.

Товкач

Як би так можна, то гадаєте, що й я б сего не зробив?

Омелян

А чомуж би не можна? Ось чекайте, тепер мої перші школярі вже виходять в кляс, то ми по вакаціях заведемо з ними недільну школу. То там будуть могли й старші приходити і вчити ся.

Загонистий

Ей, чи направду?

Омелян

А вжеж, що не на жарт.

Загонистий

А Бог би вам паночку здоровля дав! Та я не знаю, ми вас озолотимо за вашу роботу, за ваше добре серце.

Товкач

То то й є куме! Добре серце, то грунт. Інший робить, і видно, що силує ся добре робити, та що: як йому тота робота в душі, з серця не плине, то все воно якось так виходить, як нейівши танцювати.

Ява пята

Ті самі, Війт і купа парубків і дітей (*втягають з криком і гамором до половини на сцену віз з купою смеречини*)

Війт

Ну, гов! Та куди тут далі? Дайте спокій! Най віз тут стоіть, бо не буде куди рушити ся! (*обертає ся до Омеляна*) Слава Сусу!

Омелян

Слава на віки! А се що, пане начальнику?

Війт (*з люлькою в зубах*)

Говоріть: що? Наперлася хлопчівня: позвольте тай позвольте, пане начальнику, на громадській толоці смерічок нарубати та на нинішний аґвамент школу обмаіти! Ну, та я смерічок не бороню і (*до парубків*) Ну, хлопці! Маєте маіти, то звивайте ся швидко!

Парубки

Ми зараз, пане начальнику! Тілько чи пан навчитіль позволять?

Омелян

Та що вже з вами маю робити? Майіть! (*Парубки, діти і старші носять з воза смерічки і втикають йіх у землю по під школу, обтикають ганок, вікна і т. д.*)

1. Парубок (*в заклопотаню підступає до Омеляна*)

Пане навчителю!

Омелян

А що тобі, Максиме?

1. Парубок

У нас от, у парубоцтва, є до вас іще одна просьба.

Омелян

А то яка?

1. Парубок

Та... Ми маємо маленький довжок.

Омелян

Довжок? У кого?

1. Парубок

Ба та у вас.

Омелян

У мене? Не тямлю, щоб я що у вас зичив.

1. Парубок

А борони Боже! То не такий довжок. Ми у вас... І не то що б позичили. А знаєте, тогди, коли ми вам у школі таку субернацію зробили... Ви були такі добрі, ще-сте за нами просили. А ми... тямите, ми тогди, шарпаючи ся з вами, сурдут вам роздерли.

Омелян

Нічого сего не тямлю.

1. Парубок

Та... може ви й не тямите, але ваш сурдут тямить. (*бере за полу*) Адіть, ось іще видно, де був роздертий, латка є.

Омелян (*зворушений*)

Ну.. ну, то чогож вам ще треба?

1. Парубок

Та знаєте... тота латка у нас як гріх на сумлінню. То ви., не прогнівайте ся, пане навчителю... Бігме, що ми не хочемо вас образити! То ми зложили ся і .. і... і.,. (*біжить до воза і приносить звиток*) Ось вам нове убране!

Омелян

Господи, Боже! Хлопці! Що се ви зо мною робите! Деж се видано?

1. Парубок

Пане навчителю! Не робіть нам того! Прийміть від нас той дарунок. Ми вас полюбили як рідного тата..

Парубки і діти (*обступають*)

Так! Так!

Війт

Пане навчителю! І я до них прилучаю ся. Най то буде наша відплата за ті прикрости, яких ви у нас зазнали.

Омелян (*обнимає їх*)

Братя мої! Діти! І найже мені тепер хто скаже, що наш на ід

невдячний! Що не варта для него працювати і навіть житє своє для єго добра віддати!

Ява шеста.

Ті самі і Вольф (*входить звільна, озираючись*)

Ни! Добрий день!

Всі

А! Наш Вовк!

Війт

Дай Боже здоровлє! О, давно невидані гості! А ви відки, пане Вовк? Де так довго гостювали?

Вольф

Так собі! Всюди був. Гешефти були.

Війт

А давно до нас загостили?

Вольф

Та от власне тепер прийіхав. А бачучи в гостинця, що тут вас така купа, я зацікавив ся тай прийшов. Та дай Боже щастє з празником!

Омелян

Та дай Господи!

Вольф

А, пан навчитель! Ни, wie gehts?

Омелян

Так собі. Гірше бувало.

Вольф (*оглядаєсь*)

Та що тут, жените когось чи віддаєте за муж?

Війт

Та де там! Нині, пане Вовк, аґзамент у нас. Пан навчитіль так нам красно дітей учать, що диво Незадовго вся громада тут на аґзамент зійде ся, то ми загадали робити єго на дворі, а не в хаті.

Вольф

А то вільно?

Омелян

А хіба заказано?

Вольф

Я не знаю, але я про таке ніколи не чував.

Омелян

Е, ви може й про таке не чували, щоби хлопи в загалі читати-писати знали. Та що діяти, пане Вовк, треба і до сего привикати.

Вольф

Ни, щож, якось привикнемо! А у мене до вас маленьке діло є, пане навчителю.

Омелян

У вас до мене?

Вольф

Не бійте ся! То не жадна порука. Я вчора у Турці бачив ся з паном інспектором. Говорив з ним про всякі речі. Він і о вас згадав і просив мене передати вам отсей білєт (*добуває з портфеля і дає білет в коверті*)

Омелян

Ну, дивних листоносів вибирає собі пан інспектор.

Вольф

Почтаря не було, а він казав, що діло пильне.

Омелян (*розпечатує і читає*)

От тобі й на! Юльцю! Юльцю! А ходи но сюда!

Ява сема.

Ті самі і Юлія (*виходить з дому*)

Юлія

Чи ти мене кликав?

Омелян

А так! Ади, білєт від пана інспектора.

Юлія

Білєт? А що він пише?

Омелян

Дуже перепрашає, що не може нині приїхати до нас на екзамен, бо перешкоджений.

Війт і селяне

Овва! То шкода!

Юлія

Ба, а для когож я з обідом лагоджу ся? І тілько заходу!

Омелян

Ну, сестричко, дарма! Якось ми тому обідови дамо раду. А заходи так само як сос — за дармо.

Юлія

Добре тобі жартувати, але я ніг і рук собі не чую.

Омелян

Ну, Юлечко, я тобі тому не винен. Хіба схочеш пану інспекторови процес о відшкодоване видати. Тай то не виграєш, бо він у тебе обіду не замовляв.

Юлія (*нетерпеливо*)

Ну, пішов уже торочити! А мінї нїколи й слухати!

Ява осьма.

Ті самі без Юлії.

Омелян

Ну, щож, люде добрі. Коли пан інспектор на нас не ласкав, то може б ми могли зачинати екзамен?

Війт

Та щож, діти всі тут. А ми раді послухати.

Вольф

А мінї позволите?

Омелян

Щож, кождому вільно, то чомуж би й вам не було вільно? Слухайте. Ну, діти, сідайте в лавки! (*Хлопці і дївчата сідають у лавки і розкладають книжки, скриптури і т. і.*)

Ява девята.

Ті самі, Хоростіль (*в блюзї і полотнянім плащи, з пушкою через плечі*)

Хоростіль

Слава Ісусу Христу, люде добрі!

Всі

Слава на віки!

Омелян

А, Хоростіль! Здоров був, Іване! (*цїлують ся*)

Війт (*до Товкача*)

Куме! То той самий, тямите? що тодї так нас був перепудив.

Товкач

Ой, ой! Чарівник! Той що з гадиною...

Хоростіль

А, панове господорі! Ми вже колись бачили ся! (*Стискає йїм руки, Товкач зо страхом*) Я гадаю, що ви не гніваєте ся на мене за тодішній жарт?

Товкач

Ой, панцю! Я від вашого жарту тоді мало не розхорував ся.

Хоростіль

Ба, людонькове! А ви зо мною також не дуже то чемно хотіли жартувати. Ну, але най то в тим часом іде! Чи як ви кажете?

Війт

Та ми на пана не гнівні. Нам потому пан навчитіль розповіли за вас. Ну, що вже то й згадувати!

Хоростіль

Отсе й найліпше! Ну, але що се у вас, празник якийсь нині?

Війт

Та таки так, що празник. Аґвамент, панцю. То в нас рідка річ.

Хоростіль

А, коли так, то дуже добре! І я послухаю.

Війт

Просимо, просимо!

Хоростіль

Ну, а якже тобі, Омельку, веде ся? Давно ми бачили ся! Як твоє здоровлє?

Омелян (*кашляє*)

Та так, по середині. Працюю, то й не маю часу думати про здоровлє. А тутешне повітрє, братіку, то половина здоровля.

Війт

О, у нас повітрє славне!

Хоростіль

А щож сестра? здорова!

Омелян

Спасибі, здорова!

Хоростіль

А що? Все ще не може привикнути до сих гір?

Омелян

Ні, Богу дякувати, привикає по троха!

Хоростіль (*розчарований*)

Тааак? А, та ось і вона! (*Іде напротив Юлії*).

Ява десята.

Ті самі і Юлія

Хоростіль

Добрий день вам, пані! Здорові були!

Юлія

А, пан Хоростіль! (*Подає руку*) От рідкий гість!

Хоростіль

Коби тілько в пору!

Юлія

А то чому? Сама пора. Бачите, у нас сьогодні екзамен. А ви знов зі своїм природництвом? Певно знов якусь вужаку в пущі маєте?

Хоростіль

А най Бог боронить! Пару ростинок, кількачацять родів хрущів...

Юлія

Ну, я надіюсь, що сим разом ви побудете у нас пару день. Та про се нема що й говорити. Ми вас не пустимо.

Хоростіль

Щож, коли так, то буду вашим невольником. А хрущі збирати пустите?

Юлія

І самі з Омельком з вами разом підемо. У нас є дуже гарні. Там за закрутом смереки рубають, то я колись на стятих смереках дуже гарні хрущі бачила. Такі великі, з довгими рогами.

Хоростіль

От цікаво. Зараз першу екскурзію туди зробимо.

Омелян

А знаєш, братіку, яка нам неприємна пригода лучила ся? Обіцяв ся був до нас на екламен пан інспектор, і власне перед хвилею дістаємо від его білет, що не може прибути.

Хоростіль

А, так! Там у Турці нині якийсь бенкет — на честь старости, чи що. То вже й йому не випадало виїздити. Але знаєш, я вчора бачив ся з ним у Турці. Балакали. І про тебе розмова була.

Омелян

Про мене? А то яка?

Хоростіль

Я аж уха свої забув. Пан інспектор так тебе хвалив, так хвалив! То, каже, найліпша у нас учительська сила в цілім окрузі.

Юлія

Ну, то певно знов якийсь клопіт буде.

Хоростіль

Що? А то для чого?

Юлія

Чую вже, що та похвала для Омелька не добром пахне.

Омелян

Алеж Юлечко! Як же можна так говорити? Повиннісмо тішити ся...

Юлія

Ну, то тіш ся, коли маєш охоту.

Хоростіль

Я там не великий знавець тайників людськоі душі, але не можу сказати, щоб у розмові пана інспектора було щось нещирого. Ще як би я був учителем, его підвладним — ну. А то я від разу представив ся йому яко укінчений юріст і доктор прав, то пан інспектор від разу став сердечний...

Юлія

Е, коли ви така велика риба, то позвольте й нам зложити вам гратуляціі (*Юлія і Омелян стискають его руку*)

Хоростіль

Ну, що там! Ми старі знайомі, то можемо обійти ся без тих церемоній. Ну, Омельку! Твоі школярі чекають, зачинайте екзамен!

Омелян

А й справді, маєш рацію. (*Стає перед лавками*) Ну, діти. Нині в нас празничний день. Моі перші школярі виходять зі школи. От тут при йіх татах і мамах можу сказати що не жаль міні тоі роботи, того часу, щосьмо разом провели в школі. Правда, скупенька моя наука. Самі початки. З того ще чоловік мудрим не буде. Але я старав ся подати вам спосіб, як собі далі радити, як далі вчити ся. Бо вчити ся,

діти мої любі, треба і далі, раз у раз, весь вік. А тепер, щоби з Богом почати, заспівайте ту пісню, що вивчили ся для екзамену!

Діти (*встають, за ними й старші — хор*)

Боже великий єдиний,
Ласку свою нам пошли,
Щоб ми добра і науки
Все набиратись могли.

Дай нам все добре любити,
З злом не братати ся нам,
Розум дай ясний і волю,
Силу робучим рукам.

Боже великий, единий,
Молимо щиро тебе,
Дай щоб росло і міцніло
Сімя науки слабе! (*Діти сідають*)

Товкач

Ото куме пісня! Аж міні сльози в очах стали.

Загонистий

І в церкві би можна заспівати.

Омелян (*до першого хлопця*)

Ну, Андрію, зачнемо від рахунків. Скажи міні, як тобі тато дасть 25 горіхів, а мама до того додасть іще пять, то кілько будеш мати разом?

1. Хлопець

Пів копи.

Омелян

То значить кілько?

1 Хлопець

Та тридцять.

Омелян

А як тебе брат попросить, щобись єму дав 12, то кілько тобі лишить ся?

1. Хлопець

18.

Омелян

А як до тебе прийдуть ще Михайло і Сень і Олекса і скажуть: поділи нас тими горіхами всіх по рівній части?

1. Хлопець

Ба а то як? Щоби міні нічого не лишило ся?

Омелян

Ну, ні. І собі лиши.

1. Хлопець (*подумавши*)

То я йім дам по 7, а собі лишу 9.

Усі (*сміють ся*)

Чи бач, як мудро поділив! Не треба й Саламона.

Омелян

Ну, а як би вони хотіли по 8?

1. Хлопець

Е, то моя кривда буде, бо міні лиш 6 лишить ся.

Омелян

Добре. Ну, а тепер прочитай нам дещо. (*Розвертає буквар, стор. 74*) Отсе!

1. Хлопець

Що є на земли, в земли і під землею? Живемо на земли. На земли видимо села і міста, потоки, ріки і стави, поля, сіножати і ліси, рівнини, долини і гори. Всюди на земли жиють люди, звірята і ростини. В земли є вода, сіль, нафта, зелізо, глина, пісок і камінє.

Омелян

Ну, досить. Сідай. (*до другого хлопця*) А тепер ти Олексо скажи міні, що таке читав Андрій?

2. Хлопець

Та про землю, що є на ній, і в ній.

Омелян

Візьми книжку: розповідай міні докладно о тім, що там написано.

2. Хлопець

Живемо на земли. Не все що живе, жиє на земли. Риби жиють у воді, птахи в повітрю. На земли видимо села і міста. Я ще міста ніякого не видів, але селів видів кілька: Довге, Красне, Висіцьке.

Омелян

А щож то таке село?

2. Хлопець

То так богато хатів, стодолів, стаєн, оборогів, при хатах садки, річка, посеред них іде дорога, буває й церков, школа, коршма — і то називає ся село.

Омелян

Ну, а щож то є місто?

2. Хлопець

Тай там є хати, але кажуть, такі великі, муровані, гонтами побивані. Мої татуньо робили в лісі гонти і возили до міста продавати.

Омелян

А *ти видів, як вони робили*?

2. Хлопець

А чомуж би ні? Я й помагав йім клинці бити та пилою колодки рівати.

Омелян

Ну, а щож там далі у книжці?

2. Хлопець

. . . потоки, ріки і стави. Потоків у нас у горах богато. То така маленька вода, біжить по каміню і з яру збігає до ріки. А ріку маємо одну, Стрий. А ставу я ще не видів. У нас у горах нема ставів.

Омелян

Чи тілько тота одна ріка є на земли?

2. Хлопець

Е, та де там! Богато є!

Омелян

Ну, а ти про які чував?

2. Хлопець

Та тут недалеко за горою Сян іде, а там коло Лімни Дністер. Він геть там на долах збігає ся зо Стрием. А є ще, кажуть, велика ріка Дунай.

Омелян

Ну, а щож то таке стави?

2. Хлопець

Та то так роблять: як є потічок або річка не дуже велика, а пливе широкою долиною і не високі має береги, то возьмуть і впоперек долини поставлять таку гать з дерева, глини, каміня і зіпруть тоту воду і вона залле дно долини і так стоїть, тілько верхом витікає.

Омелян

А на щож то таке роблять?

2. Хлопець

Ну, та вода млин жене, а в ставі рибу держать.

Омелян

Добре. Можеш сідати. (*хлопець сідає*) А тепер —

Ява одинадцята.

Ті самі і Возний

Возний (*входить*)

Слава Богу!

Всі

Слава на віки!

Возний

Чи тут пан професор Омелян Трач?

Омелян

Тут? Що там таке?

Возний

Прошу, тут до пана професора письмо є, розпоряджене з ради шкільної! Ось тут, прошу поквітувати. (*Омелян підписує у книзі*). Так. Дякую. Не хочу переривати пану професорови занятя. Дай Боже вдоровлє! (*відходить кланяючись*)

Ява дванадцята.

Ті самі *без возного, Юлія і Хоростіль збігають з ганку і наближують ся до Омеляна. Той поквапно отвирає письмо, читає, хитає ся на ногах і сідає на лавці*)

Юлія

Омельку! А тобі що? Що се таке?

Хоростіль

Господи! Він поблід як стіна! (*Бере за руку*) Рука зимна! Омеляне! Що се?

Омелян (*важко дихаючи добуває хустку і тулить до уст, а другою рукою хапає ся за груди — по хвили кашлає і опускає руку з хусткою Юлія заглянула на хустку і скрикнула*)

Юлія

Ой Господи! Кров! Омельку! Ти слабий! Що тобі?

Омелян (*глухим голосом*)

Нічого, нічого! Вже лекше! Вже пройшло! (*Встає і знов сідає*)

Хоростіль

Виб, панно Юліє, принесли єму води (*шепче*) і оцту трошка долийте! (*Юлія відходить*).

Омелян

Нічого, нічого! Се так було, хвиття така. Ну, діти, будемо далі —

Хоростіль

О, ні, брате! Сего не можна. У тебе кров з горла показала ся, тепер тобі треба супокою, відпочинку. Я не позволю, щоб ти себе без часу губив.

Омелян

Алеж міні нічогісінько не є...

Війт

Ні, пане навчителю! Коли вам таке трафило ся — най то Господь усе лихе відвертає на гори та на дебри! — то ми вже вам дякуємо. Тай так ми бачили, як наші діти красно відповідали. Буде нам на тепер.

Омелян

Алеж ні, ні! Будемо кінчити! (*Встає — знов хитає ся і сідає*)

Юлія (*входить*)

На, братчику! Випий води, освіжиш ся троха! (*Омелян пє*) Господи! І що се таке? Пане Іване, а погляньте но, що се він за письмо дістав!

Омелян (*держить письмо в руці*)

Ні, брате, чекай! (*Піднимає ся з лавки, опертий на Хоростіля і Юлію*) Пане начальнику, панове громада і ви діти! Слухайте, яка мене ласка спіткала нині, підчас вашого першого екзамену!

Всі

Та що таке? що?

Омелян

Ласка! Велика і незаслужена! Ось на, читай!

Хоростіль (*читає голосно*)

З огляду на ваші заслуги около розвою школи народної, на ваш талант педагогічний і на ваше уміне кермувати школою поручає ся вам засноване і дальше ведене школи в Волосатім з підвисшеною пенсією і всякими добродійствами.

Юлія

Ах, значить аванс!

Омелян

І деяте перенесене.

Хоростіль

Тай ще до Волосатого. Ти знаєш, що се таке Волосате?

Омелян

Чував про него, чував. Як кажуть по латині, ultima Thule.

Юлія

Що таке, що?

Хоростіль

Крайне село під самою угорською границею, в недоступних горах, без тракту, без комунікації. Що відносини там, коли можна, ще дикійші від тих, які ви тут застали, про се нема що й говорити. Більше як десять літ уже власти заходили ся, щоб там заснувати школу — годі тай годі. Врешті вислано військову екзекуцію і якось с тяжкою бідою школу збудовано. Та що з того, вже пять літ, як у ній шинок містить ся, бо ніякий учитель не хотів там подавати ся.

Юлія

І се тебе, слабого, туди переносять! І ще й пишуть мов на сміх, що се роблять признаючи твої заслуги! Господи, щож се значить ся? Що про те думати? Аджеж ти не витримаєш самої дороги у ту пустиню! Ні, я на се не позволю! Я зараз до Ради шкільної пишу. Адже се убійство, не аванс!

Товкач

Ми вас не пустимо! Ми всі підемо до пана шпектора за вами просити.

Війт

Так, так! Ми від громади за вами просьбу подамо!

Омелян

Братчики мої! Робіть що знаєте, але я не думаю, щоб міні се щось помогло. Добре чую, що лиха доля висить надімною!

Юлія

Ні, брате! Не трать надії. Я тебе не покину.

Хоростіль

А я хіба такий уже далекий тобі, щоб ти й на мою поміч не міг числити?

Юлія

Люде добрі! Прошу вас! Він тепер троха недужий... Будьте ласкаві, розійдіть ся. Єму треба спокою. (*Люде мовчки і сумно розходять ся*)

Вольф (*підходить до Омеляна*)

Ну, пане навчителю! Що вам є? Може вам доктора треба?

Омелян

Від вас міні нічого не треба.

Вольф

Як то нічого не треба? Ви мною не гордуйте! Не бійте ся, я не такий жид! Я злого не памятаю!

Омелян

Чоловіче! Не муч мене! Нічого від тебе не хочу, дай міні спокій!

Вольф (*киває головою*)

Все однакий! Все впертий Русин! А чи я вам не казав зараз на початку, що у вас за слабі зуби, щоби мене згризти? Га? А можна було без того всего обійтись і жити собі спокійно. Ви самі не хотіли, на себе самого й нарікайте! A güt Jur! (*доторкає ся рукою ярмурки і гордо відходить*).

Ява тринадцята.

Омелян, Юлія, Хоростіль.

Омелян

Чи бач! Гадина! Вкусила, ще й насмівае ся! Ще й благородного самарянина хоче вдавати!

Юлія

Ходи Мілечку! Ми тебе підведемо. Ходи до школи та положи ся!

Омелян

Ні сестрице! Міні вже ліпше! Ади, я вже можу йти. (*Іде спертий на Юлію і Хоростіля і сідає на ганку*). Ось тут посиджу. Тут ліпше. Та ти Юлечко не бій ся, се ще нічого такого страшного нема.

Юлія (*глядить на него*)

От тобі житє! От тобі аванс! От тобі працюй, посвячай ся, дослугуй ся! О, я се передвиджувала, серце моє говорило міні, що панська ласка не добром для нас пахне. (*Плаче*) Братіку мій, братіку! І щож нам тепер робити? Адже я з самої турботи о твоє здоровлє й сама занедужаю.

Омелян

Алеж Юлечко! Що ти говориш!

Хоростіль

Панно Юліє! Гамуйте ся! І як вам не встидно своім плачем, своіми словами ще додавати болю братови? Аджеж бачите, що ваші сльози його ще гірше мучать!

Юлія (*втирає сльози*)

Коли міні жаль. Страшенний жаль. До всего світа і до нашоі долі. Аджеж обоє з братом працюємо чесно, непастанно, сповняємо все, що нам велить обовязок, всю душу вкладаємо в свою працю, — а за

се ось яка нам надгорода! І вось вік отак: немов на хвилечку вміхне ся доля, немов виходить так, що наша щира праця зачинає приносити плоди, — аж тут на тобі. Мов іронія якась, мов насміх злої долі! Якась незрима рука одним замахом усе нищить, усе перевертає і валить, що ми збудували і спихає нас знов у долину, заставляє знов зачинати на ново.

Хоростіль

Ну, пані, се ви троха пересаджуєте Аджеж тепер брат ваш одержав похвалу за свою працю, одержав місце з ліпшою пенсією...

Омелян

Ой брате! Бачу я добре, що значить сей аванс. Promoveatur ut amoveatur Якимось темним силам не сподобало ся те, що я тут роблю і постарали ся, щоб мене усунути. Я чую добре, тут би я, проламавши перший лід, здобувши собі довіре людей, міг би був зробити чимало доброго. А там... зачинати на ново... бороти ся... ні, чую добре, що міні не стане сили.

Хоростіль

В такім разі одна тілько для тебе рада є: покинь учительство.

Омелян

Покинь учительство! Лехко тобі сказати. Та хібаж я можу се вчинити? Адже я і без хороби згину, коли покину свою працю. Знаєш Іване, дало міні се учительство стілько клопотів і гризоти, підкопало моє здоровле, пожерло мій молодий вік, — а про те я чую добре, що зжив ся з ним, зріс ся з ним усіми своіми думками, і без него мусів би згинути як риба без води.

Хоростіль

А я думаю, що і у тебе се пересада, нерви. Певна річ, тобі хоче ся працювати, ти втягнув ся в ту шлию і не можеш подумати житя без неі. Але міні здає ся, що можна придумати й іншу пожиточну працю.

Омелян

Яку? До якоі праці я спосібний?

Хоростіль

Ну, тепер я би по совісти не радив тобі до жадноі брати ся, поки не поздоровшаєш. Тепер тобі треба спокою, вигоди і свіжого повітря.

Омелян

Ну, вакаціі... за той час чень поправлюсь.

Хоростіль

Дай Боже! Та тілько те лихо, що як тебе перенесли до Волосатого, то швидко скажуть відси забирати ся. А в Волосате тобі тепер ніяким світом їхати не можна.

Юлія

Та я єму й подумати про се не дам!

Омелян

Ба, а кудиж нам подіти ся? Наша власна вілля (*з жалібним усміхом*) ще не готова.

Хоростіль

Я вас забираю до себе. Пару день пробудемо ще тут разом, а потім і не говоріть нічого — пойідемо на моє господарство.

Омелян

Спасибі тобі, брате, за добре серце! Але я не знаю, як воно буде? Ти знаєш — —

Хоростіль

Нічого я не знаю і знати не хочу. Се діло рішене. Йідете до мене і живете доти, доки ти зовсім не виздоровієш.

Омелян

Е, то може бути довга гостина.

Хоростіль

Се вже твоя річ. Виздоровлюй як найшвидше — от тобі моє крайне слово. А впрочім pardon! Тут ще одна інстанція мусить сказати своє слово.

Юлія

А то хто?

Хоростіль

Видно, що пані почуваєте ся самі до того, що за вами черга.

Юлія

Не розумію, що я тут можу сказати, окрім подякувати вам сердечно за вашу добру волю.

Хоростіль

А забули пані своє слово, щосте міні дали ось тут на тім ганку, перед трьома роками?

Юлія

Яке слово?

Хоростіль

Як бачу, забудько з вас, панно Юліє! Мушу вам пригадати. Ви казали: „Йідьте до Львова, кінчіть універсітет, робіть екзамени“.

Юлія

Ну, так, се я сказала, і тішить мене, що ви мене послухали. Здаєть ся, й ви самі того не жалуєте.

Хоростіль

Так, пані, не жалую. А знаєте, чому? Тому, що все те я робив для вас, робив в тій солодкій надії, що осягнувши свою ціль, здобувши собі незалежне становище або хоч можність дійти до него, я буду міг сміло стати перед вами і сказати вам: панно Юліє, я вас люблю, щиро, горячо, надо все на світі! Я знаю, що й ви для мене не зовсім рівнодушні. Будьте моєю!

Юлія

Щож, пане Хоростіль! Се все дуже гарно, та здаєть ся, що ви за пізно приходите.

Хоростіль

Як то за пізно? Ви полюбили другого? Не любите мене?

Юлія

Ні, я не про те.. Але бачите самі, брат тяжко недужий. Як жеж міні, що єму так богато завдячую, думати тепер про своє щастє, покидати его слабого та безпомічного?

Хоростіль

Але я думаю, що власне з огляду на слабість брата, на потребу для него вигоди, спокою і довшого урльопу ви повинні приняти моє предложенє. А впрочім — Боже мій! Сеж залежати буде тільки від вашого брата, щоб він покинув в такім разі учительство і лишив ся при нас, допомагав нам у спільній роботі, допомагав бороти ся з людською кривдою.

Юлія

Брат на се не пристане.

Хоростіль

Брат? Омельку, не вже ти мав би стати на перепоні сповненю моїх найсвятійших надій?

Омелян (*подає йому руку*)

Братіку мій! Всім серцем бажаю тобі щастя. Нехай Юлія сама тобі скаже, чи я йій давно не говорив, щоб не загрібала зо мною свого віку молодого, щоби йшла за поривом свого серця. Аджеж я давно бачив, що ви любите одно одного.

Хоростіль

Алеж вона й тепер не хоче тебе покинути, і я того не жадаю. Значить — підеш до нас жити? Покинеш учительство?

Омелян

Слухай Іване! По що нам забігати в будуще? Будьмо вдоволені тим, що дає теперішня хвиля Подайте собі руки (*Юлія подає руку Хоростілеви, котрий горячо цілує єї*) От так! Вірте міні, з души з серця благословлю сю хвилю. Вона сповнює мої горячі, давні бажаня.

А коли ви такі добрі і хочете приняти до себе такого інваліда як я.. (*втирає сльози*)

Юлія і Хоростіль (*кидають ся в єго обійми*)

Братику! Як жеж ти можеш так говорити! Ти для нас будеш батьком, порадником!

Омелян

Ну, ну, досить того! Значить, усе в порядку. Юлечко, пора до обіду. Я голодний.

Хоростіль

Е, панно Юліє! Омелько голодний! Має апетит! значить, з єго здоровлєм не так ще крухо Ну, та ми швидко лікаря спровадимо! А тепер ходіть, я вам поможу стіл накривати! (*Обоє відходять до середини*).

Ява чотирнадцята.

Омелян (*сам*)

Любі мої! Щирі душі! Золоті серця! Благословлю тебе, нинішна хвиле! Благословлю тебе, моє нещастє, моя нецуго ти що гадюкою підповзаєш до серця, ворушиш ся у груди, підточуєш — чую се добре звільна та ненастанно підточуєш корінь мого житя! Благословлю вас, бо ви допомогли міні звести до купи оттих двоє людей, дорожших для мене над усе на світі. Що міні власне житє? Рік муки більше чи менше! Нема чим так дуже дорожити. Аби тілько ви були щасливі! А я... я таки піду до Волосатого!

Заслона спадає

Петро Хелчицький.

(Спробунок нарису його житя і вченя та дещо до питаня про його етичну сістему).

I.

Гусицький рух XV. ст. у Чехії, то найбільша проява безпосередньої участи словянського племени у духовому житю західної Европи. Одкинувши геть без уваги кумедні словянофільські погляди на причини цього руху, погляди, од котрих з московських письменників не увільняв ся майже ніхто, за винятком двох трьох учених (див про це у „Čas. č. Muz. 1882, Ruské bádáni o příčinach a ucelich hnuti husitského“), — зазначимо тільки, що рух цей підготовлено політично-соціальними умовами попередніх століттів у Европі, особливо XIV-го, і найголовніщим і затого єдиним фактором тут було те, що Чехія лежить до західної Европи найближче од усіх словянських земель і що йійі „вдвигнено у XIV ст. у самий центр европейських справ“ (Энциклопедическій Словарь Брокгауза и Ефрона, т. IX А. „Гусъ,“ ст. проф. Герье). Одним словом, не в традиціях стародавнього буцім-то православія лежить основа гусицького руху, але в поступовому розвою загально-европейської думки і соціально-політичного житя.

Чеський рух XV ст. звичайно звуть гусицьким, але це не зовсім точно, бо до його окрім Гуса, прилучило ся чимало інших чеських людей, і навіть діяльність декотрих з них виявилась тоді мало чим менш видатніще, по свойому впливу на історію Чехії, ніж діяльність самого Гуса. Це тичить ся перш усього до того письменника і мисленника, ймення котрого поставлено у нашому заголовку. Але перш ніж перейти до Хелчицького, укажемо на ті факти політично-громадської вдачі, що були в Чехії перед появою на письменському полі цього славетного письменника, — для того, щоб не здавала ся ця поява чимсь незвичайним, а навпаки, щоб показат найтіснійші звязки йійі з ходом усього громадсько-політичного житя Чехії.

У XIV ст. Люксембурська дінастія, котра царювала у Чехії, стала на престол Римської імперії. Це дуже спріяло піднесеню національної культури Чехії (Энц Слов. „Гусъ“). Завдяки Карлові IV. церква чеська одержала певну самостійність тим, що збулась залежности од майнцького архіепікопа. Незабаром після того архіепіскоп празький Арнест із Пардубиць, наміряючись улагодити непорядки церковні, скликав на зйізди духовенство, обовязавши його читати молитви народови на рідній мові. Далі р. 1348 засновано празький університет, од котрого й пішла „ворохобня“ гусицька і для піднесеня благочестія запрошено славного проповідника з Австрії Конрада Вальдгаузера, котрий своєю проповідю робив дуже великий вплив на чеську громаду. Далі появляють ся й інші проповідники, як от: Ян Міліч, один з поважних прелатів, Матвій з Янова, його учень. Сей учений богослов і париз-

кий містр (magister) у свойому богословському творі De regibus Veteris et Novi Testamenti боронив св. письмо од церковноі традиціі і чисте вченя Христове од пізніщих додатків людськоі вигадки (Ист. слав. лит. А. Пыпина, 1881, II., 838). Другий славетний учень Мілiча, Хома Штитний боронив права народньоі мови і учив нарід по ріжним речам християнського вченя і моралі. Потім „вавилонський полон" пап, розповсюджене у Чехіі думок відомого Англічанина Вікліфа і під його впливом -- проповідь Гуса уразила Чехів страшенно і обурила проти сучасного ладу релігійно-церковного, з вкупі з тим і громадсько-політичного. Після незабутнього дня 6-го іюля 1415 р рух серед Чехів ще побільшав.

Ще трохи раніш появилась страшенна сила ріжних проповідників і рух з гори од інтелігенціі став переходити у народ. Тут грунт був підготовлений: феодальні порядки, що почались у Чехіі ще з XIII ст. добре дались у знаки простому народові і він страшенно натерпів ся од панів і духовенства. Почались хвилюваня, появилось немало усяких сект, почались чеканя царства божого на землі, виявила свою діяльність секта Пікардів або Вальденсів (виникла у Франціі в XII. ст.) і інші (тамже. ст. 861., а також у Сборн. Отд. рус. яз. и слов. Имп. Акад. наукъ. т. 55., статя Анненкова і Ягіча „Сочиненія Петра Хелчицкаго"). Проти повставших Чехів р. 1420 оголошено хрестовий похід і Сігізмунд підступив до Праги. Тут скупились оборонці народньоі волі і правди за приводом таких людей, як от: Ян із Желіва, Микола з Гусинця, Ян Жижка. Розпочалась загальна боротьба і ворожнеча.

От серед такого руху і хвилювань появляєть ся Петро Хелчицький.

II.

Ще Добровський і Юнгман присвятили по кілька рядків імeню Хелчицького у своіх творах по історіі літератури. Значіня Хелчицького як письменника гусицькоі доби з'ясував уже Палацький (Čas. č. M. 1882, ст. 270 статя Москаля Анненкова і Чеха Патери). Так у його Dějinach nar. českého (т. IV., ч. 1., ст. 408) читаємо, що Хелчицький, завдяки свойій самостійности духа, довідности і силі своіх думок, а також вартостям свого стилю, займає між іншими сучасниками перше місце, зараз після Гуса. Анненков і Патера у цітованій вже статі так висловлюють ся про Хелчицького: „Безперечно, що П. Хелчицький належить до видатнійших людей гусицького руху. Вченя його, котрим він з незвичайною сміливістю доказує попсованість середньовікового ладу, мало дійсний вплив на утворіня новоі суспільности на нових підвалинах, се б то „Громади Братів Чеських". Але крім того Хелчицький вартий є уваги, як не аби який письменник чеський в загалі"...

У тім, що на підставі думок Хелчицького заснувалась „Брацька Громада," треба вбачити велику послугу, котру зробив Хелчицький навіть західно-европейській літературі й науці. Згадаймо, що з цієі громади вийшов великий Амос Коменський (Див. „Оцѣнку дѣятельности и сочиненій Х-го акад. Ягіча, у 55 т. Сб. Ак. Наукъ, ст. XXV) Ягіч порівнює (тамже. ст. XXVI) Хелчицького до Гуса і знаходить, що „гим

часом як Гус являєть ся тільки „сином свого часу,“ як він є тільки, після вислову німця Лехлера, місяцем, що крутить ся коло землі, котрою для Гуса є Вікліф, тим часом як Гус ще цілком стоїть на грунті Римськоі церкви,“ — Хелчицький „не тільки пішов далі од Гуса у більшій частині питань догматичних, але головним робом визначаєть ся ще тим, що уся вага його основ лежить у етиці, на підставі котроі він утворює новий лад не лиш для церкви, але й для громади. Таким побитом Хелчицький доходить до реформи навіть держави, завдяки чому *являєть ся соціалістом у справжньому розуміню цього слова* (не в тому, в якому розумієть ся це слово тепер).“

III.

Звісток про житя Хелчицького маємо дуже мало (про джерела див. у Сб. Ак. Н. ст. VI). Єдиним жерелом для житєписі Хелчицького є його власні твори, каже проф. Голль (Petr Chelčicky a spisy jeho, Čas. č. M. 1881. ст. 3). Колись думали (напр. Шафарик), що Хелчицький був попом, але цю думку заперечив проф. Шульц, котрий доказав, що він був *zemán*-ом, се б то невеличким паном (тамже. ст. 4). Вищоі освіти в університеті Хелчицький не одержав, це докладно докавав проф. Голль. Що Хелчицький погано знав латину, про це свідчать його власні слова (Palacky, Dějiny nar. č IV., I, ст. 408). У передмові до „Сіти віри“, найважнійшого твору Хелчицького, читаємо (по рук. Оломуцькій другоі половини XV. ст). „nebo ač nebyl m i s t r   s e d m e r a u m ě n i, ale byl plnitel osmera blahoslavenstvi (Сб. Ак. Н. т. 55, ст. ст. 2., текст.). Замісць викладів університетських була йому Вифлеемська каплиця з еі проповідниками (Голль). Далі напевне звісно, що Хелчицький жив у Празі рр. 1419 – 1420, під самий час хрестового походу проти Чехів і висловлював ся тоді прінціпіально проти війни, як явища цілком суперечного евангельському вченю. Потім Хелчицький оселив ся у південній Чехіі, у селі Хéлчицях, з чого і має він своє прозвище. Тут він займав ся богословієм і вів розмови з таборськими попами. Тут-же одвідували його Микола Бискупець, Мартин Гуска і інші. Організував ся навіть кружок прихильників Хелчицького, котрі прозивались „Bratři Chelčičti,“ по тодішньому звичаю.

Який вплив мала особа Хелчицького на людей, видко напр. з того факту, що Грицько, фундатор Громади Чеських Братів, познакомившись із Хелчицьким, одмінив своі погляди на дядька свого, звістного Рокицану, котрий виявив ся перед ним, завдяки бесідам із Хелчицьким, у іншому, непринадному (справжньому) світлі.

Відносин із містрами празькими Хелчицький не поривав, жваво цікавив ся всім що до літератури: він часто покликуєть ся у своіх творах на ріжних містрів і особливо часто цітує одного містра (не зазначуючи його ймення). У протягу 1437 р. гостював у Хелчицького звісний Petr Payne, Англичанин — вікліфіст. Остатній звісний факт із житя Хелчицького односить ся до р. 1443, коли його покликано до Кутногорського сойму і коли він, по словам брата Луки, одрік ся своіх творів. Отже цю звістку треба приймати cum grano salis, бо Лука не спочував думкам Хелчицького, навіть ворогував із прихильною до Хел-

чицького т. зв. „Малою Стороною“ брацькоі громади; через це слова його певно не безсторонні.

Таким робом із житеписі Хелчицького бачимо, що самі обставини житя його сприяли певному напрямкови його думок: 1) він жив на селі, через що знав добре тяжку долю простого народу, котрий завше боронив; 2) не належав до прівілейованих верстов суспільности, як от великих панів і духовенства; 3) до того ще мав повсякчасні стосунки з кращими людьми свого часу.

IV.

Ми перелічимо твори Хелчицького, слідом за Ягічем (Сб. Ак. Н. т. 55), і подамо коротенький зміст кожного з них, зупиняючись виключно на думках, котрими виясяюеть ся суспільно-політична сістема Хелчицького, обминаючи спеціально богословські питаня, як для нас менче цікаві.

I. Postilla — звичайний рід тодішньоі літератури (писана після 1434 р) Твір цей обслідував В. Шульц і оцінив такими словами: „Хелчицький бажав радікальноі і незагайноі реформи, котра б улагодила відносини житя християнського одповідно евангельському вченю; він не признавав ніякоі іншоі мети в засобах лагодженя, окрім цілковитого і всезагального повороту до ладу житя часів Христа і апостолів. І цей поворіт до справжнього і у всім евангельського ладу житя міг (не зовсім так! але про це далі. В. П.) виконатись, на його думку, зовсім без боротьби, без участи, — не кажучи вже про грубе насильство — світськоі влади“ (Osvěta 1875., ст. 149., Сб Ак. Н. ст. X).

II. Sit' viry Найважніщий твір Хельчицького. На основі його заснувалась т. зв. „Брацька Громада“. Тут висловив він погляди своі на церкву і державу (Палацький, а за ним слідом Голль относять твір до 1440—43). До його поглядів що до сих питань ми ще повернемось далі. Цікаві ще тут його щиро демократичні погляди і його обговорюване нещасноі долі пригніченого простого люду, мужиків. Це нагадує нашого Сковороду.

III. Replika proti Rokycanovi (р. 1450). Тут Хелчицький виклада своі погляди на війну на основі Евангелія і житя апостольського і перших християн. У Новому завіті не знайшов він ніде думки, буцім то князі мають право боронити церкву силою зброі. Тим і Іуда Маккавей не що інше, як великий злочинець і розбійник. Тут вихваляеть ся також вченя Вікліфа.

IV. Psani dvěma knězim (попам) Mikulàši a Martinovi. Попи проповідують людям порушені ними святощі. Пропустім кілька дрібних трактатів, а також і репліку проти Миколи з Пельгржимова, в котрій висловлюють ся погляди Хелчицького на суть таінства евхаристіі

V. O zakladu zakonow lidskych (про основи людських законів). Попів і вчених треба слухати тільки доти, доки вони говорять згідно зо словами Закона Божого. Хелчицький заперечае чистилище і вважае його за вигадку користолюбних попів. Обминаемо вищі дещо.

VI. O šelmě a obraze jejim (про Антихриста). Усі християне поділяють ся на два стани: духовний і свіцький. До свіцького належать: ремісники, хлібороби, крамарі, міщане, царі, пани, лицарі, князі і королі. Другий стан — духовний, котрий на всіх соборах, капітулах, вібранях, нічого іншого не постановляє, окрім того, що тичить ся до його (духовенства), до роскоші, бездіяльности, прибільшуваня доходів і багацтв. „Жона ця (апокаліпсична) оздоблена золотом, наче цариця, хоча вона є найбільша супротивниця Бога. Вона ж має золоту чашу, з котрої напуває людей вином роспусти“.

VII. Wyklad na posili swateho Jana. „Темний на розум нарід не зна, що таке віра в справжньому розуміню цього слова, а зна тільки, що роблять попи по церквах і що вихваляють попи, те вони й мають за віру“.

Окрім перелічених Хелчицький написав ще кільки творів, але їх загублено.

V.

Тепер постараємось зібрати до купи найголовніщі тези і погляди Хелчицького. Він у своїх творах: 1) обговорює сучасний стан річей і займаєть ся критикою його і 2) передклада ті ідеали, котрі треба проводити в житя і котрими необхідно треба замінити істнуючий непутящий лад житьовий.

Обминувши негатівний бік, де, до речі сказать, виявляєть ся не яби який сатиричний талан славетного письменника, — зупинім нашу увагу на позитивному боці творів його, і постараймо си, по змозі, зрозуміти загальну вдачу світогляду Хелчицького.

Хелчицький письменник радікальний. Задля влагодженя житя, на його думку, необхідно треба порвати звязки з історичним житєм, треба повернутись до становища християнськоі громади в перші віки єі істнованя (до Константина В.). Вияснене того, як Хелчицький розумів це становище, складає власне головний зміст творів його. Отже треба зауважити, що хоча Хелчицький і вихваляє перші часи істнуваня християнства яко зразок для всіх часів, але й там знаходе деякі хиби, напр. він докоряє перших християн за те, що ап. Павло був примушений дозволити суди між ними (нехай і дочасно) „vida neřad těch věřičich ještě nemocnych“ (Сіть віри, Сб. Ак. Н. т. 55, ст. 25). Тим то, на нашу думку, певнійше буде сказати, що Хелчицький бажав уведеня в житє чистого вченя Христа і апостолів, конешне, як він сам розумів його. За крітерій істинноі віри і одповідного обходу Хелчицький признає один тільки закон Христовий, до слів котрого треба обертатись кожного разу, коли маємо розвязати яке-б не було питаня — моральне, соціальне, чи яке інше. Як розвязуваня певного питаня не згідне зо словами Христа, то воно не є віра. „Musi všelijake učenie zkušeno býti skrze slova Kristowa a skrze jeho život, měři-li se k jeho přikladom i slovum. Ty věci opatře mùdry, zrozumiet, stoji-li naučenie v slovich Kristových: tehdyť budù viera“.

На жидівський закон Хелчицький дивив ся як на минувший, принесений і викінчений, і там то ним керуватись християнинові не можна.

Навіть не все те, що у Євангелії написано, обовязкове задля християнина. Так напр. коли Христос очистив прокажених, то звелів йім явити ся до попів і принести дари після закону Мусієвого: це було обовязково тільки для прокажених. І Іван Хреститель міг робити і казати, чого Христос не велів і казати (Сіть віри, гл. 40). Таким побитом Хелчицький вимагає розуміня Христового вченя, одкидаючи усе другорядне, дочасне, місцеве або покалічене через компроміси із дійсним попсованим житєм.

Бачимо, який Хелчицький був раціоналіст і до чого він простягав свій критичний аналіз: єдиний крітерій у вірі — це слова Христові, тай тут треба ще поміркувати перше, ніж йіх приняти у певній нагоді. Є ріжниця, як відомо, між ученєм евангельським (Христовим) і вченєм апостольським (ап. Павла). Але й тепер ще наука що до цього не сказала свого останнього слова; напр. Ернест Гаве не лічить нагорну проповідь за належачу Христови, а вважає йійі за пізніщий додаток і т. і. (З россійського рукописьного перекладу твору Гаве „Про житє і вченє Христове"). Тим чуднїще, що Хелчицький почував уже (хоча непомітно для себе самого) істнуваня сієі ріжниці і змагав ся виділити ч и с т е в ч е н я Х р и с т о в е.

VI.

Таким побитом ми встановили головний прінціп етичноі сістеми Хелчицького, коло котрого мусить купитись усе останнє. Тепер перейдім до подробиць. Тут ми можемо викласти йіх, слідом за проф. Яр. Голлем, котрий присвятив творам Хелчицького осібну статю (Čas. č. M. 1881). Християнська держава за для Хелчицького contradictio in adjecto: держава в загалі, навіть коли вона проводить у житя прекрасні правила, не може обійтись без примусовоі сили, а тим часом Христос домагаєть ся, щоб усі добрі діла робились по волі і в загалі заборонює усякий примус, насильство. Згідно з цим Хелчицький заперечає і право війни, користуватись котрою християне в ніякому становищі не можуть. Християнин мусить терпіти усякі кривди і утиски, чи то од поодиноких людей, чи од цілоі держави. Навіть ці утиски корисні за для християнина тим, що дають спромогу заслужити вінець мучеництва. Слухняність перед державою — річ необхідна і можна в такому тільки разі не послухатись йійі, коли вона примушує до чогось, що цілком суперечить християнській моралі. Одмовившись од слухняности, християнин одначе мусить перетерпіти всі наслідки цієі одмови, але й одмовлятись можно тільки пассівно: усяка активна протидія суперечить законови Христовому. Неслухняности не можна вибачити, коли вона появляєть ся тільки з ненависти до світськоі влади (Сіть віри, гл. 51).

Усяка влада одного християнина над другим, усякий поділ на верстви, коли одні керують і користують ся прівілеями, а другі стогнуть під кормигою, — безумовно суперечить братерській любові і евангельському вченю. Справжній християнин не може бути королем, і імператор Константин, коли зробив ся християнином, мусів зректись влади. Справжній християнин не може бути урядником, ані судією, бо судити — значить мститись, карати, а Христос це забороняв.

Християнському ладови житя суперечить городський лад з його крамарюванем, індустріяльністю; міри й терезй визначають неймовірність людей одного до другого. Більш усього, як здаєть ся, на думку Хелчицького, одповідає християнському ладови житя хліборобство і заняття деякими ремествами.

Хелчицький заперечає чернецтво, бо Бог дав усім один закон, а черниці вигадали собі інший шлях до спасіня; манастир — інститут гріховний. Хелчицький заперечає поділ церков на парахвії і призначене певних християн до певноі парахвіі. Попи повинні бути виборними.

Бік догматичний віри Хелчицький не обмірковував докладно (як от догмат Трійці і інші), він більш мав на увазі виконане християнськоі моралі. Предестінаціі Хелчицький не визнавав у такій мірі, як от Гус і Вікліф: основою для спасіня у Хелчицького являєть ся крім любові Божоі діяльність самоі людини, йійі християньське житя. Між Богом і людьми не повинно бути посередників, як от святі, або папа— цей земний бог, бо є тільки один посередник — Христос. Церковну єрархію Хелчицький заперечав, окрім попів: ці останні мусять навчати паству, вдавати з себе зразок християнського житя. Таінств Хелчицький не заперечає, але деякі вважає, напр. конфірмацію, тільки за гарний звичай...

VII.

Чи можна такою етичною сістемою переробити громаду людську т збудувать на йійі підвалинах щось нове, міцне, — на це писане історія дала вже свою одповідь. Відомо, що т. зв. „Громада Чеських Братів" узяла яко підставу для свого устрою, етичну сістему Хелчицького. Але минув якийсь час, і повстала незлагода поміж братами, вилучилась так звана „Мала Сторона" з радікальним напрямком, котра міцно трималась думок Хелчицького, потім вона розсіялась, а нарешті пішла на компроміси сама з собою і людською громадою, одкинула геть прінціп невоюваня і інші, думки Хелчицького стали таким способом „pium desiderium infectum" (Див. про це Гінделі: „Geschichte der Böhmischen Brüder," або А. Кочубінського „Братя Подобні," написану головним робом на підставі першого твору).

Але інша річ — як сам Хелчицький дивив ся на свою систему. Чи справді він хотів перебудувать увесь лад людського житя, чи вважав він це за можливе, або чи дививсь якось інакше на свою етику? У главі IX „Сіті віри" Хелчицький питає: „Jestli zàkon Kristuov dostatečny bez zakonow lidských přidanych založiti a spraviti zde na cestě náboženstvie plné Křestanské? (Сборн. Ак. Н ст 31). В одповідь на це Хелчицький каже „tak". —„To snad třasuce se, diem, že t a k, jest podle toho, že ten zákon Kristuov byl jest dostatečný spraviti člověcenstvie Kristovo se všemi jeho učedlniky bez přimiešeni ustaveni lidskych... Protož zakon Kristuow u sebe jest byl dostatečný založiti a spraviti všicku cierkiev Božu v každě stránce těleśného spuosobu i duchovniho".

Наведем тепер кілька місць, в котрих боронить ся необхідність і законність світськоі влади, доводить ся навіть йійі божественне по-

ходжене. Каже ап. Павло: Нема влади... (відомий текст — Сіть віри ст. 127). З особливою рішучістю висловлюєть ся Хелчицький про необхідність світськоі влади у гл. 95 „Сіти Віри,“ що помітив уже Шафарик (Čas. č. M 1874., ст. 97). Світська влада є світови потрібна яко „silná ohrada, aby nepadl, nebo ten svět nemohl by bez ni v sve pevnosti a v prospěchu státi“

Як розуміти таку суперечність: раз прінціпіально не признаеть ся свіцька влада на підставі євангельського вченя, а потім навпаки боронить ся йійі право на істнуванє. Ця суперечність розвязуеть ся на підставі думок самого Хелчицького. Панувавє вченя Христового у всьому світі можливо тільки при тій умові, коли люде радікально одмінять ся. Але й історія першоі християнськоі громади і сучасний стан речей показували, що покладатись на це не можна. Хелчицький розумів це добре, як людина вельми розумна і розсудлива. От звідси і думка його про те, що громада, котра засновуеть ся на чистому християнському вченю, необхідно вилучаеть ся з громади інших людей і уявля з себе протилежність своій громаді. Таких християн буде все таки меншість... slůli sú sborove věřicich po městech, po vsěch a po krajich světa, kteřiž to sborové a shromadžěnie mnohych věřiciech v jednu vieru ty sbory v y l u č i l i s u apoštolé z jiných lidi nevěrných oblástně (Сіть віри, Сб. Ак Н т 55, ст 19). Protož tuto sebě přivodime na pamět' ty prvnie, v nichž neomylně viera ustavena jest skrze apostoly, zdali by ještě n ě k t e ř i křestáni napravili se na ty cesty prvniech křestanuov (може деякі підуть шляхом перших християн. — тамже. ст 33).—Таким побитом таку чисту християнську мораль можливо прикладати тільки до меншости „ізбранних,“ а на інших треба дивитись іншими очима. При такому погляді не буде суперечністю, коли ми не тільки будемо признавати законність істнуваня свіцькоі влади, але й уважати саме істнуванє йійі навіть корисним задля самих християн, як це і робить Хелчицький.

Таким побитом Хелчицький признавав, що з а к о н Х р и с т о в и й є д о с т а т о ч н и й для влаштуваня житя; тим то і сістему свою він уважав за таку, котра може прикладатись на практиці вже є д и н е через те, що ця сістема Христова (XV століття!!). Але de facto не всі датні виконати вимоги християнського вченя у своєму житю, а через ве і висока мораль доступна тільки задля меншости „ізбранних“. Оці тільки здатні і варті царства Божого (а інші... хай собі хоч і гинуть). т Отсе й є характеристична риса середновікового світогляду, коли у нашому XIX ст хто береть ся проповідувати мораль Христову з вимогами неповстаганя проти зла, як от гр. Толстой, котрого порівнюють до Хелчицького („Наиболѣе аналогичный съ Хелчицкимъ мыслитель — графъ Толстой“... слова Ягіча. Сб. Ак. Н. т. 55). Тай він сам знаходе у його багато спільного з собою, то б то перш усього дбати про те, щоб „н і х т о не загинув,“ щоб „у с і м здобути царства божого,“ а царство це хай краще буде на землі

Згідно з основними прінціпами свого вченя Хелчицький поділяе добрі вчинки на дві категоріі: божеські і поганські (людські) і ці категоріі одна одній протилежні, бо перша мае на увазі неземне товічне, а друга земне, одмінливе (між іншим див. гл 56 „Сіти віри“). Це внять

середневічність. Мало того! Хелчицький каже навіть, що як добрі вчинки, такі, яких вимага і християнське вченя, та робить жид, то, позаяк під ними нема „základu Krista,“ то вони задля жида мертві. Треба, зрозуміло, ще раз назадати, що Хелчицький „žil v středověku, a učeni jeho nese na sobě ráz věku středniho (Cas. č. M. 1881, ст. 31. — проф. Голль).

VIII.

Кажучи про погляди учених на значіня Хелчицького, як письменника і мисленника, ми наводили суди ріжних дослідачів. Ми здибали тут такі думки: що Хелчицький доходив до реформи навіть держави, що він з'являєть ся прямо соціалістом у справжньому (?) розуміню цього слова (Ягіч l. c.); що, на його думку, ця реформа могла виконатись зовсім без боротьби і т. і. (Шульц, l. c.). Ми вже запитували що до цього самого Хелчицького, і виявилось, що бажаня наче б то якоісь всезагальноі реформи держави, і наче б то якісь утопічні сподіваня що до цього — накидають Хелчицькому цілком безпідставно. Навпаки, ми бачим, що у таких питанях хитавсь Хелчицький, і як він дійшов до признаваня двох „правд“ — одноі небесноі і другоі земноі — як він не міг полагодити іїх між собою і признавав, що цього не може зробити Чи це ж не є велика тверезість думок і не є цілковита нездатність Хелчицького до утопізму! Безперечно, що сама думка про такий лад, як пропагував Хелчицький, є вже утопія, але це в нашому столітю, коли геть щезла між інчими і та ідея „ізбранництва“ у купі з іншими, сполученими з нею, котра од закона Мусієвого перейшла до християнства, с початком відродженя почала гаснуть і нарешті щезла серед ідей наукових і гуманних XVIII і XIX ст. До цих „ізбранних“ тільки і можна прикладати такий житьовий лад. Критичний аналіз Хелчицького досягнув до розуміня чистого Христового вченя (з погляду науки, хоча трохи умовно), до признаваня його суперечности земному, люцькому ладови житя, але не насмілив ся торкнутись самого ладу пропагованого житя тут він зупинив ся в мовчазному супокою і покірливости перед недоступними критиці розумовій (на думку людини XV ст.) святощами.

В. Павленський.

Давня казка.

Може б хто послухав казки?
Ось послухайте, панове!
Тілько вибачте ласкаво,
Що не все в ній буде нове.

Та чого там, люде добрі,
За новинками впадати?
Може часом не завадить
І давніше пригадати.

Хто нам може росповісти
Щось таке цілком новее,
Щоб ніхто з нас не відмовив:
„Ет, вже ми чували сеє!“

Тож, коли хто з вас цікавий,
Сядь і слухай давню казку,
А мені, коли не лаврів,
То хоч бубликів дай вязку.

Десь, колись, в якійсь країні,
Де захочте, там і буде,
Бо у казці, та ще в віршах,
Все можливо, добрі люде.

Десь, колись, в якійсь країні
Проживав поет нещасний,
Тілько мав талан до віршів
Не позичений, а власний.

На обличі у поета
Не цвіла урода гожа,
Хоч не був він теж поганий, —
От собі — людина божа!

Той співець — та що робити!
Видно правди не сховати,
Що не був співцем поет наш,
Бо зовсім не вмів співати.

Та була у нього пісня
І дзвінкою і гучною,
Бо росходилась по світі
Стоголосою луною.

І не був поет самотним, —
До його малоі хати
Раз-у-раз ходила молодь
Пісні-слова вислухати.

Тее слово всім давало
То розвагу, то пораду,
Слухачі йому за тее
Ділом скрізъ давали раду.

Що могли, то те й давали,
Він зо всього був догодний,
Досить з нього, що не був він
Ні голодний, ні холодний.

Як на вéсні шум зелений
Оживляв сумну діброву.

I.

То що дня поет приходив
До діброви на розмову.

Так одного разу ранком
Наш поет лежав у гаю.
Чи він слухав шум діброви,
Чи пісні складав — не знаю!

Тілько чує — гомін, крики,
Десь мисливські сурми грають,
Чутно разом як собачі
Й людські крики десь лунають.

Тупотять прудкіі коні,
Гомін ближче все лунає,
Зза кущів юрба мисливська
На долинку вибігає.

Як на те-ж лежав поет наш
На самісінькій стежині.
„Гей! — кричить він, — обережно!
Віку збавите людині!“

Ще на щастя не за звіром
Рвала ся юрба, — спинилась,
А то б може на поета
Не конечне подивилась.

Попереду йіхав лицарь,
Та лихий такий, крий Боже!
„Бачте, — крикнув, — що за птиця!
Чи не встав би ти, небоже?“

„Не — біда, поет відмовив, —
Як ти й сам з дороги звернеш,
Бо як рими повтікають,
Ти мені йіх не завернеш!“

„Се ще також полюваня!“
Мовить лицарь з гучним сміхом, —
„Слухай, ти, втікай лиш краще,
Бо пізнаєш ся ти з лихом!“

„Ей, я лиха не бою ся,
З ним ночую, з ним і днюю,
Ти втікай, бо я, мось-пане,
На таких, як ти, полюю!

„В мене рими соколята
Як злетять до мене з неба,
То вони мені вполюють,
Вже кого мені там треба!“

„Та який ти з біса мудрий!
Мовить лицарь, — ще ні разу
Я таких, як ти, не бачив.
Я тепер не маю часу,

А то ми б ще подивились,
Хто кого скорій вполює.
Хлопці! геть його з дороги!
Хай так дуже не мудрує!“

„От, спасибі за послугу!
Мовить наш поет, — несіте.
Та візьміть листки з піснями,
Он в траві лежать. візьміте.“

„Се якийсь то божевільний“
Крикнув лицарь. „Ну, рушаймо!
Хай він знає нашу добрість —
Стороною обминаймо.

„А ти тут зажди, небоже,
Хай-но, йіхатиму з гаю,
Я ще дам тобі гостинця,
А тепер часу не маю“.

„Не на тебе ждать я буду,
Так поет відповідає:
Хто ж кому подасть гостинця,
Ще того ніхто не знає“.

Лицарь вже на те нічого
Не відмовив, геть подав ся,
Знову юрба загукала
І луною гаи озвав ся.

Розтеклись ловці по гаю,
Полювали цілу днину,
Та коли-б же вполювали
Хоч на сміх яку звірину!

А як сонечко вже стало
На вечірному упрузі,
Стихли сурми, гомін, крики,
Тихо стало скрізь у лузі.

Гурт мисливський зголоднілий
Весь підбив ся, утомив ся,
Де хто ще зоставсь у гаю,
Де-хто вже й з дороги збив ся.

Геть одбившись ся від гурту
Йіде лицарь в самотині,
Зирк! — поет лежить як перше,
На самісенькій стежині.

„Ах, гостинця ти чекаєш!
Мовив лицарь і лапнув ся
По кишенях, — ой, небоже,
Вдома грошей я забув ся!“

Усміхнувсь поет на теє:
„Не турбуйсь за мене, пане,
Маю я багатства стілько,
Що його й на тебе стане!“

Спалахнув від гніву лицарь,
Був він гордий та завзятий,
Але ж тілько на упертість
Та на гордощі богатий,

„Годі жартів! крикнув згорда,
Бо задам тобі я ґарґу!“
А поет йому: „Тай сам я
Не люблю з панами жарту...

„Бачиш ти — оця діброва,
Поле, небо, синє море,
То моє багатство — панство
І роскішне і просторе.

„При всьому сьому багатстві
Я щасливий завжді й вільний“.
Тут покликнув лицарь: „Боже!
Чоловік сей божевільний!“

„Може буть, — поет відмовив, —
Певне, всі ми в божій волі.
Та я справді маю щастя
І з мене його доволі.

„Так, я вільний, маю бистрі
Вільні думи чарівниці,
Що для них нема на світі
Ні застави, ні границі.

„Все, чого душа запрагне,
Я створю в одну хвилину,
В таємні світи, надхмарні
Я на крилах думки лину.

„Скрізь гуляю, скрізь буяю,
Мов той вітер дзвінкий в полі;
Сам я вільний і ніколи
Не зламав чужоі волі!“

Засміявсь на теє лицарь:
„Давню байку правиш, друже!
Я ж тобі скажу на теє:
Ти щасливий та не дуже.

„Я б віддав отой химерний
Твій таємний світ надхмарний
За наземне справжнє графство,
За підхмарний замок гарний.

„Я б віддав твоє багатство
І непевнії країни
За єдиний поцілунок
Від коханоі дівчини“..,

Щось поет хотів відмовить
На недбалу горду мову,
Та вже сонечко червоне
Заховалось за діброву.

Надійшла сільськая молодь,
Що з роботи поверталась,
І побачила поета,
З ним приязно привиталась.

Тут поет взяв мандоліну
І на відповідь гуртові
Він заграв, і до музики
Промовляв пісні чудові.

Всі навколо нерухомі
Зачаровані стояли,
А найбільше у дівчаток
Очі втіхою палали.

Довго й лицарь слухав пісню,
Далі мовив на відході:
„Що за дивна сила слова!
Ворожбит якийсь тай годі!“

II.

Літнім вечером пізненько
Сам поет сидів в хатині,
Так од ранку цілу днину
Він просидів в самотині.

Тож сидів поет в віконця,
Слухав співів що лунали
Скрізь по полю і до нього
У хатину долітали.

Співи стихли, потім хутко
Налетіла літня нічка;
Дерева шуміли з вітром,
Гомоніла бистра річка.

І поет в свойій хатині
Прислухавсь до того шуму,
Погляд в темряву втопивши
Він таємну думав думу.

Тілько чує, — хтось підйіхав
На коні до його хати
І спинив ся, потім зброя
Почала чиясь бряжчати.

Що за диво! під віконце
Хтось помалу підступає.
Тут поет не втерпів: „Хто там?“
В невідомого питає.

„Як що злодій, то запевне
Помиливсь ти, любий друже!“
— „Ні, зе я,“ озвав ся голос:
„Маю справу, пильну дуже“...

„Хто ж се „я“? — поет питає.
— „Я, Бертольдо, лицарь з гаю“.
Тут поет пізнав той голос:
„А, мисливий! знаю, знаю!“

„Вибачай, прошу до хати,
Хоч у мене трошка й темно,
Бо коли я сам у хаті,
Не палю вогню даремно.

„Та для гостя запалю вже".
І добув вогню з кресала.
Перед ним лицарська постать
Владаря Бертольда стала.

„Добрий вечір!"—„Добрий вечір"
Став тут лицарь і — ні слова.
Щось ніяк не починалась
Тая пильная розмова.

„Деж твоя, мій гостю, справа?"
Далі вже поет озвав ся.
Лицарь стиха одмовляє:
„Я, мій друже, закохав ся"...

Тут поет йому говорить:
„Що ж на се тобі поражу?
А про те, доказуй далі,
Може чим тебе розважу".

„Закохав ся я і гину,
Каже лицарь, — в день і ночі
Бачу я перед собою
Ясні оченьки дівочі."

„Що ж? — поет на те говорить:
То за ручку, тай до шлюбу!"
— „Ох! зітхає лицарь, — візьме
Інший хтось дівчину любу!

„Під балкон моєі донни
Кожен вечір я прихожу,
І в журбі тяжкій, в зітханях
Цілу нічку я провожу.

„На мою журбу й зітханя
Я відповіді не маю,
Чим я маю приверути
Серце милоі, — не знаю!

„Може б краще йій припали
До сподоби серенади?",..
Тут поет на те: „Запевне,
Треба пташечці принади!"

„Голос маю, каже лицар, —
Та не тямлю віршування"...
„Певна річ, — поет говорить, —
То не лехке полювання.

„А то б досі вже на лаври
Хто б схотів, то й був богатий.
Ні, — химерний, наровистий
Кінь поезіі крилатий!"

„Правду кажеш, — мовив лицар,
Але ж я тебе благаю,
Що б поміг мені в сій справі.
Памятаю, як у гаю

„Ти своім віршем чудовим
Счарував усю громаду, —
Тілько ти один тепера
Можеш дать мені пораду!

„За пораду все що хочеш
Дам тобі я в надгороду!"
„Ну, на се, — поет відмовив. —
Не надію ся я з роду.

„Можу я знайти й беч плати
Для приятеля пораду.
Ось пожди лиш трохи, зараз
Будеш мати серенаду.

„Та мені для сього треба
Йменя й вроду панни знати",
— „Йій на ймення Ізідора,
А вродлива!... не сказати!"...

Більш поет вже не питав ся,
Сів, задумавсь на хвилину,
Записав щось на папері,
Зняв с кілочка мандоліну,

Проказав слова Бертольду,
Мандоліну дав у руки
І написаніі вірші,
І промовив для науки:

„Ти, співаючи, на струнах
Маєш так перебірати:
Ut-fa là-sol, fa-mi-rè-sol...
Далі можеш сам добрати".

„От, спасибі!“ крикнув лицарь.
Ще ж поет не відозвав ся,
А вже лицарь був на дворі.
На коня! і геть погнав ся.

І погнав ся лицарь хутко
Через доли, через гори,
І спинив ся під віконцем
У своєі Ізідори.

Хутко в неі під віконцем
Мандоліна залунала
І з потоку гуків чулих
Серенада виринала:

„Гордо, пишно, променисто
Золотіі світять зорі,
Та не може дорівнятись
Ні одна з них Ізідорі!

„Найчистіші діаманти
Сяють ясні та прозорі,
Та не може до; івнятись
Ні один з них Ізідорі!

„Дорогих перлин коштовних
Є багато в синім морі,
Та не може дорівнятись
Ні одна з них Ізідорі!“

Почалась та серенада,
Залунала у просторі,
Вийшла з хати Ізідора
Подивити ся на зорі.

А як стихли під балконом
Любі гуки мандоліни,
До Бертольда полетіла
Квітка з рожі від дівчини.

В туж хвилину Ізідора
Зникла хутко, наче мрія,
Та зостала ся в Бертольда
Квітка з рожі і — надія!

III.

Боже, Боже! що то може
Наробити серенада!...
Зникли в серденьку в Бертольда
Темна туга і досада.

Усміх донни Ізідори
Був де-далі все ясніше
І що раз вона ставала
До Бертольда прихильніше.

Далі перстінь Ізідорин
На руці у нього сяє,
Нареченою своєю
Він кохану називає.

Як же бучно, як же втішно
Всім гулялось на весіллі!
Танцювали, попивали
Від неділі до неділі.

Всіх приймали, всіх вітали,
Всім уміли догодити,
Тільки нашого поета
Пан забув ся запросити.

Звісно, клопоту багато
Завжді пану молодому, —
Хто ж би міг ще памьятати
Про якогось там сірому?

Час летів немов на крилах
І мов сон життя минало.
Та не счувсь Бертольд, як лихо
Несподіване настало.

Забажалось королеві
Звоювать чужее царство,
Розіслав він скрізь герольдів
На війну скликать лицарство.

І як раз серед бенкету
В замку нашого Бертольда
Залунала гучна сурма
Королівського герольда.

Прощавай, дружино люба,
Всі роскоші, всі вигоди!
Все то треба проміняти
На далекії походи.

Залишить Бертольдо мусів
Молодую Ізідору,
У неділю вранці рано
Вже він вирушив із двору.

Подало ся геть за море
Все одважнеє лицарство;
Там за морем десь лежало
Бусурменське господарство.

І пішло одважне військо
Через нетри та пустині,
Не один вояк смутив ся
По своїй рідній країні.

Та коли вже надто тяжко
Туга серце обгортала,
То співці співали пісню,
Пісня тугу розважала:

„Не журись, коли недоля
В край чужий тебе закине!
Рідний край у тебе в серці,
Поки спогад ще не гине.

„Не журись, не марне пройдуть
Сії сльози й тяжка мука:
Рідний край щиріш любити
Научає нас розлука“.

Так вони співали, йдучи
Через дикії пустині,
Додавав той спів розваги
Не одній смутній людині.

Попереду всього війська
Три старшії виступали:
Карлос, Гвідо і Бертольдо:
За одвагу йіх обрали.

Йідуть, йідуть врешті бачать, —
Три дороги розійшли ся.
Розлучились тут найстарші,
Кожний різно подали ся.

Карлос вибрав шлях на право,
Гвідо вибрав шлях на ліво,
А Бертольд подав ся просто:
„Дай же Боже нам!“—„Щасливо!“

І Бертольдові з початку
Справді щастя панувало,
Довело ся звоювати
Городів чужих чимало.

От вже він на стольне місто
Погляда одважним оком,
Але тут то саме щастя
Обернулось іншим боком.

Чи то врешті у Бертольда
Притомило ся лицарство,
Чи то владар бусурманський
Міцно так тримавсь за царство. —

Тілько твердо так трималось
Місто гордеє, уперте,
Раз одбилось, потім вдруге,
Потім втрете, ще й вчетверте.

Тут прийшлось Бертольду з лихом.
Край чужий, ворожі люде,
Голод, злидні, військо гине...
Що то буде, що то буде?!

Місяць, другий вже ведеть ся
Тая прикрая облога,
Серед війська почали ся
Нарікання і трівога.

Приступили до Бертольда
Вояки й гукають грізно:
„Гей, виводь ти нас із відси!
Геть веди, поки не пізно!

„На́-що ти сюди на згубу
Підманив нас за собою?
Чи ти хочеш, щоб усі ми
Наложили головою?

„Осоружне нам се місто!
Хай йій цур, такій облозі!
Хай йій цур, самій тій славі!
Хай йій цур, тій перемозі!“...

Хтів Бертольд розумним словом
Люте військо вгамувати,
Та воно де-далі гірше
Почало репетувати.

Далі кинулись до зброї...
Бог зна чим би то скінчилось...
Але тут хтось крикнув: стійте!
Військо раптом зупинилось.

Вийшли тут наперед війська
Військові *співці славутні*,
Всі вони були при зброї,
А в руках тримали лютні.

З них один промовив: „Братя!
Часу маете до волі,
Щоб Бертольда покарати,
Він же й так у вашій волі.

„Ми б хотіли тут в сій справі
Скілька слів до вас сказати,
Та співцям співати личить,
Отже ми почнем співати“.

Тут один із них тихенько
Струни срібноі торкае,
Усміхаеть ся лукаво
І такоі починае:

„Був собі одважний лицар,
Нам його згадать до речі,
Він робив походи довгі, —
Від порога та до печі.

„Він своім язиком довгим
Руйнував ворожі міста...
Чули ви його розповідь:
„Я один, а йіх аж триста!“

„Ну, тай цей одважний лицар
Якось вибрав ся до бою,
І вернувсь живий, здоровий:
Талісман він мав з собою.

„Я гадаю, талісман сей
Кожен з вас тут знать готовий?
Се було речення мудре:
Утікай, поки здоровий!

„Утікай, коки здоровий!“
Всі співці тут заспівали;
Вояки стояли тихо,
Очі в землю поспускали.

Раптом зброя заблищала
І гукнуло військо хором:
„Ми готові йти до бою!
Краще смерть, ніж вічний сором!“

І метнули ся у напад
Так запекло, так завзято,
Що не встигла й ніч настати,
Як було вже місто взято.

Місто взято, цар в полоні
Бусурменський. Перемога!
Оттепер уже одкрита
Всім у рідний край дорога.

Тут на радощах Бертольдо
Всіх співців казав зібрати
І коли вони зібрались,
Провселюдно став казати:

„Ви, співці славутні наші,
Ви, красо всього народу!
Ви нам честь відратували,
Вам ми винні надгороду!“

Та співці відповідали:
„Ні, не нам, ласкавий пане:
Той, хто сих пісень навчив нас.
Надгороду хай дістане“.

„Деж він, де?“ гукнув Бертольдо.
„Щож він криеть ся між вами?“
„Він не тут, співці говорять,
На війні не був він з нами.

„Він зостав ся, щоб піснями
Звеселять рідну країну,
Там він мае розважати
Не одну сумну родину“.

„Знаю я сього поета
І його величну душу,
І тепер йому по царськи
Я подякувати мушу.

„Тілько б дав нам Бог щасливо
Повернути ся до дому
Срібла золота насиплю
Я співцеві дорогому!“..

IV.

Кажуть, весь поміст у пеклі
З добрих замірів зложив ся!
Для пекельного помосту
І Бертольдо потрудив ся.

Вже давно Бертольд вернув ся
Із далекоі чужини.
Знов зажив життям веселим
Біля милоі дружини.

Знов у нього в пишнім замку
Почало ся вічне свято, —
О, тепер було у нього
Срібла, золота богато!

Окрім того, що набрав він
На війні всього без ліку,
Ще король йому в подяку
Надгороду дав велику.

Сила статків та маєтків!
Вже Бертольдо граф заможний!
Він живе в свойому графстві
Наче сам король вельможний.

Та околиця, де жив він,
Вся була йому віддана,
Люд увесь в тім краю мусів
Узнавать його за пана.

Тож спочатку того щастя
Справді був Бертольдо гідний,
Правий суд чинив у панстві,
До підданих був лагідний.

Але то було не довго,
Він де далі в смак ввіходив,
І по троху в себе в графстві
Інші звичаі заводив.

Щож, напитки, та найідки
Та убрання прехороші,
Та забави, та турніри,
А на все-ж то треба гроші.

По своіх далеких війнах
Граф привчив ся до грабунку,
Отже і в свойій краіні
Він шукав у тім ратунку.

Почали ся нескінченні
Мита, панщина, податки,
Граф поставив по дорогах
Скрізь застави та рогатки.

Трудно навіть росказати,
Що за лихо стало в краю.
Люде мучились як в пеклі,
Пан втішав ся як у раю.

Пан гуляв у себе в замку,
У ярмі стогнали люде,
І здавалось, що до віку
Вже така неволя буде.

Розливав ся людський стогін
Всюди хвилею сумною,
І в серденьку у поета
Озивав ся він луною..

Ось одного разу чує
Граф лихі, тріважні вісті,
Донесла йому сторожа,
Що не все спокійно в місті;

Що співці по місті ходять
І піснями люд морочать,
Все про рівність і про волю
У піснях своіх торочать.

Вже й по тюрмах іх сажають,
Та ніщо не помагає,
Іх пісні ідуть по людях,
Всяк пісні ті переймає.

„Ну, — гукнув Бертольд, — то байка!
Я візьму співців тих в руки!“
Раптом чує, десь близенько
Залунали пісні гуки:

„В мужика землянка вохка,
В пана хата на помості;
Щож, не дарма люде кажуть,
Що в панів біліші кості!

„У мужички руки чорні,
В пані рученька тендітна;
Щож, не дармо люде кажуть
Що в панів і кров блакітна!

„Мужики цікаві стали
Чи ті кості білі всюди,
Чи блакітна кров поллеть ся,
Як пробити пану груди?“...

„Що се, що? - кричить Бертольдо.
Гей ловіть співця, вяжіте!
У тюрму його, в кайдани!
Та скоріш, скоріш біжіте!“

Але тут почув Бертольдо,
Як озвав ся голос долі:
„Я вам раджу, побіжіте
Та спіймайте вітра в полі!

„Не турбуй ся ти даремне,
Все одно, вельможний пане,
Вловиш нас сьогодня десять,
Завтра двадцять знов настане!

„Нас таки чимале військо,
Маєм свого отамана,
Він у нас одважний лицарь,
Врешті він знайомий пана“...

Мов крізь землю провалив ся
Той співець, утік од лиха.
А Бертольд сидів і думав,
Далі так промовив стиха:

„Маєм свого отамана!
„Ось де корінь цілій справі!
Ну, та я тепера хутко
Положу кінець забаві!“

Тут він двох що найвірнійших
Слуг до себе прикликає
І до нашого поета
У хатину посилає:

„Ви скажіть йому від мене,
Що я досі памятаю,
Як пісні його втішали
Нас колись в чужому краю.

„Власне я тепер бажаю
Дать йому за них заплату,
Я поетові дарую
В себе в замку гарну хату.

„Я єго талан співацький
Так високо поважаю,
Що співцем своїм придворним
Я зробить його бажаю.

„Ви скажіть, що він у мене
Буде жити в шані, в славі,
Тілько звісно, хай забуде
Різні вигадки лукаві“.

Слуги зараз подали ся
До убогої оселі,
Принесли вони поету
Ті запросини веселі.

Усміхаючись він слухав
Те запрошення знаднеє,
А коли вони скінчили,
Так промовив їм на сеє:

„Ви скажіте свому пану,
Що заплати не бажаю,
Бо коли я що дарую,
То назад не одбираю

„Хай він сам те пригадає,
Що тож я йому дав злото,
Хоч тепер об тім жалкую,
Краще б кинув у болото!

„Ви скажіть, що я не хочу
Слави з рук його приймати,
Бо лихую тілько славу
Тії руки можуть дати.

„Золотих не хочу лаврів,
З ними щастя не здобуду,
Як я ними увінчаюсь,
То поетом вже не буду.

„Не поет, у кого думки
Не літають вільно в світі,
А заплутались на віки
В золотії тонкі сіті.

„Не поет, хто забуває
Про страшні народні рани,
Щоб собі на вільні руки
Золоті надіть кайдани!

„Тож підіте і скажіте,
Що поки я буду жити,
Не подумаю до віку
Зброї чесної зложити!“

С тим вернулись вірні слуги
До Бертольда і сказали:
„Так і так поет відмовив,
Ми даремне намовляли“...

Аж скипів Бертольд почувши
Гордовитую відмову,
До поета посилає
Посланців тих самих знову:

„Ви скажіть сьому зухвальцю,
Що тепер настав день суду,
Що терпів його я довго,
Але більш терпіть не буду.

„Коли він складання віршів
Бунтівничих не покине,
То в тюрму його закину,
Там він клятий і загине!“

Знову слуги подали ся
До убогої хатини,
І підходячи почули
Тихий бреньків мандоліни.

У вікно зирнули слуги,
Бачуть: зібрана громада,
Всі стоять навколо ліжка,
Мов якась таємна рада!

Утомивсь поет від праці,
Третій день лежить в недузі,
Слухачі навколо нього
Посхиляли чола в тузі.

А поет усе то грає,
То щось пише на папері
Й роздає писання людям, —
Тут вступили слуги в двері.

Всі метнулись хутко з хати,
І поет один зостав ся,
Подививсь на слуг спокійно,
Гордовито привітав ся.

Всі Бертольдові погрози
Слухав мовчки, усміхав ся,
А коли скінчили слуги,
Так до них він обізвав ся.

„Ви скажіть свойому пану,
Що готовий я в дорогу,
Тільки хай велить прислати
Слуг ще двох вам на підмогу.

„На запросини ласкаві
Я не можу встать з постелі,
Вам мене прийдеть ся нести
Аж до нової оселі.

„Тай в темниці буду вільний, —
Маю думи чарівниці,
Що для них нема на світі
Ні застави, ні границі.

„І мого прудкого слова
Не затримає темниця,
Полетить воно по світі
Наче тая вільна птиця.

„З словом зіллють ся в темниці
Гіркий жаль і тяжка туга,
І тоді потрійна встане
І страшна його потуга.

„І поет від свого люду
Не почує слів догани
В день сумний, коли на нього
Накладатимуть кайдани!“

Так до віку у темниці
Довелось поету жити,
За тюремний спів він мусів
Головою наложити.

Та зостали ся на світі
Молоді його нащадки,
Що взяли собі у спадок
Всі пісні його, всі гадки.

Здійнялось повстання в краю
І Бертольда вбили люде,
І гадали, що в країні
Більш неволі вже не буде.

Та зостав ся по Бертольду
Молодий його нащадок,
І пиху його й маєтки
Він забрав собі у спадок

Між нащадками зняла ся
Боротьба тяжка завзята,
Та вона ведеть ся й досі
Ця війна страшна, затята.

І тепер нащадки графські
Тюрми міцнії будують,
А поетові нащадки
Слово гострее гартують.

Проти діла соромного
Виступає слово праве —
Ох, страшне оте змагання,
Хоч воно і не криваве!

А коли війна скінчить ся
Того діла й того слова,
То скінчить ся давня казка,
А настане правда нова.

Леся Українка.

Із переписки М. П. Драгоманова.

Подає М. Павлик.

III. Листи М. П. Драгоманова до Олександра Борковського, редактора „Зорі“.

(1888– 1889).

Історія руського руху в Галичині, то в великій мірі історія переляку „інтелігентних“ Русинів від усього нового й поступового, або навіть, — як каже далі пок. Др—ов, — самопереляку, і відти йдуть і лицемірство тай нетерпимість нашоі „інтелігенції“ — головні перешкоди нашого поступу. Переписка Др—ова з Галичанами дасть на те капітальні документи, бо перед рухом, що викликав у нас він, ті прикмети руськоі інтелігенції проявили ся в усім блиску.

Отсе даю один уступець із тоі глави. Думаю, що крайня пора доторкнути ся до сеі болючоі рани в нашоі суспільности, — що воно важно для поступу Русинів, особливо навіщених недавно тою хоробою. Вибираю для сего умисне пору, коли один із пацієнтів — більша частина галицьких народовців, — є в виїмково корисним стані: партіі опозиційноі і по неволі свіцькоі, — коли, значить, він у повнім розумі, та може розважно приняти все те, що росказано далі. Нарешті й головний виновник народовецькоі хороби, — москвофіли, — тепер іх найблизчий союзник. Інчим разом було би непорадно навіть натякати на те пацієнтови, а вже зовсім не можна би було нам опублікувати отсю переписку...

В половині 80-х років реакція львівських народовців дійшла була до того, що против неі мусіли виступити навіть теперішні проводирі „нової ери“, — д. Барвінський і товариші. В половині р. 1888 основано „Правду“ під ярко ліберальним прапором. Навколо сеі часописі думано скупити усі поступові літературні сили Руси-України, — і першим ділом редактори обернули ся до пок. Драгоманова с просьбою написати програму видавництва[1]). Програма та, — одна з найдокладніщих і найпоступовіщих програм світськоі все-українськоі партіі, була написана пок. Др—вим і вапечатана в 1 ч. „Правди“ яко редакційна. Редакторам „Правди“ навіть за мало було радікалізму Др—ва, і вони додали від себе, до місця про конечність лаіцізаціі русько-украінськоі політики, замітку про те, що вони раді втягнути до своеі світськоі партіі і руське духовенство, та рішучо противні піддану руськоі політики князям церкви, бо вони у нас — слуги єзуітів...

Починане редакторів „Правди“ було зразу заімпонувало народовцям тай налякало йіх, — і вони стали попускати радікалам. Редакція „Дѣла“ просила Др—ва в сотрудники, „Зоря“ стала було печатати его статі, редактор еі, д. Олександер Борковський, переписував ся із Др—вим, і врешті редакцію народовського органу для селян, — Батьківщину, — віддано було в руки радікала — мої. Правда, що до „Зорі“ та „Батьківщины“, то заслужив ся тут майже виключно сам д. Ол. Борковський, один із найсимпатичніщих і найпоступовіщих народовців, — але і д. Борковський опирав ся тоді на піднявшій ся було хвилі поступового настрою серед громади львівських народовців.

А се був величезний поступ против недавнього, коли ті народовці прогнали з „Дѣла“ д. Франка, кажучи єму на дорогу: „іди і не признавай ся, що ти Русин“; коли відняли єму „Зорю“ за мою критичну замітку в Kur. Lwowskim про пок. В. Барвінського, — котрого тоді боготворено, — коли відняли міні переклади „Бібліотеки найзнаменитшихъ повѣстей „(додатку до „Дѣла“) тай „виелімінували мене із суспільности“ тілько за те, що я посмів послужити в остатнє йіхньому ж брату, народовцеви, — та нелицемірному, — пок. Адольфови Нарольському, що, яко безконфесійний, велів себе поховати без попа. Той елімінаційний декрет має, як побачимо, свою історію, то я его тут наведу. „Въ имя спôльнои працѣ на рôднôй нивѣ, — писав орган народовців, — для добра рôдного народа кожда соспôльнôсть толерує всякî личнî пересвѣдченя, доки єсть бодай видъ, що дотычнымъ лицямъ иде

---

[1]) Пізнавши головного ініціатора будущоі часописі, я не радив Др—ву приставати до „Правди“, бо був переконаний, що радікалам із нею не зварити пива. Та пок. Др—ов, що хапав ся за найменшу нагоду сказати своє слово новій публиці, — повірив листовним запевнюваням редакторів „Правди“, що вона буде поступова по его програмі, і не тілько сам було приєтав до видавництва, але й мене намовляв зробити те при чому клав редакціі яко conditio sine qua non свого сотрудництва — мою належність до редакційного комітету, — чого головний ініціатор „Правди“ ніяк не хотів зробити тому, що я ді „більший Драгомановець ніж сам Др—ов“ і „Украіна заборонила“ ді приймити мене Редактори „Правди“ не додержали слова, і пок. Др—ов дуже жалував свого кроку. М. П.

о якусь добросовѣстну працю, а не о **фанатичнй, згубнй для загального дѣла демонстраціи**. Въ противнôмъ случаю cocпôльнôсть зъумѣє положити конець всѣмъ такимъ починанямъ, знаходитъ слова до належитого ихъ напятнованя и потрафитъ выелиминовати такихъ людей зъ свого товариства" („Дѣло" 1884, ч. 141. 8 (20) грудня — „**Въ мутнôй водѣ**"...)

Міні було досадно на народовців не за те, що вони мене „виелімінували", — бо пробуток за плотами нашоі любоі суспільности був мій нормальний стан, — а досадно було за те, що вони все таке робили зо страху найбільше перед — москвофілами, то є, ще більшими трусами і рабами, — правда консеквентними, безповоротними і не признаючими і виду моралі в полеміці с противником. Роспука брала, як було дивити ся на повну безпорадність народовців і йіх органу „Дѣла" супротив крику москвофілів, котрі приватно самі сміяли ся с того, що ті йіх лякають ся.

Зрештою ту хоробу народовців видно добре і з отсеі переписки. Для показу нестійности тодішньоі поступовости народовців міні треба тілько додати дещо з історіі „Батькôвщины" за моєі редакціі, що здав міні д. Борковський с кінцем р. 1888. Як тілько я у 1. ч „Батькôвщини" на р. 1889 зреасумував програму Др—ва у „Правді", як програму видавництва, — народовці, котрі хвалили ту програму приватно і публично, — налякали ся місця про волю віри, що, мовляв, за для спільноі праці інтелігентних Русинів коло народа „годѣ вважати на те, якои котрый Русинъ вѣры — гр. католицкои, православнои, протестантскои чи може котрый и не вѣрить". Не вважаючи на те, що, як бачите, се місце вийшло у мене дуже смирно, бо першу редакцію єго скасував у коректі сам д. Борковський (мій громадський цензор, окрім державних — поліціі і прокураторіі), — львівські народовці потягли до відвічальности д. Борковського, та по части і мене і після формального суду над 1-шим числом, у котрім народовцям не подобала ся в загалі новина справ, зачеплених мною, — як на пр. про долю селянок, — і котре певне було би сконфісковано ними, як би не те, що воно вже було розіслане, єго навіть хотіли сконфіскувати a posteriori т. є. „анулювати" — вони на силу згодили ся на те, аби я далі вів „Батькôвщину", але вже під більше строгим цензором, — д. Нагірним. На суді був і д. Романчук, і він теж дуже виступав против волі віри у „Батькôвщинѣ", і се мене зачудувало, бо сам Романчук як основатель і редактор „Батькôвщины" перед д. Борковським (1879—1887) стояв на тім самім становиску. узяв був мене на сотрудника „Батькôвщины", поглянув із того становиска і на похорон пок. Народьського, уговкував наляканих тоді народовців і заявляв, що він був би і сам пішов на той похорон, як би був знав[1])...

---

[1]) Треба завважати, що д. Романчук — антагоніст пок. Вол. Барвінського, і між інчим через те „Батьківщина", — навіть основана для деякого противенства „Дѣлу" В. Барвінського, — дійсно вела зразу політику противну „Дѣлу". В. Барвінський опирав ся головно на попах-народовцях, між тим як д. Романчук стояв на хлопах. В р. 1887 д. Романчук покинув „Бать-

Як видно далі з листів, д. Борковський того всего не ждав, і під впливом того написаний єго лист до Др—ва із 22. XII. 1888, — то є в самий день суду над 1 им ч. „Батькôвщины“, — лист, із котрого подаю далі найхарактерніщі виписки дуже цінні для історії розвитку гал. руськоі інтелігенціі і характеристики тодішнього єі стану.

З листів Др—ва до Борковського видно, що він успокоював остатнього що до „Батькôвщины“. Тай міні Др—ов радив бути спокійніщим, не дразнити народовців і поступати з ними в основі інакше ніж я поступав. „Треба јти, — писав він міні в листі з 29 янв. 1889 р., — аналітичним методом, а не синтетичним; так завше лінше з льудьми, бо філософів між ними мало, — а тим паче з тими, шчо в них основа усьому звичка та шче ј перельак, само перельак. Јіх треба вчити, јак конеј“. Та я міг видержати з народовцями як редактор „Батькôвщины“ усего щось 8 місяців. Народовці не могли згодити ся і на minimum нашоі з Др вим програми по котрій я вів „Батькôвщину“. Тямлю на пр., що вони знов дуже налякали ся, коли я написав, що нашому духовенству далеко до (римського) католіцізму. Переповнила чашу мабуть моя телеграма в Рим на відкритє памятника Джіорданови Брунови, що кінчила ся словами: „Vicisti Bruno!“. Телеграма, підписана і д. Франком, а також Поляками: Яном Каспровичем (поетом), Др. Генр. Біґельайзеном (критиком) і Софією Дашиньск ю (дром філософії, економістом), - проскочила і в „Батькôвщинѣ“. Цензор мій д. Нагірний не звернув на неі уваги, але мусів се зробити митрополит С. Сембратович – великий римський католик Він заборонив вірним читати „Батькôвщину“ і почав натискати на відвічального редактора і цензора мого — д. Нагірного. Народовці стали домагати ся від мене, аби я або піддав ся йім що до напрямку „Батькôвщины“, або зложив редакцію. Я, звісно, вибрав остатнє.

Треба піднести, що народовці противили ся міні між инчим і тому, що я став було вводити у „Батькôвщинѣ“ фонетику. Народовці, — теж зо страху перед москвофілами, — геть були позаводили т. зв. „етімологію“. Так зробила „Просвіта“ в виданях для селян, д. Романчук у „Батькôвщинѣ“, пок. В. Барвінський у „Дѣлѣ“, пок. Ом. Партицький у „Зорѣ“, сам проф. руськоі літератури пок. Ом. Огоновський і т. і. І все те против власного переконаня.

Частина народовців, що скупила ся навколо „Правди“, дійсно заслужила ся тим, що зовсім перестала лякати ся москвофілів і стала рішучо за фонетику, котру нарешті й провела і в школи у Галичині і Буковині, і в суди і в загалі в усі урядові інституції. Та, на лихо, лібералізм тоі частини народовців не трівав і тілько, що поступовість більшости народовців. Проводирі „Правди“ почали політику діаметрально противну тій, яка була виложена у 1. ч., — у програмі Др—ва. Народовці „Правди“ стали нишком залицяти ся до польськоі шляхти

кôвщину“ і хлопів, а звернув ся до „Дѣла“ й інтелігенціі, котра мала своі, урядницько-попівські ідеали і починала не вірити в народ, як основу для руськоі політики. Ось де головне жерело „новоерства“ д. Романчука...

і правительства, як се був починав робити і пок. В. Барвінський, котрий забігав у табор історичноі Польщі — як констатував Др—ов, тай намітив головні політичні основи „новоі ери“ ще в р. 1882 (див у „Житю і Слові“, сентябрь 1896 р., его лист до о. Ів. Озаркевича, з моіми увагами п. з. „До історіі новоі ери“). Боючись переваги прихильників Барвінських серед загалу народовців, д. Романчук подав ся на йіх бік і проголосив, ніби від себе, „нову еру“ в р. 1890, то є скочив у крайню реакцію, — мабуть по неволі, пхнутий далі загалом галицьких народовців. Галицькі народовці зробили з него свого Мойсея і з чисто дитинячим запалом і рабськими заявами поперли як один муж на службу правительству для боротьби з „ворогами держави“ — москвофілами і радікалами, і якийсь час пеньнили свою службу вірно, як могли. Звісно, народовцям прийшло ся тоді поборювати більше радікалів, бо тоді ми одні були дійсно „вороги держави“ т. є. несправедливого для руського народа ладу в державі, тай освідомляли політично маси руських селян вічами і т п., за що й удостоіли ся від органу д. Романчука прізвища - „деструкційних елементів“. Але незабаром показало ся, що на все те народовці пішли за дурнісінько, та що сам д. Романчук просто дав ся надути ініціаторам „новоі ери“. Тоді д. Романчук, — треба се признати для єго чести, — покинув „нову еру“ і звернув на свою давніщу дорогу, ще як редагував „Батьківщину“, і в части навіть на дорогу „деструкційних елементів“. А прихильники „Правди“ покотили ся далі по дорозі „новоі ери“ і опинили ся аж у „Католицькім русько народнім союзі“, то є в католицько-клерикальнім таборі, під протекцією правительства, польських панів і кардинала С. Сембратовича — того самого, против єзуіцтва котрого писано було у 1 ч. „Правди“ р. 1888...

Прапор новоі клерикальноі руськоі партіі розвив у самій раді державній д. Вахнянин, похваливши всі беззаконности, роблені руському тай польському народньому рухови, в Галичині і заявивши свою готовість душити руський селянський рух у Галичині,—тепер скрізь тільки радікальний, — називаючи его безбожним і ворожим суспільному ладови. Опісля сам кардинал розширив рамки діяльности новоі партіі, і против москвофілів тай опозиційних народовців, заявивши, що вона мусить бороти ся в загалі з антідержавними і антікатолицькими елементами серед Русинів. Се впрочім певно зроблено за почином світських стовпів новоі партіі, дд. Барвінського й Вахнянина, бо вони й доси так робили Русини усіх партій обурили ся на д. Вахнянина і „Католицький русько-народний союз“ та стали против них як один муж. Особливо виступили против руськоі католицько-клерикальноі партіі народовці, теперішні прихильники д Романчука. Алеж, по правді, обі старші руські партіі, і народовська і москвофільська, зробили все можливе в користь повстаня руськоі клерикальноі партіі.

Народовці галицькі, особливо „солідні,“ „політики,“ здавна бажали стати пануючою, ба й урядовою партією. Для того вони скидали з себе не тільки щиро поступові прінціпи украінства, але й верхню его одіж. Народовці галицькі піддержували серед себе, бодай про око, клерікалізм, „елімінуючи із суспільности“ его противників, радікалів, просили на своіх політичних провідників С. Сембратовича (що за В

Барвінського, в р. 1882), далі пок. епіскопа Пелеша, вважаючи йіх за Украінців, навіть представителів украінства, і на се ловили ся и деякі украінські діячі у Россіі, що й стали потім „во главі новоі ери". Нарешті сам д. Романчук своім „новоерським" поступком пробудив у масі народовців найгірші політичні інстінкти супротив незгідних із ними братів-Русинів. Від усего того серед самих народовців люде ставали елімінаторами, інквізіторами. Чогож тепер дивувати ся, що ті всі елімінаторські народовські елементи, автори елімінаційних статей у „Дѣлѣ" і т. і., опинили ся при купці, як виразна клерикальна народовська партія?!

Про москвофілів нішо й росказувати. У них погані політичні інстінкти розвиті були здавна — проти народовців, а далі, з 70-х років, і проти радікалів. Ба, москвофіли здавна виступали против своіх противників, „ворогів віри і держави," доносами і покликами до властей, і роблять се по части й тепер супротив радікалів. Чого ж йім дивувати ся і кричати? Адже-ж і д. Вахнянин не сказав у раді державній нічого такого, чого-би сам не говорив здавна, в суцільнім таборі народовськім; чого би не говорили і другі народовці, і особливо москвофіли! Д. Вахнянин додав тільки аргумент про наш „комунізм," узятий від польськоі шляхти, що здавна тим словом воює против усіх Русинів (ліси і пасовиска!). Правда, промова д. Вахнянина мусіла вразити всіх чесніщих народовців і москвофілів, як уражає надрукована приватна розмова самих авторів еі, і вразила вона руську інтелігенцію тим більше, що йшла вже не против самих інтелігентних радікалів, але против мас руського народу, розбуджених політично радікалами, з діялністю котрих поневолі мусіли згодити ся чесні опозиційні народовці і чесніщі москвофіли, тай пробуджувати дальші маси руського народу теж у радікальнім напрямку. Виступ д. Вахнянина викликав загальне обуренє не тілько серед Русинів, але і в самій раді державній, а далі і в широких кругах усеі австрійськоі людности, і се найкраща моральна санкція руського радікального руху і заразом завдаток дальшого єго розвитку.

Протест загалу руськоі інтелігенціі, світськоі і духовноі, против виступу д. Вахнянина дуже цінна проява горожанськоі самосвідомости серед Русинів. Вона показує, як високо підняли ся Русини понад той низький рівень старих руських партій, на якім вони стояли ще недавно. Та з другого боку не треба тим Русинам так дуже нарікати на повстанє явноі руськоі клерикальноі партіі.

Я скажу отверто, що я дуже рад єі основаню і вважав би нещастєм для дальшого поступу Русинів, як би вона не вдержала ся. З основанєм „Католицького руско-народнього союзу" настав давно бажаний час рішучого розділу руськоі суспільности на клерикальну і радікальну. Тепер усі дійсно клерикальні елементи на лад римський, із партіі народовців і москвофілів, мають де примістити ся. Що при тому вони в загалі мусять скинути з себе одежу ніби москвофільську і взяти украінську, то є, що мова украінська, або „наша хлопська, мусить запанувати в капітулах і урядових письмах духовенства, се буде явний поступ против того язичія і правописноі безграмотности, яка там панує здавна. Прихильники тоі партіі навіть із духовенства

уже й тепер годять ся з народньою мовою у св. письмі, молитвах і т. і. Консеквентно діло мусить дійти до перекладу на нашу хлопську мову не тільки всего св. письма, але і всіх богослужебних книг, а то буде величезний здобуток і підвалина самостійности Русинів навіть на полі церковнім. До того ж члени новоі партіі, між котрими є богато людей не тілько енергічних, але і спосібних і таки поступових бодай у дечому, мусять же робити щось такого, аби воно могло сяк-так приналжувати селян і спиняти крики інтелігентних Русинів інчих партій. А се мусить підбивати остатніх до тим енергічніщоі діяльности в користь селян і свободи в загалі, при чому решта руських партій з самоі ненависти до клерикальноі, мусить бути свіцька й поступова. З частини москвофільськоі партіі що не пристане до католицькоі клерикальноі, могла би виробити ся хиба православна клерикальна партія, з россійською мовою і т. і., та воно ледви може бути з огляду на противенство, що стрітило би таку партію з боку правительства. Натуральніще думати, що та частина москвофілів стане радікальною, або хоть пристане до опповиційних народовців, при чому повинна стати і на грунті самостійности малоруськоі нації. Та про москвофілів важко таке загадувати. Натомісць теперішні оппозіційні народовці рішучо можуть виграти з основаня руськоі клерикальноі партіі. Тепер вони збули ся непотрібного клерикального балясту, що путав йіх на дорозі поступу. Народовці можуть тай повинні тепер рішучо підчеркнути свій свіцький і поступовий характер, а до того мусять стати й партією щиро українською, і рішучо зірвати зносини с тими москвофілами, що не признають самостійности малоруськоі нації, та ще й помогають давити еі у нас і особливо в Россіі. Тут народовській оппозіціі треба конче рішити ся і на фонетику і в загалі на всі зверхні і внутрішні прикмети теперішнього поступового все-українства, бо тілько таким чином можна буде оппозіційним народовцям обезоружити членів „Католицького русько-народнього союза“ та відняти у них право промовляти за всіх українських народовців у нас і в Россіі. Сама назва „католицький“ повинна послужити буковинсько-руським народовцям і Українцям, яко православним, по крайній мірі, за знак розриву з дд. Барвінським, Вахнянином і т. і. Та вже „Буковина“ заявила свою солідарність із новою галицькою партією, тай на Україні може знайдуть ся деякі такі люде, що підуть і на католіцізм України і на протекцію еі під Австрією, чи то польськими панами. А се значить, що народовській оппозіціі треба стати на тім самім, що русько-українські радікали.

Чи зможуть же теперішні оппозіційні народовці скріпити ся і вдержати ся як чисто свіцька, поступова українська партія? Ось де питанє йіх житя або смерти...

Для користи радікалізму бажалось би, аби воно так стало ся і аби до того причинила ся отся публікація: аби народовці побачили, що йім перешкаджало стати кріпкою політичною українською партією аби признали своі недавні помилки і вже неробили йіх. Чей же вони тепер і самі посміють ся над своіми недавніми хибами...

7. XII. 1896. *М. Павлик.*

В справі еміґрації.*)

I.

За мало землі.

„Що голова — то розум" каже приповідка і правду каже. А хто хоче о тім переконати ся, нехай запитає наших руських енціклопедистів про громадну еміґрацію, що від трьох літ появляє ся у східній Галичині, а наслухає ся такого чуда та дива, що хоть сядь і — плач, і то не над еміґрантами, а над енціклопедистами. Одні в сій справі винуватять податки, інші додатки, тут брак землі, там ві невро кайність, сей вкаже на хлопську ледачість, тамтой на пянство, спеціялісти політики кричать на вкорочуванє прав горожанських і заборону писати по руськи, для того, мовляв, самі неписьменні хлопи еміґрують; радікали хочуть більшу посілість паювати, люде т в е р д и х переконань видять спасенє лиш за Збручем, а найблизшою причиною сему лиху має бути фонетичний буквар і вони то, по моїй гадці, мають найбільше рації, бо фонетичний буквар і громадна еміґрація появили ся у нас рівночасно.

Люде, що люблять вибирати „золоту середину," лявірують то сюди, то туди, признають всім слушність і вдоволені самі собою беруть з олімпійською повагою за — роздані карти.

Найбільше горлають урядові статистики, намагаючись „невмолимими цифрами" виказати, що в Галицині нема ще перелюдненя і що галицькому хлопови не треба ще йти за море, бо безвглядне число населеня не таке дуже велике тай ще — після їх рахунку — могло би тут поміститити ся в двоє тілько людей, як тепер. Вони кажуть, що на 1 квадр. клм. живе в Бельгії 197, мешканців, в Ав трії низшій 134. в Шлеску 118, в Чехах 113 мешканців, а в Галичині 84**) На їх гадку Галичина не гірша від тамтих країв; у нас може бути також так густе населенє, а що нам ще до тамтих цифр далеко, то еміґрація з того боку не оправдана. Так кажуть люде — мовляв — письменні, і я при них задержу ся; от може сам тої чести наберусь. Тай побалакати з ними варто, бо вони й рахувати вміють. Я-ж їм скажу, що більша посілість у нас числить враз зі слугами і всякими посіпаками 500 000 голов (числю на кождий двір по 100 голов а се скорше за богато, як за мало), вона має 39% всеі поверхні с. є. 5,371.2,0 моргів, на 1 квадр. клм. припадає 16 мешканців, та ще їм за тісно, бо

---

*) Розвідка сеся була друкована в числах 254, 255, 256 і 257 „Дѣла" з 1896 р Але що редакція „Дѣла" деякі уступи опустила, а дещо друкуючи самовільно змінила, тому на жадане автора поміщаємо еі тут в цілости. *(Редакція.)*

**) Цифри наведені тут і низше беру з: 1) Rocznik statystyki Рутовського т. III. і IV.; 2) Nędza Galicyi Щепановського; 3) Аґрарні відносини Галичини Будзиновського.

запихають своїми дітьми більше а тепер навіть менше інтратні уряди, беруть індемнізацію за панщину і коршми (за самі коршми 62 мільонів) а кричать таки, що біда.

Для хлопів лишае ся 61°|₀ поверхі або 8,269 376 моргів і на них жие (по відчисленю урядників, купців, ремісників і промисловців) самих хлопів 5,280,000 — на один квадр, клм припадае 111 мешкапців, Краї висше наведені мають густійше населене, але там промисл і торговля дають 50 70°|₀ у его населеня заробок, а в нас промислу і торговлі як би не було і 80°|₀ населеня займае ся рільництвом. Коли викажемо самих рільників і йіх родину, то на 1 квадр. клм припадае голов :

в Галичині загально	78
„ „ на посілости хлопські	111
„ Чехах	45
„ Бельгії	49
„ Шлеску	49
„ Австрії низшій	30

Видимо з сего, що 1 квадр. клм. мусить в Галичині виживити майже два рази тілько людей, як в інших краях, а коли увглянимо лиш населене на грунтах хлопських, то 1 квадр. клм. мусить виживити 111 голов, с. е. три рази тілько, як в Австрії низшій, а два рази тілько, як в Чехах. Шлеску і Бельгії Се можливе у нас для того, що селянин ограничуе всі свої потреби ad minimum, живить ся — даруйте за слово — як звір, йість, щоби лиш дихати; — у нас заживного хлопа не видати, хиба війт та писар, а все проче населене — то костомахи обтягнені счорнілою шкурою.

У нас селяне мають за мало вемлі і всякі проекти о подвигненю селянства дешевим кредитом, мікроскопійними пільгами податковими, добрі може для крайів сусідніх, але не для Галичини. В Галичині коли б навіть всю домінікальну власність попарцелювати рівномірно між селян то вони ще не мали би тілько землі, кілько випадае на рільника в Чехах або Шлеску, бо ще й тоді мав би 1 квадр. клм. виживити 64 голов.

Ось наводимо табельку о відносинах земельних населеня східної Галичини в 47 повітах упорядковану після проценту Русинів. (Повіти, де Русинів менше як 30°|₀, поминаемо).

Повіт	Загальне число населеня	°/₀ Русинів	Мають селяне °/₀ всеі поверх	Мають селяне моргів	На 1 гол. вип. морг
Турка	62 578	88·8	68	172.326	2·7
Богородчани	56.205	88·1	60	94.330	1·7
Калуш	77.875	84·0	56	116.142	1·4
Городенка	86.047	84·0	64	111.524	1·2
Косів	77.767	82·7	67	224.660	2·9
Снятин	76.065	81·5	73	77.080	1·0
Борщів.	106.755	80·5	54	97.489	0·9
Надвірна	77.496	78 9	41	141.423	1·8

Повіт	Загальне число населення	% Русинів	Мають селяне % всеї поверх	Мають селяне моргів	На 1 газ. вип. морг.
Жидачів	65.114	78·3	54	88.308	1·3
Яворів	69.070	78·0	62	103.722	1·5
Старемісто	50.123	77·6	73	93.006	1·8
Товмач.	90.552	76·6	61	93.037	1·0
Жовква	80.936	76·6	60	125.532	1·5
Заліщики	72.598	76·1	52	65.880	0·9
Долина.	90.929	74·7	**38**	168.607	1·8
Перемишляни	69.146	73·9	57	91.846	1·3
Коломия	131.073	73·8	58	119.489	0·9
Рогатин	95.975	73·6	56	113.828	1·1
Лісько	84.885	72·7	52	187.354	2·1
Стрий	95.041	72·0	54	182.555	1·9
Добромиль	61.468	70 9	57	91.908	1·4
Рава руска..	95.110	70·5	62	153.279	1·5
Чортків	64.741	69·5	55	67.040	1·1
Дрогобич	118 742	69·0	63	162.382	1·4
Бібрка	69.612	68·9	52	82.019	1·1
Збараж	66.722	67·6	64	87.224	1·3
Городок	64.637	67·0	56	87.551	1·3
Золочів	148.808	65·1	60	190.731	1·3
Сокаль	90.025	64·9	55	127.799	1·6
Станіславів	105.408	63·2	67	102.206	0·9
Гусятин	89.377	62·4	52	78.881	0·8
Бучач	113.170	62·0	55	115.290	1·0
Броди	130 707	61·7	51	156 353	1·2
Мостиска	71.988	61·7	60	79.913	1·1
Самбір	85.042	61·6	70	113.620	1·3
Бережани	86.880	61·5	58	117.744	1·3
Рудки	62.482	61·3	57	69.447	1·1
Камянка струм.	97.051	60·9	53	140.138	1·4
Підгайці	79.343	59·6	56	104.089	1·3
Теребовля	71.823	55·0	61	73.959	1·0
Чешанів	74.132	53·4	58	120.081	1·6
Тернопіль	120.006	51·7	62	127 100	1·0
Сянок	95.306	51·6	64	139.532	1·4
Львів	108.872	50·3	63	141.846	1·3
Скалат	84.047	49·1	61	92.891	1·1
Перемишль	121.383	48·4	54	94.399	0·7
Ярослав	119.988	34·4	60	141.607	1·1
Східна Галичина		66 5	58		1·3
Ціла Галичина	6,607.816	42·9	61	8265376	1·2

З повисшої табельки видно, що в декотрих повітах (принявши, що родина складае ся в 5 душ) як в Борщів, Станіславів, Гусятин, Коло-

мия — випадає на одну родину півпята морга, а в Перемишли тілько півчетверта морга поверхні. А треба ще знати, що в Галичині східній 1 зерно посіяне дає 10 зерен плоду, а в Австрії, Чехах, Шлеску 1 зерно пшениці 15 зерен, 1 зерно ячменю або вівса 20 зерен, 1 бараболя 18 бараболь плоду.

І от дивне диво! В Бельгії, Чехах, Шлеску 1 квадр. клм. живить 45—49 людей, а у нас мусить виживити 111 У нас продукує ся 2 рази менше плодів, як там, то повинно вистарчити для половини числа населеня тамтих країв с. є. для 25 мешканців, а тимчасом у нас живе на 1 квадр. клм. 111 мешканців с. є. 4 рази тілько, як можливо, та й ще плоди по за границю вивозимо. Як се можливе? А так, що голодуємо і з голоду мремо і ми і наші діти. До пятого року вмирає 40% всіх дітей. За десять літ від 1881—1890 р. вмерло 1,100.000 дітей, а старших людей 934.000 т. є. о 166.000 менше.

Населенє терпіло, а коли вже терпцю не стало, почало втікати в світ за очи, „бо гірше як тут вже нам бути не може“. Та політики зі Львова рішили, що еміграція для Русинів шкідна; тезу ту голосять на всіх місцях і мовах, чує єі хлоп замісць проповіди в церкві і з уст на хвилю полагоднівшого цісарського урядника, доказують се на кождій картці книжки і газети популярної, а ти хлопе вір на слово, що ти ситий і одітий, гинь в голоду і холоду, а не йди до Бразилії ані за Збруч!

II.

Лиха господарка.

Професори господарки, економи такі, що тілько в книжках орють і слова сіють, і економи справдішні, що мешкають в офіцинах та диспонують класти стирту як погода або возити гній як слота, — кажуть одноголосно, що селяне Галичини східної господарять дуже лихо і що при такій господарці зійдуть на дідів. Священики знов твердять, що на господарстві тепер вийти не годен, що вони маючи 20—50 моргів докладають до господарки, а селянин маючи 3—5 моргів доробити ся з неі не може; а коли попросимо таки о яснійшу відповідь, то заявлять менше або більше рішучо, що селяне господарять добре.

І одні і другі кажуть правду, а бодай те, що думають. Коли судити станемо спосіб господарки наших селян після газдівств німецьких, то селяне наші господарять зле. Коли ж візьмемо під розвагу се: що селян не було кому доброі господарки навчити, що священики до тепер ще так господарять як селяне, що хлопські поля пороскидані кругом села півморговими парцелями, що селяне до 1848 р не мали потреби запобігати коло своєі рілі, бо пан міг єі відібрати, а по 1848 р. дістали вони так мало землі і так єі зараз таки обтяжено, що земля та стала топитись в йіх руках; — коли ті обставини увгляднимо, то селяне господарять добре, або назвавши річ по імени: як уміють.

Найголовнійші хиби в індівідуальній господарці рільній наших селян, то отсі:

1. За богато сіють збіжа, а за мало ростин пашнистих. При істнуючій кризі рільничій збіжа на продаж продукувати не варто, треба его спасати худобою, а зглядно сіяти більше пашні, годувати свині і товар, і не зерно а інвентар живий продавати. 2. Понехати лишати голі паренини і закинути трипольове господарство. 3. Зменшити число коней, бо тепер сама Галичина має йіх стілько, що ціла Долитавщина разом взята без Галичини. А треба знати, що Галичина що до простору есть четвертиною Долитавщини, про те край наш має три рази більше коней як потребує. Навіть в Галичині двірський кінь обробляє 16 моргів, з хлопський 4 морги. 4 Намагати продукувати як найбільше навозу; уживати торфу, глини, лубину і навозів мінеральних.

Архаізм господарки хлопа галицького, а особливо руського, довів до того, що тут при три рази меншім обтяженю 1-го морга простору податками як в Чехіі або Австріі долішній селянин гине з голоду або йде в світ за очи, коли в тамтих краях селянин платить три рази більший податок, і має ся по при тім добре.

Але не тілько господарка хлопа яко індівідуальноі одиниці є лиха, бо так само лихою або за коштовною есть господарка громади, ради шк. місцевоі, ради повітовоі.

За для недбальства властей або з розмислом практикованого у нас протегованя податливих війтів вибирає ся дуже часто по громадах самовільно данини; війт з присяжним іде від хати до хати і вибирає по 10 чи 20 кр. від нумеру. А хто его сконтролює, на що він вибирає і де діває ті гроші?.. Важить ся хто не дати дачки, то після істнуючих у нас порядків (не законів, бо ті добрі) не карають війта, але такого „бунтівника“ і то арештом від 1 3 місяців. Гроші громадські роскочують ся з каси адміністраційноі бодай в $^1/_4$ части марно, а се чинить поважну суму пів міліона зр. річно.

Так само позичкові каси і шпіхлірі*) громадські не розвивають ся як слід і не приносять такого хісна, як повинні, а всему одна однісенька причина: брак совістного нагляду рад повітових. В краю есть 3.350 кас позичкових і 682 шпіхлірів, — або що третя громада має касу, а що двацята шпихлір. Як видимо, число йіх мале, а про адміністрацію вже не згадувати. Фонди кас мимо продажі лісів громадських, доходи з проценту ростуть як міхур на морозі, а виділ краєвий навіть статистики про них не оголошує, бо з самих дат показало би ся, що треба суспендувати 90% рад повітових і бодай 2.500 зверхностей громадських.

Ради шкільні місцеві суть звичайно в руках польських, отже і господарка там така. Двори звичайно своєі пайки не дають, а горе учителеви, котрий о ню упімне ся. Знаю такий случай: Двір Си... мав давати до платні учителя 23 зр. річно, але цікавий дідич обчислив, що на се треба би понад 500 зр. капіталу, тож він придумав спосіб дешевший. Дає 2 кавалки поля і кусень луки загальноі вартости 200 зр. „на школу,“ — перед громадою уходить за добродія школи, а со-

---

*) Leopold Caro, Lichwa na wsi. Przegląd powszechny 1893, зошит IX стр. 306.

бі каже престацію відписати. Учителеви відтягають 25 зр. з платні. Декотрі були вдоволені і з того, але один хотів, щоби єму відтягали лиш чистий дохід обчислений на 5 зр., писав до ради окружної і краєвої і діждав ся — „перенесеня" з уряду. На видатки шкільні (опал, услуга, асекурація) не дав сей панок „як школа школою" і зломаного крейцара, а ургенси зверхности громадськоі кидають власти до коша.

При церквах буває то менший, то більший запас гроша зібраного старшиною церковною за світло, братцтво і в таци. При ощаднім і вмілім веденю скарбони можна би з неі оплачувати всі церковні видатки біжучі, а по при тім збільшувати ще нераз і капітал. Та інакше воно в практиці діє ся; гроші видають ся неоглядно, а решта лежить в скарбоні без проценту. Мусить бути того неопроцентованого гроша досить при церквах, бо перед 5 роками наказала консісторія зайві гроші складати до почтовоі каси щадничоі. Але щож з того? В цілім деканаті Хол... ніхто сего не зробив, хоть декотрі церкви мають там і по 1000 зр. в церковній скарбоні.

Ради повітові, то інституція за дорога, бо кожда коштує від 10.000 до 33.000 зр. річно, на самих урядників видає ся 2 до 8.000 зр., а користи з них нема жадноі, або ще приносять вони шкоду через піддержуванє по громадах деморалізуючих війтів і писарів. При виборах до рад пов. в минувшім місяці здобули хлопи Мазури в 14 радах курію сільську, а в нас усего в двох. Хтось тут винен, але показувати пальцем не випадає.

В громадських касах позичкових і скарбонах церковних не фруктіфікує ся належито гроша там зложеного, громадські доходи розхапують, двори часто не дають на школи законом приписаноі суми, виділи повітові переводять даремнісенько богато гроша, — а вся та негосподарність відбиває ся на хлопській кішени, видушує з хлопа остатній крейцар, виганяє з батьківщини. Ощадности заведені в господарці коллективній і належита фруктіфікація плаченого селянами на ті ціли гроша принесла би річно після імовірного обчисленя около 2 міл. зр., і о таку суму зменшила би хлопські видатки. А що індівідуальна господарка селян не в силі тілько продукувати (бо за мало землі, застарілий лад господарюваня і марнотратство гроша публичного), щоби вистало на прокормленє родини і оплату всяких даний, тому одиниці задовжують ся. Стан селянських довгів табулярних виносив в 1870 році 2 міліони зр., в 1880 р. 16 міл., а в 1890 р. 51 міліонів зр. В остатнім десятилітю збільшує ся гіпотечний довг селян о 3·5 міл. зр. річно; а що довги не заінтабульовані винесуть також 51 міл. зр. і збільшають ся о таку саму квоту як табулярні — то принявши вартість недвижимого маєтку селян галицьких на 600 міл. зр., обчислити можна легко, як довго ще хлопська посілість в Галичині має істнувати. Мабуть чи не 50 літ.

III.

Несправедливо розложені тягари.

„Міні школи в Побу.. непотрібно" — сказав теперішній президент міністрів до радних, котрі его просили о матеріял замісць принадаючоі

на него частини грошевоі на школу, — „я там дітей своіх посилати не буду. На мене випадає 260 зр. і то дам“... — Таких поглядів суть пани галицькі, а що в соймі і в радах повітових мають більшість, в раді державній все йіх інтереси узгляднюють ся, а всякий собі не ворог, то всі закони і маніпуляціі так хитро придумані, що де платити, там хлопи — наперед, а де зиски тягнути — там хлопа не треба.

Класіфікація грунтова, переведена в користь панів, кривдить хлопів річно о 681.000 зр. плачених яко податок безпосередний, бо дохід хлопських грунтів оцінено о 3 міл. зр. висше як повинен бути. В наслідок того платять хлопи і всякі додатки висші. Додаток краєвий виносить враз з індемнізаційним 60%, повітовий пересічно 12%, громадський і шкільний 25% від податків безпосередних, — разом 98.% Від несправедливо плачених 681.000 зр. заплатити мусять хлопи ще майже друге стілько додатків річно. Несправедливо переведене клясоване грунтів коштує хлопську кішеню річно 1,350.000 зр.

Ще більше кривдить селян закон дороговий. В Галичині хлопських хат є около 850.000, двірських 14.000, а 74.000 по містах Хлопи платять роботою чи грішми майже міліон зр., а пани ледво 80-ту часть того с. є. 14.000 зр. Не конець на тім. Двори повинні давати матеріял на мости, і дають, але так зручно виставляють відтак рахунок, що рада повітова платить йім за той мятеріял усі гроші, які складають титулом шарварку міста і місточка. За того рода оплати дорогові мали декотрі ради повітові в Шлеску ще перед чотирма літами 10—15.000 зр. ускладаного фонду дорогового, тай усі дороги муровані. А у нас? Ради повітові навіть рахунків не оповіщають з тих грошей, але екзеквують йіх безпощадно, а виділ краєвий не дбає про ті фонди. Ст. Бадені злюстрував щось 10 рад повітових; цікаво знати, чи найшов які призбирані фонди дорогові в тих радах повітових?

Лиха господарка спільним маєтком громадським коштує річно селян около 2 міл. зр., а несправедливо поношені тягари винесуть (1,350.000 зр. + 376.000 + форшпани + варти + комісіі...) навіть більше як 2 міл. зр.; на одного господаря випаде пересічно 4 зр. на рік. Забирати рік-річно 4 зр. бідакови, котрому заглядає голодова смерть в очи, се гріх смертельний, непростимий і то тим більше, що кривдитель має повну свідомість свого вчинку і стану, в якім находить ся покривджений.

Після дат статистичних повинна дати Галичина річно на дороги громадські около 1,200.000 зр; міста платять 200.000 зр, хлопи повинні дати після посіданого простору землі 610.000 зр., а двори 390.000 зр. Але що-ж діє ся? З ласки опікунів мусять хлопи платити о 376.000 зр. більше як повинні, а за опіку і даний на мости матеріял ділять дідичі між себе й ті гроші, котрі платять міста, с. є. 200.000 зр. річно. В кішелях обшарів двірських опиню є ся річно грошей громадських (а зглядно повітових) і хлопських 576.000 зр.

А форшпани, варти, післанці, кошти комісійні, конкуренція церковна, сплата за пропінацію, все то жде на хлопа і на єго кішеню.

IV.

Брак праці над просвітою.

У нас „і мудрість є своя“ і політики свої Пошле Господь милосерний який збір чи віче, так бесідників і революцій хоч лопатою горни. Але не надій ся по всіх тих людях томлячої і ненастанної праці в напрямі вказуванім ними в будень: вони привикли раду радити, критикувати, росказувати, а не стояти в ряді непохитно, сповняти прикази і працювати. Ми все мабуть будемо богаті на атаманів, а бідні на рядових. — „Припоручає ся виділови перевести консолідацію Русинів, — або закладати читальні, крамниці, склепи, уряджувати віча, Народній торговли заняти ся закупном клочя, яєць, щетини“... такі домаганя чуємо раз у-раз на зборах. Але приступім до такого глибокоумного патріота і запитаймо, що ти зробив сам в тім напрямі? — як дбаєш в своім крузі про нарід? — то вийде в найліпшім разі се, що сказав возьний Тетерваковський: „...Доселі ні одного не зділав!“

У нас дотепер мимо крику по часописях і балаканя на всякої закраски зборах сістематичної праці над просвітою мас народа, над єго освідомленєм так як би зовсім не було. Найсістематичнійша ще робота наших радікалів. Вишколені генеральним штабом пускають ся одиниці між народ. Праця доривочна не приносить хісна. Годі в часі невиборчім займати ся філософованєм або заживати миленького спочинку, а доперва на дві-три неділі перед виборами запалахкотіти соломяним полумям, щоби лишити богато спопелілої і чорної ватри, а пожитку жадного. У нас нема товариств по краю, котрі би муштрували рекрутів і приучували їх до борби за свою кривду, для тог) як прийде слушний час, то проводирі збирають на гвалт рекрутів і ведуть непевну і несвідому справи голоту в бій. — Не дивниця, що вона при першій сальві ворога втікає або здає ся на ласку і неласку.

Щоденні часописі зводять боротьбу з вітряками. „Буковина“ скує яку побрехеньку, „Правда“ або „Народна часопись“ повторить „Дѣло“ пише сяжневу реплїку, відтак дуплїку, „Галичанин“ ликує та досипає перцю; а за тими паперовими прапорами відбувають нишком усі читачі такі самі еволюції гадаючи, що вони мученики за ідею Чи при такій безглуздій контемпляції виховаємо наш нарід на пожиточних патріотів, о тім сумнівати ся можна.

Почавши від ради громадськоі і читальні, а скінчивши на всяких товариствах центральних чуємо всюди одну пісеньку. Суть одиниці чесні та трудящі, роблять і за себе і за других. Але їх як на наш край дуже мало. Все проче, то патріоти, що можуть і 100 літ жити але нічого для добра народа не зробили і не зроблять, та мимо сего якось так устроєні, що заслужили на почесть ще заким уродили ся. Читалень є у схід. Галичині 454, та богато з них істнує лиш у виказах на папері, а в прочих сходять ся члени на зазив священника, котрий єсть головою, щоби відбути загальний збір, — тай по справі. Духовенство має аж два кручки, щоби оправдати свою абстіненцію від читальні, а то: утому, якої дізнає в неділю і свято, а власне толі збирають ся читальники, і та обставина ще сяк-так правдива; другий кручок, се радікальні напрями, під що духовенство підтягає всякі вмагання хлопів до

самостійности, і та обставина є фікційна. Про властиву причину с. є. що духовенство волить хлопа темного, мовчить ся. Кого іншого нема в селі, щоби заняв ся читальнею і просвітою людей старших, бо учитель коли піде до читальні, то швидко опинить ся після наших розпоряджень адміністраційних на галицькім Сибірі. Читальня без проводу поволи заснічуєть ся і упадає. Населене наше про те не знає читальні і там не сходить ся, але збирає ся дуже пильно до коршми. А що з того вийде?

Але треба кінчити. Брак землі і єі мала родючість вказує, що в Галичині на 1 км² повинно би лишити ся — беручи за норму Чехи, 25 мешканців, а що тепер є йіх 84, а зглядно 111, то повинно би виемігрувати 59 а властиво 86 мешканців. Візьмім ту меншу цифру, то з Галичини повинно би піти в світ 2,900.000 людей. Приймім, що доперва за 15 літ мало би тілько людей вийти з Галичини, то рік річно мусіло б емігрувати 200.000 голов, а тимчасом що діє ся? Зі східної Галичини вийшло за три роки щось около 50.000 людей с. є. ледви дванайцята ($^1/_{12}$) часть того контінгенту, котрий після повисшого рахунку повинен і мусить вийти скорше чи пізнійше, а вже політики всякого калібру вдарили на алярм. „Тримайте хлопа“ наказували і консісторії і намістництво і старости і жандармерія. Але нікому з тих панів не прийшло на гадку застановити ся над справою глубше, збагнути бодай думкою „гаразд“ хлопський.

Супроти масової еміграції лишає ся нам · або дати хлопам потрібну скількість землі, або позволити йім без перешкод опустити край, котрий йіх прокормити не в силі.

Якмик.

Радо містимо отсю статю, хоча вона в головній части була вже оголошена в „Ділі.“ Для нас вона подвійно цінна. Автор єі очевидно не радікал і навіть має подекуди хибне поняте про радікальну програму, думаючи нпр., що радікали хочуть „паювати між хлопів велику посілість.“ Радікальна програма говорить тілько про викуп панськоі посілости через край, але не говорить нічого про спосіб господарованя на тій викупленій чи постепенно викуплюваній посілости. Тим ціннійше для нас свідоцтво автора про роботу радікалів між народом. А по друге: автор живучи на провінції мав очевидно добру нагоду придивити ся нашій інтелігенції, а єго суд про неі чейже ніхто не почислить на карб радікальноі партійности. Се суд здоровомислячого чоловіка, що пильно придивляє ся до дійсного житя і не бавить ся в теорії.

Редакція.

Вісти з Россії.

В остатні часи багато людей у Россії любить нарікати на студентство, покликуючись на його безпрінціпність, відпекування від справ суспільно-політичних, на брак навіть більш інтензівного життя в самих його академічних корпораціях. Чого, мовляв, можна сподіватись від громади, коли навіть наймолодші, передові сили єі спочивають собі в інертнім спокою? Але справа не стоїть уже так зле. Правда, коли порівняєм сучасне студентство до студентства 60, 70 років, то побачимо солідний мінус: тодішнє студентське життє було правдивим огнищем, де вигартовувались надзвичайні суспільні сили, що вміли присвятити себе цілком укоханій ідеї і навіть життєм своїм власним заплатити за неі (згадаймо лишень довгий ряд імен таких фанатиків ідеї, як Желябов, Кибальчич, Чернишов etc.). Тепер значно не те — загальна реакція вспіла відбитись і на сім елементі суспільности. Але ж коли порівняєм теж российське студентство до студентства закордонного, то всеж таки перевага і досить велика буде на боці першого; в Россії напр. цілком неможливі такі факти, які мали місце сього року в Віденськім універсітеті, де німецькі бурші (а такими там є коли не всі, то численна більшість) вже два рази побили і виштовхали з універсітету своіх колег жидів; там неможливі також і поєдинки (дуелі) між студентами, що в німецьких буршів зробились якимсь культом чести. Навпаки-ж, такі факти з студентського життя за останні роки, як маніфестаціі 19 лютого з поводу знесення кріпацтва в Харкові і Київі, демонстраціі з поводу ганебноі промови проф. Ключевського в Москві і студентськоі кухні в Петербурзі і т. і свідчать нам виразно, що життє там бє свіжою цівкою, що є в ньому відгук і на справи суспільно-політичні.

В І. книжці нашого вістника за сей рік був уміщений лист студентів Лісового інстітута в Петербурзі яко протест на гратуляційну телеграму вихованців Лісовоі школи в Нансі з нагоди коронаціі царя. Тепер ми маємо не меньше цікавий лист студентів Московського універсітету, висланий у відповідь на запросини йіх Глазговськими колегами до себе на ювілейне свято в честь лорда Кельвіна (Томсона). Відповідь ся як найкраще ілюструє обставини життя российського студентства; але нехай самі листи будуть красномовними речниками сих обставин.

„Запросини Глазговських студентів на ювілейне свято лорда Кельвіна (Томсона). Глазговський університет 17 марця р. 1896. Секретареви студентськоі асоціаціі Московського універсітету.

„Ш. Д! Студенти Глазг. універсітету ухвалили спорудити сьвято в честь ювілея лорда Кельвіна яко професора сього універсітету Свято буде тревати 2 дні, пон. і втор., 15 і 16 червня 1896 р. Дуже нам приємно простити студентів Вашого універсітету, аби прислали двох делегатів для участи в сьому святі. Харч і помешкане для запрошених делегатів будуть оплачені. Делегатів просять привезти с собою свою студентську одежу, а також прапор універсітету. Будьте ласкаві як

найскорше подати нам імена Ваших делегатів. З поважанем Hyam Goodman M. A. від імени студентської комісії.“

На се московські студенти відповіли так.

„Відповідь Московської Союзної Ради Землянтв. Hyam Goodman M. A. Ш. Д! Не можна не дивуватись, як російська адміністрація дозволила, щоб студенти Московського універсітету одібрали Ваш лист, де ви запрошуєте йіх взяти участь в святкуванню ювілея л. Кельвіна. Орган, що має підставу уважати себе представником думок студентів Московського універсітету, висловлює студентам Глазговського універсітету найглибшу подяку за йіх запросини. Тим що вони показують, що признають російське студентство частиною єдиної культурної інтелігенції і жадають підтримувати з ними звязок, то ми покористуємось сією нагодою, аби ближше познайомити англійських студентів зі становищем йіх російських колег. На основі важного і тепер універсітетського статута з р. 1884 — „студенти вважають ся окремими слухачами універсітету і не можуть брати участи ні в якій діяльности, що має коллективний характер“, се б то нам заборонено посилати від себе делегатів куди б там не було і для чого б там не було, заборонено збиратись на сходини для розвязання якого будь питання, заборонено закладати товариства для якоі будь ціли. Сим пунктом визначуєть ся характер відносин між студентами і йіх урядом; студенти не можуть зректись свідомости своєі солідарности, а йіх уряд всіма силами стараєть ся викоренити з них сю свідомість, уживаючи часом що найдикійших, що найжорстокійших способів. Взагалі універсітетська управа (що складаєть ся між иншим із професорів) і універсітетська інспекція в своіх відносинах до студентів керуєть ся тими самими прінціпами і заходами, що й загальна адміністрація, з якою вона має зносини і звідки дістає собі поміч (нпр. для вгамуваня студентських „бунтів,“ се б то сходин, коли навкруг універсітету і на подвірю являєть ся величезне число поліційників, салдат, а часом навіть козаки з нагайками). Загальна ж адміністрація, то б то орган міністерства справ внутрішніх у своім поривашю задавити всяку ознаку суспільноі самодіяльности, найбільшу увагу звертає на студентів яко людей „неблагонадійних“ par excellence. Вона підбурює проти нас менше культурні верстви людности, як проти зломисленників бунтівників, обставляє нас шпігами, що ховають ся нерідко під нашою академічною одежею, часом навіть висилає між нас провокаторів. У нас постійно роблять ревізіі, найбільш діяльних з нас карають адміністраційно, відбирають йім волю а іноді на цілі роки висилають з універсітетів, що для багатьох являєть ся неможливістю закінчити освіту і працювати на обібранім полі. Чимало вже інтелігентних і енергічних людей згубив сей поліцейський режім з усією його самоволею. Що ж дотичить професорів, то новий статут дав йім хабара, се б то гонорар від слухачів і зробив урядниками, настановленими міністерством, страшенно здеморалізованими. Найліпші з них, що підтримують зносини з студентами і не ховаючись висловлюють поступові гадки, мусять кидати універсітет і терплять переслідування адміністраціі; другі, що спочувають студентам, але занадто залякані, щоб виявити се співчуте в дійсности, не грають активноі ролі в ході універсітетського життя; зрештою треті, значна більшость,

що дивить ся на своє становище лишень як на жерело для побирання доходів і підвисшень — се наші вороги. Российська ж інтелігентна громада занадто мала, налякана і байдужа, щоб явно виступити в обороні своєі молоді. От таке то невідрадне і безправне становище российських студентів. Та не вважаючи на всі ті тяжкі умовини, серед яких нам приходить ся жити і котрі роблять найшкідливійший вплив на житє российського студентства, — в більшости студентів все ще живе пориванне до організацийного єднання. В московськім университеті істнує потайна організація, що обіймає близько всіх студентів — Союз землячтв (ассоціація з тих, що вчать ся в висших академічних інституціях. чоловіків (мущин) і жінок переважно уроджених в одній місцевості). На чолі сієі організациі стоіть Союзна Рада, що складаєть ся з представників коллективних одиниць Союза землячтв (тепер йіх 45). Організація має свій союзнии суд — Судову Комісію. Мета організаціі — підойма інтелектуального і морального рівня Московського студентства, матеріяльна взаімна запомога і можлива боротьба з ворожими студентам силами. Діяльність Союза страшенно обтяжаєть ся наведеними висше перепонами, але про те ж він що сили стараєть ся тримати свій „прапор“ — прінцип єдности, самодіяльности в тій надіі, що прийде на решті час, коли спаде з них той тяжкий гніт.

„Ви бачите тепер, щодля нас нема й мови про висилку яких будь делегатів: кожна особа вислана нами дістала б занадто важку кару. В усякім разі ми вітаємо Вашого професора, його бо наукові заслуги знані всьому світу, і висловлюємо великий жаль, що позбавлені можливости брати більш активну участь в житю західноі інтелігенциі бо співчутє єі і як найбільше єднанне не можуть не бути для нас вельми пожаданими.

Союзна Рада 45 сполучених землячтв.

Москва 22. цвітня 1896 р.

Для тих, хто цікавить ся організаціями студентів у Россіі, ми до повисшого листу можемо додати від себе ще деякі дрібні відомости, В склад „землячтв“ входять не так особи уроджені в одній місцевости як головно ті, що вчились в одній гімназіі. В Петербурзі напр. є аж два Кронштатські землячтва

Організація і діяльність кожного землячтва цілком самостійні і незалежні від других. Опріч того істнує так звана „Центральна каса взаімноі запомогоі студентів,“ що роспоряджає досить великими фондами матеріальними. Сі фонди йдуть на запомогу бідним студентам. Та про те „Центральна каса“ вважаєть ся інституцією протизаконною і тому всі єі операціі повиті покривалом таємности. Чути, що є ще дві якісь корпораціі, але йіх мета незвісна, бо йіх тримають у великій тайні. Є також кружки спеціального спорту — шахістів, біциклістів і інш. В Москві землячьких організацій далеко більше як у Петербурзі, — там в склад йіх входить 80% з загального числа всіх студентів, тоді як в Петербурзі тілько 20%. Такі землячтва є і по інших университетських містах — в Харкові, Киіві, Дорпаті і інш. Що до жінок, курсисток, то вони не закладають окремих землячтв а прилучають ся звичайно до землячтв при университетах. В двох землячтвах у Петербурзі

їх навіть вибрано за „старостів“ і вони мають там великий вплив. Яко ілюстрацію до характеристики студентських відносин виложених в повисшім листі Московських студентів подаємо тут „історію“ з проф. Шілером, що відбулась сього року в стінах київського університету. Цікаво, як в тій історії попisалась місцева університетська управа і центральне міністерство! Дотичні інформації беремо безпосередно з відозв, виданих в сій справі Союзною Радою Київського звязку землянцтв. 1 го мая с. р. були іспити з фізики у пр. Шілера для студентів медиків 1-го року. Іспитував ся студ. N; іспит трівав щось з пів години і д. N. змучений, почуваючи, що далі не може вже відповідати, кілька равів звертав ся до професора с просьбою відпустити його, бо ½ години іспиту вже досить виявили його бодай середнє знаннє. Професор на те не пристав і питав все далі і далі. З рештою N став просити дозволу хоч трохи відпочити та надумати ся, професор і в сьому відмовив і після кількох прозьб казав йому відійти. Коли ж той не уставав у своїм намаганню, то професор, обернувшись до решти студентів, зимно і розважно *прорік свою злонаслідну фразу:* „*П о к л и ч т е н о т а м к о г о, с т а р о с т у а б о щ о, щ о б й о г о*“... (Староста — уповажнений від „курсу“ або відділу студентів товариш, що відає справи курсу) По сих словах зражений і замішаний N. покинув авдіторію. Відділ медиків 1-го року, почуваючи себе ображеним, вислав до Шілера уповаженого ним старосту, просячи виянснити таке поступуваннє. На зроблений старостою в чемній формі запит професор відповів що „бачить в кожнім студенті лише окрему одиницю і не узнаючи відділу яко щось ціле, не хоче вислухувати від його „уповажненого“ ніяких заяв“ і по словах „ідіть до ректора“ раптом віддалив ся. За кілька день на загальнім зібраню ріжних відділів студенти ухвалили вислати депутацію до інспектора з заявою, що уважаючи поступованє пр-а образою для всієї корпорації, а нечемне трактованнє старости - негідним професорського стану, вони жадають виключення Шілера з екзамінаційної комісії, а в противнім випадку за наслідки не ручать. Заяву сю університетський уряд відкинув, а 4 мая ректор закликав до себе старосту. Там показалось, що Шіллер подав на письмі скаргу за грубіянське поводжінне якогось студента, „що зве себе старостою“ і обвинувачував його в агітації серед товаришів. Ректор також докоряв старості за його негідне захованнє і дивував ся „як то міг ученик наважитись вимагати від свого учителя, що б той перепрошував“ і т. д. Протягом кількох день трівали наради між студентамя ріжних відділів, спершу хотіли ухвалити загальний страйк, себ то щоб усі відділи зрекли ся всіх дальших іспитів, потім думки розбили ся, пропонували зректись одного тільки іспиту фізики, з рештою при сій думці лишив ся тільки один відділ медиків з 1-го року, що й додержав ухвали.

Але по вакаціях викликана з сієї нагоди постанова міністерства причинилась до нового обуріння між студентами. От як полагоджувала вона всю ту історію: всі студенти були поділені на 3 групи — 1 ті, що склали іспити з усіх наук, в тім числі і з фізики (25 чол.) переводились на 2 семестр; 2 ті, що не склали іспита з фізики а з якоїсь иншої науки дістали злу клясу, не переводились на 2 семестр, і 3 з тих, що склали всі іспити окрім фізики, були поділені на 2 підгрупи —

одних допускали на 2 семестр, коли вони в сім піврочю складуть іспит з фізики, в противнім випадку вони мають лишитись ще один рік на тім самім курсі, а других узнано не варгими зачислення на 2 семестр, позбавлено їх можливости за увесь час перебування в універсітеті побірати стіпендії, а деяким (30 чол.) друго- і третє- рочникам або відібрано право зоставатись на медичнім відділі або й зовсім викинено їх з університету. Чим керувалось міністерство при поділі 3 ої групи, ані універсітетській управі, ані кому іншому невідомо! Очевидячки міністерству тут ходило тільки про покарання тих, хто не хотів гнути ся перед урядом і виконувати єго приписів. Дійсно при таких обставинах життя россійського студентства зостаєть ся хіба дивуватись як се студентство видобуває в собі ще стільки сили і енергії на ріжні протести, маніфестації, а їх, як ми сказали в початку, кожного року буває по кілька в ріжних універсітетах.

Ното.

Отся статя вже складалась, коли дійшли вісти про великі студентські розрухи в разу в Москві, а потім і в інших універсітетах скінчили ся арештованями і замкненями кількох універсітетів. Про все те ми надієmось подати докладні відомости в найблизшім нумері нашого вістника.

Редакція.

ЯК Я СТАВ „КАЗЕННИМ РАДІКАЛОМ“.

(*Замісць політичної хроніки*)

Отсе при божій помочи при кінці 1896 року я став „казенним радікалом“. Так недавно ще я був тільки деструктівним елементом, радікальним агітатором, найбільшим ворогом не тільки „porządku społecznego“ (по думці кс. Я. Бадені), але також теперішнього правительства, а тут на тобі! „Казенний радікал!“ голосить „Галичанин,“ а за ним і „Дѣло“ встидливо як стара простітутка а солоденько як люкреція шепче: „Може се для того д. Франко так поступає, що йому обіцяли мандат“. Щож властиво стало ся? Як поступає д. Франко? Хоча я не є жадна „політична особа,“ то про те позволю собі нинішню політичну хроніку заняти хоч в части своєю особою вже хоча би в тій цілі, щоби пояснити бодай тим, хто бажав би ясно видіти діло (таких у нас тепер якось раптом дуже мало зробило ся!), як і через що я дійшов до тої слави, що мене назвали „казенним радікалом“ і обіцяли мені (опозіціоністи!) мандат з ласки гр. Бадені.

Почала ся історія в товаристві імени Шевченка. Читателі „Житя і Слова“ пригадають собі, що я писав ще в юлі і септибрі про не-

тактовний лист о. Стефановича, котрим той вкликав своіх сторонників на збори тов. ім. Шевченка, бо мовляв, Барвінчукісти хочуть викинути „Діло“ з друкарні товариства, і про нетактовне опубліковане того листу в „Буковині“. Там я не входив в те, чи справді „Діло“ причинює товариству ім. Шевченка які страти, чи ні, а противно, уважав цілу публікацію „Буковини“ за злосливу і майже ні на чім не основану сплітку, а лист о. Стефановича тілько за річ незручно стілізовану, з котроі „при добрій волі можна би чогось такого догадувати ся“ (стор. 66—67). Та тамже я сконстатував, що тов. ім. Шевченка „стоїть на двох стовпах: один — се друк книжок шкільних, а другий — се невеличка субвенція сойму і міністерства“. А в сентябрі, полемізуючи з д. Барвінським по поводу тзв. концессій і виказавши йіх дрібноту, я згадав і про тов. ім. Шевченка і писав, „що обіцяноі на 1896 р. міністерськноі субвенціі для тов. ім. Шевченка не вставлено в бюджет і що в кінці віцепрезідент Ради шк. кр. Бобжинський прямо загрозив товариству, що відбере йому друк шкільних книжок і постарає ся о відібране субвенціі (а він се може зробити!), коли товариство сяк чи так буде на далі підпирати політичні видавництва, головнож „Дѣло“ (стор. 166).

Я був перший, що заговорив отверто про сю справу і щиро обурював ся на новокурсників, як вони могли допустити д. Бобжинського мішати ся в домашні справи товариства і ще причинювати товариству матеріальну шкоду жадаючи, щоби воно позбуло ся друкованя „Дѣла“. Розуміє ся, я не вдоволив ся паперовим обуренєм. Бувши на зборах тов. ім. Шевченка вибраним на заступника голови секціі філологічноі і маючи право в неприсутности голови секціі (проф. Стоцького) бувати на засіданях виділу товариства, я тодіж підніс сю справу на виділі і обернув ся до голови з запитанєм, чому він від разу не відпер інсінуацію, буцімто товариство попирає „Дѣло,“ чому не переконав д. Бобжинського, що се неправда? „А тому, — відповів на моє запитанє д. Барвінський здвигаючи плечима, — бо я не міг сего зробити, бо се таки правда. Товариство перед тьома роками було в такім положеню, що стояло на краю банкротства. „Дѣло“ винно нам було 8000 гульд. і як би ми не були дістали тих субвенцій і друку шкільних книжок, товариство було б мусіло упасти. Тілько діставши сю урядову підмогу ми могли приступити до конверсіі довгу „Дѣла“ і вчинили се в той спосіб, що за даних нам 1000 гульденів готівкою ми відписали з довгу „Дѣла“ 2000 гульд., т. є. 1000 гульд. по всій формі дарували „Дѣлу“, а решту покрили тим, що взяли від „Дѣла“ книжки „Найзнаменитших повістей“ і довжників за ті повісти на суму 4000 гульд. Коли б я се все показав д. Бобжинському, то аж тоді він мав би підставу відібрати нам субвенцію“. „Якуж підставу може він мати до такоі грозьби?“ питав я далі і довідав ся, що д. Бобжинський по просту покликав ся на статут товариства, де говорить ся тілько про плеканє і розвиванє науки, а далі покликав ся на польський заклад Оссолінських, котрому також дано наклад шкільних книжок під тою умовою, щоби в друкарні закладу не друкували ся ніякі часописи політичні.*) Тут очевидно я побачив, що справа стоіть

*) Пізнійше, бувши у Відні, я з уст проф. Ягіча довідав ся, що се не є ніяка спеціальна польська інтрига, але загальний usus в Австріі і що напр.

далеко гірше, ніж мені з разу здавало ся. Знаючи троха д. Бобжиньського виділові ані на хвилю не сумнівали ся про те що грозьбу свою він сповнить, а з другого боку адміністратор друкарні додав, що теперішний стан рахуньків „Дѣла" представляє ся знов не найкрайще. Зі старого довгу 8000 лишило ся по конверсії ще 2000. Надто виділ дав спілці „Дѣла" ще кредит (так зване respir.) 800 гульд на рік є тою умовою, що коли би несплачений довг в році перейшов понад 800 гуль., виділ товариства має право зараз виповісти „Дѣлу" друкарню і спілка „Дѣла" зобовязала ся письменним реверсом, що в такім разі прийме виповідь і до 14 днів уступить ся з друкарні. І щож стало ся? Від часу виставленя того реверсу (1884 р.) аж до тепер біжучий довг „Дѣла" в друкарні ніколи не спадав до суми 800 гуль., а завсігди були значнє висший, і тепер доходить уже до 1800 гуль. і є надія, що до кінця року весь довг „Дѣла" буде виносити знов зо 4000 гуль. Адміністратор запитував виділ, що має чинити далі, а мені лишило ся хіба запитати, для чого виділ доси не сповнив уже давно того, що загрожено „Дѣлу" ще в 1894 році? Д. Барвіньский признав ся, що годі було виділови на се рішити ся: всі бояли ся крику, який би із за сего підняв ся і лишали сю справу в завішеню, поки тепер лист о. Стефановича опублікований в Буковині не викликав вовка з ліса, а загроза п. Бобжиньского не поставила виділ у безвихідне положене.

Як вийти з сего положеня без скандалу? Виділ згодив ся попробувати посередньої дороги і виделегував дір. Борковського і мене до спілки „Дѣла" є просьбою, щоби спілка бачучи безвихідне положене сама згодила ся виповити друкарню товариству Шевченка і перенесла друк „Дѣла" де інде. На засіданю спілки о. Стефанович виступив з думкою, що тов. Шевченка властиво заложене на те, щоби підпирало своїм коштом усякі народні видавництва, против чого я виступив покликаючись на спомини пок. Драгоманова, що Товариство первісно мало бути літературно-науковим. Остаточно спілка не пристала на пропозицію виділу і відповіла йому, що не бачить причини шукати для „Дѣла" іншої друкарні. В відповідь на се виділ ухвалив виповісти з новим роком друковане всім політичним часописям, а власне „Дѣлу", „Батьківщині" і „Правді". Коли про сю постанову повідомлено спілку „Дѣла," 16 членів єї, що заразом є членами тов. ім. Шевченка, зажадали скликаня надзвичайного загального збору Товариства. Виділ по статуту мусів се зробити, та маючи і без того на собі обовязок скликати надзвичайні загальні збори для зміни статута, злучив обі ті справи до купи.

Треба ще тут сказати кілька слів про ту зміну статута. Дотеперішний статут тов. ім. Шевченка, хоч зреформований супроти старого Сушкевичівського, та все таки зупинив ся на половині дороги між зви-

---

Югословяньскій Академії в Загребі тілько для того відмовляє сойм субвенції, що єї виданя друкують ся в друкарні хорватської Матиці, де друкують ся також політичні газети. Звісно, Югословяньска Академія, заснована жертвами Штросмаєра і по князівськи ним підпомагана може спокійно істнувати без субвенцій, тай то брак йіх відчуває дітклнво.

чаним товариством доступним для всякого, а товариством науковим. Розділено в нім працю адміністраційну від наукової: першу відає виділ, друга веде ся в секціях. Та про те відносини між виділом і секціями досить неясні. Членом товариства може бути всякий, кого прийме виділ; виділ обовязаний приняти всякого, хто зложить вкладку, отже про наукову кваліфікацію членів нема мови. З тих членів вибирає ся виділ і всі ті члени по статуту мають право а навіть обовязок належати до секцій. Така постанова de jure відбирає секціям науковий характер, бо виділ міг би понаприймати людей без ніякої кваліфікації, ті могли би війти в секції і своїми голосами зупинити там усяку наукову роботу. Тай ще одно: виділ завідуючи маєтком товариства держить усю наукову роботу секцій у своїх руках: не схоче, то не дасть грошей на друковане праць секційних — і вся робота секцій іде до архіву або й зовсім урибає ся. Щоби се прояснити, виділ предложив був на останіх загальних зборах проєкт нового статута, в котрім розріжнено було членів звичайних іменованих виділом за пропозицією секцій і вільних від плачення вкладок і членів пренумерантів, котрі би за встановлену виділом ціну одержували виданя товариства, але впрочім на ведене діл у товаристві не мали би ніякого впливу. Сей проєкт видав ся многим членам занадто радікальним; дехто почав думати, що се вигадка Барвінчуків обчислена на те, щоби витиснути з товариства всяку опозицію і взяти товариство в свої руки. Загальні збори відкинули сей проєкт і вибрали комісію зложену з д ра Костя Левіцького, д-ра Федака і мене, щоби та враз із комісією, що укладала сей проект, переглянула його і предложила надзвичайним зборам новий проєкт статута. Комісія вирозумівши провідну думку проєкту (головним єго автором був проф. Грушевський) згодила ся з нею, та троха змодіфікувала єї, бажаючи з одного боку запевнити секціям характер в повні науковий, а з другого притягнути до товариства як найбільше число руської інтелігенції. За для того в новім проєкті статута розріжнено членів дійсних, звичайних і почесних, а між дійсними і звичайними покладено таку ріжницю: дійсних іменує виділ за пропозицією одної з секцій, вони вільні від вкладок і одержують за дармо (resp. за свої наукові праці) виданя товариства і мають надто в справах адміністраційних такі самі права, як члени звичайні; членом звичайним може бути кождий, хто зголосить ся, заплатить вкладку і буде виділом принятий. Він одержує всі видавництва товариства і має голос рішаючий у справах адміністаційних, отже може вибирати виділ і належати до виділу.

На сей проєкт згодив ся і голова спілки „Дѣла," др. Кость Левіцький і взяв ся реферувати його на зборі. Та про те на два дни перед збором появила ся в „Дѣлѣ" критика того проєкту, подіктована або нерозумінєм річи, або злою волею. Протестовано там проти страшенної нерівности прав між членами звичайними і дійсними, з котрих перші здеградовані, мовляв, на misera contribuens plebs, а другі сидітимуть собі в секціях і можуть с часом утворити таку кліку, що забере ціле товариство в свої руки. Не подобав ся той §, де говорило ся про право кождого члена присутного на зборі заступати (розуміє ся, в справах адміністраційних) за повномочем одного неприсутного члена. Протестовано в імя національного характеру товариства проти того,

щоби до секцій вибирані були й люде неруськоі нації. Одним словом, по думці „Дѣла“ вийшло таке, що зміна статута є властиво зовсім непотрібна, а проектовані зміни були би тілько шкідливі. Всі ті аргументи висунула опозіція й на зборах, додаючи до них ще юридичну трудність укорочення прав дотеперішніх членів, котрих новий статут позбавлює права належати до секцій. Дарешно підношено супроти сего, що належане до секцій не є ніяке право ані прівілей, тілько обовязок до наукової праці, що наділене членів секцій безплатними екземплярами видань товариства на довгі ще літа значити буде товариству не більше як 200—300 зр убутку в доходах, що всі доходи з членських вкладок тепер виносять не більше 500 гульденів, значить, навіть уся та сума при річнім бюджеті товариства в яких 10—12 тисяч майже щезає; даремно вияснювано, що новий статут дає членам звичайним далеко більше прав в товаристві, ніж давав попередній проєкт, що бажанєм комісії було зладити такий статут, котрий би з одного боку запевнював чисто науковий характер секцій, з другого давав можність як найширшому кругови Русинів, особливо інтелігентних, належати до товариства і користувати ся его працями (членам звичайним можна було приходити й на засіданя секцій і промовляти там, тілько не голосувати). Люде очевидно прийшли з гори настроєні проти нового статута, з гори склонні бачити в нім якусь політичну інтригу і хоч висказували думки нераз по просту дикі і боронили йіх дуже мізерно, то все таки з гори були певні, що новий статут упаде, бо для его ухвали треба було двох третин голосів усіх присутних, а йіх було більше як одна третина. З таких диких думок, висловлених на зборах, я наведу тілько три: зараз на початку поставлено внесок, щоби з назви товариства вичеркнути імя Шевченка, бо, мовляв, тепер в товаристві таке робить ся, що тим тілько поганить ся імя Шевченка. Потім поставлено внесок вставити в статут, що товариство Шевченка має обовязок підпирати всі „независимі руські видавництва“. І такий внесок ставляли ті самі люде, що рівночасно страшенно обурювали ся на те, що тепер у товаристві „робить ся політику“. В кінці деякі бесідники опозіційні заявляли, що не можуть „сему виділови“ ухвалити новий статут, бо сей виділ поступив собі негарно з „Дѣлом,“ як коли би статут робив ся для виділу, а не для товариства. Остаточно проєкт статута в основному параграфі провалено більшістю двох чи трьох голосів по над третину присутних.

Мушу тут зазначити, що яко член комісії, котра укладала проєкт статута, я вважав своім обовязком забрати голос в обороні того проєкту і здивований недорікими а вперто пережовуваними аргументами опозиції я назвав йіх аргументами анальфабетів Се слово дуже діткнуло всю опозіцію. Всі від разу зсолідарізували ся з бесідниками а властиво з йіх аргументами, до котрих відносило ся моє слово. Всі почули ся страшенно ображеними, немов би я йіх усіх назвав анальфабетами. Чи потребую вияснювати, що говорячи про аргументи анальфабетів я нікого не хотів образити, а тілько хотів докладно схарактеризувати становище, з якого промовляли бесідники опозіціі. Аргумент анальфабета може бути зовсім щирий і розумний і практичний в річах доступних его розуміню, та в річах висших він робить ся недостаточним. Те самісіньке, тілько в делікатній формі висказав і проф. Грушевський

підносячи, що наука — то роскіш, а коли голий та голодний чоловік не дбає про неі, має по свойому рацію, та тільки нам, коли хочемо справді бути народом і мати пошану у других, годі вічно стояти на становищі голого і голодного чоловіка.

Ще дразливійші сцени були на другім засіданю зборів, що присвячене було справі виповіди друкарні „Дѣлу" і „Батьківщині". Я не буду оповідати докладно всего ходу сего засіданя, а тільки піднесу декілька подробиць, що мене особливо вразили. Головним опонентом виділу виступив тут др. Кость Левіцький. Економічну сторону спору він збув коротко. Сконвертований довг „Дѣла" по его думці був для товариства „добрий інтерес," бо інакше виділ був би сего не робив. Новий довг „Дѣла" нічогісінько не значить, бо як би товариство зажадало, то спілка могла би дати і 10 або 20 тисяч. А в тім — додав др. Левіцький — тепер ми переконали ся, що друкарня товариства страшенно визискувала „Дѣло" беручи за друк далеко більше, ніж жадають інші друкарні. За весь час свого істнованя „Дѣло" дало друкарні заробити около 90.000 гульд., а коли би за всі ті часи звести добрі рахунки, то показалось би, що не „Дѣло" друкарні, але друкарня „Дѣлу" повинна би звернути з 10 тисяч гульд. Та, як сказано, на матеріяльний бік спору опозіція звертала меншу увагу а била головно в точку „народньоі гордости." ображеноі вмішанем Бобжиньского в домашню справу товариства. Тут др. Левіцький і другі спільники „Дѣла" говорили з великим патосом, мало що не з слізми в очах, договорювали ся до словних і чинних зневаг, так що один із присутних поставив внесок: заслонити китайкою бюст Шевченка, щоби не дивив ся на те, як відбувають ся збори наукового товариства его імені. Що правда, з боку виділу оборона була досить слаба. Заступник голови. проф. Громніцкий, маючи приготований докладний цифровий реферат про стан рахунків „Дѣла," не відчитав його на зборах, склонений до того кимсь із опозіціі, котрий сказав йому, що не треба компромітувати „Дѣла," котре й так винесе ся з друкарні; тут ходить тілько о демонстрацію проти Бобжиньского, щоби не мішав ся в наші домашні справи. Спонукавши таким способом заступника голови, щоби відложив на бік сильнійше оружє, опозіційники с цілою перфідією всіли на него, коли він ужив слабшого оружя, т. є. делікатнійшого, загальникового реферату, а потім ще в „Дѣлѣ" закинули йому, що спроневірив ся ухвалі виділу, котрий, мовляв, постановив був рахункового боку справи на зборах зовсім не чіпляти. Розумієть ся, що такоі ухвали виділу ніколи не було і не могло бути, та опозіція не цурала ся ніякого оружя, щоби тілько здусити противника Остаточно збори більшістю знов таки ледво кількох голосів ухвалили скасувати ухвалу виділу що до виповіди друкарні „Дѣлу" і „Батьківщині" і друкувати ті часописі далі під умовою, що будуть точно платити. Вважаючи таку ухвалу зборів за вотум недовіря до себе і за причину до можливоі страти субвенціі, виділ зголосив свою резігнацію; те саме зробили (моіми устами) референти секцій, не бачучи гарантіі для дальшого розвою науковоі праці в товаристві, і те саме вчинив на решті проф. Грушевський яко редактор „Записок" і інших видань товариства. Ті заяви, зовсім натуральні супроти такоі ухвали збору (адже поминаючи питанє

довіря ухвала ся остаточно затикала для товариства те жерело доходів, яке було доси, а натомісць на ростіж відчиняла йому жерело ненастанних страт!) справили такий ефект, як коли б опозіційна більшість з великим розгоном стукнула ся лобом о стіну. Підняв ся крик — не то здивованя, не то обуреня. Одні жадали, щоби зараз приступити до вибору нового виділу, та голова збору (о. Торонський) заявив, що се неможливе, бо сего нема на порядку деннім. Тоді др. Кость Левіцький успокоів своіх тим, що по статуту теперішній виділ мусить аж до вибору нового виділу вести провізорично справи товариства — і на тім зібрані розійшли ся.

Що до себе мушу сказати, що заінтересований в тов. ім Шевченка тільки з боку науковоі праці, не належачи до виділу і нічим не звязаний ні с ким із виділу ані с поза виділу, я не вважав потрібним промовляти в обороні виділу, а тілько коротенько спростував одну брехню д-ра Левіцького, немов то я бувши делегатом товариства на спілці „Дѣла," говорив тілько про Бобжинського, коли тимчасом я, полемізуючи з о. Стефановичем, говорив обширно про первісне призначене товариства, про вагу его науковоі діяльности і про абсурдність ідеі, щоби товариство підпирало чужі для него, приватні видавництва. Др. Левіцький з звичайною у него ефронтеріею заперечив моім словам, а знайшов ся ще один панотчик, котрий також заявив, що тоі моеі бесіди на спілці „Дѣла" не чув; о Стефанович, с котрим я полемізував, тепер мовчав. Та про те „Галичанинъ", очевидно поінформований кимсь із опозіціі, написав, що „др. Франко розпинался за Барвиньскимъ," хоча про Барвінського на зборах не було ані згадки. Се був початок того, „як я став казенним радікалом". Правда, я голосував за тим, щоби над внеском опозіціі перейти до порядку денного, і доси ще думаю, що на підставі звісного міні фактичного стану справи я не міг голосувати інакше. Я вважав і доси вважаю зарівно „Дѣло" як і „Батьківщину" не жадними публичними, всенародніми інституціями, які б належало піддержувати посвятою всего іншого. Се по мо йому предприемства приватні чи то одного чоловіка, чи якогось кружка і спілка „Дѣла" е таким кружком, а не інституціею ані партіею), котрі не мають права користати ані на один цент з маєтку товариства, що має перед собою інші ціли, висші по над біжучі політичні інтереси, так само як не має такого права нпр. „Жите і Слово" або „Громадський голос". Що п. Бобжинський вмішав ся в сю справу, се дуже прикро і коли би зібрані опозіційники були поставили справу так, щоби замісць робити скандал товариству (не виділови, а цілому товариству, значить, і собі самим), обдумати спосіб, як би найдотклівійше покарати чи привстидати п. Бобжинського, щоби в наші домашні справи не мішав ся, я був би радо знайшов ся в йіх ряді, і я певний, що між зібраними ледви чи знайшов ся б був хоч один, хто би був заговорив слово в обороні п. Бобжинського.

Міні закидував дехто, навіть із молодших радікалів, що, мовляв коли не для чого іншого, то бодай для того, що за виділом тов. ім. Шевченка стояли „Барвінчуки" я повинен був стати против них. Не розумію сего рода висшоі політики. Голосуючи після свого переконаня і так, як вимагає добро тоі інституціі, до котроі належу, я не вмію огля-

дати ся на те, чи може хто небудь немилий міні з тих самих чи інших причин голосує так само. Відступити від свого переконаня для того, що припадком ти знайшов ся в кепській компанії, се така сама трусість, як відступити від него для доброї компанії. Щож лекшого було б тоді всяким перфідним елементам, як відкаснути всякого чоловіка від его переконань, *підсуваючи йому погану компанію?*

Другий факт, що подав на мене причину до підозріня, була моя поїздка до Відня. Правда, досі ще не було висказано публично в руських газетах, що я їздив там запродувати ся гр. Бадені або просити о мандат чи о універсітетську катедру але по тім, що вже було написано в „Галичанинѣ", я надію ся й сеі звістки коли не нині, то завтра. І для того вважаю потрібним сказати про сю свою поїздку хоч кілька слів, тим більше, що про неі заговорила досить живо преса австрійська і заграницчна. Я поїхав до Відня запрошений тамошнім кружком тзв. Фабіанців, т. є. людей з радікальними поглядами суспільно політичними, близькими до соціалізму, але не соціаль-демократів (Про Фабіянців і Фабіянізм подані будуть у слідуючім році в „Житю і Слові" докладнійші відомости тому тепер я сего не чиню). Сей кружок від кількох літ устроює відчити і діскусії на суспільно-політичні теми; беруть в них участь і вчені, професори та спеціялісти, і публіцисти та писателі зарівно ліберали, радікали, як і соціаль-демократи. Мене прошено ще перед роком прийіхати на відчит, та справа проволокла ся і тілько сего року дійшла до діла. Я виголосив у залі Ронахера відчит про економічне і суспільне положене галицького мужицтва. Відчит опертий на власній обсервації і урядових цифрах не давав поля до діскусії, хоча серед публіки показало ся досить богато таких, що по троха знали Галичину. Тож в діскусії говорили то про се, то про те: один потверджував мої спостереженя тим, що сам бачив, другий говорив про нужду *жидів по місточках, інший дійшов навіть дого, що забалакав про* нужду галицьких дідичів. А нарешті др. Венграф, редактор тижневника „Neue Revue," прочитавши днем уперед мізерну книжечку Захера „Polnische Revolutionen," почав оповідати на єі підставі про 1846 р. Навязуючи до сеі промови і вказавши на єі анекдотичність я зазначив, що наслідки різні 1846 р. чують ся у нас і доси, що той рік затроів відносини між дідичами а мужиком, бо до природного соціального антагонізму доспав іще глухоі ненависти дідичів проти „різунів," тоі ненависти, що видніє ся в цілій шляхетській антіхлопськія політиці і часто прориває ся в шляхетській публіцистиці. Отсе моє речене в телеграмі до „Kurj. Lw." було перекручене в той спосіб, що, мовляв, 1846 рік зродив у мужиків ненависть до шляхти. Виходило таке: насамперед їх вирізали, а потім почали ненавидіти!

Також в залі Ронахера присутний провідник віденьських соціаль-демократів др. Адлер запросив мене, щоби я і у них, на зібраню робітницькім говорив про Галичину. Я згодив ся і в два дни опісля на вельми численнім зібраню робітницькім (на ньому, як міні оповідали, був присутний і пос. Романчук) я в двогодинній промові розповідав про рух людовий польський і руський у Галичині, вказуючи его жерела, его перешкоди, відмінний его характер в польській і руський части Галичини залежний від ріжниць національних, его зріст,

цїли і відносини до інших партій. Про сю мою промову подала обширний реферат віденьська „Arbeiterzeitung", та може цікавійше буде для наших читачів побачити, що про неі написав чоловік зовсім далекий від наших австрійських відносин, віденьський кореспондент лондонського Times'а. В кореспонденціі датованій ц. 17 дек. він пише ось що: „*Від часу до часу доходили нас глухі вісти з Галичини про якийсь* рух серед селянства в деяких частях сего краю. Популярний член руського радікального сторонництва др. Франко подав отсе недавно деякі займаючі подробиці про се діло на зборі у Відні перед численною публікою з робітницькоі верстви а також перед многими виднійшими соціальдемократами.

„В свойій промові др. Франко завважив, що при дуже важких обставинах, серед яких живе галицьке селянство, було се просто чудом, що міг зорганізувати ся який небудь рух такий, як то звичайно розуміє ся в Европі. Дивним видасть ся декому, що зароди радікально-соціалістичноі агітаціі прийшли до Галичини не з заходу, а власне з Варшави, Украіни та Киіва. Рух сей почав ся серед універсітетських студентів у тих краях, а відси перейшов до студентів і до руських мужиків у Галичині. Коли вірити дру Франкови, то соціалізм з разу вважав ся там не якоюсь політичною догмою, але радше змаганєм гуманітарним, що було примінене відповідно до потреб агітаціі серед селянства.

„Рух сей в Галичині йде двома віддільними дорогами відповідно до економічних, національних і релігійних ріжниць між сільським населенем східноі і західноі части краю. Важні ріжниці є також між керманичами руху в східній і західній Галичині. Провідники західно галицькоі організаціі зовсім порвали звязок з соціалізмом і заявили, що не мають нічого спільного с соціальдемократами, коли тимчасом проводирі руху в східній Галичині поклали соціалізм у основу своєі програми. Галицьке селянство, що визнає православну релігію (кореспондент очевидно не знає нічого про нашу „святу унію"! — І. Ф.), ворожо відносить ся до великих властивців земських — Поляків. Наказ виданий урядом львівського намістництва, котрим звелено нівечити певні релігійні ознаки (се я говорив про памятне обрізуванє трираменних хрестів, І. Ф.) мало що не став ся причиною народнього розруху.

„Далі др Франко ствердив, що крім ріжниць релігійних велику силу має також антагонізм національний між галицькими Поляками і Русинами. Поляки вважають Русинів за якусь низшу расу і по думці дра Франка мають в тім подекуди рацію. (Тут кореспондент не зовсім вірно передав мою думку. Я говорив, що Поляки вважаючи Русинів за низшу расу відносять ся до них с погордою а бодай з недовірєм (звісно, я говорив про Поляків-шляхтичів) і мають в тім о стілько раціі, що й Русини платять йім таким самим або й ще більшим недовірєм. Ів. Фр.). Розуміє ся, що вживано всяких способів, щоби запобігти розвови руху і хоча він не має спеціально релігійного характеру, против него висунено поперед усего перешкоди церковно-політичні. І так приміром уживано против сего руху впливу сповідальниці, но давано розрішеня читателям радікальних газет. І газеті загрожено екскомунікою та погрови сеі не виконано.

„Далі згадав бесідник про справу кс Стояловського, того добре звісного духовного, про котрого сказав, що його крок за кроком попихано до ролі агітатора. Якийсь час власти не знали, що з ним зробити, та в кінці його екскомуніковано. Та про те кс. Стояловський зазнає серед селянства великої пошани, вважаеть ся мало що не святим. Є се однак чоловік нетривкий у своіх поглядах, а его недавнє захвалюванє Россіі зробило неприємне вражінє. Недавно зроблено пробу, щоби зробити конець рухови: один польський посол вніс у Раді державній проєкт закона обдуманий для сеі ціли. (Кореспондент видно не добре зрозумів: я говорив про проєкт окружних війтів, якого наші суспільні єрархи в соймі ухвалили домагати ся від правительства— І. Ф.). Селяне задумують протестувати против сему намірови петиціями та демонстраціями.

„Здобутком руху в теперішнім часі можна вважати побіду селян в 14 польських а двох руських округах при виборах до сойму (властиво до рад повітових —І. Ф.). В західній Галичині велику більшість виборчих округів здобули кандидати, що належать до людового сторонництва. Є се недобрий знак для польськоі арістократіі для недалеких виборів до Ради державноі".

Кореспондент англійськоі газети, як бачите, вірно передав головну основу моєі промови, пропускаючи все, що мало більше партікулярний, галицький або австрійський інтерес. Зазначу тут, що стоячи на основі руськоі радікальноі партіі я не вважав можливим солідарізувати ся у всьому с тактикою галицьких соціальдемократів, і висказав жаль, що вони в теперішній виборчій боротьбі замісць порозуміти ся з польськими людовцями, злучили ся зі Стояловським і що найсумнійше, доходять іноді до того, що або самі, або разом зі Стояловським розбивають віча скликані людовцями. Сему зараз на вічу заперечив др. Адлер заявляючи, що соціаль демократи не вяжуть ся з Стояловським, а боронять його бачучи в нім жертву теперішнього режіму, хоча знають, що его погляди хиткі і союзник з него ненадійний і навіть не лояльний. Щож до віч, то соціальдемократи стоять за найбільшою свободою зборів, значить, зборів розбивати не можуть, а коли які збори через йіх промови розвязано, то хіба такі, де не вільно було висказувати своіх думок, а такі збори волять і зовсім не відбувати ся Пізнійше сю справу докладнійше пояснював у Arbeiterzeitung д. Дашинський і я від себе скажу хіба тілько, що своє твердженє я опер на реляціях і оповіданях головних провідників польського сторонництва людового, а що до східноі Галичини я зазначив виразно, що радікали йдуть доси згідно с соціальдемократами, а нпр. в Перемишлі руські мужики радікали підпомагали страйкуючих робітників живністю в йіх боротьбі*)

Польські газети галицькі з разу (крім Kurj. Lw.) промовчали ті моі промови у Відні, та потім кореспондент „Czasu" написав про мій

*) Се нехай служить за відповідь дру Шоррови на его інтерпеляцію звернену до мене на вічу в Коломиі; на жаль, у своїй промові др. Шорр виявив так богато незнаня справ, про які взяв ся говорити „іменем робітницькоі партіі", що цілковите промовчанє его інтерпеляціі на тім вічу було конечним, тим більше, що зібрані там селяне зовсім не розуміли его промови і були би мабуть не розуміли й моеі відповіди.

відчит у Ронахера виємково без лайки на мою особу, якось немов жалкуючи, що я згодив ся говорити так спокійно і делікатно перед публікою, котра бажала чогось іншого, бажала звеличаня різні 1846 р. Чи мій відчит був такий дуже делікатний, се покаже ся по єго опублікованю. Та тепер важно те, що й сю донись „Czasu,“ передруковану в львівських польських газетах, дехто з Русинів поклав міні за доказ чогось „нечистого“. „Щось то там стало ся, коли урядовці починають про него писати так делікатно!“ — таку увагу повторяли одні за другими, а один „авторітетний пан“ мав навіть висказати яко річ певну, що гр. Бадені через посередництво дра Адлєра — не знаю чи скаптував, чи пробував скаптувати мене для своєі політики. Та се все квітки, а ягідки далі.

Коли я був у Відні, стала ся у Львові памятна подія. Ми вже згадували про завязанє русько-католицького союза послами Барвінським і Вахнянином. Нема сумніву, що завязанє сего нового політичного товариства є важним етапом у розвою нашої суспільности, етапом, який ми давно предвиділи, говорячи ще 1894 р. в „Народі,“ що галицьким народовцям стелять ся дві дороги: або пристати дійсно до людового руху, до поступових і всеукраінських ідей і зробити ся радікалами, або зробити ся виразними клерікалами, пристати до клерікального руху, що йде по інших краях, а з ним разом піти шляхом реакції, порвати звязки з традиціями давнього украінофільства і нового украінства, а з народовства задержати хіба одну мову та фонетику. Народовці тоді дуже обурювали ся на такі наші віщуваня, та на диво вони справдили ся швидше ніж ми собі думали. Типовий народовець і один із батьків галицького народовства, Вахнянин, ставши з ласки урядовоі послом у Відні. виявив такі дикі, ретроградні погляди, таке нерозумінє парляментарноі чемности і заразом таку консеквенцію в обороні кождочасного правительства, що навіть єго протектори, польські шляхтичі, сміяли ся в кулак слухаючи єго промов. Та про те для галицько-руськоі інтелігенціі власне такого посла було треба: поки інші „любимці народа“ (так назвало „Дѣло“ послів вибраних під стягом новоі ери) або мовчали заввято а тілько голосували безхарактерно, або зовсім не ходили на засіданя парляменту і тілько, так сказати, теоретично забирали місце, котрого не могли заповнити, то п. Вахнянин від разу випалив усіми набоями галицького рутенства і тілько таким способом розворушив сумлінє нашоі інтелігенціі. Адреси обуреня та недовіря, які посипали ся на голову Вахнянина від народніх віч, від руських товариств, соборчиків і від одиниць, були немов pendant до тих адресів довіря та величаня, які в р. 1890 щедро сипали ся на голову творців новоі ери Хоч і як відмінний був характер сих обох маніфестацій, та в йіх основі одно було спільне: се були два важкі, хоч з ріжних боків нанесені удари на старе, ідиллічне, безпрограмове, ділетантське народовство. Настало время люте. Хотячи бути політичною партією треба було стояти за якісь виразно зазвачені суспільні інтереси і політичні думки. Галицьким Русинам не богато доріг було до вибору: або мужик і робітник, або піп і урядник — се суспільні інтереси; або стяг поступовий, або ретроградний — се політичні напрями З комбінації тих елементів виходять наші партійні відносини . політичний ра-

дікалізм на основі селянських і робітницьких інтересів — ось вам суть радікального руху; політичне ретроградство оперте о світську і церковну бюрократію — ось вам суть наших консервативних партій. Та тут є відтінки. Духовенство, особливо старше поколінє, в більшости виховало ся в дусі антіпольськім і в антагонізму до Поляків тягне за Россією, не любить унії і католицизму, та заразом не любить і сучасних констітуційних порядків, мішаючи звичайно понятє констітуції з тим єго практичним приложенєм, яке бачимо в Галичині. От тим то се духовенство, хоч нераз практично, серед народа, робить чимало доброго і вміє нераз стояти за своїм правом, все таки загалом являєть ся масою політично ретроградною і невиробленою і на політичне житє мас народніх має чим раз менше впливу. На сьому духовенстві опирає ся головно партія москвофільська, що радо величає себе історичною, твердою, консервативною партією, а на ділі є купою людей нераз і щирих, в великій мірі нетямущих і в політично-суспільних справах зовсім темних, людей, котрих одинока добра прикмета є та, що йдуть солідарно і сміло за своїми проводирями. Ті проводирі властиво роблять політику, думають і говорять за всю партію, — а хто ті проводирі, хто і як їх інспірує, в те я не буду входити. Досить того, що відділити всю юрбу партії від проводирів і їх органів неможливо.

Друга купка — се світська бюрократія: вчителі, урядники, адвокати, лікарі і та часть молодшого духовенства, що дещо троха більше читала і думала від старих, пройшла українофільську школу 60-тих а навіть соціалістичну 70-тих років і винесла відси замилуванє до народньої мови і рідного письменства, до Шевченківського демократизму, винесла певний романтичний патріотизм. Та молодші генерації чим раз більше тратили характер того „чистого“ народовства. Одні йшли в радікали, другі набирали барви клерикальної, римо-католицької і полонофільської До сего перли політичні обставини. Шляхта польська абсолютно запанувала в Галичині, взяла в свої руки школи вмішала ся навіть у справи церкви руської, рядом законів і реформ притисла селянство до землі економічно і звела єго політичну силу майже до зера. Треба було інтелігенції рішати ся, де шукати сили і запоруки будущого добра: чи в тих хлопських масах, бідних, темних і пригноблених, чи в обіцянках, що плили з гори. Се була основна точка так званої „нової ери“ 1890 року. Ми ніколи не сумнівали ся, що робили сю еру люде доброї волі і с щирого патріотизму, та критикуючи їх поступок ми виказували єго нераціональність і безхосенність і остерігали перед деморалізацією, яка з него може піти на весь загал інтелігенції, і так дуже нетвердої в політичній азбуці. Тоді нас окричано „деструктівними елементами“, а мене особисто „Дѣло“ утитулувало навіть стеклим вовком Та ось не минуло два роки, коли д. Романчуку памятній свойій промові в Бібрці досить недвозначно сказав, що тепер, коли розбили ся надії на добру волю правительства, Русинам не лишаєть ся нічого, як іти між народ, піднимати єго до політичного житя і робити з него політичну силу, т. є. робити те самісіньке, що ще перед настанєм нової ери робили радікали і за що їх орган д. Романчука недавно лаяв. Та на жаль прихильники д. Романчука показали ся чи за мало рішучими, чи за мало спосібними до того, щоби дійсно йти

між народ, а може дехто з них бояв ся, щоби там не здибав ся при однім роботі з радікалами. Тай сам д. Романчук проголосивши політику прінціціальну не завсігди ясно держав ті прінціпи, голосував за такими справами, против котрих сам промовляв, і хоч кілька разів виступив справді достойно і сміло в обороні погоптаних прав народніх, то все таки дома, *серед своєі партії, не зумів підняти духа, розбудити* житя, сотворити сильноі організації. А тимчасом у краю з одного боку радікали ширили агітацію серед селянства, загортаючи в своі ряди все що *інтелігентне, чесне* і *енергічне серед селян*, а *з другого боку* руська ерархія під натиском пануючих сфер бажала витворити хоч подобу такоі партії, яка би була і релігійно найбільше зближена до Поляків і політично найподатливійша можновладникам. І ось коли д. Романчук проголосив свою „прінціпіальну політику“ (nota bene, під новоерською ні в чім не зміненою програмою!), то на дорозі „новоі ери“ лишив ся д. Барвінський з Вахняниною, інавгуруючи політику нового курсу безоглядним прислужництвом „Колу польському“ у Відні навіть у таких далеких і для нас тільки теоретично важних річах, як стан облоги в Празі, за котрим промовляв д. Вахнянин, але і в таких, як солідарне голосоване з Колом польським у всіх справах і т. д. Все розчароване „новоі ери“, все, що за час від 1890 року накипіло в души у Русинів, у котрих ще не вигасла іскра давніх традицій лібералізму і народолюбства, все те вийшло тепер на верх і полляло ся на голову новоерців: вони стали ся козлами отпущенія не тілько за своі дійсні гріхи, але й за всі гріхи новоі ери. Якийсь час вони ще заслонювали ся фантомом України, що, мовляв, стоіть за ними, дурили кого слід і кого не слід фікцією австрофільськоі партії на Вкраіні, та ся фікція дуже швидко розвіялась, і ось с кінцем 1896 р. доконує ся вельми важна переміна в зверхнім вигляді наших партій. Новокурсники з д. Барвінським і Вахнянином у Львові, *запевнивши ся протекцією кардинала Сембратовича*, приступають до зорганізованя своєі окремоі фалянги; виперті в усіх народовських товариств вони закладають своє політичне товариство — *Руський католицький Союз*. Всеукраінський прапор кинено в кут, а натомісць вивішено хоругов католицизму, ставлячи нову організацію a priori на партікулярнім галицькім грунті, так що вже ані буковинські Русини ані православні Украінці не могли до неі належати. Хто там увішов до тоі організації? Не богато йих: кільканадцять молодших попів, декілька урядників та чающих протекції вчителів гімназіальних, загалом елементи залежні, по части такі що доси хіба по тихо признавали ся, що вони Русини і тілько в тіни протекціі осмілили ся признати ся до своєі національности, а всі разом або далекі від народа і єго дійсних потреб, або проняті новочасними ідеями воюючого клерикалізму. Значить, завязок партії, де світські елементи і слабші і менше ідейні від попівських, де, значить, політика навіть в найліпшім разі (т. є. абстрагуючи від домінуючого впливу польськоі шляхти) може бути тілько кастово-консервативна, попівсько бюрократично-ретроградна та конфесійно-ексклюзівна.

І що більше! До завязаня сеі новоі партіі приступлено власне тоді, коли весь напрям новокурсний в очах галицьких Русинів скомпромітував ся до крайности нетактовним і цинічним виступом Вахнянина

в Раді державній проти радікального руху а разом с тим проти всякого людового руху і людових послів. Треба було дуже мало знати людей або дуже глубоко погорджувати ними, щоби в таку пору, коли з усіх боків сипали ся заяви недовіря і обуреня против Вахнянина, кликати людей під прапор піддержуваний тим самим Вахнянином. Не диво, що на перші збори Союза явилось мало участників, тай с поміж тих роздав ся різкий голос дір. Цеглінського, що остро судив увесь новокурсний напрям, підносив єго хиби і робив тяжкі докори Вахнянинови. Та аранжери сеі акціі мали надію на одно — на авторітет кардінала, що, мовляв, потребує тілько заявити свою волю, а духовенство купою повалить в ряди Союза Чи вони самі до сего додумали ся, чи може піддав йім сю думку хто з польських верховодів, не знаю; те тілько знаю, що від одного з тих верховодів ще перед двома роками на мій заміт, що за Барвінським і єго напрямом не стоїть у нас ніяка партія, я почув таку відповідь: No, może teraz niema, ale to się da zrobić. Partya będzie!" Ті слова в звязку з історичним „Postaramy się", висказаним намістником у Соймі, кажуть догадувати ся, що може з сих сфер вийшла думка ужити кардинала за наганяча для Союза і наразити єго повагу на компромітацію для осягненя хвилевого ефекту. Сяк чи так, досить що кардинал Сембратович розіслав окружники і просив інших епіскопів, щоби і в своіх епархіях порозсилали окружники, якими б поручено духовенству на соборчиках повибирати делегатів і вислати йіх до Львова на 10 дек. „для наради в справах церковних і політичних". Не треба було бути ані великим політиком, ані дуже догадливим знаючи політичну минувшість кардинала і єго сімпатіі, щоби зміркувати. як буде виглядати та нарада Але такоі дози наівности і нерозуміня дійсних відносин у краю, яку проявили головні аранжери сего зйізду, таки певно ніхто на провінціі не надіяв ся.

Тимчасом на провінціі духовенство заворушилось. Почали ся розмови про зйізд по газетах, на соборчиках. Під впливом виступів новокурсників у Відні, йіх брехень та особистих нападів у „Правді" та „Буковині" навіть горячі прихильники католицького клерикалізму були зделонцептовані і заженовані, стратили відвагу і не сміли боронити того, чого справді ніяке мило не змиє. Умірковані народовці як звичайно держали ся умірковано, т. е. були ні зимні ні теплі. Старе, крикливе, горде на свою політичну традицію рутенство виплило на верх. Йому припала головна роля. В епархіях перемиській і station станіславівській повибирано делегатами майже самих „твердих", а які були народовці, ті відіграли на зйізді пасівну ролю, або й зовсім не прийшли на засіданє, занюхавши письмо носом Розуміється, що командирі москвофільські вміли зручно скористати з сітуаціі і зробили своє „Русское Касино" головною кватирою зйізду, а на ділі зйізд — виразом свойіх думок і змагань.

Треба додати, що кардинал Сембратович зробив усе можливе, щоби погіршити і без того не гарну сітуацію і зробити своє фіаско як найповнійшим. Він виображував собі, що зйізд буде одним великим „колінопреклоненієм" перед єго порфірою і для того не приготовив ніякого порядку денного, не мав охоти навіть позволити на вибір презідіі нарад або думав, що всі мовчки піддадуть ся єго проводови і міркував

собі, що по промові єго і визначеного ним референта всі зараз будуть голосувати і одобрять усе, що йім предложено. Та сталось зовсім інакше. Вже підчас вступноі промови кардинала, в котрій головним нещастем нашого краю і народа змальовано радикалізм і безвіре, озивали ся голоси протесту, коли кардинал закидав духовним, що й з них декому байдуже до віри католицькоі. Тож коли по скінченю промови кардинал хотів зараз дати голос свойому референтови, зібрані зажадали вибору президії; кардинал рад не рад згодив ся на се і запропонував о. Стеткевича, та зібрані зараз же провалили його пропозицію вибравши головою збору о. Калужняцкого.

Реферат о. Бачинського був, як каже приповідка, „не файний але довгий", а кінчив ся резолюціями, в котрих ставлено домагания: 1) збільшеня впливу церкви на державу і суспільність, 2) шкіл конфесійних і пошани неділь та празників, 3) оборони прав корони против усяких стісненъ і ограничень (т. є. хіба приверненя старого абсолютізму!), 4) рівноправности руськоі мови в школах і урядах, 5) ліпшоі дотаціі для руського духовенства, 6) піднесеня рільництва і дрібного промислу 7) ще раз докладного святкованя неділі, 8) безоглядноі згоди с Поляками, 9) проводу духовенства у всіх руських справах, 10) піддержування політичних товариств і газет католицького напряму (се вже очевидно був натяк на Союз).

Над сими внесками прилюдноі дискусіі не було По досить оживленій дебаті над промовою самого кардинала внески ті передано спеціальній комісіі, котра зовсім похоронила йіх і натомісць предложила зйіздови ось які внески: „Зваживши, що гр. к. духовенство само в собі творить єрархічний зорганізований союз і для того нема потреби організувати ще офіаіально-клерикальний союз, котрий міг би мати релігійно-політичний характер, а се було би шкідливе, бо кинуло би віру в вир політики; зваживши, що в нашій наскрізь католицькій провінціі не треба ніякоі надзвичайноі акціі, бо се викликало би замішанє між духовенством і народом, якого яркі приміри бачимо в західній Галичині — делегати не бачуть потреби окремоі організаціі через основанє нового офіціально клерикального політичного товариства, солідарізують ся з ухвалами австр. епіскопату що до заведеня шкіл конфесійних, поліпшеня дотаціі духовенства, релігійного виховуваня дітей і т. д. а заразом протестують против остракізму, відки б він не йшов і заявляють, що від католицького чуття і переконаня ніяка хитрість йіх не відібє". Сю резолюцію зібрані приняли одноголосно. Наводжу навмисно головну суть тих резолюцій, а то ось чому. Декто навіть із радікалів уважав ухвалу зйізду чимсь поступовим, якимсь вибухом елементарноі сили, якюсь маніфестацією трохи що не всенародньою, обявом „щироі, нефальшованоі природи". Хоч як силую ся побачити щось такого в тих резолюціях, а бігме не можу. Клясове почутє нашого духовенства від 1848 р. ніколи не було дуже слабе, а тепер що скріпило ся, се діло природне. Що наше духовенство солідарізує ся з загальноавстрійськими клерикальними змаганями, се як собі хто любить, але щось так дуже поступового чи елементарно-народнього я в тім не бачу. А відшибнувши ті дві річи лишає ся в резолюціі одно — нехіть до кардинала, до гр. Бадені (пришпилили йому остракізм!) і до Союза Барвін-

ського та Вахнянина. Певна річ, той факт, що сю опозіційну супроти кардинала резолюцію принято одноголосно, що ніхто навіть із найблизших сторонників кардинала не підніс за єго проєктами не то голосу, але навіть руки — се факт вельми характерний, факт, котрий показує, що руське духовенство будь що будь не є Панургово стадо і що при добрім проводі воно могло би стати живою силою, користною для народа в далеко більшій мірі, ніж тепер. Але сей ясний факт має деякі темні смуги на собі. Одно те, що дехто з делегатів (кажуть, що головно народовці) по зїзді, чуючи поражене кардинала, ходили до него і перепрашали його за те, що так голосували, але, мовляв, не могли йти проти загалу. Друге те, що по зїзді почали ся в газетах дуже неестетичні проби притягти кардинала на бік зїзду, і то паралельно раз на бік народовців, то знов на бік москвофілів, поки обох не охолодив офіціозний кореспондент „Czasu“ заявляючи, що кардинал не приняв резолюцій зїзду, що між ним а духовенством тепер війна і що дармо члени зїзду тішать ся побідою, бо се ще не була головна битва, а тілько перші вистріли.

Вся отся історія зїзду не варта б була того, щоби про неі так обширно говорити, бо се був зїзд чисто клерикальний, замкнений для людей світських. Та сей зїзд зробив іще одно. Зараз по ухваленю відомих резолюцій делегати пішли до „Народного Дому“ і тут ухвалили дати почин до завязаня краєвого комітету виборчого зложеного з 30 духовних а 30 світських членів, по половині народовців і москвофілів. „Дѣло“ говорить, що почин до сего дали священники народовці. Може бути, та в такім разі вони виставили свойому народовству велике testimonium paupertatis. Та хто там із провінціальних політиків дав почин до сего діла, се справа мало значуча; ми дуже легко можемо зрозуміти, що наші духовні, чи то народовці чи москвофіли, чуючи ся відірваними від народа, хорують на політичну аґорафобію, т. є. боять ся бачити себе самими на широкім полі і чують ся відважними тілько в купі без огляду на те, з яких елементів та купа складає ся. Для нас цікаве тілько одно: як се стало ся, що під комендою тих сільських політиків-аґорафобів знайшли ся від разу і Русская Рада з д. Дідицьким і Народна Рада з д. Романчуком, Нагірним та Костем Левіцьким. Адже два місяці перед тим Народна Рада врочисто заявила, що вірна свойій програмі вона приступає до акціі виборчоі зовсім самостійно, а тут рантом на голос кількох провінціальних священників, котрі може й не знали добре, що чинять, політична корпорація народовецька кидає в кут і програму і самостійність! Очевидно die Tatsache kam einem stillen Wunsch entgegen; проводирі „Народноі Ради“ бажали тілько нагоди, щоби сполучити ся з москвофілами, шукали тоі нагоди від давна, старали ся самі зробити сю нагоду. Маю тут на думці сердечні заходи д. Романчука, щоби довести до завязаня спільного народовсько-москвофільсько-радікального комітету виборчого, заходи, що принесли д. Романчукови пару болючих унижень, та не відбили у него охоти до сего танцю, хоча рішуче супротивлене з разу моє особисте в виділі „Нар. Ради“, а потім і всіх делегатів радікальноі партіі на якийсь час заставило „Народну Раду“ заговорити про самостійність. Та що! швидко ми переконали ся, що у тих людей самостійність має

таку самісіньку ціну, як і вся йіх програма і як усякі інші — фрази. Щоби покрити свою прінціпіальну безхарактерність вони як стій видумали нову фразу: сполучене народовців з москвофілами в один комітет, се не діло програми, се хвилева тактика. Нині ми з ними сидимо в однім комітеті, а завтра будемо знов воювати Чи так? Та в такім разі питане: о що будемо воювати? Очевидно о питаня національні. Значить, в тих питанях москвофіли все таки займають інше становище, ніж народовці, народовцям треба супроти них боронити ся. А коли так, то як розуміти спільне засідане тих двох ворогів у однім комітеті? Чи воно зроблене на підставі якогось компромісу? Ні! Москвофіли преспокійно ведуть далі свою боротьбу проти народовців і *в тих самих нумерах, де в горі містять ся відозви сполученого комітету* з підписами Романчука і Дідицького, в низу той самий Романчук величаєть ся віроломним, ведуть ся докази, що народовці всі разом с Шевченком - се тільки польська інтрига і одна одноцільна зрада на великім руськім народі. Треба се признати москвофілам, вони ведуть свою лінію сміло і сістематично і ми певні, що кінець кінців зуміють кожду невдачу знов звалити на нерішучість і віроломство народовців. Гарні союзники! А в якій цїли союз? Щоби провести „незалежних" кандідатів. Очевидно кандідати ті мали би провести ся спільними силами, значить, москвофілам помагали б народовці, народовцям москвофіли. Народовці заслонюють ся тим, що се для них можливо, бо у Відні наші національні справи не приходять на чергу, значить, наші незалежні посли можуть усе йти солідарно. Я не зовсім розумію, як можна дома бити ся, а за домом іти солідарно; троха міцнійші від нас Коло польське і Німці ліберали на тій дволичности ломають голови. А потому чи справді в Відні не приходять наші національні справи на чергу? Сему цілковита неправда. Певно, коли ограничити свою діяльність у Відні тілько на виточуване кривд і надужить т. є. на чисту дефензіву, як се чинить д. Романчук, то для такоі роботи однаково добрий москвофіл чи народовець, хоч і тут можуть показати ся дуже прикрі ріжниці і ми певнісінькі, що коли нпр Романчук ударяючи на Вахнянина за єго балакане про радікалів тілько делікатно відхрестив ся від радікалів, із москвофілів бодай 9 на 10 кинуло б на них каменем, а один промовчав би йіх зовсім. Та крім політики Schmerzensschrei'ів можлива ще інша *політика*, політика *ініціативи*, а тут справи національні стоять у першому ряді, а національні погляди посла є вихідна точка в йіх трактованю. Ми певні, що ніхто з москвофільських послів ані не впімнув ся би в делегаціях за кривдами українського народа в Россіі, ані не став би домагати ся державноі підмоги нпр. для наукових видань друкованих фонетикою ані нових катедр універсітетських з українською мовою викладовою. Що правда, й д Романчук сего не робив, і є се по просту скандал у нашім парляментарнім житю, що треба було аж „сервіліста" Барвінського, щоби се зробив. Говоріть що хочете, а правду треби признати.

Значить, *залежний чи незалежний москвофільський кандідат*, а все таки для нашоі національноі справи користь з него мінімальна. Не треба бути пророком, щоби провидіти, що і в соціальній політиці такий кандідат чести для руського імя не здобуде. А в таким разі який

інтерес союза? А кілько посол москвофіл може нашкодити! Аджеж одною промовою можна скомпромітувати й найліпшу справу. Ну, але всеж таки волимо чесного і розумного москвофіла, ніж урядового кандідата польського або руського, — скажуть патріоти. Міні здаєть ся, що тут альтернатіва зле поставлена. Всі ми волимо чесного і розумного, ніж нечесного і глупого, се так, а коли має бути вибір між москвофілом і ким іншим, то я скажу: ми радікали волимо радікала, ніж москвофіла і ніж народовця, народовці будуть воліти народовця, ніж радікала і москвофіла, а москвофіли знов будуть воліти свого, ніж тих обох. Се буде натуральна логіка. Значить, по мойому кожда партія коли виступає до бою виборчого, то повинна виступати зі своім прапором і своім кандідатом, а не з позиченим, — а чує ся малосильною, то ліпше сидіти дома. Так бодай роблять усі партіі на світі і я ще не чував, щоби нпр. ліберали завязували спільний комітет з клерикалами для боротьби с соціалістами, або щоби соціалісти засідали в однім комітеті с поступовцями для боротьби с клерикалізмом. Кожда партія йде своім шляхом і працює на свій рахунок. Правда, буває так, що підчас голосованя або при тіснійшім голосованю партіі моментально с собою зближені хоч би тілько якимсь одним інтересом, нпр. охотою побороти якогось спільного противника, заключають компроміс і голосують спільно, та се зовсім не те, що сидіти в однім комітеті і вести цілу кампанію виборчу під одним дахом.

Дехто з народовців потішає ся такою думкою, що москвофіли сим разом покажуть ся благородними і поставлять самих народовецьких кандідатів, а навіть готові були підпирати радікалів, як би ті приступили до спілки. Міні здаєть ся се фантазією. Міні здаєть ся, що москвофіли ще не чують себе такими слабими, щоби мали добровільно резігнувати зі своєі пайки в сподіваних здобутках спілки. І відозва, з якою спільний комітет у перве виступив перед публікою, кождим своім реченем кричить, що вона компромісова, т. є. що народовці позволили собі урізати все есенціональне зі своіх „ідеалів“ уже тепер, не нюхавши й пороху боєвого. „Вірні австрійській державі і пануючому монархови, вірні русько-католицькій церкві хочемо нашому народови, не послідному серед народів австрійських і словянських, а особливо найтяжше страдаючому нашому селянству і міщанству, власними єго силами здобувати права, свободи і добробит“ — ось есенціональна, програмова частина відозви. Сказавши правду, вона більше кумедна, ніж політична. Верхом політики наших союзників — собача вірність кому хочете далекому, тілько не собі самим. Так як у нас за часів панщини привикли були не говорити до хлопа: хто ти? а тілько: чий ти? — так само й наші політики верхом своєі політичноі мудрости вважають заяву: чиїй вони. А вже зворот про те, що ті політики хочуть нашому бідному селянству і міщанству здобувати права і т. і. — єго власними, силами — се такий фарс, якого й Гоголеви не придумати. Вони не хочуть піднимати те селянство і міщанство до того, щоб воно само стало політичною силою і здобувало собі права — ні! Комітет виразно каже, що він сам „розглядає ся за відповідними кандидатами на послів“, сам буде установлювати комітети повітові і місцеві і через ті комітети „старати ся буде втягнути широкі маси до роботи виборчоі“ — значить, комітет

уявляє собі ті маси мертвими масами, а комітети виборчі машинами для їх порушеня в такім напрямі і в такій цілі, як йому сподобаєсь. Правда, комітет додає, що він „нікого не хоче накидати"; сего й не треба; досить установити комітети повітові і місцеві з відповідно дібраних осіб, а кандідат пожаданий для центрального комітету буде певно поставлений, навіть хоч би властиві виборці про него й чути не хотіли. Адже і фарисеі так чинять! Адже польські комітети центральні поступають так само Отже в такий спосіб, стоячи на головах хлопських і міщанських, комітет руками хлопів і міщан бажає добивати ся „прав, свобід і добробиту", а попросту мовлячи — мандатів. Як бачимо, навіть новоерська Романчукова програма була ширша від сеі союзноі! О народовство, де твоя сила!

А якаж програма практичноі діяльности сподіваних послів по ідеям комітету? Єі висказує комітет у трьох фразах, з котрих тілько одна має троха конкретнійший зміст: „боронити справи селянсько-рільничоі, міщансько-ремісничоі і робітничоі", „поборювати неприязну нам сістему" і „представляти вірно всі кривди і тяжке положене нашого народу в раді державній та заходити ся коло їх усуненя". Тілько ся остатня точка, що характеризує Романчукову політику „der Schmerzensschreie", має, як сказано, деяке конкретне значінє; друга точка, о кілько не містить ся в третій — пустісінька фраза, коли по за нею не стоїть змога — завести і піддержати сістему нам прихильну, а перша точка вимагає не оборони, а позітивноі програми, як і що треба робити для піднесеня тих верстов, а такоі програми навіть дух не пахне у відозві. Коли се правда, що автором тоі відозви є д. Романчук, то мусимо сказати, що з усіх сплоджених ним документів сего рода той був найнещасливійший, бо писаний очевидно в тій інтенціі, сховати як найбільше, зі свого народовства а підійти під лад своіх союзників москвофілів.

Та крім сеі просто чудноі відозви комітет рівночасно зробив ще одно, чому не можна підшукати іншоі назви крім с в и н с т в а. Уконстітуувавши ся, т. є. узнавши себе повним і управненим до ухвалюваня він пригадав собі, що ті хто бажає здобувати „права для хлопа хлопськими руками", не мають між собою ані однісінького хлопа. І встидно і смішно. І щож роблять ті добродіі? Просту річ: ухвалюють додатково „запросити до комітету ще 30 селян і міщан". Не бійте ся, тих уже ніхто не питав ся, чи вони хочуть належати до сего комітету, т. є. ясніти в єго хвості своіми іменами. Комітет по просту іменував їх своіми членами без їх відома і волі, іменував по головнім засіданю, в тій певности, що вони або зовсім не будуть мати нагоди зібрати ся ще раз і сказати в комітеті своє слово, або коли б і прийшло до того, то все таки лишать ся в меншости. Запрошено їх для паради на те, щоби свічки погасити. І ще кого запрошено! В списі селян запрошених до сего комітету знаходимо кількох селян радікалів, знаходимо посла Останчука, а нема нпр. посла Новаковського. Є се поступуванє перфідне, проба влізти клином між членів партіі радікальноі, зловити недогадливих на красні слова, щоби потім побивати партію тими її членами. Та поступуванє таке мусить мстити ся на комітеті. Посол Останчук

на засідане комітету не прийшов, а дехто з селян вислав заяву, що запросин до комітету не приймає. Ми не сумніваємо ся, що й інші селяне радікали випросять ся від тої чести. А то ось чому:

1) З відозви бачимо, що сей комітет не має властиво програми, а бажає тілько мандатів, за котрих ужиток не дає ніякої поруки.

2) Комітет очевидно маловажить селянство, коли на свої наради не покликав нікого з селян.

3) Радікальна партія на своім зїзді власне на домагане селян ухвалила не належати до спільного комітету з жадною партією, а виступати до акції виборчої самостійно. Належане до сего комітету могло би селян радікалів наразити на таку неприємність, що мусіли би піддирати нерадікального кандідата супроти радікального, значить, спроневірити ся свойій партії, на що комітетові очевидно й числили запрошуючи йіх у свій круг.

Отсі думки про „краєвий руський комітет“ я висказав по части в „Kurjerze Lwowskim“— і се доповнило міру мойіх гріхів. „Дѣло“ як і слід такому великому псіхологови, зараз збагло, що я писав першу свою замітку в злости (а я писав єі власне в гумористичнім настрою!) і кинуло слово, що „вона тенденційна і наскрізь неправдива“. Та коли прийшло ся показувати, де ж у мойій замітці ті тенденції і брехні, то не найшло нічого крім дитинячого викруту, що не Романчук заснував краєвий комітет, а делегати-попи, хоча я в свойій увазі виразно говорив, що Романчук ще від червня заходив ся завязати спільний комітет а попи завязали його аж 10 грудня. Та за то „Дѣло“ помстило ся на мні і на всіх радікалах в спосіб справді гідний органа що, як каже воно само, „з одної сторони рішучо та неустрашимо поборював сяку неправду і деморалізацію, а з другої вказує свойій суспільности ідеали і дороги, якими вона до них має стреміти“ Ось послухайте лишень, як рішучо воно побороло всяку неправду і деморалізацію в ч. 290 з. р. 1896: „Спільна акція виборча зазнала ще з третього боку сильного заатакованя, а то від дра Франка в Kurjer-i Lwowskim. Др. Франко промовляє в імени радікальної партії і вибирає до сего досить дивну дорогу, бо польську газету, котра мабуть все ж не є органом руськоі партії радікальної. На статю дра Франка, котрої головні мотіви не відбігали від аргументів „Правди“, нпр. що до висуваня особи п. Романчука на перший плян, що до полоханя Побідоносцевим, ми вже дали відповідь, а тепер др. Франко забавив ся в репліку. В подрібний розбір сеі репліки не будемо вдавати ся, а піднесемо з неі лиш два важнійші моменти. Др. Франко оправдує ухвалу партіі радікальноі — не вдавати ся в союз з москвофілами — мотівом національним, відтак ріжницею програми радікальної і москвофільської під зглядом практичної праці між народом, а в кінці опінією селян радікалів, котрі найбільше опирали ся союзови з москвофілами. Всі ті мотіви дуже хисткі, коли зважить ся, що перед зїздом партіі радікальноі один з проводирів радікальних д-р Трильовський промовляв горячо за спільною акцією всіх сторонництв опозіційних. Сей погляд д-ра Трильовського називає др. Франко голосом одиниці, а забуває, що сей голос походив як раз від чоловіка, котрий може ще найбільше робив практично роботу радікальну і знає, як укла-

дають ся на провінції взаїмні відносини сторонництв політичних. А заслонювати ся мотівами національними, а ще й опінією селян радікалів, се трохи за відважно супротив дійсного стану річи. Впрочім і радікальна партія не вирекла ся союзів в тактиці виборчій, ба навіть на зїзді говорено про порядок, в якім мають наступати ті союзи: найперше соціальдемократи, відтак польські людовці і т. д., то чи і в тій ухвалі замаркований так дуже момент національний? А може знов др. Франко скаже, що се був погляд одиниць, бо так справді виходило би з єго слів, що „сторонництво опозиційних народовців повинно би бути найблизшим союзником радікалів“, — але при тих всіляких метаморфозах які робила партія радікальна в своїм досить ще короткім житю політичнім, нам видає ся, що теперішна тактика радікалів єсть в певній мірі не що інше, як лиш погоня за мандатами. Но, а в тім взгляді треба вибирати дорогу, котра найскорше веде до цілї“.

Я також не буду подрібно розбирати сеї статі, а тілько зазначу в ній кілька важнійших брехень і перфідій:

1) Я в Kurj. Lw. про комітет руський писав усего два рази і то коротенько, писав не від імени радікальноі партії і навіть без свого підпису, по просту як постійний співробітник газети, що має собі приділені справи руські. Я писав для публіки польськоі, котрій уважав потрібним вияснити справу, а коли, мовлячи словами Куліша „у моїм слові була якась недовідома сила“, то видно, що „є правдою було воно у змові“.

2) Др. Трильовський справді виступив був на вічу в Станіславові за спільною виборчою акцією всіх трьох партій, та швидко зрозумів, що ся акція в формі одного спільного комітету не можлива і від сеі думки відступив.

3) Радікальна партія на свойім зїзді формально вирекла ся союза з москвофілами і Барвінчуками в тактиці виборчій.

4) Які метаморфози перебула партія радікальна в часі свого істнованя, сего „Дѣло“ не каже і певно не зуміє сказати, а коли думає про мнимий союз радікалів з москвофілами в часі новоі ери, то сю брехню ми вже нераз простували в „Житю і Слові“ і більше слів про неі тратити не будемо. А вже кінцеві слова „Дѣла“ про „погоню за мандатами“, се підлість тай то не орігінальна, а скопіована з „Галичанина“, і то скопіована невміло. Бо як може виглядати у нас погоня за мандатами? Може мати тілько дві форми: або хтось продає ся пануючій верстві і числить на те, що й правительство чи там хто небудь перепре єго вибір своєю силою — сего „Дѣло“ про радікалів не осмілює ся сказати. Або знов хтось спекулює на інерцію, недозрілість мас та політичну безідейність інтелігенції і здобуває собі популярність фразами про єдність і згоду — в тім значіню не радікалам, а власне панам із краєвого комітету можна би закинути погоню за мандатами. Коли „Галичанинъ“ закинув нам се, то бодай мав відвагу брехати до кінця і сказав виразно: вони продали себе правительству, не дбаючи про те, що радікали на своіх вічах бють остро на правительство, сидять за се по тюрмах (Вітик, Новаковський, Останчук і др.) та волочать ся по судах, що йіх часописі конфіскують, що против них мобілізують усі си-

ли. А що на популярність серед руськоі інтелігенціі радікали не спекулюють, на се найліпший доказ, що не пішли до спільного комітету і воліли стягнути на себе загальний гнів, ніж спроневірити ся своім поглядам.

Мушу тут сказати ще кілька слів про себе, потрібних для виясненя того, що дальше буде. Я не належав до „Народноі Ради", аж 1896 р. за намовою декого з товаришів вписав ся до неі в часі загальних зборів, на котрі я прийшов яко кореспондент Kurj. Lw. Мене вибрано до виділу. Заряд рад. партіі лишив міні до волі засідати в виділі того товариства, до котрого належить чимало радікалів, доки би не *прийшли такі справи, що змусили б мене уступити.* Отже в червні прийшла справа завязаня комітету виборчого. Ю. Романчук підніс внесок д-ра Олесніцкого, щоби завязати комітет із усіх трьох партій до купи. Я промовляв проти сеі думки, з разу без порозуміня с партією і виразно заявляючи, що говорю сам від себе. Я виставляв кілька аргументів, а власне 1) програмові ріжниці, 2) ріжниці в національних поглядах, 3) досвід давнійших часів, коли то в спільних комітетах одна партія рила під другою і обі спільно падали, 4) затемнене свідомости партійноі у самих народовців через союз з москвофілами, 5) політичну слабість москвофілів, котрих союз з народовцями скріпить, а народовці через те нічого не скористають, 6) одіюм, яке стягнуть на себе через союз з москвофілами народовці з боку Поляків і уряду, 7) скріплене через те саме позиціі руських урядовців, котрі тоді будуть мати повне право сказати: ми одні ратуємо Русь від потопи москвофільства, ратуй нас уряде! Що до радікалів, то я заявляв (і тут згоджував ся зо мною редактор „Дѣла"), що вони властиво союза ні с ким не потребують, бо за мандатами не гоняють ся, а ставати будуть тілько там, де йіх самі виборці покличуть до кандідованя, т. є. де йіх робота серед народа підготовила грунт для йіх кандідованя, і кандідуючи вони не будуть просити ніякого комітету о потверджене йіх кандідатури. Мусіли мої аргументи промовляти до переконаня декому з народовців, бо внесок д-ра Олесніцкого адоптований Романчуком провалив ся раз на виділі, другий раз на зйізді мужів довіря скликаних д. Романчуком і за мною *голосували в обох разах деякі з тих, котрих підписи тепер знаходять* ся в числі членів спільного комітету. Пізнійше, в часі зйізду нашоі партіі „Народна Рада" забажала почути слово від делегатів радікальноі партіі, і тоді др. Окуневський в розмові зо мною заявив ся також проти союза з москвофілами і за згодою інших членів партіі делегати єго устами заявили се виділови „Народноі Ради". Тоді виділ ухвалив, що буде вести акцію виборчу сам без москвофілів, але і без радікалів а радікали зараз на зйізді вибрали свій комітет виборчий. В наслідок сего я виступив із виділу „Народноі Ради".

Вже тоді, підчас зйізду нашоі партіі „Галичанинъ" дізнавши ся, що на виділі „Нар. Ради" я промовляв проти союза з москвофілами а др. Окуневський заявив ся також в тім дусі, пустив першу брехню, буцім то др. Окуневський уже продав ся урядови і до сойму був вибраний при помочи уряду і буцім то правительство обіцяло при надходячих виборах допустити до Ради державноі двох радікалів — д-ра

Окуневського і д-ра Франка. Я не простував сеі нісенітниці, бо що мав простувати? Правительство обіцяло? Кому? коли? де? Щоб я що небудь знав про сю обіцянку - сего й Галичанинъ не твердив. Досить, що знав Господь Бог і редактор „Галичанина.“ Др. Окуневський уважав також низшим своеі чести протестувати проти піднесеного проти нему закиду— і перша брехня Галичанинови увішла. Ну, а при брехаю так як при йіді — l'appetit vient en mangeant. Повторивши ще пару разів брехню *про д-ра Окуневського „Галичанинъ“ в відповіди на мою критику звязку* народовців з москвофілами назвав мене „казенним радікалом,“ а далі *вистрілив на мене ось якою гарматою. В ч. 287 з 25 дек. (самий святий вечір) він надрукував ось яку статю:*

Туда стежка в горохъ! Мы получили слѣдующее письмо: Прочитавши в „Галичанинѣ“ замѣтку о „казенномъ радикалѣ“, д-рѣ Франку, а не нашедши въ ней поясненія, по якой причинѣ столь неожиданная и удивительная перемѣна въ его дотеперѣшнихъ возрѣніяхъ последовала, началъ я изслѣдовати дѣло и узналъ фактъ, который кидаетъ яркое свѣтло на характеры людей съ одной стороны, а на розличныи способы и старанія ново-эристовъ, щобы привлечи влiятельныхъ людей въ свой таборъ, съ другой стороны. Якъ извѣстно, д-ръ Франко старался и не перестаетъ старатись о катедру на львовскомъ университетѣ; не имѣя однако другого способа, щобы добитись цѣли, обратился онъ за протекціею к п. Барвинскому, который и обѣщалъ ему помочи своимъ на сегодня всемогущимъ вліяніемъ. И дѣйствительно удалось п. Барвинскому помѣстити д-ра Франка въ пропозиціи на ту посаду, однако подъ условіемъ, если соубѣгающій ся перемѣнитъ свою дотеперешнюю политику, поклонится въ св. Юрѣ и т. п. Цѣль освящаетъ средства: радъ не радъ рѣшился д-ръ Франко удовлетворити тѣмъ требованіямъ. Тѣмъ и поясняется выступленіе его въ „Народной Радѣ“ противъ всякого соглашенія съ „москвофилами“, дальше въ извѣстной аферѣ „Товариства им. Шевченка“ съ редакціею *„Дѣла“* и на конецъ его выступленіе въ Kurjer-ѣ Lwowsk-омъ *согласно* съ кореспондентами Czas-а и „Правды“ противъ общого русско-народного комитета. Д-ръ Франко пошелъ еще дальше. Примѣтивши, що фракція Барвинского и Вахнянина клонится къ паденію, потерявши довѣріе у народа, рѣшился онъ принятись словомъ и дѣломъ за ея спасеніе. Яко глава „радикаловъ“, задумалъ онъ вовлечи также своихъ одномышленниковъ въ ту игру, представивши имъ большіи корысти для своей партіи въ союзѣ съ п. Барвинскимъ, при содѣйствіи которого будутъ въ польско-русскомъ комитетѣ поставлены радикалы яко правительственныи кандидаты въ послы державной думы. Для задокументованья своихъ намѣреній дѣломъ, прибылъ онъ лично на „радикальное“ вѣче въ Коломыѣ и не допустилъ — не смотря на желаніе народа — заявити вотумъ недовѣрія п. Вахнянину, щобы сальвовати своихъ союзниковъ. Порозумѣвшись съ своими одномышленниками, препятствуетъ онъ заявляти и на другихъ вѣчахъ вотумъ недовѣрія упомянутому послу. Въ мутной водѣ легко рыбы ловити; такъ и д-ръ Франко задумалъ увеличити партійныи роздоры, щобы тѣмъ путемъ пріобрѣсти двѣ посады: университет-

ского професора и посла державной думы. Такимъ образомъ имѣется во виду еще новѣйшій курсъ въ д-ромъ Франкомъ во главѣ. Печальное то явленіе, возможное развѣ на галицкой Руси. Личныи интересы ставятся выше интересовъ народа, который послѣдній обманывается лишь лестными словами. Деморализація, доведенная до апогея!" Къ приведенному письму (которому нѣтъ причины не вѣрити, во первыхъ, поне-же таковое происходитъ отъ личности весьма поважной и вѣродостойной, во вторыхъ, понеже обговориваемыи въ немъ разоблаченія совершенно оправдываются новѣйшею дѣятельностью д-ра Франка) добавимъ отъ себе лишь, що свободно д-ру Франку, игравшему до сихъ поръ роль Катона, ити въ Каноссу, соединятись съ кѣмъ угодно, но не къ лицу ему содѣйствовати гибели своего народа, за который онъ до сихъ поръ розпинался, а который сегодня не стоитъ въ очахъ его и миски сочевицы. „Схаменитесь — скажемъ д-ру Франку словами Шевченка — бо судъ будетъ!!" Що разоблаченія, находящіися въ приведенномъ письмѣ, вѣрны, доказуетъ еще и слѣдующій фактъ: Въ нынѣшнемъ н-рѣ Kurjer-а Lwowsk-ого напечатана статья д-ра Франка отъ имени будто фракціи „радикаловъ" п. з. Pod adresem p. Romańczuka." Статья та направлена противъ русского выборового комитета, упрекаетъ народовцевъ за ихъ союзъ съ москвофилами, сожалѣетъ надъ п. Романчукомъ по поводу, що онъ не держался „радикаловъ" и прч. И замѣчательно: по тому же камертону поетъ вчерашнее Słowo polskie, органъ прихвостня станчиковъ, польскихъ „демократовъ", въ статьи п. з. Z ruskiego obozu. И ему не нравится русскій комитетъ, и оно упрекаетъ народовцевъ въ союзѣ съ москвофилами. Вотъ гдѣ zeszły się dwie Marysie! Поздравляемъ д ра Франка съ союзниками, но не завидуемъ ему его печальной роли"...

Я наводжу в цілости сей незрівнаний документ кацапськоі безличности і шаленоі злости. Справді, я не думав, що своєю спокійною, річевою критикою доведу тих людей до такого „умоизступленія". Та підлота йіх не скінчила ся на самім написаню і видрукуваню отсеі огидноі елюкубраціі. Вона видрукувана була в середу вечір перед святами, зараз розіслана на провінцію, — значить, навіть як би я зараз другого дня прислав спростоване, то воно мусіло б лежати в теці від четверга до суботи, бо найблизший нумер виходив у суботу вечером. Я вислав спростоване в пятницю; в суботу Галичанинъ єго не помістив, вірний засаді: Calumniare audacter, semper aliquid haeret. Найблизший нумер появив ся аж в понеділок вечір — знов нема мойого спростованя. Тоді я удав ся до адвоката, і тілько під загрозою судовоі інтервенціі змусив сего падлюку до надрукованя отсего спростованя (подаю його в орігіналі, а не в тім жаргоновім перекладі, який помістив Галичанинъ):

Світла Редакціє!

З поводу статі „Туда стежка въ горохъ" уміщеноі в ч. 287 Вашого дневника прошу Вас на підставі § 19 зак. прасового помістити в найблизшім числі „Галичанина" ось яке спростоване:

1) Неправда, немов би я коли небудь або тепер старав ся о яку небудь катедру на львівськім чи на якім небудь другім універсітеті. За радою декого з професорів того універсітету старав ся я о приватну

доцентуру на універсітеті львівськім, та коли моя габілітація не була затверджева міністерством, я покинув думку про універсітетську каріеру і від того часу (1894 р.) не робив у тій справі ніякого ані найменшого кроку.

2) Неправда мов би я тій чи в якій небудь іншій цїли тепер чи коли небудь обертав ся до п. Барвінського за протекцією чи то сам особисто, чя посередно. З п. Барвинськимя ніколи не сходжу ся окрім раз чи два рази на засіданях виділу тов Шевченка, з ним не розмовляю, не кореспондую ані нікого ніколи не уповажнював у него за мною вставлятн ся.

3) Неправдива, а до того прямо ідіотична видумкає і те, немов то п. Барвінському удалось помістити мене в пропозиції на ту посаду, бо раз, що я ні о яку посаду не старою ся, а по друге, що вплив Барвінського не може сягати так далеко, що би він міг обсаджувати посади професорів універсітетськихъ де пропосиция в першій лінії виходить від сенату універсітетського.

4) Неправда, немов би п. Барвінський чи хто небуть іншиий ставив міні умови змінити мою дотеперішню політику, поклонити ся в св. Юрі, і т. д. Ніяких таких умов ніхто і ніколи міні не ставив, бо я ніколи не приходив в положене потребувати чогось такого, за що би той чув себе в праві ставити міні якісь умови.

5) Неправда, немов би, я „рѣшился удовлетворити тѣмъ требованіямъ"; „ніяким требованіям" незгідним з моіми переконанями я ніколи не рішав ся і мабуть до смерти не рішусь „удовлетворяти". Що автор Вашоістаті потребував аж тілько безпідставних і дуже недотепних видумок, щоби пояснити собі моє виступлене в „Народній Раді", в товаристві ім Шевченка і моє становище заняте супроти спільного руського комітету, се доказує тілько що автор замотавши ся в тумані видумок стратив спосібність логічно думати і не розуміє поступованя, котре не пливе з брудних, самолюбних мотівів.

6) Неправда, немов би я рішив ся словом і ділом ратувати партію Барвінського і Вахняпина, бо против сеі партії і еі проводирів я виступив і виступаю зарівно в Kurjerze Lwowskim, як в видаваних мною часописях „Житю і Слові" і „Громадськім голосі".

7) Неправда, немов би я „задумалъ вовлечи также своихъ одномышленниковъ въ ту игру, представивши имъ большіи користи для своей партіи въ союзѣ съ Барвинскимъ". Ні с ким із моіх товаришів у радікальній партіі ані в загалі ні с ким у світі я ніколи ні поважно ані жартом не говорив навіть про можність якого небудь союза між радікалами а партією Барвінського, і треба бути цілковитим недорікою в справах партійного житя, щоби подумати, що навіть коли би я хотів піти на дорогу якихсь компромісів з Барвінщуками, хто небудь із радікальноі партіі пішов би за мною на сю дорогу. Противно, я певний, що партія радікальна як один муж п встала би против такоі думки, бо вважала би еі не за жадну хвилеву тактику, але за просту зраду програму партійного.

8) Неправдива і тілько яко дуже нечесне оруже в виборчій боротьбі зрозуміла еі та відомість, ширена від якогось часу „Галичанином" і повторена „Дѣлом", немов то радікали надіють ся здобути якісь

мандати при помочи правительства. Радікали занадто високо цінять констітуційну свободу і волю виборців, щоби могли слідом недавніх новоерців с ким небудь торгувати ся о мандати або надіяти са на мандати одержані з ласки чиєі небудь, а тим більше з ласки елементів ворожих нашому народови. Заявляю рішучо, що ніхто з радікалів ні с ким із таких елементів о мандати не торгував ся і не буде торгувати ся, то й ніхто з тих кругів нікому з радікалів (о скілько я знаю) ніякої пропозиціі ані обіцянки ані надіі в тім зглядї не робив і всяку таку пропозицію радікали відкинули би з обуренєм.

9) Неправда, немов би я на вічу в Коломиі „не допустилъ не смотря на желаніе народа, заявити вотумъ недовѣрія п. Вахнянину“. Ані перед вічем я о тій справі ні с ким не говорив ані слова, ані підчас віча, ані по вічу. Вічу проводив др. Т. Окуневський і коли би народ бажав був заявити п. Вахнянинови своє недовірє, то я зовсім не розумію, як я міг кому небудь в тім перешкодити.

10) Неправда, немов би я „порозумѣвшись съ своими одномышленниками, препятствую и на другихъ вѣчахъ заявляти вотумъ недовѣрія упомянутому послу“. Ні с ким в тій справі я не порозумівав ся, а противно на вічах в Старім місті і в Перемишлі (те остатнє відбуло ся в моїй присутности) у перве заявлено було вотум недовіря п. Вахнянинови.

Всі прочі уваги як непідписаного дописувателя, так і редакціі „Галичанина“ лишаю без відповіді. Розумію добре, яка інтенція подіктувала їх і з жалем мушу заявити: погана се мусить бути справа, котру треба підпирати аж такими брехнями.

З належним поважанєм

Др. Ів. Франко.

Львів д. 7. січня 1897.

Видрукувавши отсе мое спростоване в ч. 2 з 1897 р. „Галичанинъ“ додає до него ось яку увагу:

„Не станемъ широко опровергати опроверженіе д-ра Франка, ровно якъ и далеки мы отъ того, щобы намѣреніемъ нашимъ было обезславити фирму д-ра Франка, пользовавшуюся до сихъ поръ не злою славою. (Чи бач, які джентльмени!) Скажемъ лишь, що поведеніе д-ра Франка въ послѣднее время, именно его выступленіе въ „Народной Радѣ“ противъ общей выборовой дѣятельности всѣхъ независимыхъ русскихъ партій, ровно якъ и его выходки въ польскихъ газетахъ противъ русского выборового комитета, обращаетъ на себе общее вниманіе, вводитъ въ недоумѣніе и заставляетъ поневольно искати оправданія для политики д-ра Франка тамъ, гдѣ ю нашолъ кореспондентъ нашей газеты. Вѣдь же трудно предполагати, щобы человѣкъ такой мѣры, якъ д-ръ Франко, считалъ серіозно успѣшнѣйшимъ розъединеніе нашихъ народныхъ силъ для выборовой борьбы, чѣмъ сплощеніе (*sic !*) независимыхъ русскихъ партій. Такое предположеніе умалило бы славу д-ра Франка яко смотрящого дальше и глубше политика и можетъ быти

оправдано лишь тактичными взглядами для достижечія якой нибудь сокрытой цѣли. Не станетъ также д-ръ Франко прекословити, що послѣдніи вѣча, устроенныи его политичными одномышленниками, щадили п. Вахнянина, когда между тѣмъ давнѣйше на каждомъ вѣчѣ встрѣчала политика упомянутого посла рѣзкое осужденіе. А вѣдь п. Вахнянинъ не перемѣнился, перемѣнились лишь видимо(!) взгляды гг. „радикаловъ“ на его политику. Конечно, писанныхъ документовъ для засвидѣтельствованія состоятельности сужденій нашего кореспондента мы не въ состояніи предъявити; то понятно, ибо всякіи того рода сдѣлки, якъ тѣ, которыи приписуются д-ру Франку, дѣлаются секретнымъ образомъ. Но съ другой стороны и опроверженіе д-ра Франка основуется ровно же лишь на голословной негаціи. (Цікаво, що я міг більше сказати про те, чого не було!) Въ виду того приходится оставити разоблаченіе дѣла теченію времени, а ждати придется не долго“.

І я не буду широко доказувати, що отся увага є ще більшою безличністю і інфамією, ніж брехлива і з пальця виссана клевета якогось буцім то кореспондента „Галичанина“. Аджеж коли ти, надлюко, в попереднім числі заявив, що маєш свої брехні від якогось поважного кореспондента, котрий буцім то слідив і переконав ся, то не облизуй ся тепер, коли тобі плюнули в очи, а вкажи своє жерело, подавай докази! Аджеж віче в Коломиї не робило ся секретно і коли б я відмовляв когось від внешеня вотум недовіря Вахнянинови, то хтось мусів би се чути! Аджеж моє старане о катедру мусіло би бути звісне кому небудь із універсітетських професорів, а не самому тільки кореспондентови „Галичанина“. Аджеж коли я ходив на поклоненіє до Юра, то мусів там хтось мене бачити. І коли я представляв радікальній партії користи союза з Барвінським, то хтось мусів се чути. Відкликане до будущини, котре буцім то „разоблачитъ дѣло“, се така підлість і безхарактерність, що одчиняє ворота всякій брехні. Аджеж на такій самій основі я можу нині сказати, що д. Марков убив когось а д. Мончаловський обрабував, бо ж і такі діла роблять ся секретно, а будуще може виявити правду.

Цікаво ще, що „Дѣло“ зовсім промовчало отсей нечуваний публіцістичний розбій на гладкій дорозі і хіба о стілько показало ся поздержливим, що не передрукувало єго. Одна тільки „Буковина“, що ще недавно й сама денунціювала мене як запроданого кацапам, виступила в мойій обороні і тим дорізала мене в очах союзних партій і навіть декого з радікалів. Була хвиля, коли я, бачучи довкола себе глупі докори та цінічні насміхи думав було покаятись або еміґрувати хоч на кубанські степи, та далі вспокоїв ся. Не чуючи ся в закинених міні гріхах я постановив собі ждати, чим скінчить ся ново спечена приязнь народовецько-москвофільська. Може я, супротивляючи ся тій приязни, покажу ся дурним — щож, се по людях ходить. Я навіть щиро бажаю, щоби так стало ся, щоби „кралевий“ баль під фортенцерством Романчука і Дідицького витанцював ся до ладу. Всеж воно краще буде, коли я один лишу ся в дурних, ніж мали би се зробити дві „поважні“ наші партії. В усякім разі

одно вже я тепер знаю, навіть хоч би „Дѣло“ не сказало міні сего документно: я слабий політик. Скажу навіть більше для догоди д. Белеєви: я зовсім не є ніякий політик, бо політика по думці д. Белея, се циганство і крутарство. Лишаю прівілей на політиків проводирям соєдинених партій.

Іван Франко.

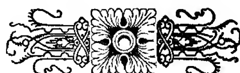

Не щебечи, соловейку!...

(Голос Українця з поводу статі в „Правді“.)

В 48 числі „Правди“ за сей рік редакція сієї симпатичної часописі умістила статю якогось Українця з Бахмута д. Нагідки під заголовком „Клич (?) до українських письменників“. Статя ся визначуєть ся двома характерними прикметами: наівно школярським тоном і чисто лакейським напрямком. Правда, і до того і до другого ми вже досить привикли в сій хвальній часописі і могли б спокійно проминути мовчанем сю статю, як і багато інших, але коли зупиняємось тепер на ній, то хіба з того огляду, що вона може дати цілком хибні інформації галицькій громаді, необзнайомленій добре з українськими відносинами. Що то за тон у статі, покаже ясно хоч би такий уступ:

„Зачим (!) державі ожесточати (!) Украінців, заставляти йіх просити місця своім творам в Галичині і де інше (!), коли кожен Украінець знає (справді знає ?!), що раз він балакає по украінськи, то волен і писати по украінськи, а раз волен писати, то волен і друкувати, як-що написане ім стоїть того (власне „як-що стоїть“, памятайте п. Нагідко), що б і другі його прочитали, бо друк книжок загальне людське придбанне (о!). Не Москалі його доскочили, не Москалі тілько одні, на своій мові, мають право на него, зачим же (!) перечити і другим, братам своім, користуватись йім? Се несправедливо, і так не слід бути“. Так, п. Нагідко, несправедливо і так не слід бути, але що ж з того? А от що відповідає нам далі автор: „І такечки що ж слідує (!) з усього сказаного? Слідує те, що украінські письменники, як люде стоящі вверху гори (*sic* !) свого народу, мусять вклонитися цареви і прохати його дати і Украінцям право бути людьми...“ От тобі й маєш! Ну, як же вам подобають ся такі розумовання? Та се ще поки квітоньки, а ягідки ще далі будуть! Почавши з нарікань на безвихідне становище 20-ти міліонового украінського народу, що не має жадноі своєі часописі (певно, мовляв, навіть і Француз, наш великий до часу приятель, дізнавшись про се, розвів би руками!) автор з рештою проголошує нам, що жития літературного у нас на Украіні нема, а єсть тишень

„знамениті різні „дідусі“ — спадки архівні, есть починаючі письменники, котрим на роду написано ніколи не викарабкати ся (викараскати ся?) з починаючих, есть і осередні — мужі твердоі волі, але і твердого розуму...“ Щож його робити? Чи не можна ж вдихнути житя в нашу літературу? Можна! рішає автор. „Чого нам не достає? Люди у нас есть, талани, хоч може не первостатейні, есть (*о, вже й талани есть!*) охота до праці есть, не достає тільки *русла* (!), в яке ми направили б всі наші літературні сили, нема праси, нема навіть ні маленького якого журналу, часописі в нашій мові...“ Як же запобігти сьому лихови? А от як.

„По нашій думці сего діла нічого закладати в далеку торбу, а слідувало б нашим „дідусям“ (значить, і „архівні спадки“ придались би!) узяти на себе ініціятіву, зібрати голоси всіх украінських письменників, і від лиця всіх йіх, за йіх підписами — а може як і інакше, се вони самі вже знати муть — подати на імя самого Государя вірноподданчу петицію о розрішенні видавати на украінській мові журнали, газети і друге (що!), словом — приклінно прохати о зняттю з мови украінськоі печати якогось „прокляття і отверження“. Все ж таки Україна — область не мечем взята, а волею приставша до Великороссіі і, думаєть ся, діди наші при Богдані не думали, коли казали: „волимо під білого Царя“, що Білий Царь коли небудь стане за одно з малогуманною і несправедливою частиною громади московськоі, мета якоі — національний террор. Не думали сего діди наші і ми не думаємо, а твердо віримо, що Той, хто так глибоко (!) проник в дух своеі рідноі літератури, в еі історію, знавець стародавніх билин і дум (!), хто перший з Царів дав поміч всім взагалі письменникам з своіх власних коштів (?!...), — віримо ми — не отвергне (! не відкине?) нашоі петиціі...“ „Украінці всігда (!) були прихильниками держави і престолу, і як коли грішили чим проти йіх, так то було наслідком тяжких обставин, панувавших над Украіною“ etc...

Ху! Досить вже! Справді тут навіть тяжко рішити, що сягає далі — чи безглузде капустяноі голови автора, чи приниженість його лакейськоі душі! Певно, те і друге складаєть ся в одну чудову гармонію. Для когож і для чого сей добродій писав сі „вірнопідданчі“ лестощі? В поданню до царя або до міністеріі йіх би можна було коли не дарувати, то хоч бодай зрозуміти, але ж у „Правді“ йіх не прочитає не то впливова особа, але й дрібненький россійський урядник. Писати такі статі, значить виставляти і себе і рідну справу на глум і зневагу перед своіми ж ворогами, давати в руки тим же самим москвофілам і Полякам дуже вдячний матеріял для посмішкуваня з себе. Так писати могла лише людина, що не має ані крихти національноі, навіть особистоі самоповаги, що під деспотичним гнетом ізуміла виховати в собі лише плебейські інстінкти покори і послуху, ' авторітет „бога“ і „царя“ ставить *висше дослідів науки, доводів* чистого розуму, вимог почутя моральности! І така людина пише заклик до украінських письменників, а руський „мудрий політик“ *охоче друкує його в своім органі!*

Але ж пояснім справу з петиціями до висшого уряду про дозвіл

дїставати галицькі і видавати українські часописи, як та справа стояла за останні часи. Д. Нагідка, сидячи в своїм бахмутськім муравлиську, очевидячки і взагалі дуже мало знає, що на світі дієть ся, як не знає і того, які заходи робились Українцями в справі подання петиції і як дивить ся на сю річ сам царь, ся альфа і омега високорозумного автора. Діло в тім, що сі „архівні спадки — дідусі", як глумливо охрещує п. Нагідка очевидячки Д. Мордовця і О. Кониського (бо Куліш вже ні до чого не береть ся і цілком запліснявів у свойій Борзні), не чекали дуже на його ласкаву пораду і самі вже дещо робили в сім напрямі, а власне коли заборонено „Зорю" і інш., то Мордовець, кажуть, зараз же обернув ся до відповідних інстанцій в Петербурзі і просив дозволу діставати „Зорю," що специяльно для України друкувалась би тоді замісць фонетики, загально-российською правописсю, і дістав натурально не Зорю, а гарбуза, а Кониський після того, як кажуть, літ сім з клясичною терпливістю що року в якийсь визначений для сього день задаремно писав собі супліки до уряду про скасування заборони 76 р. і надання українському слову прав рівних з российським (за автентичність сього ми, правда, не ручимо). Зрештою недавно він здобув ся знов на енергію і подав таку ж супліку до нового царя, але і тут не пощастило і він лише „удостоился царственнаго молчанія" *).

Незабаром по забороні „Зорі" гурток Українців в однім великім місті, тямлячи, що коллективних прозьб закон не дозволяє, ухвалив, щоб кожній самосвідомий Українець вносив окреме поданнє до „Головнаго Управленія по ділам печати" в Петербурзі о розрішенню йому особисто діставати „Зорю", „Записки" і „Дзвінок" (або щось одно з сих трьох). Не знаємо чи назбіралось хоч десятка два таких завзятців с цівільною відвагою, що внесли такі подання, але знаємо тільки, що кожний з тих завзятців одібрав коротку відповідь, що його „ходатайство найдено неподлежащимъ удовлетворенію". З рештою ще одну але далеко розумнійшу пробу взяв на себе один старий поважний ветеран радікального руху на Україні. Сам не вірячи в можливість досягнути петицією якихсь певних і тривких наслідків, він проте ж хотів зажити сього способу для такоі, так мовити б, монстр-маніфестації украінськоі нації, зібравши для сього як найчисленнійші підписи: з захованнем національноі гідности була уложена петиція до царя, де, оминаючи справи економічні, ставились чисто легальні культурні вимоги що до освіти в народніх школах

---

*) Пригадаємо при сій нагоді, що внесеннє члена Чернигівськоі Земськоі Управи д. І. Шрага, аби „Земське Зібраннє" зробило відповідні заходи перед урядом в справі запровадження украінськоі мови по народніх школах в Чернигівщині, — ось уже либонь два роки лежить в теці маршалка, не переходячи до порядку дневного *Ното.*

Додамо від себе, що, як ходять поголоски, і п. О. Барвінський під час подорожи молодого царя за границю післав єму до Дармштаду прозьбу на письмі, де яко голова Наук. Тов. ім Шевч. просив о перепустку до Россіі „Записок" і „Зорі", але цар очевидно не дуже цікавий до такоі кореспонденціі і до сего часу ще не відписав єму. *Ів. Франко.*

в українській мові, видання українських часописів, популярних брошур etc. Але „ті мужи твердоі волі і твердого розуму“ не рішились „страха ради іудейска“ дати своіх підписів, через що і петиція не була надана. Як бачимо і тут радікали оказали ся по переду і тимсамим заткнули рота язикам, що так любили дорікати йім йіх ніби то космополітичною абстрактністю і ігноруваннем справ національних. Не знаємо, з яких певних джерел дізнав ся д. Нагідка про те, що царь „так глибоко проник в дух своєі рідноі літератури“, що він є „знавцем стародавніх билин і дум?“ Можливо з тих же джерел, що так сензаційно підносили ласку царя-мецената, котрий з „власних коштів“ видав 40.000 р. на фонд літерацький. Такими джерелами могли бути для автора „Гражданинъ“, „Сынъ Отечевства“ і інші йім подібні. Але чи не знає вірнопідданий автор, на якім варстаті царь заробив сі грошики? Певно що ні, бо ні „Гражданинъ“ ні „Сынъ Отечевства“ про се не писали, як не писали і того, як ласкаво сей освічений, гуманний царь привітав петицію россійських літератів. Можемо пояснити, що петицію про знесенне цензури для друкованого слова, підписану визначнійшими і поважнійшими іменами россійських літератів і вчених царь кинув до коша без подання причин, і щоб трошки загладити викликане сим неприємне вражінне, великодушно жбурнув на фонд літератів „жебрацьку дачку“, ті 40.000 р. виссаних з того бідного народу, що так недавно переніс два роки страшного голоду. І після сього п. Нагідка в наівній вірі думає, що коли подати петицію від українських письменників, підписану поважними іменами ріжних Гольпупенків і Нагідок, то царь аж тоді зрозуміє всю несправедливість заподіяну українській націі і попустивши патьоки сліз, скасує всі заборони, дозволить видавати українські часописи і інші!

Тіштесь же, д. Нагідко, хоч *сією мрією*, — не дармо і в прислівлю кажеть ся, що „дурень думкою багатіє!“ Тепер до вас обертаємось, п. Барвінський. На що ви друкували сю статю? Чи ще мало ви компромітувались до сього часу? Ну, хай вже там якийсь Нагідка з Бахмуту здобуваєть ся собі на концепти та зводить папір (йому може, сердешному, там і нудно і сумно, то й бог простить!), але ж нащо виставляти на посміховище і себе і того бідолаху, друкуючи його недоладню писанину!

Правда, може бути й те, що Українці-земляки з поводу остатніх подій стративши до вас і ту решту сімпатіі, яку ще мали за вашу національну програму, — перестали вам помагати своіми працями і ви тепер друкуєте вже й те „аби-що“, що засилають вам ще від часу до часу з ріжних Бахмутів. Чи не думаете ви й далі морочити нас старою піснею на національну нуту? Гірко помиляєтесь! Давно вже починало зростати в нас недовіре до вашоі особи, але „Руско-католицкий Союз“ завязаний вами разом з достойним вашим приятелем Н. Вахнянином зразу урвав ту зіржавілу нитку, що нас ще якось сполучувала. Хто опираєть ся на панах і попах і хоче на основах католицьких ніби то ратувати народну справу,

а в дійсности дбає лише про свої мандати і концесії, той нам ворог і з тим ми не маємо нічого спільного! *)

Покиньте ж свою стару пісеньку на національну нуту; нею можна ще морочити якихсь д. д. Нагідок, лоскочучи їм серце quasi-національним щебетаннєм, але ж їх не гурт. А що до нас, людей вихованих під российським деспотизмом в дусі народно демократичнім, то будьте певні, що нас тими пісеньками не привабите і не піддурите. От же ж радимо: не щебечи соловейку!

Ното.

Поправки й додатки.

В справі листу М. Шашкевича до брата Антона, опублікованого у нас V, 30 подаємо ще деякі подробиці, котрих уділила нам ласкаво Впов. Пані Тереса Несторовичева з Перемишля. Лист писаний був на весні 1839 р., бо тоді Антін Шашкевич вступив до війська. З війська він не вернув уже ніколи до Галичини, оженив ся з якоюсь Сербкою чи Хорваткою, горячою патріоткою, котра виховала дітей на Сербів. Один син Антона Шашкевича є полковником а другий інженером у Славонії. По руськи вони не вміють ані слова і тілько один із них яко поручник був якийсь час у Галичині, у Львові.

Що до студий Антонових, то він скінчив ґімназію і вступив був до духовної семінарії, та в 1839 р. мусів покинути єі задля політичних причин. Які се були причини, докладно незвісно, та треба тямити, що в тих часах досить було мати у себе якусь заборонену книжку троха поступовійшого змісту, щоби бути прогнаним із семінарії.

Іван Франко.

---

*) Коли отся статейка — вираз думок ширшого гурту Українців і то таких, що симпатізували з д. Барвінським, значить — не-радікалів, то се нас дуже тішить, хоча й жаль, що вони так пізно прозріли. Нам д. Барвінський не зробив несподіванки, друкуючи дурацьке мекекекане д. Нагідки; адже не так давно й сам д. Барвінський і то не в Бахмуті, а в австрійських делегаціях, мекекекав на ту саму нуту, величаючи гуманність, щирість і миролюбність царя. І природно! Д. Барв. — союзник „Кола польського“, а Коло те визнає релігію „trójlojalności“, то чомуж би й д. Барвінському не бути бодай „двоє лояльним?“ *Ів. Франко.*